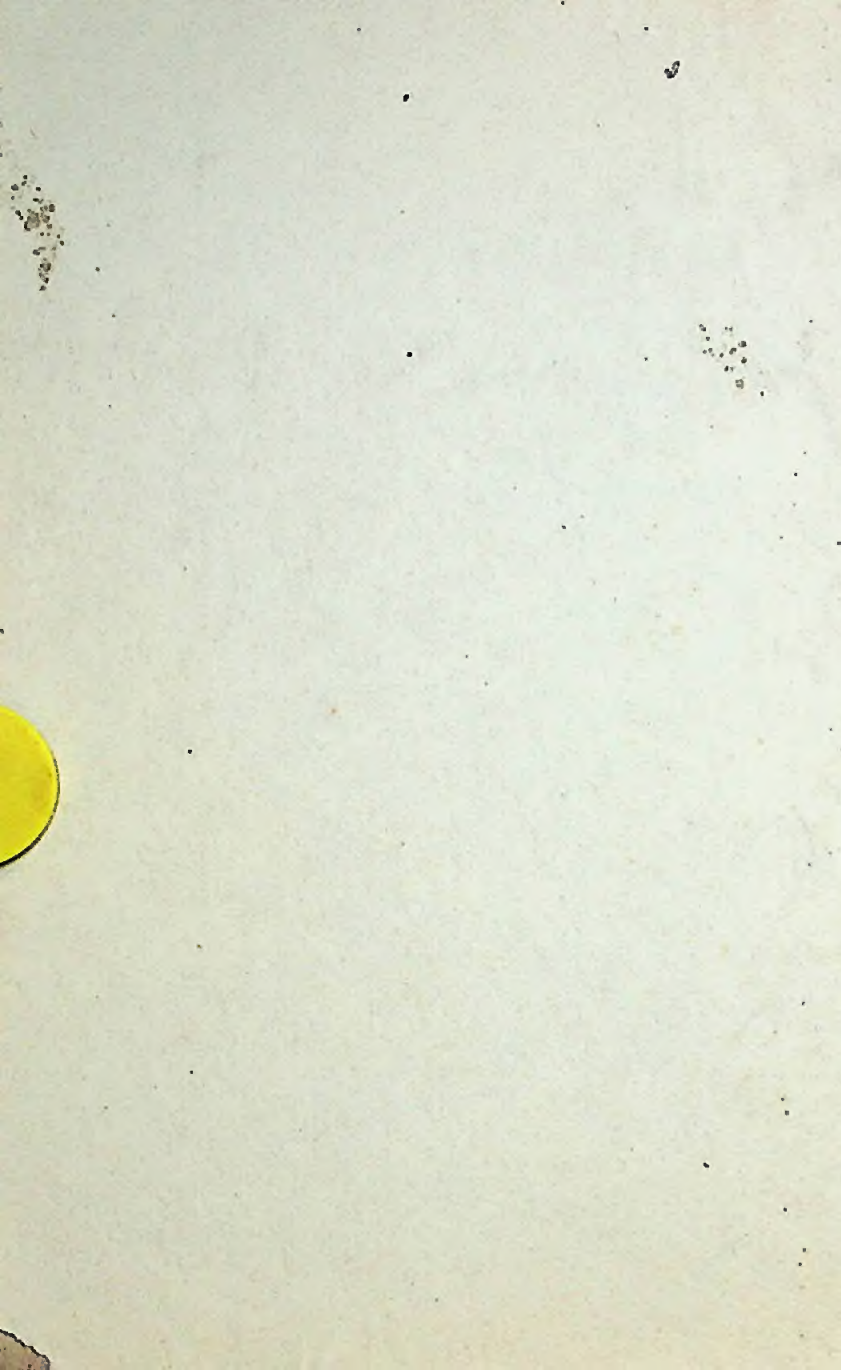

दशकुमारचरितम्

‘बालविबोधिनी’ ‘बालक्रीडा’ संस्कृत-हिन्दी-व्याख्याद्वयोपेतम्

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी

॥ श्रीः ॥

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला

९२

ॐ

महाकविदण्ड्याचार्यविरचितं

दशकुमारचरितम्

‘बालविबोधिनी’ ‘बालक्रीडा’ संस्कृत-हिन्दी-
व्याख्याद्वयोपेतम्

संस्कृतव्याख्याकारः

कवितार्किक-पण्डितराज—

आचार्य श्रीताराचरणभट्टाचार्य

हिन्दीव्याख्याकारः

पण्डित श्रीकेदारनाथ शर्मा

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन

पत्रमञ्जूषासंख्या-११३८

के. ३७/१३०, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-२२१ ००१ (भारत)

प्रकाशक

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन

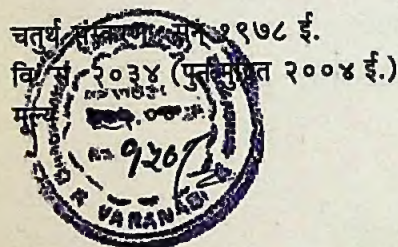
पत्रमञ्जूषासंख्या-११३८

के. ३७/१३०, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-२२१ ००१ (भारत)

फोन : ३३३५०८

© चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी-२२१ ००१

अपरं च प्राप्तिस्थान

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

सी.के. २८/१५, चौक (ज्ञानवापी के पास)

वाराणसी-२२१ ००१

फोन : ३३३५०८ (घर), ४०११७० (दु.)

मुद्रक : चारु प्रिन्टर्स, गोलघर वाराणसी

HARIDAS SANSKRIT SERIES

92

DAŚAKUMĀRACARITAM

OF

MAHĀKAVI DANDĪ

With

The 'Bālavibodhini' Sanskrit Commentary

By

Sahityacharya

Pt. Tārācharaṇa Bhattāchārya

and

The Bālakrīdā Hindī Commentary

By

Pt. Kedārnāth S'armā

CHAUKHAMBA AMARABHARATI PRAKASHAN

Post Box No. 1138

K. 37/130, Gopal Mandir Lane

Varanasi-221 001 (India)

विज्ञप्तिः

विद्योत्साहिभिः श्रीमद्भिः श्रीचौखम्बा-संस्कृत-सिरीज-स्वत्त्वाधिकारि-
भिर्बहुशोऽनुरुद्धस्य ममेदानीं महाकवेर्दण्डिनः सुप्रसिद्धां कृतिं दशकुमार-
चरितं सम्मुद्रय प्रकाशयितुं प्रथमोऽयं उद्यमः । यद्यपि बहुसंख्याकाष्ट्रीका
दशकुमारस्य मुद्रिताः सन्ति तथापि ताः काश्चनातिसंक्षिप्ता या भावग-
म्भीरस्यास्य सन्दर्भस्य तात्पर्यप्रकाशनेऽसमर्थाः काश्चन चातिविस्तृता-
स्ततश्च विद्यार्थिनामल्पविषयग्राहिण्या मत्या साकल्येनायत्तीकरणानर्हाः ।
अतश्च मया मध्यममार्गमवलम्ब्य विद्यार्थिनां ग्रन्थाभ्यासे किमपि
साहाय्यं वितरीतुं बालविबोधिनीनाम्नी काचन नवीना व्याख्याऽत्र
समयोजि ।

भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वादत्र स्खलनं सम्भवदेव । अतो मन्मतेरपाटवाद्
वा मुद्रकदोषाद् वा यानि यान्यत्र स्खलितानि सञ्जातानि तानि विचा-
रदृशः सहृदयाः स्वगुणेन संशोध्य मामनुग्रहीष्यन्तीति मे सुमहान्
विश्वासः ।

व्याख्येयं बालविबोधिनी परीक्षार्थिनां विद्यार्थिनां चेत् स्वल्पाया-
प्युपकाराय भवेत्तदा मदीयं सकलं श्रमं सार्थकं मंस्ये ।

चौखम्बासंस्कृतसीरीजसञ्चालकानाञ्चायं ग्रन्थप्रकाशसमुद्यमो
घन्यवादाहं इति तु कृतमुक्तेन । भगवान् विश्वनाथो दीर्घायुषामेतेषा-
मिमं समुद्यमं सर्वथा सफलं कुर्यादित्यमस्माकं नियतप्रार्थनेत्यलं
पल्लवितेन ।

वसन्तपञ्चमी

विदुषामनुचरः—

सं० २००४

श्रीनाराचरणशर्मभट्टाचार्यः

ग्रन्थालोचनम्

दशकुमारचरितम्

गद्यकाव्येषु साम्प्रतं ये ये ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते तेषु दण्ड्याचार्यरचितं दश-
कुमारचरितमेव प्राचीनतमम् । तत्पूर्वमाख्यानमूलकाः काव्यग्रन्था अभूवन्नवेति
निश्चेतुं न शक्यते । भाससौमिल्लकादीनां नामान्यपि कालिदासादीनां ग्रन्थेषू-
ल्लिखितान्येव पर्यवसितानि दृश्यन्ते । तत्कारणन्तु—परवर्त्तिद्युगेषु विरचिताः
काव्यग्रन्थाः क्रमोन्नतिवशतस्तत्पूर्ववर्त्तिनां काव्यग्रन्थानां यशांस्यपहृत्य कालक्रमेण
तान् विस्मृतिसागरस्य कुक्षिशयानकुर्वन्निति सम्भाव्यते ।

यदस्तु दशकुमारचरितं नाम काव्यमाख्यायिकाविशेषः तदप्यसम्पूर्णमेव
निर्णीयते । ‘श्रुत्वा तु भुवनवृत्तान्त’मित्यारभ्य ‘योगानन्वतिष्ठामित्यन्ते भागेऽष्टा-
मिरुच्छवासैरष्टानामेव कुमारानां चरित्रवर्णनं कृतं तावदेव दण्डिविरचितं, यो
तु पूर्वपीठिकोत्तरपीठिकारूपौ द्वावंशौ तावन्यरचिताविति लेखनमंग्या भाषावि-
श्लेषेण चानुमीयते ।

पूर्वपीठिका पञ्चमिरुच्छवासैः सङ्कलिताऽस्ति । तत्र च द्वयोरेव कुमारयोरि-
तिवृत्तं वर्णितमस्ति । उत्तरपीठिकायां तु मूलग्रन्थस्यासम्पूर्णं विश्रुतचरितं
परिसमापितं दृश्यते । पूर्वपीठिकायामुत्तरपीठिकायां च बहुषु स्थलेषु बहवः पाठ-
भेदा अपि दृश्यन्ते । एवमादिमिबहुभिर्हेतुमिरनुमीयते यदेते पूर्वोत्तरपीठिके न
दण्ड्याचार्यरचिते, इति । सम्भाव्यते च परवर्त्तिना केनापि कविना परमरम-
णीयस्यास्य ग्रन्थस्य सम्पूर्णतां विधातुं पीठिकाद्वयमेतदनेन समयोजीति । न चैता-
द्वयमुदाहरणं संस्कृतसाहित्यजगति विरलमित्यपरोक्षं प्रेक्षावताम् । काव्येऽस्मिन्
अद्भुतरसस्यैव प्राधान्यम् । चौर्यविद्या, रमणीहरणं, रहस्यप्रणयः, दूतीप्रेषण-
मित्यादीन्यत्र वर्णितानि दुर्नीतिमूलकान्यपि महाश्रयंजनकानि पाठकानां चेतः
समाकर्षकाणि च । अतिनैपुण्येन सन्ध्यावसन्तादिवर्णनमस्य कवेः सर्वतोमुख-
प्रतिभायाः परिचायकम् ।

प्रधानतयात्र वैदर्भीरोतिः स्थलविशेषेषु च समासबाहुल्याद् गोडीरोतिरनुसृता
वर्त्तते । उपमारूपकादीनामलङ्काराणां समावेशोऽपि काव्यस्याद्भुततामे
ब्रूयति ।

महाकविदण्डिनः

अस्मदालोच्यो महाकविदण्डिं कस्मिन् समये कस्मिन् देशे कस्मिन् वंशे वा समजनीति बहुप्रयत्नेनापि न केनाप्यज्ञायत । स्वरचितग्रन्थे निजनामसमयादिज्ञापनरीतिः प्राचीनानां ग्रन्थकाराणां नासीदिति प्रायशो दृश्यते । कविसार्वभौमस्य दण्डिनो जीवनकालमधिकृत्य बहव एव विवदन्ते नैतावतापि तस्य निर्णयः सञ्जातः परन्तु दशकुमारचरितप्रणेता दण्ड्याचार्यः काव्यादर्शरचयितुर्दण्ड्याचार्यादिभिन्न एवेत्यत्र नैकस्यापि विप्रतिपत्तिः । दण्डिविषये बहुगवेषणया बहुभिः प्रमाणैः प्राच्यैः प्रतीयैश्च बहुभिर्महामतिभिः प्रलतात्त्विकैर्यन्त्रिणायि तदेवाधो निर्दिश्यते—

ख्रीष्टीयषष्ठशताब्दीशेषभागेऽस्य महाकवेर्जीवनकालः, मध्यभारतीयविदर्भ- (बरार) देशं चायं स्वजन्मनाऽलमकार्षीत् । आन्ध्रचोलकाञ्चीप्रभृतिदेशानां कावेरीप्रभृतिनदीनामुल्लेखेन वैदर्भीरीतिप्रशंसया च पूर्वोक्तमनुमातुं शक्यते । यथा वास्तु वयमप्यनेन निर्णयेनैव सन्तोषमादध्म इति कृतं पल्लवितेन ।

विदुषामनुचरः—

श्रीताराचरणशर्मभट्टाचार्यः

दशकुमाराणां नामानि परिचयश्च

१. राजवाहनः—मगधाधिपतेश्चन्द्रवशीयराजहंसस्य तनयः ।
२. सोमदत्तः—राजहंसमन्त्रिणः सितवर्मकनिष्ठात्मजस्य सत्यवर्मणस्तनयः ।
३. पुष्पोद्भवः— " पद्मोद्भवकनिष्ठात्मजस्य रत्नोद्भवस्य तनयः ।
४. अपहारवर्मा—राजहंसमित्रस्य मिथिलेश्वरप्रहारवर्मणो यमजपुत्रयोरेकः ।
५. उपहारवर्मा— " " " यमजपुत्रयोरपरः ।
६. अर्थपालः—राजहंसमन्त्रिणो धर्मपालकनिष्ठात्मजस्य कामपालस्य तनयः ।
७. प्रमतिः— " सितवर्मज्येष्ठात्मजस्य सुमतेस्तनयः ।
८. मित्रगुप्तः— " धर्मपालज्येष्ठात्मजस्य सुमन्त्रस्य तनयः ।
९. मन्त्रगुप्तः— " धर्मपालमध्यमात्मजस्य सुमित्रस्य तनयः ।
१०. विश्रुतः— " पद्मोद्भवज्येष्ठात्मजस्य सुश्रुतस्य तनयः ।

विषय-सूचो

पूर्वपीठिकायां प्रथमे उद्ध्वासे—	गुष्पपुरी-राजहंस-ब्रसुमती-कुलामात्यवर्णनं रा-
	जहंसस्य मानसारेण सह विग्रहः । कुमाराणा-
	मुत्पत्तिः । मानसारस्य महेश्वरसमाराधनम् ।
	राजहंसपराजयः, उपहारवर्मपहारवर्मपुष्पो-
	द्भवार्थपालसोमदत्तमाप्तिः ।
” द्वितीये ”	वामदेवादेशात्कुमाराणां दिग्विजययात्रा ।
	राजवाहनस्य द्विजोपकाराय गमनम् । कुमा-
	राणां भूभ्रमणारम्भः ।
” तृतीये ”	सोमदत्तचरितवर्णनम् ।
” चतुर्थे ”	पुष्पोद्भवचरितवर्णनम् ।
” पञ्चमे ”	राजवाहनचरितवर्णनारम्भः ।
उत्तरखण्डे प्रथमे ”	राजवाहनचरितवर्णनसमाप्तिः ।
” द्वितीये ”	अपहारवर्मचरितवर्णनम् ।
” तृतीये ”	उपहारवर्म ”
” चतुर्थे ”	अर्थपालचरित ”
” पञ्चमे ”	प्रमत्तिचरित ”
” षष्ठे ”	मित्रगुप्त ”
” सप्तमे ”	मन्त्रगुप्त ”
” अष्टमे ”	विश्रुतचरितवर्णनारम्भः ।
उत्तरपीठिकायां	विश्रुतचरितवर्णनासमाप्तिः ग्रंथसमाप्तिश्च ।

उपोद्धात

महाकवि दण्डी

महाकवि दण्डीकी उत्पत्ति सातवीं शताब्दीमें हुई। यों तो इनकी उत्पत्तिके समय निर्धारणमें विद्वानोंमें मतभेद है परन्तु अवन्तिमुन्दरीके आधारपर इनके जीवनचरितका कुछ वर्णन इस प्रकार है :—महाकवि दण्डी, किरातार्जुनीयके रचयिता कविवर भारविके परममित्र दामोदरके प्रपौत्र थे अथवा कुछ विद्वानोंके कथनानुसार महाकवि भारविका नाम ही दामोदर था और दंडी कवि उन्हीं भारविके प्रपौत्र थे। दंडी कविके पितामहका नाम मनोरथ था तथा पिताका नाम वीरदत्त था। वीरदत्त चार भाई थे। चारों भाइयोंमें वीरदत्त सबसे छोटे तथा दर्शन-शास्त्रके निष्णात थे। दंडीकी माताका नाम पौरी देवी था। अभाग्यवश दंडी कवि बाल्यावस्थामें ही मातृ-पितृविहीन हो गये थे। ये काश्चीपुरीके निवासी थे यह जनश्रुति तो सुविद्यता है ही कि पल्लवनृपतिके राजकुमार-को शिक्षित करनेके लिए उन्होंने अपने प्रख्यात ग्रन्थ 'काव्यादर्श' की रचना की थी। कई लेखकोंके मतोंसे 'काव्यादर्श' में वर्णित राजदर्मा ही काश्चीके अधिपति पल्लव नृपति हैं। पल्लव नृपति शैवधर्मात्मन्वही थे और उसके प्रचारक भी थे। इनका राज्यकाल ईसवी ६६० से ७२५ तक माना गया है। अतएव इन महाकविका समय इतर प्रमाणोंके अनुसार तथा अवन्तिमुन्दरीकी कथाके आधारपर सातवीं शताब्दीका अन्तिम चरण ज्ञात होता है। इस कथनकी पुष्टि इसके द्वारा और भी मानी जाती है कि काव्यादर्शमें कालिदास एवं बाणके वर्णनोंके सदृश वर्णन पाया जाता है। प्रोफेसर तथा इतिहासज्ञ पाठकके कथनानुसार 'काव्यादर्श' में निर्वर्त्य तथा विकार्य एवं प्राप्य हेतुका विभाग वाक्यपदीयकर्ता भर्तृहरि (६५० ई०) के समान किया गया है। परन्तु महाशय काणेने अपनी साहित्यदर्पण की भूमिकामें अनेक प्रमाणोंका उद्धरण देकर सिद्ध किया है कि कविवर दंडी भामहके पूर्ववर्ती कवि थे। यह बात अवश्य ध्यान देने योग्य है कि महाशय काणे भामहका काल ६०० ई० के

पश्चात्का मानते हैं। परन्तु भामहका काल ६०० ई० के बादका कदापि नहीं है अपितु उनका काल ५०० ई० प्रथम अथवा इसके समीप मानें तो कोई हानि नहीं है।

हाँ, महाशय काणेका कथन विचारने योग्य अवश्य हो सकता है, क्योंकि अवन्तिसुन्दरी कथाको प्रमाणरूपेण माननेमें अभीतक सभी इतिहासज्ञोंमें मतैक्य नहीं है। महाशय काणे स्वमतानुरूप सिद्धान्तके समर्थनमें कहते हैं कि कवयित्री विद्या (विज्ञा) वा विज्जकाके नामसे निर्दिष्ट एक श्लोक 'शाङ्ग' धर-पद्धति' में वर्णित है। उक्त श्लोकमें 'काव्यादर्श' का वर्णन है। वह श्लोक निम्नांकित प्रकारसें है।

‘नीलोत्पलदलश्यामां विज्जकां मामजानता ।

वृथैव दण्डिना प्रोक्तं सर्वश्रुवला सरस्वती ॥’

इस कथनसे यह सिद्ध ही है कि 'काव्यादर्श' के प्रणेता दण्डी कवि ही हैं। यथाक्रम दसवीं और एकादश शताब्दियोंके आलंकारिकोंने अर्थात् मुकुल मट्ट और मम्मट मट्ट महोदयोंने क्रमशः अपने-अपने अलंकार-ग्रन्थोंमें, जिनके नाम 'अभिधावृत्तिमातृका' तथा 'शब्दव्यापारविचार' रक्खा है, विज्जकाके अनेक श्लोकोंका उद्धरण दिया है, अतएव विज्जका का समय ८५० ई० पूर्व है। जल्हणकविकी 'सुक्तिमुक्तावली' में राजशेखरकृत जो श्लोक मिलता है उससे विदित होता है कि कर्नाटक प्रान्तमें विजयाका नामकी कोई एक कवयित्री सरस्वतीके समान तदानीन्तना थी, जैसा निम्नांकित शाङ्ग धरपद्धतिके १८४ वें श्लोकसे प्रतीत होता है—

‘सरस्वतीव कार्णाटी, विजयाङ्गा जयत्यसौ ।

या विदर्भगिरां वासः कालिदासादनन्तरम् ॥’

विज्जका ही विजयाका थी तथा वही विजयाका यदि द्वितीय पुलकेशीके कुमार चन्द्रादित्यकी महारानी विजयमट्टदारिका रही हो तो उसका काल ६६० ईसवीके समीप माना जाता है। अतः इससे सिद्ध हो गया कि महाशय काणे दण्डी कविको ६०० ई० के समीप मानते हैं तथा अन्य इतिहासकार इन्हें सातवीं

सदीके अन्तिम चरणमें मानते हैं। इन दोनों मतोंमें अर्थात् महाशय काणे और अन्य इतिहासवेत्तमण्डलोंके मतोंमें महाशय काणेका मत कुछ शिथिल मालूम पड़ता है। अस्तु, दण्डी कविके द्वारा रचित ग्रन्थोंमें भी इतिहासकारोंमें मतैक्य नहीं है। राजशेखर कविकृत शाङ्गधरपद्धतिके श्लोक १७४ से स्पष्ट विदित होता है कि प्राचीन समयसे दण्डीकविरचित तीन काव्य हैं—जैसा कि माना भी जाता है।

महाकवि दण्डीकी रचना

कुछ इतिहासलेखक दशकुमारचरित तथा काव्यादर्शको, एवं कोई अवन्ति-सुन्दरीकथा तथा काव्यादर्शको, दण्डीकविप्रणीत मानते हैं। परन्तु काव्यादर्शको सभी एकमतसे दण्डीकविविरचित मानते हैं। लेकिन, अवन्तिसुन्दरी कथाकी अपेक्षा दशकुमारकी ओर इतिहासज्ञ अधिक मतैक्यमें पाये जाते हैं। कुछ इतिहासज्ञ तो 'छन्दोविचिति' नामक एक काव्यको दण्डी कविका तीसरा काव्य माननेके पक्षमें हैं। किन्तु, छन्दस् शब्द छन्दःशास्त्रका नाम ही है। इस नामका कोई काव्य नहीं है। अस्तु, महाशय कीथके मतानुसार दशकुमार चरितका भूगोलचित्रण तो हर्षवर्द्धन पूर्वके भारतके वर्णनसे साम्य रखता है। दशकुमारचरितकी भाषाप्रणाली तथा वर्णनशैली भी दण्डीकविके सुबन्धु और बाणभट्टके पूर्वमें होनेकी सूचना देती है। महाकवि भारवि कांचीनगरीके नृपति सिंह विष्णुवर्मके सभापण्डित थे। इससे यह सिद्ध है कि दण्डी कवि सातवीं सदीके उत्तरार्द्धमें थे।

दशकुमारचरित

यह एक सुन्दर गद्यकाव्य है। इसमें पूर्वपीठिका, चरित और उत्तर-पीठिका, तीन भाग हैं। पाँच उच्छ्वासोंकी पूर्वपीठिका है। आठ उच्छ्वासोंका चरितभाग है। उत्तरपीठिका तो केवल अष्टम उच्छ्वासकी उपसंहारमात्र है। इस काव्यकी भाषा ललित तथा मधुर है और साथ ही बाणभट्ट एवं सुबन्धु कविकी भाषाओंसे सरल भी है। यह काव्य श्लेषालंकारहीन है। अन्य उपमा आदि अलंकार भी प्रचुरतामें नहीं पाये जाते। इसका कथानक राजवाहनादि

दशकुमारोंकी यात्रा—बिलास आदिके आधारपर अति रोचकता एवं सरलतासे लिखा गया है। इसमें पाठकोंको मुग्ध एवं आकर्षित करनेकी खूबी है। चौर-शास्त्र और राजनीतिज्ञान तथा व्यावहारिक ज्ञानका उपदेश तो पदे-पदे है। कुछ स्थलोंमें कामशास्त्रका वर्णन निपुणतापूर्ण वर्णित है। कुछ इतिहासके पारंगत उसे अश्लील होनेसे दोषमय कहते हैं किन्तु साहित्यिक दृष्टिसे वस्तुतः वह गुण ही है। बाण और सुबन्धु काविके मद्दश इस काव्यका वर्णित कथामाग पाठकोंके स्मृतिपटलमें सदा अंकित रहता है। तदानीन्तना व्यवहारोंका कुटिलताएँ तो इसमें कूट-कूटकर भरी हैं। कुछ लोगोंके विचारसे यह काव्य एक लेखकका लिखा नहीं है। उनके विचारोंसे यह दो कवियोंकी कृति है। वे पूर्वपीठिकाके लेखकको अलग तथा उत्तरपीठिकाके लेखकको अलग मानते हैं। वे लोग कहते हैं कि पूर्वपीठिका और उत्तरपीठिकाके सूक्ष्मनिरीक्षणसे एक दूसरेमें साम्य नहीं है। कुछ विद्वानोंके मतसे तो पूर्वपीठिका और उत्तरपीठिका दण्डीकविनिर्मित हैं ही नहीं। कुछ इतिहासज्ञ तो पद्मनाभ नामक कविको उत्तर पीठिकाका लेखक मानते हैं। अस्तु...।

केवल दशकुमारचरितकी तीन टीकाएँ हैं :—वे टीकाएँ पूर्वपीठिका और उत्तरपीठिकापर नहीं हैं। उनके कर्जियोंके नाम तथा टीकाओंके नाम निम्नांकित हैं—शिवराम पण्डितकी 'भूषणा', कवीन्द्राचार्य पण्डितकी 'पदचन्द्रिका' और पण्डित मानुचन्द्रकी 'लघुदेपिका'। ये तीनों टीकाएँ सुप्रसिद्ध हैं। पूर्वपीठिकापर न होनेसे कुछ विद्वानों के मतसे पूर्वपीठिका महाकविदण्डी निर्मित नहीं है।

जो भी हो, प्राचीनताके अनुयायी तो महाकविदण्डी निर्मित पूर्वपीठिका-चरित और उत्तरपीठिका-सहित 'दशकुमारचरित' को मानते हैं। अतः दण्डी कविके ललित पदोंवाले दशकुमारचरितका कौन गद्यकाव्य लालित्य में साम्य कर सकता है ?

रूपेच्छु—

—केदारनाथ शर्मा

॥ श्रीः ॥

दशकुमारचरितम्

पूर्वपीठिका

प्रथमोच्छ्वासः

ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभवनाम्भोरुहो नालदण्डः

ॐ अथ बालविवोधिनी ॐ

नवनीरधरच्छायां जितपूर्णेन्दुविग्रहाम् ।

नीलां वाप्यथवा शुभ्रां काञ्चिदेकां गिरं श्रये ॥

पितरावग्रजन्मानं गुरुंश्चानम्य यत्नतः ।

व्याख्यां दशकुमारस्य कुर्वे बालविवोधिनीम् ॥

आशीर्जनमस्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमित्यनुशासनमनुसरता तत्रभवता कविकुलघोरेयेणाचार्यदण्डिना चिकीर्षितस्य दशकुमारचरिताख्यस्य गद्यकाव्यास्य प्रत्यूहव्यूहविध्वंसनाय भगवच्चरणारविन्दस्मरणरूपं मङ्गलं कर्तुमुपक्रम्यते ब्रह्माण्डे-
त्पादिना ।

ॐ बालक्रीडा ॐ

नवनीत खा, नवनीत सब लाते ॐ कहाँसे पात्रमें ।

औ मूकको बाधाल भी करते अहो क्षणमात्रमें ॥

जो विस्मयान्वित वस्तुओंकी शक्तिके कर्ता सदा ।

वे कृष्णजी सह राधिका जिह्वाग्रणी हों सर्वदा ॥

संसारमें कार्य-कारण दोनोंका नियतसिद्ध एक सम्बन्ध है । जिस स्थानमें कार्य रहता है वहीं कारण रहता है क्योंकि कार्य बिना कारणके कभी नहीं होता । यदि यह कहा जाय कि, 'कारण रहनेपर कार्य स्वयमेव हो जाता है' तो यह बात अमपूर्ण है एवं अनिश्चित भी है । प्रायः देखा जाता है कि कार्य कारणके रहनेपर भी नहीं होता । अत एव उपर्युक्त बात सर्वथा सत्य है क्योंकि जब कार्य बिना कारणके नहीं होता तब कार्यसाधक कोई दैवीशक्ति है जिसे कार्यप्रतिबन्धक भी कहा जा सकता है । उसी दैवीशक्तिके, जो

ॐ जो माखन खाकर गोपियोंकी प्रार्थनापर अपनी जीकासे उसी क्षण वरतन भर देते हैं।

क्षोणीनीकूपदण्डः क्षरदमरसरित्पट्टिकाकेतुदण्डः ।

ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनविजयरत्नम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः

अत्र कविना वामनरूपेणावतीर्णस्य भगवतो नारायणस्य बलिनियमार्थमाविष्कृतस्य पादत्रयस्य वर्णनं कृतम् । तत्त्वैकः पाद ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तः समस्तं गगनं, द्वितीयश्चाधोगतः सम्पूर्णं क्षोणीं, तृतीयः पुनर्नाभितो निर्गतो बलेस्तमाङ्गं समाक्रान्तवानिति पौराणिकी कथा । रूपकेण कविस्तामेव विशिनष्टि—

ब्रह्माण्डं जगदेव छत्रमातपत्रं तस्य दण्ड आधारयष्टिः । भगवतः समस्तजगदाधारत्वात् । एतेनोर्ध्वपादो गम्यते । शतघृतेर्ब्रह्मणो भवनं गृहमाश्रय इत्यर्थः, यदम्भोरुद कमलं तस्य नालदण्डो वृन्तमूला यष्टिः, अनेन मध्यमपादो गम्यते । क्षोणी क्षितिरेव नौस्तरणिस्तस्याः कूपदण्डो गुणवृक्षः, एतेन मूलस्थपादो गम्यते । क्षरन्ती प्रवहमाणा याऽमरसरिकाशगङ्गा सैव पट्टिका पताका तस्याः केतुदण्डो ध्वजदण्डस्वरूपः अयमप्यूर्ध्वपादः । ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां चक्रं मण्डलमेव चक्रं रथचक्रमित्यर्थः तस्याक्षदण्डः काष्ठदण्डविशेषः । त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनं त्रैलोक्यं तस्य यो व्यापनरूपो विजयस्तसूचकः स्तम्भदण्डः । विबुधद्वेषिणामसुराणां

कार्यकी प्रतिबन्धक है, दूर हो जानेपर कार्यसिद्धि हो जाती है । वह कार्यप्रतिबन्धक शक्ति ईश्वरानुकम्पासे ही दूर हो सकती है इसी कारण भक्त जन स्वसम्प्रदायानुसार विशेष तथा सामान्य रीतिते सज्ज-बल एवं भावनाके साथ परमपिता परमेश्वरका या उनकी कृतियोंका आराधन करते हैं । उसी भावमय भक्तिका नाम मंगलाचरण है जो ग्रन्थारम्भ में की जाती है ।

आगामी सृष्टिके सभी लोग—प्राणिमात्र—इस मंगलाचरण से सुन्दर फल प्राप्त करें इसी कारण ग्रन्थकृत सज्जन अपने-अपने ग्रन्थोंके प्रारम्भमें मंगलाचरण करते हैं, जिसके कारण अध्यापक तथा शिष्यों, पाठक एवं पाठिकाओंको अनायास ही शुभ फलकी प्राप्ति होती है । पूज्यपाद दण्डा कविने भी इसी प्रणालीके आधारपर अपने ग्रन्थ—दशकुमारचरित—की रचनाके आरम्भमें भगवान् वामनके चरणकी वन्दना की, जिससे उनके ग्रन्थकी निर्विघ्न समाप्ति भी हो तथा सुहृदोंको लाभ भी हो । वे अपनी भावमयी भक्ति निम्नरीत्या प्रदर्शित करते हुए भगवान्के चरणकमलोंकी स्तुति करते हैं—

परमपिता परमेश्वर वामन भगवान्का चरणकमलदण्ड आपका तथा पाठक-पाठिकाओं का कल्याण करनेवाला है । जिस समय देवताओंकी कार्यसिद्धिके लिए विष्णु भगवान्ने छथवेपी वामनावतार धारण किया था तथा पातालके राजा बलिसे तीन चरण पृथ्वी-दान का संकल्प करा लिया था उस समय राजा बलिको छथसे बन्दी करनेके हेतु उन्होंने तीनों लोकोंको नापनेके लिए अपना चरणरूपमात्र दण्ड बनाया था तथा उसे आकाशतक कम्पायमान कर दिया था । उस समय वह चरण जैसा प्रतीत होता था उसीका वर्णन इस श्लोकमें चित्रित किया गया है ।

श्रेयस्त्रैविक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः ॥

कालदण्डो यमदण्डस्वरूपः, त्रिविक्रमस्यायमिति त्रैविक्रमो विष्णुसम्बन्धी अङ्घ्रि-
धरणो दण्ड इवेत्यङ्घ्रिदण्डधरणदण्डस्ते तुभ्यं तव वा श्रेयो मङ्गलं सुकृतं वा वितरतु
ददातु । अत्र रूपकालङ्कारसंसृष्टिः । ब्रह्माण्ड-क्षोणी-स्वर्ग-ज्ज्ञासु छत्र-नौ-पट्टिकानामा-
रोपो भगवच्चरणे दण्ड-कूपदण्ड-ध्वजदण्डत्वारोपे हेतुरिति परम्परितरूपकं तच्चात्रा-
विलिष्टशब्दनिबन्धनम् । ज्योतिश्चक्राक्षदण्डेत्यत्र तु चक्रशब्दस्य विलिष्टत्वात् विलिष्ट-
शब्दनिबन्धनम् । अन्यत्र तु केवलं निरङ्गलूपकम् । तेषाञ्च परस्परनिरपेक्षत्वात्
संसृष्टिः । वृत्तञ्चात्र स्रग्धरा ।

यह चरण क्या, मानो ब्रह्माण्डरूपी छत्रका स्वर्गमय दण्ड है । अथवा ब्रह्माके उत्पत्ति
स्थानरूपी कमलका नाल-दण्ड है । वा पृथ्वीरूपी नौकाका कूपदण्ड ('गुनरखा') है ।
अथवा स्वर्गसे गिरनेवाली आकाशगंगारूपी पताकाका, केतुदण्ड है । अथवा चन्द्रादि
नक्षत्रोंके ज्योतिश्चक्रका अक्षदण्ड है । अथवा भगवान्‌के त्रैलोक्य-विजयको सूचित करने-
वाला सूचक स्तम्भ है तथा इन्द्रादि देवोंके शत्रुओंको ताड़ना देनेवाला कालदण्ड है ।

व्युत्पत्ति

इमं श्लोकमें प्रतिपादके अन्तमें आठ बार दण्ड शब्द व्यवहृत हुआ है तथा प्रतिपाद-
के पाँचवें अक्षरके पश्चात् यह शब्द आया है । अतः पादान्त्यानुप्रास और पदान्त्यानुप्रास
इसे कहना चाहिये । हिन्दीमें इसे तुकान्त कविता कहा जाता है । परन्तु चौथे पादमें पाँच
अक्षरोंके पश्चात् पादान्त्यानुप्रास कुछ शिथिल है क्योंकि वहाँ दण्ड शब्द व्यवहृत नहीं
है । प्रति स्थलमें दण्डः शब्द है परन्तु, अङ्घ्रिके पूर्व दण्ड होनेसे स्वरूप-प्रक्रमभंगदोष
कहा जा सकता है । यदि प्रकारान्तरसे ये शब्द रचे जायें तो निर्दोष हो जायेंगे ।

तीनों भुवनोंको जीतनेके लिए भगवान् बामनने तीन बार पैरको विस्तृत किया इसी
भावको शलकानेके लिए त्रिभुवन एवं त्रैविक्रम पद विशेषणरूपसे व्योतित किये गये हैं ।
अतः इसे परिकरालंकार जानना चाहिये । दण्डों कवि भगवान् बामनके चरणकमलोंमें
अङ्कासे नतमस्तक हो रहे हैं । इससे यहाँ शुद्ध भक्ति प्रकट हो रही है अङ्घ्रि अर्थात् चरण
को दण्डरूप मानकर सात स्वरूपोंमें उसे व्यक्त करनेका प्रयास किया गया है जिससे यहाँ
रूपकालंकार है । वही रूपक ब्रह्माण्डछत्रदण्डः क्षोणीनौकूपदण्डः क्षरदमरसरित्पट्टिका-
के दण्डः आदि तीनों चरणोंमें अविलिष्ट परम्परित है तथा 'ज्योतिश्चक्राक्षदण्डः' में विलिष्ट-
परम्परित है, अन्य शेष स्थलोंमें साधारण है ।

इस सम्पूर्ण ग्रन्थमें पदे-पदे अनुप्रास तथा यमकालंकार आये हैं । अतः उन्हें मैं न

'गुनरखा'—अनुकूल पवनकी ओर बिना पतवार नौका ले जाते समय जो बौस जल
में फँसाया जाता है उसे मल्लाह लोग गुनरखा कहते हैं ।

(१) अस्ति समस्तनगरीनिकषायमाणा शश्वदगण्यपण्यविस्तारित-
मणिगणादिवस्तुजातव्याख्यातरत्नाकरमाहात्म्या मगधदेशशेखरीभूता
पुष्पपुरी नाम नगरी ।

(२) तत्र वीरभटपटलोत्तरङ्गतुरङ्गकुञ्जरमकरभीषणसकलरिपुगणक-
टकजलनिधिधनमन्दरायमाणसमुद्रदण्डभुजदण्डः, पुरन्दरपुराङ्गणवनवि-
हरणपरायणतरुणगणिकागणजेगीयमानयातिमानया शरदिन्दुकुन्दघनसा-
रनीहारहारमृणालमरालसुरगजनीरक्षीरगिरिशट्टहासकैलासकाशनीकाशमू-

(१) अस्तीत्यस्य पुष्पपुरी नाम नगरीत्यनेनान्वयः समस्तानां सकलानां
नगरीणां निकषः कवणोपल इवाचरतीति निकषायमाणा सर्वश्रेष्ठादर्शभूता । (अत्रो-
पमालङ्कारः) शश्वन्निरन्तरम् अगण्येरसंख्येः पण्येः विक्रये विस्तारितेविक्रयार्थं
प्रसारितेः मणिगणादिवस्तुजातैस्तत्तद्वद्रव्यसमूहैः व्याख्यातं प्रकटितं रत्नाकरस्य
समुद्रस्येव माहात्म्यं महिमा यस्याः सा, मगधदेशस्य कीकटस्य शेखरीभूता शिरो-
मूषणरूपा, पुष्पपुरी कुसुमपुरं नाम नगरी अस्ति वर्तते यस्याः साम्प्रतिक नाम
पाटलिपुत्रमिति ज्ञेयम् ।

(२) तत्र पुष्पपुर्यां, वीराणां सूरानां भटानां योद्धृणां पटलेन समूहेन उत्तरङ्गः
उद्गतवीचित्तथा—तुरङ्गा अश्वाः कुञ्जरा गजास्ते मकरा नका इव तैर्भीषणो भयङ्कर-
स्तथा सकलानां रिपुगणानां शत्रुमण्डलानां फटकं सैन्यं जलनिधिः समुद्र इव तस्य
मथने आलोलने मन्दरायमाणः मन्दराचल इवाचरन् मन्थनदण्डस्वरूपः, समुद्रदण्डः
समुद्यतो भुजो बाहुर्दण्ड इव यस्य सः । पुरन्दरपुरस्य अमरावत्या अङ्गणवने चत्व-
रोद्याने नन्दनवने इति यावत्, विहरणपरायणेन भ्रमणशीलेन तरुणगणिकागणेना-
प्सरःसमूहेन जेगीयमानया, मुहुर्गीतया, अति सातिशयं मानं परिमाणं यस्या-
स्तथा अपरिमितया, शरदिन्दुः शरच्चन्द्रश्च कुन्दं माष्यकुसुमश्च घनसारः कर्पू-
रश्च नीहारो हिमश्च हारो मौक्तिकस्तक् च मृणालं विसृज्य मरालो हंसश्च सुरगज
लिख्वा । परन्तु यथाशक्ति अर्थालंकारौको दिखलानेकी चेष्टा करूंगा ।

[अब मगधदेशाधिपति राजहंसके आधारसे दशकुमारचरित नामक संस्कृत उपन्यासके
निर्माता महाकवि बंड़ी प्रथमतः पुष्पपुरी नामकी मगधेश्वरकी राजधानीका वर्णन करते हैं ।]

(१) भूमण्डलकी समस्त नगरियोंको जाँचनेकी कसौटी तथा असंख्य दूकानोंको
फैलाये हुए रत्नाधिके द्वारा समुद्रकी मणियोंके महत्त्वकी अर्थात् रत्नाकर शब्दकी प्रका-
शित करानेवाली मगधदेशकी शिरोभूषण पुष्पपुरी नामकी नगरी है ।

(२) उसमें एकबार राजहंस नामक नृपति आविर्भूत हुए । उनका विशाल बाहुदण्ड
समस्त शत्रुओंके वीर-भटोंके समूह, चञ्चल घोड़े तथा बड़े-बड़े गजरूपी मकरसे भयंकर

र्त्या रचितदिगन्तरालपूत्या कीर्त्याऽभितः सुरभितः, स्वर्लोकशिखरोरु-
चिररत्नरत्नाकरवेलामेखलायितधरणीरमणीसौभाग्यभोगभाग्यवान्, अनव-
रतयागदक्षिणारक्षितशिष्टविशिष्टविद्यासम्भारभासुरभूसुरनिकरः, विर-
चितारातिसंतापेन प्रतापेन सतततुलितवियन्मध्यहंसः, राजहंसो नाम
घनदर्पकन्दर्पसौन्दर्यसौन्दर्यहृद्यनिरवद्यरूपो भूपो बभूव ।

ऐरावतश्च नीरं जलञ्च क्षीरं दुग्धञ्च गिरिवास्य महादेवस्यादृष्टासौ महाहास्यञ्च काशः
काशपुष्पञ्च तर्निकाशा तुल्या मूर्तिः स्वरूपं यस्यास्तया, रचिता कृता दिगन्तरा-
लानां दिगवकाशानां पूतिः पूरणं यया तथा, समस्तादिगुण्यापिन्येत्यर्थः, कीर्त्या
यशसा अभितः समन्तात् सुरमितो मनोज्ञः, स्वः स्वर्गो लोक आश्रयो येषां ते स्व-
र्लोकं देवास्तेषां शिखरेषु शिरःसु उरुणि महान्ति रुचिराणि मनोहराणि रत्नानि मणयो
यस्य तथाभूतस्य रत्नाकरस्य सागरस्य वेलया तटभूम्या मेखलायिता मेखला काञ्ची
तयेयाचरिता, वेष्टिता धरणी पृथिव्येव रमणी कामिनी तस्याः सौभाग्यस्य सौन्दर्य-
स्यैश्वर्यस्य च भोगे उपभोगे भाग्यवान् भाग्यशाली, ससागराया धराया अधीश्वर
इत्यर्थः । अनवरतानां निरन्तरमनुष्ठितानां यागानां यज्ञानां दक्षिणामिर्दन्तद्रव्य-
रक्षितः पालितः शिष्टानां सदाचारपरायणानां विशिष्टेन अन्यविलक्षणेन विद्यासम्भा-
रेण शास्त्रज्ञानातिरेकेण भासुराणां प्रदीप्तानां भूसुराणां ब्राह्मणानां निकरः समूहः
येन सः । विरचितः उत्पादितः । अरातीनां शत्रूणां सन्तापो दुःखं येन तयाविवेन
प्रतापेन कोषदण्डजतेजसा सन्तमनारतं तुलितः समीकृतो वियन्मध्यहंसो मध्याह्न-
सूर्यो येन सः । प्रतापेन सूर्यसदृश इत्यर्थः । राजहंसो नाम राजहंसाभिधानो, घनः
मान्द्रो दर्पोऽहङ्कारो यस्य तस्य महामिमानदतः कन्दर्पस्य कामस्य यत्सौन्दर्यं
रूपं तस्य सौन्दर्यं सदृशं हृद्यं मनोरमं निरवद्यमनिन्दनीयं निर्दोषमिति यावत् रूपं
सौन्दर्यं यस्य स तथाभूतो भूपो राजा बभूव आसीत् ।

सेनासमुद्रको मन्थन करनेके लिए मन्दराचल पर्वतके समान थे । अमरावतीके आँगनमें
विहार करनेवाली अप्सराओंसे प्रशंसित एवं अगणित शरत्कालीन चन्द्र तथा कुन्द फूल,
कपूर एवं तुषार पुष्पको माला, कमलका मूल-दण्ड, हंस, ऐरावत (इन्द्रगज), जल, दुग्ध,
शङ्करजी का अट्टहास, कैलासपर्वत, काश नामक वास, आदिके सदृश स्वच्छ मूर्तिवाले दशों
दिशाओंके अन्तरालको पूर्ण करनेवाली कीर्तिसे अति मनोहर, सुमेरु पर्वतके शिखर के
विशाल एवं सुन्दर रत्नोंसे संयुक्त रत्नाकरकी वेलारूपी करधनी (मेखला) से परिवेष्टित
पृथ्वीरूपी अंगनाके सौभाग्यका उपभोग करनेवाले, निरन्तर किये गये यज्ञोंकी दक्षिणाओंके
द्वारा सदाचारी, उद्भट एवं विद्वान् बाह्मणोंके रक्षक रिपुओंके सन्तापकारी, प्रतापमें मध्या-
ह्नकालिक सूर्यके समान, स्वरूपाभिमानी कामदेवको निज रूपसे तिरस्कृतकर्त्ता राजहंस
नामक राजा हुए ।

(३) तस्य वसुमती नाम सुमती लीलावतीकुलशेखरमणी रमणी बभूव ।

(४) रोषरुक्षेण निटिलाक्षेण भस्मीकृतचेतने मकरकेतने तदा भयेना-
नवद्या वनितेति मत्वा तस्य रोलम्बावली केशजालम्, प्रेमाकरो रजनी-
करो त्रिजितारविन्दं वदनम्, जयध्वजायमानो मीनो जायायुतोऽक्षि-
युगलम्, सकलसैनिकाङ्गवीरो मलयसमीरो निःश्वासः, पथिकहृद्दलन-
करवालः प्रवालश्चाधरबिम्बम् त्रयशङ्खो बन्धुरा लावण्यवरा कन्धरा-

(३) तस्य राजहंसस्य वसुमती नाम सुमती शोभनबुद्धिशालिनी, लीलाव-
तीनां कामिनीनां कुलस्य मण्डलस्य शेखरमणिः शिरोभूषणरूपा, रमणी पत्नी राज्ञो-
त्पथं, आसीत् ।

(४) वसुमतीं विशिनष्टि—रोषेण तपोमङ्गकरणजनितेन कोपेन रुक्षो निष्ठुर-
स्तेन, निटिले भाले अक्षि चक्षुरस्य तेन शिवेन भस्मीकृता विनाशिता चेतना चेत-
न्यं यस्य तस्मिन्, भस्मीकृते इत्यर्थः, मकरकेतने कामदेवे सति, तदा भस्मीकरण-
काले भयेन सहचरनाशजनितसम्भ्रमेण वनिता कामिनी अनवद्या निर्दोषा अतः संव-
त्तमाश्रयणीया, निर्दोषा नां महादेवोऽपि न धक्ष्यतीति मत्वा निश्चित्य तस्य मदनस्य
रोलम्बावली भ्रमरपङ्क्तिः मौर्वीरूपा तस्या वसुमत्याः केशजालं कुन्तलकलापः समभू-
दिव, वचनविपरिणामेन सर्वत्रान्वयः । प्रेम्णः आकरः क्षनिः प्रीत्युत्पादकः, रजनीकर-
श्चन्द्रः, प्रधानसहायः कामस्य, विजितं कान्त्या तिरस्कृतं अरविन्दं कमलं येन तत्
निरस्कृतकमलमित्यर्थः, तस्या वदनं मुखं (समभूदिव), जयध्वज इवाचरतीति
जयध्वजायमानः (केतनं ध्वजमल्लियाम्), कामस्य मीनध्वजत्वं प्रसिद्धमेव । जायया
स्वपत्न्या युतः समेतो मीनोऽक्षियुगलं तस्या नेत्रद्वन्द्वं (समभूदिव), अत्राक्षियुगलं
प्रस्तुतमतो मीनस्यापि जायायुतत्वमपेक्षितम् । सकलसैनिकानां निखिलमञ्जनेत्या-
नां अङ्गवीरः प्रधानयोधः, मलयसमीरो दक्षिणानिलः, मलयानिलस्य कामोद्दीपक-
त्वात् । तस्या निःश्वासः प्राणवायुः, पथिकानां प्रोषितानां हृद्दले हृदयभेदने करवालः

(३) उनकी वसुमती नामकी महारानी पत्नी थी जो अति सुन्दरी एवं वनिताओं
में मुकुटमणि थी । (सुमती या सुमति दोनों प्रयोग सिद्ध हैं)

(४) एकबार क्रोधसे रक्त नेत्रवाले त्रिनेत्र भगवान् ने अपनी नेत्राग्निसे कामदेवको
जलाकर भस्म कर दिया । तब कामदेवकी सभी सेनाने मानो भयभीत होकर उस महिला
(महारानी) की निर्दोष समझकर अपने-अपने स्वरूपके अनुसार उस महारानीके प्रत्येक
अंगोंमें आश्रय लिया । औरोंकी ओणियोंने केशोंका, प्रेमके आकर चन्द्रने कमलविजयी
मुखका, जयध्वज सिंह अर्थात् सपत्नीक मछली-दम्पतीने नयनयुगलोंका, समस्त सेनामें
प्रधान योधा (सेनापति) मलयपवनने मुखपवनका, पथिकोंके हृदयोंको विदारित करनेमें

पूर्णकुम्भौ चक्रवाकानुकारौ पयोधरौ, ज्यायमाने मार्दवासमाने विसलते च बाहू, ईषदुत्फुल्ललीलावतंसकह्लारकोरको गङ्गावतंसनाभिर्नाभिः, दूरी-
कृतयोगिमनोरथो जैत्ररथोऽतिघनं जघनम्, जयस्तम्भभूते सौन्दर्यभूते
विघ्नितयतिजनारम्भे रम्भे चोरुयुगम् आतपत्रसहस्रपत्रं पादद्वयम्,
अस्त्रभूतानि प्रसूनानि तानीतराण्यङ्गानि च समभूवन्निव ।

कृपाणरूपः नूतनतरुपल्लवदशनेन पान्थानां हृदयमतितरंगं पीड्यते । प्रवालः किसल-
यञ्च अधरविम्बं तस्या ओष्ठाधरौ, जयशङ्खः कामस्य विजयध्वनिकारकः शङ्खो बन्धुरा
उन्नतावनता लावण्यधरा सौन्दर्यशालिनी तस्याः कन्धरा ग्रीवा, पूर्णकुम्भौ कामस्य
विजययात्रायामपेक्षितौ जलपूर्णकलशौ चक्रवाकानुकारौ चक्रवाकं पक्षिविशेषं अनु-
कूलं इति, तत्सदृशावित्यर्थः, पयोधरौ तस्याः स्तनौ, ज्यायमाने मूर्ध्वसदृशौ,
मार्दवे कोमलतायामसमानेऽनुलनीयेऽतिकोमले इति शेषः । विसलते मृणालद्वयं
बाहू तस्या भुजौ, बाह्वोर्मृणालसदृश्यं कविप्रसिद्धम् । ईषदुत्फुल्लः स्वल्पविकसितो
लीलावतंसः कामस्य विलासभूषणं कह्लारकोरकः सौगन्धिककुड्मलो गङ्गायास्तदा-
ख्यप्रसिद्धनद्या आवतंसस्य भ्रमसां भ्रमस्य (स्यादावतंसोऽभ्रमसां भ्रम इत्यमरः)
सनाभिः सदृशस्तस्या नाभिः, दूरीकृतोपनीतो योगिनां तपश्चारिणां मनोरथो ध्या-
नामिलाषो येन स तादृशो जैत्ररथः कामस्य जयनशीलरथः अतिघनमतिनिविडं
जघनं तस्याः कटिपुरोभागः, जयस्तम्भभूते कामस्य विजयस्तम्भस्वरूपे सौन्दर्यभूते
मनोरमत्वमधिगते, विघ्नितः विघ्नियुक्तः कृतो यतिजनानां संयमिनामारम्भो ध्यानो-
द्योगो ध्याम्यां ते, रम्भे कदली च तस्या ऊरुयुगं सक्थियुगलम्, आतपत्रं छत्रं तद्रूपं
कामस्य सहस्रपत्रं कमलं पादद्वयं तस्याश्वरणयुगलम्, तानि प्रसिद्धानि अस्त्रभूतानि
कामस्य बाणभूतानि प्रसूतानि पुष्पाणि अरविन्दादीनि इतराणि पूर्ववर्णितमिहानि
वसुमत्या अङ्गानि उदरादीनि समभूवन्निव जातानीव (उत्प्रेक्षा) ।

तलवारके समान नये पल्लवोंने अधरोष्ठोंका, विजयशङ्खके निम्नोन्नत लावण्यने ग्रीवा का,
दोनों पूर्णकुम्भोंने चक्रवाकके समान दोनों स्तनोंका, धनुषकी प्रत्यचाने कमलके शृङ्ग तन्त्रु
के समान बाहुओंका, किञ्चित् विकसित लाल-लाल कमलके कर्णालङ्कारने गङ्गाके आवतंस-
सदृश नाभिका, योगियोंके मनोरथोंको अर्थात् समाधि द्वारा परमब्रह्म परमात्माकी प्राप्ति
की अभिलाषाको दूर करनेवाले कामदेवके जैत्ररथने जघनस्थलका, मुनियोंके योगाभ्यासमें
विघ्नबाधा उपरिधत करनेवाले केलेके (स्तम्भों) खम्भोंने दोनों जाँघोंका, छत्रके सदृश
सहस्रपत्र (कमल) ने दोनों पैरोंका, तथा अन्य पुष्पोंने, जो कामके शस्त्र थे, उसके शेष
अंगोंका आश्रय लिया ।

[कामदेवके अस्त्र-शस्त्रोंने उस रानीके अंगोंमें वास कर लिया अर्थात् उस रानीके
मुख आदि चन्द्रादिके सदृश थे ।]

(५) विजितामरपुरे पुष्पपुरे निवसता सानन्तभोगलालिता वसुमती वसुमतीव मगधराजेन यथासुखमन्वभावि ।

(६) तस्य राज्ञः परमविधेया धर्मपालपद्मोद्भवसितवर्मनामधेया धीर-
धिषण्यवधोरितविबुधाचार्यविचार्यकार्यसाहित्याः कुलामात्यास्त्रयोऽभूवन् ।

(७) तेषां सितवर्मणः सुमत्तिसत्यवर्माणो, धर्मपालस्य सुमन्त्रसुमि-
त्रका पालाः, पद्मोद्भवस्य सुश्रुतरत्नोद्भवविविधं तनयाः समभूवन् ।

(८) तेषु धर्मशीलः सत्यवर्मा संसारासारतां बुद्ध्वा तीर्थयात्राभि-
लाषी देशान्तरमगमत् ।

(९) विटनट्टवारनारीपरायणो दुर्विनीतः कामपालो जनकाग्रजन्मनीः
शासनभतिक्रम्य भुवं वभ्राम ।

(५) विजितं समृद्धं तिरस्कृतममरपुरमिन्द्रनगरं येन तस्मिन् । अनन्तभो-
गेन नानासुखभोगेन लालिता पुष्टा । वसुमती पृथिवीव । सापि अनन्तस्य वासुकेः
भोगेन फणेन मस्तकेनेति यावत्, लालिता धृता । वसुमती महिषी । मगधराजेन
राजहंसेन । अन्वभावि सम्भुक्ता ।

(६) परमविधेया अतिविनीताः । धीरधिषण्या चतीक्ष्णबुद्ध्याऽवधोरितानि
अवज्ञातानि विबुधाचार्यस्य बृहस्पतेरपि विचार्याणां विचारणीयानां कार्याणां साहि-
त्यानि समूहा येस्ते अतीवगम्भीरबुद्धय इत्यर्थः । कुलामात्या वंशपरम्परागतमन्त्रिणः ।

(७) तेषां कुलामात्यानां मध्ये । निर्धारणे षष्ठी ।

(८) संसारस्य असारतां नश्वरतया तुच्छताम् । देशान्तरमन्यदेशम् ।

(९) विटो धूर्तः नटः शैलूषः, वारनारी वेश्या तासु परायणस्तत्पर आसक्त इत्य-

(५) इन्द्रपुरीको भी अपनी सुन्दरतासे जीतनेवाली पुष्पपुरी नगरीमें रहते हुए उस
राजा राजहंसेने अनन्त (शेषनाग) के भोग (फणों) से लालित (धारण की हुई) पृथ्वीके
समान परिमित भोग्य पदार्थोंसे प्रमुदित वसुमती रानीके साथ सुखपूर्वक विहार किया ।

(६) उन महाराजके परम विनीत, अपनी गम्भीर बुद्धिसे सुरगुरुको भी विचारणीय
कार्य साहित्यमें अनादृत करनेवाले धर्मपाल, पद्मोद्भव और सितवर्मा नामके तीन कुल-
मन्त्री थे ।

(७) उन मन्त्रियोंमें सितवर्माके सुमति और सत्यवर्मा, धर्मपालके सुमन्त्र, सुमित्र
और कामपाल तथा पद्मोद्भवके सुश्रुत और रत्नोद्भव नामके पुत्र हुए ।

(८) उन पुत्रोंमेंसे धर्मशील सत्यवर्मा संसारको असार जानकर, तीर्थाटनकी इच्छासे
देशान्तरमें चला गया ।

(९) विट, नट तथा वारविज्ञासिन्धियों (वेश्याओं) में अनुरागी एवं दुर्विनीत काम-

(१०) रत्नोद्भवोऽपि वाणिज्यनिपुणतया पारावारतरणमकसेत् ।

(११) इतरे मन्त्रिसूनवः पुरन्दरपुरातिथिषु पितृषु यथापूर्वम-
न्वतिष्ठन् ।

(१२) ततः कदाचिन्नानाविधमहदायुधनेपुण्यरचितागण्यजन्यराज-
न्यमौलिपालिनिहितनिशितसायको मगधनायको मालवेश्वरं प्रत्यग्रसङ्ग्रा-
मघस्मरं समुत्कटमानसारं मानसारं प्रति सहेलं न्यक्कृतजलविनिर्घोषा-
हङ्कारेण भेरोझङ्कारेण हठिकाकर्णनाक्रान्तभयचण्डिमानं दिग्दन्तावलवल्यं
यं । दुर्बिनातो दुर्निवारोजिश्रो वा । जनकाग्रजन्मनोः पितुर्ज्येष्ठसहदोरस्य च ।
शासनमादेशम् ।

(१०) पारावारतरण समुद्रलङ्घनेन द्वीपान्तरगमनम् ।

(११) इतरे अन्ये । पुरन्दरपुरस्य महेन्द्रनगरस्यातिथिषु प्राधुणिकेषु सत्सु,
स्वर्गतेषु मृतेषु इति शेषः । यथापूर्वं पितृपुरुषानुक्रमेण । अन्वतिष्ठन्मन्त्रित्वमकुर्वन् ।

(१२) नानाविधानामनेकप्रकाराणां महतां विशालानामायुधानामस्त्राणां नेपु-
ण्येन प्रयोगकौशलेन रचितेषु सम्पादितेषु अगण्येष्वस्त्रेषु जन्येषु युद्धेषु राजन्यानां
क्षत्रियाणां मौलिपालिषु किरीटप्रान्तभागेषु निहिता निक्षिप्ता निशितास्त्रीक्ष्णाः
सायका बाणा येन सः । विजितानेकभूपाल इत्यर्थः । मगधनायको राजहंसः । मा-
लवेश्वरं मालवाधिपतिम् । प्रत्यग्रं नवीने संग्रामे युद्धे घस्मरं शत्रुमक्षणशीलम् । समु-
त्कटोऽतिशयितो मानो बलगर्व एव सारः स्थिरांशो यस्य तम् । मानसारं तन्नामानं
नरपतिं प्रति लक्ष्यीकृत्य । सहेलं सावजम् । न्यक्कृतस्तिरस्कृतो जलधेः सागरस्य
निर्घोषाहङ्कारो निर्घोषविषयेऽभिमानो येन तथाविधेन भेरोझङ्कारेण दुन्दुभिशब्देन
हठिकाकर्णनात् सहसा श्रवणात् आक्रान्तः प्राप्तो भयस्थ चण्डिमा चण्डित्वं यं तम् ।
दिशां ये दन्तावला गजा ऐरावतादयस्तेषां बल्यं मण्डलं विघूर्णयन् सञ्चालयन् ।

पाल अपने पिता तथा बड़े भाइयोंकी शिक्षाओंका अनादर करके भूलोकमें इसस्ततः अमण
करने लगा ।

(१०) रत्नोद्भव व्यापारमें कुशल होकर समुद्र पार करः द्वीप-द्वीपान्तोंमें यात्रा
करने चला गया ।

(११) अन्य शेष मन्त्रियोंके पुत्र अपने-अपने पिताओंकी मृत्युके पश्चात् उनके
स्थानमें—पिताओंके पदोंपर—कायें करने लगे ।

(१२) तब एक बार, अनेक प्रकारके शस्त्रोंकी कलाओंमें निपुण एवं कई बार युद्ध
करनेमें प्रवीण, नृपतियोंके सिरोंमें तेज-तेज बाण मारनेवाले मगधदेशाधिपति, थोड़े ही
दिनों पहले समरमें विजय प्राप्त करनेवाले प्रबलाभिमानी मालवेश्वर मानसारके ऊपर क्रोध

विघ्नूयंस्त्रिजभरनमन्मेदिनीभरेणाग्रस्तभुजगराजमस्तकबलेन चतुरङ्गव-
लेन संयुतः सङ्ग्रामाभिलाषेण रोषेण महताविष्टो निर्ययौ ।

(१३) मालवानाथोऽप्यनेकानेकपयूथसनाथो विग्रहः सविग्रह इव
साग्रहोऽभिमुखीभूय भूयो निजगम ।

(१४) तयोरथ रथतुरगखुरक्षुण्णक्षोणीसमुद्भूते करिघटाकटस्तव-

निजभरेण स्वमारेण नमन्त्या अवोगच्छन्त्याः पृथिव्या भरेण मारेण । अत्र करणे
तृतीया । आयस्तं क्लिष्टमतिपीडितं भुजगराजस्य वासुकेर्मस्तकबलं शिरसां धारण-
सामर्थ्यं येन तथाभूतेन, अत्र कर्तारि तृतीया । चतुरङ्गबलेन गजवाजिरथपदातिरूप-
चतुर्विधसैन्येन संयुतः सहितः । संग्रामाभिलाषेण युद्धाकाङ्क्षया । महता अतिश-
यितेन रोषेण क्रोधेनाविष्टः समाक्रान्तः सन् । मगधराजो निर्ययौ निजगम । युद्धमा-
योधनं जन्मम् । मौलिः किरीटे घम्मिल्ले चूडायाम् । पालिः कर्णलतायां स्थातृदेशे
पंक्तिबिह्वयोः । दन्ती दन्तावलो हस्तीति च कोशः । (अत्र असम्बन्धे सम्बन्ध
रूपातिशयोक्तिरनुप्रासश्चेत्यनयोः संसृष्टिः । घस्मर इत्यत्र च 'सथस्यदः कमरच्'
इत्यनेन कमरच्) ।

(१३) मालवानाथः मानसारः । अनेकैरसंख्यातैः अनेकपानां हस्तिनां यूथैः स-
मूहैः सनाथो युक्तः । द्विरदोजेकपो द्विप इत्यमरः । विग्रहः समरः । सविग्रहः सश-
रीरः मूर्तिमान् । साग्रहः युद्धाभिनिवेशवान् । भूयः पुनरपि ।

(१४) अथ निर्गमनानन्तरम् । तयोर्मगधराजमालवराजयोः । रथैः रथचक्रैः तुरगाणां
अश्वानां खुरैः शफैः क्षुण्णायाः पिष्टायाः क्षोण्याः पृथिव्याः समुद्भूतै उत्थितैः रथस्य वा
घृलीपटले इत्यस्य विशेषणम् । करिघटानां हस्तिमूहानां कटेभ्यो गण्डेभ्यः स्रवन्त्यः

करके समुद्रके महाघोषको तिरस्कृत करनेवाले, दुंदुभियोंकी ध्वनियोंको इटाव अवण
करनेसे भयभीत दिग्गजोंको कंपानेवाले, अपने भारसे दनी हुई पृथ्वीके भारसे मुजंगराजके
मस्तकको व्यथित करनेवाली चतुरंगिणी—हाथी, घोड़े, पैदल और शस्त्रोंसे सज्जित—
सेना लेकर, युद्धार्थ निकल पड़े ।

(१३) शरीरधारी संग्रामस्वरूप मालवेश्वर भी अनेक हाथियोंकी सेनाको लेकर
आग्रहके साथ युद्धके लिये पुनः अपने पुरसे निकल पड़ा ।

(१४) उसके पश्चात् उन दोनोंमें संग्राम छिड़ गया । उस युद्धकालमें रथोंके पहियोंसे
तथा घोड़ोंके खुरोंसे पूर्ण की हुई पृथ्वीसे उत्पन्न धूलि एवं हाथियोंके कपोलोंसे बहनेवाली
मदधारासे सिकत धूलिपटल नूतन वल्लभों को वरण करनेके निमित्त आयी देव-कन्याओंके

ॐ उत्प्रेक्षानुप्रासयोः सङ्करः ।

न्मदधाराधौतमूले नव्यवल्लभवरणागतदिव्यकन्याजनजवनिकापटमण्डप
इव वियत्तलव्याकुले धूलीपटले दिविषदध्वनि धिवकृतान्यध्वनिपटहध्वान-
बधिरिताशेषदिगन्तरालं शस्त्राशस्त्रि हस्ताहस्ति परस्पराभिहतसैन्यं
जन्यमजनि ।

(१५) तत्र मगधराजः प्रक्षीणसकलसैन्यमण्डलं मालवराजं जीव-
ग्राहमभिगृह्य कृपालुतया पुनरपि स्वराज्ये प्रतिष्ठापयामास ।

(१६) ततः स रत्नाकरमेखलामिलामनन्यशासनां शासदनपत्यतया

क्षरन्त्या मदधाराया मदजलप्रवाहेण घौतं क्षालितं मूलं मूलदेशो यस्य तस्मिन् ।
नध्यवल्लभानां नवीनरमणानां वरणाय आगतस्य युद्धक्षेत्रे समुपस्थितस्य दिव्य-
कन्याजनस्याप्सरः समूहस्य जवनिकया तिरस्करिण्या युक्तः पटमण्डपः पटवासस्त-
स्मिन्निव । वियत्तलव्याकुले नभस्तलसम्भृते । धूलीपटले पांशुसमूहे । दिवि सीदन्ति
ये ते दिविषदो देवास्तेषामध्वनि मार्गे आकाशे इत्यर्थः । धिवकृतस्तिरस्कृतः दूरी-
कृत इति यावत्, अन्येषां ध्वनि शब्दो येन तादृशेन पटहध्वानेन ढक्काशब्देन
बधिरितानि बधिरीकृतानि अशेषाणि दिगन्तरालानि तत्रस्थजना इत्यर्थः यस्मिन्
तत् । शस्त्रैः शस्त्रैश्च प्रहृत्य यद्युद्धं प्रवृत्तमिति शस्त्राशस्त्रि । हस्तैश्च हस्तैश्च प्रहृत्य
यत्प्रवृत्तं तद् हस्ताहस्ति । परस्परस्य अभिहतं समाक्रान्तं सैन्यं यस्मिन् तत् । जन्यः
युद्धम् ।

(१५) तत्र युद्धे । प्रक्षीणं हतविध्वस्तं सकलं समस्तं सैन्यमण्डलं यस्य तम् ।
जीवग्राहमभिगृह्य जीवन्तमेव धृत्वा ।

(१६) रत्नाकरः समुद्रो मेखला रचना यस्यास्ताम् । ससागरामित्यर्थः । इलां
पृथ्वीम् । अनन्यशासनां—न विद्यतेऽन्यस्य नृपस्य शासनं यस्यां ताम् । अनपत्यतया

लिपि पटमण्डप (परदका) काम करने लगी अर्थात् धूलि-पटल आकाशमें फैल गया ।

अन्य सभी शब्दोंको दबानेवाली युद्धकी बाधध्वनियों समस्त दिशाओंमें गूँज गयीं—
जिससे सम्पूर्ण दिशाएँ ऐसी बहिरि हो गयीं कि कुछ सुनाई ही न देता था । उस युद्धमें
योद्धागण शस्त्रसे शस्त्र और हाथमे हाथ भिड़ाकर परस्पर मार-काट करनेमें तल्लीन थे ।

(१५) उस तुमुल संग्राममें मगधराजने मालवराजकी समस्त सेना नष्ट कर दी और
मालवेद्वर मानसारको जीतेजी पकड़ लिया तथा पुनः दया करके उसे उसीके राज्यपर
प्रतिष्ठित कर दिया ।

(१६) तब वे मगधाधिपति जो समुद्र पर्यन्त पृथ्वीका शासन करते थे, अनपत्य होनेके

नारायणं सकललोकैककारणं निरन्तरमर्चयामास ।

(१७) अथ कदाचित्तदग्रमहिषी 'देवि देवेन कल्पवल्लीफलमाप्नुहि' इति प्रभातसमये सुस्वप्नमवलोकितवती ।

(१८) सा तदा दयितमनोरथपुष्पभूतं गर्भमधत्त ।

(१९) राजापि सम्पन्न्यक्कृताखण्डलः सुहृन्नुपमण्डलं समाहूय निजसम्पन्नमनोरथानुरूपं देव्याः सीमन्तोत्सवं व्यधत्त ।

(२०) एकदा हितैः सुहृन्मन्त्रिपुरोहितैः सभायां सिंहासनासीनो गुणैरहीनो ललाटतटन्यस्ताञ्जलिना द्वारपालेन व्यज्ञापि—'देव ! देवसन्दर्शनलालसमानसः कोऽपि देवेन विरच्यार्चनाहो यतिद्वारदेशमध्यास्ते' इति ।

पुत्रकतया । एककारणमादिहेतुम् । गौरिला कुम्भिनी क्षमेत्यमरः ।

(१७) तस्य राजहंसस्य । अग्रमहिषी प्रधानराज्ञी । देवेन राज्ञा सह । कल्पवल्लीफलं कल्पलताफलम् ।

(१८) दयितस्य वल्लभस्य यो मनोरथः पुत्रप्राप्तिरूपोऽभिलाषस्तदेव फलं तस्य पुष्पभूतं कुसुममिव भूतम् ।

(१९) सम्पदा समृद्ध्या न्यक्कृतस्तिरस्कृत आखण्डल इन्द्रो येन सः । समृद्ध्या महेन्द्रादप्यधिकः । सुहृदां मित्रभूतानां नृपाणां मण्डलं समूहम् । स्वस्य सम्पदः समृद्धेः मनोरथस्याभिलाषस्य चानुरूपं मदशम् । सीमन्तोत्सवं संस्कारविशेषम् ।

(२०) हितैः हितकाङ्क्षिभिः । गुणैः राजगुणैरहीनोऽन्यूनः सर्वगुणसम्पन्न इत्यर्थः । ललाटतटे भालदेशे न्यस्तो धृतोऽञ्जलिर्येन तेन । व्यज्ञापि निवेदितः । देवस्य भवतः सन्दर्शनेऽवलोकने लालसमभिलाषि मानसं यस्य सः । देवेन भवता । विरच्यां कर्त्तव्यां अर्चनां पूजामहंतीति । भवतोऽपि पूज्य इत्यर्थः । यतिः संन्यासी ।

कारण सम्पूर्णं लोकैको आदिकारण नारायण भगवान् को निरन्तर पूजामें संलग्न हो गये ।

(१७) एक दिन प्रातःकाल उनकी महारानीने स्वप्नमें देखा कि उनसे किसीने आकर कहा—'हे देवि ! देव (राजा) द्वारा प्रदत्त कल्पवृक्षका यह फल आप ग्रहण करें ।'

(१८) उसके बाद उस महिषीने पतिके मनोरथ-पुष्पभूत गर्भको धारण किया ।

(१९) अपने ऐश्वर्य-विभवसे इन्द्रको भी पराभव दिखानेवाले उन राजा हंसवाहनने सुद्ध राजाओंके मण्डलोंको बुलाकर अपने मनोरथ तथा विभवानुसार महारानीका सीमन्तोन्नयन संस्कार किया ।

(२०) एक दिन सर्वगुणसम्पन्न भगवन्पति अपने हितैषी मित्रों एवं मन्त्रियों तथा पुरोधाओंके साथ राजसभामें सिंहासनासन थे । उसी समय द्वारपालने राजसभामें आकर प्रणाम

(२१) तदनुज्ञातेन तेन स संयमी नृपसमीपमनायि ।

(२२) भूपतिरायान्तं तं विलोक्य सम्यग्ज्ञाततदीयगूढचारभावो निखिलमनुचरनिकरं विसृज्य मन्त्रिजनसमेतः प्रणतमेनं मन्दहासम-
भाषत—‘ननु तापस ! देशं सापदेशं भ्रमन्भवांस्तत्र तत्र भवदभिज्ञातं कथयतु’ इति ।

(२३) तेनाभाषि भूभ्रमणबलिना प्राञ्जलिना—‘देव ! शिरसि देव-
स्याज्ञामादायैनं निर्दोषं वेपं स्वीकृत्य मालवेन्द्रनगरं प्रविश्य तत्र गूढतरं
वर्तमानस्तस्य राज्ञः समस्तमुदन्तजातं विदित्वा प्रत्यागमम् ।

(२४) मानी मानसारः स्वसैनिकायुष्मत्तान्तराये संपराये भवतः

(२१) तदनुज्ञातेन राज्ञादिष्टेन । तेन द्वारपालेन । संयमी यतिः । अनायि नीतः ।

(२२) सम्यक् सुष्ठु ज्ञातोऽवगतस्तदीयस्तत्सम्बन्धी गूढः प्रच्छन्नश्चारभावः
चरत्वं येन सः । प्रणतं कृतनमस्कारम् । एनं यतिम् । मन्दहासं क्रियाविशेषणमिदम् ।
ईषद् हसन्नित्यर्थः । सापदेशं सकपटम् । यतिवेषच्छलेनेत्यर्थः । तत्र तत्र तेषु तेषु
स्थानेषु । भवता त्वया अभिज्ञातमवगतम् ।

(२३) अभाषि कथितम् । भुवः पृथिव्याः भ्रमणे पर्यटनविषये बली समर्थस्ते-
न । प्राञ्जलिना बद्धाञ्जलिनेति तेनेत्यस्य विशेषणम् । देव राजन् । आदायाञ्जीकृत्य
निर्दोषं दोषवर्जितम् । वेपं यतिरूपम् । तत्र मालवेन्द्रनगरे । गूढतरमतिशयेन गूढं
यथा स्यात्तथा । उदन्तजातं वृत्तान्तसमूहम् ।

(२४) स्वसैनिकानां निजभटानामायुष्मत्ताया आयुष्यस्यान्तरायो विघ्नस्तस्मिन्

करके कहा—हे स्वामिन् ! आपके द्वारा पूजाई कोई संन्यासी आपसे भेंट करने द्वारपर आकर
उपस्थित हुए हैं ।

(२१) राजाज्ञा होनेपर द्वारपाल उस संन्यासीको राजसभामें राजाके पास ले आया ।

(२२) राजाने उसे देखकर तथा भली भौंति यह ज्ञात करके कि यह तो हमारा
गुप्तचर है, राजसभासे सभी नौकर-चाकरोंको हटवा दिया । पुनः मन्त्रियोंसहित प्रणाम
करके बैठकर पूछा—हे यतिवर ! इस छद्मवेशमें देशमें विचरण करते हुए आपने जो बात
जानी हो वह कह दें ।

(२३) पृथ्वीभ्रमणमें समर्थ उस यतिने प्राञ्जलि होकर कहा—‘हे देव ! आपकी आज्ञाको
शिरोधार्य करके मैं इस निर्दोष वेपकी धारणकर मालवेशके नगरमें प्रविष्ट हुआ । वहाँपर
गुप्तरूपसे निवासकर समस्त वृत्तान्तको ज्ञात करके आया हूँ ।

(२४) वृत्त यह है कि अतिमानी मानसार युद्धमें अपने वीरोंके नाशसे तथा आपसारा

पराजयमनुभूय बलक्षयलक्ष्यहृदयो वीतदयो महाकालनिवासिनं कालीविलासिनमनश्चरं महेश्वरं समाराध्य तपःप्रभावसंतुष्टादस्मादेकवीरारातिघ्नीं भयदां गदां लब्ध्वात्मानमप्रतिभटं मन्यमानो महाभिमाना भवन्तमभियोक्तुमुद्युङ्क्ते । ततः परं देव एव प्रमाणम्' इति ।

(२५) तदालोच्य निश्चिततत्कृत्यरमात्यै राजा विज्ञापितोऽभूत्— 'देव, निरुपायेन देवसहायेन योद्धुमरातिरायाति । तस्मादस्माकं युद्धं सांप्रतमसांप्रतम् । सहसा दुर्गसंश्रयः कार्यः' इति ।

(२६) तद्वहुधा विज्ञापितोऽप्यखर्वेण गर्वेण विराजमानो राजा तद्वा-

सेन्य संहारकारिणि इति तात्पर्यम् । संपराये युद्धे । 'युद्धाश्रयोः संपराय इत्यमरः' । बलक्षयस्य पराजयजनितदन्यस्य लक्ष्यं विषयीभूतं हृदयं यस्य सः । वीतदयो निर्दयः । महाकाले तदास्थस्थाने निवासोऽस्त्यस्येति तम् । कालीविलासिनं पार्वतीवल्लभम् । अनश्वरं विनाशरहितम् । तपसः प्रभावेण सन्तुष्टात् प्रीतात् । अस्मान्महेश्वरात् । एकमेकसंख्यकं वीरं शूरम् अरातिं शत्रु हन्तीति ताम् । भयदां भीतिदात्रीम् । अप्रतिभटमप्रतिद्वन्द्वनम् । महानतिशयितोऽभिमानोऽहङ्कारो यस्य सः । अभियोक्तुमाक्रमितुम् । उद्युङ्क्ते चेष्टते । देव एव भवानेव । प्रमाणं कर्तव्यतानिर्णायकः ।

(२५) तत्र शत्रुविषये यत्कृत्यं करणीयं तन्निश्चितं निर्णीतं यस्तैः । अमात्यैर्मन्त्रिभिः । निर्नास्त्युपायः प्रतीकारो यस्य तेन, अप्रतिकार्येणेत्यर्थः । असांप्रतमयुक्तम् । युक्ते द्वे साम्प्रतमित्यमरः । सहसा सत्वरम् । दुर्गसंश्रयः दुर्गप्रवेशः ।

(२६) बहुधा बहुप्रकारेण । अखर्वेण महता । अकृत्यमननुष्ठेयं कर्तुमनुचितं

युद्धमें पराजित हो कर लज्जित हो गया अतएव अति दीन होकर कायिक, वाचिक, मानसिक कष्टोंको संस्मरण करता हुआ वह महाकालनिवासी (उज्जैनके महाकालके मन्त्र मन्दिरमें) कालीविलासी अनश्वर श्रीमहेश्वरकी प्रबल आराधना करके तथा उन्हें सन्तुष्ट एवं प्रसन्न करके अपनी तपस्याके प्रभावसे उन्हीं शङ्करजीसे एक अनुपम गदा प्राप्त कर चुका है । उस गदाद्वारा वह युद्धमें एक प्रधान वीर मेनाथिषको मार सकता है । वस, उक्त गदाके अभिमानपर वह आपसे संघर्षका उद्योग कर रहा है—इसके बाद क्या करना चाहिये इसे आप विचार लें ।

(२५) इस वृत्तान्तको श्रवणकर मन्त्रियोंने विचार-विनिमयकर महाराजसे निवेदित किया—'हे देव ! जिसमें मनुष्यके सभी ऊणाय विफल हैं ऐसे प्रबल यत्नसे अर्थात् शङ्करजीकी गदाके प्रसादसे शत्रु युद्ध करने आ रहा है अतः ऐसे समय उसके साथ हमारा युद्ध करना निष्फल होगा । ऐसे समय दुर्गका ही आश्रय सर्वथा श्रेयस्कर होगा ।'

(२६) मन्त्रियोंके बार-बार उक्त रीतिते समझानेपर भी राजा अपने पराक्रमके गर्वपर

कयमकृत्यमित्यनादृत्य प्रतियोद्धुमना बभूव ।

(२७) शितिकण्ठदत्तशक्तिसारो मानसारो योद्धुमनसामग्रीभूय सामग्रीसमेतोऽक्लेशं मगधदेशं प्रविवेश ।

(२८) तदा तदाकर्ण्य मन्त्रिणो भूमहेन्द्रं मगधेन्द्रं कथंचिदनुनीय रिपुभिरसाध्ये विन्ध्याटवीमध्येऽवरोधान्मूलबलरक्षितान्निवेशयामासुः ।

(२९) राजहंसस्तु प्रशस्तवीतदन्यसैन्यसमेतस्तीव्रगत्या निर्गत्याधिकरुषं द्विषं रुरोध ।

(३०) परस्परबद्धवैरयोरेतयोः शूरयोस्तदा तदालोकनकुतूहलागतगगनचराश्चर्यकारणे रणे वर्तमाने जयाकाङ्क्षी मालवदेशरक्षी विविधायुध-

दौर्बल्यप्रकाशकत्वादित्यर्थः । अनादृत्य अस्वीकृत्य । प्रतियोद्धुमना युद्धामिलाषी ।

(७) शितिकण्ठेन शिवेन दत्तार्पिता शक्तिः प्रहरणविशेष एव सारो बलं यस्य सः । योद्धुमनसां युद्धाकाङ्क्षणाम् । अग्रीभूय पुरो भूत्वा । सामग्रीसमेतः युद्धोपकरणसहितः ।

(२८) भूमहेन्द्रं पृथिवीन्द्रम् । कथञ्चिदतियत्नेन । असाध्ये दुष्प्रवेश्ये । अवरोधान् राजन्नियः मूलबलेन प्रधानसैन्येन रक्षितान् गुप्तान् निवेशयामासुः स्थापयामासुः ।

(२९) प्रशस्तेरत्युत्कृष्टैर्वीतदन्यैस्त्यक्तकार्पण्यैः निर्भयैरित्यर्थः । सैन्यैः समेतो युक्तः । तीव्रगत्या महता वेगेनेत्यर्थः । अधिकरुषं अतिक्रुद्धम् ।

(३०) परस्परेण बद्धं घृतं वैरं याम्यां तयोः । तस्य युद्धस्थालोके दर्शने यत्कुतूहलं कौतुकं तेनागतानां युद्धक्षेत्रे समुपस्थितानां गगनचराणामाकाशचारिणां देवानां आश्चर्यकारणे विस्मयहेतुभूते । मालवदेशस्य रक्षी रक्षिता मानसारः । विवि-

समरमें जानेको तैयार हो गया ।

(२७) मानो मानसार भी शङ्करजीकी दो हुई अमोघ शक्तिपर सगुण वीरों में प्रमुख होकर बिना क्लेश के युद्धसामग्रीके सहित मगध देशमें घुस आया ।

(२८) मानमारके आगमनकी चर्चा श्रवण करके मन्त्रियोंने पृथ्वी के स्वामी इन्द्रके तुल्य मगधेन्द्रको समझा-बुझाकर येन केन प्रकारेण राजमहल (अन्तःपुर) की छिदोंको मुख्य सेनाकी रक्षामें विन्ध्यपर्वतकी अटवीके मध्यमें भिजवा दिया ।

(२९) नृपति राजहंस दैन्यशून्य सेनाको अपने साथ लिए बड़ी तीव्रगतिसे अपनी राजधानीसे बाहर आया और अति क्रोधसे आती हुई शत्रुसेनाको घेर लिया ।

(३०) परस्पर बद्धवैर इन दोनों शूरोंके उस संग्रामको देखनेके निमित्त आये आकाशगामी जनोको भी वह युद्ध आश्चर्यका कारण हुआ । उस ससम प्रवर्तमान तथा विजयाकाङ्क्षी

स्थैर्यचर्याञ्चितसमरतुलितामरेश्वरस्य मगधेश्वरस्य तरयोपरि पुरा पुरा-
रातिदत्तां गदां प्राहिणोत् ।

(३१) निशितशरनिकरशकलीकृतापि सा पशुपतिशासनरयाबन्ध्य-
तया सूतं निहत्य रथरथं राजानं मूर्च्छितमकार्षीत् ।

(३२) ततो दीरप्रग्रहा अक्षतविग्रहा बाहा रथमादाय दैवगत्यान्तः-
पुरशरण्यं महारण्यं प्राविशत् ।

(३३) मालवनाथो जयलक्ष्मीसनाथो मगधराज्यं प्राज्यं समाक्रम्य
पुष्पपुरमध्यातिष्ठत् ।

(३४) तत्र हेतिततिहृतिश्रान्ता अमात्या दैवगत्यानुत्क्रान्तजीविता

धानां नानाप्रकाराणामायुधानामस्त्राणां स्थैर्येण स्थिरतया चर्याया प्रयोगेणाश्विते युक्ते
समरे तुलितः समीकृतोऽमरेश्वर इन्द्रो येन तस्य । पुरा प्राक् । पुरारातिदत्तां महेश्व-
रापिताम् । प्राहिणोत् न्यक्षिपत् प्राहरदित्यर्थः ।

(३१) निशितेन तीक्ष्णेन शरनिकरेण बाणसमूहेन शकलीकृता खण्डीकृतापि ।
सा गदा । पशुपतिशासनस्य शिवदाक्ष्यस्य । अबन्ध्यतया अव्ययतया । सूतं
सारथिम् ।

(३२) वीता मुक्ताः प्रग्रहा रथमयो येषां । ते अक्षतो विग्रहः शरीरं येषां ते ।
बाहा अश्वाः । 'वाजिबाहावंगन्धर्वे'त्यमरः । अन्तःपुरशरण्यं राजस्त्रीणामाश्रयभूतम् ।

(३३) जयलक्ष्म्या विजयश्रिया सनाथो युक्तः । प्राज्यं प्रभूतं विशालमित्यर्थः ।

(३४) तत्र महारण्ये । हेतीनामस्त्राणां ततिभिः समुदायैर्हृत्या प्रहारेण
श्रान्ताः क्लान्ताः । दैवगत्या शुमारुष्टवशेन । अनुक्रान्तं न निर्गतं जीवितं प्राणा

मालवेश राजा मानसारने अनेकों प्रकारके इस्त्रोंके प्रयोग करनेमें निपुण एवं इन्द्रके समान
बोद्धा मगधेन्द्रके ऊपर महेश्वरसे प्राप्त गदा मार दी ।

(३१) दक्षिण मगधेशने अपने तीक्ष्ण बाणोंके प्रहारोंसे उस गदाको खण्ड-खण्ड कर
काट दिया । परन्तु मगवान् शिवजीके प्रभावसे उस गदाने रथके सारथीको मारकर मगधेशको
भी मूर्च्छित कर दिया ।

(३२) तब रथके घोड़ोंने, जो चोत-प्रग्रह (बेलगाम) तथा अक्षतविग्रह थे, उस रथको
छींचते-छींचते उसी स्थानपर सोमान्धसे ला दिया जहाँपर अन्तःपुरकी रमणियों सेनाकी
रक्षाभी थी—अर्थात् विन्ध्याटकी पहुँचा दिया ।

(३३) मालवेशने भी विजयश्रीको प्राप्त करके प्रबुद्ध राज्य मगधकी राजधानी पुष्पपुरीमें
प्रवेश किया और राज्यशासन करने लगा ।

(३४) युद्धमें इस्त्रोंके प्रहारोंसे ताड़ित होकर मूर्च्छित परन्तु दैवगतिसे अञ्जित रुडिगण

निशान्तवातलब्धसंज्ञाः कथंचिदाश्वस्य राजानं समन्तादन्वीक्ष्यानवलोकितवन्तो दैन्यवन्तो देवीमवापुः ।

(३५) वसुमती तु तेभ्यो निखिलसैन्यक्षतिं राज्ञोऽदृश्यत्वं चाकर्ण्योद्विग्ना शोकसागरमग्ना रमणानुगमने मतिं व्यधत्त ।

(३६) 'कल्याणि भूरमणमरणमनिश्चितम् । किञ्च दैवज्ञकथितो मथितोद्धतारातिः सार्वभौमोऽभिरामो भवति सुकुमारः कुमारस्त्वदुदरे वसति । तस्मादद्य तव मरणमनुचितम्' इति भूषितैर्भाषितैरमात्यपुरोहितैरनुनीयमानया तया क्षणं क्षणहीनया तूष्णीमस्थायि ।

येषां ते । निशान्तवातेन प्राभातिकवायुना लब्धा पुनः प्राप्ता संज्ञा चेतन्यं येस्ते । समन्तादितस्ततः । अन्वीक्ष्य अन्विष्य । दैन्यवन्तोऽतिविषणाः । देवी महिषीं वसुमतीम् ।

(३५) तेभ्योऽमात्येभ्यः । तत्संकाशादित्यर्थः । निखिलसैन्यक्षतिं सकलसैन्यविनाशम् । अदृश्यत्वं नान्तर्धानम् । आकर्ण्य श्रुत्वा । उद्विग्ना व्याकुला । रमणानुगमने पतिमनुमरणे मतिं व्यधत्त निश्चयं कृतवती ।

(३६) कल्याणि हे मङ्गलमयि ! राज्ञीसम्बोधनमेतत् । भूरमणस्य राज्ञो मरणं मृत्युः दैवज्ञेय्योतिषिकैः । कथित आदिष्टः । मथिता मदिता दृढता दृष्टा वरातयः शत्रवो येन सः । मथिष्यमाणा इत्यर्थे मथिता इति । सार्वभौमश्चक्रवर्ती । अभिरामो मनोहरः । भविता भावी जनिष्यमाण इत्यर्थः । सुकुमारः कोमलः । कुमारः पुत्रः । तस्मात् गर्भवत्त्वात् । अनुचितमयुक्तम् । भूषितमलङ्कृतं शोभनमिति भावः भाषितं कथनं येषां तैः । क्षणहीनया उत्सवशून्यया । अस्थायि स्थितम् । स्थाभातोमविलुङ् ।

प्रातःकालिक शीतल पवनकं स्पृशंसे उद्वेगित होकर स्वस्थ हो गये । और चारों ओर राजा राजहंसको खोजने लगे । किन्तु, जब वे उन्हें न पा सके तो खिन्न होकर महारानीके समीप पहुँचे ।

(३५) महारानी वसुमती सेनाकी क्षति तथा राजाकी अदृश्यताकी बातें मन्त्रियोंके सुखोंसे जानकर अति दुःखी हुईं और उद्विग्नमनसे शोकसागरमें निमग्न होकर पतिका अनुगमन करनेका निश्चय कर लिया—मरनेको उद्यत हो गयीं ।

(३६) इसपर अमात्योंने एकत्र होकर कहा—'हे कल्याणि ! प्रथमतः तो राजाका मरण अनिश्चित है तथा दूसरे दैवज्ञोंके कथनानुसार आपके उदरमें सुकुमार राजकुमार है जो चक्रवर्ती एवं शत्रुओंको नाश करनेवाला होगा । अतः आपका मरना इस समय अनुचित है । इस प्रकारके प्ररोचक वचनोंको अवणकर मन्त्रियों और पुरोहितोंके समझाने पर रानी वसुमती उत्सवहीना होकर कुछ भी उत्तर न दे सकी । चुप होकर बैठी रही ।

(३७) अथाध्वरात्रनिद्रानिलाननेत्रे परिजने विजने शोकपारावारमपा-
रमुत्तर्तुः शक्नुवतां सेनानिवेशदेश निःशब्दलेशं शनरतिक्रम्य यस्मिन्नर्थ-
स्य संसक्ततया तद्वानयनपलायनश्रान्ता गन्तु क्षमाः क्षमापतिरथ्याः
पथ्याकुलाः पूर्वमतिष्ठन्तस्य निकटवदतरोः शाखायां मृतिरेखायामिव
क्वचिदुत्तरीयार्थेन बन्धनं मृतिसाधनं विरच्य मत्कामाभिरामा वाङ्मा-
धुरीविरभीकृतकल-कण्ठ-कण्ठा साश्रुकण्ठा व्यलपत्-‘लावण्योपमितपुष्प-
सायक, भूनायक, भवानेव भाविन्यपि जन्मनि वल्लभो भवतु’ इति ।

(३८) तदाकर्ण्य नीहाराकर्गकिरणनिकरसंपर्कलब्धबोधो मागधो-

(३७) अध्वरात्रे निशीथे । निद्रया निलीने परिमिलिते नेत्रे नयने यस्य
तस्मिन् । परिजनेऽनुचरमण्डले । विजने निर्जने एकान्ते इत्यर्थः । शोकपारावारं शो-
कसागरम् । अपारं दुस्तरम् उत्तर्तुं लङ्घयितुम् । सेनानिवेशस्य शिविरस्य देशं
प्रदेशम् । निर्नास्ति शब्दस्य लेशो लवोपि यस्मिन्स्तद् यथा तथा । संसक्ततया संलग्न-
तया । तस्य राज्ञः आनयने वहने श्रान्ताः । परिश्रान्ताः अत एव गन्तुं चलितुम्
अक्षमा असमर्थाः । क्षमागतेः राज्ञो राजहंसस्य । रथ्या अश्वाः । पथि मार्गे आकुलाः
दूरगमनेनातिशयक्लान्ताः । निकटवदतरोः समीपस्थवदवृक्षाः । मृतेर्मरणस्य रेखा
रेखा चिह्नभूतेति भावः तस्याम् । बन्धनं पाशम् । मृतिसाधनं मरणसाधकम् ।
विरचय्य विधाय । मत्तुं कामोऽभिलाषो यस्याः वा । वाङ्माधुर्या वचनमाधुर्येण
विरसीकृतो नीरसीकृतः कलकण्ठस्य कोकिलस्य कण्ठो यया सा । साश्रुकण्ठाः सगद्गद-
स्वरा । व्यलपत् हरोद । लावण्येन देहमौन्दर्येण उपमितस्तुलितः पुष्पसायकः कामो
येन तत्सम्बोधने । भूनायक भूपते । भाविनि भविष्यति । वल्लभः पतिः ।

(३८) नीहारा शीतलाः कराः किरणा यस्य सः नीहाराकश्चन्द्रस्तस्य किरण-
निकरस्य मयूखसमूहस्य सम्पर्केण संस्पर्शेन लब्धः प्राप्तिः-बोधश्चेत्यर्थः येन सः ।

(३७) जब आधी रातमें सब दास-भृत्य आदि सो गये तब एकान्तमें महारानी वसुमती,
जो अपार शोक समुद्रको पार करनेमें अपनेको असमर्थ समझती थीं, धीरे-धीरे उस स्थानपर
गयीं जहाँ पर राजाके रथको लिये हुंए घोड़े थककर शान्तिकी निद्रा ले रहे थे । उसीके
समीप बड़के पेड़की मृत्युरेखा सदृश किसी शाखामें उत्तरीय वस्त्र (चादर) को बाँधकर
(फाँसीकी रस्सीसी बनाकर) मरनेके लिए तैयार हो गयीं । जो कोयलकी ध्वनिकी भी
तिरस्कृत कर चुकी थीं ऐसी मीठी ध्वनिसे रोदन करके कहने लगी—‘हे लावण्यतासे
उपमित कामदेवके समान राजन् ! आप पुनः मेरे आगामी जीवनमें भी प्राणपति हों ।’

(३८) रानीके विलाप करनेपर तथा शीतल चन्द्रकी किरणोंसे स्पृशित होकर एवं मन्द

अगाधरुधिरविक्षरणनष्टचेष्टो देवीवाक्यमेव निश्चिन्वानस्तन्वानः प्रियवचनानि शनस्तामाह्वयत् ।

(३९) सा ससंभ्रममागत्यामन्दहृदयानन्दसंपुल्लवदनारविन्दा तमुपोषिताभ्यामिबानिमिषताभ्यां लोचनाभ्यां पिबन्ती विकस्वरेण स्वरेण पुरोहितामात्यजनमुच्चैराह्वय तेभ्यस्तमदर्शयत् ।

(४०) राजा निटिलतटचुम्बितनिजचरणाम्बुजैः प्रशंसितदेवमाहात्म्यैरमात्यैरभाणि—‘देव, रथ्यचयः सारथ्यपगमे रथं रभसादरण्यमनयत्’ इति ।

मागधो मगधाधिपतिः । अगाधस्य प्रभूतस्य रुधिरस्य शोणितस्य विक्षरणेन विशेष-
षतोऽपगमेन नष्टा विलुप्ता चेष्टा दैहिकप्रयत्नो यस्य सः । देवीवाक्यं वसुमतीविलापमेव
निश्चिन्वानः देव्येदेयं नान्या विलपतीति निश्चयं कुर्वन् । तन्वानो विस्तारयन् ।

(३९) ससम्भ्रमं सत्वरम् । अमन्देन प्रचुरेण हृदयानन्देन हर्षेण संपुल्लं
सम्यग् विकसितं वदनारविन्दं मुखकमलं यस्याः सा । तं राजानम् । उपोषिताभ्यां
दर्शनार्थमत्युत्कृष्टताभ्यामिवेति क्रियोत्प्रेक्षा—अत एव अनिमिषिताभ्यां निर्निमेषाभ्यां
लोचनाभ्यां नयनाभ्यां पिबन्ती सादरं विलोकयन्ती । विकस्वरेण अतिस्पष्टेन । तेभ्यः
पुरोहितामात्येभ्यः । तं राजानम् ।

(४०) निटिलतटेन मालस्थलेन चुम्बितं स्पृष्टं निजचरणाम्बुजं स्वपादपद्मं
यस्तैरमात्यैरित्यस्य विशेषणम् । प्रशंसितं स्तुतं देवस्यादृष्टस्य माहात्म्यं प्रभावो
यैस्तैः । अभाणि—शब्दार्थमणघातोः कर्मणि लुङ् । कथित इत्यर्थः । रथं वहन्तीति
रथ्या अश्वास्तेषां चयः समूहः । सारथ्येः सूतस्थापगमे विनाशे सतीति शेषः । रभसाद्
वेगात् । इत्यन्तं अभाणीत्यस्य कर्म ।

पवनके थपेडोंसे सञ्चरित होकर वह राजा जो अत्यन्त रक्तके प्रवाहसे निवृत्त हो गया था
कुछ-कुछ प्रबुद्ध हो उठा और उसने रोदन-ध्वनिको जातकर निश्चय कर लिया कि यह ध्वनि
मेरी वल्लभा रानीकी है ऐसा समझकर उसने धीमी आवाजसे रानीको सम्बोधित किया ।

(३९) राजाकी ध्वनिसे उत्पन्न हुए हर्षमे रानीका मुखकमल प्रफुल्लित हो गया ।
तत्क्षणही उनको वह ज़तीकी भाँति एकटक देखने लगी । फिर उच्चस्वरसे पुरोहित एवं
मन्त्रियोंको बुलाकर उनका दर्शन कराया ।

(४०) मन्त्रियोंने वद्दाञ्जलि करके राजाको प्रणाम किया तथा परमेश्वरको धन्यवाद
देते हुए निवेदन किया—‘हे महाराज ! सारथीके निधनपर ज्ञात होता है कि वोडोंने बड़ी
तेजीसे रथको लाकर इस सवन वनमें रख दिया ।’

(४१) 'तत्र निहतसैनिकग्रामे संग्रामे मालवपतिनाराधितपुरारातिना प्रहितया गदया दयाहीनेन ताडितो मूर्छामागत्यात्र वने निशान्तपवनेन बोधितोऽभवम्' इति महीपतिरकथयत् ।

(४२) ततो विरचितमहेन मन्त्रनिवहेन विरचितदैवानुकूल्येन कालेन शिविरमानीयापनीताशेषशल्यो विकसितनिजाननारविन्दो राजा सहसा विरोपितव्रणोऽकारि ।

(४३) विरोधिदैवधिऋतपुरुषकारो दैन्यव्याप्ताकारो मगधाधिपतिरधि-
काधिरमात्यसंमत्या मृदुभाषितया तथा वसुमत्या मत्या कलितयाचसमबोधि ।

(४१) निहतो निःशेषं विनष्टः सैनिकानां योधानां ग्रामः समूहो यस्मिन् तथा-
भूते । आराधितः सन्तोषितः पुरारातिमहादेवो येन तथाभूतेन । प्रहितया प्रक्षिप्तया ।
दयया हीनो दयाहीनस्तेन निदग्दयेनेत्यर्थः । आगत्य प्राप्य । निशाया रजन्या अन्तः
शेषो निशान्तःप्रभातं तस्य पवनेन तत्सम्बन्धिसमीरणेन बोधितो लब्धसंज्ञोऽभवम्
अहमिति शेषः ।

(४२) विरचितः कृतो मह उत्सवो येन तथाभूतेन । मन्त्रनिवहेन अमात्य-
संघेन विरचितं सम्पादितं देवस्यानुकूल्यं साहाय्यं येन तथाभूतेन । कालेनेत्यस्य विशेष-
णम्, शुभमुहूर्तं इति भावः । शिविरं सेनानिवेशम् । अपनीतानि दूरीकृतानि
अशेषाणि सर्वाणि शल्यानि बाणाग्राणि यस्य सः । विकसितं प्रसन्नं निजाननारविन्दं
स्वमुखकमलं यस्य सः । विरोपिता औषधादिना चिकित्सिता व्रणा यस्य सः ।

(४३) विरोधिना प्रतिकूलेन दैवेन भागधेयेन धिक्कृतस्तिरस्कृतः पुरुषकारः
विक्रमो यस्य सः । दैन्येन खेदेन व्याप्त आक्रान्तः आकारः स्वरूपं यस्य सः । अधि-
काधिकोऽतिशयेनाधिक आधिर्मनोव्यथा यस्य सः । पुंस्याधिर्मनसी ऋथेत्यमरः ।
अमात्यानां मन्त्रिणां संमत्याऽनुमोदनक्रमेण । मृदु कोमलं भाषित वचनं यस्यास्तया ।
मत्या बुद्ध्या । कलितया युक्त्या । समबोधि विज्ञापितः । बुद्धधातोः कर्मणि लुङ् ।

(४१) महाराजने उत्तर देते हुए कहा—'जब संग्राममें सब सैनिक मार डाले गये तब
मूलवेश मानसारने शिव-प्रसादसे प्राप्त गदा मुझे मारी जिससे मैं मूर्च्छित हो गया और इस
वर्णके प्रातःकालिक शीतल पवनस्पर्शसे प्रतिबोधित हुआ ।

(४२) तत्पश्चात् अमात्योंने अनेक प्रकारके उत्सव मनाये और राजाकी प्राणरक्षाके
निमित्त देवाराधन किया । तथा राजाको शिविरमें लाकर अन्त्रोंके व्रणोंकी औषध की ।
समुचित वपचारसे राजा शीघ्र ही प्रसन्नमुख-प्रहृष्टवदन—हो गया—शीघ्र अच्छा हो गया ।

(४३) दैवके प्रतिकूल होनेसे दीनतासे परिव्याप्त एवं खिन्न प्रकृतिवाले तथा विफल
पौरुषवाले उन मगधराजकी मेवा मन्त्रिणोंकी सम्मतिसे तथा निज बुद्धिसे रानी वसुमती
करने लगीं, सान्त्वना देने लगीं ।

(४४) 'देव, सकलस्य भूपालकुलस्य मध्ये तेजोवरिष्ठो गरिष्ठो भवानद्य विन्ध्यवनमध्यं निवसतीति जलबुद्बुदसमाना विराजमाना संपत्तिल्लतेव सहस्रैवोदेति नश्यति च । तन्निखिलं देवायत्तमेवावधार्यं कार्यम् ।

(४५) किञ्च पुरा हरिश्चन्द्ररामचन्द्रमुख्या असंख्या महीन्द्रा ऐश्वर्योपमितमहेन्द्रा देवतन्त्रं दुःखयन्त्रं सम्यगनुभूय पश्चादनेककालं निजराज्यमकुर्वन् । तद्वदेव भवान्भविष्यति । कंचन कालं विरचितदेवसमाधिर्गलिताधिस्तिष्ठतु तावत्' इति ।

(४३) ततः सकलसैन्यसमन्वितो राजहंसस्तपोविभ्राजमानं वामदेवनामानं तपोधनं निजाभिलाषावामिसाधनं जगाम ।

(४४) तेजसा प्रतापेन वरिष्ठो महत्तरः । गरिष्ठोऽतिशयेन गुरुः । विन्ध्यवनमध्यं निवसति राज्यभ्रष्टोऽरण्यमाश्रित्य तिष्ठति । जलस्य सलिलस्य बुद्बुदेन विकारेण समाना तुल्या । समात् राज्यलक्ष्मीः । तद्विल्लता विद्युत् सेव । सहसा अकस्मात् । उदेति आदिर्भवति । नश्यति अदृश्यतां याति च । तत् तस्मात्कारणात् । देवायत्तं माग्याधीनम् । अवधार्यं निश्चेतव्यम् ।

(४५) किं च अपरञ्च । हरिश्चन्द्ररामचन्द्रौ मुख्यौ प्रधाने येषां ते । ऐश्वर्येण सम्पदा उपमितस्तुलितः समीकृत इति यावत् । महेन्द्रो देवराजो यस्ते । देवतन्त्रं देवायत्तम् दैवचालितमिति भावः । दुःखयन्त्रं दुःखचक्रम् । तद्वदेव—यथा हरिश्चन्द्रादयो राजानः पूर्वं महद्दुःखमनुभूय पश्चात्पुनरपि स्वस्वराज्यादिकं प्राप्तवन्तस्तथा । भविष्यति राज्यं प्राप्स्यतीत्यर्थः । विरचितः कृतो देवसमाधिर्देवाराधनं येन सः । गलितोऽपगत आधिर्मनोव्यथा यस्य सः । तिष्ठतु अपेक्षतामित्यर्थः ।

(४६) तपसा विशेषेण भ्राजमानं दीप्यमानम् । वामदेव इति नाम तस्य तम् । तप एव धनं यस्य सः तम् । तापसमित्यर्थः । निजस्य स्वस्याभिलाषस्य मनोरथस्य अवाप्तेः साधनं सम्पादकम् ।

(४४) हे देव ! वर्तमान कालमें जितने राजे—महाराजे हैं उनमें आप सर्वश्रेष्ठ हैं । किन्तु, इतने तेजवान् एवं प्रतापी होकर भी देवगतिसे विन्ध्यारण्यमें पड़े हैं । इससे सिद्ध है कि राज्यलक्ष्मी जलके बुद्बुदोंके समान बिजलीकी तरह सहसा आ जाती है—अतः शोक वृथा है, सभी बातें देवायत्त हैं ।

(४५) हे राजन् ! प्राचीन कालमें महाराज हरिश्चन्द्र, राजा रामचन्द्र आदि अगणित महीपतियोंने पहले दुःख भोगकर पुनः महेन्द्रके समान सुख भोगा । तद्वत् आप भी दुःख भोगकर सुखी होंगे—धीरज धरें, बबझायें नहीं । शान्तिसे देवाराधन करते रहें ।

(४६) ततः अभीष्टसिद्धिके लिए राजा राजहंस मनोरथपूर्णकर्त्ता, तपी एवं तेजोबलवाले प्रख्यात वामदेव मुनिके समीप गया ।

(४७) तं प्रगम्य तेन कृतातिथ्यस्तस्मै कथितकथ्यस्तदाश्रमे दूरीकृतश्रमे कंचन कालमुषित्वा निजराज्याभिलाषी मितभाषी सोमकुलावतंसो राजहंसा मुनिमभाषत्—‘भगवान्, मानसारः प्रबलेन दैवबलेन मां निर्जित्य मद्भोग्यं राज्यमनुभवति । तद्वदहमप्युग्रं तपो विरच्य तमरातिमुन्मूलयिष्यामि लोकशरण्येन भवत्कारुण्येनेति नियमवन्तं भवन्तं प्राप्नवम्’इति ।

(४८) ततस्त्रिकालज्ञस्तपोधनो राजानमवोचत्—‘सखे ! शरीरकार्यकारिणा तपसालम् । वसुमतीगर्भस्थः सकलरिपुकुलमदनो राजनन्दनो नूनं संभविष्यति, कञ्चन कालं तूष्णीमास्व इति ।

(४७) तेन वामदेवेन । कृतं विहितमातिथ्यं अतिथिसत्कारादि यस्य सः तस्मै वामदेवाय । कथितमुक्तं कथ्यं वक्तव्यं येन सः । दूरीकृतोऽपाकृतः श्रम आयासो येन यत्र वा तस्मिन् । सोमकुलावतंसः चन्द्रवंशभूषणम् । मानसारस्तदाख्यो मालवराजः । तद्वदिति—तेन मानसारेण यथा तपसा शिवं सन्तोष्य तस्माद्वरः समासादितस्तथाऽहमपि । उग्रं तीव्रमुत्कटम् । विरच्य कृत्वा । लोकानां जनानां शरणे रक्षणे साधुना । भवतस्तव कारुण्येन करुणया । इति—इति हेतोः । नियमवन्तं संयमिनम् ।

(४८) त्रिकालज्ञः सूतमविष्यद्वर्तमानकालवित् । शरीरस्य देहस्य कार्यं क्षीणतां करोतीति तेन । अलं प्रयोजनं नास्ति । वसुमतीगर्भस्थः—महिषीगर्भस्थितः । सकलं निखिलं रिपुकुलं शत्रुमण्डलं मर्दयति हिनस्तीति तथाभूतः । नूनं निश्चितं सम्भविष्यति—उत्पत्स्यते । तूष्णीमास्व शोषं तिष्ठ, युद्धादिकं मा कार्षीरित्यर्थः ।

(४७) वामदेवाश्रमं जाकर चन्द्रकुलालंकार राजा राजहंसने मुनिको प्रणाम करके आतिथ्य—सत्कारको स्वीकार किया । उनके सत्संगस परिश्रमादि व्यथाको कुछ काल वहाँ रहकर निवृत्त किया । ततः स्वराज्याभिलाषी मितभाषी उस राजाने एक दिन उन मुनिसे कहा—‘हे महाराज ! मालवेश मानसारने दैवकी प्रबल शक्तिसे मेरे राज्यको ल लिया—अर्थात् मुझे पराजितकर वह स्वयं मेरे राज्यको भोग रहा है । मैं चाहता हूँ कि मैं भी प्रबल तप करके देवबलसे उस मानसारका उन्मूलन कर दूँ । अतः हे दीनवत्सल ! आप मुझे श्रुपया, तप विधि बता दें—जिससे मैं कृतकृत्य होऊँ । इसीकी विधि जाननेके हेतु आप तक आया हूँ ।’

(४८) यह श्रवणकर त्रिकालज्ञ तपोधन वामदेवने राजासे कहा—‘शरीरको क्लेशकारिणी तपस्या न करो । रानी वसुमतीके गर्भसे जो पुत्र हांगा वह सम्पूर्ण शत्रुओंको नष्ट करनेवाला है । इससे कुछ दिनों शान्ति रखो ।’

(४९) गगनचारिण्यापि वाण्या 'सत्यमेतत्' इति तदेवावाचि । राजापि मुनिवाक्यमङ्गीकृत्यातिष्ठत् ।

(५०) ततः सम्पूर्णगर्भेदिवसा वसुमती सुमुहूर्ते सकललक्षणलक्षितं सुतमसूत । ब्रह्मवर्चसेन तुलितवेधसं पुरोधसं पुरस्कृत्य कृत्यविन्महीपतिः कुमारं सुकुमारं जातसंस्कारेण बालालंकारेण च विराजमानं राजवाहनः नामानं व्यधत् ।

(५१) तस्मिन्नेव काले सुमतिसुमित्रसुमन्त्रसुश्रुतानां मन्त्रिणां प्रमत्तिमित्रगुप्तमन्त्रगुप्तविश्रुताख्या महाभिख्याः सूनवो नवोद्यदिन्दुश्चञ्चिरायुषः समजायन्त । राजवाहनो मन्त्रिपुत्रैरात्ममित्रैः सह बालकेलीरनुभवन्नवर्धत ।

(४९) गगनचारिण्या—अशरीरिण्या । अङ्गीकृत्य स्वीकृत्य ।

(५०) सम्पूर्णां परिपूर्णां गर्भेदिवसाः नवदिनाधिकनवमासाः यस्याः सा । सुमुहूर्ते शुभलभे । सकललक्षणैर्लक्षणैः सौभाग्यचिह्नैर्लक्षितं युक्तम् । ब्रह्मणो वर्च इति 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसं' इत्यच् । तेन ब्रह्मतेजसा तुलित उपमितो वेधा ब्रह्मा येन तम् । ब्रह्मतेजसा ब्रह्मसदृशम् । पुरस्कृत्य अप्रे कृत्वा । पुरोधसं पुरोहितम् । कृत्यवित् समयोचितकार्यज्ञः । सुकुमारं सुन्दरदर्शनम् । जातसंस्कारेण जातकर्मनाम्ना संस्कारविशेषेण । बालालङ्कारेण बालकोचितमूषणेन । विराजमानं विशेषतः शोभमानम् । राजवाहन इति नाम यस्य तम् । व्यधत् चकार ।

(५१) तस्मिन्नेव काले—यदा राजवाहनस्य जन्माभवत् तदैव । महती समधिका अभिख्या शोभा येषां ते । अभिख्या नामशोभयोरित्यमरः । महदभिख्या इति पाठान्तरस्तु चिन्त्यम् । नवो नूतनः प्रातिपदिक इति यावत्—उद्यन् उदयमानो य इन्दुश्चन्द्रस्तस्य रुगिव रुक् कान्तियेषां ते । चिरायुषो दीर्घजीविनः । आत्मनः स्वस्य मित्रैः सुहृद्भिः । बालकेलीः शैशवोचितक्रीडाः ।

(४९) इसी क्षण आकाश-वाणीने भी 'यह बात सत्य है' ऐसा कहकर मुनिकी बातका समर्थन किया । राजा भी मुनिवाक्यपर सन्तुष्ट होकर वहीं रहने लगा ।

(५०) उसके पश्चात् गर्भके दिन पूरे होनेपर रानी वसुमतीने शुभ सुहूर्तमें सभी शुचि-शुभ लक्षणोंसे विभूषित पुत्रको उत्पन्न किया । तब ब्रह्मदेवके समान परम तेजस्वी पुरोहित की आज्ञानुसार उस कृत्यवेत्ता महीपालने उस सुकुमार राजकुमारका जन्म-संस्कार आदि (बालकोंके योग्य पहननेवाले अलंकारोंसे अलंकृत) यथाविधि कराकर राजवाहन नाम रखा ।

(५१) इसी समय सुमति, सुमन्त्र, सुमित्रा और सुश्रुत चारों अमात्योंको भी क्रमसे प्रमत्ति मित्रगुप्त, मन्त्रगुप्त और विश्रुत नामक बड़े सुन्दर चार पुत्र नूतनोदित चन्द्रकी तरह दीर्घजीवी उत्पन्न हुए । कुमार राजवाहन मन्त्रि-पुत्रोंसे बालक्रीडा करते हुए वृद्धि प्राप्त करते हुए रहने लगा ।

(५२) अथ कदाचिदेकेन तापसेन रसेन राजलक्षणविराजितं कञ्चि-
न्नयनानन्दकरं सुकुमारं कुमारं राज्ञे समर्प्यावाचि—भूवत्लभ, कुशसमि-
दानयनाय वनं गतेन मया काचिदशरण्या व्यक्तकार्पण्याश्रु मुञ्चन्ती बनिता
विलोकिता ।

(५३) निजने वने किंनिमित्तं रुद्यते त्वया इति पृष्टा सा करसरोरुहैरश्रु
प्रमृज्य सगदगदं मामवोचत्—मुने, लावण्यजितपुष्पसायके मिथिलानायके
कीर्तिव्याप्तसुधर्मणि, निजसुहृदो मगधराजस्य सीमन्तिनीसीमन्तमहोत्स-
वाय पुत्रदारसमन्विते पुष्पपुरमुपेत्य कञ्चन कालमधिवसति समाराधित-
गिरीशो मालवाधीशो मगधराजं योद्धुमभ्यगात् ।

(५२) तापसेन मुनिना । रसेन अनुरागेण, राजहंसं प्रति प्रीत्येत्यर्थः । राज्ञो
नृपस्य लक्षणं विह्वलैर्विराजितं शोभितम् । करतलादौ राजचिह्नचक्रच्छत्रादियुक्तमि-
त्यर्थः । नयनानन्दकरं लोचनानन्ददायिनम् । राज्ञे राजहंसाय । अशरण्या नास्ति
शरण्यं रक्षिता यस्याः सा । रक्षकहीनेत्यर्थः । व्यक्तं प्रकटितं कार्पण्यं दैन्यं यया सा ।
अश्रु नेत्रजलम् । मुञ्चन्ती त्यजन्ती, रोष्यमानेति शेषः ।

(५३) करसरोरुहैः करकमलैः । अत्र सौन्दर्यातिशयमहिम्ना गौरवाद्वहुवचनं
बोद्धव्यम् । प्रमृज्य दूरीकृत्य । सगदगदं गद्गदस्वरेणेत्यर्थः । लावण्येन कान्त्या जितः
पराजितः पुष्पसायकः कामो येन तस्मिन् । मिथिलानायके मिथिलाधिपतौ । कीर्त्या
यशसा व्याप्ता परिपूरिता सुधर्मा देवसमा येन तस्मिन् । स्यात्सुधर्मा देवसभेत्यमरः ।
सीमन्तिन्यः महिष्याः सीमन्तमहोत्सवाय सीमन्तोन्नयनाख्यगर्मसंस्काररूपमुत्सवं
द्रष्टुम् । पुत्राश्च दाराश्चेति पुत्रदारास्ते समन्विते युक्ते । अधिवसति वासं कुर्वति
सति । समाराधितः सेवितो गिरीशो महेश्वरो येन सः ।

(५२) एक समय कोई एक तपस्वी, राजाओंके सुलक्ष्णोंसे लक्षित तथा नयनाभिराम
एक सुन्दर एवं सुकुमार बालकको, बड़े प्रेमके साथ राजाको समर्पित करके कहने लगा—‘हे
पृथ्वीके पति ! महाराज !! कुश और समिधाकी प्रासिके निमित्त मैं अरण्यमें गया था । वहाँ
पर एक अनाथ तथा असहाय एवं दोना, आँखोंसे अश्रु बहाती हुई रमणीको मैंने देखा और
पूछा कि इस एकान्त निर्जन वनमें तुम क्यों रो रही हो ? उसने अपने करकमलसे आसुओंको
पोंछकर गद्गद स्वरमें मुझसे कहा—

(५३) हे मुने ! अपने शरीरांगोंकी लावण्यतासे कामको जीतनेवाला मिथिलेश प्रहार
वर्मा जिसकी कीर्तिलता देवोंकी संगामें भी फैली है, अपने मित्र मगधराजकी सीमन्तिनीके
सीमन्तोत्सवमें सम्मिलित होने के लिए जी-पुत्रोंके साथ आया और पुष्पपुरीमें आकर
ठहरा । उसी समय शिवाराधनसे दैवशक्ति प्राप्त कर मालवेश शुद्धके लिये वहाँपर आया ।

(५४) तत्र प्रख्यातयोरेतयोरसंख्ये संख्ये वर्तमाने सुहृत्साहाय्यकं कुर्वाणो निजबले सति विदेहे विदेहेश्वरः प्रहारवर्मा जयवता रिपुणाभिगूह्य कारुण्येन पुण्येन विसृष्टो हतावशेषेण शून्येन सैन्येन सह स्वपुरगमनमकरोत् ।

(५५) ततो वनमार्गेण दुर्गेण गच्छन्नाधिकबलेन शबरबलेन रभसादभिहन्यमानो मूलबलाभिरक्षितावरोधः स महानिरोधः पलायिष्ट । तदीयार्भकयोर्यमयोर्धात्रीभावेन परिकल्पिताहं मदुद्धितापि तीव्रगतिं भूपतिमनुगन्तुमक्षमे अभूव ? तत्र विवृतवदनः कोऽपि रूपी कोप इव व्याघ्रः

(५४) प्रख्यातयोः वीरत्वेन प्रसिद्धयोः । संख्ये युद्धे । सुहृदः । स्वमित्रस्य राजहंसस्येति शेषः । साहाय्यकं साहाय्यमेवेति स्वार्थे कः । निजबले स्वसैन्ये । विगतो विनष्टो देहः शरीरं यस्य तस्मिन् । निहते सतीति शेषः । विदेहेश्वरो मिथिलाधिपः । जयवता विजयिता । अभिगूह्याक्रम्य । कारुण्येन करुणया । पुण्येन स्वमागधेयमाहात्म्येन । विसृष्टस्तेन मालवाधीशेन परित्यक्तः । शून्येन हताशेन शस्त्रादिरहितेन वा ।

(५५) दुर्गेण दुर्गमेण । अधिकं प्रभूतं बलं सामर्थ्यं यस्य तेन । शबरबलेन शबरसैन्येन । रभसाद् वेगात् । मूलबलेन प्रधानसैन्येन अभिरक्षितः सुरक्षितोऽवरोधः शुद्धान्तः स्त्रीवर्गं इति शेषः येन सः । स प्रहारवर्मा । महान् समधिको निरोधः स्वावरोधः स्वसैन्यः स्वपरिवेष्टनं यस्य सः । तदीयार्भकयोः तत्पुत्रयोः । यमवोयुग्मजातयोः । धात्रीभावेन उपमातृरूपेण । तीव्रागतिवेगवती गतिर्यस्य तम् । अनुगन्तुमनुसर्तुम् । अक्षमे असमर्थे । तत्रारण्ये । विवृतं विस्तारितं वदनं मुखं येन सः । रूपी

(५४) उस समय उन दोनों वीरोंका खूब युद्ध होने लगा । मित्रकी सहायता करते हुए मिथिलेश प्रहारवर्माकी सेना भी नष्ट हो गयी और वह मालवेश मानसार द्वारा पकड़ लिया गया । तत्पश्चात् मानसारने दयादृष्टिसे अथवा मिथिलेशके पुण्यके बलसे उसे (मिथिलेशको) बन्धनमुक्त कर दिया । मिथिलेश भी छूटकर अपनी बची-खुची दुःखी सेनाके साथ अपने नगरकी ओर चल दिया ।

(५५) जब मिथिलेश पराजित होकर उद्विग्न मन होकर अति विपुल पर्व सघन वनके रास्ते होकर अपने देशकी जा रहा था तब मार्गमें उसे प्रबल भीलसेनाका सामना करना पड़ा । परन्तु प्रधान सैन्यबलकी रक्षामें अन्तःपुरकी स्त्रियोंके साथ रक्षित होकर सब लोग प्राणघाणके लिए वहाँसे भाग गये । प्रहारवर्माके जांडुआँ लड़कोंकी धात्री मैं तथा मेरी कन्या दोनों तीव्र गतिसे राजाके साथ दौड़नेमें असमर्थ होकर पीछे रह गयीं । उसी समय भक्ष-

शीघ्रं मामाघ्रातुमागतवान् । भीताहमुदग्रग्राणि स्खलन्ती पर्यपतम् ।
मदीयपाणिभ्रष्टो बालकः कस्यापि कपिलाशवस्य क्रोडमभ्यलीयत ।

(५६) तच्छवाकर्षिणोऽमर्षिणो व्याघ्रस्य प्राणान्वाणो बाणासनय,
न्त्रमुक्तोऽपाहरत् । लोलालको बालकोऽपि शबरैरादाय कुत्रचिदुपानीयत् ।
कुमारमपरमुद्वहन्ती मददुहिता कुत्र गता न जाने । साहं मोहं गता
केनापि कृपालुना वृष्णिपालेन स्वकुटीरमावेश्य विरोपितव्रणाभवंम् । ततः
स्वस्थीभूय भूयः क्षमाभर्तुरन्तिकमुर्पातिष्ठासुरसहायतया दुहितुरनभिज्ञात-
तया च व्याकुलीभवामि' इत्यभिदधाना 'एकाकिन्यपि स्वामिनं गमि-
ष्यामि' इति सा तदैव निरगान् ।

मूर्तिमान् । आघ्रातुं हन्तुम् । उदग्रग्राणि उन्नतप्रस्तरे । मदीयपाणिभ्रष्टो मम हस्तच्यु-
तः । कपिलाया धेनोः शवस्य मृतदेहस्य । क्रोडमङ्कम् । अभ्यलीयत प्रच्छन्नोऽभवत् ।

(५६) अमर्षिणः क्रुद्धस्य । बाणः शरः । बाणासनयन्त्रं धनुस्तस्मान्मुक्तः
प्रक्षिप्तः । विलोलाश्वचला अलकाश्चूर्णकुन्तला यस्य सः । आदाय गृहीत्वा । कुत्र-
चिदज्ञातस्थाने । अपरमन्यं यमजयोर्मध्ये एकं तददुहितुरङ्गस्थमित्यर्थः । उद्वहन्ती
धारयन्ती । कृपालुना दयावता । वृष्णिपालेन मेघपालेन । आवेश्य प्रवेश्य ।
विरोपित औषधादिना चिकित्सितो व्रणो यस्याः सा । स्वस्थीभूय सुस्था भूत्वा
अहमिति शेषः । भूयः पुनरपि । क्षमाभर्तुः भूपतेः प्रहारवर्मणः । अन्तिकं समीपम् ।
उपतिष्ठासुः प्रयातुमिच्छुः । असहायतया सहायाभावात् । अनभिज्ञतया निरदिष्टतया ।
अभिदधाना कथयन्ती ।

णार्थं मुद्विषरको फैलाये हुए साक्षात् क्रोधकी मूर्तिके सदृश कोई व्याघ्र हमारी ओर हम
दोनोंको खानेको दौता । उससे भयभीत होकर मैं ऊबड़-खाबड़ जमीन पर गिर पड़ी तथा
मेरे हाथसे छूटकर बालक एक मृत कपिला गौकी गोदमें गिर पड़ा और वहीं छिप गया ।

(५६) वह व्याघ्र ज्यों ही उस कपिला गौकी खींचनेके लिए झपटायों ही किसी
व्याधाके हाथसे छोड़े गये बाणसे वह व्याघ्र मार डाला गया और उस चञ्चल केश-कलाप-
वाले बालकको कोई एक शबर लेकर वहाँसे न मालूम कहाँ भाग गया । दूसरे बालकको
लेकर मेरी पुत्री भी कहाँ चली गयी यह भी मुझसे अज्ञात है । मैं गिरनेसे मर्छित हो गयी
थी अतः एक दयालु ग्वालने मुझे अपने घर ले जाकर मेरे पावोंकी मरहम पट्टी की तथा
मुझे चढ़ा किया । अब मैं स्वस्थ होकर अपने महाराजके समीप जाना चाहती हूँ । किन्तु
मैं एकाकिन हूँ एवं पुत्रीके लोप होनेपर और दुःखी हूँ तथा रो रही हूँ । अस्तु जैसा भी
हो मैं महाराजके पास अवश्य जाऊंगी । ऐसा कहती हुई वह वहाँसे चली गयी ।

(५७) अहमपि भवन्मित्रस्य विदेहनाथस्य विपत्तिमित्तं विषाद-
मनुभवंस्तदन्वयाङ्कुरं कुमारमन्विष्यस्तदैकं चण्डिकामन्दिरं सुन्दरं
प्रागाम् ।

(५८) तत्र संततमेवविधविजयसिद्धये कुमारं देवतोपहारं करिष्यन्तः
किराताः 'महीरुहशाखाबलम्बितमेनमसिलतया वा, सैकततले खनननि-
क्षिप्तचरणं लक्षीकृत्य शितशरनिकरेण वा, अनेकचरणैः पलायमानं कुक्कु-
रबालकैर्वा दंशयित्वा संहनिष्यामः' इति भाषमाणा मया समभ्यभाष्यन्त
'ननु किरातोत्तमाः, घोरप्रचारे कान्तरे स्थलितपथः स्थविरभूसुरोहं मम
पुत्रकं कचिच्छायायां निक्षिप्य मार्गान्वेषणाय किञ्चिदन्तरनमच्छम् ।

(५७) अहमपि वक्ता तापसोऽपि । विपत्तिमित्तं यस्य तम्, विपत्तिसंजनि-
तम् । तस्य विदेहराजस्यान्वयस्य वंशस्याङ्कुर प्ररोहम् । तदा तस्मिन् समये ।

(५८) तत्र चण्डिकामन्दिरे । एवंविधविजयसिद्धये—यथा साम्प्रतं विदेहराजं
वयं विजितवन्तः एवमेव सर्वदास्माकं विजयो भूयादिति चण्डिकाप्रसादलाभाय ।
देवतोपहारं बलिम् । महीरुहस्य वृक्षस्य शाखायामवलम्बितं बद्धम् । असिलतया
खड्गेन । सैकततले बालुकामयप्रदेशे । खनने गतं निक्षिप्तौ कीलितौ चरणौ यस्य
तम् । लक्षीकृत्य उद्दिश्य । शितशरनिकरेण तीक्ष्णबाणसमूहेन । अनेकचरणैः क्षिप्र-
चरणैः वेगेन धावद्भिरित्यर्थः । कुक्कुरबालकैरित्यस्य विशेषणम् । इति भाषमाणाः
एवं कथयन्तः । समभ्यभाष्यन्त उक्ताः । घोरो भयङ्करः प्रचारः सञ्चारो यत्र
तस्मिन् । कान्तारे दुर्गममार्गे । स्थलिनो अष्टः पन्था यस्य सः । मार्गअष्ट इत्यर्थः ।
भूसुरो ग्राह्याणः निक्षिप्य संस्थाप्य । अन्तरं दूरम् ।

(५७) तत्पश्चात् मैं भी अपने मित्र विदेहेशकी विपत्तिपर विषादयुक्त होकर उनके
वंशबीजाङ्कुरकी खोजमें आगे चल पड़ा और जाते-जाते एक चण्डीमन्दिरमें पहुँचा ।

(५८) उस मन्दिरमें जाकर देखा कि वहाँ बहुतसे किरात-भील एकत्र खड़े हैं और
उस बालकको विजयोपलक्षके निमित्त देवीको बलि चढ़ाना चाहते हैं । वे कहते थे कि, 'इसे
या तो वृक्षमें लटककर तलवारसे मार दो अथवा बाल में उसके दोनों पैर गाड़ दो और
इसको तेज तीरोंसे वेध दो । या कुत्तोंके पिल्ले इसके पीछे छोड़ दो जिसमें वे सब इसका
मांस नौच खायें आदि-आदि ।' उनको ऐसा कहते हुए सुनकर मैंने कहा—हे किरातवरों !
मैं वृद्ध ब्राह्मण हूँ तथा इस गहन वनमें मार्गअष्ट हो रहा हूँ । मेरा एक पुत्र था जिसे मैंने एक
पेड़की छायामें सुला दिया था और स्वयं मार्ग खोजने कुछ दूर गया था ।

(५९) स कुत्र गतः, केन वा गृहीतः, परीक्ष्यापि न वीक्ष्यते तन्मुखावलोकनेन विनानेकान्यहान्यतीतानि । किं करोमि, क्व यामि, भवद्भिर्न किमदर्शि' इति ।

(६०) 'द्विजोत्तम, कश्चिदत्र तिष्ठति । किमेष तव नन्दनः सत्यमेव । तदेनं गृहाण' इत्युक्त्वा दैवानुकूल्येन मह्यं तं व्यतरन् ।

(६१) तेभ्यो दत्ताशीरहं बालकमङ्गीकृत्य शिशिरौदकादिनोपचारेणाश्वास्य निःशङ्कं भवदङ्कं समानीतवानस्मि । एनमायुष्मन्तं पितृरूपो भवानभिरक्षतात्' इति ।

(६२) राजा सुहृदापश्चिमिन्तं शोकं तन्नन्दनविलोकनसुखेन किञ्चिदधरीकृत्य तमुपहारवर्मनाम्नाहूय राजवाहनमिव पुपोष ।

(५९) स मत्पुत्रकः । परोक्ष्य अन्विष्य । अहानि दिनानि । अतीतानि गतानि । अदर्शि दृष्टः ।

(६०) कश्चित् एको बालकः । नन्दनः सुतः । दैवानुकूल्येन देवानुग्रहेण । व्यतरन् दत्तवन्तः ।

(६१) तेभ्यः किरातेभ्यः । दत्ता अर्पिता आशिषो येन सः । अङ्गीकृत्य गृहीत्वा । शिशिरौदकादिना शीतलजलादिरूपेण शुश्रूषणेन । आश्वास्य स्वस्थं कृत्वा भवदङ्कं भवत्समीपम् । पितृरूपः पितृतुल्यः । अभिरक्षतात् रक्षतु । तुह्योस्तातङ्गशिष्यन्त्यतरस्याम् इति तातङ्ग ।

(६२) राजा राजहंसः । सुहृदो मित्रस्य प्रहारवर्मणः आपद् विपद् निमित्तं कारणं यस्य तम् । तस्य मित्रस्य नन्दनस्य सुतस्य विलोकनाद् दर्शनाद् यत्सुखं तेन । अधरीकृत्य स्वल्पीकृत्य । उपहारवर्मनाम्ना । आहूय आकायं । राजवाहनमिव स्वतनयवत् ।

(५९) किन्तु, लौटने पर मैंने उसे वहाँ न पाया । नही ज्ञात हुआ कि वह कहाँ गया, उसे कौन जानवर ले गया । अन्वेषण करनेपर भी उसे नहीं पाया, उसका मुख देखे बिना कई दिन व्यतीत हो गये । क्या करूँ ? आपलोगों ने उसे देखा है ?

(६०) हे मित्र ! एक बालक यहाँ है । क्या सत्य ही आपका पुत्र है ? लीजिए इसे आप ले जाइये । ऐसा कहते हुए उन्होंने इस बालकको मुझे दैवानुकूल होनेसे दे दिया ।

(६१) मैंने उन लोगोंको आशीर्वाद दिया तथा शीतल जलोपचारसे इस बालकको निदर्शक कराकर आपके अंकमें ला रहा हूँ । इस आयुष्मान् बालकके आप पितातुल्य है । अतः इसकी आप रक्षा करें ।

(६२) यह श्रवणकर राजाने सुहृदके विपत्तिजनित दुःखोंको उस बालकके मुखदर्शन से थोड़ा-थोड़ा दूर किया और उसका नाम उपहारवर्मा रखकर राजवाहनकी तरह उसका भी छालन-पालन करना प्रारम्भ किया ।

(६३) जनपतिरेकस्मिन्पुण्यदिवसे तीर्थस्नानाय पक्वणनिकटमार्गेण गच्छन्नवलया कयाचिदुपलालितमनुपमशरीरं कुमारं कंचिदवलोक्य कुतूहलाकुलस्तामपृच्छत् — 'भामिनि ! रुचिरमूर्तिः सराजगुणसंपूर्तिरसावर्भको भवदन्वयसंभवो न भवति कस्य नयनानन्दनः, निमित्तेन केन भवदधीनो जातः, कथ्यतां यथातथ्येन त्वया' इति ।

(६४) प्रणतया तथा शवर्या सलीलमलापि—'राजन् ! आत्मपल्लीस-मीपे पदव्यां वर्तमानस्य शक्रसमानस्य मिथिलेश्वरस्य सर्वस्वमपहरति शवरसैन्ये मद्दयितेनापहत्य कुमार एष मह्यमपितो व्यवर्धत' इति ।

(६५) तदवधार्य कार्यज्ञो राजा मुनिकथितं द्वितीयं राजकुमारमेव

(६३) जनपतिः राजा । पुण्यदिवसे पुण्यतिथी पर्वणि वा । तीर्थस्नानाय तीर्थं स्नानं कर्तुम् । पक्वणस्य शवरालस्य निकटमार्गेण सन्निहिताध्वना । अवलया स्त्रिया । उपलालितं वात्सल्येन धृतम् । अनुपमं अतुलनीयं शरीरं देहो यस्य तम् । कुतूहलेन कौतुकेन आकुलो व्याप्तः । भामिनि हे कामिनि ! सम्बोधनमेतत् । रुचिरा मनोरमा मूर्तिः स्वरूपं यस्य सः । राजगुणानां नृपलक्षणानां संपूर्त्या परिपूर्णतया सह वर्ततेऽस्त्विति । अर्भको बालः । भवत्यास्तवान्वये वंशे सम्भव उत्पत्तिर्यस्य सः । नयनानन्दनो नेत्रप्रीतिदः पुत्र इति भावः । निमित्तेन कारणेन । भवदधीत-स्त्वदायतः । याथातथ्येन तत्त्वतः ।

(६४) प्रणतया कृतनमस्कारया । सलीलं सस्मितम् अलापि अभाषि । पदव्यां मार्गे । शक्रसमानस्य इन्द्रतुल्यस्य । सर्वस्वं सर्वधनम् । मद्दयितेन मम भर्त्रा । व्यवर्धत वृद्धिं गतः ।

(६५) अवधार्य निशम्य । कार्यज्ञः कृत्यवित् । सामदानाग्यां साम्ना सान्त्व-

(६३) एकदा किसी पुण्य कालके दिन मगधेश तीर्थस्नानके लिए जा रहे थे । रास्तेमें शवरोंके गाँवमें एक वनिताको एक सुन्दर बालकको लालन करते हुए एवं किसी दूसरेको दिखलाते हुए देखा । राजाने उस वनितासे आश्चर्यवकित होकर कुतूहलसे पूछा—'हेभामिनि इतना सुन्दर और सम्पूर्ण राजलक्षणोंसे युक्त यह सुन्दर मूर्तिवाला बालक किसका है । तुम्हारे वंशमें यों ऐसे सुन्दर बालकोंकी उत्पत्ति असम्भव है । अतः सत्य कहो यह किसके नेत्रोंकी पुतली है । कैसे तुम्हारे पास यहाँ आया ?

(६४) वह भीलिनी प्रणामकर कहने लगी—'हे देव ! जब शवरोंकी सेनाने इस ग्रामसे जाते हुए मिथिलेशका सर्वस्व अपहरण कर लिया था । तब मेरे पतिने हरण करके इस बालकको मुझे दिया था । तबसे मैं इसका पालन कर रही हूँ ।'

(६५) उस भीलिनी द्वारा इस बालकका वृत्त ज्ञातकर तथा भलोभाँति जानकर

निश्चित्य सामदानाभ्यां तामनुनीयापहारवर्मेत्याख्याय देव्यै 'वर्धय' इति समर्पितवान् ।

(६६) कदाचिद्वामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम कचिदेकं बालकं राज्ञः पुरोः निक्षिप्याभाषत—'देव ! रामतीर्थे स्नात्वा प्रत्यागच्छता मया काननावनौ वनितया कयापि धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं कुमारं विलोक्य सादरमभाणि—'स्थविरे ! का त्वम् ? एतस्मिन्नटवीमध्ये बालकमुद्धहन्ती किमर्थमायासेन भ्रमसि' इति ।

(६७) वृद्धयाप्यभाषि—'मुनिवर ! कालयवननाम्नि द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वैश्यवरः कश्चिदस्ति । तन्नन्दिनीं नयनानन्दकारिणीं सुवृत्तां नामैतस्माद्वीपादागतो मगधनाथमन्त्रिसंभवो रत्नोद्भवो नाम रमणीय-वादेन दानेन चोपायभूतेन । तां शबरीम् । अनुनीय सन्तोष्य । अपहारवर्मेत्याख्याय अपहारवर्मेति नाम कृत्वा । वर्धय पालय ।

(६६) राज्ञो राजहंसस्य । निक्षिप्य संस्थाप्य । काननावनौ अरण्यप्रदेशे । स्थविरे वृद्धे सम्बोधनमेतत् । 'प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्ण' इत्यमरः । अटवी-मध्येऽरण्यमध्ये । उद्धहन्ती धारयन्ती । आयासेन क्लेशेन ।

(६७) कालयवननाम्नि कालयवनाख्ये । धनाढ्यो धनसमृद्धः । तन्नन्दिनीं तद्दुहितरम् । मगधनाथस्य मगधाधिपस्य मन्त्रिणोऽमात्यात् सम्भव उत्पत्तिर्यस्य सः । तत्पुत्र इत्यर्थः । रमणीयानामुत्कृष्टानां गुणानां सौन्दर्यादीनामालयो निलय

दूसरा बालक यही है ऐसा निश्चय कर लिया । फिर समझा बुझाकर तथा कुछ द्रव्यादि देकर उस भोलिनीसे वह बालक ले लिया तथा उसका नाम अपहारवर्मा रख दिया और महिषीको सहेजकर कह दिया—'हे देवि ! इसे पालो' ।

(६६) एक दिन वामदेव मुनिके शिष्य सोमदेवशर्माने एक बालक को राजाके समक्ष रख कर निवेदन किया—हे देव ! मैं रामतीर्थमें स्नानार्थ गया था । वहाँसे लौटते समय मुझे मार्गमें—वनदेशमें—एक वृद्धा इस सुन्दर बालकको लिए भिली । मैंने उनसे पूछा—'हे वृद्धे ! तुम कौन हो ! क्यों इस निर्जन वनमें अकेली आयासके साथ बालक लिये घूमती हो ?'

(६७) वृद्धाने उत्तर देते हुए कहा—'हे मुनिवर ! कालयवन नामक एक महाद्वीप है । उसमें कालगुप्त नामक एक धनिक वैश्य रहता है । उसकी नयनाभिरामा सुवृत्ता नामकी पुत्रीसे इस द्वीपसे गये हुए मगधराजके मन्त्रिपुत्र रत्नोद्भवने परिणय किया । वह रत्नोद्भव अति सुन्दर अर्थात् रमणीयता का कोष था तथा सम्पूर्ण पृथ्वीतलपर पर्यटन कर चुका था

गुणालयो भ्रान्तभूवलयो मनोहारी व्यवहार्युपयम्य सुवस्तुसंपदा श्वशुरेण संमानितोऽभूत् । कालक्रमेण नताङ्गी गभिणी जाता ।

(६८) ततः सोदरविलोकनकीतूहलेन रत्नोद्भवः कथंचिच्छ्वशुरमनुनीय चपललोचनया सह प्रवहणमारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कल्लोलमालिकाभिहतः पोतः समुद्राम्भस्यमज्जत् ।

(६९) गर्भभरालसां तां ललनां धात्रीभावेन कल्पिताहं कराभ्यामुद्वहन्ती फलकमेकमधिरुह्य दैवगत्या तीरभूमिमगमम् । सुहृज्जनपरिवृतो रत्नोद्भवस्तत्र निमग्नो वा केनोपायेन तीरमगमद्वा न जानामि । बलेशस्य परां काष्ठामधिगता सुवृत्तास्मिन्नटवीमध्येऽद्य सुतमसूत । प्रसववेदनया विचेतना सा प्रच्छायशीतले तरुतले निवसति । विजनं वने स्थातुमशक्यतया

आधार इति यावद् भ्रान्तं पर्यटितं भुवः पृथिव्या वलयं मण्डलं येनासौ । व्यवहारी चाणिज्यकर्ता । उपयम्य विवाह्य । सुवस्तुसम्पदा शोभनद्रव्यसमृद्धया करणे तृतीया । उत्कृष्टवस्तुपुहारीकृत्येत्यर्थः । संमानितः सत्कृतः । नताङ्गी सुवृत्ता ।

(६८) सोदराणां भ्रातृणां विलोकने दर्शने यत्कुतूहलं कीतुकं तेन । चपले चञ्चले लोचने नयने यस्यास्तया । प्रवहणं नौकाम् । कल्लोलानां महातरङ्गाणां मालिकया परम्परयाऽभिहतस्ताडितः । पोतः प्रवहणम् । अमज्जत् निमग्नः ।

(६९) गर्भभरेण गर्भभारेणालसां जडीकृताम् । ललनां स्त्रियम् । धात्रीभावेन धात्रीरूपेण । फलकं काष्ठखण्डम् । दैवगत्या दैवात् । सुहृज्जनैर्मित्रवर्गैः परिवृतः परिवेष्टितः । तत्र समुद्रे । परां काष्ठां अतिशयम् । असूत प्रसूतवती । प्रसववेदनया प्रसवकालिकपीडया । विचेतना संशारहिता । प्रच्छायेन प्रचुरच्छायया शीतले शिशि-

व्यापारमें भी अतिकुशल था । इससुरने अतुल सम्पत्तिको देकर उसका सम्मान किया था । कुछ समय पश्चात् वह वैश्यपुत्री नताङ्गी गर्भवती हो गयी ।

(६८) तब भाइयोंको देखनेके लिए उद्विग्न रत्नोद्भवने अपने इससुरसे प्रार्थना की और उनसे बिदाई लेकर चपललोचना पत्नी के साथ नौकापर पुष्पपुरके लिए प्रस्थान किया ।

(६९) दैववश वह नौका समुद्रकी तरंगोंसे अभिहत होकर जलमें डूब गयी । भगवत् कृपासे धात्रीभावसे नियुक्त मैं उस वैश्यकन्याको संग्रहले हुए, जो गर्भकी पीडासे उस समय अतिदुखी थी तथा अलसा रही थी, काठके एक तरुतेपर बैठकर समुद्रतटपर आ लगी हम लोगोंको नहीं मालूम कि परिजनोंके साथ रत्नोद्भव डूब गये या कहीं तीरपर आ लगे । बलेशकी पराकाष्ठाको प्राप्त हुई उस सुवृत्ताने इसी समय इस वनमें पुत्र उत्पन्न किया है । प्रसववेदनासे मूर्च्छित वह साध्वी सघन वज्रकी छायामें बैठी है । निर्जन वनमें अकेले रहना

जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुमुद्युक्तया मया विवशायास्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनुचितमिति कुमारोऽप्यनायि' इति ।

(७०) तस्मिन्नेव क्षणे वन्यो वारणः कश्चिददृश्यत । तं विलोक्य भीता सा बालकं निपात्य प्राद्रवत् । अहं समीपलतागुल्मके प्रविश्य परीक्षमाणोऽतिष्ठम् , निपतितं बालकं पल्लवकवलमिवाददति गजपतौ कण्ठीरवो महाग्रहेण न्यपतत् । भयाकुलेन दन्तावलेन झटिति वियति समुत्पात्यमानो बालको न्यपतत् । चिरायुष्यत्तया स चोन्नततरुशाखासमासीनेन वानरेण केनचित्पक्वफलबुद्ध्या परिगृह्य फलेतरतया विततस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मर्कटः कचिदगात् ।

रे । जनपदगामिनं लोकालयप्रापकम् । विवशाया विकल्पायाः । आनायि आनीतो मयेति शेषः ।

(७०) वने भव इति वन्य आरण्यक इत्यर्थः । वारणो गजः । सा धात्री । प्राद्रवत् पलायत । अहं वामदेवशिष्यः । समीपलतागुल्मके समीपस्थलतागुहे । परीक्षमाणः परितो विलोकयन् । पल्लवकवलं किंपलयग्रासम् । आददति गृह्णाति सतीति शेषः । कण्ठीरवः सिंहः । भीमो भयङ्करो रवो गर्जितं यस्य सः । महाग्रहेण अधिकावेशेन दन्तावलेन हस्तिना । वियति आकाशे । समुत्पात्यमानः समुत्क्षिप्यमाणः । चिरायुष्यत्तया दीर्घजीविततया । स बालकः । उन्नतस्योच्छ्रितस्य तरोर्वृक्षस्य शाखायां समासीनेनोपविष्टेन । पक्वफलबुद्ध्या पक्वफलभ्रान्त्या । फलेतरतया इदं फलं नेति हेतोः । वितते विस्तृते स्कन्धस्य वृक्षप्रकाण्डस्य मूले मूलदेशे । मर्कटो वानरः ।

अनुचित होगा । अतः नगरकां ओर जाने वाले मार्गका अन्वेषण करनेमें मैं व्यस्त हूँ । वेदनासे मूर्छित उस स्मृणीके समीप बालक छोड़ना ठीक न समझ मैं इसे अपने साथ लिये हुए हूँ ।

(७०) इसी समय एक मतवाला जंगली हाथी वहाँ दीख पड़ा । उसे देखते ही वह वृद्ध इस बालकको वहींपर रखकर भाग गया । मैं वहींपर पासके लताकुअमें बैठकर यह देखने लगा कि देखें अब क्या होता है । ज्योंही वह गजराज भूमिपर निपतित इस बालकको नये पल्लवके ग्रासके समान उठानेको तत्पर हुआ त्योंही भयंकर शब्द करते हुए एक शेरने उस हाथीपर आक्रमण कर दिया । उस व्याघ्रके भयसे ड्रस्त उस हाथीने उस बालकको ऊपरकी ओर उछालकर फेंक दिया । दीर्घायु होनेके कारण उस बालकको एक बन्दरने, जो एक विशाल पेड़की शाखापर बैठा था, पका हुआ फल समझकर लोक लिया । और फल न होनेसे उस बन्दरने इसे एक चौड़ी घनो डालपर रख दिया इस कारण यह बालक पृथ्वीपर गिरनेसे बच गया । वह वानर कहीं चला गया ।

(७१) बालकेन सत्त्वसम्पन्नतया सकलक्लेशसहेनाभावि । केसरिणा करिणं निहत्य कुत्रचिदगामि । लतागृहाभिर्गतोऽहमपि तेजःपुञ्जं बालकं शनैरवनीरूहादवतार्यं वनान्तरे वनितामन्विष्याविलोक्यैनमानीय गुरवे निवेद्य तन्निदेशेन भवन्निकटमानीतवानस्मि' इति ।

(७२) सर्वेषां सुहृदामेकदैवानुकूलदैवाभावेन महदाश्चर्यं बिभ्राणो राजा 'रत्नोद्भवः कथमभवत्' इति चिन्तयंस्तन्नन्दनं पुष्पोद्भवनामधेयं विधाय तदुदन्तं व्याख्याय सुश्रुताय विषादसंतोषावनुभवंस्तदनुजतनयं समर्पितवान् ।

(७३) अन्येद्युः कंचन बालकमुरसि दधती वसुमती वल्लभमभि-

(७१) सत्त्वसम्पन्नतया वलशालितया । सकलक्लेशसहेन सर्वप्रकारक्लेश-सहिष्णुना । केसरिणा सिंहेन । तेजसां पुञ्जं राशिं तेजस्विनमित्यर्थः । शनैर्मन्दं मन्दम् । अवनीरूहाद् वृक्षात् । अविलोक्य अप्राप्त्येत्यर्थः । एनं बालकम् । निवेद्य-कथयित्वा । तन्निदेशेन गुरोराज्ञया ।

(७२) एकदैव युगपदैव । अनुकूलदैवाभावेन प्रतिकूलदैववशात् । महदाश्चर्यं परमविस्मयम् । बिभ्राणो धारयन् । कथं सर्वेषामस्माकं सममेव दैवं प्रतिकूलं जातमिति विस्मयाकुलः सन्निति भावः । राजाराजवाहनः । रत्नोद्भवः कथमभवत्-रत्नोद्भवस्य का गतिर्जाता, तस्य किं जातमिति तात्पर्यम् । पुष्पोद्भवः नामधेयं नाम यस्य तम् । तदुदन्तं पूर्वोक्तं वृत्तान्तम् । व्याख्याय उक्त्वा । सुश्रुताय रत्नोद्भवस्य ज्येष्ठ-सहोदराय । विषादसन्तोषौ विषादहृणौ—रत्नोद्भवस्य विनाशाद् विषादः तत्पुत्रस्य लाभात्सन्तोष इति भावः ।

(७३) अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिने । उरसि वक्षसि । दधती धारयन्ती । वल्लभं

(७१) सत्त्वसम्पन्न शक्तिके प्रभावसे बालकेन भी कष्टोंको सह लिया । वह सिंह भी उस गजपतिको मारकर चला गया । तब मैंने लता-कुशसे बाहर आकर तेजःपुंजरूपवाले इस बालकको वृक्षपरसे धीरेसे उतारा और वनमें इधर-उधर उस वृद्धाको खोजा । परन्तु खोजनेपर भी वह वृद्धा मुझे न मिली और मैंने इस बालकको लाकर गुरुदेवको दे दिया । फिर उनकी आज्ञा शिरोधार्य करके इसे आपके पास लावा हूँ ।

(७२) राजा हंसवाहन विचारने लगे—दैव प्रतिकूल होनेसे मेरे सभी मित्रोंपर एक साथ आपत्ति आयी । आश्चर्य है ! अब रत्नोद्भवका क्या हुआ ? ऐसा सोचकर इसपर चिन्तित भी हो गये । इसके पश्चात् उन्होंने इस लड़केका नाम पुष्पोद्भव रखा और सारा वृत्त सुश्रुतको सुनाकर विषाद एवं हर्षके साथ उसे समर्पण कर दिया ।

(७३) एक दिन किसी एक बालकको गोदमें लिये हुए महारानी वसुमती महाराजके

गता । तेन 'कुत्रत्योऽयम्' इति पृष्ट्वा समभाषत—'राजन् ! अतीतायां रात्रौ काचन दिव्यवनिता मत्पुरतः कुमारमेनं संस्थाप्य निद्रामुद्रितां मां विबोध्य विनीतान्नवीत्—'देवि ! त्वन्मन्त्रिणो धर्मपालनन्दनस्य कामपालस्य वल्लभा यक्षकन्याहं तारावली नाम, नन्दिनी मणिभद्रस्य । यक्षेश्वरानुमत्या मदात्मजमेतं भवत्तनूजस्याम्भोनिधिवलयवेष्टितक्षोणीमण्डलेश्वरस्य भाविनो विशुद्धयशोनिधे राजवाहनस्य परिचर्याकरणायानीतवत्यस्मि । त्वमेनं मनोजसंनिभमभिवर्धय' इति विस्मयविकसितनयनया मया सविनयं सत्कृता स्वक्षी यक्षी साप्यदृश्यतामयासीत्' इति ।

पतिम् । तेन राज्ञा । कुत्र भव इति कुत्रत्य इति कुत्रेत्यव्ययात्प्रत्ययः । अयं बालकः कुत्रोत्पन्नः—कस्य पुत्र इति भावः । अतीतायां गतायाम् । दिव्यवनिता स्वर्गोया स्त्री । निद्रया मुद्रितां निमीलितनयनाम् । विबोध्य प्रबोध्य । वल्लभा पत्नी । यक्षेश्वरस्य कुबेरस्यानुमत्याऽऽदेशेन । भवत्यास्तव तनूजस्य नन्दनस्य । भाविनो भविष्यतः । अम्भोनिधिः समुद्र एव बलयः कटकस्तेन वेष्टितं यत् क्षोणीमण्डलं भूमण्डलं तस्येश्वरः पतिः शासक इत्यर्थः । विशुद्धस्य निर्मलस्योज्ज्वलस्येति यावत् । यशः सः कीर्तिर्निधिर्निधानं तस्य । परिचर्येति शुश्रूषाकरणायेत्यर्थः । मनोजस्य मनोजेन वा सन्निभः—कामदेवतुल्यः सौन्दर्येणेति यावत् । अभिवर्धय पालय । विस्मयेनाश्चर्यरसेन विकसिते प्रफुल्ले नयने नेत्रे यस्यास्तया । सत्कृता संमानिता । स्वक्षी—सुशोभने अक्षिणी नेत्रे यस्याः सा । यक्षी यक्षकुलोत्पन्ना न तु यक्षपत्नी कामपालस्य यक्षत्वाभावात् अदृश्यतामन्तर्धानम् ।

समीप आयी । राजाने उन्हें देखकर पूछा—'यह बालक कहाँसे आया ।' उत्तरमें उन्होंने कहा—हे महाराज ! गत रात्रिमें एक स्वर्गांगना मेरे समीप निद्रावस्थामें आयी और इस सुकुमार कुमारको मेरी गोदीमें रखकर नम्रतासे विनयपूर्वक बोली—'मैं मणिभद्र नामक यक्षकी कुमारी हूँ तथा आपके अमात्य धर्मपालके सुत कामपालकी स्त्री हूँ । मेरा नाम तारावली है । यक्षेश्वर महाराजकी अनुमतिसे मैं इस बालकको आपके समीप आपके पुत्र राजवाहनकी सेवाके लिए लायी हूँ । कुमार राजवाहन भविष्यमें समुद्रोंसे परिवेष्टित समस्त भूमण्डलका चक्रवर्ती राजा कीर्तिशाली नरपति होगा । अत एव कामदेवके सदृश अति रम्य इस बालकका आप लालन-पालन करें । ये सब बातें सुनते ही मैं जाग पड़ी और नेत्रोंको खोलकर आश्चर्य करने लगी तथा अति विनयसे मैंने उस यक्षिणीका स्वागत किया । स्वागतके बाद वह तुरन्त ही वहाँसे अदृश्य होकर चली गयी ।

(७४) कामपालस्य यक्षकन्यासंगमे विस्मयमानमानसो राजहंसो रञ्जितमित्रं सुमित्रं मन्त्रिणमाहूय तदीयभ्रातृपुत्रमर्थपालं विधाय तस्मै सर्वं वार्तादिकं व्याख्यायादात् ।

(७५) ततः परस्मिन्दिवसे वामदेवान्तेवासी तदाश्रमवासी समाराधितदेवकीर्तिं निर्भर्त्सितमारमूर्तिं कुसुमसुकुमारं कुमारमेकवगमय्य नरपतिमवादीत्—‘देव ! विलोलालकं बालकं निजोत्सङ्गतले निधाय रुदतीं स्थविरामेकां विलोकयावोचम्—‘स्थविरे ! का त्वम्, अयमर्भकः कस्य नयनानन्दकरः, कान्तारं किमर्थमागता, शोककारणं किम्’ इति ।

(७६) सा करधुगेन बाष्पजलमुन्मृज्य निजशोकशङ्कृत्पाटनक्षम-

(७४) यक्षकन्यासङ्गमे यक्षीविवाहे । विशेषेण स्मयमानं आश्चर्यान्वितं मानसं मनो यस्य सः । रञ्जितानि स्वभावेनावर्जितानि मित्राणि सुहृदो येन तम् । सुमित्रं तन्नामानं कामपालज्येष्ठभ्रातरम् । अर्थपालं तन्नामानम् ।

(७५) अन्ते वसतीति अन्तेवासी—वामदेवस्यान्तेवासी छात्रः । ‘छात्रान्तेवासिनो शिष्ये’ इत्यमरः । तस्य वामदेवस्याश्रमवासी आश्रमस्थः । समाराधिता प्राप्यथ संसेविता देवानां कीर्तियेन तं देवतुल्यकीर्तिमन्तमित्यर्थः । निर्भर्त्सिता स्वसौन्दर्येण तिरस्कृता मारस्य कन्दर्पस्य मूर्तिः स्वरूपं येन तम् । कुसुमवत् पुष्पमिव सुकुमारं कोमलम् । अवगमय्य प्रापय्य पुरतः संस्थाप्येत्यर्थः । विलोलाश्र्वला अलकाः कुन्तला यस्य तम् । उत्सङ्गतले अङ्गे । स्थविरां वृद्धाम् । अर्भकः शिशुः कान्तारं दुर्गममार्गम् ।

(७६) बाष्पजलम् अश्रु । उन्मृज्यापनीय । निजस्य स्वस्य शोक एव शङ्कुः

(७४) कामपालका यक्षकुमारीसे सम्पर्क हुआ । इसपर राजहंसका चित्त विस्मित हुआ । तब उसने सुहृदोंको सुखी बनानेवाले सुगन्ध नामक मन्त्रीको बुलाया और सगस्त वृत्तान्त सुनाकर उस बालकका नाम अर्थपाल रखा ।

(७५) तत्पश्चात् कुछ दिनोंके अनन्तर एक दिन उसी आश्रमके निवासी वामदेव मुनिके शिष्यने आकर देवोंके समान कीर्तिशाली तथा कामदेवके समान सुन्दर एवं सुकुमार एक बालकको वहाँ लाकर राजासे कहा—‘हे देव, मैं तीर्थाटन करते हुए कावेरी नदीके तटपर गया था । वहाँपर चंचलकेशकलापवाले इस बालकको अपनी गोदीमें रखकर रोती हुई एक वृद्धाको देखा तथा रोनेका कारण पूछा—‘ऐ वृद्धे, तुम कौन हो ? यह कुमार किसका है ? तुम इस वनमें क्यों आयीं ? तुम इतनी दुःखी क्यों हो रही हो ?’

(७६) मेरी जिज्ञासापर वृद्धाने, दोनों हाथोंसे अपने आँखोंके आसुओंको पोंछकर और

मिव मामवलोक्य शोकहेतुमवोचत्—‘द्विजात्मज ! राजहंसमन्त्रिणः सितवर्मणः कनीयानात्मजः सत्यवर्मा तीर्थयात्रामिषेण देशमेनमागच्छत् । स कस्मिंश्चिदग्रहारे काली नाम कस्यचिद् भूसुरस्य नन्दिनीं विवाह्य तस्या अनपत्यतया गौरीं नाम तद्भुगिनीं काञ्चनकान्तिं परिणीय तस्यामेकं तनयमलभत । काली सासूयमेकदा धात्र्या मया सह बालमेनमेकेन मिषेणानीय तटिन्यामेतस्यामक्षिपत् । करेणैकेन बालमुद्धृत्यापरेण प्लवमाना नदीवेगागतस्य कस्यचित्तरोः शाखामवलम्ब्य तत्र शिशुं निधाय नदीवेगेनोह्यमाना कैनचित्तरुलम्बेन कालभोगिनाहमदशि । मदवलम्बीभूतो भूरुहोऽयमस्मिन् देशे तीरमगमत् । गरलस्योद्दीपनतया मयि मृतायामरण्ये कञ्चन शरण्यं नास्तीति मया शोच्यते’ इति ।

कोलः तस्योत्पादने उद्धरणे क्षमं समर्थम् । शोकस्य हेतुं कारणम् । कनीयान् कनिष्ठः तीर्थयात्राया मिषेण कपटेन । अग्रहारे ग्रामे । भूसुरस्य ब्राह्मणस्य । अनपत्यतया अपुत्रकतया । काञ्चनस्य स्वर्णस्यैव कान्तिरौज्ज्वल्यं यस्यास्ताम् । परिणीय विवाह्य । सासूयं विद्वेषेण । मिषेण छलेन । तटिन्यां नद्याम् । उद्धृत्य धारयित्वा । अपरेण करणेति शेषः । प्लवमाना तरन्ती । नदीवेगागतस्य नद्या वेगवशादुपस्थितस्य । तरोः वृक्षस्य । निधाय संस्थाप्य । उह्यमाना नीयमाना । तरुलम्बेन वृक्षारुढेन । कालभोगिना कृष्णसर्पेण अदशि दष्टा । मदवलम्बीभूतो मदाश्रयीभूतः । भूरुहो वृक्षः । अगमत् प्रापत् । गरलस्य विषस्य । उद्दीपनतया उत्कटतया । मृतायां सत्यामिति शेषः । शरण्यो रक्षकः । शोच्यते खेदः क्रियते ।

मनमें यह समझकर कि इस व्यक्तिद्वारा मेरा शोकरूपी अकुश निकाल दिया जायगा—यह समर्थ शक्तिवाला है । मुझमें कहना प्रारम्भ किया—‘हे विप्रसुत ! राजहंसके मन्त्री सितवर्मा का छोटा लड़का सत्यवर्मा तीर्थाटनके लिये इस देशमें आया था । किसी अग्रहार (राजाके द्वारा संकर करके दिये हुए ग्राम) में एक विप्रकी कन्या, जिसका नाम काली था, उससे विवाह किया, परन्तु उससे सन्तति न होनेपर उसने उसीकी छोटी बहन गौरीसे उद्वाह किया जो स्वर्णसी सुन्दरी थी । उसको एक पुत्र हुआ । एक दिन काली ईर्ष्याके वशीभूत होकर उस बालकके सहित मुझे (मैं उसकी धात्री थी) किसी बहाने नदीके तीरपर ले आदी और हम दोनोंको नदीमें ढकेलकर भाग गयी । एक हाथसे बालकको पकड़े हुए मैं दूसरे हाथसे नदीमें तैरने लगी । इतनेमें नदीके बहावमें बहता हुआ एक वृक्ष आया जिसकी डालपर बालकको बिठा दिया और नदीमें उसी पेड़को पकड़कर नदीके वेगके सहारे तैरती चली । उस वृक्षमें लिपटे किसी सर्पने मुझे काट लिवा । उस वृक्षके साथ मैं इस प्रदेशमें तीरपर आ लगी । विष की गर्मासे मेरे भर जानेपर इस बालकका कोई भी रक्षक नहीं है यह सोचकर रो रही हूँ ।’

(७७) ततो विषमविषज्वालावलीढावयवा सा धरणीतले न्यपतत् । दयाविष्टहृदयोऽहं मन्त्रबलेन विषव्यथामपनेतुमक्षमः समीपकुञ्जेष्वीष-
विविशेषमन्विष्य प्रत्यागतो व्युत्क्रान्तजीवितां व्यलोकयम् ।

(७८) तदनु तस्याः पावकसंस्कारं विरच्य शोकाकुलचेता बालमेन-
मगतिमादाय सत्यवर्मवृत्तान्तवेलायां तन्निवासाग्रहारनामधेयस्याश्रुततया
तदन्वेषणमशक्यमित्यालोच्य भवदमात्यतनयस्य भवानेवाभिरक्षितेति
भवन्तमेनमनयम्' इति ।

(७९) तन्निशम्य सत्यवर्मस्थितेः सम्यगनिश्चिततया खिन्नमानसो

(७७) विषमयाऽविषहाया विषस्य ज्वालाया शिखया पीडयेत्यर्थः । अवलीढाः
व्याप्ता अवयवा अङ्गानि यस्याः सा । दयया करुणया आविष्टमाक्रान्तं हृदयं चेतो
यस्य सः । मन्त्रबलेन मन्त्रशक्त्या । अपनेतुं दूरीकर्तुम् । समीपकुञ्जेषु निकटस्थलता-
दिपिहितस्थानेषु । व्युत्क्रान्तजीवितां मृताम् ।

(७८) तदनु तदनन्तरम् । पावकसंस्कारं विरच्य अग्निसंस्कारं कृत्वा तद्देहं
भस्मसात्कृत्वेत्यर्थः । शोकेन खेदेनाकुलं व्याप्तं चेतो यस्य सः । अगतिमनायम् ।
सत्यवर्मणो वृत्तान्तश्रवणवेलायां वार्ताश्रवणसमये तस्य सत्यवर्मणो निवासाग्रहारस्य
वासस्थलभूतस्य ग्रामस्य यन्नामधेयं नाम तस्याश्रुततया अश्रवणेन । अभिरक्षिता
पालकः । अनयं प्रापितवानस्मि । णीब्रप्रापणे इत्यस्य घातोर्लङि रूपम् ।

(७९) सत्यवर्मस्थितेः तदवस्थानस्य जीवनस्य ८१ सम्यगनिश्चिततया सोऽत्रै-

(७७) इतनी बात कहते-कहते मयङ्कर विष की ज्वालासे, जो सब शरीरमें व्याप्त हो गया
थी, वह अचानक भूमिपर गिर गयी । मुझे उसकी ऐसी दशापर दया आ गयी । परन्तु मैं
मन्त्र नहीं जानता था इससे मन्त्रबलसे उसकी पीड़ा नष्ट न कर सका किन्तु समीपके लता-
गृहसे मैं जब औपधि खोजकर आया तो देखा कि उसके प्राण-पखेरू उड़ चुके थे ।

(७८) तत्पश्चात् मैंने उसकी दाह-क्रिया की । और इस शोकाग्निवत् चित्तवाले बालकको
अपने पास रख लिया । परन्तु सत्यवर्माके चरित्रके श्रवणके समय उसके निवासस्थान
अग्रहारका नाम तो सुना किन्तु पता न पा सका अतः उस स्थानका अन्वेषण करना अशक्य
समझा । हे प्रभो, आपके मन्त्रीका यह बालक है—ऐसा विचार करके आपके समीप ले
आया हूँ ।

(७९) उपर्युक्त वृत्तान्तको जानकर तथा सत्यवर्माकी अनिश्चित स्थिति का ध्यान करके

नरपतिः सुमतये मन्त्रिणे सोमदत्तं नाम तदनुजतनयमर्पितवान् । सोऽपि सोदरमागतमिव मन्यमानो विशेषेण पुपोष ।

(८०) एवं मिलितेन कुमारमण्डलेन सह बालकेलीरनुभवघ्नधिरूढानेकवाहनो राजवाहनोऽनुक्रमेण चौलोपनयनादिसंस्कारजातमलभत । ततः सकललिपिज्ञानं निखिलदेशीयभाषापाण्डित्यं षडङ्गसहितवेदसमुदायकोविदत्वं काव्यनाटकाख्यानकाव्यायिकेतिहासचित्रकथासहितपुराणगणनैपुण्यं धर्मशब्दज्योतिस्तर्कमीमांसादिसमस्तशास्त्रनिकरचातुर्यं कौटिल्य

वावतिष्ठते न वेति जीवति न वेति वा सन्दिग्धतया । खिन्नं खेदाकुलं मानसं यस्य सः । नरपतिः राजा राजहंस इत्यर्थः । सोऽपि सुमतिरपि । सोदरं सत्यवर्माणमित्यर्थः । पुपोष वदंयामास ।

(८०) एवमनेन प्रकारेण । मिलितेन एकत्र सङ्गतेन । कुमारमण्डलेन कुमारसंघेन । बालकेलीः, शैशवोचितक्रीडाः । अधिरूढानि समारूढान्यनेकानि नानाविधानि वाहनानि हस्त्यश्वादीनि येन सः । कदाचिद् गजं कदाचिच्चाश्वमारोहेति भावः । अनुक्रमेण यथाक्रमम् । सकललिपिज्ञानं सर्वविधक्षरसंस्थानपरिचयम् । षडङ्गैः शिक्षाकल्पादिरूपवैदङ्गैः सहिते युक्ते वेदसमुदाये वेदसमूहे कोविदत्वं पाण्डित्यम् । काव्यं रामायणादि, नाटकं रूपकादि, आख्यानकं चूर्णम्, आख्यायिका कादम्बर्यादिकथा, इतिहासो महामारतादि, चित्रकथा रमणीयकथा । एतः सहितो युक्तो यत्पुराणगणः वेदव्यासरचिताष्टादशपुराणानि तत्र नैपुण्यं पाठवम् । धर्मत्यादि प्रत्येकं शास्त्रेण सम्बध्यते तेन धर्मशास्त्रं स्मृतिः, शब्दशास्त्रं व्याकरणं, ज्योतिषं, तर्कशास्त्रं न्यायः, मीमांसा पूर्वोत्तरभेदेन द्विविधा, जैमिनीयदर्शनं वेदान्तदर्शनञ्चेत्यादिषु, आदिपदेन धनुर्वेदादिसंग्रहः, शास्त्रनिकरेषु शास्त्रसमूहेषु चातुर्यं अभिज्ञत्वम् । कौटिल्यश्चा-

राजहंस दुखी हुए और सुमति नामक अमात्यको बुलवाकर उस बालकको उन्हें सौंप दिया और उसका सोमदत्त नाम भी रख दिया । उस सुमति मन्त्रोंने उसे पाकर भाइयें आनेके समान खुश प्राप्त किया तथा अति प्रीतिसे उसका लालन-पालन करने लगा ।

(८०) इस रीतिसे राजवाहन उन मिले हुए कुमारोंके साथ बालक्रीडा करता हुआ बढ़ने लगा और सवारियोंके आरोहणमें निपुण उस राजवाहनके क्रमसे चौल तथा उपनयन-सहित वेदका कोविदत्व, काव्य, नाटक, आख्यायिका, आख्यानक, इतिहास, चित्रकथासहित पुराणोंकी विद्वत्ता, धर्मशास्त्र, ज्योतिःशास्त्र, न्यायशास्त्र, मीमांसा प्रभृति सकल शास्त्रोंकी चतुष्टय, कौटिल्य, कामन्दकीय आदि नीतिग्रन्थोंकी कुशलता, वीणा आदि सभी वाद्यकलाओंमें

कामन्दकीयादिनीतिपटलकौशलं वीणाद्यशेषवाद्यदाक्ष्यं संगीतसाहित्यहारित्वं मणिमन्त्रोपधादिमायाप्रपञ्चचुञ्चुत्वं मातङ्गतुरङ्गादिवाहनारोहणपाटवं विविधायुधप्रयोगचणत्वं चौर्यदुरोदरादिकपटकलाप्रौढत्वं च तत्तदाचार्येभ्यः सम्यगलब्ध्वा यौवनेन विलसन्तं कुमारनिकरं निरीक्ष्य महोवल्लभः सः 'अहं शत्रुजनदुर्लभः' इति परमानन्दमविन्दत ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते कुमारोत्पत्तिर्नाम प्रथमं उच्छ्वासः ।

णक्यस्तेन प्रणीतं कौटिल्यं, कामन्दकरचितं कामन्दकीयम् आदिपदेन शुक्रनीत्यादि सग्रहः । इत्यादीनि यानि नीतिपटलानि नीतिशास्त्रसमुदायास्तेषु कौशलं नैपुण्यम् । वीणादिषु वीणाप्रभृतिष्वशेषेषु सकलेषु वाद्येषु दाक्ष्यं दक्षताम् । सङ्गीतसाहित्येषु नृत्यगीतादिशिल्पकलासु हारित्वं मनोहारित्वम् । मन्त्रिमन्त्रोपधादिभिर्यो मायाप्रपञ्चः कपटप्रबन्धस्तेन वित्त इति 'तेन वित्तश्चुञ्चुपचणपावि'ति चुञ्चुप्रत्ययः, ततस्तस्य भावस्तथा । कपटप्रबन्धकुशलत्वमित्यर्थः । विविधानामायुधानामस्त्राणां प्रयोगेन वित्तस्तस्य भावस्तथा । अत्रापि तेनैव चणप् । चौर्यं स्तेयं, दुरोदरं द्यूतं तदादिकपटकलासु प्रौढत्वं प्रावीण्यम् । तत्तदाचार्येभ्यस्तत्तच्छालनिष्णातेभ्यः । लब्ध्वा अधिगम्य । कृत्येषु कार्येषु अनलसमालस्यरहितमुद्यमशीलमित्यर्थः । महीवल्लभो राजा । शत्रुजनदुर्लभः शत्रुभिरपराजेयः । अविन्दत अलमत ।

इति श्रीताराचरणमट्टाचार्यकृतायां बालविद्वोधिनीसमाख्यायां

दशकुमारचरितव्याख्यां प्रथमोच्छ्वासः ।

'पट्टा, संगीत, साहित्य, मणि, मन्त्र, औषध आदि माया-प्रपञ्चोंमें दक्षता, हाथी, घोड़े, रथादि सवारियोंपर चढ़नेकी क्षमता; अनेक प्रकारके अस्त्र-शस्त्रोंके चलानेमें पट्टता; चोरी, जुआ, कपटकलामें प्रवीणता; आदि तत्तत् शास्त्रियोंसे अच्छी प्रकार सीखे हुए तरुणावस्थासे सुशोभित एवं कार्योंमें आलस्यरहित कुमारोंको देखकर राजा हंसवाहनने अपनेको कृतकृत्य माना तथा मनमें यह सोचा कि अब शत्रुजन मेरा कुछ भी नहीं बिगाड़ सकते—मैं अजेय हूँ और परमानन्दित होने लगा ।

इस प्रकारसे प्रथमोच्छ्वासकी बालक्रीड़ा हिन्दीटीका समाप्त हुई ।

द्वितीयोच्छ्वासः

(१) अथैकदा वामदेवः सकलकलाकुशलेन कुसुमसायकसंशयित-
सौन्दर्येण कल्पितसौदर्येण साहसापहसितकुमारेण सुकुमारेण जयध्वजात-
पवारणकुलिशाङ्कितकरेण कुमारनिकरेण परिवेष्टितं राजनमानतशिरसं
समभिगम्य तेन तां कृतां परिचर्यामङ्गीकृत्य निजचरणकमलयुगलमिल-
न्मधुकरायमाणकाकपक्षं विदलिष्यमाणविपक्षं कुमारचर्यं गाढमालिङ्ग्य
मितसत्यवाक्येन विहिताशीरभ्यभाषत ।

(१) सकलासु निखिलासु कलासु नृत्यगीतादिविद्यासु कुशलेन निपुणेन ।
कुमारनिकरेणेत्यस्य विशेषणमेवमग्रेऽपि । कुसुमसायकः कन्दर्पः संशयितः कन्दर्पो वा
तदन्यो वेति सन्दिग्धो यस्मात् तथाभूतं सौन्दर्यं यस्य तेन । यस्य सौन्दर्यं दृष्ट्वा जनस्य
कन्दर्पभ्रमो भवतीत्यर्थः । कल्पितं परस्परं रचितं सौदर्यं सहोदरभावः बन्धुतेति
यावत्, येन तेन साहसेन पराक्रमेण अपहसितस्तिरस्कृतः कुमारः कार्तिकेयो येन तेन
कुमाराधिकवीर्यशालिनेत्यर्थः । सुकुमारेण कोमलशरीरेण । जयध्वजो जयपताका,
आतपवारण छत्रं, कुलिशं वज्रं, तैरङ्कितौ चिह्नितौ करौ हस्तौ यस्य तेन । येषां
करेषु ध्वजादिरेखाः सन्तीत्यर्थः । कुमारनिकरेण कुमारसमूहेन आनतशिरसं कृतन-
मस्कारम् । तेन राजा राजहंसेन । परिचर्यां सेवाम् अङ्गीकृत्य स्वीकृत्य । निजस्य
(वामदेवस्य) चरणकमलयुगले पादपङ्कजद्वये मिलन्तः पतन्तः मधुकरायमाणौ
भ्रमरा इवाचरन्तः काकपक्षाः शिखण्डका यस्य तं वामदेवं प्रणमन्तमित्यर्थः ।
विदलिष्यमाणाः पराजेयमाणा विपक्षाः शत्रवो येन तम् । कुमारचर्यं राजवाहनादि-
कुमारगणम् । गाढं निर्भरम् । मितं स्वल्पं सत्यमवितथं यद्वाक्यं तेन । परिमितसत्य-
प्रियवचनेनेत्यर्थः । विहिताशीः कृताशीर्वादः ।

(१) तत्पश्चात् एकदा वामदेव मुनि, सभी कलाओंमें प्रवीण यही वामदेव है ऐसा
जनोंके चित्तोंमें सन्देशको उत्पन्न करनेवाले और वेश भूषादिसे अत्यन्त रमणीय एवं साहसमें
स्वामि कार्तिकेयका उपहास करनेवाले तथा जिनके हाथोंमें जयध्वज, छत्र एवं कुलिशके
चिह्न हैं ऐसे सुकुमार कुमारोंके समुदायसे परिव्याप्त हुए प्रणतमस्तक महाराजके समीप गये ।
वहाँ जाकर राजा द्वारा की गयी सेवा स्वीकार की । तत्पश्चात् अपने पादपद्ममें प्रणाम करते
समय जिनके काकपक्ष भ्रमरोंकी शोभाको धारण करनेवाले शात होते थे और भविष्यमें
शत्रुदलका दलन करनेवाले थे ऐसे कुमारोंके समुदायका आलिङ्गन किया । फिर परिमित
तथा सत्य वचनोंसे आशीर्वाद देकर कहने लगे—

(२) 'भूवल्लभ, भवदीयमनोरथफलमिव समृद्धलावण्यं तारुण्यं नुत-
मित्रो भवत्पुत्रोऽनुभवति । सहचरसमेतस्य नूनमेतस्य दिग्विजयारम्भस-
मय एषः । तदस्य सकलक्लेशसहस्य राजवाहनस्य दिग्विजयप्रयाणं
क्रियाताम्' इति ।

(३) कुमारः माराभिरामा रामाद्यपौरुषा भस्मीकृतारयो रयोप-
हसितसमीरणा रणाभियानेन यानेनाभ्युदयाशंसं राजानमकार्षुः । तत्सा-
चिव्यामितरेषां विधाय समुचितां बुद्धिमुपदिश्य शुभे मुहूर्ते सपरिवारं
कुमारं विजयाय विससर्ज ।

(४) राजवाहनो मङ्गलसूचकं शुभशकुनं विलोकयन्देशं कंचिदति-

(२) भवदीयानां त्वदीयानां मनोरथानामभिलाषाणां फलमिव । समृद्धमति-
शयेन वर्धितं लावण्यं सौन्दर्यं यस्मिन् तदिति तारुण्यविशेषणम् । नूतानि प्रशंसितानि
मित्राणि सुहृदो यस्य सः । नूनं निश्चयेन । दिशां विजयस्थारम्भः प्रारम्भस्तस्य
समयः कालः । अस्मिन्नेव समये दिग्विजयोद्योगः कर्तव्यः इत्यर्थः । सकलक्लेशसहस्य
सत्त्वसम्पन्नतया सकलक्लेशसहिष्णुः । दिग्विजयप्रयाणं दिग्विजययात्रा ।

(३) मारः कन्दर्पस्तद्वदभिरामा मनोहराः । रामो दाशरथिरामो येषां ते तेषां
पौषमिव पौषं पराक्रमो येषां ते । रूपा कोपेन भस्मीकृता विनाशिता अरयः शत्रवो
यैस्ते । रयेण केनोपहसितस्तिरस्कृतः समीरणः पवनो यैस्ते । रणमभियातीति रणा-
भियानं तेन रणाभियानेन रणामिमुखेन । यानेन यात्रया । अभ्युदयेऽभ्युन्नतो आशंसा
यस्य तम् । तस्य राजवाहनस्य साचिव्यं मन्त्रित्वं सहायत्वमिति यावत् । इतरेषां
अन्यकुमाराणाम् । समुचितां विजययात्राया योग्याम् । सपरिवारं सपरिजनम् । विजयाय
विजयं कर्तुमिति 'तुमथाच्च भाववचनादि'ति चतुर्थी । विगमजं प्रेयगमास ।

(४) मङ्गलसूचकं शुभोदकजापकम् । शुभशकुनं सु नमस्तम् । तत्र विन्ध्याट-

(२) हे पृथिवीपति ! अनुकूलसुहृत् आपका पुत्र राजवाहन आपके मनोरथ फलको
तरह समृद्ध-लावण्य तथा युवावस्थाका अनुभव करता है । अतः सहचर वर्गोंके सहित उसके
दिग्विजय करनेका यह समय अच्छा है । इसलिये उसे आर दिग्विजयार्थ भेज दें ।

(३) कामदेवके सदृश मनोहर तथा श्रीरामचन्द्रादिके समान पराक्रमशील एवं कोपसे
ही अरिवर्गको भस्म करनेमें समर्थ और वेगमें पवनको भी तिरस्कृत करनेवाले कुमारवर्गकी
रणयात्राके द्वारा राज्यभ्रीका अभ्युदय निश्चित होगा । यह बात परिज्ञात करके उस राजहंस
ने अन्य कुमारोंको कुमार राजवाहनके साहाय्यके लिए नियुक्त किया तथा समुचित उपदेशों
को देकर शुभ मुहूर्तमें परिजनोंके साथ राजवाहनको विजय करनेके लिए भेज दिया ।

(४) कुमार राजवाहन यात्रामें मंगलसूचक शुभ लक्षणों (शकुनों) को देखता हुआ

क्रम्य विन्ध्याटवीमध्यमविशत् । तत्र हेतिहतिकिणाङ्कं कालायसककंश-
कायं यज्ञोपवीतेनानुमेयविप्रभावं व्यक्तकिरातप्रभावं लोचनपरुषं कमपि
पुरुषं ददर्श ।

(५) तेन विहितपूजनो राजवाहनोऽभाषत — 'ननु मानव, जनस-
ङ्गरहिते मृगरहिते घोरप्रचारे कान्तारे विन्ध्याटवीमध्ये भवानेकाकी
किमिति निवसति । भवदंसोपनीतं यज्ञोपवीतं भूसुरभावं द्योतयति । हेतिह-
तिभिः किरातरीतिरनुमीयते । कथय किमेतत्' इति ।

(६) 'तेजोमयोऽयं मानुषमात्रपौरुषो नूनं न भवति' इति मत्वा स पुरुष-

व्याम् । हेनीनामस्त्राणां हतिभिः । प्रहारेयं किणाः शुष्कव्रणास्तेषामङ्काश्चिह्नानि
यस्मिन् तम् । कालायसं लोहमिव कर्कशः कठोरः कायो देहो यस्य तम् । यज्ञोपवीतेन
यज्ञसूत्रेण । अनुमेयोऽनुमातुं योग्यो विप्रभावो द्विजत्वं यस्य तम् । व्यक्तः प्रकटितः
किरातप्रभावो वनचरसामर्थ्यं येन तम् । यज्ञसूत्रेण ब्राह्मणोऽसावित्यनुमीयते,
स्वरूपादिना तु किरातोऽयमिति स्पष्टं जायत इति भावः । लोचनयोर्नेत्रयोः परुषं
कर्कशं भीषणदर्शनमित्यर्थः ।

(५) तेन किरातवेषधारिणा पुरुषेण । विहितपूजनः कृतसत्कारः । जनसङ्ग-
रहिते । मनुष्यसम्पर्कशून्ये । मृगरहिते पशूनामेव हितकरे । घोरो भयजनकः प्रचारः
सञ्चारो यस्मिन्स्तस्मिन् । किमिति किमर्थम् । भवतस्तव अंसं स्कन्धदेशमुपनीतं
प्राप्तम् । भूसुरभावं विप्रभावम् । द्योतयति सूचयति । हेतिहतिभिः शस्त्राघातचिह्नैः ।
किरातरीतिः । वतचरव्यवहारः । अनुमीयते तर्क्यते ।

(६) तेजोमयः प्राचुर्यं मयद् तेन तेजःपुञ्जशरीर इत्यर्थः । अयमिति राजवाह-

विन्ध्याटवीमें प्रविष्ट हो गया । वहाँपर उसने एक भयंकर नेत्रवाले मनुष्यको देखा—जो
जनेऊ धारण करनेसे तो ब्राह्मण ज्ञात होता था किन्तु, उसके शरीरपर अनेक आयुधोंके
आघातोंके व्रण थे । उसका शरीर लोहेके समान कर्कश तथा काला दिखाई देता था । उसे
देखनेसे ऐसा प्रतीत होता था जैसे कोई किरात हो ।

(५) उस मनुष्यने कुमार राजवाहनका स्वागत-सत्कार किया । सत्कारके अनन्तर
राजवाहनने पूछा—हे मानव ! मनुष्योंसे विहीन इस विन्ध्याटवीके गहन वनमें क्यों आप
निवास कर रहें हैं ? यह वन तो हिरणोंके हितके लिए तथा हिंसक जानवरोंके विचरणयोग्य
है । आपके कन्धेपर धारण किया हुआ यज्ञोपवीत 'आप ब्राह्मण' हैं ऐसा सूचित कर रहा है
किन्तु, देहमें लगे शस्त्राक के घावोंसे आप किरातोंके समान आचरण करनेवाले हैं ऐसा प्रतीत
हो रहा है । बतलावें इसका क्या कारण है ?

(६) इस तेजःपुञ्जाकृतिवाले मनुष्यकी शक्ति साधारण पुरुषोंके समान नहीं है अतः

स्तद्व्यस्यमुखान्नामजननेविज्ञाय तस्मै निजवृत्तान्तमकथयत्—‘राजनन्दन, केचिदस्यामटव्यां वेदादिविद्याभ्यासमपहाय निजकुलाचारं दूरीकृत्य सत्यशौचादिधर्मव्रातं परिहृत्य किल्बिषमन्विष्यन्तः पुलिन्दपुरोगमास्तद-
न्नमुपमुञ्जाना बहवो ब्राह्मणब्रुवा निवसन्ति, तेषु कस्यचित्पुत्रो निन्दापात्र-
चारित्रो मातङ्गो नामाहं सह किरातबलेन जनपदं प्रविश्य ग्रामेषु धनिनः
स्त्रीबालसहितानानीयाटव्यां बन्धने निधाय तेषां सकलधनमपहरन्तु-
दधृत्य वीतदयो व्यचरम् । कदाचिदेकस्मिन्कान्तारे मदीयसहचरगणेन
जिघांस्यमानं भूसुरमेकमवलोक्य दयायत्तचित्तोऽब्रवम् ‘ननु पापाः, न
हन्तव्यो ब्राह्मण’ इति ।

नस्य निर्देशः । मानुषमात्रं मानुषप्रमाणं पौरुषं पराक्रमो यस्य सः । त्वनमवश्यम् ।
मत्वा विचार्य । तस्य राजवाहनस्य वयस्यानां मित्राणां मुखात् तेषां कथनेनेत्यर्थः ।
नामजनने नाम आख्या जननमुत्पत्तिं ते, कुलनामनीत्यर्थः । केचिदित्यस्य ब्राह्मण-
ब्रुवा इत्यनेन सम्बन्धः । अपहाय परित्यज्य । निजकुलाचारं ब्राह्मणकुलोचितधर्मम् ।
धर्मव्रातं धर्मसमूहम् । परिहृत्य त्यक्त्वा । किल्बिषं पापम् । ‘पापं किल्बिषकल्मषमि’-
त्यमरोक्तेः । पुलिन्दानां किरातानां पुरोगमा अग्रगाः, पुलिन्दाः पुरोगमा नेतारो
येषां ते इति वा । तदन्नं श्लेच्छन्नमुपमुञ्जाना भक्षयन्तः । ब्राह्मणब्रुवा ब्राह्मणा-
धमाः । निन्दापात्रं गह्णीयं चारित्रं चरितं यस्य सः । किरातबलेन शबरसैन्येन ।
धनिनो धनाढ्यान् । स्त्रीभिरबलामिर्बालैः शिशुभिश्च सहितान् युक्तान् । उदधृत्य
विनाश्य । वीताऽपगता दया करुणा यस्य सः । जिघांस्यमानं हन्तुमिष्ट्यमाणं हननार्थं
नीयमानमिति भावः । भूसुरं ब्राह्मणम् । दयया करुणया आयत्तं आक्रान्तं चित्तं हृदयं
यस्य सः । अब्रवमकथयम् ।

यह अवश्य तेजस्वी पुरुष है ऐसा ज्ञातकर त ॥ पूर्वसे ही राजवाहनके सुहृदोंसे उसका नाम
और उत्पत्ति सुन चुकनेके कारण वह पुरुष राजवाहनसे अपना वृत्तान्त कहने लगा । उसने
कहा—हे राजनन्दन ! इस विन्ध्याटवीमें अनेक कुत्सित विप्रोंका आवास है जिन्होंने वेदादि
विद्याभ्यासको त्यागकर तथा ब्राह्मणोचित धर्माचार एवं सत्य-शौच आदि कुलाचारोंको
छोड़कर पापाचारमें प्रविष्ट होकर श्लेच्छोंके अधीन रहना अपना धर्म बना लिया है और
उन्हीं श्लेच्छोंका अन्न खाकर जीवन बिताना उनका प्रधान कार्य हो गया है । उन्हीं
विप्रोंमेंसे एक चरित्रहीन, निन्दित त्रिपुत्र में भी हूँ । मेरा नाम मातंग है । इसी विपिनके
किरात-भीलोंके साथ मैं भी नगरोंमें जाया करता था और पुत्र-कलत्रादिके सहित नगरोंसे
धनिकोंको पकड़ लाया करता था तथा उन्हें बन्दी बनाकर सारा माल-वसबाब छोड़ लेता
था । इसी रीतिसे निन्द्य होकर मैं घूमा करता था कि, एकदा किसी एक वनमें हमारे
साथी लोग एक ब्राह्मणको मारने लगे । मुझे उसपर करुण भग आयी और मैंने कहा—हे
पापियो ! इस ब्राह्मण को हत्या न करो ।

(७) ते रोषारुणनयना मां बहुधा निरभर्त्सयन् । तेषां भाषणपा-
रुष्यमसहिष्णुरहमवनिसुररक्षणाय चिरं प्रयुष्य तैरभिहतो गतजीवि-
तोऽभवम् ।

(८) ततः प्रेतपुरीमुपेत्य तत्र देहधारिभिः पुरुषैः परिवेष्टितं सभामध्ये
रत्नखचितसिंहासनासीनं शमनं विलोक्य तस्मै दण्डप्रणाममकरवम् ।
सोऽपि सामवेक्ष्य चित्रगुप्तं नाम निजामात्यमाहूय तमवोचत्—‘सचिव,
नैषोऽमुष्य मृत्युसमयः । निन्दितचरितोऽप्ययं महीसुरनिमित्तं गतजीवितोऽ-
भूत् । इतः प्रभृति विगलितकल्मषस्यास्य पुण्यकर्मकरणे रुचिरुदेप्यति ।
पापिष्ठैरनुभूयमानमत्र यातनाविशेषं विलोक्य पुनरपि पूर्वशरीरमनेन
गम्यताम्’ इति ।

(७) ते पुलिन्दाः । रोषेण क्रोधेन अरुणानि रक्तवर्णानि नयनानि नेत्राणि येषु
ते । बहुधा नानाप्रकारेण । निरभर्त्सयन् अतर्जयन् । भाषणपारुष्यं कर्कशवचनानि
असहिष्णुः सोढुमद्युक्तः । अवनिसुररक्षणाय ब्राह्मणत्राणाय । चिरं दीर्घकालम् ।
प्रयुष्य युद्धं कृत्वा । अभिहतः प्रहृतः । गतं जीवितं यस्य सः गतप्राणो मृत इति शेषः ।

(८) प्रेतपुरीं यमालयम् । रत्नैर्मणिभिः खचिते प्रत्युप्ते सिंहासने आसीनमुप-
विष्टम् । शमनं यमराजम् । दण्डप्रमाणं दण्डवत्प्रसक्तम् । सोऽपि यमराजोऽपि ।
निजामात्यं स्वमन्त्रिणम् । अमुष्य पुरुषस्य । मृत्युसमयः मरणकालः । निन्दितं
गहितं चरितं चरित्रं यस्य सः । महीसुरनिमित्तं ब्राह्मणार्थम् । इतः प्रभृति अद्वारम्य ।
विगलितं विनष्टं कल्मषं पापं यस्य तस्य । अस्य पुरुषस्य । पुण्यकर्मणां करणेऽनुष्ठाने ।
रुचिरमिलाषः । उदेप्यति उत्पत्स्यते । पापिष्ठैः पापाचारिभिः अनुभूयमानं
भुज्यमानम् । अत्र यमालये नरके वा । यातनाविशेषं पीडाविशेषम् । गम्यतां
प्राप्यताम् ।

(७) इस बातपर उन किरातोंने मुझे बहुत डाँटा तथा मारे क्रोधके उनको आँखें
लाल-लाल हो गयीं । उनकी कटु भर्त्सनाको मैं न सह सका तथा ब्राह्मणकी रक्षाके निमित्त
उनसे लड़कर प्राणोंको त्याग दिया ।

(८) मृत्युके पश्चात् प्रेतपुरीमें गया । वहाँ शरीरधारी पुरुषोंसे परिवेष्टित सभाके
मध्यभागमें रत्नादि-जडित सिंहासनपर आसीन यमराजको देखा और दण्ड-प्रणाम किया ।
उन्होंने भी मुझे देखा और चित्रगुप्त नामके अपने मन्त्रीको बुलाकर कहा—हे चित्रगुप्त
मन्त्रिवर ! इसकी मृत्युका समय अभी नहीं है । यद्यपि इसका आचरण कुत्सित है परन्तु
यह विप्रके लिए भरा है । अतः उस पुण्यसे आजसे इसकी बुद्धि पापाचरणरहित होकर
धर्माचरणवाली होगी । अत एव पापियोंको दी जानेवाली नरक-यातनाको दिखाकर इसे पुनः
इसके पहले शरीरमें ही भेष देना चाहिये ।

(६) चित्रगुप्तोऽपि तत्र तत्र संतप्तेष्वायसस्तम्भेषु बध्यमानान् , अत्युष्णीकृते विततशरावे तैले निक्षिप्यमाणान् , लघुडैर्जर्जरीकृतावयवान् , निशितटंकैः परितक्ष्यमाणानपि दर्शयित्वा पुण्यबुद्धिमुपदिश्य माममुञ्चत् । तदेव पूर्वशरीरमहं प्राप्तो ममाटवीमध्ये शीतलोपचारं रचयता महीसुरेण परोक्ष्यमाणः शिलायां शयितः क्षणमतिष्ठम् ।

(१०) तदनु विदितोदन्तो मदीयवंशबन्धुगणः सहसागत्य मन्दिर-मानोय मामपक्रान्तव्रणमकरोत् । द्विजन्मा कृतज्ञो मह्यमक्षरशिक्षां विधाय विविधागमतन्त्रमाख्याय कलमषक्षयकारणं सदाचारमुपदिश्य ज्ञानेक्षण-गम्यमानस्य शशिखण्डशेखरस्य पूजाविधानमभिधाय पूजां मत्कृतामङ्गी-कृत्य निरगात् ।

(९) आयसस्तम्भेषु लौहस्तम्भेषु । विततशरावे विस्तीर्णकटाहे । तत्रस्थे इत्यर्थः । लघुडैर्विशदण्डैर्यष्टमिरिति यावत् । जर्जरीकृताः प्रहारेण शिथिलीकृता अवयवा अङ्गानि येषां तान् । निशितटङ्कैस्तीक्ष्णपाषाणदारणैः । परितक्ष्यमाणान् तत्तुक्रियमाणान् । रचयता कुर्वता । परोक्ष्यमाणः जीवति वा न वेति दृश्यमानः ।

(१०) विदितो ज्ञात उदन्नो वृत्तान्तो येन सः मदीयवंशबन्धुगणः मम ज्ञाति-वर्गः । अपक्रान्ताः चिकित्सिता व्रणाः प्रहारस्थानानि यस्य तम् । द्विजन्मा ब्राह्मणः । अक्षरशिक्षां लिपिविज्ञानम् । विविधागमानां नानाशास्त्राणां तन्त्रं सिद्धान्तम् । आख्याय उपदिश्य । कलमषाणां पापानां क्षये नाशे कारणं निमित्तभूतम् । सतामाचारं-सज्जनै-रुपदिशितं मार्गम् । ज्ञानेक्षणेन ज्ञाननेत्रेण गम्यमानस्य न तु चक्षुषा दृश्यस्येत्यर्थः । शशिखण्डशेखरस्य शिवस्य । पूजाविधानं पूजनविधिम् । अङ्गीकृत्य स्वीकृत्य गृहीत्वे-त्यर्थः । निरगात् निर्गतः ।

(९) चित्रगुप्त महोदयेन भी मुझे ले जाकर निर्मांकित नरकयातनार्थ दिखायीं । वहाँपर मैंने देखा कि यत्र तत्र जीवोंको लोहेके तप्त खम्भोंमें बांधा जा रहा था । कहीं-कहीं खूब गरम क्रिये तेलके बड़े-बड़े कड़ाहे रखे थे जिनमें जीव फँके जा रहे थे । यत्र तत्र लाठीके प्रहारोंसे लोगोंके अंग-मंग हों रहे थे । कहीं-कहींपर छेनीसे लोगोंको बेधा जा रहा था । तब उन्होंने और पापियोंको मुझे दिखाया तथा पुण्य-चरित्रका, पुण्य-बुद्धिके उदयार्थ उपदेश किया और मुझे छोड़ दिया । पुनः मैं उस शरीरमें आ गया और देखा कि, वही ब्राह्मण जिसके लिये मैं लड़ा था मेरे मृत शरीरको शीतोपचारसे रक्षा कर रहा है तथा मेरे शरीरको एक शिलाके ऊपर मुलाये हुए रखे हैं । मैं क्षण भर ऐसी दशामें रहा ।

(१०) अनन्तर मेरे वंशके बन्धु-बान्धवगण भी मेरी ऐसी दशा जानकर वहाँपर अचानक आ पहुँचे तथा मुझे घर ले गये एवं सेवा-शुभ्रता द्वारा मेरे व्रणोंको अच्छा किया । वह कृतज्ञ

(११) तदारभ्याहं किरातकृतसंसर्गं बन्धुवर्गमुत्सृज्य सकललोकैक-
गुरमिन्दुकलावतंसं चेतसि स्मरन्नस्मिन्कानने दूरीकृतकलङ्को वसामि ।
'देव, भवते विज्ञापनीयं रहस्यं किंचिदस्ति । आगम्यताम्' इति ।

(१२) स वयस्यगणादपनीय रहसि पुनरेनमभाषत—'राजन्, अतीते
निशान्ते गौरीपतिः स्वप्नसन्निहितो निद्रामुद्रितलोचनं विबोध्य प्रसन्नवद-
नकान्तिः प्रश्नयानतं मामवोचत्—'मातङ्ग, दण्डकारण्यान्तरालगामिन्या-
स्तटिन्यास्तीरभूमौ सिद्धसाध्याराध्यमानस्य स्फटिकलिङ्गस्य पश्चादद्रिप-
तिकन्यापदपङ्क्तिचिह्नितस्याश्मनः सविधे विधेराननमिव किमपि बिलं

(११) किरातेः कृतः संसर्गः सम्बन्धो येन तमिति बन्धुवर्गस्य विशेषणम् ।
उत्सृज्य त्यक्त्वा । सकलस्य लोकस्य संसारस्यैकोद्वितीयो गुरुस्तम् । इन्दोः कला
अवतंसः शिरोभूषणं यस्य तं शिवमित्यर्थः । दूरीकृतकलङ्को निष्कलङ्को निष्पाप इति
यावद् । विज्ञापनीयं कथनीयम् । रहस्यं गोप्यम् ।

(१२) स मातङ्गः । वयस्यगणात् सुहृन्मण्डलात् अपनीय दूरं नीत्वा । रहसि
निर्जने । एवं राजवाहनम् । अतीते विगते । निशान्ते रात्रिशेषे । स्वप्ने स्वप्नावस्था-
यां संनिहितः समीपमागतः । निद्रया मुद्रिते निमीलिते लोचने यस्य तम् । विबोध्य
जागरयित्वा प्रसन्ना सौम्यमधुरा वदनस्य मुखस्य कान्तिः शोभा यस्य सः । प्रश्नयेण
विनयेनानतं नम्रशिरसम् । दण्डकारण्यस्य तदाख्यवनस्य अन्तराले मध्ये गामिन्या
गमनशीलायास्तटिन्या नद्याः । सिद्धैः गुह्यक दिभिः साध्यैः गणदेवताभिश्च
आराध्यमानस्य उपास्यमानस्य । स्फटिकलिङ्गस्य स्फटिकनिर्मितशिवस्य । अद्रिपतेः
हिमालयस्य कन्यायाः पार्वत्याः पदपङ्क्त्या चरणपद्धत्या चिह्नितस्याङ्कितस्य ।
अश्मनः पाषाणस्य । सविधे समीपे । विधेर्ब्रह्मणः । आननं मुखम् । बिलं विवरं

विप्र मुझे लिपिविज्ञान, नाना शास्त्र, तन्त्रके सिद्धान्त, पापनाशक सदाचार एवं ज्ञानसे भगवान्
शिवकी पूजा-विधिका सदुपदेश देकर तथा मेरे द्वारा दी हुई दक्षिणा आदिको ग्रहण कर
चला गया ।

(११) उसी दिनसे किरातोंके साथ रहनेवाले बान्धवोंको त्यागकर मैं समस्त भुवनोंके एक-
मात्र कारण भगवान् शङ्करको सेवामें डूब चित्त हो सन्हींको जपता हुआ इस विपिनमें सब
पापोंको छोड़कर रह रहा हूँ । हे देव, आपसे एकान्तमें मुझे कुछ कहना है, अतः यहाँ
आयें और सुनें ।

(१२) सुहृद्-मण्डलसे अलग ले जाकर उसने राजवाहनसे कहा—हे राजन्, गत रात्रिमें
भगवान् शिवने मुझे सोते हुए जगाया तथा कहा—हे मातङ्ग, दण्डकारण्यके मध्यमें होकर
रहनेवालों नदीके तीरपर सिद्ध और गणदेवोंसे आराध्यमान स्फटिक-निर्मित शिवलिंगके पीछे
पार्वती देवीकी चरणश्रेणीसे चिह्नित प्रस्तरके समीप ब्रह्माके मुखके सदृश एक विवर है ।

विद्यते । तत्प्रविश्य तत्र निक्षिप्तं ताम्रशासनं शासनं विधातुरिव समादाय विधिं तदुपदिष्टं दिष्टविजयमिव विधाय पाताललोकाधीश्वरेण भवता भवितव्यम् । भवत्साहाय्यकरो राजकुमारोऽद्य श्वो वा समागमिष्यति' इति । तदादेशानुगुणमेव भवदागमनमभूत् । साधनाभिलाषिणो मम तोषिणो रचय साहाय्यम्' इति ।

(१३) 'तथा' इति राजवाहनः साकं मातङ्गेन नमितोत्तमाङ्गेन विहायार्धरात्रे निद्रापरतन्त्रं मित्रगणं वनान्तरमवाप । तदनु तदनुचराः कल्ये साकल्येन राजकुमारमनवलोकयन्तो विषण्णहृदयास्तेषु तेषु वनेषु सम्यगन्विष्यानवेक्षमाणा एतदन्वेषणमनीषया देशान्तरं चरिष्णवोऽतिमहिष्णवो निश्चितपुनःसंकेतस्थानाः परस्परं वियुज्य ययुः ।

छिद्रमिति याचन् । तत् विलम् । निक्षिप्तं स्थापितम् । ताम्रशासनं ताम्रफलकम् । शासनमादेशम् । समादाय गृहीत्वा । तत्र ताम्रशासने उपदिष्टं लिखितम् । दिष्टस्य भाग्यस्य विजयं विजयकारिणम् देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिविधिरित्यमरः । भवतस्तव साहाय्यकारी । इवः आगामिदिने । तदादेशानुगुणं तदादेशानुरूपन् । साधनाभिलाषिणः तत्कार्यसिद्धिं कामयतः । तोषिणः सन्तुष्टस्य । रचय कुरु ।

(१३) तथा 'एवमस्तु' इति प्रार्थनां स्वीकृत्येत्यर्थः । नमितोत्तमाङ्गेन नम्रशिरसा । विहाय परित्यज्य । मित्रगणमिति शेषः । अर्धरात्रे निशीथे । निद्रापरतन्त्रं निद्राकुलम् । वनान्तरं अपर वनम् । कल्ये प्रमाते । 'प्रत्यूषोऽह्मुलं कल्यमि'त्यमरः । साकल्येन सामस्त्येन—सर्वे सर्वत्र अन्विष्यापि इत्यर्थः । विषण्णं खिन्नं हृदयं येषां ते । अनवेक्षमाणाः अपश्यन्तः । एनस्य कुमारस्य अन्वेषणस्थानुसन्धानस्य मनीषया बुद्ध्या । चरिष्णवः भ्रमणशीलाः । अतिसहिष्णवः क्लेशसहनशीलाः । निश्चितं निर्णीतं पुनःसंकेतस्थानं पुनःसंगमस्थानं यैस्ते । वियुज्य पृथग्भूय ।

उम त्रिवर (विल) में प्रविष्ट होकर वहाँ रखे हुए ताम्रपत्रको ब्रह्माके आदेशके समान ले लो और उस ताम्रपत्र में लिखी हुई विधिको सौभाग्यसे प्राप्त विजयकी भाँति स्वीकार करो और तुम पातालाधिपति बन जाओ । इस कार्यमें तुम्हारी सहायता करनेवाला एक राजपुत्र आज कलनक तुम्हारे समीप आ जायगा । भगवान्के आदेशानुसार ही आपका आगमन हुआ है अतः अब अब मेरी सहायता करें ।

(१३) 'मैं सहायता करूँगा' ऐसा कहकर राजवाहन आधी रातके समय निद्राके वशीभूत मित्रवर्गोंको छोड़कर प्रणामार्थ नतमस्तक मातङ्गके साथ वनान्तरमें चला गया । प्रमात समयमें राजवाहनको खोजनेपर भी उसके सेवकोंने न पाया और वे बड़े दुःखी हुए । इसके पश्चात् वे लोग उसे खोजने अन्य अरण्याँमें गये । देशान्तरमें खोजनेके लिए जानेवाले

(१४) लोकैकवीरेण कुमारेण रक्ष्यमाणः संतुष्टान्तरङ्गो मातङ्गोऽपि बिलं शशिशेखरकथिताभिज्ञानपरिज्ञातं निःशङ्कं प्रविश्य गृहीतताम्रशासनो रसातलं पथा तेनैवोपेत्य तत्र कस्यचित्पत्तनस्य निकटे केलीकाननकासारस्य विततसारसस्य समीपे नानाविधेनेशशासनविधानोपपादितेन हविषा होमं विरच्य प्रत्यूहपरिहारिणि सविस्मयं विलोकयति राजवाहने समिंदाज्यसमुज्ज्वलिते ज्वलने पुण्यगेहं देहं मन्त्रपूर्वकमाहुतीकृत्य तडित्समानकान्ति दिव्यां तनुमलभत ।

(१५) तदनु मणिमयमण्डनमण्डलमण्डिता सकललोकललनाकुल-

(१४) लोकेषु भुवनेषु एकोऽद्वितीयो वीरो योषस्तेन । सन्तुष्टान्तरङ्गः हृष्टमानसः । शशिशेखरेण शिवेन कथितात् आदिष्टात् अभिज्ञानात् चिह्नात् परिज्ञातमवगतम् । निःशङ्कं निर्भयम् । रसातलं पातालम् । पथा मार्गेण । पत्तनस्य नगरस्य । केलीकानने क्रीडोद्याने यत्कासारं सरोवरं तस्य । वितताः सर्वतः प्रसृताः सारसाः पक्षिविशेषा यत्र तस्य । ईशस्य शिवस्य यत् शासनविधानं आज्ञाविधिस्तेनोपपादितेन सम्पादितेन । हविषा हवनीयद्रव्येण आज्यादिनेत्यर्थः । प्रत्यूहपरिहारिणि विघ्ननिवारके । समिद्भिः काष्ठैः आज्यैर्घृतैश्च समुज्ज्वलिते उद्दीपिते । ज्वलने वह्नी । पुण्यस्य सुकृतस्य गेहमाधारसूतं देहस्य विशेषणमेतत् । मन्त्रपूर्वकं समन्त्रकम् । आहुतीकृत्य ज्वलने क्षिप्त्वा । तडिता बिद्युता समाना तुल्या कान्तिः प्रभा यस्यास्ताम् । दिव्यां स्वर्गीयाम् । तनुं देहम् ।

(१५) मणिमये रत्नप्रचुरैर्मण्डनमण्डलेभूषणगणैर्मण्डितालंकृता । सकल-

उन अतिसद्दिष्ट कुमारीने पुनः आकर मिलनेके लिए एक संकेतस्थल भी निश्चित कर दिया । इसके पश्चात् वे लोग अलग-अलग दिशाओं में खोजने चल पड़े ।

(१४) विश्वके प्रमुख योधा राजवाहन द्वारा रक्षित होने से प्रसन्न चित्त उस मातंगने भी शिवजीसे निर्देशित किये गये लक्षणोंवाले चिह्नोंसे परिज्ञात विवरमें निःशंक होकर प्रवेश किया और वहाँसे ताम्रपत्रको लेकर फिर उसी मार्गसे पातालमें चला गया । वहाँ किसी नगर के समीप सारस पक्षियोंसे युक्त क्रीडोद्यानके तालाबके पास परमेश्वरकी आज्ञा-विधिके अनुकूल सम्पादित अनेक प्रकारके हवनीय द्रव्यको होम करके विघ्नोंको दूर करनेवाले राजवाहन के, आश्चर्यपूर्वक, देखते-देखते समिधा एवं घृतसे उद्दीप्त अग्निमें पुण्यगेह-देहकी आहुति दे दी । तथा विजलीके सदृश देदीप्यमान शरीर प्राप्त किया ।

(१५) इसके पश्चात् रत्नोंके अलंकारोंसे अलंकृत समस्त रमणियोंमें श्रेष्ठ एक कुमारीने

ललामभूतकन्या काचन विनीतानेकसखीजनानुकम्प्यमाना कलहंसगत्या शनैरागत्यावनिसुरोत्तमाय मणिमेकमुज्ज्वलाकारमुपायनीकृत्य तेन 'का त्वम्' इति पृष्टा सोत्कण्ठाकलकण्ठस्वनेन मन्दं मन्दमुदञ्जलिरभाषत—

(१६) 'भूसुरोत्तम, अहमसुरोत्तमनन्दिनी कालिन्दी नाम । मम पितास्य लोकस्य शासिता महानुभावो निजपराक्रमासहिष्णुना विष्णुवा दूरीकृतामरे समरे यमनगरातिथिरकारि । तद्वियोगशोकसागरमग्नां माम-
वेक्ष्य कोऽपि कारुणिकः सिद्धतापसोऽभाषत—

(१७) 'बाले, कश्चिदिव्यदेहधारी भानवो नवो बल्लभस्तव भूत्वा सकलं रसातलं पालयिष्यति' इति । तदादेशं निशम्य घनशब्दोन्मुखी चा-

लोकस्य निखिलसंसारस्य ललनाकुलेषु कामिनीगणेषु ललामभूता भूषणस्वरूपा कन्यका । विनीता नम्रा । अनेकेर्बहुभिः सखीजनैः सहचरीवर्गैरनुगम्यमानाऽनुवि-
यमाणा । कलहंसगत्या राजहंसवन्मन्यरगमनेन । अवनिसुरोत्तमाय ब्राह्मणवराय मातङ्गायेत्यर्थः । उपायनीकृत्य उपहारीकृत्य । तेन मातङ्गेन । सोत्कण्ठा सोत्पुका । कलकण्ठस्वनेन कोकिलस्वरेण । उदञ्जलिवद्वाञ्जलिः ।

(१६) लोकस्य पातालस्य । शासिता पालयिता । महानुभावो महाप्रतापः । निजस्य स्वस्य (मत्पितुरित्यर्थः) पराक्रमस्य असहिष्णुना सहनाशक्तेन । दूरीकृताः पराजिता अमरा देवा यस्मिस्तस्मिन् । यमनगरस्य यमालयस्यातिथिरभ्यागतः । अकारि कृतः हत इत्यर्थः । तस्य पितुर्वियोगो विनाशस्तस्माच्चः शोक एव सागरस्तत्र मग्ना ताम् । कारुणिको दयालुः ।

(१७) बल्लभः पतिः । तस्य सिद्धतापसस्यावेशमाज्ञाम् । घनस्य मेघस्य शब्देन गर्जनेन उन्मुखी ऊर्ध्वमुखी । मेघवर्नि श्रुत्वोर्ध्वानितेत्यर्थः । तवालोक्नकाङ्क्षिणी

विनीत सखियोंके साथ कलहंसकी चालसे आकर उक्त देदीप्यमान शरीरधारी ब्राह्मणके समीप आकर एक समुज्ज्वल मणि उसे भेंट की । ब्राह्मणके द्वारा पूछी जानेपर कि 'तुम कौन हो ?' उसने कोयलसी मीठी वाणीमें धीमे श्वरसे उत्तर दिया—

(१६) हे भूसुरोत्तम ! मेरा नाम कालिन्दी है और मैं असुरराजकी पुत्री हूँ । जब इस लोकके अधिपति मेरे पिताने, इस लोकका शासन करते हुए अपने महापराक्रमके विक्रमसे समरमें देवताओंको भी पराजित कर दिया, तब इस महापराक्रमको न सहकर विष्णु भगवान्ने मेरे पिताको संग्राममें मार डाला । उनके वियोगरूपी शोक-सागरमें निमग्न मुझे देखकर जटाधारी एक कारुणिक साधुने मुझसे कहा—

(१७) एक दिव्य देहधारी मानव तुम्हारा बल्लभ होगा जो समस्त पातालका स्वामी भी

तकी वर्षागमनमिव तवालोकनकाङ्क्षिणी चिरमतिष्ठम् । मन्मनोरथफला-
यमानं भवदागमनमवगम्य मद्राज्यावलम्बभूतामात्यानुमत्या मदनकृतसा-
रथ्येन मनसा भवन्तमागच्छम् । लोकस्यास्य राजलक्ष्मीमङ्गीकृत्य मां
तत्सपत्नीं करोतु भवान्' इति ।

(१८) मातङ्गोऽपि राजवाहनानुमत्या तां तरुणीं परिणीय दिव्याङ्ग-
नालाभेन हृष्टतरो रसातलराज्यमुरीकृत्य परमानन्दमाससाद ।

(१९) वञ्चयित्वा वयस्यगणं समागतो राजवाहनस्तदवलोकनकौतू-
हलेन भुवं गमिष्णुः कालिन्दीदत्तं क्षुत्पिपासादिवक्लेशनाशनं मणिं साहा-
य्यकरणसन्तुष्टान्मातङ्गाल्लब्ध्वा कंचनाध्वानमनुवर्तमानं तं विसृज्य विलप-

त्वद्दर्शनाभिलाषिणी । चिरं दौर्घकालम् । मम मनोरथोऽभिलाषस्तस्य फलं तद्वदा-
चरतीति । मम राज्यस्य लोकस्य पातालस्येत्यर्थः । अवलम्बभूतानां रक्षकाणां अमा-
त्यानां मन्त्रिणामनुमत्या सम्मत्या । मदनेन कामेन कृतं सारथ्यं सारथिकम् यस्य
तेन मदनचालितेनेत्यर्थः । तस्या राजलक्ष्म्याः सपत्नीं प्रतिपक्षवनिताम् ।

(१८) राजवाहनानुमत्या राजकुमारादेशेन । परिणीयोद्वाह । हृष्टतरोऽति-
शयेन हृष्टः । उररीकृत्य स्वीकृत्य तद्राज्याधिपतिभूत्वेत्यर्थः । आससाद प्राप ।

(१९) वञ्चयित्वा विप्रलम्भ्य । वयस्यगणं मित्रमण्डलम् । तदवलोकनकौतूहलेन
तेषां सुहृदां अवलोकनकौतूहलेन दर्शनकौतुकेन । भुवं पृथिवीम् । गमिष्णुः गमनशी-
लोऽर्थात्पातालात् । कालिन्द्या मातङ्गपत्न्या दत्तमपितम् । क्षुत्पिपासेति—यस्य प्रमा-
दात् क्षुत्पिपासादयो नश्यन्तीत्यर्थः । मणिं रत्नम् । साहाय्यकरणसन्तुष्टात् साहाय्य-

होगा ।' उसी आदेशको शिरोधार्य करके मैं, मेधागमके लिए जैसे चातकी प्रतीक्षा किये रहती
है तद्वत्, आपकी आज्ञासे प्रतीक्षा किए बहुत दिनोंसे बैठी हूँ । मेरी अभिलाषाके फलस्वरूप
आपके आगमनको जानकर मेरे राज्यके अलम्बनभूत अमात्योंकी अनुमतिसे कामदेवको
सारथी बनाकर मेरा मन आपके समीप आया है—कामोन्मत्स! मैं आप तक आयी हूँ ।
अतः आप इस राज्यश्रीसहित राज्यपालनकी अङ्गीकार करें और मुझे भी राज्यश्रीकी सपत्नी
(सौत) बनावें ।

(१८) राजवाहनकी अनुमतिसे मातंगने भी उस युवतीसे विवाह किया । तथा दिव्या-
गनाकी प्राप्तिपर अति प्रसन्न होकर पातालके शासनकी प्राप्तिसे परमानन्दित हो गया ।

(१९) अपने मित्रोंको वनमें छोड़कर राजवाहन आया था । अतः मित्रोंको देखनेकी
अभिलाषासे जब वह पृथिवीपर आने लगा तब भूख और प्यासको दूर करनेवाली एक मणि जो
उसे कालिन्दीने दी और सहायता करनेसे सन्तुष्टमातंग उसे पहुँचाने आया । कुछ दूरतक

येन तेन निर्ययौ । तत्र च मित्रगणमनवलोक्य भुवं बभ्राम ।

(२०) भ्रमंश्च विशालोपशल्ये कमप्याक्रोडमासाद्य तत्र विशश्रमि-
पुरान्दोलिकारूढं रमणीसहितमाप्तजनपरिवृतमुद्याने समागतमेकं पुरुषम-
पश्यत् । सोऽपि परमानन्देन पल्लवितचेता विकसितवदनारविन्दः 'मम
स्वामी सोमकुलावतंसो विशुद्धयशोनिधी राजवाहन एषः । महाभाग्यत-
याकाण्ड एवास्य पादमूलं गतवानस्मि । संप्रतिमहान्नयनोत्सवो जातः'
इति ससंभ्रममान्दोलिकाया अवतीर्य सरभसपदविन्यासविलासिहृषोत्कर्-
षचरितस्त्रिचतुरपदान्युद्गतस्य चरणकमलयुगलं गलदुल्लसन्मल्लिका-
वलेन मौलिना पस्पृश ।

विधानपरितुष्टात् । कञ्चन कियन्तम् । अनुवर्त्तमानमनुसरन्तम् ।

(२०) विशाले महति उपशल्ये ग्रामप्रान्तभागे । आक्रोडमुद्यानम् । विशश्र-
मिषुः विश्रमितुमिच्छुः । आन्दोलिकायां दोलायामारूढमुपविष्टम् । आप्तजनैरात्मीयैः
परिवृतं परिवेष्टितम् । सोऽपि आन्दोलिकारूढः पुरुषोऽपि । पल्लवितं विकसितं चेतो
हृदयं यस्य सः प्रसन्नहृदय इत्यर्थः । विकसितवदनारविन्दः प्रफुल्लमुखकमलः ।
स्वामी प्रभुः । सोमकुलावतंसः चन्द्रवंशभूषणम् । विशुद्धयशोनिधिर्विमलकीर्तिशेवधिः ।
महद्भास्यं यस्य तस्य भावस्तथा अनुकूलदेवप्रभावेण । अकाण्डे असमये सहस्रेत्यर्थः ।
पादमूलं चरणसमीपम् । नयनोत्सवो नेत्रानन्दः । ससम्भ्रमं सत्त्वरादरम् ।
सरभसेन वेगवता पदविन्यासेन चरणनिःक्षेपेण विलसतीति विलासी तथाभूत-
श्चासी हृषोत्कर्षो चरिते यस्य स चेति कर्मधारयः । त्रीणि चत्वारि वेति त्रिच-
तुराणि उद्गतस्य चलितस्य । गलद् अवनमनेन भ्रश्यद् उल्लसन्मल्लिकावलयं विक-
सन्मल्लिकामालयं यस्मात्तेन । मौलिना शीर्षेण । पस्पृश चरणयुगलमिति शेषः,
नमश्चकारेत्यर्थः ।

आनेपर राजवाहनने उसे बीचमेंमे ही लौटा दिया तथा स्वयं विवरके द्वारसे बाहर आ गया ।
जहाँसे मित्रवर्गको वंचित करके वह पाताल गया था उस स्थलपर आनेपर उसने उन लोंगोंको
वहाँ न पाया । उन्हें न पाकर उनकी खोजमें वह पृथिवीतलपर इतस्ततः घूमने लगा ।

(२०) घूमते हुए वह एक दिन विशालपुरीके समीप एक बागमें आया । वहाँ
विश्राम करनेकी चेष्टा करने लगा । इतनेमें पालकीमें बैठे हुए रमणीके साथ तथा
आप्तजनोसे परिवृत होकर आये हुए एक मनुष्यको उसने देखा । परमानन्द हर्षोल्लाससे
मुदित मन पर्व प्रफुल्लित मुखवाले उस पुरुषने कहा—'अरे ये तो चन्द्रवंशके भूषण स्वच्छ
सुयशके निधान मेरे स्वामी राजवाहन हैं । बड़े भाग्योदयसे आज अनायास इनके
दर्शन मिले । अब इनके चरण-कमलोंको छूना चाहिये । इस समय नेत्रोंको बड़ा
सुख हा रहा है ।' ऐसा कहते हुए हर्षके साथ अति शीघ्र पालकीसे उतरकर बड़े
वेगसे विलासके साथ पैरोंको भूमिपर रखते हुए तीन-चार पैर आगेसे ही राजवाहनके

(२१) प्रमोदाश्रुपूर्णो राजा पुलकिताङ्गं तं गाढमालिङ्ग्य 'अये सौम्य सोमदत्त !' इति व्याजहार । ततः कस्यापि पुत्रागभूरुहस्य छायाशीतले तले संविष्टेन मनुजनाथेन सप्रणयमभाणि—'सखे ! कालमेतावन्तं, देशे कस्मिन्, प्रकारेण केनास्थायि भवता, संप्रति कुत्र गम्यते, तरुणी केयम्, एष परिजनः संपादितः कथम्, कथय' इति ।

(२२) सोऽपि मित्रसंदर्शनव्यतिकरापगतचिन्ताज्वरातिशयो मुकुलितकरकमलः सविनयमात्मीयप्रचारप्रकारमवोचत्—
इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते द्विजोपकृतिर्नाम द्वितीय उच्छ्वासः ॥

॥ २१ ॥

(२१) प्रमोदाश्रुभिः सुहृदवलोकनानन्दजनितनेत्रवारिभिः पूर्णः । पुलकिताङ्गं रोमाञ्चितशरीरम् । सौम्य सुन्दर मनोहरेति यावत् । व्याजहार उवाच । पुत्रागभूरुहस्य नागकेसरवृक्षस्य । संविष्टेनोपविष्टेन । मनुजनाथेन राज्ञा । सम्पादितः प्राप्तः ।

(२२) सोऽपि सोमदत्तोऽपि । मित्रस्य सुहृदः सन्दर्शनव्यतिकरेण अवलोकन-व्यापारेण अवगतो विनष्टः चिन्ताज्वरातिशयो यस्य सः । मुकुलितकरकमलः बद्धाञ्जलिः । आत्मीयप्रचारप्रकारं निजभ्रमणवृत्तान्तम् ।

इति श्रीताराचरणमट्टाचार्यकृतायां बालविबोधिनीसमाख्यायां
दशकुमारचरितव्याख्यायां द्वितीयोच्छ्वासः ।

पैरोंका अपने शिरसे स्पर्श किया । चरणोंके स्पर्शके समय उसके शिरसे मल्लिकाकी मालाएँ गिरी पड़ रही थीं ।

(२१) आनन्दाश्रुसे परिपूर्ण राजवाहनने आनन्दविभोर होकर उस पुलकितांग पुरुषका गाढ़ालिंगन छातीसे लगाकर किया और कहा—'अये सौम्य सोमदत्त !' तब एक पुत्राग (नागकेसर) वृक्षकी शीतल छायामें बैठकर राजवाहनने कहा—हे सखे ! इतने समय किस देशमें रहे तथा क्या करते रहे ! अधुना कहाँ जाते हो ! यह तरुणी खी कौन है ! इन सब परिजनोंसे कैसे भेंट हुई ! सभी बातें समझाओ ।

(२२) यह सुनकर सोमदत्त भी बड़ा प्रसन्न हुआ तथा मित्रसमागमसे उत्पन्न हर्षके द्वारा चिन्तायुक्त स्वरसे रहित होकर अपने करकमलोंकी अञ्जलि बाँधकर विनयसे बतलाने लगा ।

इस प्रकारसे द्वितीय उच्छ्वासकी बालकीर्षा हिन्दी टीका समाप्त हुई ।

तृतीयोच्छ्वासः

(१) 'देव, भवच्चरणकमलसेवाभिलाषी भूतोऽहं भ्रमन्नेकस्यां वनावनौ पिपासाकुलो लतापरिवृतं शीतलं नदसलिलं पिबन्नुज्ज्वलाकारं रत्नं तत्रैकमद्राक्षम् । तदादाय गत्वा कंचनाछवानमम्बरमणेरस्युष्णतया गन्तुमक्षमो वनेऽस्मिन्नेव किमपि देवतायतनं प्रविष्टो दीनाननं बहुतनयसमेतं स्थविरमहीसुरमेकमवलोक्य कुशलमुदितदयोऽहमपृच्छम् ।

(२) कार्पण्यविवर्णवदनो मदाशापूर्णमानसोऽथोचदग्रजन्मा—'महाभाग, सुतानेतान्मातृहीनाननेकैरुपायै रक्षन्निदानीमस्मिन्कुदेशे भैक्ष्यं संपाद्य दददेतेभ्यो वसामि शिवालयेऽस्मिन्' इति ।

(१) सोमदत्तः कथयति देवेति—भवतस्तव चरणकमलयोः पादपद्मयोः सेवायां शुश्रूषायां अभिलाषीभूतः सामिलाषः । वनावनौ काननप्रदेशे । तत्र नदसलिले । कञ्चन कियन्तम् । अम्बरमणेः सूर्यस्थ । देवतायतनं देवमन्दिरम् । दीनं विषण्णं आननं मुखं यस्य तम् । बहुमिरनेकैस्तनयैः पुत्रैः समेतं युक्तम् । स्थविरमहीसुरं वृद्धब्राह्मणम् । कुशलं क्षेमम् अपृच्छमित्यस्य कर्म । उदितोत्पन्ना दया कृपा यस्य सः । अहं सोमदत्त इत्यर्थः ।

(२) कार्पण्येन दैन्येन विवर्णं मलिनं वदनं मुखं यस्य सः । महत्प्रा प्रक्षुरया आशया आकाङ्क्षया उपस्थितोऽयं मह्यं किञ्चिदवश्यं प्रदास्यतीत्येवंरूपया पूर्णं मानसं यस्य सः । अग्रजन्मा ब्राह्मणः । इदानीं सम्प्रति । कुदेशे निकृष्टस्थाने । भैक्ष्यं भिक्षाचरणम् । एतेभ्यः सुतेभ्यः ।

सोमदत्तचरित

(१) हे देव ! आपके पादपद्मोंका सेवाभिलाषी मैं पर्यटन करता हुआ एक दिन एक वनमें पहुँचा । वहाँ प्याससे आकुलोभूत होकर लताओंसे आच्छादित नदीके जलको पीकर पर्यटन करने लगा । उसी विपिन स्थलमें एक समुज्ज्वल रत्नको पड़ा हुआ मैंने देखा और उसे उठा लिया । कुछ दूर आगे बढ़ा तो सूर्य भगवान्के प्रचण्ड तेज आतपको न सह सका और चलनेमें अशक्त होकर उसी विपिनके एक देव-मन्दिरमें घुस गया । वहाँपर दीन मुखवाले बहुतसे पुत्रोंके साथ बैठे हुए एक वृद्ध ब्राह्मण—पिताको देखा । मुझे वनपर दया आ गयी । मैंने वन वृद्धसे कुशल प्रश्न किये ।

(२) दीनताके कारण विवर्णमुख तथा विशाल आकांक्षोंसे परिपूर्ण चित्त होकर वन वृद्ध विप्रने उत्तर दिया—हे महाभाग ! मातृहीन इन पुत्रोंका पालन अनेक प्रकारके यत्नों द्वारा इस कुदेशमें भिक्षाटन करके करता हुआ इसी शिवालयमें रहता हूँ ।

(३) 'भूदेव, एतत्कटकधिपती राजा कस्य देशस्य, किं नामधेयः, किमत्रागमनकारणमस्य' इति पृष्ठोऽभाषत महीसुरः—'सौम्य, मत्तकालो नाम लाटेश्वरो देशस्यास्य पालयितुर्वीरकेतोस्तनयां वामलोचनां नाम तरुणीरत्नमसमानलावण्यं श्रावं श्रावमवधूतदुहितृप्रार्थनस्य तस्य नगरीमरौत्सीत् । वीरकेतुरपि भीतो महदुपायनमिव तनयां मत्तकालायादात् । तरुणीलाभहृष्टचेता लाटपतिः 'परिणया निजपुर एव' इति निश्चित्य गच्छन्निजदेशं प्रति संप्रति मृगयादरेणात्र वने संन्यावासमकारयत् ।

(४) कन्यासारेण नियुक्तो मानपालो नाम वीरकेतुमन्त्री मानधनश्चतुरङ्गबलसमन्वितोऽन्यत्र रचितशिविरस्तं निजनाथावमानखिन्नमान-

(३) एतस्य पुरतो वर्त्तमानस्य कटकस्य संन्यस्याधिपतिः स्वामी । किन्नामधेयः किमाख्यकः किं नामधेयं यस्येति विग्रहः । महीसुरो भूसुरः । लाटेश्वरः लाटदेशाधिपतिः । असमानं अद्वितीयं लावण्यं सौन्दर्यं यस्य तत् । श्रावं श्राव पुनः पुनः श्रुत्वा । अवधूता तिरस्कृता न स्वीकृतेति यावत्, दुहितुः कन्याया वामलोचनाया इति यावत् प्रार्थना लाटेश्वरकृता याच्ना येन तस्य । तस्य वीरकेतोः । अरौत्सीत् रुद्वान् । उपायनमुपढोकनम् । अदात् प्रददौ । तरुण्याः कन्याया लाभेन प्राप्तया हृष्टं मन्तुः चेतश्चित्तं यस्य सः । परिणया विवाह्या । निजपुरे स्वनगरे । मृगयादरेण मृगयामिलाषेण ।

(४) कन्यैव सारो धनं यस्य तेन वीरकेतुनेत्यर्थः । नियुक्तः प्रेरितः । मान एव धनं यस्य सः अभिमानीत्यर्थः । चतुरङ्गं हस्त्यश्वरथपदातिरूप बलं संन्यं तेन

(३) मैंने पूछा—हे विप्रवर ! इस सेनाका राजा कौन है और उसका क्या नाम है ? और यह राजा सेनासहित क्यों इस स्थान पर आया है ? ऐसा पूछनेपर उत्तर देते हुए उसने कहा—हे सौम्य ! लाट देशके स्वामी मत्तकालने इस देशके अधिपति वीरकेतुकी तनया, जो अपनी सुन्दरतामें अद्वितीया है तथा नारियोंमें मणिके समान है, के साथ विवाह करने की अभिलाषा प्रकट की परन्तु, वीरकेतुने उसकी इच्छाको विफल कर दिया—वामलोचना कन्या देनेसे इनकार कर दिया । तब क्रोध करके मत्तकालने इसका राज्य घेर लिया । इस पर वीरकेतु अतिभयान्वित हो गया और विशाल भेंटमें अपनी पुत्री वामलोचना उसे समर्पित कर दी । उक्त तरुणीकी पाप्मिपर प्रसन्नचित्त मत्तकालने यह विचार किया कि इसके साथ विवाह संस्कार अपने राज्यमें जाकर कर लेंगे—और वह वहाँसे बल पड़ा । अपने राज्यको जाते हुए शिकार खेलनेकी इच्छासे उसने मार्गमें पड़ाव डाल दिया ।

(४) इधर वीरकेतुके आदेशसे मानपाल नामक मन्त्रीने भी चतुरंगिणी सेनाके साथ

सोऽन्तर्विभेद' इति ।

(५) विप्रोऽसौ बहुतनयो विद्वान्निर्धनः स्थविरश्च दानयोग्य इति तस्मै करुणापूर्णमना रत्नमदाम् । परमाह्लादविकसिताननोऽभिहितानेका शीः कुत्रचिदग्रजन्मा जगाम । अध्वश्रमखिन्नेन मया तत्र निरवेशि निद्रासुखम् । तदनु पश्चान्निगडितबाहुयुगलः स भूसुरः कशाघातचिह्नितगात्रोऽनेकनैस्त्रिशिकानुयातोऽभ्येत्य माम् 'असौ दस्युः' इत्यदर्शयत् ।

(६) परित्यक्तभूसुरा राजभटा रत्नावासिप्रकारं मनुक्तमनाकर्ण्य भयरहितं मां गाढं नियम्य रज्जुभिरानीय कारागारम् 'एते तव सखायः'

समन्वितो युक्तः । रचितशिविरः कृतसैन्यावासः । तं मत्तकालम् । निजनाथस्य स्वस्वामिनोऽवमानेन परिमवेन खिन्नं विषण्णं मानसं मनो यस्य सः । अन्तर्विभेद प्रकृत्यमात्यादीनां भेदं चकार ।

(५) दानयोग्यो दानपात्रम् । करुणापूर्णमनाः सदयचित्तोऽहं सोमदत्त इत्यर्थः । परमेणोत्कृष्टेनाह्लादेनानन्देन विकसितं प्रफुल्लमाननं मुखं यस्य सः । अभिहिता उक्ता दत्ता इति यावत् । अनेका अरुन्धेया आशिष आशीर्वादा येन सः । कुत्रचिदनिर्दिष्टे स्थाने । अग्रजन्मा ब्राह्मणः । अध्वनि मार्गे यः श्रमः परिश्रमस्तेन खिन्नः तेन । निरवेशि उपभुक्तम् । तदनु तदनन्तरम् । पश्चात् पृष्ठदेशे निगडितं बद्धं बाहुयुगलं हस्तद्वयं यस्य सः । कशाघातेन वेत्रप्रहारेण चिह्नितं गात्रं शरीरं यस्य सः । अनेकैर्बहुभिर्नैस्त्रिशिकैरस्त्रधारिपुरुषैरनुयातोऽनुसृतः । दस्युश्चोरः ।

(६) परित्यक्तो मुक्तो भूसुरो ब्राह्मणो यैस्ते । रत्नावासिप्रकारं मम रत्नलामवृत्तान्तम् । भयरहितं निर्भयम् । गाढं नियम्य दृढं बद्ध्वा । एते कारागारस्थिताः

प । व डाल रखा है और अपने स्वामीके अनादरसे खिन्नचित्त होकर उनमें बुद्धिभेद करा दिया है ।

(५) इस वृत्तान्तको श्रवणकर मैंने सोचा कि यह ब्राह्मण विद्वान् है और निर्धन तथा बहुकुटुम्बी भी है अतः दानके देने योग्य है—ऐसा सोचकर मैंने वह रत्न दयावश उसे दानमें दे दिया । रत्नकी प्राप्तिपर उसे बड़ा हर्ष हुआ और वह अनेक आशीर्वाद देता हुआ वहाँसे चला गया । अध्वपरिश्रमसे क्लान्त होकर मैं भी वहाँ सो गया । थोड़ी देरमें वह ब्राह्मण दोनों हाथ निगडित होकर कई सिपाहियोंके साथ मेरे पास आया । मैंने देखा कि उसके शरीरपर चाबुकोंकी मारके निशान भी पड़े हैं । मुझे संकेत कर उसने कहा—यही चोर हैं ।

(६) उन राजपुरुषोंने इस बातको श्रवणकर उस ब्राह्मणको छोड़ दिया और मुझे रस्सियोंसे कसकर बाँध दिया । रत्नप्राप्तिका सारा वृत्तान्त मैंने उनसे कह सुनाया । परन्तु

इति निगडितान्कांश्चिन्निर्दिष्टवन्तो मामपि निगडितचरणयुगलमकार्षुः ।
किङ्कर्तव्यतामूढेन निराशक्लेशानुभवेनावचि मया—‘ननु पुरुष वीर्यप-
रुषाः, निमित्तेन केन निविशथ कारावासदुःखदुस्तरम् । यूयं वयस्या इति
निर्दिष्टमेतैः, किमिदम्’ इति ।

(७) तथाविधं मामवेक्ष्य भूसुरान्मया श्रुतं लाटपतिवृत्तान्तं व्या-
ख्याय चोरवीराः पुनरबोचन्—‘महाभाग ! वीरकेतुमन्त्रिणो मानपालस्य-
किङ्करा वयम् । तदाज्ञया लाटेश्वरमारणाय रात्रौ सुरुङ्गद्वारेण तदागारं
प्रविश्य तत्र राजाभावेन विषण्णा बहुधनमाहृत्य महाटवीं प्राविशाम ।
अपरेद्युश्च पदान्वेषिणो राजानुचरा बहवोऽभ्येत्य धृतधनचयानस्मान्परितः

इत्यर्थः । सखायः सुहृदः । निगडितान् संयमितान् शृङ्खलाबद्धान् इति यावत् ।
निर्दिष्टवन्तो दर्शयन्तः । निगडितं बद्धं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य तम् । किं कर्तव्यं
यस्य तस्य भावः किङ्कर्तव्यता तस्यां मूढो मन्दस्तेन, अधुना किं कार्यमित्यजानते-
त्यर्थः । निर्नास्ति आशा यस्य तस्य यः क्लेशः खेदस्तस्यानुभवो यस्मिन् तथाभूतेन ।
नन्विति सम्बोधने । वीर्येण पराक्रमेण परुषाः कठोराः । निविशथ अनुभवथ ।
दुस्तरमपारम् । वयस्याः सुहृदः । निर्दिष्टं कथितम् । एतै राजमटेः ।

(७) तथाविधं तथाकारं निगडितचरणमित्यर्थः । व्याख्याय मम पुरत उक्त्वा ।
किंकराः सेवकाः । तदाज्ञया वीरकेतोरादेशेन । सुरुङ्गद्वारेण विलमार्गेण । तदागारं
तस्य लाटपतेरागारम्, गृहम् । राजाभावेन राज्ञोऽनुपस्थित्या । विषण्णाः दुःखिताः ।
आहृत्यादाय । अपरेद्युः अन्यस्मिन् दिने तत्परदिवस इत्यर्थः । पदान्वेषिण चरण-
चिह्नमनुसरन्तः । अभ्येत्य अस्मत्समीपमागत्य । धृतो रक्षितो धनानां रत्नानां च यो

उन्होंने मेरे कथनपर कुछ भी ध्यान नहीं दिया और कारागारमें लाकर मुझसे कहा—‘देखो
ये सब तुम्हारे मित्र हैं’ तथा जो चोर वहाँ पूर्वसे कैद थे उनको दिखाकर मुझे भी—मेरे दोनों
पैरोंको निगडित कर दिया । किङ्कर्तव्यविमूढ़ होकर तथा उस कारागारसे मुक्तिका कोई
अन्य उपाय न देखकर मैंने उन बन्दिनोंसे कहा—‘ये वीरो ! तुम लोग इतने बलिष्ठ होकर
क्यों इस कारावासके कठिन दुःखोंको झेल रहे हो और इन राजपुरुषोंने तुम लोगोंको
निर्देशित करके मुझे निगडित दशमं देखकर और मेरे द्वारा विप्रके मुखसे सुने हुए
लाटपतिके वृत्तान्तको सुनकर वे चोर बोले—‘हे सौम्य ! राजा वीरकेतुके मंत्री मानपालके
हम लोग दास हैं । उन्हीं मंत्रीकी आज्ञासे हम लोग राजाको मारनेके लिए सुरंगके द्वारा
रातमें राजाके आगारमें गये । परन्तु, राजाको न पाकर खिन्न मन होकर वहाँकी अतुल धन

परिवृत्य दृढतरं बद्ध्वा निकटमानीय समस्तवस्तुशोधनवेलायामेकस्यानर्घ्यरत्नस्याभावेनास्मद्विधाय माणिक्यादानादस्मान्किलाश्रृङ्खलयन्' इति ।

(८) श्रुतरत्नरत्नावलोकनस्थानोऽहम् 'इदं तदेव माणिक्यम्' इति निश्चित्य भूदेवदाननिमित्तां दुरवस्थामात्मनो जन्म नामधेयं युष्मदन्वेषणपर्यटनप्रकारं चाभाष्य समयोचितैः संलार्पमंत्रीमकार्षम् । ततोर्धरात्रे तेषां मम च श्रृङ्खलाबन्धनं निर्भिद्य तैरनुगम्यमानो निद्रितस्य द्वाःस्थगणस्यायुधजालमादाय पुररक्षान्पुरतोऽभिमुखागतान्पटुपराक्रमलीलाभि-

राशिर्यैस्तान् । परितः समन्तात् परिवृत्य संवेष्ट्य । समस्तवस्तूनां सकलपदार्थानां शोधनवेलायां परीक्षणसमये अन्वेषणकाले इति यावत् । अनर्घ्यरत्नस्य महामूल्यमाणिक्यस्य । अभावेन अप्राप्त्या । माणिक्यादानात्-माणिक्यस्य दानं यावत् । तन्माणिक्यं यावन्न प्रत्यर्पयिष्यामस्तावत्कालपर्यन्तम् । अश्रृङ्खलयन् श्रृङ्खलितानकुर्वन् ।

(८) श्रुतमधिगतं रत्नस्य माणिक्यस्य तदवलोकनस्य च स्थानं येन सः । इदं-यन्मया भूसुराय दत्तमित्यर्थः । तदेव-लाटेश्वरगृहात् । चौरैरपहृतम् । भूदेवाय ब्राह्मणाय दानं निमित्तं कारणं यस्यास्ताम् विप्रार्पणसमुद्भूतामित्यर्थः । दुरवस्थां दुर्दशां । युष्माकं भवतां राजवाहनादीनामित्यर्थः अन्वेषणाय पर्यटनस्य भूभ्रमणस्य प्रकारं स्वरूपं प्रणालीमिति शेषः । समयोचितैस्तत्कालयोग्यैः । संलार्पेरालार्पैः । तेषां चोरवीराणाम् । निर्भिद्य भङ्गत्वा । द्वारि तिष्ठन्ति ये ते द्वाःस्था दीवारिकाः तेषां गणः समूहस्तस्य । आयुधजालं शस्त्रसमूहम् । पुररक्षान् नगररक्षणे नियुक्तान् । पुरतः अग्रतः । अधिमुखागतान् अस्मात्संमुखमागतान् । पटुः समर्था या पराक्रमलीला

सम्पत्ति लेकर एक महावनमें चले गये । दूसरे दिन पैरोके चिह्ने में अन्वेषण करनेवाले राज-पुरुष उस महावनमें आकर और दृढ़तासे हम लोगोंको बन्दा बनाकर धनकं सहित वहाँपर राजाके समीप ले आये । जब चोरी गयी मन्थेयो-वस्तुओं आदिके निरीक्षणके समय एक रत्न न मिला । वह रत्न अति मूल्यवान था । इसपर हम लोगोंके बधकी आज्ञा हुई और बौधकर कैदमें डाल दिया गया-जयतक वे लोग विचार न कर लें तबतक कैद रहेंगे फिर प्राणदण्ड होगा ।

(८) विप्रदेवको दान देनेके कारण ऐसी मेरी दुर्दशा हुई । मैं अपने सुदृष्टको खोजनेमें इस तरह वन-उपवन घूम रहा हूँ और इस दुर्गतिको प्राप्त हुआ । अस्तु, उन चोरोंमें अपना नाम, वंश आदिको बतलाकर भिन्नता कर ली और आधी रातमें सामयिक वार्तालाप आदि योग्य बातोंके पश्चात् उन चोरोंकी मैंने तथा अपनी उन चोरों द्वारा वेदियाँ तुझवा डालीं । और सभी लोग एक साथ बाहर आ गये । सोते हुए द्वारपालोंके शस्त्रास्त्रोंको ले लिया । मार्ग में जाते हुए कुछ नगर-रक्षक राजपुरुष मिले उन्हें अपने पराक्रमसे पराजित करके हम लोग

द्राव्यमानपालशिविरं प्राविशम् । मानपालो निजकिङ्करेभ्यो मम कुलाभि-
मानवृत्तान्तं तत्कालीनं विक्रमं च निशम्य मामार्चयत् ।

(९) परेद्युर्मत्तकालेन प्रेषिताः केचन पुरुषा मानपालमुपेत्य 'मन्त्रिन्,
मदीयराजमन्दिरे सुरङ्गया बहुधनमपहृत्य चोरवीरा भवदीयं कटकं प्रा-
विशन् , तानर्पय । नो चेन्महाननर्थः भविष्यति' इति क्रूरतरं वाक्य-
मब्रुवन् । तदाकर्ण्य रोषारुणितनेत्रो मन्त्री 'लाटपतिः कः, तेन मंत्री का,
पुनरस्य वराकस्य सेवया किं लभ्यम्' इति तान्तिरभर्त्सयन् । ते च मान-
पालेनोक्तं विप्रलापं मत्तकालाय तथैवाकथयन् । कुपितोऽपि लाटपतिर्दो-
र्वीर्यगर्वेणाल्पसैनिकसमेतो योद्धुमभ्यगात् । पूर्वमेव कृतरणनिश्चयो मानी
मानपालः संनद्धयोधो युद्धकामो भूत्वा निःशङ्कं निरगात् । अहमपि सबहु-

तया । निजपराक्रमेणेत्यर्थः । अभिद्राव्य दूरमपवाह्य प्रपलाभ्येति यावत् । तत्कालीनं
तस्मिन् काले कारागृहास्त्रिगंमनसमये भवं जातम् । आर्चयत् सत्कृतवान् ।

(९) परेद्युः तत्परदिने । कटकं सैन्यमण्डलम् । अनर्थः अहितम् । रोषेण क्रोधेन
वरुणिते रक्ते नेत्रे नयने यस्य सः । तेन सहेति शेषः । वराकस्य निकृष्टस्य । निर-
भर्त्सयत् अतर्जयत् । विप्रलापं विकृतवचनम् । तथैव यथाश्रुतं तथैव । दोर्वीर्यस्य
भुजविक्रमस्य गर्वेणाहङ्कारेण पूर्वमेव प्रागेव कृतो रणस्य युद्धस्य निबन्धो निर्णयो
येन सः । युद्धमवश्यम्भावीति प्रागेव निर्द्धारितमित्यर्थः । संनद्धा युद्धाय सज्जिता
योधा मटा यस्य सः । सबहुमानं सादरं क्रियाविशेषणमेतम् । बहुलैरसंख्यैः

मानपालके शिविरमें जा पहुँचे । मानपालने अपने भृत्यों द्वारा मेरे कुल तथा मेरी कीर्ति और
वीरगाथाकी प्रसिद्धि तथा उस समयके किये पराक्रमको सुगुप्ततापूर्वक सुना और हम लोगोंका
अति आदर-सत्कार किया ।

(९) तदनन्तर दूसरे दिन मत्तकाल द्वारा प्रेषित सेवकोंने मानपाल मन्त्रीके समीप
आकर कहा—'हे मन्त्रिन् ! मेरे राज-मन्दिरमें सुरंग द्वारा प्रविष्ट होकर बहुत माल-असबाब
लेकर चोरवीरोंने तुम्हारे शिविरमें प्रवेश किया है उन्हें तुम मुझे सौंप दो अन्यथा महान्
अनर्थ होगा ।' ऐसे कटु वाक्योंको सुनकर क्रोधसे रक्तवर्ण आँखें किये हुए मानपालने कहा—
'अरे, कौन लाटपति, मैंने उससे मित्रता कब की ? उस अधमकी दासतासे मुझे क्या लाभ ?
उपयुक्तीत्या राजपुरुषोंकी खूब भर्त्सना मानपालने की । उन राजसेवकोंने मत्तकालसे आकर
ज्योंकी त्यों सभी बातें कह दीं । यह सुनकर लाटपति अपने भुजबलके अखर्ब' गर्वसे क्रोधान्व
ही गया । अपने साथ थोड़ा-सा सैन्य लेकर मानपालसे युद्ध करने चला आया । पहलेमे ही
युद्धके लिए उपयुक्त मानी मानपाल भी निःशङ्क होकर युद्धार्थ शिविरसे निकल पड़ा । मैं भी

मानं मन्त्रिदत्तानि बहुलतुरंगमोपेतं चतुरसारर्थि रथं च दृढतरं कवचं-
मदनुरूपं चापं च विविधबाणपूर्णं तूणीरद्वयं रणसमुचितान्यायुधानि गृही-
त्वा युद्धसंनद्धो मदीयबलविश्वासेन रिपूद्वरणोद्युक्तं मन्त्रिणमन्वगाम् ।
परस्परमत्सरेण तुमुलसंगरकरमुभयसैन्यमतिक्रम्य समुल्लसद्भुजाटोपेन
बाणवर्षं तदङ्गे विमुञ्चन्तरातीन्प्राहरम् ।

(१०) ततोऽतिरयतुरंगमं मद्रथं तन्निकटं नीत्वा शीघ्रलङ्घनोपेतं-
दीयरथोऽहमरातेः शिरःकर्तनमकार्षम् । तस्मिन्पतिते तदवशिष्टसैनिकेषु
पलायितेषु नानाविधहयगजादिवस्तुजातमादाय परमानन्दसंभृतो मन्त्री

तुरङ्गमेरुस्वरूपेत् युक्तम् । चतुरो दक्षः सारथिर्यस्य तम् । रथमित्यस्य विशेषणम्,
कवचं वर्मं तूणीरद्वयं इषुधिगुग्मम् । रणसमुचितानि युद्धयोग्यानि । मदीयबलस्य
विश्वासेन सकलरिपुसैन्यविनाशे सर्वथा समर्थाऽहमिति निर्णयेत्यर्थः । रिपुणां शत्रू-
णामुद्वरणे समुच्छेदे उद्युक्तं प्रवृत्तम् । मन्त्रिणं मानपालम् । परस्परमत्सरेण अन्यो-
न्यद्वेपेण । तुमुलसंगरकरं संकुलयुद्धकारि अतिक्रम्य लङ्घयित्वा । समुल्लसतोः भ्राज-
मानयोः बाह्वोराटोपेन गर्वेण तदङ्गे तेषां शत्रुसैन्यानां शरीरे ।

(१०) अतिरयाः अतिवेगवन्तस्तुरङ्गमा अश्वा यस्मिन् तम् । मद्रथमित्यस्य
विशेषणम् । तस्य लाटपतेः निकटं समीपम् । शीघ्रलङ्घनेन सत्वरक्रमणेन उपेतः
प्राप्तस्तदीयो लाटपतेरित्यर्थः, रथो येन सः तादृशोऽहम् । अरातेः शत्रोः लाटपते-
रित्यर्थः । शिरःकर्तनं मस्तकच्छेदनम् । तस्मिन् लाटेऽश्वरे । पतिते मृते इत्यर्थः ।
तस्य लाटेऽश्वरस्य अवशिष्टेषु सैनिकेषु युद्धानन्तरं स्थितेषु वलेषु । नानाविधं बहु-
प्रकारं हयगजादिवस्तुजातं गजाश्वादिवस्तुसमूहम् । आदाय गृहीत्वा मदर्थमुपायनी-

अत्यन्त आदर तथा आग्रहके साथ मैं किन्ने हुए घोड़ोंसे खीचे जानेवाले रथपर जिसका
सारथी भी प्रवीण था, दृढ़तर कवच और अपने योग्य धनुष तथा नाना प्रकारके शस्त्रायु-
धोंसे सुसज्जित एवं अनेक तरहके बाणोंसे भरे हुए दो तरकस तथा समरके योग्य गिरह-
बख्तर धारण करके मन्त्रीके साथ-साथ युद्धस्थलमें आ पहुँचा । मन्त्री को मेरे पराक्रमपर
पूर्ण विश्वास था, वह समझता था कि मैं शत्रुदलको पराजित करनेमें तथा उन्हें उखाड़फेंकने
में पूर्ण दक्ष हूँ । परस्पर क्रोध होनेसे घमासान युद्ध करनेकी लालसासे परिपूर्ण दोनों सेना-
ओंका अतिक्रमण करके मैं अपने बाहुदण्डके पराक्रमके आरोपसे शत्रुओंके ऊपर बाणोंकी
वृष्टि करने लगा ।

(१०) इसके बादमें बड़े वेगवाले अश्वोंसे संयुक्त अपने रथको शीघ्रही मत्तकालके
रथके समीप ले आया । वह रथको लेकर भाग ही रहा था कि मैंने उसका शिर काट डाला

ममानेकविधां संभावनामकार्षीत् ।

(११) मानपालप्रेषितात्तदनुचरादेनमखिलमुदन्तजातमाकर्ण्य संतुष्टमना राजाभ्युदगतो मदीयपराक्रमे विस्मयमानः समहोत्सवममात्य-बान्धवानुमत्या शुभादिने निजजनयां मह्यमदात् । ततो यौवराज्याभिषिक्तोऽहमनुदिनमारारुहितमहीपालचित्तो वामलोचनयानया सह नानाविधं सौख्यमनुभवन्भवद्विरहवेदनाशत्यसुलभवैकल्यहृदयः सिद्धादेशेन सुहृज्जनावलोकनफलं प्रदेशं महाकालनिवासिनः परमेश्वरस्याराधनायाद्य पत्नी-समेतः समागतोऽस्मि । भक्तवत्सलस्य गौरीपतेः कारुण्येन त्वत्पदार-विन्दसंदर्शनानन्दसंदोहो मया लब्धः' इति ।

कर्तुमित्याशयः । परमानन्देन संभूतः पूर्णः । सम्भावनां सत्कारम् ।

(११) सन्तुष्टं मनो यस्य सः प्रीतचित्तः । राजा वीरकेतुः । अभ्युदगतः सम्माननार्थमागतः । विस्मयमानः आश्चर्यमनुभवन् । निजजनयां बालचन्द्रिकाम् । युवा चासी राजा चेति युवराजः तस्य भावो यौवराज्यं तस्मिन् अभिषिक्तो नियुक्तः । आरुहितं सन्तोषितं महीपालस्य राज्ञः चित्तं मनो येन सः । भवतस्तव राजवाहन-स्येत्यर्थः । विरहवेदना विच्छेदव्यर्थव शत्यं शङ्कुस्तेन सुलभं अनायासप्राप्यं वैकल्यं विह्वलता हृदये यस्य सः । भवद्विरहदुःखाकुलचेष्टा इत्यर्थः । सिद्धादेशेन सिद्धादेश-वशात् । सुहृज्जनस्य मित्रस्यावलोकनं दर्शनमेव फलं प्रयोजनं यत्र तम्-प्रदेशविशेषेण-मेतत् । अस्मिन् प्रदेशे त्वत्प्रार्थितं मित्रदर्शनं भविष्यतीति सिद्धेनादिष्टम् । महाकालो नामोज्जयिन्यां प्रसिद्धं महादेवस्थानम् । आराधनायार्चनाय । भक्तषु सेवकेषु वत्सलो दयालुः तस्य । तव पदारविन्दयोश्चरणकमलयोः सन्दर्शनेन अवलोकनेन य आनन्दो हर्षस्तस्य । सन्दीहोऽतिशयः ।

उसके गिरते ही उसके शेष योधा भाग गये । तब रिपुके अनेक तरङ्गके हाथी-घं डे-रथादि शस्त्रास्त्रोंको लेकर मैं मन्त्रीके समीप उपस्थित हुआ । जिसे देखकर परमानन्दित मानपाल ने मेरा अतीव आदर-सत्कार किया ।

(११) तदन्तर मानपाल द्वारा प्रेषित सेवकोंसे मत्तकालका वध और मेरा वृत्त अवगणकर राजा वीरकेतु अति प्रसुदित हुआ । मेरे पराक्रमको जानकर आश्चर्यान्वित होकर तथा अपने मन्त्रियों और बन्धु-बान्धवोंसे राय करके शुभ दिवसमें सविधि अपनी पुत्रीका परिणय मेरे साथ कर दिया । और कुछ दिनों पश्चात् यौवराज्यपर मुझे विभूषितकर दिया । मैं भी अपनी सेवाओंसे राजाको प्रसन्न रखता हुआ प्रतिदिन इन वामलोचनाके साथ आनन्दो-पभोग करने लगा । परन्तु आपकी विरहजनित वेदनासे विकलचित्त होकर मैं, अपनी पत्नीके साथ, एक सिद्धपुरुषके आदेशसे, महाकालनिवासी परमेश्वरके आराधनार्थ इस स्थानमें आया

(१२) तन्निशम्याभिनन्दितपराक्रमो राजवाहनस्तन्निरपराधदण्डे दैवमुपालम्भ्य तस्मै क्रमेणात्मचरितं कथयामास । तस्मिन्नवसरे पुरतः पुष्पपोद्भवं विलोक्य ससंभ्रमं निजनिटिलतटस्पृष्टचरणाङ्गुलिमुदञ्जलिममुं गाढमालिङ्ग्यानन्दवाष्पसंकुलसंफुल्ललोचनः 'सौम्य सोमदत्त, अयं स पुष्पोद्भवः' इति तस्मै तं दर्शयामास ।

(१३) तौ च चिरविरहदुःखं विसृज्यान्योन्यालिङ्गनसुखमन्वभूताम् । ततस्तस्यैव महीरुहस्य छायायामुपविश्य राजा सादरहासमभाषत— 'वयस्य, भूसुरकार्यं करिष्णुरहं मित्रगणो विदितार्थः सर्वथान्तरायं करिष्यतीति निद्रितान्भवतः परित्यज्य निरगाम् । तदनु प्रबुद्धो वयस्यवर्गः कि-

(१२) अभिनन्दितः प्रशंसितः पराक्रमः सोमदत्तस्य विक्रमो येन सः । तस्य सोमदत्तस्य निरपराधदण्डे अपराधमात्रेऽपि प्राप्ते दण्डविषये । दैवमदृष्टम् उपालम्भ्य विनिन्द्य । तस्मै सोमदत्ताय । ससंभ्रमं सचकिन्तम् । निजस्य स्वस्य निटिलतटे मालस्थले स्पृष्ट्वाः संसक्ताश्चरणाङ्गुलयो राजवाहनस्येति शेषः येन तम् । उदञ्जलिं कृताञ्जलिम् । अमुं पुष्पोद्भवम् । आनन्दवाष्पेण हर्षजनितश्रुणा संकुले व्याप्ते संफुल्ले विकसिते लोचने नेत्रे यस्य सः तस्मै सोमदत्ताय । तं पुष्पोद्भवम् ।

(१३) तौ सोमदत्तपुष्पोद्भवौ । चिरविरहदुःखं दीर्घकालादर्शनजनितक्लेशम् । तस्यैव पूर्ववर्णितस्य । सादरो हासो यस्मिन् तद् क्रियाविशेषणमिदम् आदरेण स्मित्वेत्यर्थः । भूसुरकार्यं विप्रकृत्यम् । मित्रगणः यूयमित्यर्थः । विदितार्थः अवगत-
हूँ । यहाँ भक्तवत्सल गौरीपति विश्वनाथके प्रसादसे आज मैं आपके इन पदारविम्बोंके दर्शन पा रहा हूँ ।

(१२) उसके मुखसे यह सब वृत्तान्त अवणकर कुमार राजवाहनने उसके (सोमदत्तके) पराक्रमकी अति प्रशंसा की और निरपराधीको दण्ड देनेके निमित्त दैवको उपालम्भ दिया तथा क्रमशः अपना चरित कह सुनाया । उसी अवसरपर बड़े हर्षके साथ अपना शिर झुकाये हुए तथा राजवाहनके चरणकी अङ्गुलिपर अपना मस्तक स्पर्शित किये हुए पुष्पोद्भव को अपने समीप खड़े देखा । राजवाहनने शीघ्र उठकर उसे कंठसे लगाया और आनन्दाह्वय भरे नयनोंसे देखते हुए उससे कहा—हे सौम्य, देखो; यह पुष्पोद्भव भी आ पहुँचा । ऐसा कहकर सोमदत्तको दिखाया ।

(१३) उन दोनोंने भी परस्पर आलिंगनकर अतिकालसे प्राप्त वियोग व्यथाको त्यागकर सुख प्राप्त किया । तदनन्तर उसी सघन वृक्षकी छायामें बैठकर राजाने बड़े आदर के साथ प्रफुल्लचिह्न होकर कहा—'हे मित्र ! हे सखे ! जब मैं उस विप्रका कार्य करनेके लिये जानेको सोचने लगा तब मैंने यह भी सोचा कि यदि आप लोगोंसे (मित्रोंसे) कहूँगा

मिति निश्चित्य मदन्वेषणाय कुत्र गतवान् । भवानेकाकी कुत्र गतः' इति ।
सोऽपि ललाटतटचुम्बदञ्जलिपुटः सविनयमलपत् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते सोमदत्तचरितं नाम
तृतीयः उच्छ्वासः ।

चतुर्थोच्छ्वासः

(१) 'देव, महीसुरोपकारायैव देवो गतवानिति निश्चित्यापि देवेन
गन्तव्यं देशं निर्णेतुमशक्नुवानो मित्रगणः परस्परं वियुज्य दिक्षु देवम-
न्वेष्टुमगच्छत् ।

विषयः । अन्तरायं विघ्नम् । प्रबुद्धो जागरितः । भवान् पुष्पोद्भव इत्यर्थः । ललाट-
तटं चुम्बद् अञ्जलिपुटं यस्य सः शिरसि अञ्जलि वद्ध्वेत्यर्थः ।

इति श्रीताराचरणमट्टाचार्यकृतायां बालविबोधिनीसमाख्याया
दशकुमारचरितव्याख्यायां तृतीयः उच्छ्वासः ।

(१) महीसुरोपकारायैव ब्राह्मणस्य साहाय्यं कर्तुमेव । देवो भवान् राजवाहन
इत्यर्थः । निश्चित्यापि निर्णयापि । देवेन भवता । निर्णेतुमवधारयितुम् । वियुज्य
पृथग्भूय । दिक्षु विभिन्नदेशेषु ।

तो आप लोग अवश्य बाधक होंगे और इसी कारण आप लोगोंको सोते छोड़कर मैं उस
विप्रके साथ चला गया । उस ब्राह्मणके साथ चले जानेपर आप लोग जब जगे और मुझे न
पाया तब क्या निश्चय किया और कहाँ-कहाँ आग लोग गये और आप अकेले कहाँ गये
सो सब कहें । यह सुनकर विनयपूर्वक अर्धाञ्जलि होकर तथा हाथोंको अपने शिर पर
लगा-कर वह पुष्पोद्भव कहने लगा ।

इस प्रकारसे तृतीय उच्छ्वासकी बालक्रीड़ा हिन्दी टीका समाप्त हुई ।

(१) हे देव ! आप ब्राह्मणके ही उपकारार्थ गये होंगे । यह निश्चय होनेपर भी हम
लोग यह न ज्ञात कर सके कि आप किस देशमें गये हैं । और जब यह 'अनिश्चित ही रहा
तब हम लोग परस्पर संकेतस्थलका (पुनः आकर मिलनेके स्थानका) निश्चय करके
आपके अन्वेषणार्थ अलग-अलग देशों में गये ।

(२) अहमपि देवस्यान्वेषणाय महीमटन्कदाचिदम्बरमध्यगतस्याम्बरमणेः किरणमसहिष्णुरेकस्य गिरितटमहीरुहस्य प्रच्छायशीतले तले क्षणमुपाविशम् । मम पुरोभागे दिनमध्यसंकुञ्चितसर्वावयवां कूर्माकृतिमानुषच्छायां निरीक्ष्योन्मुखो गगनतलान्महारयेण पतन्तं पुरुषं कंचिदन्तराल एव दयोपनतहृदयोऽहमवलम्ब्य शनैस्त्वनितले निक्षिप्य दूरापातवीतसंज्ञं तं शिशिरोपचारेण विबोध्य शोकातिरेकेणोद्गातवाष्पलोचनं तं भृगुपतनकारणमपृच्छम् ।

(३) सोऽपि कररुहैरश्रुकणानपतयन्नभाषत-सौम्य, मगधाविना-

(२) अहम् पुण्ड्रवः । महीमटन् भुवं भ्रमन् । अम्बरमध्यगतस्य आकाशमध्यमारुहस्य अम्बरमणेः सूर्यस्य । किरणं तापम् । पुरोभागे सम्मुखे । दिनस्य दिवसस्य मध्ये मध्यभागे मध्याह्न इत्यर्थः । संकुचिताः संक्षिप्ताः सर्वे निखिला अवयवा अङ्गानि यस्यास्ताम् । मध्याह्ने सूर्यस्योपरिस्थितिः छायासंकोचश्च प्रसिद्ध एव कूर्माकृति कच्छपाकाराम् । उन्मुख उर्ध्वमुखः अहमिति शेषः । महारयेण अतिवेगेन । अन्तराले मध्ये भूमिपतनात्पूर्वमेवेत्यर्थः । दयया करुणया उपनतं नम्री हृदयं चित्तं यस्य सः अवलम्ब्य गृहीत्वा । निक्षिप्य संस्थाप्य । दूराद् दूरदेशादापातः पतनं तेन चीताऽपगता संज्ञा चेतना यस्य तम् । तं पतन्तं पुरुषम् । शिशिरोपचारेण जलसेकादिना । विबोध्य प्रकतिस्थं कृत्वा । शोकातिरेकेण दुःखातिशयेन । उद्गतं निर्गतं बाष्पमश्रु याभ्यां तादृशी लोचने यस्य तम् । भृगोः प्रपातात् पतनस्य कारणं हेतुम् । प्रपातस्त्वतटो भृगुरित्यमरः । प्रच्छघातोद्विकर्मकत्वात्कर्मद्वयम् ।

(३) सोऽपि पुरुषोऽपि । कररुहैर्नखैरङ्गुलिभिरिति भावः । अश्रुकणान् नेत्रजल-

(२) भ्रमण करते हुए पृथिवीपर घूमते-घूमते एक दिन सूर्यके प्रखर तेजसे व्याकुल होकर एक पर्वतके किनारे एक सघन छायावाले तरुके नीचे एक क्षण विश्रामार्थ बैठ गया । उस छायामें बैठते ही क्षण भरमें कुछ आइट साहस्र पढ़ी और सामने मध्याह्नके होनेके कारण संकुचित सर्वावयव कछुएके समान एक पुरुषाकृति दिखाई दी । मैंने ऊपरकी ओर मुँह करके देखा तो ज्ञात हुआ कि कोई पुरुष आकाशकी ओरसे गिरकर नीचे आ रहा है । यह देखकर मेरे अन्तःकरणमें दया आ गयी । और मैंने उसे बीचमें ही रोककर नीचे उतार दिया । पृथिवीतलपर धीरेसे रखकर शीतलोपचारसे उसे प्रसुद्ध किया-क्योंकि वह मूर्च्छित हो गया था । अति शोकके कारण उसको आँखोंसे आँसू बह रहे थे । मैंने उससे पहाड़परसे कूदनेका कारण पूछा—

(३) वह अपने हाथोंसे आँसुओंको पोंछकर कहने लगा—हे सौम्य ! मैं मगधदेशाधि-

थामातास्य पद्मोद्भवस्यात्मसंभवो रत्नोद्भवो नामाहम् । बाणिज्यरूपेण कालयवनद्वीपमुपेत्य कामपि वणिक्कन्यकां परिणीय तया सह प्रत्यागच्छन्तम्बुधौ तीरस्यानतिदूर एव प्रवहणस्य भग्नतया सर्वेषु निमग्नेषु कथंकथमपि दैवानुकूल्येन तीरभूमिमभिगम्य निजाङ्गनावियोगदुःखार्णवप्लवमानः कस्यापि सिद्धतापसस्यादेशादरेण षोडश हायनानि कथंचिन्नीत्वा दुःखस्य पारं अनवेक्षमाणः गिरिपतनमकार्यम्' इति ।

(४) तस्मिन्नेवावसरे किमपि नारीकूजितमश्रावि—'न खलु समुचितमिदं यत्सिद्धादिष्टे पतितनयमिलने विरहमसहिष्णुर्वैश्वानरं वि-

बिन्दून् । अपनयन् दूरीकुर्वन् । सौम्य सुन्दर ! मगधाधिनाथमात्यस्य राजहंसमन्त्रिणः । आत्मसम्भवः तनयः । बाणिज्यरूपेण बाणिज्यामिलाषेण । परिणीय विवाहा । प्रत्यागच्छन् तस्माद्द्वीपाग्निवर्तमानः । अम्बुधौ समुद्रे । अनतिदूरे समीपे प्रवहणस्य पोतस्य नौकाया इति यावत् । सर्वेषु पोतस्थितेषु निखिलजनेषु निमग्नेषु सागरे इति शेषः । कथंकथमपि अतिकष्टेन । दैवानुकूल्येन मागधेयसाहाय्येन । अभिगम्य प्राप्य । निजायाः स्वकीयाया अङ्गनायाः पत्न्या यद्वियोगदुःखं विनाशकलेशः स एवार्णवः सागरस्तस्मिन् । प्लवमानः सन्तरन् । आदेशादरेण वचनविश्वासेन । हायनानि वत्सरान् । कथञ्चिन् मुहता कष्टेन । नीत्वा यापयित्वा । दुःखस्य पारं दुर्दशाशेषम् । अनवेक्ष्यमाणोऽपश्यन् ।

(४) अवसरे समये । नारीकूजितं स्त्रीक्रन्दितम् । अश्रावि श्रुतं मयति शेषः । समुचितं युक्तम् । सिद्धादिष्टे सिद्धकथिते । पत्युः स्वामिनस्तनयस्य पुत्रस्य च मिलने सम्मेलने । षोडशवर्षानन्तरं ते पतिपुत्रसमागमो भविष्यतीति सिद्धेन कथिते सती-

पतिके अमात्य पद्मोद्भवका पुत्र हूँ, मेरा नाम रत्नोद्भव है । व्यापारके सिलसिलेमें मैं कालयवन द्वीपमें गया था । वहाँ एक वणिक्सुताके साथ मेरा परिणय हुआ । उसे साथ लेकर नावद्वारा मैं अपने देश आ रहा था । थोड़ी दूर आगे आनेपर समुद्रमें मेरी नाव एक प्रस्तरसे टकराकर टूट गयी । तथा सभी उसपर आरुढ़ यात्री जलमग्न हो गये । दैववश मैं बहता हुआ तीरभूमिपर आ लगा । फिर अपनी पत्नीकी विरहरूपी व्यथाके समुद्र में बहता एक तपस्वीके पास गया । उसके आश्वासन दिलानेपर कि सोलह वर्षमें तुम्हारी पत्नी मिलेगी—१६ वर्ष बिताये, परन्तु अब भी उसके न मिलनेसे निराश होकर दुःखका अन्त करनेके लिये पर्वतसे कूद पड़ा ।

(४) उसी क्षण एक तरफसे रोते हुए यह शब्द सुनाई पड़ा—'हे वाले ! जब एक तपस्वीने बता दिया है कि तुम्हारे पति और पुत्र दोनों १६ वर्षमें मिल जायेंगे तो फिर क्यों

शसि' इति ।

(५) तन्निशम्य मनोविदितजनकभावं तमवादिषम्—'तात, भवते विज्ञापनीयानि बहूनि सन्ति । भवतु । पश्चादखिलमाख्यातव्यम् । अधुना नारीकूजितमनुपेक्षणीयं मया । क्षणमात्रमत्र भवता स्वीयताम्' इति ।

(६) तदनु सोऽहं त्वरया किंचिदन्तरमगमम् । तत्र पुरतो भयङ्कर-ज्वालाकुलहुतभुगवगाहनसाहसिकां मुकुलिताञ्जलिपुटां वनितां काचिदव-लोक्य ससंभ्रममनलादपनीय कूजन्त्या वृद्धया सह मत्पितुरभ्यर्णमभिग-मय्य स्थविरामवोचम्—'वृद्धे, भवत्यौ कुत्रत्ये । कान्तारे निमित्तेन केन त्यर्थः । असहिष्णुः सोढुमशक्नुवन् । वैश्वानरमग्निम् । विशसि त्वमिति अनुचित-मिदमिति कयाचिदुच्यते ।

(५) मनसा चित्तेन ममेति शेषः विदितो ज्ञातो जनकभावो मत्पितृत्वं यस्य तम् अयमेव मे पितेति मया निश्चयविषयीकृतमिति भावः । तं पुरुषम् । अवादिषम् उक्तवानहमिति शेषः । भवते तुम्यम् । विज्ञापनीयानि अवश्यवक्तव्यानि । पश्चात् नारीकूजितश्रवणानन्तरम् । अखिलं सर्वम् आख्यातव्यं कथनीयं मयेति शेषः । अनुपेक्षणीयं उपेक्षितुमनुचितम् ।

(६) तदनु तदनन्तरम् । सोऽहं तथाविध एव । त्वरया वेगेन । अन्तरं दूरम् पुरतोऽग्रतः भयंकरज्वालाभिः शीषणशिखाभिराकुले व्यासे हुतभुजि वह्नी अवगाहने प्रवेशे सहसिकां कृतोत्साहाम्—अनरुम्प्रवेष्टुमुद्यतामित्यर्थः । मुकुलिताञ्जलिपुटां बद्धाञ्जलिम् । ससंभ्रमं सत्वरम् । अनलाद् अग्नेः । अपनीय दूरीकृत्य । कूजन्त्या क्रन्दन्त्या । अभ्यर्णं समीपम् । अभिगमय्य प्रापय्य । अभिपूर्वकगर्भेण जन्ताल्ल्यप् । स्थविरां वृद्धाम् । भवत्यौ त्वमेवा च । कुत्रत्ये कस्मात् । स्थानादागते । निमित्तेन

वियोगजनित कष्टको सहनेमें असमर्थ होकर प्राणोको अग्निमें कूदकर छोड़ना चाहती हो, यह बात सर्वथा अनुचित है ।

(५) यह वार्ता श्रवणकर मेरे मनमें आया कि ये मेरे पिता हैं और मैंने उनसे कहा—'हे तात ! मुझे आपसे अभी बहुत कुछ वार्ता करनी है । अतः आप बैठें, मैं क्षणभर भी उस नारीके रोदनकी उपेक्षा नहीं कर सकता हूँ ।

(६) ऐसा कहकर मैं जो शीघ्र बड़े वेगसे उस ओर गया निधरसे महिलाको वह ध्वनि आ रही थी । वहाँपर मैंने देखा कि, एक वनिता हाथ जोड़े बैठी हुई है और उसके सम्मुख भयंकर अग्निज्वाला जल रही है तथा वह उसकी ज्वालामें कूदनेको उद्यत है । मैंने तुरत ही वहाँ पहुँचकर उसे पहले अग्निके पाससे दूर कर दिया । फिर समीपमें ही रोनेवाली

दुरवस्थानुभूयते । कथ्यताम्' इति ।

(७) सा सगद्गदमवादीत्—'पुत्र, कालयवनद्वीपे कालगुप्तनान्तो वणिजः कस्यचिदेषा सूता सुवृत्ता नाम रत्नोद्भवेन निजकान्तेनागच्छन्ती जलधौ मग्ने प्रवहणे निजधात्र्या मया सह फलकमेकमवलग्न्य दैवयोगेन कूलमुपेतासन्नप्रसवसमया कस्याञ्चिदटव्यामात्मजमसूत । मम तु मन्दभाग्यतया बाले वनमातङ्गेन गृहीते मन्दद्वितीया परिभ्रमन्ती 'षोडशवर्षानन्तरं भर्तृपुत्रसङ्गमो भविष्यति' इति सिद्धवाक्यविश्वासादेकरिमन्पुण्याश्रमे तावन्तं समयं नीत्वा शोकमपारं सोढुमक्षमा समुज्ज्वलिते वैश्वानरे शरीरमाहुतीकर्तुमुद्युक्तासीत्' इति ।

कारणेन-। दुरवस्था एतादृशी दुर्दशा । अनुभूयते भवतीभ्यामिति शेषः ।

(७) सा वृद्धाः सगद्गदं बाष्पच्छकण्ठम् । निजकान्तेन स्वभर्त्रा । फलकं काष्ठ-
खण्डम् । कूल तीरमुपेता प्राप्ता । आसन्नः प्राप्तः प्रसवसमयो यया सा । मन्दभाग्य-
तया दुरदृष्टवशेन । बाले शिशौ । वनमातङ्गेन आरण्यगजेन । मन्दद्वितीया अहं
द्वितीया यस्याः सा मच्छरणेऽर्थः । तावन्तं षोडशवर्षमितम् । नीत्वा यापयित्वा ।
अपारं अनन्तम् । अक्षमा असमर्था । समुज्ज्वलिते प्रज्वलिते । आहुतीकर्तुं प्रक्षेप्तुं
मस्मसात्कर्तुमित्यर्थः ।

एक वृद्धा बैठी थी उसे और उस वनिताको लेकर अपने पिताके पास आया और पिताके सामने ही वृद्धासे उसके अग्निप्रवेशका कारण पूछा—हे वृद्धे ! तुम दोनों कौन हो तथा क्योंकर आगमें यहाँ प्रविष्ट हो रही थीं ? और तुम लोग कहाँकी निवासिनी हो । इस अरण्यमें क्यों कष्ट सह रही हो ?

(७) वह वृद्धा गद्गद स्वरमें बोली—'हे पुत्र ! कालयवनद्वीपमें कालगुप्त नामक एक वणिक् रहता था । उसकी सुवृत्ता नामक यह कन्या है । यह कन्या अपने पति रत्नोद्भवके साथ नावपर आ रही थी । दैववश नाव, बीच समुद्रमें, टूटकर डूब गयी । धात्रीभावसे नियुक्त मैं और यह कन्या एक काठके सहारे समुद्रतटपर आ लगी । यह आसन्नप्रसवा थी । अतः इसने पास हीके विपिनमें एक पुत्र उत्पन्न किया । दुर्भाग्यसे एक जंगली हाथी उस बालकको उठा ले गया । मेरे साथ विलपती हुई यह एक तपस्वीके समीप गयी । उनके उपदेशपूर्ण कथनपर कि १६ वर्षमें तुम्हारे पति-पुत्र मिल जायेंगे यह कन्या मेरे साथ एक पवित्र आश्रममें निवासकर जीवन-यापन करने लगी । परन्तु १६ वर्ष होनेपर भी जब इसे पति-पुत्र न मिले तो यह अपार शोक-सागर पार करनेमें चिन्तित हो गयी और इस जलती हुई आगमें प्रवेश करनेके लिए तैयार हो गयी ।

(८) तदाकर्ण्य निजजननीं ज्ञात्वा तामहं दण्डवत्प्रणम्य तस्यै मदुदन्तमखिलमाख्याय धात्रीभाषणफुल्लवदनं विस्मयविकसिताक्षं जन-
कमदर्शयम् । पितरौ तौ साभिज्ञानमन्योन्यं ज्ञात्वा मुदितान्तरात्मानौ
विनीतं मामानन्दाश्रुवर्षेणाभिषिच्य गाढमाश्लिष्य शिरस्युपाघ्राय कस्यां-
चिन्महोरुहच्छायायामुपाविशताम् ।

(९) 'कथं निवसति महीवल्लभो राजहंसः' इति जनकेन पृष्टोऽहं
तस्य राज्यच्युतिं त्वदीयजननं सकलकुमारावाप्तिं तव द्वित्रजयारम्भं भ-
वतो मातङ्गानुयानमस्माकं युष्मदन्वेषणकारणं सकलमभ्यधाम् । ततस्तौ
कस्यचिदाश्रमे मुनेरस्थापयम् । ततो देवस्यान्वेषणपरायणोऽहमखिलका-

(८) निजजननीं ज्ञात्वा इयमेव मे मातेति निश्चित्य तस्यै मात्रे मदुदन्तं
मद्वृत्तान्तम् । धात्र्या वृद्धायाः भाषणेन वचनश्रवणेन फुल्लं हर्षविकसितं वदन-
माननं यस्य तम् । विस्मयेन आश्चर्यरसेन विकसिते उत्फुल्ले अक्षिणी नेत्रे यस्य तम् ।
अदर्शयं दर्शितवानहमिति शेषः । माता च पिता चेति पितरौ । साभिज्ञानं परस्पर-
परिचयसूचकचिह्नेन । मुदितो हृष्टोऽन्तरात्मा ययोस्तौ । विनीतं प्रश्रयावनतम् ।
आनन्दाश्रुवर्षेण हर्षजनितनेत्रजलवर्षणेन । गाढं दृढम् । आश्लिष्य आलिङ्ग्य । शिरसि
मस्तके । उपाघ्राय घ्राणं कृत्वा । महीरुहच्छायायां वृक्षच्छायायाम् । उपाविशताम्
उपविष्टौ ताविति शेषः ।

(९) कथं केन प्रकारेण महीवल्लभो राजा । तस्य राजहंसस्य । राज्यच्युतिं
राज्यभ्रंशं । त्वदीयजननं त्वदीयोत्पत्तिम् । मातङ्गानुयानं तदाख्यब्राह्मणस्यानुसर-
णम् । अभ्यधाम् अकथयम् । तौ मातापितरौ । देवस्य भवतः । अखिलानि सम्पू-
र्णानि कार्याणि तेषां निमित्तं साधनम् । वित्तं धनम् । साधकत्वस्य सिद्धादेशक-

(८) इन बातोंको सुनकर मैंने समझ लिया कि यह महिला मेरी माँ है । अतः मैंने
उसे प्रणाम किया और अपनी पूरी कथा कह सुनायी । फिर धात्रीकी वार्ता सुनकर
प्रफुल्लित मुखवाले और विस्मयसे प्रफुल्ल नयनोंवाले अपने पिताको उनके दर्शन कराये ।
पुनः माता-पिताने परस्पर अपने परिजानोंसे अन्योन्यको समझ लिया और प्रसन्न होकर
उन दोनोंने मुझे अपने हृदयमें लगा लिया तथा अश्रुओंसे मुझे भिगोकर विनीतभावसे मेरा
माथा सूँघा तथा पासके एक वृक्षकी छायामें हम लोग बैठे ।

(९) पिताजीके यह पूछनेपर कि, महाराज राजहंसका क्या समाचार है ? मैंने उनकी
राजच्युतिका, आपके जन्मका, सब कुमारोंके सम्मिलनका, आपके द्वित्रिजयके लिए
प्रस्थानका, आपके मातंगके निमित्त पातालप्रवेशका और आपके अन्वेषणार्थ हम लोगोंके

यैर्निमित्तं वित्तं निश्चित्य भवदनुग्रहाल्लब्धस्य साधकत्वस्य साहाय्यकरण-
दक्षं शिष्यगणं निष्पाद्य विन्ध्यवनमध्ये पुरातनपत्तनस्थानान्शुपेत्य विवि-
धनिधिसूचकानां महीरुहाणामधोनिक्षिप्तान्वसुपूर्णान्कलशान् सिद्धाञ्जनेन
ज्ञात्वा रक्षिषु परितः स्थितेषु खननसाधनेरुत्पाद्य दीनारानसंख्यान् राशी-
कृत्य तत्कालागतमनतिदूरे निवेशितं वणिक्कटकं कश्चिदभ्येत्य तत्र बलिनी
वलीवर्दान् गोणीश्च क्रीत्वान्यद्रव्यमिषेण वसु तत्गोणीसंचितं तैरुह्यमानं
शनैः कटकमनयम् ।

(१०) तदधिकारिणा चन्द्रपालेन केनचिद्वणिक्पुत्रेण विरचितसौ-

त्वस्य । साहाय्यकरणे दक्षं निपुणम् । निष्पाद्य एकीकृत्य । पुरातनपत्तनस्थानानि
प्राचीननगरभूमीः । विविधनिधिसूचकानां नानारत्नकुम्भस्थितिनिर्देशकानां महीरु
हाणां वृक्षाणाम् । वसुपूर्णान् धनपूरितान् । सिद्धाञ्जनेन नयनदत्तकजलेन । रक्षिषु
रक्षापुरुषेषु । परितः समन्तात् स्थितेषु वर्तमानेषु । खननसाधनैः खनित्रादिखननो-
पायैः । उत्पाद्य भूमिमध्यादुत्पाप्य । दीनारान् स्वर्णमुद्रादीन् तत्कालगतं तस्मिन्
समये तत्रोपस्थितम् । अनतिदूरे निकटे निवेशितं स्थापितम् । वणिक्कटकं वणिक्शि-
विरम् । अभ्येत्य गत्वा । वलिनी बलवतः पुष्टानित्यर्थः । वलीवर्दान् वृषभान् गोणीः
घान्यादिवहनार्थाधारविशेषान् । अन्यद्रव्यमिषेण द्रव्यान्तरच्छलेन । तैः वलीवर्दैः
शनैर्मन्दं मन्दं क्रमश इति भावः ।

(१०) तदधिकारिणा कटकस्वामिना । विरचितं कृतं सौहृदं मैत्री येन सः ।

जानेका समस्त वृत्त कह सुनाया । तब मैंने उन दोनोंको एक मुनिकी कुटीमें ले जाकर
स्थित कर दिया । फिर मैं आपकी खोजमें निकला । मैंने एक दिन विचार किया कि सभी
कार्य धनसे साधे जाते हैं । आपकी दयासे उसी क्षण मुझे धन-प्राप्तिकी साधनाका एक
उपाय प्राप्त हो गया । और मैंने कुछ दक्ष शिष्योंको धनलब्धकत्वमें समर्थ किया तथा
विन्ध्याचलके एक प्राचीन नगरके भग्नावशेष स्थलमें आ पहुँचा । सिद्धाञ्जनेन मैंने नाना
प्रकारके कोषोंकी सूचना देनेवाले वृक्षोंके नीचे स्थापित पृथ्वीके भीतरके ढाँकोंको ज्ञात कर
लिया । मैंने उन वृक्षोंके चारों ओर रक्षकोंको खड़ा कर दिया और कुदारी आदिसे पृथ्वी
खोदवाकर अगणित मुद्राएँ एकत्र कीं । तत्पश्चात् तत्काल आए हुए वणिक्-समुदायसे पूरित
पास हीके स्थलमें पहुँचा । उन लोगोंसे मैंने अति बलिष्ठ कुछ बैल तथा गाड़ियाँ खरीदीं
और अन्नादिके ढोने का बहाना करके उन गाड़ियोंपर सुवर्ण लादकर धीरे-धीरे उस
स्थानपर आ पहुँचा ।

(१०) फिर बनियोंके अधिपति चन्द्रपाल नामक वणिक् पुत्रसे मित्रता करके उसीके

हृदोऽहममुनैव साकमुज्जयिनीमुपाविशम् । मत्पितरावपि तां पुरीमभिग-
मय्य सकलगुणनिलयेन बन्धुपालनाम्ना चन्द्रपालजनकेन नीयमानो माल-
वनाथदर्शनं विधाय तदनुमत्या गूढवसतिमकरवम् । ततः काननभूमिषु
भवन्तमन्वेष्टुमुद्युक्तं मां परममित्रं बन्धुपालो निशम्यावदत्- सकलं धर-
णितलमपारमन्वेष्टुमक्षमो भवान्मनोग्लानि विहाय तूष्णीं तिष्ठतु । भव-
न्नायकालोकनकारणं शुभशकुनं निरीक्ष्य कथयिष्यामि इति ।

(११) तल्लपितामृताश्रासितहृदयोऽहमनुदिनं तदुपकण्ठवर्ती कदा-
चिदिन्दुमूर्खी नवयौवनावलीढावयवां नयनचन्द्रिकां बालचन्द्रिकां नाम
तसणीरत्नं वणिङ्मन्दिरलक्ष्मीं मूर्तामिवावलोक्य तदीयलावण्यावधूतधी-

अमुना चन्द्रपालेन । उपाविशं न्यवसम् । मत्पितरौ मदीयां जननी जनकश्च । तां
पुरीमुज्जयिनीम् । अभिगमय्य प्रापय्य । सकलानां सर्वेषां गुणानां शौर्यदाक्षिण्या-
दीनां निलय आधारस्तेन । मालवनाथदर्शनं उज्जयिनीपतिसन्दर्शनम् । तदनुम-
त्या तस्य मालवनाथस्यानुमत्याऽज्ञया । गूढवसतिं गुप्तवासम् । अपारमनन्तम् ।
अक्षमोऽस्तमर्थः । मनोग्लानि निर्वेदम् । भवतस्तव नायकस्य प्रमोदालोकनस्य दर्श-
नस्य कारणं निमित्तम् । शुभशकुनं मङ्गलचिह्नम् ।

(१२) तस्य बन्धुपालस्य लपितं माषितमेवामृतं तेन । आश्वासितं निवृत्तं हृद-
स्वान्तं यस्य सः । अहं पुष्पोद्भवः तस्य बन्धुपालस्य उपकण्ठवर्ती समीपवर्ती ।
नवयौवनेन अवलीढा व्याप्ता अवयवा अङ्गानि यस्यास्ताम् । नयनयोर्नेत्रयोः चन्द्रिका
ज्योत्स्नारूपिणी ताम् मूर्तां मूर्तिमतीम् । तदीयेन बालचन्द्रिकासम्बन्धिना लाव-
ण्येन सौन्दर्येण अवधूतस्तिरस्कृतो धीरभावो धैर्यं यस्य सः । लतान्ताः कुमुमानि
बाणाः शरा यस्थ सः काम इत्यर्थः तस्य बाणलक्ष्यतां शरव्यत्वम् अयासिषमग-

साथ-साथ उज्जैन चला गया । कुछ कालके अनन्तर मैं अपने माता-पिताको भी वहीं ले
आया । सकलगुणनिधान चन्द्रपालके पिता बन्धुपालके साथ मालवेशका दर्शन किया तथा
उनकी आज्ञासे उनकी भूमिपर प्रच्छन्नवेशसे निवास करने लगा । एकदा वनमें आपको
खोजते हुए जातकर मेरे परम मित्र बन्धुपालने कहा—यह भूमण्डल अति विशाल है,
इसका अन्वेषण करना सर्वथा असम्भव है । अतः आप शान्ति धरकर चुप बैठें । शुभ
समय आने पर मैं शुभ शकुन बता दूँगा । तब आप अन्वेषण करें तो सफल होंगे ।

(१३) उसके वन सुधामय वचनोंको सुनकर मेरा चित्त कुछ शान्त हुआ तथा मैं प्रति
दिन उसके पास जाने लगा । एक दिन मैंने साक्षात् लक्ष्मीस्वरूपा एक सुन्दरीको जो गृहके
समीप रहती थी, देखा । वह अति मनोहा थी । उसके मुखकी शोभा चन्द्रमाके समान थी ।

रभावो लतान्तबाणबाणलक्ष्यतामयासिषम् ।

(१२) चकितबालकुरङ्गलोचना सापि कुसुमसायकसायकायमानेन कटाक्षवीक्षणेन मामसकृन्निरीक्ष्यमन्दमास्तान्दोलिता लतेवाकम्पत । मन-साभिमुखः समाकुञ्चितैः रागलज्जान्तरालवर्षिभिः साङ्गवर्तिभिरीक्षणविशेषैर्निजमनोवृत्तिमकथयत् ।

(१३) चतुरगूढचेष्टाभिरस्या मनोज्ञुरागं सम्यग्ज्ञात्वा सुखसंगमोपायमचिन्तयम् । अन्यदा बन्धुपालः शकुनैर्भवद्गतिं प्रेक्षिष्यमाणः पुरोपान्त-

मम् । तदीयलावण्यदर्शनात्कामबाणविद्धोऽहमभवमिति तात्पर्यम् ।

(१२) चकितस्य भीतस्य बालकुरङ्गस्य चपलमृगस्य लोचने नयने इव लोचने यस्याः सा । चञ्चलनयनेत्यर्थः । सापि बालचन्द्रिकापि । कुसुमसायकस्य कामस्य सायकः इवाचरतीति तेन-कामबाणसदृशेनेत्यर्थः । असकृद् वारं वारम् । मन्द-मास्तेन धीरसमीरेण आन्दोलिता कम्पिता । मनसा हृदयेन । अभिमुखैः मय्यर्पितः । समाकुञ्चितैर्लज्जया खर्वीकृतैः असमग्रप्राप्तिमिरिति भावः । रागोज्ञुरागः लज्जा त्रपा तयोरन्तराले मध्ये वर्तन्ते ये तैः - अनुरागव्यञ्जकरेपि सलज्जैरित्यर्थः । अङ्ग-भङ्ग्या सह वर्तमानैः साङ्गभङ्गिभिः एतानि ईक्षणविशेषैरित्यस्य विशेषणानि । ईक्षणविशेषैः कटाक्षैरिति भावः । निजमनोवृत्तिं स्वमनोव्यापारं-अभिलाषमिति यावत् । अकथयत् प्राकाशयत् ।

(१३) चतुराः पेशला गूढा गुप्ताश्च याश्चेष्टाः कटाक्षादयस्तामिः । अस्या बाल-चन्द्रिकायाः । सुखेनानायासेन यः सङ्गमो मिलनं तस्योपायं साधनम् । अन्यदा अन्यस्मिन् समये । शकुनेः निमित्तेः सामुद्रिकादिशास्त्रप्रदर्शितैश्चिह्नविशेषैः । भवद्गतिं भवतो राजवाहनस्येत्यर्थः । गतिं प्रचारप्रकारम् । प्रेक्षिष्यमाणः द्रक्ष्यन् । पुरस्य

उसका सारा अंग नवीन यौवनसे भरा था । उसकी आँखोंमें तेज था । उसकी सुन्दरता देखकर मेरा मन लुभा गया; धैर्य छूट गया और मैं कामबाणोंका लक्ष्य हो गया । उसका नाम बालचन्द्रिका था ।

(१२) वह चञ्चल बालकुरङ्गलोचना तरुणी थी । कामदेवके पुष्पबाणोंके सदृश अपने अपाङ्गोंसे मुझे बार-बार देखती हुई मन्द मन्द पवनसे कम्पित लताके समान काँपने लगी । प्रेम और लज्जा के मध्यमें रहनेवाले प्रत्यक्ष हाव-भावों तथा विचित्र रीतिके भावों को दिखा दिखाकर उसने भी मुझसे अपनी मनोव्यथा प्रकट कर दी ।

(१३) मैं अपनी चतुरता तथा गुप्त चेष्टाओं द्वारा उस तरुणीके हार्दिक अनुरागको अच्छी तरह जान गया । उसके साथ समागमका यत्न सोचने लगा । दूसरे दिन मेरा मित्र

विहारवनं मया सहोपेत्य कस्मिंश्चिन्महीरुहे शकुन्तवचनानि शृण्वन्न-
तिष्ठत् ।

(१४) अहमुत्कलिकाविनोदपरायणो वनान्तरे परिभ्रमन्सरोवरतीरे
चिन्ताक्रान्तचित्तां दीनवदनां मन्मनोरथैकभूमि बालचन्द्रिकां व्यलोकयम् ।

(१५) तस्याः ससंभ्रमप्रेमलज्जाकौतुकमनोरमं लीलाविलोकनसुख-
मनुभवन्सुदत्या वदनारविन्दे विषण्णभावं मदनकदनखेदानुभूतं ज्ञात्वा
तन्निमित्तं ज्ञास्यंल्लीलया तदुपकण्ठमुपेत्यावोचम्—‘सुमुखि, तव मुखार-
विन्दस्य दैन्यकारणं कथय’ इति ।

नगरस्थोपान्ते समीपे विहारवनं क्रीडोद्यानम् । शकुन्तानां पक्षिणां वचनानि परस्पर-
भाषितानि । शकुन्तपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः’ इत्यमरः ।

(१४) उत्कलिकाया उत्कण्ठायाः विनोदोपनोदने परायणस्तत्परः । वनान्तरे
अन्यवने । चिन्तया ध्यानेन आक्रान्तं पर्याकुलं चित्तं हृदयं यस्यास्ताम् । दीनवदनां
विषण्णाननाम् । मम मनोरथस्याभिलाषस्यैकभूमि प्रधानाश्रयभूताम् । यामहं निरन्तर-
मभिलषामीति भावः ।

(१५) सम्भ्रमेण त्वरया सह वर्त्तमानानि ससम्भ्रमाणि—प्रेमा अनुरागश्च
लज्जा त्रपा च कौतुकमौत्सुक्यं चेति द्वन्द्वः । ससम्भ्रमाणि च तानीति कर्मधारयः
तैर्मनोरमं मनोहरम् । लीलया विलासेन यद्विलोकनमवलोकनं तेन यत्सुखमानन्द-
स्तत् । सुदत्या शोभना दन्ता यस्याः साः सुदती तस्या । मदनस्य कामस्य कदनखेदेन
पीडनायासेन अनुभूतं विषण्णभावमित्यस्य विशेषणम्—अस्या विषण्णभावो नान्य-
निमित्तकः किन्तु कामजतिनपीडाहेतुक एवेति भावः । तस्य विषण्णभावस्य निमित्तं
कारणम् । बालचन्द्रिकाया उपकण्ठं समीपम् ।

बन्धुपाल नगरके बाहर एक उद्यानमें आपके अन्वेषणके लिए शुभ शकुन बताने आया ।
समीपमें ही एक वृक्षपर पक्षियोंके कलरवको सुनकर बैठ गया ।

(१४) मैं अपनी बालचन्द्रिकाकी प्राप्तिकी उत्कण्ठाके विनोदार्थ दूसरे उपवनके
सन्निवृत्त एक तालाबके किनारे जा पहुँचा । वहाँ चिन्तितचित्त, म्लानमुख तथा एकमात्र
मेरी प्राप्तिकी इच्छासे बैठी हुई एकान्तमें बालचन्द्रिका दिखायी पड़ी ।

(१५) उस मनोहर दाँतोवाली तरुणीकी धवराइट और प्रीति एवं लज्जायुक्त भावोंसे
सुन्दर मुखके अवलोकनजन्य आनन्दको लट्कता हुआ उसके विनोदयुक्त भाव तथा कामदेव
की पीड़ासे व्यथित उसे शातकर उसकी उद्दिग्धताका हेतु जाननेके विचारसे मैं उसके पास
गया और मैंने पूछा—सुमुखी ! आपके मुखकमलपर उदासी क्यों है इसका कारण मुझसे
कहो—

(१६) सा रहस्यसंजातविश्रमम्भतया विहाय लज्जाभये शनैरभाषत—‘सौम्य, मानसारो मालवाधीश्वरो बार्धकस्य प्रबलतया निजनन्दनं दर्पसारमुज्जयिन्यामभ्यषिञ्चत् । स कुमारः सप्तसागरपर्यन्तं महीमण्डलं पालयिष्यन्निजपेतृष्वस्त्रेयावृद्धण्डकर्माणौ चण्डवर्मदारुवर्माणौ धरणीभरणे नियुज्य तपश्चरणाय राजराजगिरिमभ्यगात् ।

(१७) राज्यं सर्वमसपत्नं शासति चण्डवर्मणि दारुवर्मा मातुलाग्रजन्मनोः शासनमतिक्रम्य पारदायपरद्रव्यापहरणादिदुष्कर्म कुर्वाणो मन्मथसमानस्य भवतो लावण्यात्तचित्तां मामेकदा विलोक्य कन्यादूषणदोषं दूरीकृत्य बलात्कारेण रन्तुमुद्युङ्क्ते । तच्चिन्तया दैन्यमगच्छम्’ इति ।

(१६) रहस्ये गोप्यविषये सज्जात उत्तमो विश्रमो विश्वासो यस्यास्तस्या भावस्तथा । बार्धकस्य वृद्धावस्थायाः जराया इति यावत् । प्रबलतया आधिक्येन । सप्त सागराः समुद्राः पर्यन्तः सीमान्तो यस्य तत् । महीमण्डलमित्यस्य विशेषणम् । निजपेतृष्वस्त्रेयो—पितृस्वसुरपत्यं पुमानिति पेतृष्वस्त्रेयः, पितृभगिन्यास्तनयस्ती । धरणीभरणे राज्यपालने । तपश्चरणाय तपस्यां कर्तुम् । राजराजगिरि कैलासपर्वतं । राजराजः कुबेरस्तस्य गिरिः कैलासः । राजराजो घनाधिपः’ इत्यमरः ।

(१७) असपत्नं निःशत्रुम् निष्कण्टकमिति यावत् । शासति पालयति सति । मातुलाग्रजन्मनोः दर्पसारचण्डवर्मणोः अतिक्रम्योल्लङ्घ्य । पारदायं परदारामिमर्शः परद्रव्यापहरणं चौर्यं ते आदी यस्य तम् । मन्मथसमानस्य कामसदृशस्य । लावण्येन सौन्दर्येणात्तं गृहीतं चित्तं हृदयं यस्यास्ताम् । कन्याया अपरिणीतायाः दूषणं घर्षणादि तदेव दोषस्तम् । दूरीकृत्य परिहृत्य । उद्युङ्क्ते चेत्युते ।

(१६) निर्जन प्रदेश होनेसे उसे अवसर प्राप्त हो गया और उसने लज्जा एवं भय छोड़कर धीरे-धीरे कहा—हे सौम्य ! मालवनाथ वृद्ध होनेके कारण राजपाटके कार्योंमें असमर्थ हो गये थे और इन्होंने राज्यसिंहासनपर अपने पुत्र दर्पसारको उज्जैनमें राज्याभिषेक करके आसीन कर दिया । कुमार दर्पसार इस सप्त-सागरा वसुन्धरापर शासनके विचार से अपने पिताकी बहनके दो शृष्ट पुत्रों (चण्डवर्मा और दारुवर्मा) को राज्य-शासन का भार सौंपकर कैलास पर्वतपर तप करने चला गया है ।

(१७) शत्रुहीन समस्त राज्यका शासन करते हुए चण्डवर्मा सुखसे रहने लगा । दारुवर्मा ममेरे भाई तथा अपने बड़े भाईकी आज्ञाओंका उल्लंघन करके परकी अपहरण तथा परद्रव्यापहरण करता हुआ उपद्रव मचाने लगा । कामदेवके समान सुन्दर आपपर अनुरक्ता मुझे ज्ञातकर वह एक दिन मेरे साथ बलात्कार करनेका यत्न करने लगा—कन्यारमणके पापका उसे ध्यानतक नहीं है । वह इस अयंकर पापको करनेपर उत्तारु होकर व्यभिचार करना चाहता है । उसी चिन्तासे मैं त्रस्त हूँ ।

(१८) तस्या मनोगतम् रागोद्रेकमन्मनोरथसिद्धयन्तरायं च निशम्य बाष्पपूर्णलोचनां तामाश्रास्य दाखवर्मणो मरणोपायं च विचार्य वल्लभामवोचम् — 'तरुणि, भवदभिलाषिणं दुष्टहृदयमेनं निहन्तुं मृदुरूपायः कश्चिन्मया चिन्त्यते । यक्षः कश्चिदधिष्ठाय बालचन्द्रिकां निवसति । तदाकारसंपदाशामृङ्खलितहृदयो यः संबन्धयोग्यः साहसिको रतिमन्दिरे तं यक्षं निजित्य तथा एकसखीसमेतया मृगाक्ष्या संलापामृतसुखमनुभूय कुशली निर्गमिष्यति, तेन चक्रवाकसंशवाकारपयोधरा विवाहनीयेति सिद्धेनैकेनावादीति पुरजनस्य पुरतो भवदीयैः सत्यवाक्यैर्जनैरसकृत्कथनीयम् ।

(१८) तस्या बालचन्द्रिकायाः । मनोगतं अभिलाषम् । रागोद्रेकमनुरागातिरेकम् । मम मनोरथस्य सिद्धेरन्तरायं विघ्नं सर्वमेतन्निशम्येत्यस्य कर्म । बाष्पेति-साधुनयनामित्यर्थः । आश्रास्य सान्त्वयित्वा । वल्लभां प्रियां बालचन्द्रिकामिति यावत् । भवत्यास्तव अभिलाषिणमाकाङ्क्षिणम् । दुष्टं हृदयं यस्य तं दुर्जनमित्यर्थः । एनं दाखवर्मणम् । मृदुः कोमलः । अधिष्ठाय आविश्य आक्रम्येत्यर्थः । तदाकारेति तस्या बालचन्द्रिकायाः आकाररूपदः सुन्दराकृतेराशया मृङ्खलितं बद्धं हृदयं यस्य सः । तद्रूपाकृष्टचित्त इत्यर्थः । सम्बन्धयोग्यः अनुरूपः । साहसिकः साहसं कर्तुं समर्थः । रतिमन्दिरे सुरतगृहे । निजित्य विजित्य । एकया एकमात्रया सख्या सहचर्या समेतया युक्तया । संलापामृतसुखं आलापजनितानन्दम् । कुशली अक्षतशरीरः । तेन तादृशेन पुरुषेण । चक्रवाकस्य संशयः सन्देहो यस्मिन् तादृश आकारः स्वरूपं ययोस्तादृशी पयोधरी कुची यस्याः सा । विवाहनीया परिणया । इति इत्यम् । पुरजनस्य पुरतः-नागरिकान् प्रति । भवदीयैः भवत्पक्षीयैः । सत्यवाक्यैः प्रामाणिकैः ।

(१८) उस अंगनाके मनोगत भावोंको जानकर तथा अपने ऊपर उसका प्रगाढ़ानुराग ज्ञातकर एवं अपने मनोरथमें दाखवर्माको विघ्नभूत जानकर मैंने उस दाखवर्माको मार डालनेकी युक्ति सोची, अपनी वल्लभाको आश्रासन देकर कहा—हे तरुणि ! तुम्हें बलात् चाहने वाले उस दुष्ट दाखवर्माकी इत्याके लिए मैं कोई सरल उपाय सोच रहा हूँ । अब तुम आज जाकर लोगोंसे यह कह दो कि मुझे सिद्ध तपस्वीने बताया है कि बालचन्द्रिकाके ऊपर कोई प्रेत रहता है । उसके लावण्य पर मुग्ध होकर जो कोई साहसी पुरुष उसके साथ रमणकी इच्छा रखता हो उसे चाहिये कि वह अपनी योग्यताका परिचय उसके रतिमन्दिर में जाकर देवे । रतिमन्दिरमें प्रेतकी जीतकर तथा सखीके साथ बैठे हुई उस सुन्दरीके साथ वार्तालाप करके जो कुशलतासे निवृत्त होकर आवेगा उसीके साथ चक्रवाकके समान स्तनधारिणी बालचन्द्रिकाका विवाह होगा । अनेक बार नगरमें इस बातको प्रसिद्धि कर

तदनु दासवर्मा वाक्यानीत्थंविधानि श्रावंश्रावं तूष्णीं यदि भिया स्थास्यति तर्हि वरम्, यदि वा दीर्जन्येन त्वया सङ्गमङ्गीकरिष्यति, तदा स भवदी-
यैरित्थं वाच्यः—

(१९) 'सौम्य, दर्पसारवसुधाधिपामात्यस्य भवतोऽस्मन्निवासे साहसं
करणमनुचितम् । पौरजनसाक्षिकं भवन्मन्दिरमानीतया अनया तोयजाक्ष्या
सह क्रीडन्नायुष्मान्यदि भविष्यति तदा परिणीय तूष्णीं मनोरथान्निविश'
इति । सोऽप्येतदङ्गीकरिष्यति । त्वं सखीवेषधारिणा मया सह तस्य
मन्दिरं गच्छ । अहमेकान्तनिकेतने मुष्टिजानुपादाघातैरतं रमसान्निहत्य
पुनरपि वयस्यामिषेण भवतीमनु निःशङ्कंनिर्गमिष्यामि ! तदेनमुपायम-
ङ्गीकृत्य विगतसाध्वसलज्जा भवज्जनकजननीसहोदराणां पुरत आवयोः

असकृत् पुनः पुनः । भिया भयेन । यदि वा पश्चान्तरे । दीर्जन्येन दुर्जन्येनतया हेतु-
ना । त्वया सहेति शेषः सङ्गमासक्तिम् । अङ्गीकरिष्यति स्वीकरिष्यति । स दास-
वर्मा । इत्थं वक्ष्यमाणम् । वाच्यः कथनीयः ।

(१९) दर्पसारवसुधाधिपस्य दर्पसारनृपतेरमात्यस्य मन्त्रिणः । अस्मन्निवासे
अस्माकं गृहे । साहसकरणं साहसकार्यानुष्ठानम् । पौरजनाः साक्षिणो यस्मिंस्तद्यथा
तथेति क्रियाविशेषणम् । पुरजनानां समक्षमित्यर्थः । भवतो मन्दिरं गृहम् । तोयजे
कमले इवाक्षिणी यस्यास्तया । क्रीडन् विहरन् । आयुष्मान् कुशली । परिणीय वि-
वाह्य । निविश उपभुंक्ष्व । सोऽपि दासवर्मजिपि । एतत् यन्मयोक्तमिति भावः । त्वं
बालचन्द्रिका । मया पुष्पोद्भवेनेत्यर्थः । तस्य दासवर्मणः एकान्तनिकेतने निजने
गृहे । मुष्ट्या जानुना पादेन च ये आघाताः प्रहारास्तैः । रमसात् वेगात् । वयस्या-
मिषेण सखीव्याजेन । भवतीमनु तव पश्चात् । विगते अपगते साध्वसलज्जे भयत्रपे

देनी चाहिये । यदि दासवर्मा इस बातसे भयान्वित हो जाय तो ठीक है । और यदि वह
न माने तथा उत्पात मचावे तो तुम्हारे घरके लोग उससे यह कह दें—

(१९) हे सौम्य! आप राजा दर्पसारके अमात्य हैं । हमारे गृहपर आपको ऐसा करना
अनुचित है । नगरवासियोंके सामने इस पक्षलोचनोंको अपने यहाँ ले जाकर यदि झूठसे
रह सकें तो रहें और इसके साथ परिणय भी वहीं कर लें तथा मनोमिलाप पूर्ण करें । वह
अवश्य इस बातको स्वीकार कर लेगा तब उस समय सखीके वेषमें मैं तुम्हारे साथ चलींगा
तुम मेरे साथ उसके यहाँ चलनेको राजी हो जाना । समय पाकर एकान्तमें मैं उसे मुक्कों-
लातो-थप्पड़ों आदिके प्रहारोंसे मार डालूंगा । फिर वही वेशमें तुम्हारी सखीके रूपमें
बाहर चला आऊंगा । मेरी इस शुक्तिको तुम स्वीकार कर लो और अपने जननी-जनक—

प्रेमातिशयमाख्याय सर्वथास्मत्परिणयकरणे ताननुनयेः । तेऽपि वंशसंप-
ल्लावण्याढ्याय यूने मह्यं त्वां दास्यन्त्येव । दास्यमणो मारणोपायं तेभ्य-
कथयित्वा तेषामुत्तरमाख्येयं मह्यम्' इति ।

(२०) सापि किञ्चिदुत्फुल्लसरसिजानना मामववीत् - 'सुभग, क्रूर-
कर्माणं दास्यवर्माणं भवानेव हन्तुमर्हति । तस्मिन्हृते सर्वथा युष्मन्मनो-
रथः फलिष्यति । एवं क्रियताम् । भवदुक्तं सर्वमहमपि तथा करिष्ये'
इति मामसकृद्विवृतवदना विलोकयन्ती मन्दं मन्दमगारमगात् । अहमपि
बन्धुपालमुतेत्य शकुनज्ञात्तस्मात् 'त्रिशद्विवसानन्तरमेव भवत्सङ्गः संभवि-
ष्यति' इत्यशृणवम् । तदनु मदनुगम्यमानो बन्धुपालो निजावासं प्रविश्य
मामपि निलयाय विससर्ज ।

यस्याः सा । त्वमिति शेषः । प्रेम्णोन्नुरागस्य अतिशयमाधिक्यम् । सर्वथा सर्वप्रका-
रेण । तान् जनकादीन् । अनुनयेः प्रीणयेः । वंशसम्पदा कुलगौरवेण लावण्येन
सौन्दर्येण चाढ्याय सम्पन्नाय । यूने तस्याय । तेभ्यो जनकादिभ्यः । तेषामुत्तरं—
ते एतत् सर्वं श्रुत्वा यत् कथयिष्यन्ति तत् । आख्येयं कथनीयम् ।

(२०) किञ्चिदुत्फुल्लमीषद्विकसितं सरसिजं कमलमिवाननं वदनं यस्याः सा ।
सुभग सौम्येति सम्बोधनम् । युष्मन्मनोरथः मत्पाणिग्रहरूपः । तथा—यथा भवतोप-
दिष्टम् । असकृत्पुनः पुनः । विवितं परावृतं वदनं यया सा । पश्चात् स्थितं मामवलोक-
यितुमिति भावः । अगारं गृहम् । शकुनज्ञात् निमित्तज्ञानकुशलात् । तस्मात् बन्धुपाला-
त् । भवत्सङ्गः भवता सह मिलनम् । मदनुगम्यमानः मया अनुस्त्रियमाणः । निजावासं
स्वगृहम् । निलयाय (मम) निलयं गन्तुम् । निलयो गृहम् । विससर्ज विसृष्टवान्
प्रेषयामासेति यावत् ।

माई आदिसे अपनी प्रगाढ़ प्रीतिका वृत्त सुनाकर हम लोगोंमें विवाह हो जाय ऐसी
विनती करो । वे लोग तुम्हारी विनयपर तथा मेरी कुलोनता और सौन्दर्यपर प्रसन्न हो
जायेंगे और तुम्हारा विवाह मेरे साथ कर देंगे । उन लोगोंसे दास्यवर्माके मारनेकी युक्ति
भी बतला दो और मेरी इस युक्तिपर जो उनके विचार हों वे भी मुझे बतला देना ।

(२०) यह सुनकर उसने सुखकमलको विकसित करके कहा—हे सुभग ! उस क्रूर-
कर्मी दास्यवर्माको आप ही मार सकते हैं । आप यदि उस दुराचारीको मार डालें तो सभी
मनोकामनाएँ आपकी पूर्ण होंगी । इसी रीतिपर सब कार्य आप करें । मैं भी आपके
आदेशानुसार सारे कार्य कर दूँगी । ऐसा कहकर वह विकसित जयनोंसे मुझे अनेकवार
अवलोकन करती हुई वहाँसे चली गयी । मैं भी वहाँसे लौटकर शकुनश बन्धुपालके समीप
आया तथा उसने शुभ शकुन देखकर मुझसे कहा—तीस दिवसोंके पश्चात् आपके सहयो-

(२१) मन्मायोपायवागुरापाशलग्नेन दारुवर्मणा रतिमन्दिरे रन्तुं समाहूता बालचन्द्रिका तं गमिष्यन्ती दूतिकां मन्निकटमभिप्रेषितवती । अहमपि मणिनूपुरमेखलाकङ्कणकटकताटङ्कहारक्षौमकज्जलं वनितायोग्यं मण्डनजातं निपुणतया तत्तत्स्थानेषु निक्षिप्य सम्यगङ्गीकृतमनोज्ञवेषो वल्लभया तथा सह तदागारद्वारोपान्तमगच्छम् ।

(२२) द्वाःस्थकथितास्मदागमनेन सादरं विहिताभ्युदगतिना तेन द्वारोपान्तनिवारिताशेषपरिवारेण मदन्विता बालचन्द्रिका संकेतागार-

(२१) मन्मायेति — मम मायया कपटेन य उपायः स एव वागुरापाशो बन्धनरज्जुस्तत्र लग्नो बद्धस्तेन । मया तस्य विनाशार्थं ये कपटोपाया रचितास्तां लङ्घितुमसमर्थेनेति भावः । तं तत्समीपम् । गमिष्यन्ती प्रस्थास्यमाना । मणिनूपुरो मञ्जीरः, मेखला रशना, कङ्कणकटके वलयभेदौ, ताटङ्कं कर्णभूषणं, हारो मुक्तासरः, क्षौमं दुकूलम्, कज्जलमञ्जनञ्चतत्सर्वं पादादिसूषणम् । वनितायोग्यं स्त्रीजनोचितम् । निपुणतया कौशलेन । तत्तत्स्थानेषु तत्तदङ्गेषु । निक्षिप्य परिधाय । सम्यग् निपुणं यथा स्यात्तथा अङ्गीकृतः स्वीकृतो धृत इति यावत्, मनोज्ञो मनोरमो वेषो येन सः । स्त्रीवेषं विधृत्येत्यर्थः । वल्लभया प्रियया । तथा बालचन्द्रिकया । तदागारेति—तस्य दारुवर्मणः आगारद्वारस्य गृहद्वारस्य उपान्तं समीपम् ।

(२२) द्वाःस्थेति—द्वास्थैर्द्वारिकैः कथितं विज्ञापितं अस्माकमागमनं यस्मै तेन । विहिता कृता अभ्युदगतिरभ्युत्थानं येन तेन । दारुवर्मणा । द्वारोपान्ते द्वारसमीपे निवारिता रुद्धाः अशेषा निखिलाः परिवाराः परिजना येन तेन । मदन्विता मया अन्विता—मत्पुरोर्वर्त्तिनीत्यर्थः । संकेतागारं पूर्वनिर्दिष्टस्थानम् । अनीयत नीता । अनीयित्वा आपसे सम्मिलन होने का योग है । तत्पश्चात् मेरे पीछे-पीछे बन्धुपाल वहाँसे आया और वह अपने घर गया तथा मुझे भी अपने घर जानेकी अनुमति दी ।

(२१) मेरे बुक्तिरूपी मायाजालके पाशोंमें बँधकर वह दारुवर्मा बालचन्द्रिकाके साथ रमण करनेके लिए रतिमन्दिरमें उद्यत हो गया तथा उसने उसे वहाँपर बुलाया । जब वह जानेको तैयार हो गयी तब अपनी एक दासी द्वारा उसने मुझे बुलवाया । मैं भी वनिताओंके अनुरूप आभूषणोंसे पूर्णरूपेण अलंकृत हो गया अर्थात्—रत्नजटित नूपुर, करधनी, कङ्कण, बिजायठ, कनफूल, हार, कण्ठा आदि पहनकर एवं आँखोंमें काजल लगाकर बढ़िया रेशमी वस्त्र धारणकर अपनी सखी बालचन्द्रिकाके साथ मनोज्ञ वेषसे दारुवर्माके विहारमन्दिरके द्वारतक पहुँचा ।

(२२) दारुवर्माको द्वारपरसे अपने जानेकी सूचना संकेतसे दे दी । इसपर दारुवर्मा ने खड़े होकर भीतर-बाहर तथा द्वारके दब-उधरके लोगोंको वहाँसे हटा दिया । तत्प-

मनीयत । नगरव्याकुलां यक्षकथां परीक्षमाणो नागरिकजनोऽपि कुतूहलेन दारुवर्मणः प्रतीहारभूमिमगमत् ।

(२३) विवेकशून्यमतिरसो रागातिरेकेण रत्नखचितहेमपर्यङ्के हंस-
तूलगर्भशयनमानीय तरुणीं तस्यै मह्यं तमिस्रासम्यगनवलोकितपुंभावाय
मनोरमस्त्रीवेषाय च चामीकरमणिमयमण्डनानि सूक्ष्माणि चित्रवस्त्राणि
कस्तूरिकामिलितं हरिचन्दनं कपूरसहितं ताम्बूलं सुरभीणि कुसुमानी-
त्यादिवस्तुजातं समर्प्य मुहूर्तद्वयमात्रं हासवचनैः संलपन्नतिष्ठत् ।

यतेति णीञ् प्रापणे इत्वस्य धातोः कर्मणि लङ् । द्विकर्मकत्वाच्च बालचन्द्रिकेत्यत्र
मुख्ये कर्मणि प्रथमा । नगरव्याकुलां पुरव्यासाम् । परीक्षमाणः सत्या न वेति निर्धा-
रयन् । प्रतीहारभूमिं द्वारदेशम् ।

(२४) विवेकेन सदसद्विचारेण शून्या रहिता मतिबुद्धिर्यस्यासौ । असौ दारुव-
र्मा । रागातिरेकेण अनुरागातिशयेन । रत्नैर्मणिभिः खचितः स्थूतः यो हेमनः सुवर्णस्य
पर्यङ्कः खट्वा तस्मिन् । हंसवत् स्वच्छस्तूलः हंसतूलः, स गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य तादृशं
शयनं शय्याम् । आनीय आरोप्य । तरुणीमिति शेषः । तस्यै तरुण्यै बालचन्द्रिकायै ।
नह्यं स्त्रीवेषधारिणे पुष्पोद्भवायेत्यर्थः । तमिस्रेति—तमिस्रायां तमस्यां रात्रौ सम्यक्
स्पष्टं अनवलोकितः अदृष्टः पुष्पावः पुरुषभावो यस्य तस्मै । मनोरमः सुन्दरः स्त्रीवेषो
यस्य तस्मै । विशेषणद्वयमेतत् मह्यमित्यस्य सम्प्रदाने चतुर्थी । चामीकरमणिमयानि
सुवर्णरत्नविकाराणि मण्डनानि सूक्ष्मानि श्लक्ष्णानि । चित्रवस्त्राणि
मनोरमवासांसि । कस्तूरिकामिलितं मृगमदवासितम् । हरिचन्दनं गन्धद्रव्यविशेषः
सुरभीणि सुगन्धोनि । वस्तुजातं द्रव्यसमूहम् । समर्प्य दत्त्वा । हासवचनैः हास्ययुक्त-
वाक्यैः । संलपन् आलापं कुर्वन् ।

इवात् मेरे आगे चलती हुई बालचन्द्रिका सहित मुझे भीतर ले गया । मुख्य फाटकपर
व्याकुल नागरिकोंकी भीड़ एकत्र थी—गह्र ज्ञात करनेके लिए कि प्रेत क्या करता है ?

(२५) विवेक शून्यमतिवाले दारुवर्मणे मैथुनकी प्रवलेच्छासे उस बालचन्द्रिकाको
मणियोंसे जड़ित एक सुवर्णके पलंगपर बिठाया । जिसपर हंसके पंखोंके भरे गद्दे बिछे
थे । पुनः रातमें मुझे (मैं पुरुष हूँ ऐसा न पदचानकर) और मेरी सखीको अर्थात्—मनोहर
दोनों रमणियोंको अनेक प्रकारके आभूषण, महीन कपड़े, कस्तूरीमिश्रित चन्दन, कपूरसे
सुवासित ताम्बूल (पान), सुगन्धित पुष्प तथा इत्र आदि पदार्थ भेंट किये । फिर दो घड़ी
तक हास-परिहास करते वहाँपर बैठा रहा ।

(२४) ततो रागान्धतया सुमुखीकुचग्रहणे मतिं व्यधत् । रोषारुणि-
तोऽहमेनं पर्यङ्कतलान्निःशङ्को निपात्य मुष्टिजानु पादघातैः प्राहरम् ।
नियुद्धरभसविकलमलंकारं पूर्ववन्मेलयित्वा भयकम्पितां नताङ्गीमुपलाल-
यन्मन्दिराङ्गणमुपेतः साध्वसकम्पित इवोच्चैरकूजगहम्—‘हा, बालचन्द्रि-
काविधितेन घोराकारेण यक्षेण दारुवर्मा निहन्वते । सहसा समागच्छत ।
पश्यतेमम्’ इति ।

(२५) तदाकर्ण्य मिलिता जनाः समुद्यद्वाष्पा हाहानिनादेन दिशो
बधिरयन्तः ‘बालचन्द्रिकामधिष्ठितं यक्षं बलवन्तं शृण्वन्नपि दारुवर्मा

(२४ ; तत इति । रागेण कामजनिबद्धिषयाभिलाषेण अन्धतया मत्ततया ।
हेतो तृतीया । सुमुखाः सुवदनायाः बालचन्द्रिकायाः कुचयोः स्तनयोः ग्रहणे पीडने ।
मतिं बुद्धिम् अभिलाषमिति यावत् । व्यधत् अकरोत् । रोषेण क्रोधेन अरुणितः
रक्तवर्णः । अहं वक्ता पुष्पोद्भव इत्यर्थः । एनं दारुवर्माणम् । पर्यङ्कतलात् खट्वायाः ।
मुष्टे जानुनोः पादयोश्च घातैः प्रहारैः । नियुद्धेति—नियुद्धस्य बाहुयुद्धस्य रभसेन वेगेन
विकलं विपर्यस्तम् । अलङ्कारं भूषणम् । मया पृत्रमिति शेषः । पूर्ववत् प्रागिव ।
मेलयित्वा यथास्थानं निवेश्य भयकम्पितां भयेन कम्पयतीम् । नताङ्गीबालचन्द्रिकाम् ।
उपलालयन् आश्वासयन् सान्त्वयन् वा । मन्दिरस्य दारुवर्माणस्य अङ्गणं चत्वरम् ।
उपेत उरगतः प्राप्त इत्यर्थः । साध्वसेन भयेन कम्पित इव न तु सत्यमेव कम्पित इति
भावः । उच्चैरकूजम्—उच्चैः स्वरेण आक्रन्दम् । आक्रन्दनस्य प्रकारमाह—
हेत्यादि—हा इति खेदसूचकमव्ययम् । बालचन्द्रिकायां अधिष्ठितः आक्रम्य स्थितः
तेन । घोरो भयङ्करः आकारः स्वरूपं यस्यासी तेन सहसा सत्वरम् ।

(२५) मिलिताः तत्र सम्मिलिता उपस्थिता इति यावत् । समुद्यद् उदगच्छद् ।
बाष्पं नेत्रजलं येषां ते । हाहानिनादेन हाहेति शब्देन । दिशः काष्ठाः । द्वितीयावहु-

(२४) फिर कामपीडासे मतवाला वह अन्ध होकर उस सुमुखिके स्तनोंको ग्रहण करने
को उद्यत हुआ । उसकी इस हरकतपर मुझे क्रोध आ गया । निश्चिन्त होकर मैंने लाल लाल
आँखें करके उसे उठाकर पलंगके नीचे पटक दिया और घूँसों लातोंके प्रहारोंसे मार डाला ।
लड़ाईमें मेरे अलंकार अव्यवस्थित हो गये थे उन्हें व्यवस्थित करके भयसे काँपनेवाली उस
सखीको प्रीतिसे सान्त्वना देकर मन्दिरके आँगनमें आ पहुँचा । तब भयसे धवरायी हुई
आवाजमें मैं चिल्लाने लगा । ‘हा, हा, गजब हो गया । बालचन्द्रिकाके सिरपर रहनेवाला
भयंकर प्रेत दारुवर्माको मारे डालता है । दौड़ो लोगो, दौड़ो, जल्दी आओ, इस प्रेत
को मारो ।’

(२५) मेरी इस चिल्लाहटको सुनकर आँखोंमें आँसुओंको मरे हुए हाहाकार ध्वनिसे
दिशाओंको बहिरी करते हुए लोग परस्पर कहने लगे ‘इस दारुवर्माके लिए प्रलाप बूढ़ा

मदान्धस्तामेवायाचत । तदसौ स्वकीयेन कर्मणा निहतः । किं तस्य
विलापेन' इति मिथो लपन्तः प्राविशन् । कोलाहले तस्मिंश्चटुललोचनया
सह नैपुण्येन सहसा निर्गतो निजावासमगाम् ।

(२६) ततो गतेषु कतिपयदिनेषु पौरजनसमक्षं सिद्धादेशप्रकारेण
विवाह्य तामिन्दुमुखीं पूर्वसंकल्पितान्सुरतविशेषान्यथेष्टमन्वभूवम् । बन्धु-
पालशकुननिर्दिष्टे दिवसेऽस्मिन्निर्गत्य पुरादबहिर्वर्तमानो नेत्रोत्सवकारि
भद्रदलोलोकनसुखमप्यनुभूदामि' इति ।

(२७) एवं मित्रवृत्तान्तं निशम्याम्लानमानसो राजवाहनः स्वस्य च
वचनस्य रूपम् अधिरयन्तः इत्यस्य कर्म । अधिरयन्तः अधिरा इव कुर्वन्तः—अन्यशब्द-
ग्रहणेऽसमर्थाः कुर्वन्त इति यावत्—उच्चैराकोशन्त इति भावः । अधिरयन्त इति ना-
मघातो रूपम् । शृण्वन्नपि जानन्नपि । मदान्धः मदगर्बितः । तामेवं बालचन्द्रिका-
मेव । स्वकीयेन कर्मणा स्वदोषेण । मिथः परस्परम् । लपन्तः कथयन्तः । कोलाहले
कलकले सञ्जाते इति शेषः । चटुले चपले लोचने यस्यास्तया । बालचन्द्रिकेत्यर्थः ।
नैपुण्येन दक्षतया । सहसा सत्वरम् ।

(२६) पौरजनानां नागरिकाणां समक्षं सम्मुखे । सिद्धस्य सिद्धपुरुषस्यादेशः
कथनं तस्य प्रकारस्तेन । यथा सिद्धे नादिष्टं तथैवेत्यर्थः । पूर्वसंकल्पितान् प्रागेव मन-
स ईप्सितान् । सुरतविशेषान् क्रीडाविशेषान् । यथेष्टं यथामिलावम् । अन्वभूवम्—
अनुभूतवान् अहमिति शेषः । बन्धुपालस्य तदाख्यमित्रस्य शकुनेन शुभसूचकेन निर्दिष्टे
कथिते । पुरात् नगरात् । बहिः बहिःप्रदेशे । नेत्रोत्सवकारि नयनानन्दजनकम् ।
भवतः तव राजवाहनस्येति शेषः । अवलोकनस्य दर्शनस्य सुखमानन्दम् ।

हं । यद्यपि यह मदान्ध पूर्वसे ही जानता था कि बालचन्द्रिकाके सिरपर प्रेत रहता है ।
फिर भी इसने न माना और अपने ही कुकृत्यसे यह फल भोगा—अपने ही काले कृत्यसे
यह मारा गया । अब क्यों खेद करें ।' ऐसा कहते हुए ये लोग अन्दर प्रविष्ट हुए । उसी
कोलाहलबाले समुदायमें मैं भी उस चंचल नयनीके साथ चालाकी से बाहर आकर अपने
वासस्थानकी चला आया ।

(२६) कुछ दिवसों के व्यतीत होने के पश्चात् उस तपस्वीके बताये हुए तरीकेसे मैंने
उस चन्द्रमुखीके साथ विवाह कर लिया । पूर्व संकल्पित मनोभिलाषोंको यथेच्छपूर्वक
भोगा—उसके साथ नाना प्रकारके भोग-विलास किये । फिर बन्धुपालके द्वारा उपदेशित
शकुनसे आज नगरके बाहर आ गया और नयनाभिराम आपके दर्शनकर मुख का
अनुभव किया ।

(२७) इस प्रकारसे मित्रके वृत्तान्तको श्रवणकर राजवाहनका चित्त प्रमुदित हो गया
तथा उसने अपने और सोमदत्त के चरितोंको भी उससे ग्रथावय कद दिया । तब सोमदत्तसे

सोमदत्तस्य च वृत्तान्तमस्मै निवेद्य सोमदत्तम् 'महाकालेश्वराराधनानन्तरं
भवद्वल्लभां सपरिवारां निजकटक प्रापय्यागच्छ' इति नियुज्य पुष्पोद्भवेन
सेव्यमानो भूस्वर्गायमानमवन्तिकापुरं विवेश । तत्र 'अयं मम स्वामिकु-
मारः' इति बन्धुपालादये बन्धुजनाय कथयित्वा तेन राजवाहनाय बहु-
विधां सपर्यां कारयन्सकलकलाकुशलो महीसुरवर इति पुरि प्रकटयन्पु-
ष्पोद्भवोऽमुष्य राज्ञो मञ्जनभोजनादिकमनुदिनं स्वमन्दिरे कारयामास ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते पुष्पोद्भवचरितं नाम
चतुर्थं उच्छ्वासः ।

—०—

अस्मै पुष्पोद्भावाय । महाकालेश्वरस्य उज्जयिनीस्थमहादेवस्याराधनस्य पूजायाः अन-
न्तरं पश्चात् । भवतस्तव । सोमदत्तस्येति शेषः । वल्लभां पत्नीम् । सपरिवारां सप-
रिजनाम् । निजकटकं स्ववसतिम् । प्रापय्य नीत्वा । नियुज्य आदिश्य सोमदत्तमिति
शेषः । भूस्वर्गेति—भुवि पृथिव्यां स्वर्गं इवाचरदिति भूस्वर्गायमाणं=स्वर्गंतुल्य-
मित्यर्थः । स्वामिकुमारः प्रभुपुत्रः । बन्धुपाल आदिर्यस्य तस्मै । तेन बन्धुजनेन=
प्रयोज्यकर्त्रा । सपर्यां पूजाम् । सकलासु कलासु विद्यासु कुशलः पटुः महीसुरवरः
द्विजश्रेष्ठः । इति एतत् । पुरि नगरे । प्रकटयन् प्रकाशयन् । राजवाहनस्य नृपत्वं
गोपयन्निति भावः मञ्जनभोजनादिकं स्नानाशनादिकम् । अनुदिनं प्रतिदिवसम् ।
स्वमन्दिरे निजगृहे पुष्पोद्भवस्येति शेषः ।

इति श्रीताराचरणमट्टाचार्यकृतायां बालविबोधिनीसमाख्यायां
दशकुमारचरितव्याख्यायां चतुर्थं उच्छ्वासः ।

—०—

कहा—अपनी पत्नी तथा कुटुम्बी जनोको महाकालके पूजनके पश्चात्, यथास्थान पहुँचा-
कर, शीघ्र मेरे पास आओ । इस रीतिसे सोमदत्तको आदेश देकर राजवाहन, पुष्पोद्भवे
साथ-साथ भूस्वर्गपर स्वर्गके सबूझ सुन्दर अवन्तिकापुरीमें आया । वहाँ आनेपर पुष्पो-
द्भवने अपने मित्रों बन्धुपाल आदिसे कहा—ये मेरे स्वामिपुत्र हैं । इस बातको सुनकर उन
छोगोंने अनेक प्रकारके पदार्थोंके द्वारा राजवाहनका स्वागत सत्कार किया तथा पूजन
किया । अपने नगरमें राजवाहनका परिचय कराते हुए लोगोंसे कहा—ये समस्त कलामें
प्रवीण ब्राह्मण हैं—ऐसा कहकर राजवाहनको नगरवासियोंसे गुप्त रखा । फिर अपने इष्ट
राजमन्दिरमें उसे स्नान भोजन भित्त कराने लगा तथा सुखसे निवास करने लगा ।

इस प्रकारसे चतुर्थोच्छ्वासकी बालक्रीड़ा नामक हिन्दी टीका समाप्त हुई ।

—०—

पञ्चमोच्छ्वासः

(१) अथ मीनकेतनसेनानायकेन मलयगिरिमहीरुहनिरन्तरावासि-
भुजङ्गमभुक्तावशिष्टेनेव सूक्ष्मतरेण घृतहरिचन्दनपरिमलभरेणेव मन्दग-
तिना दक्षिणानिलेन वियोगिहृदयस्थं मन्मथानलमुज्ज्वलयन्, सहकारकि-
सलयमकरन्दास्वादनरक्तकण्ठानां मधुकरकलकण्ठानां काकलीकलकलेन
दिक्चक्रं वाचालयन्, मानिनीमानसोत्कलिकामुपनयन्, माकन्दसिन्दुवार-

(१) अथेति । अथानन्तरं वसन्तसमयः समाजगामेत्यग्निमेणान्वयः । मीनेति—

मीनकेतनस्य कामस्य सेनायाः सैन्यस्य नायकः प्रधानवीरः सेनापतिरित्यर्थः, तेन ।
मलयानिलस्य अत्यन्तकामोद्दीपकत्वान्नायकत्वमुक्तम् । मलयगिरेर्मलयपर्वतस्य मही-
रुहेषु वृक्षेषु निरन्तरं निरवच्छिन्नं निबिडमिति यावत्, आवासिनां वासं कुर्वतां
भुजङ्गमानां सर्पाणां भुक्तस्य खादितस्यावशिष्टेन अतिरिक्तेनेव, अत एव सूक्ष्मतरेण
मन्दतरेण । भुजङ्गमानां पवनाशनत्वाद् यावान् वायुर्मलयाच्चलितस्तस्य प्रचु-
रौऽशस्तः खादितस्ततोऽवशिष्टः अत एव मन्दतर इति भावः । मन्दतरत्वे हेतुत्प्रेक्षि-
तः । घृतेति—घृतः स्वीकृता हरिचन्दनस्य वृक्षविशेषस्य परिमलभर आमोदातिशयो
येन तेनेव मन्दगतिना वीरेण । भाराक्रान्तत्वं मन्दगतिवत् हेतुः स चोत्प्रेक्षितः । गृही-
तभारस्य मन्दगतित्वञ्च स्वभावसिद्धम् । दक्षिणानिलेन मलयवायुना करणेन । वियो-
गिनां विहरिणां हृदयेषु चित्तेषु लिप्सतीति वियोगिहृदयस्थं विगृहीहृदगतम् । मन्मथा-
नलं कामाग्निम् । उज्ज्वलयन् उद्दीपयन् - उज्ज्वलयन्नित्यादि शत्रन्तपदादि वसन्तऽ-
समय इत्यस्य विशेषणानि, सहकारेति—सहकाराणामाभ्रतस्त्रणां किसलयमकर-
न्दयोः पल्लवपुष्परसयोः स्वादनेन मक्षणेन रक्तो मधुररागयुक्त इति यावत् कण्ठ-
स्वरो येषां तेषाम् । मधुकरा भ्रमराश्च कलकण्ठाः कोकिलाश्च ते तेषाम् । काकली-
कलकलेन काकलीकोलाहलेन । दिशां चक्रं मण्डलम् । वाचालयन् मुखरयन् । मानि-
नीनां मानवतीनां मानसस्य मनस उत्कलिकामुत्कण्ठाम् । उपनयन् प्रापयन् । माक-
न्दः सहकारश्च सिन्दुवारो निर्गुण्डी च रक्ताशोकश्च किशुकः पलाशश्च तिलकस्तिल-

(१) अनन्तर कुछ समय बाद वसन्त ऋतु आकर उपस्थित हो गयी जिसका सेनाधिप
स्वयं मीनकेतन कामदेव था । मलय पर्वतपरके चन्दनके वृक्षोंपर निवास करनेवाले सोंपोंके
पीनेसे अवशिष्ट तथा चन्दनकी सुगन्धसे मिश्रित पवन शनैः-शनैः चलता हुआ दक्षिण पवन
के साथ विरहियोंके अन्तःकरणोंमें कामोद्दीपन कर रहा था । आमकी मञ्जरियोंके परागोंका
आस्वादन कर लाल कण्ठवाले कोकिलोंकी मधुर ध्वनिसे तथा भ्रमरोंकी गुंजारोंसे कामदेव
ने दिशाओंको मुखरित कर दिया था और मानिनी अंगनाओंके हृदयोंको उत्कण्ठित कर
दिया था । आम, निर्गुण्डी, रक्ताशोक, पलाश तथा तिलकादि वृक्षोंको अंकुरित करके

रक्ताशोर्ककिशुकतिलकेषु कलिकामुपपादयन्, मदनमहोत्सवाय रसिक-
मनांसि समुल्लासयन्, वसन्तसमयः समाजगाम ।

(२) तस्मिन्नतिरमणीये कालेऽवन्तिसुन्दरो नाम मानसारनन्दिनी
प्रियवयस्यया बालचन्द्रिकया सह नगरोपान्तरम्योद्याने विहारोत्कण्ठया
पौरसुन्दरीसमवायसमन्विता कस्यचिच्चूतपोतकस्य छायाशीतले सैकत-
तले गन्धकुसुमहरिद्राक्षतचीनाम्बरादिनानाविधेन परिमलद्रव्यनिकरेण
मनोभवमर्चयन्ती रेमे ।

(३) तत्र रतिप्रतिकृतिमवन्तिसुन्दरीं द्रष्टुकामः काम इव वसन्त-
सहायः पुष्पोद्भवसमन्वितां राजवाइनस्तदुपवनं प्रविश्य तत्र-तत्र-मलयमा-

वृक्षश्च ते तेषु । कलिकां कोरकम् । उपपादयन् जनयन् । मदनमहोत्सवाय मदनम-
होत्सवार्थम् । रसिकानां कामिजनानां मनांसि मानसानि । उल्लासयन् उत्साहयन् ।

(२) तस्मिन् पूर्वोक्ते । काले वसन्त इत्यर्थः । मानसारस्य तदाख्यमालदेव-
रस्य नन्दिनी कन्या । अवन्तिसुन्दरीति नामधेया । प्रियवयस्यया प्रियसख्या ।
नगरस्योपान्ते सीमायां यद् रम्यं मनोहरमुद्यानमुपवनं तत्र । विहारार्थं क्रीडार्थमु-
त्कण्ठया व्याकुलतया । पुरे भवाः । पौराश्च ताः सुन्दर्यस्तासां पौराङ्गनानां समवा-
येन मण्डलेन समन्विता युक्ता । चूतपोतकस्य शिशुसहकारस्य । छायाया शीतलं
तस्मिन् । सैकततले क्षिकतामयप्रदेशे । गन्धश्चन्दनं, कुसुमं पुष्पं, हरिद्रा, अक्षतास्त-
ण्डुलाः, चीनाम्बरं सूक्ष्मवस्त्रं इत्यादिनानाविधेन अनेकप्रकारेण । परिमलद्रव्यनिकरेण
गन्धद्रव्यसमूहेन । मनोमवं कामम् । रेमे चिक्रीड ।

(३) तत्र तस्मिन् समये । रतेः कामपत्न्याः प्रतिकृतिः प्रतिमा ताम् । वसन्तः
सहायो यस्य स वसन्तद्वितीय इत्यर्थः । मलयेति—मलयमास्तेन दक्षिणानिलेन

मदनमहोत्सव मनानेके निमित्त कामदेवने रसिकोंके हृदयोंमें एक विशेष रीतिका उल्लास
ला दिया । इस तरहसे वसन्त काल जब आ पहुँचा तब—

(२) ऐसी सुखदायी ऋतुमें राजा मानसारकी कन्या अवन्तिसुन्दरी अपनी प्रिय सह-
चरी बालचन्द्रिकाके साथ विहार करनेकी अभिलाषासे नगरके समीप उपवनमें आयी ।
उसके साथ नगरकी महिलाएँ भी थीं । उस उपवनमें आकर उसने एक छोटे आमके वृक्षके
नीचे, रोरी, चन्दन, फल, फूल, इल्ली, अक्षत तथा चीनदेशीय रेशमी वस्त्रोंके द्वारा
सुगन्धित द्रव्योंके सहित विधिवत् आनन्दके साथ कामदेवका पूजन किया और क्रीड़ा
करने लगी—सखियोंसे विनोद करने लगी ।

(३) कामदेवके समान मनोज्ञ राजवाइन भी पुष्पोद्भवके साथ उसी समय कामदेवकी
पत्नी के समान मनोहर अवन्तिसुन्दरीको देखने जब वहाँपर आ गये तब ऐसा मालूम

रतान्दोलितशाखानिरन्तरसमुद्भिन्नकिसलयकुसुमफलसमुत्लसितेषु रसालतरुषु कोकिलकीरालिकुलमधुकराणामालापाञ्छ्रावंश्रावं किञ्चिद्विकसदिन्दीवरकङ्क्षारकैरवराजीवराजीकेलिलोलकलहंससारसकारण्डवचक्रवाकचक्रवालकलरवग्याकुलविमलशीतलसलिलललितानि सरांसि दर्शदर्शममन्दर्लालया ललनासमीपमवाप ।

(४) बालचन्द्रिकाया 'निःशङ्कमित आगम्यताम्' इति हस्तसंज्ञया समाहृतो निजतेजोजितपुरुहूतो राजवाहनः कृशोदर्या अवन्तिसुन्दर्या अन्तिकं समाजगाम ।

आन्दोलितासु कम्पितासु शाखासु निरन्तरं निरवच्छिन्नं समुद्भिन्नेविकसितैः किसलयकुसुमफलेः पल्लवपुष्पफलेः समुत्लसितेषु शोभितेषु । रसालतरुषु आम्रवृक्षेषु । कोकिलेति—कोकिलाः पिकाश्च कीराः शुकाश्च अलिकुलं भ्रमरसमूहश्च मधुकरा भ्रमराश्च ते तेषाम् । आलायान शब्दान् । श्रावं श्रावं वारं वारं श्रुत्वा । आभीक्ष्ण्ये णमुल् किञ्चिदिति—किञ्चिदीषद् विकसन्तीषु प्रस्फुटन्तीषु इन्दीवराणां, कङ्क्षाराणां सौगन्धिकानां, कैराणां कुमुदानां राजीवानां कमलानां च राजीषु श्रेणिषु केलिलोलाः क्रीडासक्ता ये कलहंसाः कादम्बाः सारसाः पुष्कराङ्गाः कारण्डवा मदगवः—(मदगुः कारण्डवः प्लव इत्यमरः) चक्रवाकाश्चक्राङ्गाश्च तेषां यच्चक्रवालं मण्डलं तस्य कलरवेण अव्यक्तमधुरध्वनिना व्याकुलानि व्याप्तानि विमलानि स्वच्छानि शीतलानि शिशिराणि यानि सलिलानि जलानि तैर्ललितानि मनोरमाणि । सरांसि सरोवराणि दर्शं दर्शं वारं वारं दृष्ट्वा । अत्रापि पूर्ववर्णमुल् । ललनासमीपं अवन्तिसुन्दरीनिकटम् । अवाप प्राप्तवान् राजवाहन इति शेषः ।

(४) निःशङ्कं निर्भयम् । हस्तसंज्ञया करचेष्टया । समाहृत आकारितः । निजतेजसा स्वप्रतापेन निजितः पराजितः पुरुहूत इन्द्रो येन सः । कृशमुदरं यस्याः सा कृशोदरी तस्याः क्षीणमव्याया इत्यर्थः ।

होता था, मानो वसन्तके साथ कामदेव अपनी स्त्री रतिको देखने आया हो । मलय पवनके झोकोसे झूमते और नवीन-नवीन कोपलोंके पुष्पोंके, और फलोंके भारसे दबे आमोंके पेड़ोंपर बैठी कोयलों और सुगंधों की ध्वनियाँ तथा भ्रमरोंकी सुरीली तानोंसे कणोंको सुख देते हुए एवं अधखिले नीले तथा सफेद कमलों-कुसुमिनियों और साधारण पक्षोंपर केलि करते हुए राजहंस, सारस, चक्रवाकोंके समुदायके मधुर-मधुर गानोंसे व्याकुल निर्मल तथा शीतल जलवाले तालाबोंकी शोभाको बार बार निरखते हुए वे लोग अवन्तिसुन्दरीके समीप जा-पहुँचे ।

(४) दूरसे ही बालचन्द्रिकाने हाथके संकेतसे राजवाहनको पुकारकर कहा—निडर होकर चले आइये । उसके इशारेपर अपने तेजसे इन्द्रको पराजित करनेवाले राजवाहन उस

(५) या वसन्तसहायेन समुत्सुकतया रतेः केलीशालमञ्जिकाविधित्सया कञ्चन नारीविशेषं विरच्यात्मनः क्रीडाकासारशारदारविन्दसौन्दर्येण पादद्वयम् उद्यानवनदीर्घिकामत्तमरालिकागमनरीत्या लीलालसंगतिविलासम्, तूणीरलावण्येन जङ्घे, लीलामन्दिरद्वारकदलालालित्येन मनोज्ञमूर्युगम्, जैत्ररथचातुर्येण घनं जघनम्, किञ्चिद्विकसन्लीलावतंसकङ्क्षारकोरककांठरानुवृत्त्या गङ्गावर्तसनाभि नाभिम्, सौधारोहणपरि-

(५) या अवन्तिमुन्दरी निमित्तेव रराजेत्यग्निमेणान्वयः । वसन्तः सहायो यस्य तेन कामेनेत्यर्थः । समुत्सुकतया रत्यर्थमुत्कण्ठिततया । रतेः स्वपत्न्याः । केली क्रीडा तदर्थं या शालमञ्जिका कृत्रिमपुत्रिका तस्या विधित्सा निर्मातुमिच्छा तया । कञ्चनेति धनिर्वचनीयमित्यर्थः । विरच्य निर्माय । आत्मनः स्वस्य । क्रीडाकासारे विहारसरसि यद् शारदं शरत्कालसम्बन्धि अरविन्दं कमलं तस्य सौन्दर्येण कान्त्या । कासारारविन्देति पाठान्तरम् । तत्र सारं सारभूतं यदरविन्दमित्यर्थः । तेन पादद्वयं चरणयुगलं नारीविशेषस्येति शेषः । विधायेत्यग्निमेणान्वयः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र । उद्यानवने उपवने या दीर्घिका वापी तस्यां या मत्तमरालिका हंसी तस्या गमनरीतिगतिपरिपाटी तया । लीलया विलासेनालसं मन्दं गतिविलासं गमनप्रकारम् । मरालवन्मन्दगमनेति भावः । तूणीराविषुधी तयोर्लावण्येन सौन्दर्येण जङ्घे — तूणाकारं जङ्गाद्वयमित्यर्थः । लीलामन्दिरस्य मदनक्रीडागृहस्य द्वारे या कदली रम्भातस्तस्या लालित्येन सौन्दर्येण जैत्रो जयनशीलो रथो जैत्ररथः कामस्येति शेषः । तस्य चातुर्येण निर्माणपरिपाट्या । घनं निविडम् । किञ्चिदीषद् विकसन् प्रस्फुटन् लीलावतंसः विलासकणभूषणं यः कङ्क्षारकोरकः सौगन्धिककलिका तस्य कोटरमव्यदेशस्त-

कृशोदरी अवन्तिमुन्दरीके सन्निकट जाकर उपस्थित हो गये ।

(५) अवन्तिमुन्दरीकी शोभा उस समय निम्नरीत्या थी । जैसे कामदेवने अपनी प्रियारति देवीके कीदनार्थ एक पुत्तलिका रची हो—उस पुत्तलिकाके बनानेमें कामदेवने ऐसी दक्षता की कि उसके दोनों चरण उसने अपने क्रीडासरोवरके शरत्कालिक कमलोंकी शोभा से निमित्त किये—अर्थात् उसके दोनों पैर शारदीय कमलके सदृश थे । अपनी वाटिकाकी बावलीमें मदोन्मत्ता होकर भ्रमगशीला हंसिनीकी गतिसे उसकी अलासायी चाल रची-बढ़ अलसाकर हंसकी चालसे चःनेवाली थी । उसकी दोनों जाँघें अपने तूणीर (तरकस) की छविके सदृश बनायीं । अपने लीलामन्दिरके दरवाजेपर छगे हुए केलोंकी छटाको एकत्र कर दोनों घुटने रचे तथा जैत्ररथकी कान्तिसे युक्त उसके जघनस्थल । कामदेवकी स्त्री रतिके कानोंमें अलंकृत कमलोंकी कलिकाके समान शोभाशाली थोड़े-थोड़े विकसित लीलावतंस कर्णभूषण । गङ्गाजीके आवर्त (भौरों) के समान गंभीर उसकी नाभि रची । ऊपर

पाट्या बलित्रयम्, मौर्वीमधुरपङ्क्तिनीलिमलीलया रोमावलिम्, पूर्ण-
सुवर्णकलशशोभया कुचद्वन्द्वम्, (लतामण्डपसौकुमार्येण बाहू), जयश-
ङ्खाभिर्यया कण्ठम् कमनीयकर्णपूरसहकारपल्लवरागेण प्रतिबिम्बीकृत-
बिम्बं रदनच्छदम्, बाणायमानपुष्पलावण्येन शुचि स्मितम्, अग्रदूति-
काकलकण्ठिकाकलालापमाधुर्येण वचनजातम्, सकलसैनिकनायकमल-
यमारुतसौरभ्येण निःश्वासपवनम्, जयध्वजमीनदर्पेण लोचनयुगलम्,

स्यानुवृत्त्या सादृश्येन । गङ्गाया आवर्तो भ्रमिस्तस्य सनाभि सदृशम् । आरुह्यतेऽ-
नेनेति आरोहणम् । करणे ल्युट् । सौधस्य प्रासादस्य यदारोहणं सोपानं तस्य परि-
पाट्या अनुक्रमेण । सोपानपङ्क्तिस्तुल्यं बलित्रयमित्यर्थः । मौर्वी ज्यैव मधुरपङ्क्तिः
रोलम्बमाला तस्या यो नीलिमा नैव्य तस्य लीलया सौन्दर्येण रोमावलि रोमपङ्क्ति-
म् । पूर्णो जलपूर्णो यः सुवर्णकलशः स्वर्णघटस्तस्य शोभया कान्त्या कुचद्वन्द्वं स्त-
नयुगम् । कुचौ तस्याः कामस्य द्वारदेशस्थितशुभसूचकनककलशाकारावित्यर्थः ।
लतामण्डपस्य सौकुमार्येण कोमलतया बाहू हस्तद्वयम् । जयशङ्खस्याभिर्यया शोभ-
या कण्ठ ग्रीवाम् । सा कम्बुरीवेति भावः । कमनीयः सुन्दरो यः कर्णपूरः कर्ण-
भूषणीभूतः सहकारपल्लवो रसालकिसलयं तस्य रागेण रक्तिम्ना, प्रतिबिम्बीकृतं
प्रतिबिम्बवत्कृतं बिम्बं बिम्बफलं येन तादृशं, यत्पूर्वं बिम्बमासीत्तदेवास्या अघरनि-
र्माणानन्तरं प्रतिबिम्बं जातमित्यर्थः । प्रसिद्धबिम्बफलापेक्षयाऽप्यस्या अघरोष्ठयो
रागोऽधिक इति तात्पर्यम् । रदनच्छदमोष्ठम् । बाणवदाचरतीति बाणायमानं यत्
पुष्पं तस्य लावण्येन सौन्दर्येण । शुचि शुद्धम् । स्मितं ह्रास्यम् । अग्रदूतिका प्रथम-
दूती कामस्येति शेषः । या कलकण्ठिका कोकिलवधूस्तस्या यः कलो मधुर आलापो
ध्वनिस्तस्य माधुर्येण मधुरतया । वचनजातं वाक्यसमूहम् । सकलसैनिकानां निखि-
लमदानां कामस्येति शेषः । नायको नेता सेनापतिरिति यावत् यो मलयमारुतो मल-
यवायुस्तस्य सौरभ्येण सौगन्ध्येन । निःश्वासपवनं श्वासवंद्युम् । जयसूचको ध्वजो

अट्टालिकापर चढ़नेके लिए सोपान (सीढ़ियों) के सदृश उसकी त्रिवली । धनुषके ऊपर
मँडरातें भ्रमरावलिकी कालिमासे सुशोभित रोमावली । पूर्ण स्वर्णकलशकी छविको धारण
करनेवाले उसके कुचद्वय बनाये । लतामण्डपकी शोभाके समान उसके दोनों हाथ रचे ।
जयशंखकी ग्रीवाके समान उसका कण्ठ । सुन्दर कनफूलके ऊपर रखी हुई आम्रमंजरीकी
कालिमाके सदृश एवं पके कुंदरू (बिम्बा फल) के समान लाल-लाल उसके ओंठ । बाणोंके
समान आकारवाले फूलोंकी शोभाके समान सुंदर मुसकान तथा पहले-पहल प्रेषित की
जानेवाली कामदूतिका (अर्थात् कोयल) की बाणीके समान मधुर उसकी बाणी तथा
कामदेवकी सम्पूर्ण सेनाके सेनापति मलय पवनकी सुगन्धिसे उसके श्वासोच्छ्वास एवं जय-

चापयष्टिश्रिया भ्रूलते, प्रथमसुहृदः सुधाकरस्यापनीतकलङ्क्या कान्त्या वदनम्, (लीलामयूरबर्हभङ्ग्या केशपाशं) च विधाय समस्तमकरन्द-कस्तूरिकासम्मितेन मलयजरसेन प्रक्षाल्य कर्पूरपरागेण सम्मृज्य निर्मितेव रराज ।

(६) सा मूर्तिमतीव लक्ष्मीर्मालवेशकन्यका स्वेनैवाराध्यमाना सङ्कल्पितवरप्रदानायाविर्भूतं मूर्तिमन्तं मन्मथमिव तमालोक्य मन्दभारुतः-न्दोलिता लतेव मदनावेशवती चकम्पे । तदनु क्रीडाविभ्रम्भास्त्रिवृत्ता

जयध्वजस्तथाभूतो यो मीनो मत्स्यस्तस्य दर्पणाहङ्कारेण । मीनाकारं नयनयुगमिति भावः । चापयष्टिर्धनुर्लता तस्याः श्रिया कान्त्या । वक्त्रे भ्रूलते इत्यर्थः । प्रथमसुहृदः प्रधानमित्रस्य कामस्येति शेषः । अपनीतो दूरीकृतः कलङ्को लाञ्छनं यस्यास्तया । निष्कलङ्कसुधाकरसदृशं वदनमिति भावः । लीलार्थो मयूरः लीलामयूरः क्रीडामयूरः कामस्येति शेषः । तस्य बर्हं पिच्छ तस्य भङ्ग्या रचनया—तत्सदृशमिति भावः । केशपाशं केशकलापम् । विधाय कृत्वा । समस्ताभ्यामेकीकृताभ्यां मकरन्द-कस्तूरिकाभ्यां पुष्परसमृगमदाभ्यां संमितेन युक्तेन मिलितेनेत्यर्थः । मलयजरसेन चन्दन-द्रवेण प्रक्षाल्य आर्द्रीकृत्य । कर्पूरपरागेण कर्पूरचूर्णेन । सम्मृज्य-संवतः समीकृत्य । निर्मितेव रचितेव कामेनेति शेषः ।

(६) मूर्तिमतीव शरीरिणीव, साक्षादित्यर्थः । स्वेनैव स्वयमेव । आराध्यमान-मुपास्यमानम्, अत एव सङ्कल्पितवरप्रदानाय सङ्कल्पितस्य अभिलषितस्य अवन्ति-सुन्दर्येति शेषः । वरस्य प्रदानाय प्रदानार्थमाविर्भूतमुपस्थितम् । तं राजवाहनम् । मन्दमास्तेन धीरसमीरेणान्दोलिता कम्पिता । मदनस्य कामस्यावेश आधिपत्य-स्तद्वती । चकम्पे यथा समीरसम्पर्केण लता कम्पिता भवति तथा सापि कामावेश-वशात् कम्पिताऽभवत् । एतेन तस्या राजवाहने रतिरूपन्नेति ज्ञायते, सात्त्विकभावस्य कम्पनस्यानुभावरूपत्वात् । तदनु एतदवस्थाप्राप्त्यनन्तरम् । क्रीडायां विश्रम्भो

सूचिका पताकामें लगी मीनाकार (मछलीके समान) उसकी दोनों आखें निमित कीं । उसकी मृकुटियों अपने धनुषके समान तिरछी तथा अपने मित्र चन्द्रमाकी निष्कलंक छवि के समान उसका सुन्दर मुख और क्रीड़ा करनेवाले अपने मयूरके समान उसके केशपाश रचकर एवं समी तरहकी सुगन्धियोंसे-कस्तूरी-कर्पूर-चन्दन आदिसे मिश्रित जलसे उसे नहला-धुलाकर पुनः कर्पूरके चूर्णसे (सुगन्धित पाउडरसे) उसकी देह सजा दी—ऐसी सुन्दरी वह, उस समय दीख रही थी ।

(६) मानो साक्षात् मूर्तिमती लक्ष्मी, सुन्दरीके समान माणवनाथकी पुत्री अपने ही द्वारा उपास्यमान तथा पूर्वसंकल्पित वरप्रदानार्थ आए हुए साक्षात् मूर्तिमान कामदेव के समान सुन्दर राजवाहनको देखकर कामवशीभूता होकर मन्द-मन्द कहती हवासे

लज्जया कानि कान्यपि भावान्तराणि व्यधत् ।

(७) 'ललनाञ्जनं सृजता विधात्रा नूनमेषा घुणाक्षरन्यायेन निर्मिता । नो चेदब्जभूरेवंविधो निर्माणनिपुणो यदि स्यात्तर्हि तत्समानलावण्यामन्यां तरुणीं किं न करोति' इति सविस्मयानुरागं विलोकयतस्तस्य समक्षं स्थातुं लज्जिता सती किञ्चित्सखीजनान्तरितगात्रा तन्मयनोभिमुखैः किञ्चिदाकुञ्चितैरञ्चितभ्रूलतैरपाङ्गवीक्षितैरात्मनः कुरङ्गस्यानायमानलावण्यं

विश्वासोऽनुरागविशेषस्तस्मात् । कानि कान्यपि अनिर्वचनीयानीत्यर्थः । भावान्तराणि तदवस्थासमुचितान् नानामावान् ।

(७) ललनाञ्जनमित्यादि न करोतीत्यन्तं विलोकयतः इत्यस्याः क्रियायाः कर्म । न करोतीत्येतत्पर्यन्ता राजवाहनस्य चिन्ता । एषा अवन्तिमुन्दरी । घुणाक्षरन्यायेन काकतालीयसंयोगन्यायेन । घुणः प्रसिद्धः काष्ठकीटो यदृच्छया काष्ठं भिन्दन् सञ्चरति — तथा तस्य सञ्चारेण काष्ठे कदाचिदक्षराकाराणि चिह्नानि जायन्ते । अयमेव घुणाक्षरन्यायः । यथा घुणः अविदित्वैव अक्षराणि निर्माति तथैव इयमपि अविदित्वैव विधातृहस्ताग्निरांता । नो चेत् — अन्यथा । अब्जाद्भवतीति अब्जमूर्त्त्या । एवं विधाया अवन्तिमुन्दरीसदृश्या निर्माणे सृष्टी निपुणः कुशलः । तस्याः समानं तुल्यं लावण्यं सौन्दर्यं यस्यास्ताम् । अन्यामपराम् । किं कथम् । सविस्मयानुरागं विलोकयत इति क्रियाया विशेषणम् विस्मयेनानुरागेण चेत्यर्थः । तस्य राजवाहनस्य । समक्षं पुरस्ताद् । किञ्चिदीषत् सखीजनेन सहचर्या अन्तरितं व्यवहितं गात्रं शरीरं यस्याः सा तथामृता । तस्य राजवाहनस्य नयनयोर्नेत्रयोरभिमुखैः सम्मुखवर्त्तिभिः किञ्चिदाकुञ्चितैरीषत्संक्षिप्तैः । अञ्चिते शोभिते भ्रूलते येस्तैः । अपाङ्गवीक्षितैः कटाक्षैः । आत्मनः कुरङ्गस्य कुरङ्गभूतस्य आत्मनः इत्यर्थः । आनयो जालं तदिवाचरतीति आनायमानं लावण्यं यस्येति विग्रहः । यथा कश्चिद् आनाये कुरङ्गं बध्नाति

काँपती हुई लताके सदृश कांपने लगी । फिर लज्जाके कारण उसने अपनी सखियोंके साथ-खेला बन्द कर दिया तथा न मालूम एक ओर बैठकर क्या क्या सोच-विचार करने लगी ।

(७) उसकी ऐसी प्रतिमा देखकर ऐसा शांत हुआ कि, जब ब्रह्मदेव, सृष्टिमें स्त्रियोंकी रचना करने लगे तब घुणाक्षरन्यायसे यह सुन्दरी बन गयी, अन्यथा इसके समान और स्त्रियाँ क्यों नहीं उन्होंने रचीं । यदि वे ऐसी रचना कर सकनेमें प्रवीण होते, तब न करते ! यह तो धोखेसे बन गयी, ब्रह्माजीने जानकर नहीं रची । नहीं तो और तरुणियाँ ये अवश्य बनाते । आश्चर्य और प्रीतिपूर्वक बार-बार राजवाहनको अवलोकित करनेवाली वह राजकुमारी वहाँपर अधिक न बैठ सकी । बल्कि कुछ दूर हटकर अपनी सखियोंके पीछे आड़में होकर राजवाहनकी ओर श्रृङ्खलियोंसे देखती हुई बैठी । उस समय उसे ऐसा

राजवाहनं विलोकयन्त्यतिष्ठत् ।

(८) सोऽपि तस्यास्तदोत्पादितभावरसानां सामग्र्या लब्धवलस्येव विषमशरस्य शरव्यायमाणमानसो बभूव ।

(९) सा मनसीत्यमचिन्तयत् — 'अनन्यसाधारणसौन्दर्येणानेन कस्यां पुरि भाग्यवतीनां तरुणीनां लोचनोत्सवः क्रियते । पुत्ररत्नेनामुना पुरन्ध्रीणां पुत्रवतीनां सीमन्तिनीनां का नाम सीमन्तमौक्तिकीक्रियते । कास्य-देवी । किमत्रागमनकारणमस्य । मन्मथो मामपहसितनिजलावण्य-मेनं विलोकयन्तीमसूययेवातिमात्रं मथन्निजनाम सान्वयं करोति । किं

तथा राजवाहनः स्वलावणेन अवन्तिसुन्दरीं समाचर्कति इति भावः ।

(८) सोऽपि राजवाहनोऽपि । तस्या अवन्तिसुन्दर्याः । तदा तस्मिन् काले उत्पादिता जनिता ये भावा विकारास्त एव रसास्तेषां सामग्र्या समग्रतया पूर्णतये-त्यर्थः लब्धं प्राप्तं वलं सामर्थ्यं येन तस्य । अन्योऽपि रसायनोपयोगाल्लब्धबलो भवतीति प्रसिद्धमेव । विषमा अयुग्मसंख्यकाः पञ्च शरा बाणा यस्य तस्य, कामस्ये-त्यर्थः । शरव्यं लक्ष्यं तदिवाचरत् शरण्यायमाणं मानसं यस्य सः । सोऽपि तदा मद-नवाणवेद्यो बभूवेत्यर्थः ।

(९) अनन्यसाधारणम् अद्वितीयं सौन्दर्यं यस्य तेन । पुरि नगर्याम् । लोच-नोत्सवो नयनानन्दः । कुत्रायं निवसतीति भावः । पुत्रेषु रत्नमिव, पुत्रश्रेष्ठ इत्यर्थ-स्तेन । सीमन्तिनीनां कामिनीनां मध्ये सीमन्तमौक्तिकीक्रियते शिरोमूषणीक्रियते । या खल्वस्य जननी सा तु सर्वसीमन्तिनीनां शिरोमणिरिति भावः । देवी महिषी । अपहसितं उपहासविषयं कृतं निजं स्वकीयं लावण्यं सौन्दर्यं कामस्येति शेषः येन तम् । एनमित्यस्य विशेषणम् । असूयया अक्षमया । मथन् पीडयन् । निजनाम

मात्रम् होता था कि राजवाहनके कटाक्ष विक्षेप उस हिरणी (अवन्तिसुन्दरी) को फंसाने के लिये आल बिछा रहे हैं और वसी मोहजालमें वह फंस गयी—अर्थात् राजवाहनकी शोभा खूब देखने लगी ।

(८) कुमार राजवाहनका चित्त भी अवन्तिसुन्दरीके भावमय रसोंसे-कटाक्षविक्षेपों से-वर्द्धित होकर कामदेवके बाणोंसे विद्ध हो गया ।

(९) वह अपने मनमें सोचने लगी—ये अनन्यसाधारण शोभाशाली राजकुमार किस पुरकी सौभाग्यवती नारीके हाँगे जो इन्हें देखकर प्रमुदित होगी । वे रमणियाँ धन्य होंगी जो इन्हें देखकर नेत्र सफल करती होंगी । वह धन्य-धन्य पुत्रवती है जिसने इन्हें पुत्ररूपमें प्राप्त किया है । अवश्य ही वह अंगना सर्वश्रेष्ठ होगी जो इन्हें पुत्र कहकर आन-न्दित होती होगी । न जाने इनकी वल्लभा कौन है ? ये इस उपवनमें क्यों आए ? हा, वह मन्मथ भी इनके सौन्दर्यसे निजित ईर्ष्याके साथ देखनेवाली मुझ कुमारीको मथता है तथा

करोमि कथमयं ज्ञातव्य' इति ।

(१०) ततो बालचन्द्रिका तयोरन्तरङ्गवृत्ति भावविवेकैर्जात्वा कान्ता समाजसन्निधौ राजनन्दनोदन्तस्य सम्प्रगाख्यानमनुचितमिति लोकसाधारणैर्वाक्यैरभाषत—'भर्तृदारिके, अयं सकलकलाप्रवीणो देवतासान्निध्यकरण आहवनिपुणो भूसुरकुमारो मणिमन्त्रौषधिजः परिचर्यार्हो भवत्या पूज्यताम्' इति ।

(११) तदाकर्ण्य निजमनोरथमनुवदन्त्या बालचन्द्रिकया सन्तुष्टान्तरङ्गा तरङ्गावली मन्दानिलेनेव सङ्कल्पजेनाकुलीकृता राजकन्या जितमारं कुमारं समुचितास्नासीनं विधाय सखीहस्तेन शस्तेन गन्धकुसुमाक्षमन्मयेति स्वनाम सान्वयं सार्थकम् ।

(१०) तयोरवन्तिसुन्दरीराजवाहनयोः । अन्तरङ्गवृत्ति मनोवृत्तिम् । भावानां मानसविकाराणां विवेकैर्विज्ञानैः । राजनन्दनोदन्तस्य राजवाहनवृत्तान्तस्य । सम्प्रगाख्यानं विशेषेण कथनम् । लोकसाधारणेः लौकिकैः । भर्तृदारिके ! प्रमुपुत्रि ! राजनन्दिनीत्यर्थः सकलासु कलासु नृत्यगीतादिषु प्रवीणः कुशलः । देवतानां सान्निध्यं साक्षात्कारं करोतीति तथा मन्त्रादिसाधनज्ञ इत्यर्थः । आहवनिपुणो युद्धकुशलः । परिचर्यार्हः सत्कारयोग्यः ।

(११) निजमनोरथमनुवदन्त्या स्वाभिलाषानुरूपं कथयन्त्या । तरङ्गावली कल्लोलमाला । सङ्कल्पजेन मनोमयेन । जितोः विजितो मारः कन्दर्पो येन तम् । शस्तेन प्रशस्तेन मनोहारिणा वस्तुनिचयेनेत्यस्य विशेषणम् । तूनां निदचयेन । एषा

अपना मन्मथ नाम सार्थक करता है, क्या करूँ, कैसे जान सकूँ कि ये कौन व्यक्ति है ।

(१०) उस कुमारी बालचन्द्रिकाने उन दोनों की अङ्गवृत्तियोंसे यह जान लिया कि उनके मनमें अनुराग उत्पन्न हो गया है । परन्तु क्षीसमुदायमें यह बात उसने प्रकट न की क्योंकि, ऐसा करना उसे योग्य न मालूम पड़ा कि वह उन सबके समक्ष उनका परिचय देती । अर्थात् राजवाहनको राजकुमार-रूपमें भी कहना उसने वहाँ ठीक न समझा । वार्तालापके प्रसंगमें उसने बताया कि, हे अवन्तिसुन्दरी ! ये (राजवाहन) मणि-मन्त्र औषध के परिज्ञाता हैं तथा समस्त कलाओंमें प्रवीण हैं और देवताओंसे साक्षात्कार करनेमें अति दक्ष हैं साथ ही विप्रसुत भी हैं । अतः आप इनकी पूजा करें—क्योंकि ये आपसे पूजाह्वं हैं ।

(११) राजकुमारी अवन्तिसुन्दरी इस बातपर अति हर्षित हुई तथा अपनी मनोनुकूल बातको बालचन्द्रिकासे सुनकर जैसे वायु के मन्द पड़नेसे जलाशयोंकी तरंगें क्षीण हो जाती हैं वैसे ही उसकी बातोंकी सुननेसे कामतरंगोंसे व्यथित राजकुमारीका अन्तःकरण क्षीण

तद्यनसारताम्बूलादिनानाजातिवस्तुनिचयेन पूजां तस्मै कारयामास । राजवाहनोऽप्येवमचिन्तयत्—‘नूनमेषा पूर्वजन्मनि मे जाया यज्ञवती । नो चेदेतस्यामेवंविधोऽनुरागो मन्मनसि न जायेत । शापावसानसमये तपो-निधिदत्तं जातिस्मरत्वमावयोः समानमेव । तथापि कालजनितविशेष-सूचकवाक्यैरस्या ज्ञानमुत्पादयिष्यामि’ इति ।

(१२) तस्मिन्नेव समये कोऽपि मनोरमा राजहंसः केलीविधित्सया तदुपकण्ठमगमत् । समुत्सुकया राजकन्यया मरालग्रहणे नियुक्तां बालचन्द्रिकामवलोक्य समुचितो वाक्यावसर इति सम्भाषणनिपुणो राजवाहनः सललीमलपत्—‘सखि, पुरा शाम्बो नाम कश्चिन्महीवल्लभो मनोवल्लभया सह विहारवाञ्छया कमलाकरमवाप्य तत्र कोकनदकदम्बसमीपे निद्राधीन-अवन्तिसुन्दरी । जाया पत्नी । शापावसानसमये—यदा शापस्य समाप्तिर्भविष्यति तदा । तपोनिधिना तापसेन येन पूर्वं शापो दत्तस्तेन दत्तं विहितम् । जातिस्मरत्वं पूर्वजन्मस्परणम् । कालेन दीर्घसमयेन जनित उत्पादितो यो विशेषस्तस्य सूचकानि प्रकाशकानि यानि वाक्यानि तैः ।

(१२) तस्या अवन्तिसुन्दर्या उपकण्ठं समीपम् । समुचितो योग्यः । वाक्या-वसरः अस्मिन्नेव समये किञ्चिद्वक्तव्यमित्यर्थः । महीवल्लभो राजा । मनोवल्लभया स्वप्रियया । कमलाकरं सरोवरम् । कोकनदानां रक्तोत्तलानां कदम्बं समूहस्तस्य समीपे । निद्राधीनमानसं निद्रया आक्रान्तम् । विसगुणेन मृणालतन्तुना । तस्य

(सन्तुष्ट) हुआ और कामदेवको जीतनेवाले राजवाहनको योग्य आसन पर बैठाया तथा सखियोंके हाथोंसे गन्ध, पुष्प, माला, चन्दन, कपूर, ताम्बूल आदि विविध प्रकारकी वस्तुओंसे पूजा करायी । कुमार राजवाहनने अपने मनमें विचार किया—यह कुमारी पूर्व जन्ममें अवश्य ही मेरी भार्या यज्ञवती थी यदि वह न होती तो मेरे मनमें इतना प्रेमाङ्कुर न उत्पन्न होता । यद्यपि पूर्व जन्ममें मुनिप्रदत्त शापके अन्तमें मुनिका वरदान था कि हम लोगोंको पूर्ववृत्तकी स्मृति रहेगी । वे बातें गी इसमें घटती हैं, सुझमें और इस कुमारीमें समान भावसे पूर्व जन्म की स्मृति है तथापि मैं बात-चीतके सिलसिलेमें इसे पूर्व जन्मकी स्मृति दिलाना उचित समझता हूँ । क्योंकि हम लोगोंमें यह ज्ञान बहुत दिनोंके पश्चात् आया है—न इसके दर्शन होते न ज्ञान उत्पन्न होता ।

(१२) इतनेमें ही क्रीड़ा करते-करते एक मनोहर राजहंस हंसिनोके पीछे-पीछे अवन्तिसुन्दरीके पास आ गया । जिसे देखकर राजकुमारी उत्सुक हो गयी और बालचन्द्रिकाको उसे पकड़नेके लिए भेजा । वार्तालापमें प्रवीण राजवाहनने एकान्त पाकर बात करनेका

मानसं राजहंसं शनैर्गृहीत्वा विसगुणेन तस्य चरणयुगलं निगडयित्वा कान्तामुखं सानुरागं विलोकयन्मन्दस्मितविकसितैककपोलमण्डलस्ताम-
भाषत—‘इन्दुमुखि, मया बद्धो मरालः शान्तो मुनिवदास्ते । स्वेच्छयानेन गम्प्रताम्’ इति ।

(१३) सोऽपि राजहंसः शाम्बमणपत्—‘महीपाल, यदस्मिन्नम्बुज-
खण्डेऽनुष्ठानपरायणतया परमानन्देन तिष्ठन्तं नैष्ठिकं मामकारणं राज्यगर्वे
णावमानितवानसि तदेतत्पाप्मना रमणीविरहसन्तापमनुभव’ इति । वि-
षण्णवदनः शाम्बा जीवितेश्वरीविरहमसहिष्णुभूमौ दण्डवत्प्रणम्य सवि-
नयमभाषत—‘महाभाग, यदज्ञानेनाकरवं तत्क्षमस्व’ इति । स तापसः

हंसस्य । निगडयित्वा वदद्वा । मन्दस्मितेन ईषद्वसितेन विकसितं प्रफुल्लमेकं कपोल-
मण्डलं गण्डस्थलं यस्य सः । तां स्वकान्ताम् । अनेन हंसेन ।

(१३) अम्बुजखण्डे कमलसमुदाये । अनुष्ठाने ध्यानादिकरणे परायणः प्रवृत्तः
तस्य भावस्तथा । नैष्ठिकं ब्रह्मचारिणम् । अवमानितवान् अवज्ञातवान् । पाप्मना
पापेन अपराधेनेति यावत् । रमण्या दयिताया विरहस्य विच्छेदस्य सन्तापं क्लेशम् ।
असहिष्णुः सोढुमशक्नुवन् । कृपया आकृष्टं चेतो यस्य सः दयापरवशचित्तः । शा-
पफलोभावः—शापस्य फलं न भविष्यतीत्यर्थः । अमोघतया अग्न्यर्थतया । भाविनी

उचिन समझकर बात-चीत छोड़ दी । उन्होंने लीलापूर्वक कहा—हे प्रिये ! प्राचीन कालमें
शाम्ब नानका एक महीपति अपनी जायाके साथ जलविहार करनेकी अभिलाषासे एक
सरोवरके तटपर गया । वहाँपर कमलोंके मध्यमंडलमें सोता हुआ एक राजहंस दीख पड़ा ।
उसे पकड़कर उसने धीरेसे उसके चरणोंमें कमलदण्डका सुन बाँध दिया । प्रेमसे प्रफुल्लित
कपोलमण्डल करके अपनी प्रियतमाके मुखको मन्दस्मितके साथ देखकर बोला—हे चन्द्र-
मुखि ! मैंने इस राजहंसको बाँध दिया है । यह मुनिके समान स्थिरचित्त हो गया है ।
अच्छा अब इसे छोड़ ही देता हूँ ! यह चाहे जहाँ बिचरे । यह कहकर उसने उसे छोड़
दिया ।

(१३) उस राजहंसने राजा शाम्बको उसी समय शाप दिया कि, हे राजन् ! इस
कमलवनमें राजहंसके रूपमें मैं परब्रह्मके ध्यानमग्न समाधिस्थ था और परमानन्द सुख-
भोग रहा था । ऐसे नैष्ठिक तथा निरपराधी मुनिका राज्यभदसे अपमान तुमने स्व-प्रियाके
अनुरंजनार्थ किया है अतः इस अपराधका दण्ड तुम्हें अपनी ‘भार्याका वियोग’ भोगना
पड़ेगा । इसपर राजाका मुख म्लान हो गया और अपनी प्रियाके विरहको सहन करनेमें
अशक्त होकर उसने शिवबिरके चरण छुप तथा प्रार्थना की कि, हे महाभाग ! अज्ञानवश
मुझसे यह अपराध हो गया, कृपया क्षमा करें । कृपाप्राप्तचित्त उन तपस्वीने राजा शाम्बसे
कहा—हे राजन् ! मेरी वाणी सत्य है । अतः तुम्हें यह शाप इस जीवनमें न होकर अन्य

करुणाकृष्टचेतास्तमवदत्—‘राजन्, इह जन्मनि भवतः शापफलाभावो भवतु । मद्वचनस्यामोघतया भाविनि जन्ते शरीरान्तरं गतायाः अस्याः सरसिजाक्ष्या रसेन रमणो भूत्वा मुहूर्तद्वयं मच्चरणयुगलबन्धकारितया मासद्वयं शृङ्खलानिगडितचरणो रमणीवियोगविषादमनुभूय पश्चादनेककालं वल्लभया सह राज्यसुखं लभस्व’ इति ।

(१४) तदनु जातिस्मरत्वमपि तयोरन्वगृह्णात् । ‘तस्मान्मरालबन्धनं न करणीयं त्वया’ इति । सापि भर्तृदारिका तद्वचनाकर्णनाभिज्ञातस्वपुरातनजननवृत्तान्ता ‘नूनमयं मत्प्राणवल्लभः’ इति मनसि जानती रागपल्लवितमानसा समन्दहासमवोचत् “सौम्य, पुरा शाम्बो यजवतीसन्देशपरिपालनाय तथाविधं हंसबन्धनमकार्षीत् । तथा हि लोके पण्डिता अपि दाक्षिण्येनाकार्यं कुर्वन्ति’ इति । कन्याकुमारावेवमन्योन्यपुरातनजनन-

भविष्यति । जनने जन्मनि । (जनुर्जननजन्मानि जनिस्तृप्तिरुद्धव इत्यमरः) । शरीरान्तररङ्गतायाः अन्यदेहं प्राप्तायाः । रसेन अनुरागेण । रमणो वल्लभः । मुहूर्तंति—स्वया तु मुहूर्तद्वयमेव मच्चरणयुगलस्य बन्धनं कृतं तेन पुनर्मासद्वयं तत्फलं स्वया भोक्तव्यमित्यर्थः । शृङ्खलया निगडितौ बद्धौ चरणौ यस्य सः । अनेककालं दीर्घकालं यावत् ।

(१०) अन्वगृह्णात् अनुज्ञातवान् । तद्वचनस्य राजवाहनवाक्यस्य आकर्णनेन श्रवणेन अभिज्ञातः स्मृतः स्वपुरातनजननस्य निजपूर्वजन्मनो वृत्तान्तो यया सा । रागेणानुरागेण पल्लवितं प्रफुल्लं मानसं यस्याः सा । दाक्षिण्येन परच्छन्दानुरोधेन । अकार्यमनुचितम् । कन्याकुमारौ अवन्तिसुन्दरीराजवाहनौ । एवमित्यम् । अन्यो-

जीवनमें अवश्य प्राप्त होगा । उस समय तुम दोनोंको इस जीवनकी स्मृति भी बनी रहेगी तथा मुझे दो मुहूर्त बाँधा है अतः तुम्हें दो मस शृङ्खलाबद्ध होकर रमणीवियोग अवश्य सहना पड़ेगा । तत्पश्चात् उस रमणके साथ अति कालतक राज्यसुख भोगोगे ।

(१४) फिर तुरत ही उन तपस्वीने एक और वरदान देकर कहा—‘जाओ तुम लोगोंको जाति-स्मरत्व’ रहे (पूर्वजन्मकी बात याद रहे) । अतः हे राजपुत्री ! आपसे कहता हूँ कि आप राजहंसको न बाँधें । राजकुमारीको भी राजकुमारकी बातें सुनकर पूर्व जीवनकी स्मृति हो आई और वृद्ध प्रतीति हो गयी कि ये ही मेरे प्राणप्रिय उस जीवनके हैं । निश्चयानन्तर उसका मुख-कमल विकसित हो गया तथा वह प्रेमसे हँसकर कहने लगी—हे सौम्य ! उस समय राजा शाम्बने रानी यजवतीके आदेशानुसार राजहंसको पकड़कर बाँधा था । इससे विदित होता है कि

नामधेये परिचिते परस्परज्ञानाय साभिज्ञमुक्त्वा मनोजरागपूर्णमानसौ बभूवतुः ।

(१५) तस्मिन्नवसरे मालवेन्द्रमहिषी परिजनपरिवृता दुहितृकेलि-
विलोकनाय तं देशमवाप । बालचन्द्रिका तु तां दूरतो विलोक्य ससम्भ्रमं
रहस्यनिर्भेदमिया हस्तसंज्ञया पुष्पोद्भवसेव्यमानं राजवाहनं वृक्षवाटिका-
न्तरितगात्रमकरात् । सा मानसारमहिषी सखीसमेताया दुहितुर्नानाविधां
विहारलीलामनुभवन्तो क्षणं स्थित्वा दुहित्रा समेता निजागारगमनायो-
द्युक्ता बभूव । मातरमनुगच्छन्ती अवन्तिमुन्दरी 'राजहंसकुलतिलक,
विहारवाञ्छया केलित्रने मदन्तिकमागतं भवन्तमकाण्ड एव विसृज्य मया
समुचितमपि जनन्यनुगमनं क्रियते-तदनेन भवन्मनोरागोऽन्यथा मा

न्येति—परस्परपूर्वजन्मनामनी । परस्परज्ञानाय परस्परप्रतिबोधनाय । साभिज्ञं
सप्रमाणम् । मनोजः कामः रागोऽनुरागस्ताभ्यां पूर्णं मानसं ययोस्तौ ।

(१५) तां महिषीम् । ससम्भ्रमं सत्वरम् । रहस्यनिर्भेदमिया राजमहिषी यदि
तथाविधं राजपुत्रं पश्येतदा रहस्यं निर्मिद्येति शङ्क्यम् । हस्तसंज्ञया हस्तचेष्टया ।
वृक्षवाटिकायां गृहोद्याने अन्तरितं गोपितं गात्रं शरीरं यस्य तथाविधम् । राजहंस-
कुलतिलकेति सम्बोधनं श्लिष्टं, राजहंसस्य पक्षिविशेषस्य कुले मण्डले तिलक इवेति,
पक्षे-राजहंसस्य तदाख्यनृपस्य कुले वंशे तिलको भूषणभूत इवेति चार्थद्वययोगात् ।
विहारवाञ्छया विहर्तुमिच्छया । अकाण्डे असमये सहसेति यावत् । समुचितमिति
कर्तव्यमिति हेतोः । भवन्मनोरागः भवतो मनोवृत्तिः । अन्यथा विपरीतः । मयि

पण्डित लोग भी संसारमें कभी-कभी भोलेपनसे अनुचित कर्म कर बैठते हैं । फिर पूर्वजन्म
की अन्य बातोंका स्मरण करते-कराते ये दोनों कामदेवके वशीभूत हो गये ।

(१५) इसी अवसरपर मालवेश्मी पटरानी अपने बहुतसे परिजनोंसे परिवृत्त होकर
अपनी राजसुताके खेलोंको देखनेके लिए उस उपवनमें पधारी । दूरसे ही बालचन्द्रिकाने
उन्हें आते देख लिया और रहस्य-भेदन न हो इस भयसे जल्दीसे राजवाहनके समीप
दोड़कर आयी और हाथके संकेतसे पुष्पोद्भवके साथ-साथ राजकुमार-राजवाहनको घने
वृक्षोंके निकुञ्जोंमें छिप जानेको कह दिया । राजा मानसारकी पटरानी वहाँपर कुछ देर
रही और बालिकाकी क्रीड़ा देखकर उसे साथ लेकर राजमहल जाने लगी । माताकी
अनुवर्तिनी होकर जाती हुई राजकुमारी अवन्तिमुन्दरीने कहा—हे राजहंस-कुलतिलक !
तुम इस उपवनमें मेरे साथ-रमणके लिए आये थे किन्तु मैं असमयमें ही तुम्हें छोड़कर जा
रही हूँ । परन्तु यह जाना उचित और अनिवार्य है क्योंकि माताकी आज्ञा अलङ्घनीय होती

मूत' इति मरालमिव कुमारभुद्दिष्य समुचितालापकेलापं नदन्ती पुनः पुनः परिवृत्तदीननयना वदनं विलोकयन्ती निजमन्दिरमगात् ।

(१६) तत्र हृदयवल्लभकथाप्रसङ्गे बालचन्द्रिकाकथिततदन्वयनाम-
धेया मन्मथबाणपतनव्याकुलमानसा विरहवेदनया दिने दिने बहुलपक्ष-
शशिकलेव क्षामक्षामाहारादिसकलं व्यापारं परिहृत्य रहस्यमन्दिरे मल-
यजरसक्षालितपल्लवकुसुमकल्पिततल्पतलावर्तितनुलता बभूव ।

(१७) तत्र तथाविधावस्थामनुभवन्तीं मन्मथानलसन्तप्तां सुकुमारीं
कुमारीं निरीक्ष्य खिन्नो वयस्यागणः काञ्चनकलशसञ्चितानि हरिचन्दनो-

कोपं मा काषीरित्यर्थः । मरालमिवेति—यथा राजहंसकुलतिलक इत्यनेन मराल
उद्दिष्टस्तथा कुमारीऽपीत्यर्थः । परिवृत्ते विवृत्ते दीने विषण्णे नयने यया सा । वदनं
मुखं राजपुत्रस्येति शेषः । मन्दिरं गृहम् ।

(१६) तत्र निजमन्दिरे । बालचन्द्रिकया कथिते प्रकाशिते तदन्वयनामधेये
राजपुत्रस्य कुलनामनी यस्यै सा । दिने-दिने प्रतिदिनम् । बहुलपक्षे कृष्णपक्षे या
शशिकला ज्योत्स्ना सेव । अतिक्षीणेत्यर्थः । क्षामक्षामा अतिकृशा । रहस्यमन्दिरे
निर्जनगृहे । मलयजरसेन चन्दनद्रवेण क्षालितेः सिक्तैः पल्लवैः किसलयैः कुसुमैश्च
कल्पितं रचितं यत् तल्पतलं तत्र आवर्तिनी जुठन्ती तनुलता यस्याः सा ।

(१७) खिन्नो विषण्णः । वयस्यागणः सखीवर्गः । हरिचन्दनं चन्दनविशेषः ।
उशीरं नलदं धनसारः कर्पूरं तैमिलितानि मिथितानि । तस्या अवन्तिसुन्दर्या-

है परन्तु मेरे इस व्यवहारपर आप कुपित नहीं हों और मेरा अनुराग आपपर नहीं यह
न समझें तथा मुझपर अनुराग भी कम न करें । इस रीतिसे राजहंसके बहाने राजकुमारसे
विनय करती हुई वह राजकुमारी दीनतापूर्ण नेत्रोंसे राजबाहनको देखती हुई अपने भवनमें
माता के साथ चली गयी ।

(१६) घरपर आनेके पश्चात् बालचन्द्रिकाके आनेपर, उसकी बहुत बुरी दशा हो
गयी । जब उसने बालचन्द्रिकाके मुखसे अपने हृदयेश्वरके नाम तथा वंश आदिकी ख्याति
सुनी तब तो वह कामबाणोंसे पूर्ण बिड़ हो गयी और मनमें बड़ी व्याकुल हुई । उसकी
देहकान्ति कृष्णपक्षके चन्द्रके समान बराबर क्षीणप्रभ होने लगी । भोजन तथा शयनादि
सभी व्यापार उसके अव्यवस्थित हो गये । वह एकान्तमें एक कमरेमें चन्दन-वासित जलसे
सींची जाती, तथा पुष्पों और पत्रोंकी शय्यापर लोटती हुई पड़ी रहती ।

(१७) सुकुमारी राजकुमारीको कामदेवपीडित सन्तप्त दशाओंमें देखकर उसकी सखियाँ
अत्यन्त खिन्नमुखी तथा दुखी हुईं । ये लोग एक सुवर्णके घड़ेमें मलयगिरि चन्दन, खस,

शीरघनसारमिलितानि तदभिषेककल्पितानि सलिलानि विसतन्तुमयानि वासांसि च नलिनीदलमयानि तालवृन्तानि च सन्तापहरणानि बहूनि संपाद्य तस्याः शरीरमशिशिरयत् । तदपि शीतलोपचरणं सलिलमिव तप्ततैले तदङ्गदहनमेव समन्तादाविशकार । किंकर्तव्यतामूढां विषण्णां बालचन्द्रिकाभीषदुन्मीलितेन कटाक्षवीक्षितेन वाष्पकणाकुलेन विरहानलोष्णनिःश्वासग्लपिताघरया नताङ्गया शनैः शनैः सगद्गदं व्यलापि—प्रियसखि, कामः कुसुमायुधः पञ्चबाण इति नूनमसत्यमुच्यते । इयमहमयोमयैरसंख्यरिषुभिरनेन हन्ये । सखि, चन्द्रमसं ब्रह्मानलादतितापकरं मन्ये । यदस्मिन्नन्तः प्रविशति शुष्यति पारावारः सति निर्गते

अभिषेकाय स्नानाय कल्पितानि स्थापितानि । विसतन्तुमयानि मृणालसूत्ररचितानि । अशिशिरयत् शीतलीचकार । सलिलमिव तप्ततैले—तप्ततैले जलनिक्षेपाद्यथा तैलस्याधिकतप्तता जायते तद्वत् तस्याः शरीरे कृतेन शीतलोपचारेण तस्या दाहाधिक्यमेव जातमिति भावः । दहनम् अग्निम् । किंकर्तव्यतामूढामधुना किं कर्तव्यं तन्निश्चेतुमशक्नुवानाम् । विरह एवानलस्तस्थोष्णनिःश्वासेन ग्लपितः म्लानोऽधरो यस्यास्तया । काम इति—कामस्य आयुधानि कुसुमानि, तस्य बाणा अपि पञ्चसंख्यका एवेति । यदुच्यते तन्मिथ्या । यतोऽयोमयैर्लोहनिर्मितैरसंख्यैः संख्यातुमशक्यैः इषुभिर्बाणैः अनेन कामेन हन्ये हतास्मि । अहमिति शेषः । यस्मिन्निति । यस्मिन् चन्द्रमसि । अस्तसमये चन्द्रः पारावारे प्रविशति तदा पारावारस्य वृद्धिर्भवति, उदयसमये तु पारावारस्य वृद्धिर्भवति—अतो ब्रवीमि चन्द्रस्यान्तः स्थित्या पारावारः शुष्यति निर्गमेण च वर्धत इति । अत एव च बाह्याग्नेरधिकतापकरः हिम-

कपूर आदि मिश्रित जल उसके स्नानार्थ ले आयीं । कमलतन्तुओंके वस्त्र तथा कमलके पत्रों के पंखे और सन्तापहरण करनेवाली बहुतसी वस्तुएँ लाकर उसके शरीरपर उपचार करने लगीं परन्तु वे शीतलोपचार की वस्तुएँ उसे और दाहक प्रतीत होने लगीं और शीतलता न दे सकीं । वे वस्तुएँ तपे तेलमें पानीके बिन्दुके समान हुईं अर्थात्—तापको शान्त न कर सकीं । किंकर्तव्यविमूढा, दुःखी बालचन्द्रिकाको उसने आँखोंमें आँसू भरे नेत्रोंसे देखा । उस समय विरहव्याग्निसे उसका मुख उदास हो गया था तथा सर्वाङ्ग मुरझा गये थे । विलाप करती हुई वह गद्गदस्वरमें बोली—हे प्रिय सखी ! संसारी पुरुषोंकी यह बात सर्वथा असत्य है कि कामदेवके पाँचों बाण पुष्प-निर्मित हैं वह तो मुझे असंख्य लोहेके तीरोंसे छेद रहा है—मारे डाल रहा है । हे सखी, जिस चन्द्रमाको लोग हिमराशि कहते हैं वह मुझे बाह्यवाग्निसे भी अधिक सन्तापप्रद मालूम पड़ रहा है । यदि ऐसा नहीं होता

तदैव वर्धते । दोषाकरस्य दुष्कर्म किं वर्ण्यते मया । यदनेन निजसौदर्या पद्मलयाया गेहभूतमपि कमलं विहन्यते ।

(१८) विरहानलसंतप्तहृदयस्पर्शेन नूनमुष्णीकृतः स्वल्पीभवति मलयानिलः । नवपल्लवकल्पितं तल्पमिदमनङ्गाग्निशिखापटलमिव सन्तापितनोस्तनोति । हरिचन्दनमपि पुरा निजयष्टिसंश्लेषवदुरगरदनलिप्तोल्बणगरलसंकलितमिव तापयति शरीरम् । तस्मादलमलमायासेन शीतलोपचारे । लावण्यजितमारो राजकुमार एवागदंकारो मन्मथज्वरापहरणे । साऽपि लब्धुमशक्यो मया । किं करोमि' इति ।

(१९) बालचन्द्रिका मनोजज्वरावस्थापरमकाष्ठां गतां कोमलाङ्गीं तां

प्रकर इति । दोषां रात्रिं करोतीति दोषाकरश्चन्द्रः, दोषाणानाकरश्च । निजसौदर्षः स्वभगिन्याः । लक्ष्मीचन्द्रौ समुद्राज्जाताविति प्रसिद्धिः । विहन्यते मुकुलीक्रियते ।

(१८) विरहानलेन सन्तप्तस्य हृदयस्य स्पर्शेन उष्णीकृत उत्ततीकृतो मलयानिलः स्वल्पीभवति नूनं मन्ये । उष्णवस्तुसंसर्गादन्योऽपि शुष्यति अतः स्वल्पीभाव उष्णत्वञ्च तस्य भवतीति भावः । नवपल्लवकल्पितं नूतनकिसलयरचितम् । पुरा प्राक् । निजयष्ट्याः स्वशाखायाः संश्लेषद्वयः सम्पर्किणः उरगस्य सर्पस्य रदनेन दन्तेन लिप्तं युक्तं यदुल्बणं तीव्रं गरलं विषं तेन संकलितं व्याप्तम् । चन्दनतरो सर्पाणां वासः प्रसिद्धः । हरिचन्दनमपि विषलिप्ततया शरीरस्य तापजनकत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । तस्मादिति—युष्माभिर्यद् यत् शीतलतथोपन्यस्यते तत्सर्वमेव मे सन्तापदायकं भवति—अतो निरर्थकमेव—युष्माभिनिवर्त्यताम् इति भावः । अगदंकारश्चिकित्सकः ।

(१९) परमकाष्ठाम् अतिशयम् । अनन्यशरणामनन्यगतिकाम् । स्मरणीयां

तो न्यौकर समुद्र इसके (चन्द्रके) कृष्णपक्षमें प्रवेश करनेपर सूखने लगता है । और शुक्लपक्षमें इसके बाहर आ जानेपर पुनः बढ़ने लगता है । मैं इस चन्द्रके दुष्कर्म कहीं तक कहूँ । यह अपनी सगी बहिन लक्ष्मीके आधारभूत कमलोंको भी मुकुलित कर देता है ।

(१८) मेरी वियोगरूपी अग्निके द्वारा सन्तप्त हृदयके स्पर्शमात्रसे उष्ण होकर मलय पवन भी अल्प हो जाता है । नवीन पल्लवों द्वारा रचित मेरी शय्या तथा विछौने कामाग्नि के शिखा-समूहके समान मेरे शरीरको जलाये डाल रहे हैं । चन्दनके वृक्षोंपर लिपटे सर्पों के दाँतोंके द्वारा गलित विष साक्षात् भूतिमान होकर चन्दनके लेपके रूपमें मुझे सन्तापित कर रहा है । अतः इन शीतलोपचारवाली वस्तुओंसे मेरा उपचार बूधा है । अपने सौन्दर्य से कामदेवको जीतनेवाले राजबाहुन ही इस कामज्वरको हटानेमें समर्थ हैं । परन्तु खेद है, कि वे अप्राप्य हैं । हाय अब क्या करूँ ?

(१९) जब बालचन्द्रिकाने देखा कि राजकुमारी सखी अवन्तिमुन्दरी कोमलाङ्गी

राजवाहनलावण्याधीनमानसामनन्यशरणामवेक्ष्यात्मन्यचिन्तयत्—

‘कुमारः सत्वरमानेतव्यो मया । न चेदेनां स्मरणीयां गतिं नेष्यति
मीनकेतनः । तत्रोद्याने कुमारयोरन्योन्यावलोकनवेलायामसमसायकः समं
मुक्तसायाकोऽभूत् । तस्मात्कुमारानयनं सुकरम्’ इति । ततोऽवन्ति सुन्दरी-
रक्षणाय समयोचितकरणीयचतुरं सखीगणं नियुज्य राजकुमारमन्दिर-
मवाप । पुष्पबाणबाणतूणीरायमाणमानसोऽनङ्गतप्रावयवसंपर्कपरिस्त्रा-
नपल्लवशयनमघिष्ठितो राजवाहनः प्राणेश्वरीमुद्दिश्य सह पुष्पोद्भवेन संल-
पन्तागतां प्रियवयस्यामालोक्य पादमूलमन्वेपणीया लतेव बालचन्द्रिकाग-
तेति संतुष्टमना निटिलतटमंडनीभवदम्बुजकोरकाकृतिलसदञ्जलिपुटाम्

गति—कथाशेषतां मृत्युमिति शेषः । कुमारयोः कुमारी च कुमारश्चेत्येकशेषः ।
तयोः । असमसायकः विषमबाणः काम इत्यर्थः । समं युगपत् । द्वयोरेवोपरि ।
सुकरं सुसाध्यम् । नमयेति—तस्मिन् समये तस्यामन्वस्थायां वा यत्करणीयं तत्र
चतुरं पेशलम् । पुष्पबाणस्य कामस्य ये बाणास्तेषां तूणीरवदाचरन्मानसं यस्येति
विग्रहः—बाणास्तूणीरे तिष्ठन्ति पुष्पबाणस्य बाणा राजवाहनस्य मानसरूपे
तूणीरे तदा आसन्निति भावः । प्रियवयस्यां प्रियसखीम् । बालचन्द्रिकामित्यर्थः ।
अन्वेपणीया लतेवेति—महोषधत्वाल्लता यथा रोगार्तैरन्वेषणयोग्या भवति तथा सा
बालचन्द्रिकाऽपि तदानीं राजवाहनस्य मन्मथज्वरापहरणे महोषधिरेवासीदिति
भावः । निटिलतटेत्यादि—शिरसि अञ्जलिपुटं निधाय प्रणमन्तीमित्यर्थः । निवीद

कामज्वरकी चरम सीमापर पहुँच गयी । अब उसका चित्त राजवाहनके अधीन हो गया है ।
तब वह उसकी दीनावस्थापर विचार करने लगी । और मनमें सोचने लगी कि मुझे राज-
वाहनको यहाँ अवश्य लाना चाहिये । नहीं तो कामबाणसे यह विद्ध होकर मर जायगी ।
जब उपवनमें ये दोनों परस्पर अवलोकन कर रहे थे तब कामदेवने विषबाणके द्वारा इन
दोनों को एक साथ ही वेध दिया । अतः राजवाहनकी यहाँ ले आना कठिन नहीं है—
क्योंकि वे भी पीड़ित हैं । तब कुछ दक्ष सहचरियोंको राजकुमारीकी रक्षापर नियोजित
करके बालचन्द्रिका-राजकुमार राजवाहनके भवनमें खली गयी । वहाँ जाकर उसने देखा
कि कुसुमांशुधके बाणोंसे मरा हुआ राजवाहनका चित्त बाणोंके धरनेवाले तरकशके समान
हो गया है । कामज्वरसे उत्तप्त स्वशरीरके स्पर्शसे मुरझाये हुए फूलोंकी सेजपर बैठकर
वह प्राणप्रिया राजपुत्रीके विषयकी बातें कुमार पुष्पोद्भवके साथ कर रहा है । इतनेमें
राजकुमारने राजपुत्रीकी प्रियसखी बालचन्द्रिकाको वहाँ देखा तो उसे ऐसा भास हुआ कि
वह वृक्षोंके समीप कोई मलोजाञ्छित औषधिकी खोजमें आयी है । उसे देखकर यह कुमार
आनन्दित हो गया, उसके सम्मुख पहुँचकर बालचन्द्रिकाने मस्तकपर शोभाके लिए लगे

‘इतो निषीद’ इति निर्दिष्टसमुचितासनासीनामवन्तिसुन्दरीप्रेषितं सक-
 पूर्ं ताम्बूलं विनयेन ददतीं तां कान्तावृत्तान्तमपृच्छत् । तया सविनयम-
 भाणि—‘देव, क्रीडावने भवदवलोकनकालमारभ्य मन्मथमध्यमाना
 पुष्पतल्पादिषु तापशमनमलभमाना वामनेनेवोन्नततरुफलमलभ्यं त्वदुरः-
 स्थलालिङ्गनसौख्यं स्मरान्धतया लिप्सुः सा स्वयमेव पत्रिकामालिख
 ‘वल्लभायैनामर्पय’ इति मां नियुक्तवती’ । राजकुमारः पत्रिकां तामादाय
 पपाठ—

(२०) ‘सुभग कुसुमसुकुमारं जगदनवद्यं विलोक्य ते रूपम् ।

मम मानसमभिलषति त्वं चित्तं कुरु तथा मृदुलम् ॥’

उपविश । वामनेनेति—वामनेन यथा अलभ्यं उन्नततरुफलं लब्धुमिष्यते तद्वत् सापि
 कामान्धतया विवेकशून्यतया दुर्लभं भवदुर-स्थलालिङ्गनसौख्यं लब्धुमिच्छुरिति भावः ।
 वल्लभाय दयिताय । एनां पत्रिकाम् ।

(२०) सुभगेति—हे सुभग प्रियतम, कुसुममिव सुकुमारं सुकोमलं जगति
 संसारे अनवद्यं अनिन्द्यं निर्दोषमिति यावत् । ते तव । रूपं सौन्दर्यं वपुर्वा । विलो-
 क्य दृष्ट्वा । मम मानसं कर्तुं । अभिलषति वाञ्छति प्रार्थयति वा यत् त्वं स्वचित्तं
 मानसं तथास्वरूपवत् । मृदुलमतिपेलवं कुरु विधेहीति । तव वपुरतिकोमलं किन्तु
 चित्तं ते अतिकठिनमिति भावः ।

कमलबल्लके समान अपने हाथोंको जोड़कर उसे प्रणाम किया । और राजवाहनकी आज्ञा
 पाकर उचितासनपर जा बैठी । ‘आओ यहाँ बैठो’ इस कथनके अनन्तर बालचन्द्रिकाने
 उसे उसको प्रेयसी अवन्तिसुन्दरी द्वारा अदत्त कर्पूर-वासित पान बड़े विनयके साथ अर्पित
 किये । पानको ग्रहणकर राजवाहनने अपनी कान्ताका समाचार उससे पूछा । बाल-
 चन्द्रिका विनीतभावसे कहने लगी—हे देव ! केलिवनमें जिस दिनसे राजपुत्रोंने आपको
 देखा उसी दिनसे कामपीड़िता है । यहाँ तक कि फूल तथा नये-नये पल्लवोंकी सेजें भी
 उसे सता रही हैं । फिर उसने वामन (बौने) के समान जँचे वृक्षपर लगे फलको न प्राप्त
 करनेके समान आपके वक्षःस्थलके आर्लिगनसुखकी इच्छासे कामान्ध होकर यह पत्र स्वयं
 लिखकर आपके समीप मुझे भेजा है—यद्यपि वह आपका आर्लिगनसुख अलभ्य समझती
 है पर कामान्धतावश उसे सुगम सोच रही है । पत्र देकर उसने मुझसे कहा—यह पत्र मेरे
 प्रियतम के समीप ले जाओ । राजकुमारने पत्र लेकर पढ़ा । उसमें लिखा था—

(२०) हे सुभग ! पुष्पके सदृश सुन्दर तथा कोमल तुम्हारे स्वरूपको देखकर मेरा
 चित्त तुमपर मुग्ध हो गया है । तुम अपने चित्तको भी अपने शरीरके समान कोमल कर लो ।

(२१) इति पठित्वा सादरमभाषत-सखि, छायावन्मामनुवर्तमानस्य पुष्पोद्भवस्य वल्लभा त्वमेव तस्या मृगीदृशो बहिश्चराः प्राणा इव वर्तसे । त्वच्चातुर्यमस्यां क्रियालतायामालवालमभूत् । यत्तयाभीष्टं येन प्रियामनोरथः फलिष्यति तदखिलं करिष्यामि । नताङ्गया मन्मनःकाठिन्यमाख्यातम् । यदा केलिवने कुरङ्गलोचना लोचनपथमवर्तत तदैषापहृतसदीयमानसा सा स्वमन्दिरमगात् । सा चेतसो माधुर्यकाठिन्ये स्वयमेव जानाति । दुष्करः कन्यान्तःपुरप्रवेशः । तदनु रूपमुपायमुपपाद्य श्वः परश्वो वा नताङ्गीं सङ्गमिष्यामि । मृदुदन्तमेवमाख्याय शिरीषकुसुमसुकुसारायां यथा शरीरबाधा न जायेत तथाविधमुपायमाचर' इति ।

(२२) बालचन्द्रिकापि तस्य प्रेमगर्भितं वचनमाकर्ण्य संतुष्टा कन्या-

(२१) छायाया तुल्यं छायावत् यथा छाया पुरुषं सर्वथा अनुसरति तद्वदित्यर्थः । अनुवर्तमानस्य अनुसरतः सर्वदेव मां सेवमानस्येत्यर्थः । बहिश्चराः प्राणाः द्वितीयमिव जीवितम् । क्रिया कार्य मत्प्रयोजनमित्यर्थः । सैव लता तस्याम् । आलवालं जलसेक-भूमिः । (आलवालं विना लतायाः पुष्टिर्यथा न भवति तथा त्वच्चातुर्यं विना मत्प्रयोजनमपि न सेत्स्यतीति भावः) । मम मनसः काठिन्यं कठोरता । अपहृतं चोरितं मदीयं मानसं चित्तं यया सा । माधुर्यं कोमलता च काठिन्यं कठोरता च ते । उपपाद्य कृत्वा श्वः आगामिदिने । परश्वः—द्वितीयदिने ।

(२२) प्रेम्णा गर्भितं प्रेमपूर्णम् । तत्रोद्याने । चकोरस्येव दीर्घं लोचने यस्याः

(२१) इस पत्रोत्तरमें राजवाहनने उससे आग्रहके साथ कहा—हे सखि ! पुष्पोद्भव छायाके समान मेरे पास रहता है । उस पुष्पोद्भवकी वल्लभा तुम हो और उस मृगनवनी मेरी प्यारीकी सखी हो तथा उसके बाहरी प्राणोंके सदृश इतस्ततः परिभ्रमण करती हो । इस कार्यरूपी लतामें तुम्हारी चतुरता आलवाल (थाले) का काम करती है । अतः आपकी जो अभिलाषा होगी तथा जो अभीष्ट होगा उसे मैं पूर्णतया सफल करूँगा । यद्यपि वह सुकुमारी मेरे मनको कठोर कहती है परन्तु, मैंने जिस समय उस नताङ्गीको उस उपवनमें देखा था उसी समयसे वह मेरे मनको चुराकर अपने घर गाय गयी । वह नताङ्गी हृदय की कठिनता तथा मृदुता खूब जानती है । अस्तु कन्याके अन्तःपुरमें प्रविष्ट होना अति दुष्कर है । अतः वहाँ जानेका कोई सरल उपाय सोचकर मैं कल या परसों उनसे मिलूँगा । इस रीतिसे मेरे वृत्तान्तोंको उसे सुनाकर तुम ऐसी युक्ति करो जिससे शिरीषकुसुमके समान कोमल अङ्गोंवाली इस राजपुत्रीको कोई कष्ट न होवे ।

(२२) वह बालचन्द्रिका राजवाहनके इस प्रेमपूर्ण सन्देशको वहनकर प्रसन्नचित्त होकर

पुरमगच्छत् । राजवाहनोऽपि यत्र हृदयवल्लभावलोकनसुखमलभत तदु-
 द्धानं विरहविनोदाय पुष्पोद्भवसमान्वितो जगाम । तत्र चकोरलोचनाव-
 चितपल्लवकुसुमनिकुरम्बं महीरुहसमूहं शरदिन्दुमुख्या मन्मथसमाराध-
 नस्थानं च नताङ्गीपदपङ्क्तिचिह्नितं शीतलसैकतलं च सुदतीभुक्तभुक्तं
 भाववीलतामण्डपान्तरपल्लवतल्पं च विलोकयन्ललनातिलकविलोकन-
 वेलाजनितशेषाणि स्मारंस्मारं मन्दमास्तकम्पितानि नवचूतपल्लवानि
 मदनाग्निशिखा इव चकितौ दर्शदर्शं मनोजकर्णेजपानामिव कोकिलकीर-
 मधुकराणां कणितानि श्रावं श्रावं मारविकारेण क्वचिदप्यवस्थातुमसहिणुः
 परिवभ्राम ।

(२३) तस्मिन्नवसरे धरणीसुर एकः सूक्ष्मचित्रनिवसनः स्फुरन्मणि-

सा तथा । अवचितानि छिन्नानि पल्लवानां कुसुमानाञ्च निकुरम्बाणि समूहा यस्य
 तम् । नताङ्ग्या अवन्तिसुन्दर्याः पदपङ्क्त्या चरणचिह्नेन चिह्नितम् । सुदत्या आदौ
 भुक्तगुपभुक्तं पद्मान्मुक्तं त्यक्तम् । माधवीलतामण्डपस्यान्तरे मध्ये यत्पल्लवतल्पं किं-
 ल्यशय्या तत् । ललनातिलकस्य कामिनीभूषणभूताया अवन्तिसुन्दर्या विलोकनवेलायां
 दर्शनसमये जनिता उत्पद्यितः शेषो देवां तथाभूतामिव वाक्यानीति शेषः । मनोजस्य
 कामस्य कर्णेजपा मन्त्रिणः सहायास्तेषाम् । कामोद्दीपकानामित्यर्थः ।

(२३) धरणीसुरो ब्राह्मणः । सूक्ष्मं दलक्षणं चित्रं नानावर्णं निवसनं वासो

राजपुत्रीके अन्तःपुरमें बापस आ गई । राजपुत्र राजवाहन वहाँसे उठकर वियोगजनित
 न्यथाके निवारणार्थं केलिवनके उस स्थानपर मनोरञ्जनार्थं चले गये जहाँपर राजकुमारीके
 प्रथम-प्रथम दर्शन हुए थे और उन्हें आनन्द मिला था । पुष्पोद्भव भी उस समय उनके
 साथ था । वहाँ चकोर के समान नयनोंवाली अपनी प्रियतमा अवन्तिसुन्दरी द्वारा इकट्ठे
 किये हुए पुष्पों, पत्रों और वृक्षांके समूहोंको देखकर उस चन्द्रवदना द्वारा किया हुआ
 कामपूजनका स्थान देखा । फिर उस नताङ्गी कुमारीके पदचिह्नोंसे विभूषित वालुकामय
 प्रदेश तथा उस सुन्दर दाँतवाली कुमारीकेद्वारा उपभुक्त माधवी लतामण्डपके आभ्यन्तरिक
 स्थान में पड़ी पत्रोंकी शय्याका देखा । तब प्रथम दर्शनपर उस सर्वश्रेष्ठ सुन्दरी द्वारा किये
 गये हाव-भावोंको संस्मरण करके मन्द-मन्द बहनेवाली हवाके शोकोसे काँपते हुए आँसूको
 देखा । इन नवीन पेड़ोंके पत्तोंको कामाग्निकी ज्वाला जानकर तथा कामदेवके गुप्तचर
 कोयल, सुग्गे और भौरीकी ध्वनियोंको सुनता हुआ वह आश्चर्यान्वित होकर कामदेवकी
 व्यथासे व्यथित होकर बिह्वल हो गया और उस उपवनमें विश्राम करनेमें अशक्त होकर
 इतस्ततः पर्यटन करने लगा ।

(२३) उसी अवसरपर महीन तथा रंगीन वस्त्रधारी एक विप्र वहाँ आ पहुँचा । उसके

कुण्डलमण्डितो मुण्डितमस्तकमानवसमेतश्चतुस्वेषमनोरमो यदृच्छया समागतः समन्ततोऽभ्युल्लसत्तेजोमण्डलं राजवाहनमाशीर्वादपूर्वकं ददर्श । राजवाहनः सादरम् 'को भवान्, कस्यां विद्यायां निपुणः इति तं पप्रच्छ । स च 'विद्येश्वरनामधेयोऽहमन्द्रजालिकविद्याकोविदो विविधदेशेषु राजमनोरञ्जनाय भ्रमन्नुज्जयिनीमद्यागतोऽस्मि' इति शशंस । पुनरपि राजवाहनं सम्यगालोक्य 'अस्यां लीलावनौ पाण्डुरतानिमित्तं किम्' इति साभिप्रायं विहस्यापृच्छत् । पुष्पोद्भवश्च निजकार्यकरणं तर्कयन्नेनमादरेण ब्रूयते — 'ननु सतां सख्यस्याभाषणपूर्वतया त्रिरं रुचिरभाषणो भवानस्माकं प्रियवयस्यो जातः । सुहृदामकथ्यं च किमस्ति ? । केलीवनेऽस्मिन्वसन्तमहोत्सवागताया मालवेन्द्रताया राजनन्दनस्यास्य चाकरिमकदर्शनेऽन्योन्यानुरागातिरेकः समजायत । सततसंभोगसिद्धयुपायाभावेनासावीहृशीमदस्थामनुभवति' इति । विद्येश्वरो लज्जाभिरामं राजकुमारमुखमभि

यस्य तः । मुण्डितं मस्तकं यस्य तादृशेनापरेण मानवेन समेतो, युक्तः । यदृच्छया अकस्मात् । काविदः पण्डितः । लीलावनौ उद्यानभूमी । पाण्डुरतायां निःश्रीकताया निमित्तं कारणं किम् 'विहारभूमी तिष्ठन्नपि पाण्डुवदनं किमर्थं विमर्षि' इति राजवाहनं प्रत्येन्द्रजालिकस्य प्रश्नः । साभिप्रायं साभिनिवेशम् । सख्यः मित्रतायाः । आभाषणं पूर्वं यस्मिन्स्तस्य भावस्तया । आभाषणमात्रेणैव सतां मैत्री भवतीति भावः । चिरं दीर्घसमयं यावत् । सुहृदां मित्राणां सकाशे । अकथ्यं अप्रकाशम् । अन्योन्यानुरागातिरेकः परस्परप्रेमातिशयः । असौ राजवाहनः । लज्जया

कानोंमें मणिमय कुण्डल लकट रहं थे तथा एक और मनुष्य मुण्डन किये हुए उसके साथमें था । देखनेमें ही वह पट्ट पुरुष ज्ञात होता था तथा उसकी वेश-भूषा भी भली थी । उसके चेहरेसे उसका तेजःपुंज झलक रहा था । उसने राजवाहनके समीप आकर उसे आशीर्वाद दिया । राजवाहनने भी बड़े विनीतभावसे उससे पूछा—आप कौन हैं तथा आप किस विद्याके पण्डित हैं ? उत्तरमें उसने कहा—मेरा नाम विद्येश्वर है । मैं प्रसिद्ध ऐन्द्रजालिक हूँ । अनेक देशोंके राजे महाराजोंका मनोविनोद कराता हुआ, आज ही आपकी नगरी उज्जयिनीमें भ्रमण करता हुआ, आया हूँ । तत्पश्चात् उसने राजवाहनको एक बार अच्छी रीतिसे देखा तथा हँसते हुए पूछा—इन केलिवनोंमें आप पाण्डुवदन क्यों दीख रहे हैं ? पुष्पोद्भवने, उसके द्वारा अपने काममें सहायता मिलनेकी कामनासे प्रेरित होकर बड़े आदर तथा आग्रहके साथ कहा—हे प्रभो ! भद्र पुरुष पहले ही वार्ता शुरू करते हैं । अतः अब आप हमारे मित्र हैं क्योंकि आपने पूर्वसे ही मधुरालाप हमसे प्रारम्भ किया है । जब आप

वीक्ष्य विरचितमन्दहासो व्याजहार—देव, भवदनुचरे मयि तिष्ठति तव कार्यमसाध्यं किमस्ति । अहमिन्द्रजालविद्याया मालवेश्मं मोहयन् पौरजन-समक्षमेव तत्तनयापरिणयं रचयित्वा कन्यान्तःपुरप्रवेशं कारयिष्यामीति वृत्तान्त एष राजकन्यकायै सखीमुखेन पूर्वमेव कथयितव्यः इति । संतुष्टमना महीपतिरनिमित्तं मित्रं प्रकटी कृतकृत्रिमक्रियापाटवं विप्रलम्भ-कृत्रिमप्रेमसहजसौहार्दवेदिनं तं विद्येश्वरं सबहुमानं विसर्ज्य ।

(२४) अथ राजवाहनो विद्येश्वरस्य क्रियापाटवेन फलितमिव मनो-रथं मन्यमानः पुष्पोद्भवेन सह स्वमन्दिरमुपेत्य सादरं बालचन्द्रिकामुखेन निजवल्लभायै महीसुरक्रियमाणं संगमोपायं वेदयित्वा कौतुकाकृष्टहृदयः

अमरामं मनोज्ञदर्शनम् । व्याजहार उवाच । अनिमित्तं निष्कारणम् । प्रकटीकृतं प्रकाशीकृतं कृत्रिमक्रियायां इन्द्रजालकर्मणि पाटवं चातुर्यं येन तम् । विप्रलम्भ-प्रतारणं कृत्रिमप्रेम कपटानुरागः सहजसौहार्दं निष्कपटमिश्रता—तानि वेत्तीति तं सबहुमानं बहुसत्कारपूर्वकम् ।

(२४) क्रियापाटवेन कार्यकौशलेन । फलितमिव सिद्धप्रायम् । महीसुरेण ब्राह्मणेन ऐन्द्रजालिकेनेत्यर्थः क्रियमाणमनुष्ठीयमानम् । वेदयित्वा ज्ञापयित्वा । अपां

सुहृद हैं तो फिर आपसे गोपनीय कोई बात नहीं रहनी चाहिये । अतः आप सुनै—एक दिन इस केलिवनमें मालवेशपुत्री राजकुमारी अवन्तिसुन्दरी आयी थी । वसन्तमहोत्सवके निमित्त वह आयी थी तथा मेरे ये सखा राजवाहन भी ढ़ैववश उसी समय उपवनमें आ गये । परस्पर अवलोकन करते हुए इन दोनोंमें प्रेम हो गया किन्तु आगे कोई उपाय नहीं दिखलायी पड़ता है जिससे ये दोनों दीर्घ कालिक सुख-भोग प्राप्त कर सकें । इसी हेतु इनकी यह क्षीण दशा हो रही है । लज्जासे मनोज्ञ राजकुमारके मुखको देखकर मन्द-मन्द मुसकानसे विद्येश्वरने कहा—हे देव ! आपका अनुचर मैं उपस्थित हूँ फिर आपको किस बातकी चिन्ता । संसारमें क्या असाध्य है—कुछ भी नहीं । आप किसी सखी द्वारा उस राजपुत्रीके समीप यह कहला दें कि मैं इन्द्रजाल विद्या द्वारा मालवेश मानसारको मोहित करके समस्त पुरवासियोंके समक्ष तुम्हारे साथ विवाह करके तुम्हारे मन्दिरमें प्रविष्ट होऊँगा । ऐन्द्रजालिककी बातोंपर प्रसन्न होकर राजवाहनने उस निष्कारण मित्र तथा कृत्रिम क्रिया—कुशलक, विप्रलम्भ कृत्रिम प्रेम तथा सहज सौहार्द आदि क्रियाओंको जानने-वाले उस विप्रको सम्मानके साथ विदा किया ।

(२४) तदनन्तर विद्येश्वरकी कला-कुशलतासे मानो राजवाहनकी मनोकामना पूर्ण हो गयी ऐसा सोचकर राजवाहन अपने घर पुष्पोद्भवके साथ-साथ लौटा तथा वहाँपर बाल-चन्द्रिकाको बुलवाया और उस विप्रद्वारा उपदेशित वे सब युक्तियाँ बता दीं । फिर उसका-

‘कथमिमां क्षपां क्षपयामि’ इत्यतिष्ठत् । परेद्युः प्रभाते विद्येश्वरो रसभावरीतिगतिचतुरस्तादृशेन महता निजपरिजनेन सह राजभवनद्वारान्तिकमुपेत्य दौवारिकनिवेदितनिजवृत्तान्तः सहसोपगम्य सप्रणामम् ‘ऐन्द्रजालिकः समागतः’ इति द्वाःस्थैर्विज्ञापितेन तद्दर्शनकुतूहलाविष्टेन समुत्सुकावरोधसहितेन मालवेन्द्रेण समाहूयमानो विद्येश्वरः कक्षान्तरं प्रविश्य सविनयाशिषं दत्त्वा तदनुज्ञातः परिजनताड्यमानेषु वाद्येषु नदत्सु, गायकीषु मदनकलकोकिलामञ्जुलध्वनिषु, समधिकरागरञ्जितसामजिकमनोवृत्तिषु पिच्छिकाभ्रमणेषु, सपरिवारं परिवृत्तं भ्रामयन्मुकुलितनयनः क्षणमतिष्ठत् । तदनु विषमं विषमुल्वणं वमन्तः फणालङ्कारणा रत्नराजि-

रात्रिम् । क्षपयामि यापयामि । रसाः शृङ्गारादयः, मावोऽभिप्रायादयः, रीतिगतयः इन्द्रजालक्रियाः तत्र चतुरः । तादृशेन तत्तद्गुणवता । दौवारिकैः द्वारपालैर्निवेदितः प्रकाशितो निजवृत्तान्तः स्वपरिचयो येन सः । समुत्सुकः द्रष्टुमुक्तण्ठितोऽवरोधो राजस्त्रियस्तेन । मालवेन्द्रेण मानसारेण । नदत्सु ध्वनत्सु । मदनकलानां मदनतानां कोकिलानामिव मञ्जुलो मनोहरो ध्वनिर्यासां तासु । गायकीविशेषणमेतद् । समधिकेनातिशयितेन रागेणानुरागेण रञ्जिता आकृष्टा सामाजिकानां सम्मानां मनोवृत्तिर्येन तेषु । पिच्छिकाभ्रमणेष्वित्यस्य विशेषणम्, पिच्छिका ऐन्द्रजालिकानामुपकरणभूताः मयूरादिपुच्छगुच्छाः । ऐन्द्रजालिकाः पिच्छिकां भ्रामयित्वा जनान् मोहयन्तीति प्रसिद्धम् । परिवृत्तं मण्डलाकारम् । मुकुलितनयनो मुद्रितलोचनः । उल्वणं तीव्रम् । वमन्तः उद्गिरन्तः । फणा फटा अलंकरणं भूषणं येषां ते । रत्नराजिभिः

नापूर्णं हृदयोसे विचार करते हुए उन दोनोंने वह रात व्यतीत की । दूसरे दिन प्रभातकालमें रसभाव-रीति-व्यवहारमें कुशल वह विप्र विद्येश्वर अने अनेको परिजनोके साथ राजभवनके द्वारपर आ पहुँचा । द्वारपालके द्वारा अपने आगमनकी सूचना उमने महाराज के समीप भेजी । द्वारपालने जाकर राजासे प्रणाम करके कहा—हे देव ! दरवाजेपर एक ऐन्द्रजालिक अपने चतुर पात्रोके साथ आया है और जादूके खेल दिखलाना चाहता है । राजा मानसार तथा रानियोंने बड़ी कुतूहलताके साथ उसे बुलवाया । वह राजाके समीप गया तथा दूसरे कक्षको लौंघकर उसने राजा मानसारको आशीर्वाद दिया । उसी समय विद्येश्वरकी आज्ञासे उसके दक्ष पात्र कई प्रकारके बाजे बजाने लगे और गानेवाली मतवाले सरीखे कोकिल कण्ठसे चुटीले गीत गाने लगीं । विद्येश्वर स्वयं मोरपक्षोंके मूच्छलको मंत्र पढ़ पढ़कर घुमाने लगा जिससे दर्शकोंकी चित्तवृत्तियाँ उसकी ओर अनुरजित हो जावें । वह आँखें बन्दकर मौन होकर घड़ी भर बैठ गया तथा उसके साथी उसकी परिक्रमा करने

नीराजितराजमन्दिराभोगा भोगिनो भयं जनयन्तो निश्चरः ।

(२५) गृध्राश्च बहवस्तुण्डैरहिपतीनादाय दिवि समचरन् । ततोऽग्र-
जन्मा नरसिंहस्य हिरण्यकशिपुर्देव्येश्वरस्य विदारणमभिनीय महाश्चर्या-
न्वितं राजानमभाषत—‘राजन् अवसानसमये भवता शुभसूचकं द्रष्टुमुचि-
तम् । ततः कल्याणपरम्पराप्राप्तये भवदात्मजाकाराप्रारुतस्या निखिल-
लक्षणोपेतस्य राजन्दनस्य विवाहकार्यः’ इति । तदवलोकनकुतूहलेन
महीपालेनानुज्ञातः स संकल्पितार्थसिद्धिसंभावनसम्फुल्लवदनः सकलमो-
हजनकमञ्जनं लोचनयोनिक्षिप्य परितो व्यलोकयत् । सर्वेषु ‘तदन्द्रजालि-
कमेव कर्म, इति साद्भुतं पश्यत्सु रागपल्लवितहृदयेन राजवाहनेन पूर्व-

शिरःस्थितरत्नश्रेणिभिः नीराजित उज्ज्वलीकृतां राजमन्दिरस्याभोगः प्रदेशो यस्ते ।
भोगिनः सर्पाः । निश्चरः चरन्ति स्म ।

(१२) गृध्राः पञ्चविशेषाः । तुण्डेमुखैः । अहिपतीन् सर्वश्रेष्ठान् । दिवि गगने ।
अग्रजन्मा ब्राह्मणः । विदारण नखैस्त्रेदनम् । अभिनीय दर्शयित्वा । अवसानसमये
क्रीडासमाप्तौ । कल्याणानां परम्परा श्रेणिस्तस्या अवाप्तये प्राप्तये । भवत आत्मजा
नन्दिनी तस्या आकार इवाकारो यस्यास्त्रस्याः भवत्कन्यासदृश्या इत्यर्थः । निखिल-
लक्षणोपेतस्य सर्वसुलक्षणयुक्तस्य । अनुज्ञात आदिष्टः । संकल्पितस्य अभीष्टस्य

लगे । तब भीड़के समक्ष उसने बड़े-बड़े सौंपोंको सहसा निकालना शुरू किया उन सौंपोंके
मुखोंसे विष निकल रहा था उनके मस्तकपर रखी मणियाँ राजमंदिरके आँगनको देदीप्य-
मान बना रही थीं । उन सौंपोंको देखकर सभी दर्शक डर गये और कुछ-कुछ दूर हट गये ।

(२५) दर्शकोंको भयान्वित देखकर उस विद्येश्वरने बड़े-बड़े गृध्र उत्पन्न किये जो अपने
बड़े-बड़े चंगुलोंमें उन विषपर सौंपोंको पकड़कर आकाशमें उड़ने लगे । फिर उसने नृसिंह
भगवान्को उत्पन्न कराया तथा उनके द्वारा हिरण्यकशिपुर्देव्येश्वरके विदारणका अति
आश्चर्यकारी रूपक दर्शकोंको दिखाकर मुग्ध किया और राजासे कहा—‘इन्द्रजालके सभी
खेलोंके परचाए एक मांगलिक रूपक देखना सर्वथा उचित है । इस शुभ परम्परासूचक
खेलकी कल्याण परम्परामें मैं आपकी पुत्रीके समान स्वरूपवाली युवतीका विवाह सभी
तरहके राजलक्षणोंसे युक्त एक राजकुमारसे कराऊँगा । उस रूपककी देखनेकी राजा
मानसारको प्रबल उत्कंठा हुई । अपनी पूर्वसंकल्पित मनोमिलावाको पूर्ण करनेवाली
राजाशा प्राप्त करके विद्येश्वर प्रसन्न चित्त हो गया और मुख चमक उठा । तत्काल ही
उसने डिब्बीसे समस्त जनोंको मोहित करनेवाला अंजन निकाला और उसे अपनी दोनों
आँखोंमें लगा लिया तथा चारों ओर देखने लगे । रागपल्लवित राजवाहन द्वारा पहलेसे
संकेतित राजकुमारी बहुत तरहके आभूषणों तथा वस्त्रोंको पहनकर आयी हुई थी । उसके

संकेतसमागतामनेकभूषणभूषिताङ्गीभवन्तिसुन्दरीं वैवाहिकमन्त्रतन्त्रनैपु-
 ण्येनारिं साक्षीकृत्य संयोजयामास । क्रियावसाने सति 'इन्द्रजालपुरुषाः-
 सर्वे गच्छन्तु भवन्तः' इति द्विजन्मनोच्चैरुच्यमाने सर्वे मायामानवा
 यथायथमन्तर्भावं गताः । राजवाहनोऽपि पूर्वकल्पितेन गूढोपायचानुर्ये-
 णैन्द्रजालिकपुरुषवत्कन्यान्तःपुरविवेश । मालवेन्द्रोऽपि तदद्भुतं मन्यमा-
 नस्तस्मै वाडवाय प्रचुरतरं धनं दत्त्वा विद्येश्वरम् 'इदानीं साधय' इति
 विसृज्य स्वयमन्तर्मन्दिरं जगाम । ततोऽवन्तिसुन्दरी प्रियसहचरीवरप-
 रिवारा बल्लभोपेता सुन्दरं मन्दिरं ययौ । एवं दैवमानुषबलेन मनोरथ-
 साफल्यमुपेतो राजवाहनः सरसमधुरचेष्टाभिः शनं-शनैर्हरिणलोचनाया

अर्थस्य प्रयोजनस्य (अवन्तिसुन्दरीराजवाहनयोर्विवाहरूपस्येत्यर्थः) सिद्धेः सम्मा-
 वनेन सम्भवतया संकुलं हर्षविकसितं वदनमाननं यस्य सः । सकलमोहजनकं
 सर्वेषां द्रष्टृणां भ्रमोत्पादकम् । अञ्जनं कजलम् । लोचनयोः स्वेनेत्रयोः । परितः सम-
 न्तात् । पूर्वसंकेतेन प्राक्सूचनानुसारेण समागतामुपस्थिताम् । वैवाहिका विवाहस-
 मन्विनो ये मन्त्र-तन्त्रास्तेषु यन्नेपुष्यं पाटवं तेन । यथाविधीत्यर्थः । मायामानवाः
 कल्पितपुरुषाः । अन्तर्भावमदृश्यताम् । वाडवाय ब्राह्मणाय । 'द्विजात्यग्रजन्मभूदे-
 ववाडवा' इत्यमरः । साधय गच्छ । दैवमदृष्टजनितं मानुषमैन्द्रजालिकविहितं च
 यद्बलं तेन । अपनयन् दूरीकुर्वन् । उपनयन् प्रापयन् । रहः निर्जने । विश्रम्भं विश्वा-
 सम् । संलापे इति शेषः । संलापः परस्परालापः । तदनुलापेति-तस्या अनुलाप एव

साथ वैवाहिक मन्त्रको पढ़ते हुए अग्निको साक्षी कराकर राजवाहनका विवाह अवन्ति-
 सुन्दरीसे कर दिया । इन्द्रजालके इस विवाहरूपी प्रहसनकी समाप्तिपर उस विप्रने कहा—
 'हे ऐन्द्रजालिक पात्रो ! आप लोग अब जायें ।' यह सुनकर वे सभी मायावी मानव-धीरे-
 धीरे अदृश्य हो गये । पहलेसे निश्चित तथा गुप्त वेशधारी एवं छिन्नेकी कलामें प्रवीण
 राजवाहन जी मायावी पुरुषके समान कन्याके अन्तःपुरमें चले गये । मालवनाथ मानसार
 ने उस ऐन्द्रजालिकके अद्भुत कामोंकी प्रशंसा की तथा उसे प्रचुर धन देकर कहा—हे
 ऐन्द्रजालिक अब आप जायें । आपके खेल अद्भुत थे । फिर मानसार भी अपने राजप्रसाद
 में चले गये । तब अपनी प्रिय सखियोंके साथ अवन्तिसुन्दरी कुमारी भी अपने प्राणेश्वरको
 साथ लिये अन्तःपुरमें आ गयी । इस रीतिसे दैवी और मानुषी पराक्रमद्वारा अपना मनो-
 रथ साधकर अपनी सरस-और सुललित क्रियाओं द्वारा राजवाहनने धीरे-धीरे उस दृग-
 लोचनाकी लज्जाको दूर कर दिया । फिर एकान्तमें रतिसुखका आनन्द लेते हुए
 वार्तालाप द्वारा उसके विसर्गमें अपने प्रति विश्वास उत्पन्न कराया । तदनन्तर उस

लज्जामपनयन्सुरतरागमुपनयन् रहोविश्रम्भमुपजनयन् संलापे तदनुलाप-
पीयूषपानलोलक्षित्रचित्रं चित्तहारिणं चतुर्दशभुवनवृत्तान्तं श्रावयामास ।

इति श्रीदण्डिनः कृतो दशकुमारचरितेऽवन्तिसुन्दरीपरिणयो

नाम पञ्चम उच्छ्वासः ।

इति पूर्वपीठिका

पीयूषममृतं तस्य पाने सानुरागाकर्णने लोलक्षश्चलः । चित्रचित्रम् अत्याश्चर्यजनकम् ।
चतुर्दशानां भुवनानां वृत्तान्तमाख्यायिकाम् श्रावयामास । अवन्तिसुन्दरीमिति शेषः ।
आख्यायिकाश्रवणे युवतीनां बलवती स्पृहा भवतीति ध्येयम् ।

इति श्रीताराचरणमट्टाचार्यकृतायां बालविबोधिनीसमाख्यायां

दशकुमारचरितव्याख्यायां पञ्चमोच्छ्वासः ।

समाप्ता पूर्वपीठिका

राजपुत्रीकी सुधामयी मधुर वचनावली एवं बहुत तरहकी मीठी बातोंको जिज्ञासासे सुना ।
फिर उसे चित्तहारी चौदहों भुवनोंकी मनोहर आख्यायिकाएँ सुनायीं—और सभयोन्नित
आनन्द करने लगा ।

इस प्रकारसे दशकुमारचरितके पञ्चमोच्छ्वासकी बालक्रीड़ा नामक

हिन्दी टीका समाप्त हुई ।

पूर्वपीठिका समाप्त ।

॥ श्रीः ॥

दशकुमारचरितम्

उत्तरपीठिकायाम्

प्रथमोच्छ्वासः

(१) श्रुत्वा तु भुवनवृत्तान्तमुत्तमाङ्गना विस्मयविकसिताक्षी सस्मितमिदमभाषत—‘दयित, त्वत्प्रसादादद्य मे चरितार्था श्रोत्रवृत्तिः । अद्य मे मनसि तमोपहृस्त्वया दत्तो ज्ञानप्रदीपः । पक्वमिदानीं त्वत्पादपद्मपरिचर्याफलम् । अस्य च त्वत्प्रसादस्य किमुपकृत्य प्रत्युपकृतवती भवेयम् । अमवदीयं हि नैव किञ्चिन्मत्सम्बद्धम् । अथवास्त्येवास्यापि जनस्य

(१) उत्तमा निखिलनायिकागुणभूषिता अङ्गना कामिनी अवन्तिमुन्दरीति श्लेषः । विस्मयेन नानाविधाख्यायिकाश्रवणअनिताश्चर्यरसेन विकसिते प्रफुल्ले अशिखी नयने यस्याः सा । सस्मितं सहासम् । चरितार्था सफला । श्रोत्रवृत्तिः श्रवणेन्द्रियमित्यर्थः । तमः अपहृन्तीति तमोपहोऽज्ञाननाशकः । ज्ञानमेव प्रदीपः । तव पादपद्मयोश्चरणकमलयोः परिचर्यायाः सेवायाः फलम् परिपाकः । त्वत्प्रसादस्य भुवनवृत्तान्तश्रवणरूपस्येत्यर्थः । किमुपकृत्य कीदृशमुपकारं कृत्वा । प्रत्युपकृतवती कृतप्रत्युपकारा । अमवदीयं न भवदीयम् । मत्सम्बद्धं भवदीयम्—यतोऽहमपि भवत एवातो यदेव भवदीयं तद्यपि भवदीयमेवेति भावः । अथवा पश्चान्तरे पूर्वापरितोषे इत्याशयः । अस्यापि जनस्य ममेत्यर्थः । कश्चित् कुत्रापि । प्रभुत्वं

(२) समस्त लोकोंके सुन्दर वृत्तान्तोंको श्रवण कर उस परमसुन्दरी महिलाके नयन विस्मयान्वित हो गये और उस महिलान् मुसकुराकर कहा—‘हे दयित ! आपकी दयासे आज मेरे कर्ण सफल हो गये—मैंने आपको सभी बातें सुन लीं । आपने आज मेरे लज्जकाराच्छन्न हृदयमें ज्ञानका दीपक जला दिया है । आपकी चरणसेवा का फल आज परिपक हुआ । आपने इस जनपर जो कृपा की है उसका प्रत्युपकार मैं क्या कर सकती हूँ । मेरे समीप कोई भी ऐसी वस्तु नहीं बची है जिसके स्वामी आप न हों । परन्तु, अन्वेषणपूर्ण दृष्टिसे देखनेपर मुझे यह ध्यान हो आया कि मेरा प्रभुत्व भी किसी वस्तुपर

कचित्प्रभुत्वम् । अशक्यं हि यदिच्छया विना सरस्वतीमुखग्रहणोच्छेष-
गीकृतो दशनच्छद एष चुम्बयितुम् ।

(२) 'अम्बुजासनास्तनतटोपभुक्तमुरःस्थलं चेदमालिङ्गयितुम्' इति
प्रियोरसि प्रावृद्धि नभस्युपास्तीर्णगुरुपयोधरमण्डला प्रौढकन्दलीकुड्म-
लमिव रुढरागरूपितं चक्षुरुल्लासयन्ती बहिर्बर्हावलीविडम्बयता कुसुम-
चन्द्रकशारेण मधुकरकुलव्याकुलेन केशकलापेन स्फुरदरुणकिरणकेसर-
करालं कदम्बमुकुलमिव कान्तस्याधरमणिमधीरमाचुचुम्ब ।

स्वातन्त्र्यम्—महाज्ञया विना तत्तद्भवतापि कर्तुं न शक्यत इति भावः । तदेव वि-
ज्ञावीकरोति—अशक्यमित्यादिना । सरस्वत्या वाण्या मुखग्रहणेन आननाधिकारेण
उच्छेषणीकृत उच्छिष्टीकृतः । दशनच्छदस्य विशेषणम् । सरस्वत्या तु प्रागेव भव-
तो वदनकमलमधिकृतम्—मुखमधिष्ठाय सा वसतीत्यर्थः । दशनच्छद ओष्ठः ।
चुम्बयितुमिति निजन्तम् । अन्यया कामिन्येति शेषः ।

(२) अम्बुजासना लक्ष्मीस्तस्याः स्तनतटाम्बां पयोधराभ्यामुपभुक्तं समा-
लिङ्गितमित्यर्थः । उरःस्थलं वक्षःस्थलं राजवाहनस्येत्यर्थः । मालिङ्गयितुमित्यपि
निजन्तम्—अन्ययेति शेषः । इति उक्त्वेति शेषः । प्रावृट् वर्षाः तद्वत् नभसि
आकाशे । उपास्तीर्णं विस्तारितमिति प्रावृट्पक्षे अवन्तिसुन्दरीपक्षे तु स्थापितं गुरु
विशालमुभयत्र समानम् पयोधरमण्डलमेकत्र मेघसमूहोऽन्यत्र स्तनयुगलं यथा
सा । प्रौढायाः पुष्टायाः कन्दल्या द्रोणपर्णीति प्रसिद्धायाः कुड्मलं मुकुलमिव । रुढः
उत्पन्नो यो रागो रक्तिमा अनुरागश्च तेन रूपितं भूषितम् । चक्षुर्विशेषणमिदम् ।
तादृशं चक्षुरुल्लासयन्ती विशादीकुर्वाणा; बर्ही मयूरस्तस्य बर्हावलीः पिच्छपंक्तीः
बिडम्बयता अनुकुर्वता । कुसुमानि शिरःस्थितपुष्पाण्येव चन्द्रिका मेघकास्तैः
शारेण विचित्रेण । मधुकरकुलव्याकुलेन कुसुमामोदलुब्धभ्रमरव्यासेन । सर्वमे-

अवश्य है । वह वस्तु क्या आपके हीठ हैं जिन्हें सरस्वती देवीके अतिरिक्त अद्यावधि कोई
भी नहीं उच्छिष्ट कर सका है । उन अधरोष्ठोंको मेरे अतिरिक्त कोई भी महिला नहीं
चूम सकती है—क्योंकि उनपर मेरा आधिपत्य है ।

(२) तथा च लक्ष्मीजीके कुचोंसे संस्पर्शित आपके इस वक्षःस्थलका आलिंगन मेरे
अतिरिक्त अन्य कोई भी नहीं कर सकता है ।' इतना कहकर उस बालाने आवणमासके
साथ वर्षाकालके समान उन्नत स्तनोंवाली अपनी छाती उसके अन्तस्तलपर चपका दी
तथा द्रोणपर्णीके कोंपलोंके सदृश प्रेमातिरेकसे कुछ-कुछ रक्तिमापूर्ण नेत्रोंसे एकटक उसे
देखने लगी । उसके केशकलापोंमें जो पुष्प गुम्फित थे वे मोरपंखोंके समान चमकीले
लग रहे थे । लोलुप मधुपोंका झुण्ड उन पुष्पोंके परागोंके पानार्थ मँढ़रा रहा था । इसी

(३) तदारम्भस्फुरितया च रागवृत्त्या भूयोऽप्यावर्ततातिमात्रचित्रो-
पचारशीफरो रतिप्रबन्धः । सुरतखेदसुप्तयोस्तु तयोः स्वप्ने विसगुणनि-
गडितपादो जरठः कश्चिज्जालपादोऽदृश्यत । प्रत्यबुध्येतां चोभौ ।

(४) अथ तस्य राजकुमारस्य कमलमूढशशिकिरणरज्जुदामनिगृ-

तत्केशकलापस्य विशेषणम् । केशकलापेनेति उपलब्धेन तृतीया । तथाविधकेशपाशो-
पलक्षिता अवन्तिसुन्दरीत्यर्थः । स्फुरदिति स्फुरन्तः शोभमाना अरुणा रक्तवर्णाः
किरणा एव केशराणि किञ्चिद्व्यक्तैः करालं दन्तुरम् । अतएव कदम्बसान्ध्यमस्य ।
अधरमगेर्विशेषणमेतत् । कदम्बमुकुलं नीपकलिकामिव । कान्तस्य दयितस्य
राजवाहनस्येत्यर्थः । अधरो मणिरिव तम् अधरमणिमधरविम्बम् । अधीरमवशं
यथा तथा आचुचुम्ब चुम्बितवती ।

(३) तदारम्भेति—तस्यारम्भस्तदारम्भस्तेन चुम्बनारम्भेण स्फुरितया
उद्दीप्तया । रागवृत्त्या अनुरागसमृद्धया । भूयोऽपि बाहुस्येनेति भावः । आवर्तत
प्रवृत्तोऽभवत् । अतिमात्रमत्यर्थं चित्रेण नानाविधेन विस्मयोत्पादकेन वा उपचारेण
सुरतसाधनेन शीफरो रमणीयः । सुरतस्य खेदः भ्रमस्तेन सुप्तयोः निद्रितयोः ।
तयोः अवन्तिसुन्दरीराजवाहनयोः । स्वप्ने स्वप्नावस्थायाम् । विसगुणेन मृणालत-
न्तुना निगडितौ बद्धौ पादौ चरणौ यस्य सः । जरठो वृद्धः । जलपादो हंसः ।
अदृश्यत ताभ्यां दृष्टोऽभवदित्यर्थः । प्रत्यबुध्येतां जागरितौ ।

(४) अथ हंसदर्शनानन्तरम् । कमलेन पद्मेन मूढो भ्रान्तो यः शशी चन्द्र-
स्तस्य किरणा एव रज्जुदाम गुणसमूहस्तेन निगृहीतं बद्धमिव—इदं कमलमिति
भ्रान्त्या चन्द्रः स्वमयूखजालेन रज्ज्वा चरणयुगलं बध्नेति भावः । चन्द्रपथयोः

मृण भावावेशसे विह्वला होकर उसने कदम्बकी कोंपलोंके सदृश लाल-लाल अपने प्रियतमके
अधरोष्ठोंको चूम लिया ।

(३) इस चुम्बन-क्रियासे उसकी कामवासना जागृत हो गयी और उसने उसके
साथ आमोद-प्रमोद करना प्रारम्भ कर दिया । दीर्घ समयतक भोग-विलास करके भ्रान्त
हो जानेपर जब वे दोनों सो गये तो उन लोगोंने स्वप्नमें एक बृद्धे हंस-पक्षीको देखा जिसके
दोनों पाँव मृणाल-तन्तुसे परिवद्ध थे । उसी समय उन लोगोंकी आँखें खुल गयीं—वे
जाग पड़े ।

(४) राजकुमारने उठकर देखा कि कमलके भ्रमसे चन्द्रमाकी किरणोंके तुल्य
चाँदीकी जंजीरोंसे उसके दोनों पाँव बंधे हुए हैं । राजकुमारीने अपने बल्लभको न्योही
ऐसी दुर्दृष्टाने देखा त्योंही वे चिन्ताकर चीत्कार करने लगी । उस चीत्कारके कोलाहलसे

हीतमिव रजतशृङ्खलोपगूढं चरणयुगलमासीत् । उपलभ्यैव च 'किमेतत्'
इत्यतिपरित्रासविह्वला मुक्तकण्ठमाचक्रन्द राजकन्या । येन च तत्सकल-
मेव कन्यान्तःपुरमग्निपरीतमिव पिशाचोपहतमिव वेपमानमनिरूप्यमा-
णतदात्वायतिविभागमगण्यमानरहस्यरक्षासमयमवनितलविप्रविध्यमान-
गात्रमाक्रन्दविदीर्यमाणकण्ठमश्रुस्रोतोऽवगुण्ठितकपोलतलमाकुलीबभूव ।

(५) तुमुले चास्मिन्समयेऽनियन्त्रितप्रवेशाः 'किं किम्' इति सह-

वैरं तु प्रसिद्धम् । रजतशृङ्खलया उप- वेष्टितम् । उपलभ्य ज्ञात्वा । किमेतत् ?
एतत् किं जातमिति अतिपरित्रासेन अत्यन्तभयेन विह्वला व्याकुला । मुक्तकण्ठ-
मुच्चैः । आचक्रन्द हरोद् । येन आक्रन्देन । कन्यान्तःपुरं कन्यानिवासः ।
अग्निना अनलेन परीतं व्याप्तम् । पिशाचेनोपहतं भूताविष्टम् । वेपमानं कंपमा-
नम् । अनिरूप्येति—न निरूप्यमाणो न निर्णयमानः तदात्वस्य तत्कालस्य आश-
तेरुत्तरकालस्य च विभागः कृत्यं येन तत् । 'तत्कालस्य तदात्वं स्यादुत्तरः काल
आयतिरि'त्यमरः । न गण्यमानः न विचार्यमाणः रहस्यस्य निर्जनोत्पन्नस्य विष-
यस्य रक्षायाः समयो व्यवस्था येन तत्—रहस्यरक्षार्थं केनापि न यत्कृत इति
भावः । अवनितले भूतले विप्रविध्यमानं ताड्यमानं गात्रं शरीरं यस्य तत् ।
आक्रन्दनेन रुदितेन विदीर्यमाणः मिर्यमानः कण्ठो यस्य तत् । सर्वमेतत्कन्यान्तः
पुरमित्यस्य विशेषणम् । आकुलीबभूव व्याकुलं सञ्जातम् ।

(५) तुमुले संकुले । न नियन्त्रितो निवारितः प्रवेशो येषां ते—अनिवारित-
प्रवेशाः । अन्तर्वांशिकपुरुषाः अन्तःपुराधिकृताः । 'अन्तःपुरे स्वधिकृतः स्यादन्त-

समस्त अन्तःपुर चिन्ताकुल हो गया तथा ऐसा हो-इह्वा मचा जैसे कहीं आग लग गयी हो,
अथवा भूत-प्रेत-पिशाचोंकी भयावनी विशाल सेनाने लोगोंपर आक्रमण कर दिया हो ।
वहाँपर सब लोग मारे भयके कांपने लगे । उस समय न लोगोंको यही सूझ रहा था कि
क्या करना चाहिये, न वे यही सोच पाते थे कि इसके आगे क्या करना होगा ।
उन लोगोंको राजकुमारीको इस लाञ्छनसे बचानेका कोई उपाय भी नहीं सूझ रहा था ।
ऐसे व्याकुल तथा भयावने समयमें सब लोग गला फाड़-फाड़कर चिल्लाने लगे तथा नेत्रों से
आँसू गिराने लगे । उनके आँसू इतनी तेजीसे बह रहे थे कि उन लोगोंके गण्डस्थल एक
दम भीग गये थे ।

(५) पूर्वोक्त प्रकारका कोलाहल मचनेपर सभी प्राचीन दास-दासी यह पूछते हुए
भीतर हुआ—'क्यों इह्वा हो रहा है—क्या बात है ?' और भीतर आकर उन लोगोंके

सोपसृत्य विविशुरन्तर्वंशिकपुरुषाः । द्रष्टुश्च तदवस्थं राजकुमारम् । तदनुभावनिरुद्धनिग्रहेच्छास्तु सद्य एव ते तमर्थं चण्डवर्मणो निवेदयाञ्चक्रुः ।

(६) सोऽपि कोपादागत्य निर्दहन्निव दहनगर्भया दृशा निशाम्योत्पन्नप्रत्यभिज्ञः 'कथं स एवैष मदनुजमरणनिमित्तभूतायाः पापाया बालचन्द्रिकायाः पत्युरत्यभिनिविष्टवित्तदर्पस्य वैदेशिकवणिक्पुत्रस्य पुष्पोद्भवस्य मित्रं रूपमत्तः कलाभिमानी नैकविधविप्रलम्भोपेयपाटवावर्जितमूढपौरजनमिथ्यारोपितवितथदेवतानुभावः कपटधर्मकञ्चुको निगूढपापशीलश्चपलो ब्राह्मणब्रूवः ।

वंशिको जन' इत्यमरः । तदवस्थमिति—सा अवस्था यस्येति विग्रहः, शृङ्खलितचरणयुगलमित्यर्थः । तदनुभावेति—तस्य राजकुमारस्य अनुभावेन प्रतापेन निरुद्धा प्रतिहता निग्रहेच्छा परामर्शविलापो येषां ते । ते अन्तर्वंशिकपुरुषाः । अर्थं विषयम् ।

(६) सोऽपि चण्डवर्माऽपि । निर्दहन्निव भस्मीकुर्वन्निव । दहनोऽग्निरगर्भे मध्ये यस्यास्तथा । दृशा नेत्रेण । निशाम्य अवलोक्य । उत्पन्ना प्राप्ता प्रत्यभिज्ञा सोऽयमित्याकारिका स्मृतिर्यस्य सः । मदनुजस्य दारुवर्मणो मरणस्य मृत्योर्निमित्तभूतायाः कारणभूतायाः । पत्युः स्वामिनः । अति अतिशयेन अभिनिविष्ट उत्पन्नो वित्तदर्पो धनगर्वो यस्य तथाभूतस्य । मित्रं सखा । नैकविधेषु नानाप्रकारेषु विप्रलम्भस्य परवञ्चनस्वोपायेषु यत्पाटवं कौशलं तेनावर्जितो वशीकृतो मूढोऽज्ञो यः पौरजनस्तेन मिथ्यारोपितो वितथो निष्फलो देवतानुभावो देवप्रभावो यस्मिन् सः । कपटं छलमेव धर्मकञ्चुकमावरणं यस्य सः । निगूढपापशीलः यः खलु गुप्तरूपेण पापमाचरतीत्यर्थः । ब्राह्मणब्रूवो ब्राह्मणाधमः ।

बन्धनसे परिवद्ध राजपुत्रको देख लिया । राजपुरुषोंका साहस उस राजकुमारको पकड़नेका तो न हुआ किन्तु वे लोग दौढ़कर चण्डवर्माके समीप गये और उससे समस्त वृत्तान्त ज्ञापित कर दिया ।

(६) ज्योंही उसने यह वृत्तान्त सुना त्योंही वह क्रुद्ध होकर अन्तःपुरमें जा बमका तथा अग्निको उगलती हुई लाल-लाल आँखोंसे वहाँकी सारी परिस्थिति देखते ही समझ गया । उसी आवेशमें उसने कहा—'क्या यह वही दुरात्मा है जिसके कारण मेरा अनुज नारा गया है । क्या यही उस बालचन्द्रिकाके पति पुष्पोद्भव वणिक्का मित्र है, जिसे अपनी सम्पत्तिपर बड़ा अहंकार था ? क्या यही अपनेको श्रेष्ठ कलाकार समझनेवाला व्यक्ति है ? क्या इसीने अनेक छलोंके द्वारा अज्ञ पुरवासियोंमें अपनेको देवता सिद्ध किया है ? क्या इसीने धर्मके कपटाढम्बरसे जन-साधारणको धोखा दिया है ? क्या यही

(७) कथमिवैनमनुरक्ता सादृशेष्वपि पुरुषसिंहेषु सावमाना पापेय-
मवन्तिसुन्दरी । पश्यतु पतिमद्यैव शूलावतंसितमियमनार्थशीला कुलपां-
सनी' इति निर्मत्स्ययन्भीषणभ्रुकुटिदूषितललाटः काल इव काललोहदण्ड-
कर्कशेन बाहुदण्डेनावलम्ब्य हस्ताम्बुजे रेखाम्बुजरथाङ्गलाञ्छने राजपुत्रं
सरभसमाचकर्ष ।

(८) स तु स्वभावधीरः सर्वपौरुषातिभूमिः सहिष्णुतैकप्रतिक्रियां
दैवीमेव तामापदमवधार्य 'स्मर तस्या हंसगामिनि, हंसकथायाः । सहस्व

(७) कथमिवेति—कथमिव केन प्रकारेण । एनं राजवाहनम् । अनुरक्ता
आतेति शेषः । पुरुषसिंहेषु पुरुषश्रेष्ठेषु । सावमाना सतिरस्कारा । पापा पापशीला ।
शूले अवतंसितमारोपितम् । अनार्थं शीलं यस्याः सा—दुष्टस्वभावा । कुलपांसनी
कुलदूषणी । भीषणया भ्रुकुट्या दूषितं ललाटं यस्य सः । कालो यमः । कालः
कृष्णवर्णो यो लोहदण्डस्तद्वत् कर्कशेन कठोरेण । बाहुदण्डेनेत्यस्य विशेषणम् ।
रेखारूपाणि अम्बुजानि पद्मानि, रथाङ्गानि चक्राणि च लाञ्छनानि चिह्नानि यथा-
स्तादृशे । हस्ताम्बुजे इत्यस्य विशेषणम् अवलम्ब्य इत्यस्य च कर्म । सरभसं
सवेगम् । क्रियाविशेषणमिदम् ।

(८) स तु राजवाहनस्तु । सर्वेषां पौरुषाणां पुरुषार्थानाम् । अतिभूमिरधि-
ष्ठानम् । सहिष्युतैव एका केवला प्रतिक्रिया प्रतीकारो यस्यास्ताम् । या आपत्
सहनमन्तरेण अन्योपायसाध्या नेत्यर्थः । दासु बाले । सम्बोधनमेतत् । प्राणपरि-

छिप-छिपकर अनेक पाप किया करता है ? क्या यहाँ वह व्यक्ति है जो स्वभाव का
चंचल है तथा अपनेको ब्राह्मण बतलाता है, सत्य कहो, यह वही दुष्ट है न ?

(७) मेरी समझमें नहीं आता कि क्यों यह पापिन अवन्तिसुन्दरी मेरे ऐसे पुरुष
सिंहको त्यागकर इतपर अनुरक्ता है । अच्छा, तो यह कुलकलंकिनी आज ही अपने प्राण-
प्यारको फौसीपर लटका हुआ देखेगी । उक्त रीतिसे धमकियाँ देता हुआ तथा अपनी
मयावनी भ्रुकुटियोंसे ललाट-भागको दूषित करता हुआ वह कालो समान आगे बढ़ा और
जोहेके सदृश अपने बलिष्ठ हाथोंके द्वारा राजकुमारका हाथ पकड़कर झटका देते हुए उसने
उसे अपनी ओर खींच लिया ।

(८) स्वभावतः राजकुमार धैर्यवान् थे । सभी प्रकारके पौरुष भी उनमें थे । किन्तु
सहनशीलता के अतिरिक्त इस समय इस आपत्तिको दूर करनेका कोई उपाय ही न था ।
पर्याप्त रीतिसे विचार करके उन्होंने अपनी प्रेयसांसे कहा—हे प्रिये ! उस राजहंसकी

वासु मासद्वयम्' इति प्राणपरित्यागरागिणीं प्राणसमां समाश्रयास्याग्वि-
श्रयतामयासीत् ।

(६) अथ विदितवार्ताश्रितौ महादेवीमालवेन्द्रौ जामातरमावागच्छ-
पातिनावात्मपरित्यागोपन्यासेनारिणा जिघांस्यमानं ररक्षतुः । न शेकतुस्तु
तमप्रमुत्वाद्भुत्तारयितुमापदः । स किल चण्डशीलश्चण्डवर्मा सर्वमिदमुद-
न्तजातं राजराजगिरौ तपस्यते दर्पसाराय सन्दिश्य सर्वमेव पुष्पोद्भवकु-
टुम्बकं सर्वस्वहरणपूर्वकं सद्य एव बन्धने क्षिप्त्वा कृत्वा च राजवाहनं
केसरिकिशोरकमिव दारुपञ्जरनिबद्धं मूर्धजजालाविलीनचूडामणिप्रभाव-
स्यागरागिणीं प्राणविसर्जनकाङ्क्षिणीम् । अरिवश्यतां शत्रुवशंवदताम् । अयासीत्
प्रापत् । गत्यर्थानां प्राप्यर्थकत्वात् ।

(९) विधितेति—विदिता वार्ता याम्यां तौ—ज्ञातवृत्तान्तौ अत एवार्तौ
पीडितौ । महादेवीमालवेन्द्रौ अवन्तिसुन्दरीपितरौ । जामातरं राजवाहनम् ।
आकारपञ्चपातिनौ आकृतिं दृष्ट्वैव पञ्चपातिनौ ज्ञातवित्थर्थः । आत्मपरीति—आत्म-
परित्यागस्य स्वदेहविसर्जनस्य उपान्यसेन कथनेन—यद्येनं राजपुत्रं घातयिष्यसि
तदा आवामपि प्राणान् परित्यज्याव इत्युक्तव्येत्यर्थः । जिघांस्यमानं हन्तुमिच्छमाणम् ।
इदं तु जामातरमित्यस्य विशेषणम् । शेकतुः शक्तौ । तं राजवाहनम् । अप्रमुत्वाद्
असामर्थ्यात् । उच्चारयितुम् उद्धर्तुम् । चण्डशीलः क्रूरस्वभावः । उदन्तजातं वृत्ता-
न्तसमूहम् । राजराजगिरौ कैलासपर्वते । तपस्यते संपःकुर्वाणाय दर्पसारोऽवन्ति-
गुन्दरीभ्राताः तस्मै । सन्दिश्य निवेद्य । बन्धने कारागृहे । केसरिणः सिंहस्य
किशोरः तरुणस्तमिव । दारुपञ्जरनिबद्धं काष्ठनिर्मितपञ्जरमध्यस्थम् । कृत्वेत्यस्य कर्म
मूर्धजजाले केशसमूहे विलीनस्य गुप्तस्य चूडामणेः मातङ्गवृत्तमणिविशेषस्य प्रभावेण

वार्ताका ध्यान करके तुन दो मास तक धैर्य रखो । इस प्रकार प्राणोंको त्यागनेमें उद्यत
उस राजपुत्रीको राजकुमारने समझाकर अपने आपको शत्रुके हाथोंमें सौंप दिया ।

(९) मालवेन्द्र और महादेवीको जब राजकुमारके इस प्रकार पीड़ित होनेका वृत्त
ज्ञात हुआ तो वे बहुत दुखी हुए क्योंकि इन लोगोंने राजकुमारकी आकृति देखकर
तमझलिया था कि यही भैया माया जामाता हैं । अन्तमें मालवराजने अपने प्राणोंकी
बाजों लगाकर—अर्थात् 'यदि तुम इसे नारोगे तो हम दोनों भी अपने प्राणोंको त्याग
देंगे' ऐसा कहकर राजकुमारके प्राणोंको बचा लिया परन्तु, उस समय उनके
हाथमें न तो कोई शक्ति थी, न कोई अधिकार ही था, इसलिए वे राजकुमारको नस
आपत्तिके समुद्रसे पूर्णरूपेण पार नहीं उतार सके । क्योंकि चण्डवर्माने कैलास पर्वतपर

विक्षिप्तश्रुतिपासादिखेदं च तमवधूतदुहितृप्रार्थनस्याङ्गराजस्योद्धरणा-
थाङ्गानभियास्यन्ननन्यविश्वासान्निनाय । क्रोधं च बलभरदत्तकम्प-
श्रम्पाम् ।

(१०) चम्पेश्वरोऽपि सिंहवर्मा सिंह इवास्यधिक्रमः प्राकारं भेद-
यित्वा महता बलसमुदायेन निर्गत्य स्वप्रहितदूतव्राताहूतानां साहाय्यदा-

महात्म्येन विचित्रो दूरीकृतः श्रुतिपासादिखेदो यस्य तम् । तं राजवाहनम् ।
अवधूतेति—अवधूता तिरस्कृता दुहितुः कन्यायाः अम्बालिकायाः प्रार्थना येन तस्य-
उद्धरणाय उन्मूलनाय । अङ्गान् अङ्गदेशान् । अनन्यविश्वासात् अन्यस्मिन् विश्वा-
साभावात् । हेतौ पञ्चमी । बलभरेण सैन्यसमूहेन दत्तः कम्पो येन सः । चण्ड-
वर्मणो विशेषणमेतत् । चम्पाम् अङ्गदेशराजधानीम् ।

(१०) प्राकारं प्राचीरम् । बलसमुदायेन सैन्यसमूहेन । स्वप्रहितेति—स्वप्रहि-
तेन स्वयं प्रेषितेन दूतव्रातेन दूतसमूहेन आहूतानाम् आकारितानाम् । साहाय्य-

तपस्या करनेवाले दर्पसारके समीप यह सारा वृत्तान्त कहला भेजा । तत्पश्चात् पुष्पोद्भवका
सर्वस्व अपहरण कर लिया, उसे उसके कुटुम्बीसहित पकड़कर कारागारमें बन्द कर
दिया तथा सिंहशावकके समान वीर राजवाहनको भी काष्ठके बने जैंगलेदार पिंजड़ेमें
बन्द कर दिया । यद्यपि उसे कई दिनोंसे कुछ खाने-पीनेको भी न मिला था तथापि
उसे भूख-प्यास न लगी । उसका कारण यह था कि उसके केशोंमें एक चूबामणि छिपी
थी जिसका प्रभाव यह था कि चाहे कितने दिनों भोजन वा जल न मिले परन्तु उक्त
मणिको धारण किये रहनेसे वह व्यक्ति दुर्बल एवं व्याकुल नहीं हो सकता । यद्यपि उसने
अतिकरुण स्वरमें दीनतासे चण्डवर्मासे प्रार्थना की कि 'यह राजपुत्री मुझे चाहती है
और मैं भी इससे प्रेम करता हूँ, इस हेतु हम लोगोंके इस शुद्ध प्रेममें विघ्न न डालिये',
परन्तु उसने कुछ न सुना । इसी समय सिंहवर्माको नष्ट करनेके लिए चण्डवर्माने उसके
ऊपर आक्रमण कर दिया । अपने किसी भी दासपर विश्वास न करके वह चण्डवर्मा
राजवाहनकी भी शुद्धमें जाते समय अपने साथ ही खेता गया । महाराज अंगराजकी
राजधानी चम्पा नगरीको उसने जाकर चारों ओरसे घेर लिया ।

(१०) मृगेन्द्रके समान असाधारण पराक्रमी चम्पेश्वर महाराज सिंहवर्माने भी अति-
विशाल सेनाको साथ लेकर उसपर आक्रमण कर दिया । उन्होंने अपने बड़े प्रचण्ड आक्र-
मणसे उसके चक्रव्यूहको अस्त-व्यस्त कर दिया और अतिवीरतासे सामना किया । इसी
समय उन्होंने अपने राजके दूतोंके द्वारा आस पासके महाराजों को सहायता देनेके लिए
कहला भेजा । इस कारण वे लोग भी तात्कालिक सहायता देने आ पहुँचे । परन्तु उन

नायातिसत्वरमापत्तां धरापतीनामचिरकालभाविन्यपि सन्निधावदत्ता-
मेषः साक्षदिवालेपो वपुष्मानक्षमापरीतः प्रतिबलं प्रतिजग्राह ।

(११) जगृहे च महति संपराये क्षीणसकलसैन्यमण्डलः प्रचण्ड-
प्रहरणशतभिन्नमर्मा सिंहवर्मा करिणः करिणमवल्लुत्यातिमानुषप्रमाण-
बलेन चण्डवर्मणा । स च तद्दुहितर्यम्बालिकायामवलारत्नसमाख्याता-

दानाय निमन्त्रितानामित्यर्थः । आपत्ताम् आगच्छताम् । अचिरभाविनि क्षीप्र-
भाविनि । सन्निधौ सन्निधाने । उपस्थिताविति यावत् । अदत्तापेक्षः अपेक्षामकृत्वे-
त्यर्थः । साक्षात् अप्रतः स्थित । वपुष्मान् मूर्तिमान् । अवलेपो गर्वः । अक्षमापरीतः
क्रोधाक्रान्तः । प्रतिबलं शत्रुसैन्यम् । प्रतिजग्राह आक्रान्तवान् ।

(११) जगृहे गृहीतः चण्डवर्मणा सिंहवर्मेत्यन्वयः । सम्पराये युद्धे । क्षीणं
नष्टं सकलं सैन्यमण्डलं यस्य सः । प्रचण्डेन भीषणेन प्रहरणशतेन शस्त्रसहस्रेण
भिन्नं विदीर्णं मर्म यस्य सः । करिणः करिणमिति—एकस्मात् राजात् अन्यं राजम्
अवल्लुत्य आरुह्य । अतिमानुषं मनुष्यादप्यधिकं प्राणबलं यस्य तेन । स च चण्ड-
वर्मा च । तद्दुहितरि सिंहवर्मकन्यायाम् । अवलारत्नं कीरत्नमिति समाख्यातायां
प्रसिद्धायाम् । अतिमात्रम् अभिलाषो यस्य सः—अत्यन्तासक्त इत्यर्थः । पुनं सिंह-
वर्मणम् । न व्यययुजत् न पृथक् चकार न अघानेत्यर्थः । विपूर्वकाद् युज्जेर्जिज-
न्तास्त्रुह् । अपितु किन्तु । अनीनयत् प्रापयामास । जीञ् प्रापणे हर्यस्य धातोर्णि-
जन्तस्य लुङ् रूपम् । अपनीताशेषशस्त्रं दूरीकृतनिश्चितशस्त्रमणम् । पुनमित्यस्य
विशेषणम् । अकल्पा अचिन्त्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्य सः । सत्यप्रतिज्ञ इति भावः ।

महाराजोंकी सहायताकी उन्होंने जरा भी अभिलाषा न की और साक्षात् क्रोधकी मूर्तिके
समान विकराल रूप धारण कर वे क्रुद्ध होकर शत्रुसे जाकर भिड़ गये और वीरताके साथ
साहसपूर्वक घमासान संग्राम किया ।

(११) परन्तु, चण्डवर्मा उनसे अधिक प्रबल पड़ रहा था, साथ ही उसके पास
शस्त्रास्त्रबल भी पर्याप्त था । इस कारण, जैसे एक हाथीको दूसरा शक्तिशाली हाथी धर-
पछाड़े उसी प्रकार सिंहवर्माको उसकी सारी सेनाके नष्ट हो जानेके पश्चात् उस चण्डवर्मानी
चारों ओरसे घेर लिया । चण्डवर्मा सिंहवर्माकी पुत्री अम्बालिकाको बहुत चाहता था
जो क्रियोंमें मणिके समान देदीप्यमान थी । इसीलिए उसने सिंहवर्माको घेरकर
जानसे नहीं मारा अपितु उसे पकड़कर अपने शिबिरमें ले गया और वहाँ उसके
बावोंमें मरहम-पट्टी कराकर उसका उपचार कराने लगा तथा उसे अपने यहाँ बन्द कर
रख छोड़ा । उसी समय ज्योतिषियोंको आमन्त्रित किया और उन लोगोंसे उसी रातमें

यामतिमात्राभिलाषः प्राणैरेनं न व्यययुजत् । अपि त्वनीनयदपनीता-
शेषशल्यमकल्पसंधो बन्धनम् । अजीगणञ्च गणकसंघैः 'अथैव क्षपाव-
साने विवाहनीया राजदुहिता' इति ।

(१२) कृतकौतुकमङ्गले च तस्मिन्नेकपिङ्गाचलात्प्रतिनिवृत्यैण जङ्घे
नाम जङ्घाकरिकः प्रभवतो दर्पसारस्य प्रतिसन्देशमावेदयत्—'अयि
मूढः, किमस्ति कन्यान्तःपुरदूषकेऽपि कश्चित्कृपावसरः । स्थविरः स राजा
जराविलुप्तमानावमानचित्तो दुश्चरितदुहितृपक्षपाती यदेव किञ्चित्प्रलपति
त्वयापि किं तदनुमत्या स्थातव्यम् । अविलम्बितमेवं तस्य कामोन्मत्तस्य
चित्रवधवार्ताप्रेषणेन श्रवणोत्सवोऽस्माकं विधेयः । सा च दुष्टकन्या
सहानुजेन कीर्तिसारेण निगडितचरणा चारके निरोद्धव्या इति ।

बन्धनं कारागृहम् । बन्धनमिति द्वितीयं कर्म, नयतेर्द्विकर्मकत्वात् । अजीगणत्
गणयामास । गणकसंघैः ज्यौतिषिकैः । क्षपावसाने रात्रिशेषे ।

(१२) कृतकौतुकेति—कृतं विहितं कौतुकं मङ्गलं विवाहसम्बन्धिं कृत्यं येन
तस्मिन् । तस्मिन् चण्डवर्मणि । एकपिङ्गाचलात् तदाख्यपर्वतात् । प्रतिनिवृत्य
आगत्य । जङ्घाकरिकः वेगगामी दूतः । प्रभवतः प्रभोः । प्रतिसन्देशं प्रत्युत्तरम् ।
अयि मूढेति चण्डवर्मणः सम्बोधनम् । कन्यान्तःपुरेति—यः कन्यान्तःपुरं प्रविश्य
दूषयति तस्मिन् । अत्र राजवाहने इत्यर्थः । कृपावसरः कृपाया अवकाशः ।
अस्ति किं नास्तीत्यर्थः । स्थविरो बृद्धः । स राजा मानसारः । जरेति—जरया
वार्द्धकेन विलुप्तौ नाशितौ मानापमानौ यस्य तादृशं चित्तं यस्य सः । चित्रवधेति—
चित्रेण प्रकारेण यो वधस्तस्य वार्ताप्रेषणेन—अद्भुतोपायेन तं निहत्य तद्वृत्तान्तज्ञा-
पनेनेत्यर्थः । श्रवणयोः कर्णयोस्तस्य आनन्दः । निगडितचरणा निबद्धपादयुगलः ।
चारके बन्धनालये । इत्यन्तं दर्पसारस्य सन्देशवचनम् ।

अम्बालिकाके साथ परिणय होनेकी शुभलक्ष्मी निकालने की प्रार्थना की जिससे विवाह
शीघ्र रातमें ही हो जाय ।

(१२) वैवाहिक मांगलिक कार्य हो जानेके पश्चात् एणजंघ नामक एक सेवक कैलास
पर्वतपरसे महाराज दर्पसारका प्रतिसन्देश लेकर आया और बोला—'महाराज का आज्ञा
है कि अरे मूर्ख ! राजपुत्रीके अन्तःपुरमें प्रविष्ट होकर व्यभिचार करनेवाले दुष्टपर भी
कभी दया की जाती है । वह राजा तो अत्यन्त बृद्ध हो गया है इस कारण उसके अन्तः-
करणमें मानापमानके भाव नहीं रह गये हैं । तद् बात स्वाभाविक भी है । ऐसा दशममें
यदि वह अपनी दुश्चरित्रा पुत्रीका पक्षपात करता हुआ बकवाद करता है तो क्या तुम भी

(१३) तच्छाकर्ण्य 'प्रातरेव राजभवनद्वारे स च दुरात्मा कन्या-
न्तःपुरदूषकः सर्निधापयितव्यः । चण्डपोतश्च मातङ्गपतिरुचितकल्पनो-
पपन्नेस्तत्रैव समुपस्थापनीयः । कृतविवाहकृत्यञ्चोत्थायाहमेव तमनार्य-
शीलं तस्य हस्तिनः कृत्वा क्रीडनकं तदधिरूढ एव गत्वा शत्रुसाहाय्याय
प्रत्यासीदतो राजन्यकस्य सकोशवाहनस्यावग्रहणं करिष्यामि' इति पार्श्व-
चरानवेशाचक्रे । निन्ये चासावहन्त्यन्यस्मिन्नुन्मिषत्येवोपोरागे राजपुत्रो
राजाङ्गणं रक्षिभिः । उपतस्थे च क्षरितगण्डश्चण्डपोतः ।

(१३) सन्निधापयितव्यः सन्निधौ स्थापयितव्यः । चण्डपोतस्तद्विषयो मातङ्ग-
पतिर्गजराजः । उचितामिदोऽग्याभिः कल्पनाभिरलङ्कारादिसाधनैरुपपन्नो युक्तः ।
तत्रैव राजभवनद्वारे । समुपस्थापनीयः आनेतव्यः । अनार्यशीलं दुष्टस्वभावम् ।
तं राजवाहनम् । क्रीडनकं क्रीडनसाधनं खेलनमिति यावत् । तदधिरूढः—तमेव
गजमधिरूढेत्यर्थः । शत्रुसाहाय्याय शत्रोः सिंहवर्मणः साहाय्यं कर्तुम् । प्रत्या-
सीदतः समीपमागच्छतः । राजन्यकस्य सन्निधयः समूहस्य । अवग्रहणं प्रतिबन्धं
बन्धनमिति यावत् । पार्श्वचरान् पार्श्वस्थवीरान् । अवेशाचक्रे ददर्श, सावधानाञ्चक्रे
वा । निन्ये चेति—असौ राजपुत्रः राजवाहनः अन्यस्मिन् अहनि दिवसे उन्मिषति
स्फुरति उपोरागे प्रमातृसम्बन्धिरक्षिभि रक्षिभिः रक्षाधिकृतैः राजाङ्गणं निन्ये नीतः ।
उपतस्थे—उपस्थितोऽभवत् । क्षरितगण्डः स्रवत्फोलेः ।

उसी के कथनानुसार कार्य करोगे ? यदि नहीं, तो शीघ्र ही क्रूरता के साथ उसकी
हत्या का वृत्तान्त भेजकर मेरी आत्मा को प्रसन्न करो उसके छोटे भाई कीर्तिसार को
भी हाथ-पाँव बाँधकर कारागार में डाल दो ।

(१३) यह वृत्त अवगण करते ही उसने अपने दासों को आदेश दिया—'कल प्रातःकाल
ही राजवाहन राजद्वार पर उपस्थित किया जाय । हाथियों में अष्ट हाथी चण्डपोत भी
अलङ्कृत किया जाकर वहाँपर तैयार खड़ा रहे । वैवाहिक मांगलिक कार्य सम्पन्न होते ही
वहाँपर आजाऊँगा और अपने सामने उसे उस हाथी से कुचलवा करके मरवा डालूँगा ।
तत्पश्चात् उसी हाथी पर चढ़कर मैं उन दुराचारी राजाओंपर भी आक्रमण कर दूँगा जो
सिंहवर्मा की सहायता के लिए आये थे । मैं उनपर आक्रमण करके उनके सैन्य तथा
निधिपर अधिकार जमा लूँगा । चण्डवर्मा की आज्ञानुसार सूर्योदय होते ही जेबकोने
राजवाहन को ले जाकर राजद्वार पर उपस्थित कर दिया । हाथियों में प्रमुख हाथी चण्डपोत
भी सजा हुआ वहाँ खड़ा था । उसके गण्डप्रदेश से मक्खन बह रही थी ।

(१४) क्षणे च तस्मिन्मुमुचे तदङ्घ्रियुगलं रजतशृङ्खलया । सा चैनं चन्द्रलेखाच्छविः काचिदप्सरा भूत्वा प्रदक्षिणीकृत्य प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञपत्—‘देव, दीयतामनुग्रहार्द्रं चित्तम् । अहमस्मि सोमरश्मिसम्भवा सुरतमञ्जरी नाम सुरसुन्दरी । तस्या मे नभसि नलिनलुब्धमुग्धकलहं सानुबद्धवक्त्रायास्तन्निवारणलोभविच्छिन्नविगलिता हारयष्टिर्यदृच्छया जातु हैमवते मन्दोदके मग्नोन्मग्नस्य महर्षेर्माकण्डेयस्य मस्तके मणिकिरणद्विगुणितपलितमपतत् ।

(१४) मुमुचे मुक्तमभवत् । तदङ्घ्रियुगलं राजवाहनचरणद्वयम् । सा रजतशृङ्खला । एनं राजवाहनम् । चन्द्रलेखाया ज्योत्स्नायाः छविरिव छविर्यस्याः सा । काचित्—अनिर्वचनीया । व्यजिज्ञपत् निवेदितवती । दीयतामनुग्रहार्द्रं चित्तम् अनुग्रहेण कृपया आर्द्रं सिक्तं—चित्तमित्यस्य विशेषणम् । मयि प्रसन्नो भवेति भावः । सोमरश्मिसम्भवा—तदाख्यगन्धर्वकन्या । सुरसुन्दरी अप्सराः । नभसि आकाशे नलिने पद्मे लुब्ध आसक्तो मुग्धो मूढो यः कलहंसो राजहंसस्तेनानुबद्धमनुचतं वक्त्रं मुखं यस्यास्तथाभूतायाः मन्मुखं नलिनं बुद्ध्वा कलहंसस्तदनुसरतीत्यर्थः । मे इत्यस्य विशेषणम् । तन्निवारणेति—तस्य कलहंसस्य निवारणे यः सोमश्चाख्यं तेन विच्छिन्ना श्रुतिता अत एव विगलिता भ्रष्टा—हारयष्टिर्हारलता । यहच्छया स्वेच्छया । जातु कदाचित् हैमवते मन्दोदके हिमालयसम्बन्धिनि स्वल्पजले । मग्नोन्मग्नस्य स्नानं कुर्वतः । मणिकिरणेति—क्रियाविशेषणम् । मणिकिरणैर्हारस्थरसनमयूखैर्द्विगुणितं वर्द्धितं पलितं जराजनितशौक्ल्यं यत्र तद्यथा तथा ।

(१४) उस समय राजवाहनके पैरोंमें पड़ी हुई चौदोवाली वह जंजीर आप ही आप टूट गयी तथा वह जंजीर एक खीका रूप धरकर उस राजवाहनके सामने हाथ जोड़कर खड़ी हो गयी और कहने लगी—‘हे देव ! मेरे ऊपर कृपा कीजिये’ मैं चन्द्रमसे प्रादुर्भूत किरणोंसे उत्पन्न सुरतमञ्जरी नामक अप्सरा हूँ । एक बार मैं अपनी इच्छासे आकाशमें घूम रही थी । उस समय एक कलहंस उड़ता हुआ आया और उसने मेरे मुखको कमल समझकर आच्छादित कर लिया । इस कारण मैं घबड़ा गयी । व्याकुलताके साथ उसे हटाते हुए अनजानमें मेरे गलेकी माला टूट गयी । उसी समय हिमवान् पर्वतके तालाबमें श्रीमार्कण्डेय ऋषि डुबकियों लगा-लगाकर नहा रहे थे । मेरी वह माला जाकर उन के शूअ और लम्बी-लम्बी जटावाले मस्तकपर गिरी ।

(१५) पातितश्च कोपितेन कोऽपि तेन मयि शापः—‘पापे, भजस्व लोहजातिमजातचैतन्या सती’ इति । स पुनः प्रसाद्यमानस्त्वत्पादपद्मद्वयस्य मासद्वयमात्रं सन्दानतामेत्य निस्तरणीयामिमामापदमपरिक्षीणशक्तित्वं चेन्द्रियाणामकल्पयत् । अनल्पेन च पाप्मना रजतशृङ्खलीभूतां मामेक्ष्वाकस्य राज्ञो वेगवतः पौत्रः, पुत्रो मानसवेगस्य, वीरशेखरो नाम विद्याधरः शङ्करगिरौ समन्वयगमत् । आत्मसात्कृता च तेनाहमासम् ।

(१६) अथासौ पितृप्रयुक्तवैरे प्रवर्तमाने विद्याधरचक्रवर्तिनि वत्स-

(१५) पातितो वृत्तः । कोपितेन क्रुद्धेन । कोपः सक्षातोऽस्येतीतच् । लोहजातिं लाहभावश्च । अजातचैतन्या चैतन्यरहिता । सः मार्कण्डेयः । प्रसाद्यमानः प्रसन्नोक्रियमाणः । मयेति शेषः । त्वत्पादेति—तव अवसो राजवाहनस्येत्यर्थः । पादपद्मद्वयस्य चरणकमलयुगलस्य । मासद्वयं प्रमाणमस्येति मात्रचप्रत्ययः । सन्दानतां बन्धनत्वम् । ‘सन्दानं पादबन्धनमि’त्यमरः । एत्य प्राप्य । निस्तरणीयाम् उद्धरणीयां समाप्यामिति यावत् । इमामापदं—शृङ्खलात्प्रप्तिरूपाम् । अपरिक्षीणशक्तित्वम् अनष्टस्वत्वविषयग्रहणसामर्थ्यम् । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनाम् । अकल्पयत् सम्पादयामास । पाप्मना पापेन । ऐक्ष्वाकस्य द्वेषवाकुर्वशीयस्य वेगवतः वेगवानिति नाम्नः । शङ्करगिरौ कैलासे । समन्वयगमत् प्राप । मामिति शेषः । आत्मसात्कृता गृहीता ।

(१६) असौ वीरशेखरः । पित्रा स्वजनकेन मानसवेगेनेत्यर्थः । प्रयुक्तं कृतं

(१५) वत्स, इसी कारण वे मुनिवर क्रुद्ध हो गये और मुझे शाप दे दिया कि ओ पापे ! जा, निर्जीव होकर लोह-द्रव्यमें एकीभूत हो जा । उनके शापको भ्रवण कर जब मैंने उनसे अनुनय-विनयपूर्वक बड़ी प्रार्थना की तब उन्होंने मेरे शापको अबधि निश्चित की कि मुझे दो मासों तक आपके पैरोंमें पड़े रहना पड़ेगा, तत्पश्चात् मेरी मुक्ति हो जायगी । साथ ही मुझे यह भी सुविधा प्रदान कर दी कि चेतनाहीन अवस्थामें भी मुझे इन्द्रियोंका ज्ञान और शक्ति का अनुभव होता रहे । इस प्रकार एक असाधारण अपराधके कारण मुझे चौदौवीं जंजीर बनना पड़ा । शापके अनुसार जब मेरी यह अवस्था हुई तब इक्ष्वाकुवंशी राजा वेगवानके पौत्र तथा मानसवेगके पुत्र वीरशेखर नामक विद्याधर कैलास पर्वतपर आ पहुँचे । उन्होंने जंजीररूपमें मुझे अवलोकित करके उठा लिया और अण्टीमें रख लिया ।

(१६) तब कुछ दिनों के पश्चात् वीरशेखर और उनके पितामें वैमनस्य हो गया,

राजवंशवर्धने नरवाहनदत्ते विरसाशयस्तदपकारक्षमोऽयमिति तपस्यता दर्पसारेण सह समसृज्यत । प्रतिश्रुतं च तेन तस्मै स्वसुरवन्तिसुन्दर्याः प्रदानम् ।

(१७) अन्यदा तु वियति व्यवदायमानचन्द्रिके मनोरथप्रियतमामवन्तिसुन्दरीं दिदृक्षुरवशेन्द्रियस्तदिन्द्रमन्दिरद्युति कुमारीपुरमुपासरत् । अन्तरितश्च तिरस्करिण्या विद्यया । स च तां तदा त्वदङ्कापाश्रयां सुरत-

यद्वैरं शत्रुत्वं तस्मिन् । प्रवर्त्तमाने तिष्ठति । वत्सराजवंशवर्द्धने वत्सराजकुलोत्पन्ने । विरसाशयः क्रान्तःकरणः । तदपकारेति—तस्य नरवाहनदत्तस्यापकारे विग्रहे क्षमः समर्थोऽयं दर्पसार इति मत्वा । तपस्यता तपस्कृत्ता । समसृज्यत मिलितोऽभवत् । प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् । तेन दर्पसारेण । तस्मै वीरशेखराय । स्वसुः भगिन्याः ।

(१७) अन्यदा अन्यदिने । वियति आकाशे । व्यवदायमानचन्द्रिके निर्मल-ज्योत्स्ने व्यवपूर्वकस्य दैर्घ्यं शोधन इत्यस्य धातो रूपम् । मनोरथेति—मनोरथेनैव असम्पन्नविवाहत्वान्मनसैव नतु कर्मणेति भावः । प्रियतमा वल्लभा ताम् । अव-ज्ञानि विकलानि इन्द्रियाणि यस्य स वीरशेखर इति शेषः । इन्द्रमन्दिरस्य महेन्द्रगृहस्य द्युतिरिव द्युतिः शोभा यस्य तत् । कुमारीपुरमित्यस्य विशेषणम् । उपासरत् अगच्छत् । अन्तरित आच्छादितः । तिरस्करिण्या अन्तर्धानकारिण्या । स च वीरशेखरश्च । ताम् अवन्तिसुन्दरीम् । त्वदङ्केति—तव भवतो राजवाहनस्यै-

जिस कारण वे विचारोंके सार्वभौम तथा वत्सराजके वंशके अप्रतिम पुरुष नरवाहनदत्तसे आ मिले । परन्तु उससे कुछ इन्हें सहायता नहीं प्राप्त हुई और उन्हें वहाँसे हटाश होकर लौटना पड़ा । तब बहुत दिचार विमर्श करके वे कैलासपर्वतपर तपस्था करते हुए राजा दर्पसारसे आ मिले, क्योंकि उन्हें यह विश्वास था कि राजा दर्पसार उनके पिताके अखण्ड गर्वका खण्डन कर सकते हैं । उन वीरशेखरने दर्पसारसे मिलकर उन्हें वाक्यप्रदान किया कि यदि आप मेरी सहायता करेंगे तो मैं अपनी भगिनी अवन्तिसुन्दरीका परिणय आपसे कर दूंगा ।

(१७) तदनन्तर एक दिन जब सारा जगतीतल चन्द्रकिरणोंसे परिव्याप्त था तब उन किरणोंसे व्याकुल होकर दर्पसार अपनी अभिलषित प्रियतमा अवन्तिसुन्दरीसे भेंट करनेके लिए उसके उस अन्तःपुरमें प्रविष्ट हो गया जो इन्द्रभवनके समान सजा हुआ मन्ना लगता था । दर्पसार उस समय अपने आपको तिरस्करिणी विद्यासे गुप्त किये हुए था । वहाँ पहुँचकर उसने देखा कि उसकी प्रेयसी सुरतजनित भ्रमसे व्यथित होकर आपकी गोदमें भरो रही है । वह आपके द्वारा तीनों लोकोंकी कथाओंको प्रवण कर

खेदसुप्तगार्त्री त्रिभुवनसर्गयात्रासंहारसंबद्धानिः कथाभिरमृतस्यन्दिनीभिः
प्रस्थानीयमानरागपूरां न्यरूपयत् ।

(१८) स तु प्रकुपितोऽपि त्वदनुभावप्रतिबद्धनिग्रहान्तराध्यवसायः
समालिङ्ग्येतरेतरमत्यन्तसुखसुप्रयोर्युवयोर्देवदत्तोत्साहः पाण्डुलोहशृङ्ग-
लात्मना मया पादपद्मयोर्युगलं तव निगडयित्वा सरोषरभसमपासरत् ।
अवसितश्च ममाद्य शापः । तच्च मासद्वयं तव पारतन्त्र्यम् । प्रसीदेदा-
नीम् । किं तव करणीयम्' इति प्रणिपतन्ती 'वार्तयानया मत्प्रणसमां
समाश्वासय' इति व्यादिश्य विससर्ज ।

स्यर्थः । अङ्गे क्रोहदेशे अपाश्रयः शिरोभागो यस्यास्ताम् । सुरतखेदसुप्तगार्त्री
रतिखेदनिश्चलावयवाम् । त्रिभुवनेति—त्रिभुवनस्य सर्ग उत्पत्तिः यात्रा स्थितिः
संहारः प्रलयश्च तैः सम्बद्धानिः संसृष्टाभिः । अमृतस्यन्दिनीभिः सुधास्त्राविणीभिः ।
प्रस्थानीयमान उत्पाद्यमानो रागपूरोऽनुरागातिशयो यस्यास्ताम् । न्यरूपयत् ददर्श ।

(१८) सः वीरशेखरः । त्वदनुभावेति—तव भवतोऽनुभावेन प्रतापेन प्रति-
बद्धो रुद्धः निग्रहान्तरस्य शृङ्खलायाः पादबन्धनं विना अन्यविधनिग्रहस्य अध्यव-
सायोऽभिप्रायो यस्य सः । इतरेतरं परस्परम् । युवयोः अवन्तिसुन्दर्याः राजवा-
हनस्य चेत्यर्थः । पाण्डुलोहेति—पाण्डुलोहस्य रजतस्य शृङ्खला आत्मा स्वरूपं
यस्यास्तया । मयेत्यस्य विशेषणम् । मया सुरतमञ्जरी इत्यर्थः । निगडयित्वा
बद्ध्वा । निगडितं करोतीति नामघातुः । सरोषरभसं सक्रोधवेगम् । अपासरत्
अन्तर्दधौ । अवसितः समाप्तः । पारतन्त्र्यं पराधीनता । व्यादिश्य कथयित्वा ।
वार्तयेत्यादिसमाश्वासयेत्यन्तस्य कर्म ।

गद्गद एवं पुलकित हो गयी थी तथा आपके लिए उसके चित्तमें प्रेमकी लहरें उछाले
मार रही थीं ।

(१८) इस रीतिसे आपको अपनी कामनापूर्तिमें अति विपुल अन्तराय ज्ञात कर
उस दर्पसारकी बड़ा रोष आया । परन्तु, आपके प्रतापके समक्ष वह कुछ करनेमें अशक्त
था । अन्ततो गत्वा दुर्भाग्यवश जब आप दोनों परस्पर लिपटे हुए सो रहे थे, उसने मुझे
(चौदोकी जंजीरों) आपके दोनों पैरोंमें कसकर बाँध दिया तथा उसी रोषके आवेगमें
वह अति चपलतासे भाग गया । आज मेरे शापकी अवधि पूर्ण हो गयी क्योंकि दो मासों
तक मैं परतन्त्रा रह चुकी । अब मुझपर दया कीजिये और आका दीजिये कि मैं आपको
क्या सेवा करूँ ।' ऐसा कहकर उस अप्सराने उन्हें प्रणाम किया । यह सुनकर राजवाहनने
उससे कहा—'आप मेरा समस्त वृत्त मेरी प्रियतमा को सुनाकर उसे धीरज बाँधा दें ।
ऐसा कहकर उन्होंने उसे विदा दे दी ।

(१६) तस्मिन्नेव क्षणान्तरे 'हतो हतश्चण्डवर्मा सिंहवर्मदुहितुरम्बालिकायाः पाणिस्पर्शारागप्रसारिते बाहुदण्ड एव बलवद्वलम्ब्य सरभसमाकृष्य केनापि दुष्करकर्मणा तत्करेण नखप्रहारेण राजमन्दिरोद्देशं च शवशतमयमापादयन्नचकितगतिरसौ विहरति' इति वाचः समभवन् । श्रुत्वा चैतत्तमेव मत्तहस्तिनमुदस्ताधोरणो राजपुत्रोऽधिरुह्य रंहसोत्तमेन राजभवनमभ्यवर्तत ।

(२०) स्तम्बेरमरयावधूतपदातिदत्तवर्त्मा च प्रविश्य वेशमाभ्यन्तर-

(१९) पाणिस्पर्शेति—पाणिस्पर्शे करग्रहणे विवाहे इति यावत्, यो रागोऽनुरागस्तेन प्रसारिते विस्तारिते । बाहुदण्डे भुजदण्डे । बलवद् दृढम् । अवलम्ब्य गृहीत्वा । सरभसं सवेगम् । तत्करेणेति हत इति क्रियायाः कर्त्तरि तृतीया । नखप्रहारेण छुरिकाघातेन । करणे तृतीया । राजमन्दिरोद्देशं नृपगृहप्रदेशम् । आपादयन् कुर्वन् । अचकितगतिः अग्रस्तगमनः । असौ तत्करः । इति वाचः एवम्भूताः गिरः । समभवन् उज्जृताः । तमेव चण्डवर्माधिष्ठितम् । उद्वस्तो दूरीकृत आधोरणो हस्तिपको येन सः । राजपुत्र इत्यस्य विशेषणम् । रंहसा वेगेन । उत्तमेन अतिशयितेन । अभ्यवर्तत प्राचलत् ।

(२०) स्तम्बेरमेति—स्तम्बेरमस्य हस्तिनो रयेण वेगेन अवधूता, दूरीकृता ये पदास्तयः पक्ष्यस्तैर्दत्तं वर्त्म मार्गो यस्यासौ । हस्तिपदपेवणभयात्पदातयो ज्ञानं परिहृत्य दूरंगता इति भावः । अद्वेति—अद्वो बहुलो योऽन्निर्घोषो मेघगर्जितं

(१९) इसके कुछ ही क्षण पश्चात् यह कोलाहल मचा कि चण्डवर्मा मार डाला गया । जिस समय उसने सिंहवर्माकी पुत्री अम्बालिकाके पाणिग्रहणके लिए अपना प्रेमपूर्ण हाथ पसारा, उसी समय किसीने बलात् उसका हाथ पकड़कर उसे खींच लिया तथा यमपुरकी भेज दिया । उस एकाकी किन्तु साहसी वीरपुंगवने अपने नखोंके प्रहारोंसे राजप्रासादके द्वारपर सैकड़ों राजपुरुषोंको मार डाला और उनके शवोंकी राशियाँ एकत्र कर दीं तथा अभी वह निर्भीक भावसे वहीं विचरण कर रहा है । यह शोर सुनते ही राजवाहनने उस मतवाले हाथी के महावतको हटा दिया तथा स्वयं हाथीको हाँकता प्रबल बगसे राजमहलकी ओर चल पड़ा ।

(२०) वेगसे हाथीके जानेके कारण सभी लोग मार्गमें एक ओर होकर रास्ता छोड़ रहे थे अतः वह अतिशीघ्र राजद्वार पर जा पहुँचा । वहाँ पहुँचते ही उसने मेघके समान गम्भीर गर्जन किया और मवनके भीतर जाकर कहा—'वह कौन महापुरुष है जिसने मानवी शक्तिके परे इतना बड़ा काम क्षणमात्रमें कर दिया है । वह शीघ्र दर्शन दे और मेरे

मदभ्रात्रनिर्घोषगम्भीरेण स्वरेणाभ्यधात्—‘कः स महापुरुषो येनैतन्मानुषमात्रदुष्करं महत्कर्मानुष्ठितम् । आगच्छतु मया सहेमं मत्तहस्दिग्मारोहतु । अभयं मदुपकण्ठवर्तिनो देवदानवैरपि विगृह्णानस्य’ इति ।

(२१) निशम्यैवं स पुमानुषोदहर्षो निर्गत्य कृताञ्जलिराक्रम्य संज्ञासंकुचितं कुञ्जरगात्रमसक्तमभ्यरुक्षन् । आरोहन्तमेवैनं निर्वर्ण्य हर्षोत्फुल्लदृष्टिः ‘अये, प्रियसखोऽयमपहारवर्मैव’ इति पश्चान्निषीदतोऽस्य बाहुदण्डयुगलमुभयभुजमूलप्रवेशितमग्रेऽवलम्ब्य स्वमङ्गमालिङ्गयामास । स्वयं च पृष्ठतो वलिताभ्यां मुजाभ्यां पर्यवेष्टयत् ।

तद्वद् गम्भीरेण । अभ्यधात् अकथयत् । मानुषमात्रेण साधारणमानवेन दुष्करं कर्तुमशक्यम् । महत्कर्म षण्णवर्मभारणरूपम् । अनुष्ठितं कृतम् । मदुपकण्ठवर्तिनः मत्समीपस्थितस्य । विगृह्णानस्य विरोधं कुर्वतः ।

(२१) निशम्य श्रुत्वा । उपोढः प्राप्तो हर्षो येन सः । आक्रम्य पादविशेषेणागत्य । संज्ञया सङ्केतेन संकुचितं स्वर्वाकृतम् । कुञ्जरगात्रं हस्तिशरीरम् । असक्तमलङ्घनं यथा तथा । हस्तिनमस्पृष्टेत्यर्थः । निर्वर्ण्य इष्ट्वा । हर्षोत्फुल्लदृष्टिः प्रीतिविकसितनयनः । अये विस्मयसूचकमभ्ययमेतत् । प्रियसखः प्रियमित्रम् । निषीदतः उपविष्टस्य । अस्य अपहारवर्मणः । उभयभुजमूले स्वस्योभयकषे । प्रवेशितं विन्यस्तम् । अग्रे अग्रभागे । अवलम्ब्य गृहीत्वा । स्वं स्वकीयं राजवाहनस्येत्यर्थः । अङ्गशरीरम् । आलिङ्गयामास तेनापहारवर्मणेति शेषः । पृष्ठतः पृष्ठभागे । वलिताभ्यां वल्लीकृताभ्याम् । पर्यवेष्टयत् समालिलिङ्ग अपहारवर्माणमिति शेषः । अभिमुखं स्थितयोरेव द्वयोरालिङ्गनं स्वाभाविकं भवति अत्र तु गजपृष्ठमधिरुढयोस्तयोस्तद्वत्सम्भवमतः प्रातिलोभ्येन कथंचिदङ्गसम्भेदनं जातमिति निष्कर्षः ।

साथ इस मतवाले हाथीपर सवार होवे । देवगणों और राक्षसोंसे भी शत्रुता करनेवाला वह महापुरुष मेरे पास आवे—मैं उसे अभयदान दे रहा हूँ ।’

(२१) उपयुक्त वाणी श्रवण कर उस महापुरुषको परमानन्द प्राप्त हुआ और वह हाथ जोड़कर राजवाहनके सामने आकर उपस्थित हो गया । पुनः राजवाहनके संकेतसे वह हाथीपर जा बैठा । परन्तु, हाथीपर उसने ऐसी रीतिसे बैठना चाहा जिसमें राजवाहनकी देहसे उसकी देहका सस्पर्श न हो । परन्तु, हाथीपर चढ़नेके पश्चात् राजवाहनने मल्ली-भांति निरीक्षण करके उस व्यक्तिको आकृतिसे पहचान लिया और झट अपने बाहुपाशमें उसे आलिङ्गन करते हुए कहा—‘अरे, धूम तो मेरे परम मित्र अपहारवर्मा हो !’ ऐसा कहकर

(२२) तत्क्षणोपसंहृतालिङ्गनव्यतिकरश्चापहारवर्मो चापचक्रकणप-
कर्षणप्रासपट्टिशमुसलतोमरादिप्रहरणजातमुपयुक्तानान्बलावल्लिप्तान्प्रतिब-
लवीरान्बहुप्रकारायोधिनः परिक्षिपतः क्षितौ विचिक्षेप । क्षणेन चाद्राक्षी-
त्तदपि सैन्यमन्येन समन्ततोऽभिमुखमभिधावता बलनिकायेन परिक्षिप्तम् ।

(२३) अनन्तरं च कश्चित्कर्णिकारगौरः कुरुविन्दसवर्णकुन्तलः
कमलकोमलपाणिपादः कर्णचुम्बिदुग्धवलस्त्रिगुधनीललोचनः कटितटनि-

(२२) तत्क्षणेति—तस्मिन् क्षणे समये उपसंहृतः समाप्त आलिङ्गनस्या-
श्लेषस्य व्यतिकरः सम्पर्को येनासौ । चापेति—चापो धनुः, चक्रं, कणपो लोह-
स्तम्भः, कर्षणः शरावाकारोऽस्त्रविशेषः, प्रासः कुन्तः, पट्टिशः शस्त्रविशेषः, मुसलं
मुसलाकारशस्त्रविशेषः, तोमरो लोहगुच्छनिर्मितं शस्त्रमित्यादि प्रहरणजातं शस्त्र-
समूहमुपयुक्तानान् निक्षिपतः । बलावल्लिप्तान् बलगवितान् । प्रतिबलवीरान् शत्रु-
पक्षीययोधान् । बहुभिः प्रकारैरायोधिनः युद्धं कुर्वतः । परिक्षिपतः पातयतो लोका-
निति शेषः । एते प्रतिबलवीरानित्यस्य विशेषणे । विचिक्षेप पातयामास । क्षणेन
मुहूर्तमात्रेण । समन्ततः सर्वतः । अभिमुखं सम्मुखम् । अभिधावता आगच्छता ।
बलनिकायेन सैन्यसमूहेन । परिक्षिप्तमाक्रान्तम् । सैन्यमित्यस्य विशेषणमेतत् ।

(२३) कर्णिकारो क्रुमोत्पलः, स्थलपथवृक्षस्तद्वद् गौरो धवलः । कुरुवि-
न्देन मेघनाम्ना मुस्ताविशेषेण सवर्णास्तुत्याः कुन्तलाः केशा यस्यासौ । कमल-
वत् कोमलौ पाणिपादौ करचरणौ यस्यासौ । कर्णौ चुम्बत इति कर्णचुम्बिनी आक-

उसने उसे अपने सामने बैठा लिया और स्वयं पीछेकी ओर बैठकर उसे अपनी
बाहुलताओं में पुनः आलिङ्गित कर लिया ।

(२२) क्षणभर ही में अपहारवर्माने उस समय सम्मिलन-कार्य समाप्त कर दिया और
चक्र, धनुष, कणप, कर्षण, प्रास, पट्टिश, मुसल तथा तोमर आदि प्रखर, प्रबल, टेढ़े-मेढ़े
शस्त्रास्त्रोंको एक ओर रख दिया—ये शस्त्र गरिष्ठ शत्रुओंको तो नष्ट करनेवाले थे,
परन्तु उस समय मिलनमें बाधक हो रहे थे । अतः प्रियमित्रके सम्मिलनमें उन्हें अलग
रखना ठीक समझा । किन्तु, उसी क्षण उसने देखा कि राजद्वारपर विद्यमान सेनाको
एक दूसरी सेनाने आकर चारों ओर से घेर लिया है ।

(२३) तत्पश्चात् कर्णिकार पुष्पके समान गोरा एक पुरुष दीख पड़ा । उसके बाल
कुरुविन्दके कुसुमके सदृश नीले थे । उसके हाथ-पांव मंजुल और सुन्दर थे । उसकी काली-
काली आँखें उसके कानोंके पास तक फैली हुई थीं तथा उसकी पलकों दूधकी तरह शुभ्र

विष्टरत्ननखः पट्टनिवसनः कृशाकृशोदरोरःस्थलः कृतहस्ततया रिपुकुलमि-
षुवर्षेणाभिवर्षन्पादाङ्गुष्ठनिष्ठुरावधृष्टमूलेन प्रजविना गजेन संनिक्कृष्य पूर्वो-
पदेशप्रत्ययाद् 'अयमेव स देवराजवाहनः' इति प्राञ्जलिः प्रणम्यापहा-
रवर्मणि निविष्टदृष्टिराचष्ट—'त्वदादिष्टेन मार्गेण संनिपातितमेतदङ्गराज-
साहाय्यदानायोपस्थितं राजकम् । अरिबलं च विहितविध्वस्तं स्त्रीबालहा-
र्यशस्त्रं वर्तते । किमन्यत्कृत्यम्' इति ।

(२४) दृष्टु व्याजहारापहारवर्मा—'देव, दृष्टिदानेनानुगृह्यतामय-

र्णविश्रान्ते, दुग्धवत् क्षीरवद्धवले शुभ्रे, स्निग्धे नीले नीलवर्णे लोचने नयने यस्यासौ ।
कटितटे कटिदेशे निविष्टो रत्ननखः रत्नयुक्तच्छुरिका यस्य सः । पट्टं दुकूलं निव-
सनं वासो यस्य सः । कृशं चाकृशं चेति कृशाकृशे उदरं च उरःस्थलं चेति उद-
रोरःस्थले यस्येति विग्रहः । कृशोदरः, अकृशोरःस्थलश्चेत्यर्थः । पुतत्सर्वं कश्चि-
दित्यस्य विशेषणम् । कृतहस्ततया शिक्षिततया । इषुवर्षेण बाणवृष्ट्या । पादा-
ङ्गुष्ठाभ्यां निष्ठुरमतिकर्कशं यथा तथा अवधृष्टं धर्षितं कर्णमूलं यस्य तेन । प्रजविना
वेगवता । द्वे गजेनेत्यस्य विशेषणे । सन्निक्कृष्य समीपमागत्य । पूर्वोपदेशप्रत्ययात्
प्रागुक्तपरिचयज्ञानात् । निविष्टदृष्टिर्दत्तनेत्रः । आचष्ट अकथयत् । स्वया अपहार-
वर्मणेत्यर्थः, आदिष्टेन कथितेन । मार्गेण पथा । संनिपातितम् आनीतम् । राजकं
राजसमूहः । विहितविध्वस्तं कृतध्वंसम् । स्त्रीभिर्बालैश्च हार्यं धार्यं शस्त्रं यत्र तत् ।
स्त्रियो बालाश्च अवशिष्टा अन्ये सर्वे मृता इति भावः । कृत्यं करणीयम् ।

(२४) व्याजहार उवाच । आज्ञाकरः सेवकः । सोऽपि धनमित्रोऽपीत्यर्थः ।

और भव्य थीं । उसकी कमरमें मणिमण्डित बघनखा लटक रहा था । वस्त्र उसके समी
रेशमी थे । उसका उदर भाग कृश तथा वक्षःस्थल चौड़ा था । अपने फुर्तीले हाथोंसे वह
शत्रुओं पर लगातार बाण-वृष्टि कर रहा था । अपने पैरके अंगूठेकी निर्दयताके साथ दबावे
हुए एवं अपने हाथोंकी शीघ्रताके साथ चलाकर वह बातकी बातमें राजवाहनके सामने
आकर खड़ा हो गया तथा पूर्वपरिचयानुसार परिचित होकर बोला—'ये ही हमारे स्वामी
राजवाहन हैं ।' इसके पश्चात् उसने हाथ जोड़कर प्रणाम किया तथा उनकी ओर आदरपूर्ण
दृष्टि डालकर देखने हुए कहा—'मैं आपके बताये मार्गसे अंगराजकी सहायताके लिए
राजाओं की यह विस्तीर्ण सेना लेकर आ गया हूँ । देखिये, इस सैन्यने शत्रुकी सेना धिन्-
धिन् कर दी । अब वे इतने शिथिल पड़ गये हैं कि छोटे-छोटे बालक तथा स्त्रियाँ भी उनके
अस्त्र-शस्त्र छीन सकती हैं । इतना कार्य तो मैं कर चुका हूँ—अब क्या कार्य करना है ?'

(२४) अपहारवर्मा उसे देखकर प्रसन्न होकर बोला—'स्वामिन् ! इस आज्ञाकारी

नाज्ञाकरः । सोऽप्यहमेव ह्यमुना रूपेण धनमित्राख्यया चान्तरितो मन्त-
व्यः । स एवायं निर्गम्य बन्धनादङ्गराजमपवर्जितं च कोशवाहनमेकी-
कृत्यास्मद्गृह्णेणामुना सह राजन्यकेनैकान्ते सुखोपविष्टमिह देवमुपति-
ष्ठतु यदि न दोषः' इति ।

(२५) देवोऽपि 'यथा ते रोचते' तमाभाष्य गत्वा च तन्निर्दिष्टेन
मार्गेण नगराद्वहिरतिमहतो रोहिण्ड्रुमस्य कस्यचित्क्षौमावदातसैकते
गङ्गातरङ्गपवनपातशीतले तले द्विरदादवततार । प्रथमसमवतीर्णेनापहार-

अहमेव किन्तु अमुना दृश्यमानेन रूपेणाकारेण धनमित्राख्यया धनमित्रेति नाम्ना
च अन्तरितः पृथक्कृतः । मन्तव्यो ज्ञातव्यः । ममैवात्मा धनमित्रनाम्ना तदाकारेण
च आच्छादितो वर्तते—अभिन्नहृदयावावामिति भावः । स एवायं—धनमित्रः ।
निर्गम्य मोचयित्वा । बन्धनात् कारागृहात् । अङ्गराजमिति शेषः । अपवर्जितं
इत्यस्ततो विधिसम् । एकीकृत्य सगृह्य । अस्मद्गृह्णेण अस्मत्पक्षीयेण । एकहस्ते
निर्जने । देवं भवन्तम् । उपतिष्ठतु क्षमीये तिष्ठतु ।

(२५) देवोऽपि राजवाहनोऽपि । ते शुभ्यं, रुच्यर्थानामिति चतुर्थी । तम-
पहारवर्माणम् । रोहिण्ड्रुमस्य घटवृक्षस्य । तले इत्यनेनान्वयः । क्षौमेति—क्षौमवत्
पट्टवस्त्रवत् अवदातं निर्मलं यत् सैकतं सिकतामयप्रदेशस्तस्मिन् गङ्गेति—गङ्गाया-
स्तरङ्गपवनस्य तरङ्गयुक्तवायोः पातेन पतनेन शीतले । तले इत्यस्य विशेषणम् ।
द्विरवाद् गजात् । प्रथमसमवतीर्णेन प्रागेव गजादवतरुतेन । स्वहस्तेन निजकरेण

दासपर कृपादृष्टि करके अनुग्रह कीजिये । मैं ही अभीतक धनमित्र नामसे इस रूपमें
प्रख्यात होकर गुप्त वेशमें फिरता था । इस धनमित्रने ही अंगराजको बन्धनमुक्त करके
प्रणष्ट कोश तथा वाहनको एकत्र किया है । अब जब हमारे पक्षवाले राजा उनके साथ
एकान्तमें झुलसे बैठे हैं, यदि आप कुछ हानि न समझें तो कुछ क्षणके लिए उनसे चलकर
मेंट कर लें ।'

(२५) राजवाहनने कहा—'शुद्धारी जैसी अभिलाषा हो वैसा करो' और उस हाथीपर
चढ़कर वे दोनों वहींसे चल पड़े । अपहारवर्माके प्रदर्शित मार्गसे चलकर नगरके बाहर
थोड़ी ही दूरीपर एक विशाल तथा सघन वृक्षके नीचे वे लोग रुके । वहाँ पर रेशमके
समान स्वच्छ बाल फैली पड़ी थी जो गंगाकी तरंगोंके पवनसे समिश्रित होकर आने-
वाले शीतल झोंकोंसे अति शीतल हो रही थी । वे लोग वहींपर हाथीपरसे उतरे ।
अवहारवर्मा राजवाहनसे पहले ही उतरा तथा जल्दी-जल्दी प्रयास करके उसने उस

वर्मणा च स्वहस्तसत्वरसमीकृते मातङ्ग भागीरथीपुलिनमण्डले सुखं निषसाद ।

(२६) तथा निषण्णं च तमुपहारवर्मार्थपालप्रमतिमित्रगुप्तमन्त्रगुप्त-विश्रुतैर्मैथिलेन च प्रहारवर्मणा, काशीभर्त्रा च कामपालेन, चम्पेश्वरेण सिंहवर्मणा, सहोपागत्य धनमित्रः प्रणिपपात । देवोऽपि हर्षाविद्धमभ्यु-त्थितः 'कथं समस्त एष मित्रगणः समागतः, को नामायमभ्युदयः' इति कृतयथोचितोपचाराभिर्भरतरं परिरिभे । काशीपतिमैथिलाङ्गराजांश्च सुह-न्निवेदितान्पितृवदपश्यत् । तैश्च हर्षकम्पितपलितं सरभसोपगूढः परम-भिननन्द ।

अपहारवर्मणेति शेषः, सत्वरं शीघ्रं समीकृते मार्जनादिना समानीकृते । मातङ्गे इव गजे यथा सुखेन निषसाद तद्वत् । भागीरथीपुलिनमण्डले गङ्गातटे । निषसाद उपविष्टो बभूव ।

(२६) तथा तेन प्रकारेण सुखेनेत्यर्थः । तं राजवाहनम् । मैथिलेन मिथि-लाधिपेन । काशीभर्त्रा काशीश्वरेण । तृतीयान्तादिपदानि सहेत्यनेनान्वितानि । देवः राजवाहनः । हर्षाविद्धं सहर्षं, क्रियाविशेषणमेतत् । अभ्युदयः परमोन्नतिः, कल्याणपरम्परेति यावत् । कृतेति—कृतो विहितः यथोचितो यथायोग्य उपचारः सम्मानादियेषां तान् उपहारवर्मादीन् इत्यर्थः । निर्भरतरं गाढतरम् । परिरिभे आलि-लिङ्ग । सुहृदा धनमित्रेण निवेदितान् निर्दिष्टान् । पितृवत् पित्रा तुल्यान् । वृद्ध-त्वात् तान् जनकवत् सम्मानयामास । तैः काशीपतिप्रमुखैः । हर्षेण कम्पितानि पलितानि शुक्लकेशा यस्मिंस्तद् यथा तथा । सरभसं सवेगम् उपगूढ आलिङ्गितः । परम् अस्यर्थम् । अभिननन्द राजवाहन इति शेषः ।

रेतीले स्थानपर उसी बालू का एक चबूतरा जैसा समतल स्थान बना दिया, जिसके ऊपर राजवाहन बड़े हर्षके साथ बैठ गये ।

(२६) कुछ देर पश्चात् उपहारवर्मा, अर्थपाल, प्रमति, मित्रगुप्त, मन्त्रगुप्त, मैथिल, प्रहारवर्मा, काशीपति, कामपाल, चम्पापति और सिंहवर्मा आदिके साथ आकर धनमित्रने राजवाहनको प्रणाम किया । राजवाहनने हर्षके साथ अपने स्थानसे उठकर उन सबका सत्कार करके कहा—'एक साथ ही सब मित्र आ मिले । आज हम लोगोंका सर्वश्रेष्ठ भाग्योदय हुआ है ।' ऐसा कहकर उन्होंने यथाक्रम सबसे आलिङ्गन एवं अभिवादन करके बैठ की । अपने मित्र धनमित्रसे काशीपति तथा मिथिलापति एवं अंगदेशाधिपतिका परिचय प्राप्त करके राजवाहनने उनका पिताके सदृश समादर किया । तब उन बड़े

(२७) ततः प्रवृत्तासु प्रीतिसंकथासु प्रियवयस्यगणानुयुक्तः स्वस्य च सोमदत्तपुष्पोद्भवयोश्चरितमनुवर्ण्य सुहृदामपि वृत्तान्तं क्रमेण श्रोतुं कृतप्रस्तावस्तांश्च तदुक्तावन्वयुक्क । तेषु प्रथमं प्राह स्म किलापहारवर्मा-

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते राजवाहनचरितं
नाम प्रथम उच्छ्वासः ।

(२७) प्रवृत्तासु आरब्धासु । प्रियवयस्येति—प्रियवयस्यगणेन अनुयुक्तः पृष्टः । स्वस्य निजस्य राजवाहनस्येत्यर्थः । चरितम् आचरणम् । कृतः प्रस्ताव उपक्रमो येनासौ । सान् सुहृदः । तदुक्तौ वृत्तान्तवर्णने । अन्वयुक्क नियुक्तवान् । तेषु सुहृदसु मध्ये । प्रथमं प्राक् ।

इति श्रीताराचरणभट्टाचार्यकृतायां बालविवोधिनीसमाख्यायां दशकुमार-
चरितव्याख्यायां राजवाहनचरितं नाम प्रथमोच्छ्वासः ।

महाराजोंने भी प्रेमविभोर होकर राजवाहनको हृदयसे लगाकर आर्त्तिगित किया जिससे राजवाहनने अत्यन्त आनन्दका अनुभव प्राप्त किया ।

(२७) उपर्युक्त रीतिसे सब मित्रोंका परस्पर सम्मिलन हो जानेपर सब लोग आनन्द-विभोर होकर बैठ गये । सबमें परस्पर प्रेमवार्ता होनी प्रारम्भ हो गयी । सर्वप्रथम राज-वाहनने अपना तथा सोमदत्त और पुष्पोद्भवका वृत्तान्त उन लोगोंको अवगण कराया ततः उन लोगोंसे भी अपने-अपने ऊपर बीते हुए सुख-दुःखोंको सुनानेके लिए कहा । सब सर्वप्रथम अपहारवर्माने अपनी गाथा उन्हें सुनाना प्रारम्भ किया ।

इस प्रकारसे दशकुमारचरितके 'चरित' भागके प्रथम उच्छ्वासकी
'बालक्रीडा' हिन्दी टीका समाप्त हुई ।

द्वितीयोच्छ्वासः

(१) देव त्वयि तदावतीर्णे द्विजोपकारायामुरविवरं त्वदन्वेषण-
प्रसृते च मित्रगणे अहमपि महीमटन्नङ्गेषु गङ्गातटे बहिष्प्रम्पायाः कश्चि-
दस्ति तपःप्रभावोत्पन्नदिव्यचक्षुमरीचिर्नाम महर्षिरिति कुतश्चित् संलपतो
जनसमाजादुपलभ्यामुतो बुभुत्सुस्त्वद्गतिं तमुद्देशमगमम् ।

(२) न्यशामयं च तस्मिन्नाश्रमे कस्यचिच्चूतपोतकस्य छायायां
कमल्युद्विग्नवर्णं तापसम् । अमुना चातिथिन्नदुपचरितः क्षणं विश्रान्तः

(१) अथापहारवर्मा कथयति । देव, कुमार । त्वयि भवति राजवाहने इत्यर्थः
तदा तस्यां रात्रौ । अवतीर्णे प्रविष्टे । द्विजस्य ब्राह्मणस्य मातङ्गस्येत्यर्थः उपका-
राय उपकारं कर्तुम् । असुरविवरं पातालम् । त्वदिति—तव भवतः राजवाहनस्ये-
त्यर्थः, अन्वेषणाय मार्गणाय प्रसृते निर्गते । अहमपि अपहारवर्माऽपि महीं
पृथ्वीम् । अटन् अमन् । चम्पाया अङ्गदेशराजधान्याः । तपः प्रभावेण तपस्या-
माहात्म्येन उत्पन्नं प्रादुर्भूतं दिव्यचक्षुर्ज्ञाननयनं यस्यासौ । कुतश्चिद् अज्ञातपरि-
चयात् । संलपतः परस्परभाषमाणात् । उपलभ्य ज्ञात्वा । अमुतः अस्मान्मरीचेः
सकाशात् । अदृशश्चदात् पञ्चम्यास्तसिल् । त्वद्गतिं भवरप्रचारं । बुभुत्सुः शातु-
मिच्छुः कुधेः सन्नन्तादुः प्रथयः । उद्देशं प्रदेशं, मरीचिर्यत्रासीदिति शेषः ।

(२) न्यशामयम् अपश्यम् । चूतपोतकसः तरुणान्नतरोः उद्विग्नवर्णं अनु-
तापमलीमसम् । अमुना तत्रोपविष्टेन तापसेन । उपचरितः सत्कृतः । अहमिति

(१) हे देव ! जब आप उस ब्राह्मणका उपकार करनेके लिए उस कन्दरा में उतरे
और आपके सभी मित्र जब आपको खोजनेके लिए इधर-उधर फैल गये, तब मैं अङ्गदेशकी
पृथ्वीपर गङ्गाके किनारे और चम्पा नगरीके बाहर ही बाहर विचरता रहा । इसी बीच
मैंने पररपर बातें करते हुए कुछ लोगोंसे सुना कि, मरीचि नामके कोई एक
महर्षि हैं । उन्होंने अपनी तपस्याके बलसे दिव्यदृष्टि पायी है । वस, उनके द्वारा
आपका पता लगानेके निमित्त चल पड़ा ।

(२) उनके आग्रहपर ना कर मैंने देखा कि, छोटेसे आग्रहक्षतले एक बबड़ाये
हुए तपस्वीजी बैठे हैं । उन्होंने अतिथिकी भांति मेरा सत्कार किया । क्षणभर विश्राम

कासौ भगवान् मरीचिः तस्मादहमुपलिप्सुः प्रसङ्गप्रोषितस्य सुहृदो गतिम् आश्चर्यज्ञानविभवो हि स महर्षिर्मह्यां विश्रुत इत्यवादिषम् ।

(३) अथासावुष्णमायतञ्च निःश्वस्याशंसत—आसीत्तादृशो मुनिरस्मिन्नाश्रमे । तमेकदा काममञ्जरी नामाङ्गपुरीवतंसस्थानीया वारयुवतिरश्रुबिन्दुतारकितपयोधरा सनिर्वेदमभ्येत्य कीर्णशिखण्डास्तीर्णभूमिरभ्यवन्दिष्ट ।

(४) तस्मिन्नेव च क्षणे मातृप्रमुखस्तदाप्तवर्गः सानुकोशमनुप्रधा-

शेषः । तस्मात् मरीचेः सकाशात् । उपलिप्सुः ज्ञातुमिच्छुः । प्रसङ्गेति—प्रसङ्गेन केनापि कारणेन प्रोषितस्य देशान्तरगतस्य । सुहृदः मित्रस्य, राजवाहनस्येत्यर्थः । गतिं प्रचारम् । आश्चर्यजनको ज्ञानस्य विभवो माहात्म्यं यस्यासौ । विश्रुतः प्रसिद्धः । अवादिषम् । अकथयम् ।

(३) अथ मञ्जूनश्रवणान्तरम् । असौ विघणंमुखस्तापसः । आयतं दीर्घं । उष्णमायतं चेति पदद्वयं क्रियाविशेषणम् । अशंसत अकथयत् । तादृशः त्वदु-च्छृणुयुक्तः । तं मुनिम् । अङ्गपुरी अङ्गदेशराजधानी चम्पेति ख्याता तस्यावतंसस्थानीया शोखरभृता—वतंसः कर्णभूषणशिरोभूषणयोरिति कोषात् । वारयुवतिर्वेश्या । अश्रुबिन्दुभिर्नेत्रजलकणिकाभिस्तारकितौ ख्यासौ पयोधरौ स्तनौ यस्याः सा रुदतीत्यर्थः । सनिर्वेदं सर्वैराभ्यं सर्वत्र विरक्त्या सहेति शेषः । कीर्णं—कीर्णः प्रसृतो यः शिखण्डः केशपाशस्तेनास्तीर्णं ख्यासा भूमिर्यथा सा । स्वकेशकलापेन भूमिमाच्छाद्य नमस्कृतवतीत्यर्थः ।

(४) मातृप्रमुखो जनन्यादिः । तस्याः काममञ्जरी आप्तवर्ग आत्मीयगणः ।

‘करनेके अनन्तर मैने तपस्वीजीसे पूछा—भगवन् ! महर्षि मरीचि कहां हैं ? प्रसङ्गवश मेरे मित्रका विछोड़ हो गया है । मैं उसका पता लगाना चाहता हूं । मैने सुना है कि, उनके पास आश्चर्यजनक ज्ञानका वैभव है ।’

(३) मेरी बात सुन करके तपस्वीजीने गरम तथा लम्बी सांस ली और कहा हों, इस आश्रममें एक वैसा मुनि था । एक समय काममञ्जरी नामकी एक वेश्या जो चम्पापुरीका अलङ्कार मानी जाती थी—उसके पास गयी और पृथ्वीपर माथेके बाल बखेर करके बड़ी वेदनाके साथ प्रणाम किया । उस समय उसके कुर्चोंपर पड़ी आँसूकी बूँदें झलक रही थी ।

(४) उसी समय काममञ्जरीके आत्मीयजन मारे शोकके कारण व्याकुलभाव से

वितस्तत्रैवाविच्छिन्नपातमपतत् । स किल कृपालुस्तं जनमार्द्रया गिराश्चास्यातिकारणं तां गणिकामपृच्छत् । सा तु सत्रीदेव सविषादेव सगौरवेव चाब्रवीत्—‘भगवन्, ऐहिकस्य सुखस्याभाजनं जनोऽयमा-मुष्मिकाय श्रवणीयायार्ताभ्युपपत्तिवित्तयोर्भगवत्पादयोर्मूलं शरणमभि-प्रपन्नः’-इति ।

(५) तस्यास्तु जनन्युदञ्जलिः पलितशारशिखण्डबन्धस्पृष्टमुक्तभू-

सानुक्रोशं सद्यम् । अनुग्रहावितः पश्चादागतः । तत्रैव मरीचेः पुरतः अविच्छिन्न-पातं पुनः पुनर्निपत्य । सः महर्षिः । तं जनम्-आसवर्गम् । मार्द्रया स्निग्धया । गिरा वचनेन । आत्तिकारणं निर्वेदनिदानम् । गणिकां वेश्यां काममञ्जरी-मिति यावत् । सा काममञ्जरी । सत्रीदेव सलज्जेव । सविषादेव सनिर्वेदेव । स गौरवेव साभिमानेव । अत्र सलज्जत्वादिकं सर्वमेव कृत्रिमं न तु वास्तवम् । स्वोत्त-मताप्रकटनार्थं सलज्जेति । स्वनिर्वेदस्य मुनेः प्रत्ययार्थं सविषादेति । अहमस्य मुनेर्मानसमावर्जयितुं क्षम्यमिमानात् सगौरवत्वम् । इह-अस्मिन् जन्मनि भव-मैहिकं तस्य । अभाजनम् अस्थानमपात्रमित्यर्थः । अयं जनः-सलज्जणो वेश्या-जनः । अमुष्मिन् जातमामुष्मिकं पारलौकिकमिति यावत् तस्मै । श्रवणीयाय कल्याणाय श्रवःश्रेयसं स्यात्कल्याणं श्रवणीयं शिवं शुभमिति कोपः । ऐहिकं सुखं तावन्न लब्धं मया-अनन्तरं च पारलौकिकं मङ्गलं स्वर्गभोगादिकं यथा मे स्यात्तदर्थमिति भावः । आर्त्तेति-आर्त्तानां पीडितानां विपन्नानामिति यावत्—अभ्युपपत्त्या अनुग्रहेण परिपालनेनेति यावत्-वित्तयोः क्वातयोः सर्वत्र प्रसिद्धयो-रिति यावत् । भगवत्पादयोर्विशेषणमेतत् । भगवत्सत्त्व महर्षेरिति शेषः । पादयो-शरणयोः । मूल-मन्तिकम् । अभिप्रपन्नः-प्राप्तः ।

(५) तस्याः काममञ्जरीः । जननी माता । उदञ्जलिरुर्ध्वीकृतकरपुटा ।

पीछे-पीछे दौड़ते हुए आये और महर्षि मरीचिके सम्मुख बार-बार गिरने लगे । तब उन दयालु महर्षिने उन लोगोंको प्रेमार्द्र वचनों से ढाढ़स बँधा करके काममञ्जरी से दुःखका कारण पूछा । उस वेश्याने लज्जा, विषाद, किन्तु पश्चिमानपूर्वक कहा —‘भगवन् ! इस प्राणीने (मैंने) इस जीवनमें कोई सुख नहीं पाया । तो अब पार-लौकिक कल्याणके निमित्त मैं आपके इन चरणोंके शरणमें आ पड़ी हूँ जो दुखी जनोंपर अनुग्रह करके उनका दुःख दूर कर दिया करते हैं ।’

(५) इसी समय कुछ सफेद और कुछ काले बालोंके कारण चितकबरे जुड़ेवाली

मिरभाषत—‘भगवन्, अस्या मे दोषमेघा वो दासी विज्ञापयति । दोषश्च मम स्वाधिकारानुष्ठापनम् ।

(६) एष हि गणिकामातुरधिकारो यद्दुहितुर्जन्मनः प्रभृत्येवाङ्गक्रिया, तेजोबलवर्णमेघासंवर्धनेन दोषाग्निधातुसाम्यकृता मितेनाहारेण शरीरपोषणम्, आपञ्चमाद्वर्षात्पितुरप्यनतिदर्शनम्, जन्मदिने पुण्यदिने चोत्सवोत्तरो मङ्गलविधिः, अश्यापनमनङ्गविद्यानां साङ्गानाम्, नृत्यगीतवाद्यनाट्यचित्रास्वाद्यगन्धपुष्पकलांसु लिपिज्ञानवचनकौशलादिषु च स-

पलितेति—पलितेन जरसा शौकस्येन शारः शबलो यः शिखण्डबन्धः केशपाशबन्धनं तेनादौ स्पृष्टा पञ्चान्मुक्ताभूमिर्यथा सा । शिरःस्पृष्टभूतलं यथा तथा प्रणम्येत्यर्थः । अस्या भवत्पुरोवर्त्तमानायाः मे मम दोषं दूषणं अपराधमिति शेषः । एषा पुरोदश्यमाना । वो युष्माकं दासी मरकन्येत्यर्थः । स्वस्य आत्मनो गणिकामातुर्यः अधिकारः कन्याया वेश्योचितव्यवहारशिक्षणं तस्यानुष्ठापनं तदुचिताचरणाय प्रेरणम् ।

(६) दुहितुः कन्यायाः । जन्मनः प्रभृति—जन्मसमयमारभ्य । अङ्गक्रिया उद्घर्त्तनादिशरीरसंस्कारः । तेजः प्रभावः, बलं सामर्थ्यं, वर्णो गौरत्वादिकं मेघा प्रज्ञाचैतेषां संवर्धनेन वृद्धिकारिणा तथा दोषाणां वातपित्तकफानाम्—अग्नेर्जठरानलस्य, धातूनां त्वक्मांसादीनां साम्यकृता समभावं कुर्वता—तथा मितेन परिमितेन, नात्यल्पेन नातिविस्तरेण हेति भावः । पदत्रयमेतत् आहारेणेत्यस्य विशेषणम् । आपञ्चमात् पञ्चमादारभ्य । पितुः स्वजनकस्यापि अन्येषां तु का कथेति भावः । अनतिदर्शनम् अधिकदर्शनाभावः । प्रायेण पितृदर्शनाभावः कन्याया लज्जामया-

उसकी माताने हाथ जोड़ करके और मस्तकको भूमिमें स्पर्श करा करके कहा—‘भगवन् ! आपको दासी (काममञ्जरी) मेरा अपराध बताती है । किन्तु, मेरा दोष यही है कि, मैंने इससे वेदयाजनोचित कार्य करानेकी चेष्टा की है ।

(६) और यह प्रत्येक वेश्याकी माताका अधिकार है कि, जन्मसे ही वह अपनी पुत्रीको खटन आदि लगावे । तेज, बल (शारीरिक बल) वर्ण (रूप) तथा बुद्धिको बढ़ाने और वात-पित्तादि दोषों, जठराग्नि एवं रस आदि धातुओं को सम-भावमें रखनेवाला परिमित आहार दे करके उसके शरीरका पोषण करे । कन्याका पाँचवों वर्ष समाप्त होते ही वेश्याकी माता उसे पितातककी दृष्टिसे दूर रखे । जन्मके दिन तथा संक्रान्ति आदि पवित्र दिनोंमें उत्सवके साथ मङ्गल कार्य करे । सभी अङ्गों

म्यग्विनयनम् , शब्दहेतुसमयविद्यासु वार्त्तामात्रावबोधनम् , आजीवज्ञाने क्रीडाकौशले सजीवनिर्जीवासु च द्यूतकलास्वभ्यन्तरीकरणम् अभ्यन्तरकलासु वैश्वासिकजनात्प्रयत्नेन प्रयोगग्रहणम् , यात्रोत्सवादिष्वादरप्रसाधितायाः स्फीतपरिबर्हायाः प्रकाशनम् , प्रसङ्गवत्यां संगीतादिक्रियायां

धर्मावं सूचयति । जन्मदिने कन्याया उत्पत्तिदिवसे । पुण्यदिने पुण्यतिथौ संक्रमणादिसमय इत्यर्थः । उत्सवोत्तरः उत्सवप्रधानः । मङ्गलविधिः माङ्गलानुष्ठानम् । अध्यापनं—शिक्षादानम् । अनङ्गविद्यानाम्—कामशास्त्राणाम् । साङ्गानाम्—अङ्गसहितानाम् । नृत्येति—नृत्यं च गीतं च वाद्यं च नाट्यमभिनयश्च चित्रमालेख्यकर्म च आस्वाद्यं भोज्यं मिष्टान्नादि च गन्धश्च पुष्पं च तानीति द्वन्द्वसमासः—तेषां कलासु विद्यासु । कलाशब्दस्य सर्वैः सहान्वयः तेन नृत्यकलागीतकलेत्यादिप्राप्तम् लिपिज्ञानं अक्षरज्ञानम्, वचनकौशलं श्लेषादि । विनयनं शिक्षणम् । शब्दो व्याकरणविद्या, हेतुस्तर्कविद्या समयो ज्योतिषविद्या तासु । वार्त्तामात्रावबोधनं वृत्तान्तमात्रज्ञानम् । केन शास्त्रेण कियत्कथंभ्यते इत्येतावन्मात्रबोधः । आजीवज्ञाने—जीविकापरिचये । ममेवं जीविकेति ज्ञाने इति भावः । सजीवनिर्जीवासु द्यूतकलास्वित्पस्य विशेषणम् । सजीवा द्यूतकला यथा कुक्कुटादिद्वन्द्वयुद्धं निर्जीवा च अचक्रीडादि । अभ्यन्तरीकरणं तेषु अन्तःप्रवेशनं स्वायत्तीकरणमिति शेषः । अभ्यन्तरकलासु रतिक्रीडासु । वैश्वासिकजनात् प्रामाणिकपुरुषात् । प्रयत्नेन आदरातिशयेन । प्रयोगग्रहणं कर्तव्यताशिक्षणम् । आदरसाधितायाः सादरमलङ्कृतायाः । स्फीतेति—स्फीताः अतिशयिताः प्रोज्ज्वला इति यावत् परिवर्हाः परिच्छेदा यस्यास्तथाविधायाः । परिच्छेदे नृपार्हेऽर्थे परिवर्हः इत्यमरः । प्रकाशनं बहिः प्रकटनम् । प्रसङ्गवत्यां—

समेत अनङ्गविद्या (कामशास्त्र) पदावे । नृत्य, गीत, वाद्य, नाट्य, (अभिनय) चित्रकला, भोज्य—पदार्थ (एकवान आदि), गन्ध, पुष्प, आदिकी कलाओं कथा पढ़ने-लिखने और बात-चीतमें पूर्ण निपुण करे । व्याकरण, तर्क और सिद्धान्त (ज्योतिष) विद्याके वृत्तान्त मात्रका ज्ञान करा दे, सजीव द्यूतकला (जुआ) अर्थात् मुर्गे आदिकी लड़ाई और पौसा आदि एवं रतिक्रियाका मर्म समझा दे । किसी प्रकारकी यात्रा और उत्सव आदिके अवसर पर बड़े आदरके साथ कन्याका श्रृङ्गार करके इस तरह लोगोंके समक्ष ले जाय कि, उसके चिकने तथा चमकीले केश लहरा रहे हों । यदि कोई प्रसङ्ग आ पड़े तो पहले ही से धन आदि दे करके अपने वशमें किये हुए शुभी लोगोंद्वारा विद्वत्सनीय वाक्योंको कहला करके कन्या का गुण-गान कराये । विविध लक्षणोंको जाननेवाले लोगोंद्वारा कन्याके शुभ लक्षण कहलावे । कन्याको चाहनेवाले नायकके प्रिय

पूर्वसंगृहीतैर्ग्राह्यवाग्भिः सिद्धिलम्भनं विङ्मुखेषु तत्तच्छिल्पवित्तकैर्य-
शःप्रख्यापनम्, कार्तान्तिकादिभिः कल्याणलक्षणोद्घोषणम् पीठमर्दवित-
विदूषकैर्मिश्रुक्त्यादिभिश्च नागरिकपुरुषसमवायेषु रूपशीलशिल्पसौन्दर्य-
माधुर्यप्रस्तावना, युवजनमनोरथलक्ष्यभूतायाः प्रभूततमेन शुल्केनाव-

केनचित्प्रसङ्गेन कार्यविशेषेण वा संजातायाश्च । पूर्वसंगृहीतैः—प्रागेव धनादिना
स्वायत्तीकृतैः ग्राह्यवाग्भिः । ग्राह्या सर्वैः स्वीकार्या वाक् येषां तैः । सिद्धिलम्भनं
कार्येषु सिद्धिलाम्भः । विङ्मुखेषु दिगन्तरेषु तत्तच्छिल्पवित्तकैः प्रसिद्धकलाशास्त्र-
निष्णातैर्वैणिकमार्दङ्गिकादिभिः यशःप्रख्यापनं स्वकीतिसमुद्घोषणम् । कार्तान्तिको
लक्षणज्ञः । कल्याणेति—अस्यां गणिकायां सर्वाणि शरीरलक्षणानि कल्याणसूचकानी-
त्यादिप्रख्यापनम् । पीठमर्दो नायकप्रधानसहायः । विटो विदूषकश्च नायकस्य शृङ्गार-
सहायौ । शृङ्गारेऽस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युरिति साहित्यदर्पणः । मिश्रुक्ती
परिव्राजिका । नागरिकपुरुषसमवायेषु चतुरजनसमाजेषु । रूपं वर्णः, शीलं स्वभावः,
सौन्दर्यं लावण्यं, माधुर्यं मनोहरत्वं तेषां प्रस्तावना प्रसङ्गः प्रख्यापनमिति
थावत् । युवजनेत्यादिगणिकाया विशेषणम् । प्रभूततमेन प्रचुरतरेण । शुल्केन
पणेन । अवस्थापनं युवकस्य समीपे स्थापनम् । स्वतः स्वयमेव रागान्ध्याय अनु-
रागवशीभूताय । तन्नावेति—तस्य गणिकाया भावस्य विलासादेवर्शनेनावलोक-
नेन उन्मादिताय उन्मत्तीकृताय । जातीति—जातिर्ग्राह्यणत्वादिः, रूपं लावण्यं,
वयो यौवनं, अर्थो धनं, शक्तिः सामर्थ्यं, त्यागो दानं, दाक्यं नैपुण्यं, दाक्षिण्यं,
सरलता, शिल्पं कलाचातुर्यं, शीलं चारित्र्यं, माधुर्यं जनमनोरञ्जकत्वं एतेरूपपन्नाय
युक्ताय । स्वतन्त्राय स्वाधीनाय नत्वन्यपरतन्त्रायेत्यर्थः । प्रदानमर्पणं गणिकाया
इति शेषः । अधिकगुणाय अधिकगुणशालिने अस्वतन्त्राय पराधीनाय । प्राज्ञ-
समाय विद्वत्तमाय । अल्पेन, अल्पघनेन, अल्पं गृहीत्वापीत्यर्थः, बहुव्यपदेशेन

मित्र, विट, विदूषक, और मिश्रुक्ती आदिके द्वारा नागरिकोंके समवाय में अपनी
कन्याके रूप, शील, कौशल, सौन्दर्य और माधुर्यका बखान कराने । युवकोंके मनोरथकी
लक्ष्यभूमि बना करके कन्याका अधिकसे अधिक मूल्य निर्धारित करे । यदि स्वतः रागान्ध
अथवा कन्याके ह्राव-भावसे उन्मत्त, जाति, रूप, वय, धन, शक्ति, त्याग, दक्षता, दाक्षिण्य,
शिल्प और माधुर्यसे युक्त एवं स्वतन्त्र प्रेमी मिले तो, कन्याको उसके हवाले कर दे ।
जिस प्रणयीमें गुण तो अधिक हों किन्तु वह स्वतन्त्र न हो ऐसे अतिशय बुद्धिमान प्रेमीको
बहुत कुछ बहानेके बाद कन्या अर्पण करे । कदाचित् किसी पराधीन प्रेमीके साथ
कन्याका सम्पर्क हो जाय तो, प्रणयीके सुवर्जनों से अपनी कन्याका शुल्क वसूल करे ।

स्थापनम्, स्वतो रागान्धाय तद्भावदर्शनोन्मादिताय वा जातिरूपवयोऽर्थ-
शक्तिशौचत्यागदाक्ष्यदाक्षिण्यशिल्पशीलमाधुर्योपपन्नाय स्वतन्त्राय प्रदा-
नम्, अधिकगुणायास्वतन्त्राय प्राज्ञतमायाल्पेनापि बहुव्यपदेशेनार्पणम्,
अस्वतन्त्रेण वा गान्धर्वसमागमेन तद्गुरुभ्यः शुल्कापहरणम्, अलाभे-
ऽर्थस्य कामस्वीकृते स्वामिन्यधिकरणे वा साधनम्, रक्तस्य दुहित्रैकचा-
रिणीव्रतानुष्ठापनम्, नित्यनैमित्तिकप्रीतिदायकतया हृतशिष्टानां गम्यध-
नानां चित्रैरुपायैरपहरणम्, अददता लुब्धप्रायेण च विगृह्यासनम्,
प्रतिहस्तिप्रोत्साहनेन लुब्धस्य रागिणस्त्यागशक्तिसंधुक्षणम्, असारस्य

मयास्य सकाशाद् बहुधनं गृहीतमिति प्रख्याप्येत्यर्थः । अस्वतन्त्रेण पराधीनेन,
यस्तु युवा पित्राद्यधीनस्तेन सहेत्यर्थः । गान्धर्वसमागमेन गान्धर्वविवाहेन तद्-
गुरुभ्यः तस्य यूनः पित्रादेः सकाशात् । अयं ते पुत्रो गान्धर्वेण विधिना मद्दुहि-
तरं परिणीतवानिति कथयित्वेति भावः । शुल्कापहरणं धनग्रहणम् । अलाभेऽ-
प्राप्तौ । कामस्वीकृते कामेन वशीकृते । विषये सप्तमी । स्वामिनि तत्पित्रादेः
सप्तमीपे । अधिकरणे व्यग्रहाराख्ये । साधनम् अभियोगकरणम् । रक्तस्य अनुर-
क्तस्य पुरुषस्य सम्बन्धे । दुहित्रेति-दुहित्रा स्वकन्यया एकचारिणीव्रतस्य एक
पुरुषासक्तिरूपस्य व्रतस्यानुष्ठापनं प्रवर्त्तनम् । नित्येति-रागिका खलु नित्येन
नैमित्तिकेन च विधिना प्रीतिदायिका भवति तेन हेतुना हृतशिष्टानां हृतेभ्यो गृही-
तेभ्यो धनेभ्यः । शिष्टानामवशिष्टानाम् । गम्यधनानां विटजनद्रव्याणाम् । गम्यो
विटः पाण्डविको मुञ्ज इति भागुरिः । चित्रैर्नानाविधैः । अददता अर्थमिति
शेषः । लुब्धप्रायेण प्रायशो लोलुपेन विगृह्या विरोध्य । विग्रहं कारयित्वेत्यर्थः ।
आसनमवस्थानम् । असनमिति पाठे क्षेपणं नायकस्य तिरस्कार इत्यर्थः । प्रति-
हस्तिना प्रतिद्वन्दिना प्रतिवासिना वा यत्प्रोत्साहनमुदीपनं तेन । प्रतिहस्ती प्राति-

यदि धन न मिल सके और कन्या आप प्रेमीको अज्ञीकार कर के तो प्रेमीके बड़े बड़ों तथा
अधिकारियों-(अफसरों-) के पास नाखिश करके कार्य साधन करे । प्रेमीके प्रति
अपनी कन्याद्वारा पातिव्रत धर्म पालन करावे । प्रेमीसे नित्यनैमित्तिक रूपमें आये
हुए धनसे अवशिष्ट धनको तरह-तरहके कौशलसे खींचे । यदि प्रेमी लोभवश धन न
दे तो उसे लड़ करके अलग कर दे । कन्याके प्रेमीके पड़ोसियों में ऐसा भाव भर दे कि,
जिससे वे प्रेमीकी त्यागशक्तिको प्रोत्साहित करें । जब प्रेमीके पास कुछ न रहे तो,
जल्दी-कटी बातोंको कह करके कोसे । अपनी कन्याको उससे न मिलने दे । लज्जा वरज
करनेवाली बातें कह-कह करके उसपर नाना प्रकारके अभियोग लगावे और अन्तमें

वाक्संतक्षणेर्लोकोपक्रोशनैर्दुहितृनिरोधनैर्वीडोत्पादनैरन्याभियोगैरवमानै-
 आपवाहनम्, अर्थदैरनर्थप्रतिघातिभिश्चानिन्दैरिभ्यैरनुबद्धार्थानर्थसंश-
 यान्विचार्य भूयोभूयः संयोजनमिति ।

(७) गणिकायाश्च गम्यं प्रति सज्जतैव न सङ्गः । सत्यामपि प्रीतौ
 न मातुर्मृतकाया वा शासनातिवृत्तिः । एवं स्थितेऽनया प्रजापतिविहितं

वैश्य इति कोषः । लुब्धस्य अर्थलोलुपस्य कृपणस्येत्यर्थः । त्यागशक्तेर्दानसाम-
 ध्यस्य संधुषणमुद्दीपनम् । असारस्य निर्धनस्य । वाक्संतक्षणेः वाक्पर्षादनैः
 कटुवाक्यैरिति यावत् । लोकोपक्रोशनैः लोकेषु जनसमाजेषु निन्दनैः । दुहितृनि-
 रोधनैः स्वकन्याया गमननिवारणैः । वीडोत्पादनैः लज्जाप्रदानैः । अन्येति
 अन्यविधैरभियोगैः धर्माधिकरणम्यवहारैः । अपवाहनं गृहाद् बहिष्करणम् ।
 अर्थदैः । धनप्रदैः । अनर्थप्रतिघातिभिः आपत्प्रतीकारसमर्थैः । अनिन्दैः समा-
 जेषु शिष्टत्वेन परिगणितैः । इम्यैर्धनिकैः । अनुबद्धार्थान् अनुबद्धः संश्लिष्टोऽर्थो
 येषां तान्, सम्बन्धयुक्तानित्यर्थः । अर्थसंशयान् अर्थस्य शुल्कस्य प्राप्तिविषये
 संशयो येभ्यस्तान् । विचार्य विविच्य, अर्थप्राप्तौ कापि बाधा न भविष्यतीति
 विचार्येति भावः । संयोजनं गणिकायाः सम्मेलनम् । इति—एतत्पर्यन्तं गणिका-
 मातुरधिकारकथनम् ।

(७) अधुना गणिकाया अधिकारः कथ्यते । गम्यं विटम् । सज्जता मुन्नेर-
 परिच्छदादिप्रदर्शनमेव कार्यमिति शेषः—न तु सङ्गः सहवासादिः गणिकया कार्यं
 इति शेषः । प्रीतौ अनुरागे । मातुर्जनन्याः । मातृकायाः मातामह्याः धात्र्या वा ।
 मातुर्माता तु मातृकेति वैजयन्ती । मातेव मातृकेति इवार्थे कन् प्रत्ययो वा ।
 उपमातृका धात्रीत्यर्थः । शासनातिवृत्तिः आज्ञालंघनम् । गणिकया सर्वदा मातु-

उसका अपमान करके भगा दे । जिससे धन अधिक मिल सके और किसी प्रकारकी विध्व-
 बाधा न आवे । ऐसी अनिच्छ बातें सोच-सोच करके धनिकोंके साथ कन्याका मेल करावे ।
 किन्तु, उसमें भी इस बातका ध्यान रखे कि, सम्बन्ध सदा ऐसोंके साथ ही करे कि, जहां
 से धन मिलनेमें कोई संशय न हो ।

(७) प्रत्येक वेश्याका कर्तव्य है कि वह प्रेमीके ऊपरी ठाट-बाटकी ही देख करके
 न रीझ जाय—बल्कि तत्त्व भी देखे । यदि किसीसे प्रीति हो जाय तो भी, वेश्या
 अपनी माताकी आज्ञाका उल्लंघन न करे । ऐसी दशामें इसने भगवान् प्रजापतिके निमित्त

स्वधर्ममुल्लङ्घ्य कचिदागन्तुके रूपमात्रघने विप्रयूनि स्वेनैव धनव्ययेन रममाणया मासमात्रमत्यवाहि । गम्यजनश्च भूयानर्थयोग्यः प्रत्याचक्ष्णायानया प्रकोपितः । स्वकुटुम्बकं चावसादितम् 'एषा कुमतिर्न कल्याणी, इति निवारयन्त्यां मयि वनवासाय कोपात्प्रस्थिता । सा चेदियमहार्य-निश्चया सर्व एष जनोऽत्रैवानन्यगतिरनशनेन संस्थास्यते, इत्यरोदीत् ।

(८) अथ सा वारयुवतिस्तेन तापसेन 'भद्रे, ननु दुःखाकरोऽयं वन-

मातृकाया वा शासने वर्तितव्यमिति भावः । एवं स्थिते—एतादृश्यां मर्यादायाम् । अनया काममञ्जर्या । प्रजापतिविहितं निधिनिर्दिष्टम् । स्वधर्मं गणिकोचित-कर्त्तव्यम् । कचित् अपरिचिते । रूपमात्रं धनं यस्य तस्मिन्, यस्य सौन्दर्यमेव वर्त्तते न तु धनमिति भावः । विप्रयूनि ब्राह्मणयुवके । स्वेनैव धनव्ययेन कामम-ञ्जर्या एव धनव्ययेन । रममाणया विहरन्त्या । अत्यवाहि यापितम् । गम्य-जनः विदजनः भूयान् अधिकः । अर्थयोग्यः धनप्रदानसमर्थः प्रत्याचक्ष्ण-णया जनः भूयान् अधिकः । अर्थयोग्यः धनप्रदानसमर्थः प्रत्याचक्ष्णया प्रत्याख्यानं कुर्वत्या । अनया काममञ्जर्या । प्रकोपितः रोपितः । स्वकुटुम्बकं निजपरिवारवर्गः । अवसादितं—धनाभावादवसङ्गीकृतम्, कष्टंप्रापितमिति भावः । एषा एतादृशी । कुमतिः कुबुद्धिस्तवेति श्लेषः । कल्याणी शुभप्रदा । मयि काम-मञ्जर्या मातरि । वनवासाय अरण्यवासं कर्तुम् । कोपात् क्रोधमाश्रित्य । इयं काममञ्जरी । अहार्यनिश्चया अहार्यः हर्त्तुं निवारयितुमशक्यो निश्चयः प्रतिज्ञा यस्याः सा । दृढनिश्चयेत्यर्थः । एष जनः अस्मदादिः । अत्रैव अवत्पुरत एव । संस्थास्यते मरिष्यति । संस्थानं मरणं मतमिति वैजयन्ती । अरोदीत् विललाप, सा वृद्धा गणिकामातेति श्लेषः ।

(८) अथानन्तरं तेन पूर्वोक्तेन तापसेन मरीचिना सा वारयुवतिर्गणिका

धर्मका अतिक्रमण करके किसी रूपमात्रके धनी परदेशी युवकपर रीझ करके अपना ही व्यव करती हुई एक महीनेका समय बिताया । इसी बीच कितने ही बड़े-बड़े धनी-मानी आवे, जिसके साथ यह सुखसे रह सकती थी, किन्तु, इसने उनका तिरस्कार करके नाराज कर दिया । अपने कुटुम्बियोंको भी बहुत तकलीफ दी । जब मैंने 'यह कुमति ठीक नहीं है' यों कह करके बैसा करनेसे रोका तो, मारे क्रोधके यह वनवासके लिए घरसे निकल पड़ी । सो यदि इसका यह दृढ़ निश्चय है तो, असहायभावसे सारा कुटुम्ब अनशन करता हुआ इसी जगह मर मिटेगा ।

(८) इसके बाद उन तपस्वीजीने उस बेरयासे कहा—'भद्रे ! वनवास दुःखकी

वासः । तस्य फलमपवर्गः स्वर्गो वा । प्रथमस्तु तयोः प्रकृष्टज्ञानसाध्यः प्रायो दुःसंपाद एव, द्वितीयस्तु सर्वस्यैव सुलभः कुलधर्मानुष्ठायिनः । तदशक्यारम्भादुपरम्य मातुर्मते वर्तस्व' इति सानुकम्पमभिहिता 'यदीह भगवत्पादमूलमशरणम्, शरणमस्तु मम कृपणाया हिरण्यरेता देव एव इत्युदमनायत ।

(६) स तु मुनिरनुविमृश्य गणिकामातरमवदत्—'संप्रति गच्छ गृहान् । प्रतीक्षस्व कानिचिद्दिनानि यावदियं सुकुमारा सुखोपभोगसमुच्चि-

काममञ्जरीति यावत् । सानुकम्पं सत्यमभिहितेति सम्बन्धः । दुःखाकरो दुःखजनकः । तस्य वनवासस्य । अपवर्गो मोक्षः । प्रथमः अपवर्गः । तयोः अपवर्ग-स्वर्गयोः । प्रकृष्टज्ञानसाध्यो ब्रह्मज्ञानादिनिष्पाद्यः । प्रायो बाहुल्येन । दुःसंपादः अशक्यः । द्वितीयः स्वर्गः । कुलधर्मानुष्ठायिनः कुलधर्ममनुतिष्ठतीति कुलधर्मानुष्ठायी तस्य स्वजात्युचितकर्तव्यपरायणस्य सर्वस्येत्यनेन सम्बन्धः । तत् तस्मात् कारणात् । अशक्यारम्भात् असाध्यकर्मणः । उपरम्य निवृत्त्य मातुर्मते वर्तस्व—मातुरुपदेशं पालयेत्यर्थः । इह संसारे । भगवत्पादमूलं भगवतस्तव तापसस्येति शेषः पादमूलं शरणमूलम् । अशरणम् अरक्षकम् । ममेति शेषः । मम कामम-अर्याः । कृपणायाः दीनायाः । हिरण्यरेताः अग्निः । शरणमस्तु—अग्नौ प्रवेशयामीति भावः । उदमनायत उन्मना इव बभूव ।

(९) अनुविमृश्य विचिन्त्य विचार्य वा । सुखेति—सुखस्योपभोगे समुचिता

ज्ञान है । इसका फल मोक्ष अथवा स्वर्ग ही हो सकता है । तो मोक्ष तो, अतिशय प्रखर ज्ञानसे ही साध्य हो सकता है और उसमें विविध प्रकारके बलेश मिलते हैं । रही स्वर्गकी बात—तो वह अपने कुल-धर्मका अनुष्ठान करनेवाले सभी प्राणियोंके लिए सुलभ है । अब एव तुम ऐसे अशक्य वयोगसे विरत हो करके अपनी माता की बात मानो ।' इस प्रकार मुनिकी दयाभरी बाणी कहनेपर वैश्याने कहा—'यदि यहाँ आपके चरणोंमें भी मुझे शरण नहीं मिलेगी, तब तो, मुझ अभागिनके लिए एक-मात्र अग्निदेव ही शरण होंगे ।' यों कह करके वह बिलछले लगी ।

(९) तदनन्तर कुछ विचार करके तपस्वीजीने वैश्याकी माता से कहा—'अब तुम घर आओ और कुछ समय प्रतीक्षा करो । तबतक सब प्रकारके सुखोप-भोगके लिए अन्यस्त

ता सत्यरण्यवासव्यसनेनोद्वेजिता भूयोभूयश्चास्माभिर्विबोध्यमाना प्रकृ-
तावेव स्थास्यति' इति ।

(१०) 'तथा' इति तस्याः प्रतियाते स्वजने सा गणिका तमृषिमल-
घुमक्तिर्घौतोद्गमनीयवासिनी नात्यादृतशरीरसंस्कारा वनतरुपोतालवाल-
पूरणैर्देवताचर्चनकुसुमोष्पयवचयप्रयासैर्नैकविकल्पोपहारकर्मभिः कामशास-
नार्थं च गन्धमाल्यधूपदीपनृत्यगीतवाद्यादिभिः क्रियाभिरेकान्ते च त्रिवर्ग-
सम्बन्धिनीभिः कथाभिरध्यात्मत्रादैश्चानुरूपैरल्पीयसैव कालेनान्वरञ्जयत् ।

अभ्यस्ता । अरण्यवासव्यसनेन वनवासजनितदुःखेन । उद्वेजिता व्याकुला । विबो-
ध्यमाना उपदिश्यमाना । प्रकृतौ स्वभावे ।

(१०) तथा—तथाऽस्तु इति कथयित्वा । प्रतियः प्रतियुक्ते । अलघु-
मक्तिः दृढमक्तिः । घौतेति—घौतं शुद्धं उद्गमनीयं उपस्थानयोग्यं वसनं वस्ते
इति तद्वासिनी । उद्गमनीयं घौतवस्त्रयुगं वा । 'तस्मादुद्गमनीयं यद् घौतयोर्वक्त्र-
योर्युगमि'त्यमरः । नात्यादृतेति—नात्यादृतः नाभिलषितः शरीरस्य संस्कारः
परिकर्मादि यथा सा । वनेति—वनतरुपोतालानां वनस्थवालवृक्षाणामाकुलस्य
जलाधारवेष्टनस्य पूरणैर्जलेनेति शेषः । देवतेति—देवतानामर्चनार्थं यः कुसुमोष्पयः
पुष्पराशिस्तस्यावचयः संग्रहस्तस्य प्रयासैः प्रयत्नैः । नैकेति—नैकेऽनेके विकल्पाः
प्रकारा येषां तानि यान्युपहारकर्माणि बलिकर्माणि तैः । कामस्य शासनः
कामशासनो महादेवस्तदर्थं तन्निमित्तम् । एकान्ते रहसि । त्रिवर्गसम्बन्धिनीभिः
धर्मार्थकामविषयाभिः । अध्यात्मवादैः आत्मतत्त्वचिन्तनैः । अनुरूपैर्योग्यैः । अन्व-
रञ्जयत् । सन्तोषयामास मुनिमिति शेषः ।

यह सुकुमारी वनवासके क्लेशसे कम करके और हम लोगोंके बार-बार समझाने से प्रकृतिस्थ
हो जायगी ।

(१०) 'बहुत अच्छा' कह करके जब उस वेश्याके दुट्ठम्बी पर लौट गये, तब
वह बड़ी अद्धाके साथ उन मुनिराजकी सेवा-शुश्रूषा करने लगी । वह थुले हुए केवल
एक जोड़े कपड़े से अपना काम चलाती । शरीरको एक दम सँवारती-सिंवारती नहीं ।
तपोवनके छोटे-छोटे पौधोंके थालोंमें जल भरती । देवपूजनके निमित्त फूल जुटाती ।
विविध प्रकारके उपचार एकत्र करती । श्रीशिवजीके पूजनके निमित्त चन्दन, माला,
धूप, दीपका जुगाड़ करती और नृत्य-गीत-वाद्य करके उन्हें प्रसन्न करती । कभी-कभी
एकान्तमें अर्थ—धर्म—कामसे सम्बन्ध रखनेवाली अथवा अध्यात्मसे सम्बद्ध अनुरूप
गातें करती थी । ऐसा करके उसने थोड़े ही समयमें उस मुनिका मन मोह लिया ।

(११) एकदा च रहसि रक्तं तमुपलक्ष्य मूढः खलु लोको यत्सह-
धर्मेणार्थकामावपि गणयति' इति किञ्चिदस्मयत । 'कथय वासु, केनांशेना-
र्थकामातिशायी धर्मस्तवाभिप्रेतः' इति प्रेरिता मरीचिना लज्जामन्थरमार-
भताभिधातुम्—'इतः किल जनाद्भगवत्स्त्रिवर्गबलाबलज्ञानम् । अथवैतदपि
प्रकारान्तरं दासजनानुग्रहस्य । भवतु, श्रूयताम् ।

(१२) ननु धर्मादृतेऽर्थकामयोरनुत्पत्तिरेव । तदनपेक्ष एव धर्मो
निवृत्तिसुखप्रसूतिहेतुरात्मसमाधानमात्रसाध्यश्च । सोऽर्थकामवद्वाह्यसाध-

(११) रक्तमनुरक्तम् । तम् मरीचिम् । मूढः अज्ञः । धर्मेण सहार्थकामा-
वपि गणयति धर्मेण सहार्थकामयोग्यगणना नोचितेति भावः । अस्मयत—स्मितम-
करोत् । वासु बाले । सम्बोधनमेतत् । केनांशेन कया विधया । अर्थकामौ अति-
शेते श्रेष्ठत्वेनोत्कृष्टं वर्जत इति तथा । अभिप्रेतः इष्टः । इति एवं प्रकारेण ।
प्रेरिता अनुयुक्ता पृष्टेति यावत् । लज्जामन्थरं सखीदमन्दम् । क्रियाविशेषण-
मिदम् । इतो जनात्—अस्मान्मल्लक्षणाज्जनात् । मत्त इति यावत् । भगवत्-
स्तव । त्रिवर्गेति—त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामानां बलाबलयोरुत्कर्षापकर्षयोज्ञानम् ।
मादृशजनाद् भवादृशमहर्षेस्त्रिवर्गबलाबलज्ञानमसम्भवमेव । तथापि यन्नवता जिज्ञा-
सितं तदपि मयि भवतोऽनुग्रहस्य चिह्नमिति भावः । भवतु—यथा वाऽरंत्तु ।

(१२) धर्मादृते—धर्मेण विना । अनुत्पत्तिरभावः । तदनपेक्षः अर्थकामनि-
रपेक्षः । निवृत्तिसुखप्रसूतिहेतुः निवृत्त्या यत् सुखं तस्य प्रसूतेरुत्पत्तेः हेतुः
कारणम् मोक्षसुखनिदानम् । आत्मेति—आत्मनः स्वस्य समाधानमात्रेणैकाग्रयेण

(११) एक दिन एकान्तमें सुनिको अपने पर आसक्त देख करके उस वंश्याने
सोचा—'यह संसार कितना मूर्ख है कि, जो धर्मके साथ-साथ अर्थ और कामकी भी
गणना करता है ।' ऐसा विचार आने पर उसे कुछ विस्मय भी हुआ । इसी सनय
मर्दिपि मरीचिने कहा—'हे बाले ? अर्थ और कामसे भी बढ़ करके धर्मको तुमने क्यों
करके माना ?' तब वह लज्जावश धीरे-धीरे बोली—'इस दासीकी अपेक्षा आपको त्रिवर्ग
(अर्थ-धर्म-काम) का बलाबल ज्ञान अधिक है । अथवा यह भी अपने सेवका पर कृपा
करनेका एक प्रकारान्तर है । अच्छा सुनिष् ।

(१२) धर्मके विना अर्थ और कामकी उत्पत्ति ही नहीं हो पाती । इसलिए कहा
जा सकता है कि, धर्म काम और अर्थकी अपेक्षा नहीं करता, यह धर्म ही निवृत्ति
सुखकी उत्पत्तिका मूल कारण है और चित्तकी एकाग्रता मात्रसे यह सिद्ध हो जाता है

नेषु नात्यायतते । तत्त्वदर्शनोपबृंहितश्च यथाकथंचिदप्यनुष्ठीयमानाभ्यां नार्थकामाभ्यां बाध्यते । बाधितोऽपि चाल्पायासप्रतिसमाहितस्तमपि दोषं निर्हस्य श्रेयसेऽनल्पाय कल्पते ।

(१३) तथाहि पितामहस्य तिलोत्तमाभिलापः, भवानीपतेर्मुनिपत्नी-सहस्रसंदूषणम्, पद्मनाभस्य षोडशसहस्रान्तःपुरविहारः, प्रजापतेः स्वदुहितर्यपि प्रणयप्रवृत्तिः, शचीपतेरहल्याजारता, शशाङ्कस्य गुरुतल्प-गमनम्, अंशुमालिनो वडवालङ्घनम्, अनिलस्य केसरिकलत्रसमागमः,

साध्यः सम्पाद्यः । सः धर्मः । बाह्यसाधनेषु लोकन्यवहारेषु । अत्यायतते आयत्तो भवतीत्यर्थः । तत्त्वदर्शनेन यथार्थविचारेण उपबृंहितो वर्द्धितो धर्मः कथंचिदपि—केनापि प्रकारेण । अनुष्ठीयमानाभ्यां सेव्यमानाभ्याम् । बाध्यते प्रतिहन्यते । अल्पायासेन स्वल्पप्रयत्नेन प्रतिसमाहितः समाधानं प्रापितः । निर्हस्य दूरीकृत्य । अनल्पाय श्रेयसे मोक्षाय । कल्पते समर्थो भवति ।

(१३) तथाहि—यया ब्रह्मादयो देवा अर्थकामाभ्यां प्रतिहतेऽपि धर्मे पुनरप्यल्पायासेन तं दोषं परिहस्य निरतिशयसुखं लब्धवन्तस्तदेवोदाहरणमुखेन प्रदर्शयत इत्यर्थः । पितामहस्य ब्रह्मणः । तिलोत्तमा काचिदप्सराः । भवानीपतेः शिवस्य । संदूषणमुपभोगः । पद्मनाभस्य श्रीकृष्णस्य । अन्तःपुरं स्त्रीवर्गः । प्रजापतेः विधातुः । स्वदुहितरि निजकन्यायाम् । शचीपतेरिन्द्रस्य । शशाङ्कस्य चन्द्रस्य । गुरुतल्पगमनं बृहस्पतिपत्नीधर्षणम् । 'तल्पं शय्यादृदरेष्विति कोपः । अंशुमालिनः सूर्यस्य । वडवा अश्वी । अनिलस्य वायोः । केसरिकलत्रेति—केसरिणस्तन्नामकवानरस्य कलत्रं स्त्री अञ्जनी नाम्नी तथा सह समागमः सङ्गमः ।

धर्म, अर्थ और कामकी तरह ब.ह्य साधनोंके अधीन नहीं रहना । तत्त्वज्ञानसे उत्कर्षको प्राप्त धर्म किसी भी तरह यदि अर्थ और कामका अनुष्ठान करनेपर भी उनसे बाधित हो भी जाय तो, यह तनिकसे प्रयाससे समाहित हो करके उस दोषको भी नष्ट करके विपुल श्रेयका कारण बन जाता है ।

(१३) और फिर पितामहका तिलोत्तमापर मोहित होना, शिवजीका हजारों मुनिपत्नियोंका धर्म बिगाड़ना, श्रीकृष्णका सोलह हजार स्त्रियोंके अन्तःपुरमें विहार करना, प्रजापतिका अपनी कन्यापर बुरी दृष्टि करना, इन्द्रका अहल्याके साथ दुराचार करना, चन्द्रमाका गुरुपत्नीको दूषित करना, सूर्यका वडवा (घोड़ी) का धर दबोचना, वायुका केसरी बन्दरकी पत्नीसे समागम करना, बृहस्पतिका उत्तम्यकी पत्नीसे अभिसार करना.

वृद्धस्पतेरुत्तम्यभार्याभिसरणम्, पराशरस्य दाशकन्यादूषणम्, पाराशर्यस्य भ्रातृदारसङ्गतिः अत्रेर्मृगीसमागम इति ।

(१४) अमराणां च तेषु तेषु कार्येऽशसुरविप्रलम्भनानि ज्ञानबलान्न धर्मपीडामावहन्ति । धर्मपूते च मनसि न भसीव न जातु रजोऽनुयज्यते । तन्मन्ये नार्थकामौ धर्मस्य शततमीमपि कलां स्पृशतः इति ।

(१५) श्रुत्वैतद्विषुदीर्णरागवृत्तिरभ्यधात्—‘अयि विलासिनि, साधु पश्यसि न धर्मस्तत्त्वदर्शिनां विषयोपभोगेनोपरुध्यत इति । किंतु जन्मनः

उत्तम्यो नाम वृहस्पतेरग्रजः । पराशरस्य व्यासपितुः । दाशकन्या कैवर्त्तदुहित्वा योजनगन्धेति प्रसिद्धा । पाराशर्यस्य व्यासस्य । पराशरस्यापत्यं पुमानिति गार्गादिभ्यो यञ् । तस्य भ्राता विभिन्नवीर्यस्तस्य दारेषु पत्नीषु संगतिः समागमः । अत्रेस्तदाख्यमहर्षेः ।

(१६) अमराणां देवानाम् । आसुरविप्रलम्भनानि अकृत्याचरणानि । ज्ञानबलाद् ज्ञानोत्कर्षाद् । धर्मपीडां धर्मबाधाम् । आवहन्ति जनयन्ति । न भसि आकाशे । जातु कदाचित् । रजो रजोगुणः धूलिश्च । अनुषज्यते सम्बध्यते । तन्मन्य इत्यादि—अर्थकामौ धर्मस्य शततमांशेनापि समानौ न भवितुमर्हत इति मां प्रतिभातीत्यर्थः ।

(१७) एतत्—काममञ्जयुक्तम् । श्रुतिर्मरीचिः । उदीर्णा उद्विक्ता वृद्धिं गतेति यावत् । रागवृत्तिरनुरागव्यापारः कामाभिलाष इति वा यस्यासौ । अभ्यधात् कथयामास । अयि विलासिनीति सम्बोधनेन स्वानुरागप्रकटनम् । साधु सम्यक् । पश्यसि विचारयसि । तत्त्वदर्शिनां तत्त्वसोचात्कारवताम् । उपरुध्यते क्षीयते । जन्मनः प्रमृति—आजन्म । अर्थकामवार्त्तानभिज्ञाः अर्थकामयोर्नामापि न जानीम इति

महर्षि पराशरका धीवरकी कन्याके साथ दुराचार करना, व्यासदेवका अपने भार्यकी क्षियोंके साथ समागम करना और अत्रिभगवानका शृगीके साथ संभोग करना आदि ।

(१४) इस प्रकार देवताओंके दुराचार भी ज्ञानबलसे युक्त पुरुषोंको नहीं सताते । धर्मसे पुनीत मनमें रजोगुणका समावेश वसी तरह नहीं हो पाता जैसे आकाशमें धूल नहीं रुकती । अतः एव मेरा तौ, विश्वास है कि, अर्थ और काम धर्मकी सौदी कलाको भी नहीं पहुँच सकते ।

(१५) इन बातोंको सुन करके मुनिराजकी इच्छाशक्ति प्रबल हो उठी और उन्होंने कहा—‘ओ विलासिनि ! तुम्हारा कथन वथार्थ है । यह सच है कि, तत्त्वज्ञानी पुरुषोंका धर्म विषय-भोगसे नष्ट नहीं होता । लेकिन, जन्मसे लेकर आजतक

प्रभृत्यर्थकामवार्तानभिज्ञा वयम् । ज्ञेयौ चेमौ किंरूपौ किंपरिवारौ किंफलौ च' इति ।

(१६) सा त्ववादीत्—'अर्थस्तावदर्जनवर्धनरक्षणात्मकः, कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यसंधिविग्रहादिपरिवारः, तीर्थप्रतिपादनफलश्च । कामस्तु विषयातिसक्तचेतसोः स्त्रीपुंसयोनिरतिशसुखस्पर्शविशेषः । परिवार-स्त्वस्य यावदिह रम्यमुज्ज्वलं च । फलं पुनः परमाह्लादनम्, परस्पर-

भावः । ज्ञेयौ-ज्ञातव्यौ । इमौ-अर्थकामौ । किंरूपौ कीदृशस्वरूपौ । किंपरिवारौ-अनयोरङ्गभूतानि कानीत्यर्थः । केन प्रकारेणेमौ साध्याविति भावः । किंफलौ-अनयोः परिणामः कीदृश इत्यर्थः ।

(१६) सा-काममञ्जरी । अर्जनेति-अर्जनमुपार्जनं सम्पादनमिति यावत् । वर्धनं उपचयः । रक्षणं चौरादिभ्यः पालनमेतत्स्वरूपोऽर्थ इति । कृषीति-कृषिः कर्षणं पाशुपाल्यं गवादिपशुपालनम् वाणिज्यं वणिक्कर्म क्रयविक्रयादि, सन्धिविग्रहौ राजनीत्युक्तौ एते परिवाराः परिकराः साधनानीति यावद् यस्य सः । तीर्थेति-तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादनं दानं फलं परिणामो यस्य सः । विषयेति-विषयेषु सक्तचन्दनाद्युपभोग्यपदार्थेषु अतिसक्तम् अत्यन्तलज्जं चेतो मानसं ययो-स्तथाविधयोः । स्त्री च पुमांश्चेति स्त्रीपुंसौ । 'अचतुर' इत्यादिमा निपातात् । निरतिशयेति-श्रेष्ठसुखसाक्षात्कारस्वरूपः आलिङ्गनादिरूप इत्यर्थः । अस्य कामस्य । यावत् साकल्येन । इह संसारे । रम्यं मनोहरमुज्ज्वलमुत्कृष्टञ्च । संसारे यावन्तो रमणीया उत्कृष्टाश्च पदार्थाः सन्ति सर्व एव ते कामस्य परिवारा इति भावः । परमाह्लादनं उत्कृष्टानन्दजनकम् । परस्परविमर्दजन्म-अन्योन्यालिङ्गनादिजन्यम् ।

इमलोग अर्थ और कामकी बातोंसे अनभिज्ञ रहते जाये हैं । इसलिए यह जानना आवश्यक है कि, इनका क्या स्वरूप है, इनके कौन-कौनसे परिवार हैं और इनका क्या फल है ?

(१६) उस वैद्याने कहा—'अर्जन (संचय) वर्धन (व्यापार आदिके द्वारा उसे बढ़ाना) और उसे नष्ट होनेसे बचाना ही अर्थका तत्त्व है । कृषि (खेती), पशुपालन, व्यापार, सन्धि और विग्रह, ये ही अर्थके परिवार हैं । सत्पुरुषोंको दान देना ही अर्थका फल है । स्त्री-पुरुष वासनावश परस्पर अत्यन्त आसक्त चित्तसे जिसमें स्पर्श-सुखका अनुभव करते हैं, उसे काम कहते हैं । रमणीयता और उज्ज्वलता ही इसके परिवार हैं । इस कामका फल परमानन्द हैं । वह आनन्द स्त्री-पुरुषके

विमर्दजन्म, स्मर्यमाणमधुरम् , उदीरिताभिमानमनुत्तमम् , सुखमपरोक्षं स्वसंवेद्यमेव । तस्यैव कृते विशिष्टस्थानवर्तिनः कष्टानि तपांसि, महान्ति दानानि, दारुणानि युद्धानि, भीमानि समुद्रलङ्घनादीनि च नराः समाचरन्ति' इति ।

(१७) निशम्यैतन्नियतिबलान्नु तत्पाटवान्नु स्वबुद्धिमान्द्यान्नु स्वनियममनादृत्य तस्यामसौ प्रासजत् । सा सुदूरं मूढात्मानं च तं प्रवह्येन नीत्वा पुरमुदारशोभया राजवीथ्या स्वभवनमनैषीत् । अभूच्च घोषणा

स्मर्यमाणमपि मधुरं—यस्य स्मरणेऽपि माधुर्यं का कथा तस्य साक्षादनुभवे इति भावः । उदीरिताभिमानम्—उद्दीपिताहङ्कारम् । अनुत्तमं श्रेष्ठम् । न विद्यते उत्तमं यस्मात्तदिति विग्रहः । अपरोक्षं—प्रत्यक्षम् । स्वसंवेद्यं स्वयमेवानुभवनीयं नन्वेववाक्येनेति शेषः । सर्वमेतत् सुखमित्यस्य विशेषणम् । तस्यैव—सुखस्यैव । कृते निमित्तम् । विशिष्टस्थानवर्तिनः—प्रसिद्धतीर्थोद्दिष्टत्रवासिनः । नरा इत्यस्य विशेषणम् । दारुणानि भयानकानि । भीमानि भयंकराणि । समाचरन्ति—कुर्वन्ति ।

(१७) निशम्य—श्रुत्वा । एतत्—काममंजरीवाक्यम् । नियतिबलात्—दैवप्रभावात् । तत्पाटवात्—तस्याः काममंजरीयाः पाटवाच्चातुर्यात् । स्वस्य मरीचेरित्यर्थः । बुद्धिमान्द्यात्—मतिदौर्बल्यात् । सर्वत्र नु वितर्कं । स्वनियमं—मुनिजनोचित-तपश्चरणादिकम् । अनादृत्य—परित्यज्य । तस्यां गणिकायाम् । असौ—मरीचिः । प्रासजत् आसक्तोऽभवत् । सा—काममंजरी अनैषीदित्यस्य कर्तृपदम् । सुदूरं अतिदूरवर्त्ति । पुरमित्यस्य विशेषणम् । मूढात्मानं—मुग्धचित्तम् । तं—मरीचिम् । प्रवह्येन यानविशेषेण । नीत्वेत्यस्य दुहादित्वात् तं पुरश्चेति कर्मद्वयम् । उदारशोभया—प्रशस्तसौन्दर्यशालिन्या । राजवीथ्या—राजमार्गेण । स्वभवनं काममंजरी-

परस्पर आलिंगन-चुम्बन आदिसे उत्पन्न होता है । स्मरण करने में यह बड़ा ही मधुर लगता है । यह अभिमानको प्रोत्साहन देता है और आनन्दसे उत्तम वस्तु और कोई है ही नहीं । यह प्रत्यक्ष सुख अनुभवगम्य है । इसीके निमित्त स्थान विशेष में रहनेवाले लोग तरह-तरहके कष्ट सहते, तप करते, बड़े बड़े दान देते, भयानक युद्ध करते और विकराल समुद्र लॉघने आदिका दुष्कर कर्म करते हैं ।

(१७) उसके ये वचन सुन करके दैवबलसे, उस वेश्याके कौशलसे अथवा बुद्धि मन्द पड़ जानेके कारण उन मुनिराजने अपने नियमोंको त्याग दिया और काममंजरीमें आसक्त हो गये । तदनन्तर उन मूढात्मा मुनिको कर्णीरथपर बिठा करके उत्कृष्ट शोभा-सम्पन्न राजवीथीसे चल करके अपने नगरके भवनमें ले गयीं उसी दिन राजदरबारमें

‘श्वः कामोत्सवः’ इति । उत्तरेद्युः स्नानानुलिप्तमारचितमञ्जुमालमारब्ध-
कामिजनवृत्तं निवृत्तस्त्ववृत्ताभिलाषं क्षणमात्रे गतेऽपि तथा विना दूय-
मानं तमृद्धिमता राजमार्गेणोत्सवसमाजं नीत्वा कचिदुपवनोद्देशे युवति-
जनशतपरिवृतस्य राज्ञः संनिधौ समासदत् स्मितमुखेन तेन ‘भद्रे’ भग-
वता सह निषीद’ इत्यादिष्टा सविभ्रमं कृतप्रणामा सस्मितं न्यषीदत् ।

(१८) तत्र काचिदुत्थाय बद्धाञ्जलिरुत्तमाङ्गना ‘देव, जितानया-
हम् । अस्यै दास्यमद्यप्रभृत्यभ्युपेतं मया’ इति प्रभुं प्राणंसीत् । विस्मय-

गृह्य । घोषणा विपिडमादिना प्रचारः । श्वः—आगामिदिने । उत्तरेद्युः—परदिने ।
स्नानानुलिप्तं आदौ स्नातः पश्चादनुलिप्तस्तम् । स्नानानन्तरं चन्दनादिना
लिप्तसर्वाङ्गमित्यर्थः । आरचिता परिहिता मञ्जुर्मनोहरा माला येन तम् । आरब्धं
प्रक्रान्तं कामिजनस्य विलासिनो वृत्तमाचरणं येन । कामुकवद्व्यवहरन्तमित्यर्थः ।
निवृत्तोऽपगतः स्ववृत्तस्य निजाचारस्य तपोनुष्ठानरूपस्याभिलाषो यस्य तम् ।
क्षणमात्रे मुहूर्त्तमात्रे । तथा काममञ्जर्या । दूयमानं—दुःखमनुभवन्तम् । तस्या दर्शनं
विना क्षणमात्रमपि स्थातुमपारयन्तमित्यर्थः । एतानि तमित्यस्य विशेषणानि ।
तं मरीचिम् । श्रद्धिमता—समृद्धेन । उत्सवसमाजं क्रीडासभाम् । युवतिजनेति—
तत्क्षणगणिकागणवेष्टितस्य । राज्ञः—चम्पापतेः सिंहवर्मणः । समासदत् आगतवती ।
तेन राज्ञा । भगवता मुनिना । निषीद—उपविश । आदिष्टा अनुमता । सविभ्रमं—
सविलासम् ।

(१८) तत्र उत्सवसमाजे । काचिद् अनिर्दिष्टनाम्नी । देव—राजन् । अनया-
काममञ्जर्या । अस्यै—एतदर्थम् । काममञ्जर्या इत्यर्थः । दास्यं—दासीत्वम् । अभ्यु-

घोषणा हुई कि, कल कामोत्सव मनाया जायगा ।’ दूसरे दिन मद्यपि मरीचिने स्नान
करके सुगन्धित तेल लगाया । सुन्दर माला पहनी । इस तरह कामी पुरुषों जैसा बानक
बनाया । उस समय वे अपने पूर्ववृत्त (श्रद्धिजीवन) को एकदम भूल गये । ग्रणमात्रके
लिए भी काममञ्जरीका वियोग होनेसे वे विह्वल हो उठते थे । इसी समय वह वेश्या
समृद्धिसम्पन्न राजमार्ग से चल करके उनको, सँकड़ों युवनियोंसे आवेष्टित महाराजके पास
किसी उपवनमें विधमान, राजदरबारमें ले गयी । राजा काममञ्जरीको देख करके
मुसकराये और उन्होंने कहा—‘भद्रे ! भगवान् नरीचिके साथ बैठो’ महाराजकी यह आज्ञा
पा करके उसने भावभङ्गीके साथ प्रणाम किया और मन्द-मन्द मुसकाती हुई बैठ गयी ।

(१८) इसी समय एक उत्तम भेगीकी खां हाथ-जोड़ करके उठ खड़ी हुई और
बोली—‘देव ! इसने मुझे जीत लिया । आजसे मैं इसको दासी हो गयी ।’ यह कह

हर्षमूलश्च कोलाहलो लोकस्योदजिहीत । हृष्टेन च राज्ञा महाहै रत्ना-
लंकारैर्महता च परिबर्हेणानुगृह्य विसृष्टा वारमुख्याभिः पौरमुख्यैश्च गणशः
प्रशस्यमाना स्वभवनमगत्यैव तमृषिमभाषत-—‘भगवन्, अयमञ्जलिः,
चिरमनुगृहीतोऽयं दासजनः, स्वार्थं इदानीमनुष्ठेयः’ इति ।

(१६) स तु रागादशनिहत इवोद्भ्रान्त्यत्रवोत्-‘प्रिये, किमेतत् । कुत
इदमौदासीन्यम् । क गतस्तव मय्यसाधारणोऽनुरागः’ इति । अथ सा
सस्मितमवादीत्—भगवन्, ययाच राजकुले मत्तः पराजयोऽभ्युपेत-

पेतम्—अङ्गीकृतम् । प्रभुं—राजानम् । प्राणंसीत्—प्रणनाम । विस्मयेति—विस्मय-
श्चमत्कारो हर्ष आनन्दश्चेति विस्मयहर्षौ मूलं यस्य स तथा । लोकस्य—सत्रस्थ-
जनसमूहस्य । उदजिहीत—उत्थितोऽभवत् । ओहाङ्गताविष्यस्य छडि रूपम् । महाहै-
बहुमुख्यैः । परिबर्हेण राजोचितपरिच्छदेन, हस्त्यश्वादिभिरित्यर्थः । अनुगृह्य—परि-
तोष्य काममञ्जरीमिति शेषः । विसृष्टा—गमनायानुज्ञाता । वारमुख्याभिः—अष्टवारा-
ङ्गनाभिः । पौरमुख्यैः नागरिकप्रधानैः । गणशः—संघशः । प्रशस्यमाना अभिनन्द्य-
माना काममञ्जरीति शेषः । अयमञ्जलिः—प्रणमार्मीति भावः । अयं दासजनः—
अहमित्यर्थः । स्वार्थः—स्वकीयप्रयोजनम् अनुष्ठेयः—अनुष्ठीयताम् ।

(१७) स महर्षिः । रागाद् अनुरागात् । अशनिहतो वज्राहतः । उद्भ्रम्य
उद्भ्रान्तो भूत्वा । कुतः—कस्माद्धेतोः । औदासीन्यं—विरागः । सा काममञ्जरी ।
यया—गणिकया । राजकुले—राजसकाशे । मत्तः मम सकाशात् । संघर्षे—विवादे ।
आवर्जितवतीव—वशीकृतवतीव । श्लाघसे—स्वगौरवं प्रकटयसि । अधिक्रिप्ता-
तिरस्कृता । दास्यमेव पणस्तस्य वन्धो दृढनियमस्तेन । यथाहं मरीचिमावर्जयितुं
सक्नुयां तदा त्वं मे दासी भविष्यसि, अन्यथाऽहं तव दासी भविष्यामीति पणस्य

करके उसने राजाको प्रणाम किया । इसपर राज-दरबारमें आश्चर्य और हर्षभरा कोलाहल
होने लगा । महाराजने प्रसन्न हो करके वेशकीमती रत्नजटित अलङ्कार, अच्छे-अच्छे
वस्त्र दे करके काममञ्जरीको विदा किया । तब झुण्डके झुण्ड वेश्याओं और पुरवासियोंने
उसकी प्रशंसा की । अपने घर पहुँचनेके पहले ही काममञ्जरीने मरीचि से कहा—‘भगवन् !
मैं हाथ जोड़ती हूँ । आपने इस दासीपर बड़ी कृपा की । अब जा करके अपना
काम करिये ।’

(१८) प्रेमातिरेकके कारण अपनी प्रियाके कठोर वचन सुन करके महर्षि इस तरह
जिलमिला उठे जैसे उन पर वज्र गिर पड़ा हो । उन्होंने कहा ‘प्रिये ! यह क्या ? ऐसी
उदासीनता तुममें क्यों आ गयी ? मुझपर तुम्हारा जो असाधारण अनुराग था, वह कहीं

स्तस्याश्च मम च कस्मिंश्चित्संघर्षे 'मरीचिमावर्जितवतीव श्लाघसे' इति तथास्म्यहमधिक्षिप्ता । दास्यपणबन्धेन चास्मिन्नर्थे प्रावर्तिषि । सिद्धार्था चास्मि त्वत्प्रसादात्' इति । स तथा तथावधूतो दुर्मतिः कृतानुशयः शून्यव-
न्यवर्तिष्ठ । यस्तथैवं कृतस्तपस्वी तमेव मां महाभाग, मन्यस्व । स्व-
शक्तिनिषिक्तं रागमुद्धृत्य तथैव बन्धक्या महद्वैराग्यमर्पितम् । अचिरा-
देव शक्य आत्मा त्वदर्थसाधनक्षमः कर्तुम् । अस्यामेव तावद्वसाङ्गपुर्यां
चम्पायाम्' इति ।

(२०) अथ तन्मनश्च्युततमःस्पर्शभियेवास्तं रविरगात् । ऋषिमु-

स्वरूपम् । अर्थे-विषये-भवदावर्जनरूपे इत्यर्थः । प्रावर्तिषि-प्रवृत्ता । सिद्धार्था-
कृतकृत्या । सः-मरीचिः । तथा-काममञ्जया । तथा-तेन प्रकारेण अवधूतः-
तिरस्कृतः । कृतानुशयः-कथमहमनया वञ्चित इति कृतपश्चात्तापः । शून्यवत्-
शून्यहृदय इव । न्यवर्तिष्ठ-स्वस्थानं प्रति परावृत्तोऽभवत् । यस्तपस्वी-अहमि-
त्यर्थः । तथा-काममञ्जया । एवं कृतः-पापे निमज्जितः तमेव-मरीचिमेव । मन्य-
स्व-जानीहि । महाभागेति सम्बोधनमपहारवर्मणः । स्वशक्तिनिषिक्त-निजसाम-
र्थ्यनिश्चितम्-काममञ्जया स्वयमेव जनितमित्यर्थः । रागम्-अनुरागम् । उद्धृ-
त्य-उत्पात्य । बन्धक्या-कुलट्या । महद्वैराग्यमर्पितं-रागस्थाने वैराग्यं स्थापि-
तम् । त्वदर्थेति । तवापहारवर्मणोऽर्थस्य प्रयोजनस्य सुहृद्भूतिनिर्णयरूपस्य साधने
सम्पादने क्षमः समर्थः । अल्पेनैव कालेन पुनरहं पूर्वशक्तिसम्पन्नो भविष्या-
मीत्यर्थः । वस-तिष्ठ प्रतिपालयेति यावत् ।

(२०) अथेति-तस्य मरीचेर्मनसो मानसाव्युत्तं गलितं यत्तमोऽज्ञानरूपं

चला गया ।' तब उसने मुसकाकर कहा—'भगवन् ! जिस लीने राज-दरबारमें अपनी
पराजय मानी है, उसके साथ किसी समय मेरा संघर्ष हो गया । उस समय उसने ताना
दे करके कहा था—'ओ हो ! तुम तो, इतनी हैकड़ी दिखाती हो, मानो तुमने महर्षि
मरीचिको मोहित कर लिया है ।' अन्तमें जब उसने मेरी दासी होनेकी शर्त मान ली,
तब मैं इस काम—(आपको मोहित करनेके काम) में प्रवृत्त हुई । और आपकी
कृपासे मनोरथ भी सिद्ध हो गया ।' उसके द्वारा इस प्रकार तिरस्कृत हो करके दुर्गति
मरीचि बहुत पछताये और शून्य मनसे आश्रमपर लौट आये । इस तरह जिस तपस्वीकी
छीछालेवर हुई थी, वे महाभाग ! वहाँ मैं ही हूँ । उस कुलटाने अपने अर्पित अनुरागको
दूर करके मुझे असाधारण वैराग्य प्रदान किया है । शीघ्र ही मेरी आत्मा आपका कार्य-
साधन करनेको समर्थ हो जायगी । तबतक आप इसी अङ्गपुरीमें निवास करिये ।

(२०) इसी समय जैसे उस तपस्वीके मनसे निःसृत अज्ञानान्धकारके स्पर्शमयसे

क्तश्च रागः संध्यात्वेनास्फुरत् । तत्कथादत्तवैराग्याणीव कमलवनानि सम-
कुचन् । अनुमतमुनिशासनस्त्वहममुनैव सहोपास्य संध्यामनुरूपाभिः
कथाभिस्तमनुशय्य नीतरात्रिः प्रत्युन्मिषत्युदयप्रस्थदावकल्पे कल्पद्रुम-
किसलयवधोरिण्यरुणार्चिषि तं नमस्कृत्य नगरायोदचलम् ।

(२१) अदर्शं च मार्गाभ्याशवतिनः कस्यापि क्षपणकविहारस्य
बहिर्विविक्ते रक्ताशोकखण्डे निषण्णमस्पृष्टसमाधिमाधिक्षीणमप्रगण्यमन-

तस्य स्पर्शाभिया संपर्कभयेनेवेत्युत्प्रेक्षा । रवितमसोर्वैरं प्रसिद्धमेव । ऋषिणा
मरीचिना मुक्तस्यक्तो रागो गणिकाविषयकः सन्ध्यात्वेन सन्ध्यारूपेणास्फुरत
प्रकटीकभूव । तत्कथेति—तस्य मरीचेः कथया वार्त्तया दत्तं वैराग्यं येभ्यस्तानि ।
समकुचन्—संकुचितानि बभूवुः । कमलवनानां संकोचे तत्कथादत्तवैराग्यमेव
कारणत्वेनोत्प्रेक्षितम् । अनुमतमङ्गीकृतं मुनेर्मरीचेः शासनमादेशो गेन स तथा ।
अमुना—मुनिना । अनुरूपाभिः तत्कालयोग्याभिः । तमनुशय्य तेन मुनिना सह
शयित्वा । नीतरात्रिः—यापितनिशः । प्रत्युन्मिषति—प्रकाशमाने । उदयति सतीत्यर्थः ।
उदयेति—उदयः उदयपर्वतस्तस्य प्रस्थः—सानु तस्मिन् । दावकल्पे वनाग्निसदृशे ।
कल्पद्रुमेति—कल्पद्रुमस्य कल्पवृक्षस्य किसलयानि पल्लवानि अधीरयति तिरस्क-
रातीति तस्मिन् । कल्पद्रुमपल्लवापेक्षयाधिकरक्तवर्णे इत्यर्थः । अरुणार्चिषि—
अरुणा रक्तवर्णा अर्चिषो यस्य तस्मिन्—सूर्ये इत्यर्थः । तं—मुनिं नगराय नगरं
गन्तुम् । उदचलं प्रस्थितोऽभवत् ।

(२१) मार्गाभ्यासवर्त्तिनः—पथिपार्श्वस्थितस्य । क्षपणकविहारस्य—बौद्धमन्दि-
रस्य । विविक्ते—निर्जने पवित्रे वा । रक्ताशोकखण्डे—रक्तवर्णाशोकतरुदग्धे ।
निषण्णमुपविष्टम् । अस्पृष्टेति—अस्पृष्टोऽस्तःपृष्ठः समाधिर्योगो येन तं ध्यानशून्य-

सूर्य भगवान् अस्त हो गये । उन्हीं महर्षिसे परित्यक्त अनुराग संध्याके रूपमें परिणत हो
गया । उनकी बातोंसे जैसे वैराग्य प्राप्त करके कमलवन संकुचित हो गया । तदनन्तर
उन्हीं मुनिराजकी अनुमतिसे मैंने उनके साथ संध्या की । रात्रको उनके साथ ही सोया
और तरह-तरहकी बातें करते हुए वह रात बितायी । सबेरे जब दावानलके सदृश तथा
कल्पवृक्षकी कोपलों की नीचा दिखाने वाली अरुण किरणें उदयाचलपर उदित हुईं, तब
मैंने उनको प्रणाम किया और नगरका ओर चल पड़ा ।

(२१) एक स्थानपर मैंने मार्गके किनारे ही विद्यमान बौद्ध विहारके बाहर रक्त
अशोक वनमें बैठे नियमहीन, मानसी पीड़ासे दुर्बल, कुरूप दुरूपोंके अग्रणी एवं अतिदीन

भिरूपाणां कृपणवर्णं कमपि क्षपणकम् । उरसि चास्य शिथिलितमलनि-
चयान्मुखान्निपततोऽश्रुविन्दूनलक्षयम् । अप्राक्षं चान्तिकोपविष्टः—‘क तपः,
क च रुदितम् । न चेद्रहस्यमिच्छामि श्रोतुं शोकहेतुम्’ इति ।

(२२) सोऽब्रूत—‘सौम्य, श्रयताम् । अहमस्यामेव चम्पायां निधि-
पालितनाम्नः श्रेष्ठिनो ज्येष्ठसूनुर्वसुपालितो नाम । वैरूप्यान्मम विरूपक
इति प्रसिद्धिरासीत् । अन्यश्चात्र सुन्दरक इति यथार्थनामा कलागुणैः

मित्यर्थः । आधिष्ठीणं मनोव्यथाभिः कृशम् । अग्रगण्यं श्रेष्ठम् । अनभिरूपाणां
कुरुपाणाम् । कृपणवर्णं दीनवर्णं विषण्णमिति यावत् । उरसि—वक्षसि । अस्य—
क्षपणकस्य । शिथिलितेति शिथिलितो धारापातेन विवर्तितो मलनिचयो यत्र
राशिर्यस्तानिति अश्रुविन्दुविशेषणम् । शिथिलितो मलनिचयो यत्र तस्मात्
विग्रहे तु मुखादित्यस्य विशेषणमपि भवितुमर्हति न तन्मनोरमम् । अलक्ष्यं
अपश्यम् । अप्राक्षम्—पृष्टवानस्मि । क्व तप इति—अत्र क द्वयं तपोरुदितयोरस्य
मानाधिकरण्यं सूचयति । रहस्यं—गोप्यम् । शोकहेतुं—शोकनिदानम् ।

(२२) स क्षपणकः । श्रेष्ठिनः—यणिकप्रधानस्य । ज्येष्ठसूनुः, ज्येष्ठपुत्रः । वैरू-
प्यात्—कुसितरूपवशाद्घेतोः । अत्र—चम्पायाम् । यथार्थेति—यथार्थं सार्थकं नाम
यस्यासौ । नामानुरूपं सौन्दर्यमप्यासीदिति भावः । कलागुणैः—शिक्षामाहात्म्यैः ।
समृद्धः—पुष्टः । वसुना धनेन । नातिपुष्टः, साधारणः । धनस्य प्राचुर्यं नासी-
दिति भावः । तस्य सुन्दरकस्य । वपुर्वसुनी—आकृतिधने । निमिच्छीकृत्य—काङ्क्षी-
कृत्य । पौरधूर्त्तैर्वैरमुत्पादितं तत्र सुन्दरकस्य क्षारीरसौन्दर्यं मम धनं च
कारणमासीदित्यर्थः । वैरोपजीविभिः—ये खलु द्वयोः परस्परं वैरमुत्पाद्य जीविकां
निर्वाहयन्ति ते वैरोपजीविनस्तैः । पौरधूर्त्तैः नागरिकवृद्धकैः । उदपाद्यत—उत्पा-
दितम् । ते एव—पौरधूर्त्ता एव । आवयोः सुन्दरकस्य मम च । स्वयमुत्पादितं—

वर्ण एक बौद्ध मिश्रको देखा । और उसकी छातीपर गिरते हुए उन आँसुओंको भी देखा
जो उसके मुखकी मूँछ धो रहे थे । मैं उसके समीप जा बैठा और पूछा—‘भगवन् ! कहाँ
तपस्या और कहाँ रोदन । यदि कोई छिपानेकी बात न हो तो, मैं आपके शोकका
कारण जानना चाहता हूँ ।’

(२२) उसने कहा—‘हे सौम्य ! सुनिये—मैं इसी चम्पानगरीके निवासी निधिपालित
नाम सेठका बड़ा बेटा वसुपालित हूँ । मैं कुरूप हूँ, इस कारण ‘विरूपक’ इस नामसे
प्रसिद्ध था । मेरा दूसरा भाई ‘सुन्दरक’ नामका था । उसका यह नाम उसके अनुरूप था ।

समृद्धो वसुना नातिपुष्टोऽभवत् । तस्य च मम च वपुर्वसुनी निमित्ती-
कृत्य वैरं वैरोपजीविभिः पौरधूतैरुदपाद्यत । त एव कदाचिदावयोरुत्सव-
समाजे स्वयमुत्पादितमन्योन्यावमानमूलमधिष्ठेपवचनव्यतिकरमुपश-
मस्य 'न वपुर्वसु वा पुंस्त्वमूलम् , अपि तु प्रकृष्टगणिकाप्रार्थयौवनो हि
यः स पुमान् । अतो युवतिललामभूता काममञ्जरी यं वा कामयते स
हरतु सुभगपताकाम्' इति व्यवास्थापयन् ।

(२३) अभ्युपेत्यावां प्राहिणुव तस्यैदूतान् । अहमेव किलामुष्याः स्म-
रोन्मादहेतुरासम् । आसीनयोश्चावयोर्माभेवोपगम्य सा नीलोत्पलमयमिधा-

पौरधूतैरेव प्रारब्धम् । अन्योन्येति-अन्योन्यस्य परस्परस्यावमानोऽवज्ञैव मूलं
निदानं यस्य तमिति अधिष्ठेपवचनव्यतिकरमित्यस्य विशेषणम् । अधिष्ठेपवचन-
व्यतिकरं-तिरस्कारसूचकवाक्यप्रपञ्चम् । उत्तरोत्तरवर्धमानमिति शेषः । उपशमस्य-
शमयित्वा । न वपुरिति-क्षरीरेण धनेन वा पुरुषः पुरुषपदवाच्यो न भवति किन्तु
यः श्रेष्ठगणिकाभिः प्रार्थनीयो भवति स एव पुरुष इति भावः । युवतिललाम-
भूता-तरुणीकुलालंकारस्वरूपा । सुभगपताकां-सौभाग्यचिह्नम् । हरतु-प्राप्नोतु ।
व्यवास्थापयन्-निर्णीतवन्तः ।

(२३) अभ्युपेत्य स्वीकृत्य तन्निर्णयमिति शेषः । आवां-सुन्दरकोऽहञ्च ।
प्राहिणुव-प्रेषितवन्तौ । तस्यै-काममक्षर्यै तदर्थमित्यर्थः । अमुष्याः-काममञ्जरीः ।
स्मरोन्मादहेतुः-स्मरेण कामेन य उन्मादः पारवश्यं तत्र हेतुनिमित्तभूतः, रूपव-
न्तमपि सुन्दरकं विहाय धनिकतया मामेव स्वीकृतवतीति भावः । आसीनयोः-

क्योंकि, उसमें सभी कलाओं और गुणों का समावेश था । हाँ, धन उसके पास उतना
अधिक नहीं था, सो नगरके वैरोपजीवी धूतोंने उसके सौन्दर्य और धनकी आड़में वैर खड़ा
कर दिया । उन्हीं लोगों ने किसी उत्सवके अवसर पर स्वयं उत्पन्न परस्पर अपमान के
कारणस्वरूप तिरस्कारका उपशमन करके व्यवस्था दी 'केवल सौन्दर्य अथवा धन ही मनुष्य
के पुंस्त्वका कारण नहीं हो सकता । सच्चा पुरुष तो वही हो सकता है जिसको कोई उत्तम
वेश्या चाहे । इसलिए युवतियोंकी मुकुटमणिवस्वरूपा काममञ्जरी तुम दोनोंमेंसे जिसे पसन्द
करे, वही सौभाग्यशाली माना जाय ।' इसे अङ्गीकार करके हम दोनोंने उसके पास
दूत भेजे ।

(२३) अन्तमें उस सुन्दरी काममञ्जरीने मुझको ही अपना प्रेमी चुना । जब हम
दोनों एक साथ बैठे हुए थे, तब वह आयी और दोनोंमेंसे हमपर ही अपने नीलकमलमय

पाङ्गदामाङ्गे नम मुञ्चन्ती तं जनमपत्रपयाधोमुखं व्यधत् । सुभगं मन्येन च
मया स्वधनस्य स्वगृहस्य स्वगणस्य स्वदेहस्य स्वजीवितस्य च सैवेश्वरी
कृता । कृतश्चाहमनया मलमल्लकशेषः । हृतसर्वस्वतया चापवाहितः प्रपद्य
लोकोपहासलक्ष्यतामक्षमश्च सोढुं धिक्कृतानि पौरवृद्धानामिह जैनायतने
मुनिनैकेनोपदिष्टमोक्षयत्सु सुकर एव वेषो वेशनिर्गतानामित्युदीर्णवैरा-
ग्यस्तदपि कौपीनमजहाम् ।

(२४) अथ पुनः प्रकीर्णमलपङ्कः प्रबलकेशलुञ्चनव्यथः प्रकृष्टतमक्षुत्पि-

उत्सवसमाजे समुपविष्टयोः । उपगम्य-बहुभस्वेनाङ्गीकृत्य । सा-काममञ्जरी ।
नीलोत्पलमयमिव-नीलकमलरचितमिव । अपाङ्गदाम-कटाक्षपरम्पराम् । मुञ्च-
न्ती-विमुञ्चन्ती । तं-सुन्दरकम् । अपत्रपया-लज्जया । व्यधत्-कृतवती । आत्मानं-
सुभगं सौमन्यवन्तं मन्यत इति सुभगमन्यस्तेन । स्वगणस्य-स्वजनवर्गस्य ।
सैव-काममञ्जरेव । ईश्वरी-स्वामिनी । अनया-काममञ्जरी । मलमल्लकशेषः-
कौपीनमात्रावलम्बनः । 'कौपीनं मलमल्लकमि'ति वैजयन्ती । अपवाहितः-गृहा-
ज्जिष्काशितः । प्रपद्य-प्राप्य । लोकोपहासलक्ष्यतां-जनानामुपहासविषयताम् ।
पौरवृद्धानां-नागरिकभेष्टानाम् । जैनायतने-सौगतमन्दिरे । एकेन-केनचित् ।
उपदिष्टेति-उपदिष्टं प्रदर्शितं मोक्षस्यापवर्गस्य यत्सु मार्गो यस्मै तथाभूतः ।
सुकरः-सुसाध्यः । वेशनिर्गतानां-वेश्यागृहनिष्क्रान्तानाम् । उदीर्णवैराग्यः-समु-
द्दीपितवैराग्यः अजहाम्-अत्यजम् ।

(२४) अथ-कौपीनस्यागानन्तरम् । प्रकीर्णंति-प्रकीर्णः प्रसृतो व्यास इति

नेत्रोंके कटाक्ष फेंकती हुई मेरे प्रतिद्वन्द्वीका मुख लाज के मारे नीचा कर दिया । अब मैंने
अपने को सुन्दर मान करके काममञ्जरी को ही अपने धन, अपने घर, अपने गण और
अपने जीवनतक की अधीश्वरी बना दिया । और उसने भी सर्वस्व हट्ट करके मुझे कौपी-
न वशेष कर दिया । कुछ शेष न रहनेपर उसने मुझे घरसे निकाल दिया । संसारके लोगोंने
मुझे उपहासका लक्ष्य बनाया और जब नगरके बड़े-बूढ़ोंके धिक्कार भरे वचन सद्नेमें मैं
असमर्थ हो गया तब इस जैनमठमें भाग आया । यहाँ एक मुनिने मुझे मोक्षमार्गका उपदेश
दिया । अब तो, मेरा यह बड़ विश्वास हो गया है कि, वेश्याओंद्वारा तिरस्कृत पुरुषोंके लिए
यह (निहंग) वेश ही अच्छा है । इसी वास्ते मैंने कौपीनतक त्याग दी है ।

(२४) कुछ समय बाद जब मेरे शरीरमें बहुत-सा मैल जम गया, केशों में छटें बँध

पासादिदुःखः स्थानासनशयनभोजनेष्वपि द्विप इव नवग्रहो बलवतीभिर्यन्त्रणाभिर्द्वेजितः प्रत्यवामृशम् । अहमस्मि द्विजातिः । अस्वधर्मो ममैष पाषण्डपथावतारः । श्रुतिस्मृतिविहितेनैव वर्त्मना मम पूर्वजाः प्रावर्तन्त । मम तु मन्दभाग्यस्य निन्द्यवेषममन्ददुःखायतनं हरिहरहिरण्यगर्भादिदेवतापवादश्रवणनैरन्तर्यात्रेत्यापि निरयफलम् अफलं विप्रलम्भप्रायमी-

यावत्, मलपङ्कः सान्द्रीभूतरजःसमूहो यत्र सः । बौद्धानां देहमार्जननिषेधात् सर्वशरीरव्यासमल इत्यर्थः । प्रबलेति-प्रबला अत्यधिका केशानां लुञ्चनेनोत्पादनेन व्यथा पीडा यस्य स तथा । बौद्धानां लुञ्चनमपि प्रसिद्धम् । प्रकृष्टेति-प्रकृष्टतमं अतिप्रबलं क्षुत्पिपासादिभिर्दुःखं यस्य सः । स्थानमवस्थानं, आसनमुपवेशनं, शयनं निद्रा, भोजनमशनमित्यादिकार्येषु । द्विपो-हस्ती । नवग्रहः-नवो नूतनो ग्रहो ग्रहणं यस्य सः । अचिरगृहीत इत्यर्थः । यन्त्रणाभिः-पीडाभिः । अचिरगृहीतो हस्ती यथा शयनभोजनादिष्वपि नितरां दुःखमनुभवति तथाहमपीति भावः । प्रत्यवामृशम्-अचिन्तयम् । द्विजातिर्वैश्यः । अस्वधर्मः-स्वधर्मो नेत्यर्थः । पाषण्डेति-पाषण्डानां वैदिकाचारभ्रष्टानां पन्थाः इति पाषण्डपथस्तत्र अवतारोऽवतरणम्-बौद्धमार्गानुसरणम् । पूर्वजाः-पितृपितामहादयः । प्रावर्तन्त-प्रवृत्ता अभूवन् । निन्द्यो गर्हणीयो वेधो यस्य तम् । अमन्दस्य महतो दुःखस्य बलेक्षस्यायतनं स्थानम् । हरिहरेति-हरिहरौ विष्णुशंकरौ हिरण्यगर्भो ब्रह्मा-तदादिदेवतानामपवादो निन्दा तस्य श्रवणस्य नैरन्तर्यं तस्मात् । अनवरतनिन्दाश्रवणात् । प्रेत्य-जन्मान्तरे । निरयफलं-नरकपरिणामकम् । अफलं-निष्फलं अत एव विप्रलम्भप्रायं प्रायेण वर्जनात्मकम् एतावद् विशेषणं अधर्मवर्त्मस्यस्य । इदं-मत्स्वीकृतम् अधर्मवर्त्म-बौद्धमतानुसरणरूपम् । धर्मवत्-धर्मेण तुल्यम् । समाचरणीयं-सेव्यमाश्रयणीयमिति यावत् । प्रत्याकलितेति-प्रत्याकलितश्चिन्तितः

जानेके कारण पीड़ा होने लगी, अत्यन्त भूख-प्याससे असह्य वेदना हुई और खड़े होने, बैठने, सोने तथा भोजनमें भी नये पकड़े हुए हाथीकी भाँति बलवती यन्त्रणाओंसे ऊब उठा, तब मैंने सोचा-मैं द्विज (वैश्य) हूँ । मेरा इस तरह पाषण्डपथपर आना भी स्वधर्मका त्याग ही है । मेरे पूर्वज श्रुति और स्मृतिविहित धर्मपथपर ही चले थे लेकिन मुझे अमागेने इस निन्द्य वेष और अतिशय दुःखदायी जीवनको अपनाया है । विष्णु, शिव और ब्रह्मा आदि देवताओंके अपवाद निरन्तर सुनते रहनेके कारण यद्यपि मुझे नरकफल प्राप्त हुआ है, फिर भी इस असार और जुआचोरीसे भरे अधर्म-मार्गको मैंने धर्मकी भाँति मान रखा

दृशमिदमधमवर्त्म धर्मवत्समाचरणीयमासीत्' इति प्रत्याकलितस्वदुर्नयः
पिण्डीषण्डं विविक्तमेतदासाद्य पर्याप्तमश्रु मुञ्चामि' इति ।

(२५) श्रुत्वा चैतदनुकम्पमानोऽनुवम- 'भद्रक्षमस्व । कञ्चित्कालमत्रैव
निवस । निजेन द्युम्नेनासात्रेव वेश्या यथा त्वां योजयिष्यति तथा यतिष्ये ।
सन्त्युपायास्तादृशाः' इत्याश्वास्य तमनूत्थितोऽहम् । नगरमाविशन्नेव
चोपलभ्य लोकवादात्लुब्धसमृद्धपूर्णं पुरमित्यर्थानां नश्वरत्वं च प्रदर्श्य
प्रकृतिस्थानमून्विधास्यन्कर्णीसुतप्रहिते पथि मतिमकरवम् ।

स्वस्य दुर्नयो येन सः । पिण्डीषण्डम्-अशोकसमूहम् । विविक्तं-विजनम् ।
आसाद्य-प्राप्य । पर्याप्तं-प्रचुरम् । अश्रु-नयनजलम् । मुञ्चामि-त्यजामि ।

(२५) अनुकम्पमानो-दयमानः । अहमपहारवर्मेति शेषः । क्षमस्व-सहस्व
अत्रैव-जैनायतने एव । निवस-तिष्ठ । द्युम्नेन-धनेन । 'हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमि'-
त्यमरः । असौ-काममञ्जरी । यथा येन प्रकारेण । योजयिष्यति-युक्तं करिष्यति
धनेनेति शेषः । तथा-तेन प्रकारेण । यतिष्ये-चेष्टिष्ये । उपायाः-साधनानि ।
आश्वास्य-सान्त्वयित्वा । तं-विरूपकं अनु-पश्चात् । अहमपहारवर्मा । आविशन्-
प्रविशन् । उपलभ्य-ज्ञात्वा । लोकवादात्-जनमुखात् । लुब्धेति-लुब्धैर्धूर्तैः
समृद्धैः धनशालिभिः पूर्णं व्याप्तम् । पुरं-नगरम् । इत्यन्तं उपलभ्येत्यस्य कर्म ।
नश्वरत्वं-क्षणिकत्वम् । प्रदर्श्य-बोधयित्वा । ममून्-पौरान् । प्रकृतिस्थान् स्वभा-
वस्थान् सन्मार्गवर्तिन इत्यर्थः । विधास्यन्-करिष्यन् । कर्णीसुतेति-कर्णीसुतः
स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकस्तेन प्रहिते प्रदर्शिते । पथि-मार्गे चौरशास्त्रे इत्यर्थः ।

है । इस प्रकार अपने अनाचारको सोचकरके मैं इस पश्चान्त अशोकवनमें आ करके पर्याप्त
आँसु बहाता हूँ ।

(२५) उसका धृतान्त सुन करके उसपर अनुकम्पा करते हुए मैंने कहा—'भद्र,
क्षमा करो और कुछ समय यहीं रहो । तबनक मैं ऐसा उपाय करूँगा कि, जिससे वही
वेश्या अपना सब धन तुम्हें लौटा दे । ऐसे बहुतेरे उपाय हैं ।' इस प्रकार उसे ढाढ़स
बँधा करके मैं उठ पड़ा । नगरमें घुसते ही मैंने सुना कि, वह नगर, लोभियोंके विपुल
धनसे भरा है । वस, मैंने धनकी नश्वरता दिखा करके उन धनलोलुपोंको प्रकृतिस्थ
करनेके लिए चौर्यशास्त्रके प्रवर्त्तक कर्णीसुतके विहित पथपर चलनेका संकल्प किया ।

(२६) अनुप्रविश्य च द्यूतसभामक्षधूतैःसमगंसि । तेषां च पञ्चविंशति-
प्रकारासु सर्वासु द्यूताश्रयासु कलासु कौशलमक्षभूमिहस्तादिषु चात्यन्त-
दुरुपलक्ष्याणि कूटकर्माणि तन्मूलानि सावलेपान्यधिचेपवचनानि जीवि-
तनिरपेक्षाणि संरम्भविचेष्टितानि सभिकप्रत्ययव्यवहारान्न्यायबलप्रताप-
प्रायानङ्गीकृतार्थसाधनक्षमान्वलिषु सान्त्वनानि दुर्बलेषु भर्त्सितानि पक्ष-
रचनानैपुणमुच्चावचानि प्रलोभनानि ग्लहप्रभेदवर्णनानि द्रव्यसंविभागौ

(२६) द्यूतसभाम्—अश्वक्रीडासमाजम् । अक्षधूतैः—पाशक्रीडानिपुणैः ।
समगंसि—तैः सह सम्मिलितोऽभवम् । गम् धातोरात्मनेपदे लुङि उक्त्तमपुरुषैकवचने
रूपम् । 'समो गम्यन्तिष्ठभ्यामि'त्यनेनात्मनेपदम् । तेषामक्षधूर्तानाम् । द्यूताश्रयासु—
द्यूतक्रीडासम्बन्धिनीषु । कलासु—शिक्षासु । अक्षेत्यादि—अक्षाः पाशकाः, भूमि-
स्तत्पातनस्थानं, हस्तस्तत्पातनयोग्यः करस्तदादिषु । अक्षमिहस्तेति पाठे
अक्षाणां पाशकानां अमिप्रघूर्णनेषु ये हस्तादयोऽपेक्ष्यन्ते तेषु । अत्यन्तेति अत्यन्तं
नितरां दुरुपलक्ष्याणि दुर्ज्ञेयानि दुःखेनापि ज्ञातुमशक्यानीत्यर्थः । कूटकर्माणि—
कपटव्यवहारान् । तन्मूलानि—कूटकर्ममूलानि । तन्निमित्तकानि वा । सावलेपानि—
सगर्वाणि । अधिचेपवचनानि—तिरस्कारसूचकानि वाक्यानि । जीवितनिरपेक्षाणि
प्राणधारणेपि आसक्तिशून्यानि । संरम्भविचेष्टितानि—कोपकार्याणि । सभिके-
त्यादि—सभिकस्य द्यूतकारकस्य प्रत्ययो विश्वासस्तदुचितव्यवहारान् तद्व्योम्नानुष्ठा-
नानि । क्रीडाया व्यवहारा इति तद्विशिनष्टि—न्यायेति । न्यायो युक्तिः, बलं सामर्थ्यं
प्रतापः प्रभावः प्रायो बहुलो येषु तान् । पुनः किम्भूतान्—अङ्गीकृतस्य कर्तुं
प्रतिज्ञातस्यार्थस्य प्रयोजनस्य साधने सिद्धौ समान् योग्यान् । बलिषु—बलवत्सु ।
सान्त्वनानि—सामप्रयोगान् । भर्त्सितानि—भीतिजनकवाक्यानि । पक्षरचनार्थां
जयवतां पुरुषाणामात्मपक्षीयकरणे । नैपुणं—पाटवम् । उच्चावचानि—नानाविधानि ।
प्रलोभनानि—लोभोत्पादकानि । ग्लहेति—ग्लहस्य पणस्य ये प्रभेदा विशेषास्तेषां

(२६) वस, सर्वप्रथम मैं जुआड़ियोंकी मण्डलीमें घुसा और कुशल जुआड़ियोंमें
बुल-मिल गया । उन लोगोंकी पच्चीसों प्रकारकी सभी द्यूतकलाकी कुशलता, गोटियोंको
रखनेकी जगह, अतिशय दुःप्रेक्ष्य हाथकी सफाई, चालबाजियों और उनसे युक्त गर्व तथा
आक्षेपमरे वाक्य, जीवनकी भी परवा न करके साहसके काम कर गुजरना, जुआ
खेलनेवाले (नालिया-) की जानकारी रहते हुए न्यायालयमें जा करके जीतने तथा
प्रभावयुक्त स्वार्थसाधनके उपायोंको जानना, बलवानोंके साथ सान्त्वना देते हुए, दुर्बलोंको
डोंड-फटकार बताना, ऊँची-नीची बातें करके अपना पक्ष प्रबल कर लेना, प्रलोभन देना,

दयमन्तरान्तराश्लीलप्रायान्कलकलानित्येतानि चान्यानि चानुभवन्त
तृप्तिमध्यगच्छम् ।

(२७) अहसं च किञ्चित्प्रमाददत्तशारे क्वचित्कितवे । प्रतिकितवस्तु
निदहन्निव क्रोधतान्नया दृशा मामभिवीक्ष्य 'शिक्षयसि रे द्यूतवर्त्म हास-
व्याजेन । आस्तामयमशिक्षितो वराकः । त्वयैव तावद्विचक्षण्येन देवि-
ष्यामि' इति द्यूताध्यक्षानुमत्या व्यत्यषजत् । मया जितश्चासौ षोडश-

वर्णनानि निरूपणानि । ब्रूयेति—ब्रूयस्य द्यूतलब्धधनस्य संविभागे वण्टने-
औदार्यं महत्त्वं स्वकीयांशत्यागादिवेति भावः । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये । कल-
कलान् कोलाहलान् । इत्येतानि—यावन्ति उक्तानि—अन्यानि—यान्युक्तानि ।
अनुभवन्—दृष्ट्वा श्रुत्वा च । तृप्तिं सन्तोषम् । नाध्यगच्छम् न प्राप्तवान् । द्यूत-
क्रीडां विना केवलदर्शनेन तृप्तिर्नोत्पद्यत इति भावः ।

(२७) किञ्चित्—ईषत् । प्रमाददत्तशारे—प्रमादेन अनवधानतया दत्तः स्थापितः
शारः शारिका गुटिकेति यावद्, येन तथाविधे । क्वचित्—कस्मिंश्चित् । कितवे-
धूर्त्तं द्यूतकरे । प्रतिकितवः—प्रतिकूलद्यूतकरः । निर्वहन्निव भस्मीकुर्वन्निव । क्रोध-
तान्नया—रोषारुणया । दृशा—नेत्रेण द्यूतवर्त्म—द्यूतमार्गम् । हासव्याजेन—हास्य-
च्छलेन । आस्तां तिष्ठतु । अशिक्षितः अपटुः । वराकः शोष्यः । विचक्षणेन
पण्डितेन । देविष्यामि—क्रीडिष्यामि इति—प्रथमभिधाय । द्यूताध्यक्षानुमत्या सभिक-
सम्मतिपूर्वकम् । व्यत्यषजत्—द्यूतक्रीडायां संलग्नोऽभवत् । वि-अतिपूर्वकस्य पक्ष-
सङ्ग इत्यस्य घातोर्लङि रूपम् । असौ प्रतिकितवः । दीनाराणां स्वर्णमुद्राणाम् ।

दोंवके विभिन्न भेद बताना, जुपमें प्राप्त द्रव्यका बँटवारा करना, बीच-बीचमें गाली-गलौजका
शोरगुल आवि तरह-तरहकी बातोंका सतत अनुभव करते हुए मैं तब नहीं होने आया ।

(२७) एक बार एक धूर्तके प्रभाववश गोटी दे देनेपर मुझे हँसी आ गयी तब उसका
प्रतिपक्षी धूर्त क्रोधसे अपनी आँखें लाल करके मेरी ओर इस तरह टाकने लगा जैसे
मुझे जलाकर भस्म ही कर देगा, कहने लगा 'अरे छोकरे ! हँसीके बहाने मुझे जुआ
खेलना सिखाता है अच्छा, यह अशिक्षित खेलाड़ी अलग बैठे । तू जो अपनेको कुशल
खेलाड़ी मानता है तो, आ, मैं तेरे ही साथ खेलूँगा ।' इसपर द्यूताध्यक्षकी भी अनुमति
मिल गयी और वह मेरे साथ खेलने लगा । मैंने बातकी बातमें इसकी सोछह हजार

सहस्राणि दीनाराणाम् । तदर्धं सभिकाय सभ्येभ्यश्च दत्तार्धं स्वीकृत्यो-
दतिष्ठम् ।

(२८) उदतिष्ठंश्च तत्र गतानां हर्षगर्भाः प्रशंसात्तापाः । प्रार्थय-
मानसभिकानुरोधाच्च तदगारेऽत्युदारमभ्यवहारविधिमकरवम् । यन्मू-
लञ्च मे दुरोदरावतारः स मे विमर्दको नाम विश्वास्यतरं द्वितीयं हृदय-
मासीत् । तन्मुखेन च सारतः कर्मतः शीलतश्च सकलमेव नगरमवभार्य
धूर्जटिकण्ठकल्माषकालतमे तमसि नीलनिवसनार्धोरुकपरिहितो बद्ध-

जित इत्यत्र जिघातोरप्रधाने कर्मणि असावित्यत्र निष्ठाप्रत्ययः । तदर्धंविजितधनस्या-
र्थम् । स्वीकृत्य स्वयं गृहीत्वा । उदतिष्ठम् उत्थितोऽभवम् ।

(२८) तत्र गतानां-यूतसमाजस्थितानाम् । हर्षगर्भाः आनन्दमिश्राः । प्रशंसा-
त्तापाः प्रशंसासूचकवाक्यानि । प्रार्थयमानेति-प्रार्थयमानस्य मम गृहे स्वया भोक्त-
व्यमिति प्रार्थनां कुर्वतः सभिकस्य यूताध्यक्षस्यानुरोधात् प्रार्थनानुसारेण । तदगारे-
ऽभिकगृहे । अत्युदारमत्युत्कृष्टम् । अभ्यवहारविधिं भोजनव्यापारम् । यन्मूलः
यन्निमित्तकः । दुरोदरावतारः-यूतक्रीडाप्रवेशः । विश्वास्यतरमत्यन्तविश्वास-
भाजनम् । द्वितीयं हृदयं परममिष्टम् । तन्मुखेन विमर्दकसाहाय्येन । सारतो
बलात् । कर्मतोऽनुष्ठानात् । शीलतः स्वभावाच्च । अवभार्यके क्रीडक् सारवन्तः
कर्मवन्तः स्वभाववन्तश्चेति निश्चित्य । धूर्जटोति-धूर्जटेर्महादेवस्य कण्ठे गले
यत्कल्माषं कालिमा तद्वत् कालतमेऽतिकृष्णवर्णं । अतिघोरे इति भावः । तमस्य-
न्धकारे । नीलेति-नीलं कृष्णवर्णं यन्निवसनं वस्त्रं तस्य यदर्धोरुकमर्धोरु व्यापि
अवगुण्ठनं तत्परिहितमाच्छादितं येन सः । नीलवस्त्राच्छादितशरीरः । निष्ठान्तस्य

अशर्फियाँ जीत लीं । उनमेंसे आधी यूताध्यक्षको और आधी की आधी सभ्योंको दे करके
आधी अशर्फियाँ अंटी में की और ठठ खड़ा हुआ ।

(२८) मेरे उठने के साथ ही वहाँ पर विद्यमान सब लोगों के सहर्ष प्रशंसा-
मरे वचनों से कोलाहल-सा मच गया । यूताध्यक्ष के पुनः पुनः प्रार्थना करने
पर मैंने उसी के घर जा करके अतिशय उदारतापूर्वक भोजन किया । जिसकी बदौ-
लत मैं इस यूतकर्म में प्रवृत्त हुआ था, वह 'विमर्दक' नामक मेरा अति विश्वस-
नीय दूसरे हृदय के समान मित्र मित्र था । उसीकी जवानी मैंने अपने बल,
कर्म और शीलसे सारे शहरको अपनी अच्छाईका विश्वास दिला दिया । तदनन्तर जब
भीक्षुवन्तीके कण्ठकी तरह काला अन्धकार छा गया, तब नीले रंगका अर्धोरुक (लबावा)

तीक्ष्णकौक्षेयकः फणिमुखकाकलीसंदंशकपुरुषशीर्षकयोगचूर्णयोगवर्तिका-
मानसूत्रकर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमरकरण्डकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तो गत्वा
कस्यचिल्लुब्धेश्वरस्य गृहे संधिं छित्त्वा पटभाससूक्ष्मच्छिद्रालक्षि-
तान्तगृहप्रवृत्तिरव्यथो निजगृहमिवानुप्रविश्य नीवीं सारमहतीमादाय
निरगाम् ।

(२६) नीलनीरदनिकरपीवरतमौनिबिडितायां राजवीथ्यां ऋदिति

परनिपातः । कौक्षेयकः खड्गः । फणिमुखेति—अग्रे वक्ष्यमाणानि सर्वाण्येव सौर्ध-
साधनान्धुपकरणानि । फणिमुखं फणिनो मुखमिव मुखं यस्य तत् । सुरङ्गाखनन-
साधनमस्त्रविशेषः । काकली काकचञ्च्वाकारयन्त्रविशेषः कर्त्तरीति प्रसिद्धः ।
सन्ध्यंशकः इदृनिस्नातकीलोत्पाटनार्थं यन्त्रविशेषः साढांशीति भाषा । पुरुष-
शीर्षकं पुरुषमस्तकाकारकाष्ठमयशिरः परीक्षार्थं सुरङ्गायां प्रथमप्रवेशनार्थम् ।
योगचूर्णं निध्म्यंजनौषधिमूलादिचूर्णं गृहस्थानां गभीरनिद्रावेशसाधनम् । योगव-
र्तिका—अग्निं विना आलोकसाधनम् । मानसूत्र प्रमाणरज्जुः, कर्कटकः कुलीरा-
कृतियन्त्रविशेषः । रज्जुः सौधाप्रारोहणार्थम् । दीपभाजनमालोकाधारः, भ्रमर-
करण्डकं दीपनिर्वापणार्थं शलभभाण्डम्—इत्यादिभिरनैकैरुपकरणैर्युक्तः, अहमिति
शेषः । लुब्धेश्वरस्य लुब्धधनिकस्य धूर्तप्रधानस्य वा । सन्धिं इष्टकासंयोगम् ।
पटभासेति—पटभासो गवाक्षजालं तस्य सूक्ष्मेण छिद्रेण विवरेण आलक्षिता इष्टा
अन्तर्गृहे गृहमध्ये स्थितानां प्रवृत्तिर्ब्रह्मान्तो येनासौ । अव्यथः अश्रान्तः । नीवीं
मूलधनम् । सारमहतीं सारेण श्रेष्ठरत्नादिना महतीं महामूल्यवतीम् । निरगाम्
निरगच्छम् ।

(२७) नीलेति—नीलाः कृष्णा ये नीरवा मेघास्तेषां निकरः समूहस्तद्वत्

पहना । कमरमें अतितीक्ष्ण तलवार बांधी । सेंध लगानेवाली, शबरी-कैंची, सँझसी, काष्ठ-
निर्मित पुरुषका मस्तक, योगवर्तिका, (जिसके जलानेपर सपें दीख जाते हैं) नापनेका फीता
यन्त्रसाधन, रस्सी, दीपपात्र, भ्रमरकरण्डक (दीपक बुझानेवाले भौंरोंसे भरी पेटी)
आदि अनेक प्रकारकी सामग्रियाँ ले करके गया और एक लोभी धनीके घरमें सेंध लगायी
वहाँ पहले मैंने शरीरकेके सूक्ष्म छिद्रसे घरकी सारी स्थिति भलीभाँति देख ली और तब
बिना हिचकके अपने घरके समान घुस गया तथा एक बहुमूल्य करधनी चुरा करके
निकल आया ।

(२७) बाहर काले बादलों के कारण अतिशय घने अन्धकारयुक्त रातमार्गमें दृक्पाक

शतह्रदासंपातमिव क्षणमालोकमलक्ष्यम् । अथासौ नगरदेवतेव नगर-
मोषरोषिता निःसंवाधवेलायां निःसृता संनिवृष्टा काचिदुन्मिषद्भूषणा
युवतिराविरासीत् । 'कासि बासु, क यासि' इति सद्यमुक्ता त्रासगद्गद-
मगादीत्—'आर्य, पुर्यस्यामर्यवर्यः कुबेरदत्तनामा वसति । अस्म्यहं तस्य
कन्या । मां जातमात्रां धनमित्रनाम्नेऽत्रत्यायैव कस्मैचिदिभ्यकुमारायान्व-
जनाद्धार्या मे पिता । स पुनरस्मिन्नत्युदारतया पित्रोरन्ते वित्तैर्निजैः
क्रीत्वेवार्थिवर्गाद्दरिद्र्यं दरिद्रति सत्यथोदारक इति च प्रीतलोकाधिरोपिता-

पीवरं सान्द्रं यत्तमोऽन्धकारस्तेन निविडितायाम् व्याप्तायाम् । राजवीथ्यां राज-
मार्गे । शतह्रदासम्पातं विद्युत्स्फुरणम् । क्षणं मुहूर्तं यावत् । आलोकं ज्योतिः ।
असौ-अग्रतो निर्दिष्टा । नगरदेवतेव-नगराधिष्ठात्री देवीव । कीदृशी सेति विशि-
नष्टि नगरमोषेति-नगरस्य पुरस्य मोषेण अपहरणेन रोषिता कोपिता । नगरस्य
यत्सारधनं मयापहृतं तेन नगराधिष्ठात्र्याः कोपः सञ्जात इति भावः । निःसंवा-
धवेलायां जनसंकटरहितसमये । संकटं नातु संवाध इति कोषः । निःसृता
गृहाभिर्गता । सन्निकृष्टा-समीपस्थिता । उन्मिषद्भूषणा दीप्यमानालङ्कारा ।
उन्मिषन्ति भूषणानि यस्याः सेति विग्रहः । आविरासीत्-प्रकटीबभूव । उक्ता पृष्टा
मयेति शेषः । त्रासगद्गदं भीतिमिन्नस्वरम् । पुरि नगरे । अर्यवर्यः वैश्यश्रेष्ठः ।
अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातः । जातमात्रां जन्मसमये एव । अत्रत्याय-
पुतृहेतोःपन्नाय । इभ्यकुमाराय-धनिकपुत्राय भार्याम् अन्वजानाद्-पत्नीत्वेन दातुं
प्रतिज्ञातवान् । सः मम पिता । अस्मिन् धनमित्रे । अत्युदारतया-दानशौण्डित्या
पित्रोर्मातापित्रोः । अन्ते अवसाने मरणानन्तरमित्यर्थः । निजैः स्वकीयैः ।
वित्तैर्धनैः । अर्थिवर्गाद् याचकसमूहात् । द्वारिद्र्यं दरिद्रताम् । क्रीत्वेव गृहीत्वेव ।

विजलीकी चमक जैसी चमकती ज्योतिको मैंने देखा । इसके बाद वह, नगरमें चोरी
होनेसे रुष्ट नगरदेवीकी नार्थ, इस सुनसानके समय घरसे निकल करके, जब मेरे समीप
आयी, तब मैंने देखा कि, वह एक युवती थी है और उसके शरीरपर विविध आभूषण
आभूषित हो रहे हैं । मैंने सद्य जनकरके उससे पूछा—'देवि ! तुम कौन हो ? कहाँ
जा रही हो ?' अब जैसे मारे भयके गद्गदवाणीमें उसने कहा—'आर्य ! इस पुरीमें वैश्य
कुबेरदत्त रहते हैं । मैं उनकी पुत्री हूँ । मैं जन्मी, तैसे ही मेरे पिताने यहाँके निवासी एक
धनी वैश्यपुत्रके साथ मेरा विवाह करनेका संकल्प कर लिया था । माता-पिताके गुजर
जानेपर उस वैश्यकुमारने अपना सब धन याचकोंको दे करके उनकी दरिद्रता मोल ले

परश्लाघ्यनामनि वरयत्येष तस्मिन्मां तरुणीभूतामधन इत्यदत्त्वार्थ-
पतिनाम्ने कस्मैचिदितरस्मै यथार्थनाम्ने सार्थवाहाय दित्सति मे पिता ।
तदमङ्गलमद्य किल प्रभाते भावीति ज्ञात्वा प्रागेव प्रियतमदत्तसंकेता
वञ्चितस्वजना निर्गत्य बाल्याभ्यस्तेन वर्त्मना मन्मथाभिसरा तदगारम-
भिसरामि तन्मां मुञ्च । गृहाणैतद्भाण्डम्' इत्युन्मुच्य महामर्षितवती ।

(३०) दयमानश्चाहमब्रवम्—'एहि साध्वि, त्वां नयेयं त्वत्प्रियाव-
सथम्' इति त्रिचतुराणि पदान्युदचलम् । आपतच्च दीपिकालोकपरिलुप्य-

दरिद्रति सति दारिद्र्यमनुभवति सति । अतिदातृत्वेनार्थिभ्यः स्वधनं वितीर्य
स्वयमेव दरिद्रोऽभवदिति भावः । प्रीतेति—प्रीतेन सन्नुष्टेन लोकेन जनेनाधिरो-
पितं वृत्तम् उदारक इत्यपरमन्यत् श्लाघ्यं प्रशंसनीयं—नाम अभिधानं यस्य तस्मि-
न् । वरयति प्रार्थयति । तस्मिन् धनमित्रे । अधनो निःस्व इति कारणात् । इत-
रस्मै अन्यस्मै । यथार्थनाम्ने वस्तुतो धनिकायेति भावः । सार्थवाहाय वणिजे ।
दित्सति दातुमभिलपति । तदमङ्गलम्—अर्थपतये महानरूपमशुभं कर्म । भावि-
अविष्यति । प्रागेव—दानात्पूर्वमेव । प्रियतमेन धनमित्रेण दत्तः कृतः संकेतो यस्यै-
सा । वञ्चितः प्रतारितः स्वजन आत्मीयवर्गो यया सा । निर्गत्य स्वगृहादिति शेषः ।
बाल्याभ्यस्तेन—परिचितेन । मन्मथाभिसरा—मदनसहाया । तदगारं धनमिग्रगृहम् ।
अभिसरामि गच्छामि । भाण्डमलङ्कारजातम् । उन्मुच्य स्वदेहादुत्तार्य ।

(३०) दयमानः कृपायुक्तः । नयेयं प्रापयेयम् । त्वत्प्रियावसथं त्वद्व्यित्गृहम् ।
त्रिचतुराणि—त्रीणि चत्वारि वा । उदचलं चलितवान् । आपतत्—एतदन्तरे समा-

ली और गरीबीके दिन बिता रहा है । इन्हीं लोगोंने उसको 'उदारक' यह उपाधि दे
दी है । वह श्लाघनीय नामवाला वैश्य मुझ तरुणी के साथ विवाह करना चाहता है ।
'किन्तु मेरे पिता धनहीन समझ करके उसके साथ मेरा विवाह न करके अर्थपति नामक
किसी धनी और विदेशी वैश्यके साथ मेरा विवाह करना चाहते । यह अमंगल सबेरे ही
होनेवाला है, यह पता पा करके मैं अपने प्रियतमके पूर्व संकेतानुसार, अपने कुटुम्बवालोंसे
आख बचाकरके, अभी ही निकल पड़ी और बाल्यकालसे अभ्यस्त मार्गसे उसके घर जा
रही हूँ । इसलिये आप मुझे छोड़ दें और मेरे पास जो भाण्ड है, उसे आप ले लें ।'
ऐसा कह करके उसने मुझे वह भाण्ड अर्पण कर दिया ।

(३०) अब मुझे उसपर दया आ गयी और मैंने कहा—'हे साध्वि ! आओ, मैं
तुम्हें तुम्हारे प्रियतमके घर पहुँचा दूँ ।' यों कह करके मैं तीन-चार कदम चला होगा कि,

मानतिमिरभारं यष्टिकृपाणपाणि नागरिकबलमनल्पम् । दृष्टवैष प्रवेप-
मानां कन्यकामवदम्—‘भद्रे, मा भैषीः । अस्त्ययमसिद्धितीयो मे बाहुः ।
अपि तु मृदुरयमुपायस्त्वदपेक्षया चिन्तितः । शयेऽहं भावितविषवेगवि-
क्रियः । त्वयाप्यमी वाच्याः ‘निशि वयमिमां पुरीं प्रविष्टाः । दष्टश्च ममैष
नायको दर्वीकरेणामुष्मिन्सभागृहकोणे । यदि वः कश्चिन्मन्त्रवित्कृपालुः
स एनमुज्जीवयन्मम प्राणानाहरेदनाथायाः’ इति ।

(३१) सापि बाला गत्यन्तराभावाद्भयगद्गदस्वरा बाष्पदुर्दिनाक्षी
बद्धवेपथुः कथंकथमपि गत्वा मदुक्तमन्वतिष्ठत् । अशयिषि चाहं भवि-

गच्छत् । नागरिकबलमित्यनेन सम्बध्यते । दीपिकेत दीपिकायाः हस्तदीपस्य
‘भाला’ इति भाषाप्रसिद्धस्यालोकेन प्रकाशेन परिलुप्यमानो नाशयमानस्तिमिर-
मारोऽन्धकारसमूहो यत्रेति क्रियाविशेषणम् । यष्टिर्दण्डः कृपाणः खड्गस्तौ पाणौ
यस्य तत् । नागरिकबलस्य विशेषणमेतत् । बलं सैन्यम् । अनल्पं बहु । प्रवेप-
मानां भयेन कम्पमानाः । असिद्धितीयः खड्गसहायः । असिद्धितीयो यस्येति
विग्रहः । अपि तु—किन्तु । मृदुः—कोमलः । त्वदपेक्षया भवत्या अनुरोधेन ।
चिन्तितः स्थिरीकृतः । शये—सुप्तो भवामि । भावितेति—भाविता प्रकटिता विपस्य
वेनेन विक्रिया विकारो येन सः । विषमूर्च्छितमिवात्मानं दर्शयामीति भावः ।
प्रमी उपस्थिताः जनाः । वाच्याः कथनीयाः । नायको वल्लभः । दर्वीकरेण सर्पेण
वः युष्माकं मध्ये । मन्त्रवित् मन्त्रौषधिज्ञः । आहरेद् उद्धरेत् ।

(३१) गत्यन्तराभावात् उपायान्तरासत्त्वात् । बाष्पदुर्दिनाक्षी-अश्रुपूर्ण-
जयना । बद्धवेपथुः सञ्जातकम्पा अन्वतिष्ठत्—यथा मयोक्तं तथैव कृतवती ।

इतनेमें दीपकके प्रकाशसे अन्धकार राक्षिको दूर करता हुआ हाथमें लाठी और तलवार
लिये नागरिकोंका एक बड़ा झुण्ड आ पहुँचा । उसे देखते ही मारे भयके कांपनेवाली
उस कन्यासे मैंने कहा—‘मत डरो । मेरे भी मुजर्ये हैं और मुजाओंमें तलवार है ।
तथा तुम्हारे अनुरोधसे मैंने एक उपाय सोच लिया है । मैं बनावटी विषवेगसे व्याकुल हो
करके यहाँ फेट जाता हूँ । ये आर्ये तो कहना कि, ‘हम परदेशी हैं और इसी रात इस
नगरीमें आये हैं । इस सभागृहके कोनेमें मेरे पतिको सांपने काट लिया है । आप लोगोंमेंसे
कोई दयालु यदि मंत्र जानता हो तो, इसे जीवित करके मुझ अनाथिनीके प्राणोंको बचा के ।

(३१) और कोई उपाय न देखकर उस तरुणीने भयसे गद्गदस्वरमें आंसू बहाती
हुई, काँपती-काँपती मेरे कथनका अनुसरण किया । अब मैं बनावटी विषके विकारसे

तविषविक्रियः । तेषु कश्चिन्नरेन्द्राभिमानी मां निर्वर्ण्य मुद्रातन्त्रमन्त्रव्या-
नादिभिश्चोपक्रम्याकृतार्थः, 'गत एवायं कालदष्टः । तथा हि स्तब्धश्या-
वमङ्गम्, रुद्धा दृष्टिः, शान्त एवोष्मा । शुचालं वासु, श्वोऽग्निसात्करि-
ष्यामः । कोऽतिवर्तते दैवम्' इति सहेतरैः प्रायात् ।

(३२) उत्थितश्चाहमुदारकाय तां नीत्वाब्रवम्—'अहमस्मि कोऽपि
तत्करः । त्वद्गतेनैव चेतसा सहायभूतेन त्वामिमामभिसरन्तीमन्तरोप-

अशयिषि शयितोऽभवम् । तेषु नागरिकेषु । नरेन्द्राभिमानी—विषवैद्यमन्यः ।
नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्येऽपीति कोषः । मां शयितमपहारवर्माणम् । निर्व-
र्ण्य—सावधानं निरीक्ष्य । मुद्रेति—मुद्रातन्त्रादिप्रयोगैः । उपक्रम्य चिकित्सामा-
रम्भ । अकृतार्थः अकृतकार्यः । विद्यापनयनं कर्तुमपारयन्निश्चयः । गतः मृतः ।
कालदष्टः कालेन मृत्युना दष्टो भवितः । मरणचिह्नानि दर्शयति तथाहीति-
स्तब्धं निश्चलं श्यावं धूत्रवर्णमङ्गं शरीरम् । दृष्टिर्दर्शनशक्तिः रुद्धा नष्टा । उष्मा
शरीरतापः । शान्तोऽपगतः । शुचा शोकेनालं प्रयोजनन्नास्ति । श्वः आगामि-
दिने । अग्निसात्करिष्यामः क्षय्यामः । अतिवर्तते—अतिक्रामति । इति इत्युक्त्वा ।
इतरैरन्यैः । प्रायादगच्छत् ।

(३२) उदारकाय तां नीत्वा—तां कन्यामुदारकसमीपं प्रापय्य । त्वद्गतेन
त्वत्पक्षपातिना । चेतसा—हृदयेन । सहायभूतेन सहायकेन । स्वहृदयमेव
सहायीकृत्येत्यर्थः । त्वां भवत्समीपम् अभिसन्तीम् आगच्छन्तीम् इमां भव-
त्परनीम् । अन्तरा मार्गमध्ये । उपलभ्य प्राप्य । कृपया दयया । अनैषम्—आनी-
तवानस्मि । इति इत्युक्त्वा । अंशुपटलेति अंशुपटलेन किरणसमूहेन पाटितं ना-

व्याकुल होकर लोट गया । तदनन्तर उनमेंसे अपनेको वैद्य माननेवाले एक पुरुषने मुझे
भली भाँति देखा मुद्रा, तन्त्र, मन्त्र तथा ध्यान आदिके द्वारा अनेक उपाय करके भी
असमर्थ रहा, तब उसने कहा—'इसे सर्पने नहीं, बल्कि कालने काटा है, इसलिए अब
यह चल बसा । इसके सब अङ्ग शिथिल और श्याम हो गये हैं । ओंखें पथरा गयी हैं
और शरीर ठण्डा पड़ गया है । देवि ! शोक करना व्यर्थ है । सबेरे हम लोग आकर इसे
जला देंगे । विधिके विधानकी भला कौन मेट सकता है ?' यों कहकर वह अपने साथियोंके
साथ चला गया । तब मैं भी उठा और उस कन्याको उदारकके पास ले जाकर कहा—
'आर्य ! मैं एक चोर हूँ । तुम्हारेमें इस कन्याका मन लगा हुआ था, उसी मनका सहायक

लभ्य कृपया त्वत्समीपमनैषम् । भूषणमिदमस्याः' इत्यंशुपटलपाटितध्वान्तजालं तदप्यर्पितवान् । उदारकस्तु तदादाय सलज्जं च सहर्षं च ससंभ्रमं च मामभाषत—'आर्य, त्वयैवेयमस्यां निशि प्रिया मे दत्ता । वाक्पुनर्ममापहृता । तथा हि न जाने वक्तुं त्वत्कर्मैतदबुभुतमिति । ननु ते शीलमदबुभुतवत्प्रतिभाति । नैवमन्येनापि कृतपूर्वमिति प्रतिनियतैव वस्तुशक्तिः । न हि त्वय्यन्यदीया लोभादयः । त्वयाद्य साधुतोन्मीलितेति

क्षितं ध्वान्तजालमन्धकारसमूहो येन तत् । तदपि—भूषणमपि । तदादाय—भूषणं गृहीत्वा । सलज्जं सग्रीबम् । सहर्षं सानन्दम् । ससंभ्रमं साश्चर्यम् । सलज्जमित्यत्र स्वरहस्यज्ञानं लज्जायाः, सहर्षमित्यत्र अदभुतोपायेन प्रियाप्राप्तिर्हर्षस्य ससंभ्रममित्यत्र च तत्स्वरस्यालौकिककर्मदर्शनं संभ्रमस्य कारणम् । एतानि च अभाषतेति क्रियाविशेषणानि । मे मद्यम् । अपहृता गृहीता । अत्र प्रियाविनिमयेन वागपहरणात् परिवृत्तिरलंकारः । परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथ इति लक्षणात् । मम वचनसामर्थ्यं नास्ति इति यदुक्तं तदेव विशदयति—तथाहीत्यादिना । एतत्तत् कर्म—प्रियादानरूपमदभुतमाश्चर्यजनकमिति वक्तुं न जाने वचनसामर्थ्यं मम नास्ति । तादृशशक्तेरभावात् । न जाने इत्यनेनानन्तरोक्तानां सर्वेषामित्यन्तवाक्यानामन्वयः । ते तव स्वशीलं स्वभावः चोरस्यापि भूयादिसमर्पणरूपः अदभुतमिव प्रतिभाति । एवमीदृशं कर्म अन्येनापि भवद्भ्यतिरिक्तेनापि न कृतपूर्वं पूर्वं नाचरितमित्यपि वक्तुं न जाने यतो वस्तुशक्तिः पदार्थस्वभावः प्रतिनियता तत्तद्भ्यक्तिनिष्ठैव । एकस्य शक्तिरेकैव सिध्यति नान्यत्रात एतादृशं कर्म पूर्वमन्येन न कृतमिति वचनस्यावसरोऽपि नास्तीति भावः । अन्यदीया अन्यपुरुषसाधारणाः लोभादयस्तवपि न सन्ति नोपलभ्यन्ते । अद्य साम्प्रतं साधुता सज्जनता उन्मीलिता प्रकटीकृतेति यत्तत् प्रायो बाहुल्येन स्वल्प-

बनकर, मार्गमें मिली हुई, इस कन्याको तुम्हारे समीप ले आया हूँ । ये इसके गहने हैं ।' ऐसा कहकर अपनी दीप्तिसे अन्धकार राशिको नष्ट करते हुए उन आभूषणोंको उसे दे दिया । उसे लेकर उदारकने लज्जा, हर्ष और वक्काइतमरी बाणीमें कहा—'आर्य ! तुम्हींने इस रातके समय मेरी प्रियाको मेरे पास पहुँचाया है । तुमने अपने कार्यसे मेरी जवान ही बन्द कर दी है । कुछ सूझता ही नहीं कि, क्या कहकर मैं तुम्हारे इस अदभुत कार्यकी सराहना करूँ । निःसन्देह तुम्हारा स्वभाव विचित्र है । यह तो निश्चित ही है कि, किसी चोरने कभी ऐसा नहीं किया है । और लोगोंके समान तुम्हारेमें लोभ आदि

तत्प्रायस्स्वत्पूर्वावदानेभ्यो न रोचते । दृष्टमिदानीमौदार्यस्य स्वरूपमिति त्वदाशयमननुमान्य न युक्तो निश्चयः । त्वयामुना सुकृतेन क्रोतोऽयं दासजन इत्यसारमतिगरीयसा क्रीणासीति स ते प्रज्ञाधिज्ञेयः । प्रियादानस्य प्रतिदानमिदं शरीरमिति तदलाभे निधनोन्मुखमिदमपि त्वयैव दत्तम् । अथवैतावदत्र प्राप्तुरूपम् । अद्यप्रभृति भर्तव्योऽयं दासजनः' इति मम पादयोरपतत् ।

(३३) उत्थाप्य चैनमुरसोपरिलब्ध्याभाषिणि—'भद्र, काय ते प्रति'

र्वावदानेभ्यः पूर्वकृतमहाकर्मभ्यो न रोचते स्ववृत्ते । पूर्वमपि भवता ईदृशानि कर्माणि न कृतानीत्यपि वक्तुं नामिलषामीति अवदानं कर्मवृत्तमिति कोपः । औदार्यस्य उदारतायाः स्वरूपमिदानीं दृष्टमित्यपि वक्तुं न जाने यत्स्वदाशयं भवदभिप्रायम् अननुमान्य सम्यगविवित्वा निश्चयो निर्णयो न युक्त उचितः । सुकृतेन सुकर्मणा । दासजनः सेवकः । क्रीतः स्वाधीनीकृतः इत्यपि वक्तुं न जाने यतोऽस्ति गरीयसा अतिमहता वस्तुनेति शेषः असारं निकृष्टं वस्त्विति शेषः क्रीणासीति यत्तदपि ते प्रज्ञाधिज्ञेयः बुद्धेर्निन्दा । न कोऽपि सचेता उरकृष्टेन वस्तुना निकृष्टं क्रीणातीति भावः । प्रतिदानं प्रतिरूपदानम् इदं मम शरीरमित्यपि वक्तुं न पारयामि यतः तदलाभे प्रियाया अप्राप्तौ निधनोन्मुखं मरणाद्योद्यतमिदं शरीरं भवतैव मह्यं दत्तमतः कथमेतत्प्रतिदानं भवितुमर्हति । मच्छरीरं भवदीयमेवेति भावः, एतावत्—इति कथनमेवात्र प्राप्तुरूपं युक्तियुक्तम् । भर्तव्यः पालनीयः । इति—इति कथयित्वा ।

(३३) उत्थाप्य पादपतनादिति शेषः । पुनं धनमित्रम् । उरसा वक्षसा ।

दुर्गुण नहीं हैं । तुमने आज जिस सज्जनताका परिचय दिया है, उससे तुम्हारे पूर्वकृत्य (चोरी आदि) का मेल नहीं खाता । इस समय तो, मैंने तुममें उदारताका प्रत्यक्ष स्वरूप देख लिया है । तुम्हारा अभिप्राय समझे बिना कोई निश्चय कर लेना उचित न होगा । 'तुमने अपने सुकृतसे इस दासको मोल ले लिया है' यदि यह कहूँ तो तुम्हारी बुद्धिकी निन्दा होगी । तुमने मुझे जो मेरी प्रियतमा दी है, उसके बदलेमें मेरा यह शरीर अर्पित है । यदि यह न मिली होती तो, यह शरीर भी न रह जाता । अत एव शरीर भी तुम्हींने दिया है । अस्तु, यह बहुत ही अच्छा हुआ । आजसे आप अपने इस दास पर दया रखियेगा ।' यों कहकर वह मेरे पैरोंपर गिर पड़ा ।

(३३) तब मैंने उसे उठाकर छातीसे लगा लिया और कहा—'भद्र ! अब तुम

पत्तिः' इति । सोऽभ्यघत्त—'न शक्नोमि चैनामत्र पित्रोरनभ्यनुक्षयोप-
यम्य जीवितुम् । अतोऽस्यामेव यामिन्यां देशमिमं जिहासामि । को वा-
हम् । यथा त्वमाह्वापयसि' इति । अथ मयोक्तम्—'अस्त्येतत् । स्वदेशो
देशान्तरमिति नेयं गणना विदग्धस्य पुरुषस्य । किन्तु बालेयममल्पसौ-
कुमार्या । कष्टाः प्रत्यवायभूयिष्ठाश्च कान्तारपथाः । शैथिल्यमिव किञ्चि-
त्प्रज्ञासत्त्वयोरनर्थनेच्छेन देशत्यागेन संभाव्यते । तत्सहानया सुखमि-
हैव वस्तव्यम् । एहि । नयावैनं स्वमेवावासम्' इति ।

उपरिलिख्य-आलिख्य । अभाविषि-उक्तवानस्मि । प्रतिपत्तिः-कर्त्तव्यबुद्धिः ।
अभ्यघत्त अकथयत् । एनां-कुबेरदत्तकन्यां । पित्रोः तन्मातापित्रोः । अनभ्यनु-
क्षया अननुमत्या । उपयम्य विवाहम् । जिहासामि त्यक्तुमिच्छामि । को वाहं
एतत्करणे मम प्रभुत्वं नास्तीत्यर्थः । अस्त्येतत्-सत्यमेव त्वयोक्तम् । देशान्तरं
परदेशः । गणना विचारः । विदग्धस्य चतुरस्य । विद्वान् सर्वत्र पूज्यत इति भावः ।
बाला कन्या । अनल्पसौकुमार्या-अतिकोमला । कष्टाः क्लेशजनकाः । प्रत्यवाय-
भूयिष्ठाः-विघ्नबहुलाः । कान्तारपथाः । अरण्यमार्गाः । शैथिल्यमिवेति-अनर्थेन
विपरपूर्णं ईदृशेन पूर्वोक्तप्रकारेण देशत्यागेन स्वदेशं त्यक्त्वाऽऽन्यत्रगमनेन
प्रज्ञासत्त्वयोर्बुद्धिसामर्थ्ययोः किञ्चित् ईपत् शैथिल्यं हास इव सम्भाव्यते विवि-
ध्यते । बुद्धिहीना दुर्बलाश्च देशत्यागिनो भवन्तीति भावः । तत् तस्मात् कार-
णात् । अनया त्वद्गार्या । सहैव अस्यामेव नगर्याम् । वस्तव्यं वसतिः कर्त्तव्या ।
नयाव-प्रापयाव आवामिति शेषः । आवासं गृहम् ।

क्या चाहते हो ? उसने कहा—'इसके माता-पिताकी अनुमति पावे बिना इसके साथ
विवाह करके मैं जीवित नहीं रह सकता । अतः पब इसी रातको यह देश त्यागकर मैं
चल देना चाहता हूँ । अथवा मैं (अपने मनकी करने वाला) हूँ ही कौन ? आप जैसी
आशा दें, वैसा करूँ ।' तब मैंने कहा—'तुम्हारा कथन यथार्थ है । 'स्वदेश' और 'विदेश'
में समझदार लोग कोई अन्तर नहीं मानते । किन्तु, यह युवती बड़ी ही सुकुमार है ।
वनके मार्ग बड़े दुखदायी और विविध विघ्न-बाधाओंसे भरे रहते हैं । तुम्हारे इस तरह देश
त्याग देनेपर लोग बुद्धि और बलका शैथिल्य ही समझेंगे । इसलिए तुम इसके साथ
शुलपूर्वक यहीं रहो । चलो, इसे अपने घर ले चलो ।

(३४) अविचारानुमतेन तेन सद्य एवैनां तद्गृहमुपनीय तथैवाप-
सर्पभूतया तत्र मृद्गाण्डावशेषमचोरयाव । ततो निष्पत्य कचिन्मुषितकं
निधाय समुच्चलन्तौ नागरिकसंपाते मार्गपार्श्वशायिनं कंचिन्मत्तवारण-
मुपरिपुरुषमाकृष्याध्यारोहाव । ग्रैवेयप्रोतपादयुगलेन च मयोत्थाप्यमान
एव पातिताधोरणपृथुलोःस्थलपरिणतः पुरीतल्लतापरीतदन्तकाण्डः स
रक्षिकवलमक्षिणोत् । अध्वंसयाव चामुनैवार्थपतिभवनम् । अपवासा च

(३४) अविचारानुमतेन-निर्विचारस्वीकृतेन । तेन धनमित्रेण-तद्द्वारेणे-
त्यर्थः । पुनः कन्याम् । तद्गृहं-तस्याः कन्याया गृहम् । उपनीय-नीत्वा । अपस-
र्पभूतया-चररूपया । अपसर्पश्चरः स्पर्श इत्यमरः । तत्र कुबेरवत्तगृहे । मृद्गा-
ण्डेति-मृद्गाण्डानामवशेषो यस्मिंस्तद् यथा तथा । एवं चोरितं येन मृद्गात्रा-
ण्येव अवशिष्टानीति भावः । अचोरयाव आवामपहृतवन्तौ । ततस्तस्माद्ग-
रात् । निष्पत्य-निर्गत्य । मुषितकं-अपहृतद्रव्यम् । निधाय-संस्थाप्य । समु-
च्चलन्तौ-स्वगृहं गन्तुमुद्यतौ । नागरिकसंपाते-नगररक्षिणां संमर्दे सति । मार्गपा-
र्श्वशायिनं पथिप्रान्तशयितम् । मत्तवारणं मत्तहस्तिनम् । अध्यारोहावेत्यस्याः
क्रियायाः कर्म । उपरिपुरुषम्-उपरि हस्तिपृष्ठे स्थितं पुरुषं-आधोरणमित्यर्थः ।
आकृष्येति क्रियायाः कर्म आकृष्य-निपात्य ग्रैवेयेति-ग्रैवेये कण्ठरज्ज्वां प्रोतं प्रवे-
शितं पादयुगलं येन तेन । उत्थाप्यमानः ऊर्ध्वमुखिष्यमाणः । गज इत्यस्य विशेष-
णम् । पातितेति-पातितस्य गजपृष्ठादाकृष्टस्याधोरणस्य हस्तिपदस्य पृथुले विस्तृते
उरःस्थले वक्षसि परिणतस्तिर्यग्दन्तप्रहारी । तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मत
इति हल्ययुधः । पुरीतदिति पुरीतकलतया अन्त्रवल्लया परीतं वेष्टितं दन्तकाण्डं
यस्य सः । स-गजः । रक्षिकवलं-नगररक्षिसैन्यम् । अक्षिणोत् क्षयमनयत् ।

(३४) बिना सोचे विचारे उसने मेरी बात मान ली तत्काल सुन्दरीको उसके घर
पहुँचा दिया तथा उसी नारीको अगुआ बनाकर उस घरके मृद्गाण्डमें जो अवशिष्ट धन था,
सो मी, हम दोनोंने चुरा लिया । वहाँ से चलकर चोरी करनेके सब उपकरण एक
स्थानपर रख दिये और आगे बढ़े । मार्गमें एक जगह मनुष्योंकी बड़ी मीढ़ एकत्रित थी ।
पास ही राहके किनारे एक मतवाला हाथी पड़ा सो रहा था । उसपर सवार फीलवानको
पकड़कर हम दोनों उस हाथी पर चढ़ गये । मैंने तत्काल उसके गलेमें डाली हुई रस्सीमें
दोनों पांव डालकर जैसे ही उठाया, उसी समय उसने हाथीवान को जमीनमें गिरा दिया
और उसकी छातीमें अपना दांत गड़ाकर अतर्कित निकाळ ली और उन्हें दांतमें छपेटकर

क्वचन जीर्णोद्याने शाखाग्राहिकया चावातराव । स्वगृहगतौ च स्नातौ शयनमभ्यशिश्रियाव ।

(३५) तावदेवोदगादुदयेरुदयाचलेन्द्रपद्मारागशृङ्गकल्पं कल्पद्रुमहेमपल्लवापीडपाटलं पतङ्गमण्डलम् । उत्थाय च धौतवक्त्रौ प्रगेतनानि मङ्गलान्यनुष्ठायास्मत्कर्मतुमुलं पुरमनु विचरन्तावशृणुव वरवधूगृहेषु कोलाहलम् । अथार्थैरर्थपतिः कुबेरदत्तमाश्रास्य कुलपालिकाविवाहं मासा-

अश्वत्थयावः—आवां ज्वंसितवन्तौ । अमुना—गजेन । अपवाह—नीत्वा । शाखाग्राहिकया वृक्षशाखाग्रहणेन । अवातराव अवतीर्णौ । स्नातौ कृतस्नानौ । शयनं शय्याम् । अभ्यशिश्रियाव अविष्टितवन्तौ आवामिति शेषः ।

(३५) तावदेव—तस्मिन्नेवकाले । उदगाद् उत्थितमभवत् । उदधेः—सागरात् उदयेति—उदयाचलेन्द्रस्य उदयपर्वतराजस्य यत् पद्मारागशृङ्गं शोणमणिशिखरं तस्मादीषद्वनं तत्सदृशमित्यर्थः । कल्पद्रुमस्य देवतरोर्ये हेमपल्लवाः सुदर्णकिसलयानि तेऽप्यपीडः समूहस्तद्वत्पाटलं श्वेतरक्तवर्णम् । पतङ्गमण्डलं सूर्यविम्बम् । उदगादित्यस्य कर्तृपदम् । उत्थाय शयनादिति शेषः । धौतवक्त्रौ प्रक्षालितमुखौ आवामिति शेषः । प्रगेतनानि—प्रभातोचितानि । प्रगे—प्रगोकारान्तमभ्ययं तस्मात् 'सायं चिरमि'त्यादिना ट्युल् प्रत्ययस्तुडागमश्च । अनुष्ठाप परिसमाप्य । अस्मदिति—अस्माकं कर्मणा चौर्येण तुमुलं भयसङ्कुलम् । पुरस्य विशेषणम् । वरवधूगृहेषु—वरस्यार्थपतेर्वध्वाः कुबेरदत्तकन्यायाश्च गृहेषु । उभयत्रैव सर्वव्रत्यापहरणं जातमिति भावः । कोलाहलमार्त्तनादम् । अर्थैर्धनैः । कुबेरदत्तं कन्या-

रक्षकोंके झुण्डकों और झपटा । उसी हाथीके द्वारा मैंने अर्थपतिका भवन ढहा दिया । जब वह हम दोनोंको अपनी पीठपर लादकर कुछ दूर ले गया तो, एक उजाड़ उपवनमें वृक्षकी शाखा पकड़कर उतर आया । अन्तमें अपने घर जाकर हम दोनोंने स्नान किया और सो गये ।

(३५) इसी समय उदयाचलके पद्मारागमणिके शिखर सदृश एवं कल्पवृक्षके स्वर्णपल्लव समूहकी भाँति रक्तवर्णका सूर्यमण्डल समुद्रसे निकल आया । तब उठकर हम दोनोंने मुँह धोया प्रातःकालोचित सब कार्य सम्पन्न किये । तदनन्तर धूमने निकले तो, वहीं एक वर—वधू के घरोंमें कोलाहल सुना । इसके बाद अर्थपति—(वर—) ने बहुत सा धन देकर कुबेरदत्त—(कन्याके पिता—) को आश्वासन दिया और महीनेभर बाद कुलपालिका-

वधिकमकल्पयत् । उपह्वरे पुनरित्यशिक्षयं धनमित्रम्—‘उपतिष्ठ सखे, एकान्त एव चर्मरत्नभक्षिकामिमां पुरस्कृत्याङ्गराजम् । आचक्ष्व च जाना-
त्येव देवो नैककोटिसारस्य वसुमित्रस्य मां धनमित्रं नामैकपुत्रम् । सोऽहं
मूलहरत्वमेत्यार्थिवर्गादस्म्यवज्ञातः । मदर्थमेव संवर्धितायां कुलपालि-
कायां महारिद्र्यदोषात्पुनः कुबेरदत्तेन दुहितर्यर्थपतये दित्सितायामुद्वेगा-
दुष्मिन्नुमसूनुपनगरभवं जरद्वनमवगाह्य कण्ठन्यस्तशस्त्रिकः केनापि जटा-
धरेण निवार्यवमुक्तः—‘किं ते साहसस्य मूलम्’ इति ।

पितरम् । आश्वस्य सान्त्वयित्वा । कुलपालिका कुबेरदत्तकन्या सस्या विवाह-
स्तम् । मासावधिकं—मासोऽवधिर्यस्य तम् । एकमासाभ्यन्तरे कदापि भविष्यतीति
अकल्पयत्—निरधारयत् । उपह्वरे एकान्ते । इति—वक्ष्यमाणम् । अशिक्षयं शिक्षि-
तवानस्मि । उपतिष्ठ—अजस्व । चर्मैति—चर्मणा निर्मिता रत्नभक्षिका रत्नप्रसविनी
भक्षा ताम् अथवा चर्मरत्नेन उत्तमचर्मणा निर्मिता भक्षिका ताम् । पुरस्कृत्य
अग्रे हत्वा । अङ्गराजं अङ्गदेशाधिपतिम् । आचक्ष्व—ब्रूहि । देवो—भवान् । नैकको-
टिसारस्य अनेककोटिद्रव्यवतः, महाधनिकस्येत्यर्थः । मूलहरत्वं लुप्तमूलधनत्वम्-
वारिद्र्यमित्यर्थः । एस्य—प्राप्य—अर्थिवर्गादितिशेषः । अवज्ञातः निःस्वतया तिर-
स्कृतः मदर्थं मञ्जिमित्तम् । संवर्धितायां पालितायाम् । कुलपालिकां कन्याम् । दुहि-
तरि—कन्यायाम् । दित्सितायां दातुमिष्टायाम् । उद्वेगात् शोकात् । उष्मिन्नुं
त्यक्तुम् । असून् प्राणान् । उपनगरभवं नगरसन्निकटस्थम् । जरद्वनं जीर्णारण्यम् ।
लोकप्रचाररहितमिति यावत् । अवगाह्य प्रविश्य । कण्ठेति—कण्ठे गलदेशे
न्यस्ता निहिता शस्त्रिका छुरिका येन सः । केनापि—अज्ञातनाम्ना । निवार्य
निषिध्य । साहसस्य एतादृशोद्योगस्य । मूलं निदानम् ।

(कन्या-) के साथ उसका विवाह निश्चित हो गया । इसके बाद एकान्तमें मैंने धनमित्रको
यह शिक्षा दी—मित्र ! तুম यह उत्तम चर्मकी बनी माथी लेकर अङ्गराजसे मिलो । उनसे
कहना कि, आप यह जानते ही होंगे कि, मैं अनेक करोड़ धनके अधिपति व सुमित्रका
एक पुत्र धनमित्र हूँ । अब मेरी सब पूँजी समाप्त हो गयी है, इसलिये भिखारी लोग भी
मेरा तिरस्कार करते हैं । यद्यपि कुबेरदत्तने मुझे अर्पण करनेके लिये हो अपनी कन्याका
पालन किया था, किन्तु, मेरी दरिद्रताके कारण वह उसे अर्धपतिको देना चाहता है । यह
समाचार सुनकर मुझे इतना सन्ताप हुआ कि, मैं नगरके समीप ही सुनसान जङ्गलमें
चला गया और अपने गलेपर तलवार चळानी चाही, इसी समय एक जटाधारी सन्तने मुझे
रोककर कहा—‘तुम ऐसा दुःसाहस किस लिये कर रहे हो ?’

(३६) मयोक्तम्—‘अवज्ञासोदर्यं दारिद्र्यम्’ इति । स पुनरेवं कृपा-
लुरन्वग्रहीत्—‘तात, मूढोऽसि । नान्यत्पापिष्ठतममात्मत्यागात् । आत्मा-
नमात्मनानवसाद्यैबोद्धरन्ति सन्तः । सन्त्युपाया धनार्जनस्य बहवः नैको-
ऽपि छिन्नकण्ठप्रतिसन्धानपूर्वस्य प्राणलाभस्य । किमनेन । सोऽस्म्यहं
मन्त्रसिद्धः । साधितेयं लक्षप्राहिणी चर्मरत्नभक्षिका । चिरमहमस्याः
प्रसादात्कामरूपेषु कामप्रदः प्रजानामवात्सम् । मत्सरिण्यां जरसि भूमि-

(३७) अवज्ञेति—अवज्ञा अवहेलना सोदर्या सहोदरा यस्य तत् । अव-
ज्ञायाः सोदर्यं बन्धुभूतमिति वा । अनावरसहितमित्यर्थः ईदृशं दारिद्र्यमेव मम
साहसस्य मूलमिति प्रश्नोत्तरम् । स—जटाधरः । अन्वग्रहीत्—अनुगृहीतवान् मा-
मिति शेषः । तात—वास । नान्यदिति—आत्मत्यागाद् आत्महत्यातः अन्यदपरं
पापिष्ठतमं पापवत्तरमतिपातकं नास्तीत्यर्थः । आत्मानमिति—सन्तः साधवा आ-
त्मना स्वयमात्मानमनवसाद्य अविनाश्य आत्मानमुद्धरन्ति मुक्तिं लभन्ते ।
छिन्नकण्ठेति—छिन्नः कर्तितो यः कण्ठः तस्य प्रतिसन्धानं पुनः संयोगस्तदेव पूर्वं
यस्य तथाभूतस्य । प्राणलाभस्य जीवनप्राप्तेः । धनार्जनस्य बहव उपायाः सन्ति
किन्तु प्राणलाभस्यैकोऽप्युपायो नास्तीत्यर्थः । अनेन प्राणत्यागेन । साधिता
सम्पादिता लब्धेति यावत् । लक्षं ग्राहयतीति लक्षप्राहिणी—लक्षमुद्राप्रसविनी ।
चिरं दीर्घकालं यावत् । अस्याः चर्मरत्नभक्षिकायाः । कामरूपेषु तदाख्यप्रवेशे ।
कामप्रदः अभीष्टवाता प्रजानामिति शेषः । अवात्सं वसतिमकरवम् । मत्सरि-
ण्यां विद्वेषिण्याम् । जरसि—जरायां चार्द्धके इति यावत् । मयि जराग्रस्ते सती-

(३८) मैने कहा—‘अवज्ञा और दरिद्रता ही मेरे दुःसाहसका कारण है ।’ उस दयालुने
मेरेपर अनुग्रह करके कहा—‘हे तात । तुम बड़े नासमझ हो । आत्मघातसे बढ़कर और
कोई पाप नहीं हो सकता । भले लोग अपनी आत्माको कुछ कष्ट दिये बिना ही अपना
निस्तार कर लिया करते हैं । धन अर्जन करनेके बहुतरे उपाय हैं । लेकिन कटे हुए गलेको
जोड़नेका एक भी उपाय नहीं है । सो, ऐसा करनेकी क्या आवश्यकता । मैं एक मन्त्रसिद्ध-
पुरुष हूँ । मैने लाखोंकी सम्पत्ति प्रदान करनेवाली यह चर्मरत्नभक्षिका साध ली है । इसकी
कृपासे कामरूप देशमें सब लोगोंकी कामनाय पूर्ण करता हुआ बहुत समयतक रहा हूँ ।
मत्सर (ईर्ष्या) उत्पन्न करनेवाली बृद्धावस्थामें इस भूमिको स्वर्ग समझकर मैं धूमता-
फिरता आ निकला । सो, आप इसे स्वीकार करें । यह बात नहीं है कि, यह (चर्मभक्षिका)
इमारी ही कामना पूर्ण करती हो, बल्कि, यह तो वैश्यों और वैश्याओंकी भी इच्छा पूर्ण

स्वर्गमत्रोद्देशे प्रवेक्ष्यन्नागतः । तामिमां प्रतिगृहाण । मदन्यत्र चेयं वणिग्भ्यो वारमुख्याभ्यो वा दुग्धे इति हि तद्गता प्रतीतिः । किन्तु यत्सकाशादन्यायापहृतं तत्तस्मै प्रत्यर्पणीयम् । न्यायार्जितं तु देवब्राह्मणोभ्यस्त्याज्यम् ।

(३७) अथेयं देवतेषु शुचौ देशे निवेश्यार्च्यमाना प्रातः-प्रातः सुवर्णपूर्णेव दृश्यते । स एष कल्पः' इति बद्धाञ्जलये मल्लमेनां दत्त्वा किमपि ग्रावच्छिद्रं प्राविशत् । इयं च रत्नभूता चर्ममल्लिका देवायानिवेद्य नोपजीव्येत्यानीता । परन्तु देवः प्रमाणम्' इति । राजा च नियतमेव वक्ष्य-

त्यर्थः । भूमिस्वर्गं भूमौ पृथिव्यां स्वर्गं इव तम् । स्वर्गतुल्यं किमपि स्थानमित्यर्थः । भूमितः स्वर्गगमनार्थं किमपि बिलं वा । प्रवेक्ष्यक्षित्यस्य कर्म । उद्देशे प्रदेशे । इमां चर्मरत्नमल्लिकाम् । मदन्यत्र मां विहाय अपरत्र । इयं चर्मरत्नमल्लिका । वणिग्भ्यो वैश्येभ्यः । वारमुख्याभ्यः वाराङ्गनाभ्यः । चतुर्थी बहुवचनम् । दुग्धे रत्नानि प्रसूते । तद्गता-चर्मरत्नमल्लिकाविषयिणी । प्रतीतिः प्रसिद्धिः । यत्सकाशात्-यस्य जनस्य सकाशात्समीपात् । अन्यायापहृतं-अन्यायेनानीतं तद् वस्तु तस्मै-यत्सकाशादानीताभ्यर्थः । त्याज्यं दातव्यम् ।

(३९) अथ-त्यागानन्तरम् । इयं-मल्ली । शुचौ-पवित्रे । निवेश्य संस्थाप्य । अर्च्यमाना-पूज्यमाना । प्रातः प्रातः-प्रतिप्रातः कालम् । कल्पः प्रकारः । बद्धाञ्जलये-कृतप्रणामाय । एनां मल्लिकाम् । ग्रावच्छिद्रं पर्वतविवरम् । रत्नभूता-रत्नस्वरूपा । देवाय भवते । अनिवेद्य अनुक्त्वा । नोपजीव्या न भोक्तव्या । प्रमाणं निर्णायकः । नियतमवश्यमेव । वक्ष्यति कथयिष्यति । यथेष्टम्-स्वेच्छा-

करती है । यह बात विख्यात हो चुकी है । लेकिन यह बात भी ध्यानमें रखनी चाहिए कि, यदि अन्यायसे किसीका कुछ अपहरण कर लिया जाय तो, वह उसे छोटा देना चाहिए । और न्यायसंगत रीतिसे जो उपलब्ध हो उसे देवताओं और ब्राह्मणोंके काम खर्च करना उचित है ।

(३७) यदि किसी पवित्र स्थानपर रखकर देवताकी भांति इसका पूजन किया जाय तो, प्रतिदिन यह सुवर्णसे पूर्ण दीखेगी । यही इसका विधान है ।' अञ्जलि बांधकर खड़े मुक्तादाससे यों कह कर वह जटाधारी किसी पर्वतकी कन्दरामें भुक्त गया । यह रत्नस्वरूपा मल्लिका आपको अर्पण किये बिना अपने काममें लाना अनुचित जानकर ही आपके समीप ले आया हूँ । अब आप जो उचित समझें सो, करें । इसपर राजा अवश्य कहेगा-

ति-‘भद्र, प्रीतोऽस्मि । गच्छ । यथेष्टमिमांमुपभुङ्क्ष्व’ इति । भूयश्च ब्रूहि—‘यथा न कश्चिदेनां मुष्णाति तथानुगृह्यताम्’ इति । तदप्यवश्य-
मसावभ्युपैष्यति । ततः स्वगृहमेत्य यथोक्तमर्थत्यागं कृत्वा दिने दिने
वरिवस्यमानां स्तेयलब्धैरर्थैर्नक्तमापूर्य प्राहे लोकाय दर्शयिष्यसि ।
ततः कुबेरदत्तस्तृणाय मत्वार्थपतिमर्थलुब्धः कन्यकया स्वयमेव त्वा-
मुपस्थास्यति ।

(३८) अथ कुपितोऽर्थपतिर्व्यवहर्तुमर्थगर्वादभियोक्ष्यते । तं च
भूयश्चित्रैरुपायैः कौपीनावशेषं करिष्यावः । स्वकं चौर्यमनेनैवाभ्युपायेन
सुप्रच्छन्नं भविष्यति’ इति ’ हृष्टश्च धनमित्रो यथोक्तमन्वतिष्ठत् । तदहरेव

जुरुपम् । इमां भस्त्रिकाम् । भूयः पुनरपि । मुष्णाति चोदयति । असौ राजा ।
अभ्युपैष्यति स्वीकरिष्यति । अर्थत्यागं धनदानम् । वरिवस्यमानाम् अर्च्यमा-
नाम् । भस्त्रिकामिति शेषः । स्तेयलब्धैः चौर्येणाधिगतैः । नक्तं रात्रौ । आपूर्य
रत्नैः पूरयित्वा । प्राहे प्रभाते । तृणाय मत्वा तृणवज्ज्ञात्वा अवज्ञायेत्यर्थः ।
उपस्थास्यति-आराधयिष्यति ।

(३८) व्यवहर्तुं विवादं कर्तुम् । अर्थगर्वात् धनमद्यात् । अभियोक्ष्यते-राज-
द्वारे अभियोगं करिष्यति । पुनश्च अर्थपतिम् । चित्रैर्नानाविधैः । स्वकं स्वकीयम् ।
अनेन-पूर्वोक्तेन । सुप्रच्छन्नं गुप्तम् । तदहः तस्मिन् दिने । भस्त्रियोगात्-ममा-

‘भद्र ! मैं तुमपर प्रसन्न हूँ । जाओ और इच्छानुसार इसका उपयोग करो ।
तब तुम कहना कि, ‘कृपा करके श्रीमान् कोई ऐसा प्रबन्ध कर दें कि, जिससे
इसे कोई चुरा न सके ।’ राजा तुम्हारी बात अवश्य मानेगा । तदनन्तर अपने
घर आकर पूर्वोक्त रीतिसे धन दान करके सतत पूजित इस भस्त्रिकाको रातके
समय चोरी करके प्राप्त धन से भर दिया करना । और सबेरे लोगोंको दिखाना ।
नब धनका लोभी कुबेरदत्त अर्थपतिको तृणकी भांति समझकर अपनी कन्याको साथ लेकर
तुम्हारे पास आयेगा ।

(३८) इस बातसे अर्थपति क्रुद्ध होगा और धनके गर्ववश वह तुमसे द्वेष करने
लगेगा । उसे हम दोनों विविध उपायोंसे कौपीनावशेष कर डालेंगे । चोरीका अपना
दुष्कर्म इसी उपाय से छिपेगा ।’ धनमित्रने प्रसन्न मनसे मेरे कहे हुए सब कार्य सम्पन्न

मन्त्रियोगाद्विमर्दकोऽर्थपतिसेवाभियुक्तस्तस्योदारके वैरमभ्यवर्धयत् । अर्थ-
लुब्धश्च कुबेरदत्तो निवृत्त्यर्थपतेर्धनमित्रायैव तनयां सानुनयं प्रादिस्सत ।
प्रत्यवध्नाच्चार्थपतिः ।

(३६) एष्वेव दिवसेषु काममञ्जर्याः स्वसा यवीयसी रागमञ्जरी नाम
पञ्चवीरगोष्ठे संगीतकमनुष्ठास्यतीति सान्द्रादरः समागमन्नागरजनः । स
चाहं सह सख्या धनमित्रेण तत्र संन्यधिषि । प्रवृत्तनृत्यायां च तस्यां
द्वितीयं रङ्गपीठं ममाभून्मनः । तद्दृष्टिविभ्रमोत्पलवनसङ्घापाश्रयश्च पञ्च-

ज्ञया । विमर्दकः पतन्नामकः कश्चित् । अर्थपतीति-अर्थपतेः सेवायामाराधनेऽ-
भियुक्तः संलग्नः । तस्य अर्थपतेः । उदारके धनमित्रे । वैरं द्वेषम् । अभ्यवर्धयत्
वर्धयामास । निवृत्त्य परावृत्त्य । अर्थपतेः । सकाशात् । प्रादिस्सत-प्रदातुमैच्छत ।
प्रत्यवध्नात् प्रतिबन्धं विरोधमिति यावत् चकार ।

(३९) स्वसा भगिनी । यवीयसी कनिष्ठा । पञ्चवीरगोष्ठे जनपदसभायाम्
'तपञ्चवीरगोष्ठं तु यत्तु जानपदं सद' इति कोपसारः । सङ्गीतकं गानादि । यदाह—
'गीतं वाचं च नृत्यञ्च त्रिभिः सङ्गीतमुच्यते ।' इति अनुष्ठास्यति विधास्यति । सा-
न्द्रादरः-तद्गानश्रवणे गाढस्पृहः । समागमत्-सन्मिलितोऽभवत् । अहम् । अप-
हारधर्मैत्यर्थः । संन्यधिषि सन्निहितोऽभवम् । सन्निपूर्वकाद्याधातोर्लुङि आत्म-
नेपदस्योत्तमपुरुषैकवचने रूपम् । प्रवृत्तनृत्यायां प्रारब्धनर्तनायाम् । तस्यां रागम-
ञ्जर्याम् । रङ्गपीठं नृत्यस्थानम् । निरन्तरस्मर्यमाणतया मन्मानसे नृत्यमकरोदिति
भावः । तद्दृष्टीति-तस्या रागमञ्जर्यां दृष्टिविभ्रमः कटाक्ष एवोत्पलवनं नीलकमल-
माला तदेव सदुत्तमं चापं धनुराश्रयो यस्य तादृशः । पञ्चशरः कामः । भावरसानां
आवासानां प्राधान्येनाञ्जितव्यभिचारिणां निर्वेदादीनां रसानां शृङ्गारादीनाञ्च ।

कर दिये । उसी दिन मेरी प्रेरणानुसार विमर्दकने अर्थपतिके यहाँ नौकरी कर लो और
धनमित्रमें बैर बढ़ाने लगा । ऐसा करनेसे लोभी कुबेरदत्तका मन अर्थपतिकी ओरसे फिर
गया और उसने धनमित्रको ही अपनी कन्या प्रदान की । अर्थपतिने भी इस कार्यमें सभी
सम्भव विघ्न डाले ।

(३९) इन्हीं दिनों काममञ्जरीकी छोटी बहिन रागमञ्जरीका नागरिक सभामें नाच-
गाना होनेवाला है, यह सुनकर बड़े आदरके साथ बहुतेरे नागरिक एकत्र हुए । मैं भी
अपने मित्र धनमित्रके साथ वहाँ जा पहुँचा । जब वह गणिका नाचने लगी तब मेरा मन

शरो भावरसानां सामग्र्यात्समुदितबल इव मामतिमात्रमव्यथयत् ।

(४०) अथासौ नगरदेवतेव नगरमोषरोषिता लीलाकटाक्षमाला-
शृङ्खलाभिर्नीलोत्पलपलाशश्यामलाभिर्मामबध्नात् । नृत्योत्थिता च सा
सिद्धिलामशोभिनी—‘किं विलासात्, किमभिलाषात्, किमकस्मादेव वा,
न जाने,—असकृन्मां सखीभिरप्यनुपलक्षितेनापाङ्गप्रेक्षितेन सविभ्रमा-
रेचितभ्रूलतमभिवीक्ष्य, सापदेशं च किञ्चिदाविष्कृतदशनचन्द्रिकंस्मिन्त्वा-
लोकलोचनमानसानुयाता प्रातिष्ठत ।

सामग्र्यात् सम्पूर्णतया । समुदितबलः प्राप्तसामर्थ्यः । अतिमात्रं गाढम् अन्य
ययत् अपीडयत् ।

(४०) अथ कामपीडनानन्तरम् । असौ रागमज्जरी । लीलेति—लीलाया
विलासेन याः कटाक्षमालाः दृष्टिपङ्क्तयस्ता एव शृङ्खला बन्धनानि साधनानि ता-
भिः । नीलोत्पलेति—नीलोत्पलानां यानि पलाशानि पत्राणि तद्वत् श्यामलाभिः
कृष्णवर्णाभिः । शृङ्खला विशेषणमेतत् । अबध्नात् बध्न्ध । नृत्योत्थिता नर्तना-
द्विरता । सिद्धिलामशोभिनी—मनोरथप्राप्तिशालिनी । सिद्धमनोरथेति यावत् ।
विलासाद् विभ्रमात् । अभिलाषात् स्वेच्छया । अकस्मात् विना कारणमित्यर्थः ।
असकृत् वारं वारम् । मामिति अभिवीक्ष्येत्यस्य कर्म । अनुपलक्षितेन अनवलोक-
कितेन । गुप्तरूपेणेति भावः । अपाङ्गं प्रेक्षितेन—कटाक्षवलोकनेन । सविभ्रमेति-
सविभ्रमं सविलासं यथा तथा आरेचिते वक्त्रीकृते भ्रूलते भ्रूद्वयं यस्मिन्स्तथा
तथा । अभिवीक्ष्य दृष्ट्वा । सापदेशं सकपटम् । किञ्चिदिति—किञ्चिदीयत्—आविष्कृता
प्रकटिता दशनचन्द्रिका दन्तप्रभा यत्र तद्यथा तथा । स्मिन्त्वा इपद्विहस्य । लोके-
ति—लोकानां जनानां लोचनैर्नेत्रैः मानसैश्चित्तैश्च अनुयाता अनुसृता । जनानां

दूसरी रक्थूमि बन गया । उसकी सैनिके कमलवनका निवासी कामदेव सभी भावों और
सभी रसोंसे सम्पन्न एवं बलवान बनकर बहुत बुरी तरह सताने लगा ।

(४०) तदनन्तर नगरमें चोरीके करनेके कारण रोषिता नगरदेवीके सदृश उस सुन्दरी
काममज्जरीने अपने नीले कमलके पत्रोंके तुल्य आभावाले विलासी श्यामल कटाक्षोंकी
शृङ्खला—(सीकड़ी—) से मुझे बद्ध कर लिया तथा नृत्यसे विरत होकर वह मनोरथप्राप्ति-
शालिनी रागमज्जरी अपने विलाससे या अभिलाषसे वा अकस्मात् (विना कारण ही) न
मालूम क्यों सखियोंसे भी छिपाकर अपने अपाङ्गोंसे मुझे वार-वार देखती हुई एवं विलासके
ज्याजसे अपनी मौहोंकी तरेरती हुई और गुप्तरात्या (कपटसे) अपनी दन्तप्रभा दिखाती
हुई—मुसुराती हुई—जनोंके नेत्रों और चित्तोंकी अपने साथ लेती हुई घरकी चली गयी ।

(४१) सोऽहं स्वगृहमेत्य दुर्निवारयोत्कण्ठया दूरीकृताहारस्पृहः शिरःशूलस्पर्शनमपदिशन्निविक्ते तस्ये मुक्तैरवयवैरशयिषि । अतिनिष्णातश्च मदनतन्त्रे मामभ्युपेत्य धनमित्रो रहस्यकथयत्—‘यत्ने, सैव धन्या गणिकादारिका, यामेवं भवन्मनोऽभिनिविशते । तस्याश्च मया सुलक्षिता भाववृत्तिः । तामप्यचिरादयुग्मशरः शरशयने शाययिष्यति । स्थानाभिनिवेशिनोश्च वामयत्नसाध्यः समागमः । किन्तु सा किल वारकन्यका गणिकास्वधर्मप्रतीपगामिना भद्रोदारेणाशयेन समगिरत—‘गुण-

नेत्राणि तामेव अनुसरन्तिस्म मानसानि प्रस्थानान्तरमपि तामेव ध्यायन्तिस्मेति भावः । प्रातिष्ठत—गृहं प्रति प्रतस्थे ।

(४१) दुर्निवारया निवारयितुमशक्यया । दूरीकृताहारस्पृहः—परित्यक्तभोजनाभिलाषः । शिरःशूलेति—शिरःशूलं शिरोवेदना गेगविशेषस्तस्य स्पर्शानमनुमधं अपविशन् कथापयन् । तद्व्याजेनेत्यर्थः । विविक्ते विजने तस्ये शय्यायाम् । मुक्तैः प्रसारितैरवयवैरङ्गैः । अशयिषि शयितोऽभवत् । अतिनिष्णातः अतिपटुः । मदनतन्त्रे कामशास्त्रे । रहसि निर्जने । गणिकाद्वारिका—वेश्याकन्या । एवं—अनेन प्रकारेण । भवन्मनः त्वच्चित्तम् । क. अभिनिविशते आकांक्षति । सुलक्षिता दृष्टा । भाववृत्तिः अनुरागावेशः । युग्मशरः कामः । शरशयने शरशय्यायाम् । शाययिष्यति निजन्तमेतत् । स्थानाभिनिवेशिनोः युक्ताभिलाषवतोः । वां युवयोः । अयत्नसाध्यः अनायाससाध्यः । समागमः सम्मेलनम् । किन्तु इत्यनेन किञ्चिद्वैशिष्ट्यं सूचितम् । तदेवाह—गणिकेति—गणिकायाः वेश्यायाः यः शुक्लग्रहणरूपः स्वधर्मस्त्वस्मात् प्रतीपगामिना विरुद्धेन । भद्रोदारेण—भद्रः कल्याणजनक उदारो महोश्च तेन । आशयेन अभिप्रायेण । समगिरत—प्रतिज्ञातवती । गुणः शुचकं मूक्यं

(४१) मैं भी अपने गृहमें आकर, उस रागमजरीकी उत्कण्ठाको निवारण करनेमें असमर्थ हो (उसीसे) भोजनादिकी इच्छासे रहित होकर शिरोवेदनाके बहानेसे एकान्तमें जा करके, हाथ पैर फैला करके शय्यापर सो गया । अतिपटु धनमित्रने, मुझे कामशास्त्रमें (कामजाळमें) फंसे हुए (डूबे हुए) समझकर एकान्तमें, आकर कहा—‘हे मित्र ! वह वेश्याकी कन्या धन्य है, जो तुम्हारे चित्तमें आ बसी है । जिसके अनुरागवैशेषको मैंने देख लिया है । कामदेव अपनी बाणशय्यापर, उसे भी शीघ्र सुलायेगा । युक्ताभिलाषियोंका (पारस्परिक प्रेमियोंका) सम्मेलन अनायाससाध्य (सुख-साध्य) होता है । परन्तु, उस वेश्याकन्याने अपने वेश्याधर्मसे विरुद्ध कल्याणजनक उदार आशयवाली प्रतिज्ञा की है ।

शुल्काहम्, न धनशुल्का । न च पाणिग्रहणादृतेऽन्यभोग्यं यौवनम्' इति ।

(४२) तच्च मुहुः प्रतिषिध्याकृतार्था तद्गिनी काममञ्जरी माता च माधवसेना राजानमश्रुकण्ठयौ व्यजिज्ञपताम्—'देव, युष्मद्दासी रागमञ्जरी रूपानुरूपशीलशिल्पकौशला पूरयिष्यति मनोरथानित्यासीदस्माकमतिमहत्याशा साद्य मूलच्छिन्ना । यदियमतिक्रम्य स्वकुलधर्ममर्थनिरपेक्षा गुणोभ्य एव स्वं यौवनं विचिक्रीपते । कुलस्त्रीवृत्तमेवाभ्युत्तमनुतिष्ठासति । सा चेदियं देवपादाज्ञयापि तावत्प्रकृतिमापद्येत तदा पेशलं भवेत्' इति ।

यस्याः सा । पाणिग्रहणात् विवाहात् । ऋते विना । अन्यभोग्यं अन्येन गुणवन्तमन्तरा अपरेण भोग्यमुपभोग्यम् ।

(४२) तच्च—तादृशीं प्रतिज्ञां च । प्रतिषिध्य—निषिध्य । अकृतार्था—असिद्धमनोरथा । अश्रुकण्ठयौ रुदनयौ । रुपेति—रूपस्य सौन्दर्यस्यानुरूपं तुल्यं शीलं स्वभावः शिल्पकौशलं कलानैपुण्यञ्च यस्याः सा । सा आशा । मूलच्छिन्ना—समूलं विनष्टा । यद् यतः । इयं रागमञ्जरी । स्वकुलधर्मं गणिकावंशधर्मं धनग्रहणादिरूपम् । अर्थनिरपेक्षा—धनमिलापशून्या । यौवनं तारुण्यम् । विचिक्रीपते—विक्रेतुमिच्छति कुलस्त्रीवृत्तं—कुलांगनाचरणम् । अभ्युत्तं अविच्छिन्नम् । अनुतिष्ठासति अनुष्ठानमाचरितुमिच्छति । देवपादाज्ञया—भववृत्तशासनेन । प्रकृतिं स्वस्थताम् । पेशलं—क्षमम् ।

'मैं गुणशुल्का हूँ 'धनशुल्का' नहीं हूँ—मेरा मुख्य गुण होगा, धनपर न विकूंगी और (मेरे) साथ विना विवाह किये हुए कोई मेरे यौवनका उपयोग नहीं कर सकता है ।

(४२) उसकी ऐसी प्रतिज्ञापर उसकी बहिन काममञ्जरी और उसकी माता माधवसेनाने उसे (रागमञ्जरीको) बार-बार समझानेपर असिद्धमनोरथ होकर रोते हुए राजाको सूचना दी । 'हे देव ! आपकी दासी रागमञ्जरीने सौन्दर्यके अनुरूप स्वभाव, कलानैपुण्य पायी है । जिससे हम लोगोंको यह आशा थी, कि, यह हम लोगोंके मनोरथोंको पूरा करेगी, किन्तु, आज वह आशा समूल विनष्ट हो गयी । क्योंकि, यह रागमञ्जरी अपने धर्मको (धनग्रहण करना आदि गणिकाओंके धर्मको) छोड़कर धनकी अमिलापासे शून्य होकर गुणियोंको अपना तारुण्य बेचनेकी इच्छा करती है । कुलाङ्गनाओंके आचरणोंकी ही अविच्छिन्नरूपसे धारण करना चाहती है । यदि रागमञ्जरी आपके आदेशसे भी अपनी (स्वस्थता-वृत्ति) का आचरण करे तो, बड़ा कल्याण हो' ।

(४३) राज्ञा च तदनुरोधात्तथानुशिष्टा सत्यप्यनाश्रवैव सा यदासीत्, तदास्याः स्वसा माता च रुदितनिर्बन्धेन राज्ञे समगिरताम्—‘यदि कश्चिद् भुजङ्गोऽस्मदिच्छया विनैनां बालां विप्रलभ्य नाशयिष्यति स तत्स्करवद्वध्यः’ इति । तदेवं स्थिते धनादने न तत्स्वजनोऽनुमन्यते । न तु धनदायासावभ्युपगच्छतीति विचिन्त्योऽत्राभ्युपायः’ इति । अथ मयोक्तम्—‘किमत्र चिन्त्यम् । गुणैस्तामावर्ज्य गूढं धनैस्तत्स्वजनं तोषयावः’ इति ।

(४४) ततश्च कांचित्काममञ्जर्याः प्रधानदूतीं धर्मरक्षितां नाम शाक्यभिष्कुकीं चीवरपिण्डदानादिनोपसंगृह्य तन्मुखेन तया बन्धक्या पण-

(४३) तदनुरोधात्—तयोः माधवसेनाकाममञ्जर्योरनुरोधादाग्रहात् । तथा—यथा ताम्भ्यामुक्तं तेनैव प्रकारेण अनुशिष्टा उपदिष्टा । अनाश्रवा—अनादृतवचना । अस्याः रागमञ्जर्याः । रुदितनिर्बन्धेन—अत्यन्तरोदनपूर्वकम् । राज्ञे—राजसमीपे । समगिरतां प्रतिज्ञातवत्यौ । भुजङ्गो विटः । विप्रलभ्य प्रतार्य । नाशयिष्यति—अप-
वाहयिष्यति । धनाद् ऋते—अर्थेन विना । तत्स्वजनः—रागमञ्जर्याः मात्रादिः । धनदाय—वित्तदायिने पुरुषाय । असौ रागमञ्जरी । अभ्युपगच्छति स्वीकरोति । इति—इति हेतोः, अत्र अस्मिन् विषये । मया—अपहारवर्माणा । आवर्ज्य वशीकृत्य । गूढं गुप्तरूपेण ।

(४४) शाक्यभिष्कुकीं बौद्धसंन्यासिनीम् । चीवरपिण्डदानादिना वस्त्रखण्ड-
भोजनादिदानेन । उपसंगृह्य वशीकृत्य । तन्मुखेन दूतीमुखेन । बन्धक्या—कुल-

(४३) राजाने, उन लोगोंके आग्रहसे, (रागमञ्जरीको बुलाकर जैसा काममञ्जरी और माधवसेनाने कहा था ।) उसी प्रकारसे, उपदेश किया । तब भी उसने उस उपदेशका अनादर ही किया । जिससे उन लोगोंने अति विलाप करते हुए राजासे यह कहा कि, (इस विषयमें निम्नांकित आज्ञा होनी चाहिये) ‘यदि कोई भी विट, हम लोगोंकी इच्छाके विरुद्ध, इस बालिकाको फुसलाकर इसे प्रतारित करेगा; वह चोरके सनान दण्डका भागी होगा ।’ ऐसी स्थितिमें विना द्रव्यके उसके स्वजन माता आदि राजा ही न होंगे । और द्रव्यदाताको वह रागमञ्जरी स्वीकार न करेगी । इस विषयमें उचित उपाय विचारिये । यह श्रवण करके मैंने (अपहारवर्माने) कहा—‘इसमें विचारना ही क्या है ।’ गुणोंसे उस रागमञ्जरीको वश करके गुप्तरूपसे द्रव्य द्वारा उसके स्वजनोंको सन्तुष्ट कर लेंगा ।

(४४) इसके पश्चात्—काममञ्जरी की, बौद्धसंन्यासिनी धर्मरक्षिता नामकी मुख्य दूतीको वस्त्रखण्डान्नदानद्वारा वश करके उसी दूतीके मुखसे उस कुलटा काममञ्जरीसे

बन्धमकरवम्—‘अजिनरत्नमुदारकान्मुषित्वा मया तुभ्यं देयम्, यदि प्रति-
दानं रागमञ्जरी’ इति । सोऽहं संप्रतिपन्नायां च तस्यां तथा तदर्थं संपाद्य
मद्गुणोन्मादिताया रागमञ्जर्याः करकिसलयमग्रहीषम् । यस्यां च निशि
चर्मरत्नस्तेयवादस्तस्याः प्रारम्भे कार्यान्तरापदेशेनाहूतेषु शृण्वत्स्वेव नाग-
रमुख्येषु मत्प्रणिधिर्विमर्दकोऽर्थपतिगृह्यो नाम भूत्वा धनमित्रमुल्लङ्घ्य
बहुतर्जयत । उक्तं च धनमित्रेण—‘मद्र, कस्तवार्थो यत्परस्य हेतोर्मा-
क्रोशसि । न स्मरामि स्वल्पमपि तवापकारं मत्कृतम्’ इति । स भूयोऽपि
तर्जयन्निवात्रवीत्—‘स एष धनगर्वो नाम, यत्परस्य भार्या शुल्कक्रीतां
पुनस्तत्पितरौ द्रव्येण विलोभ्य स्त्रीचिकीर्षसि । त्रवीषि च—‘कस्तवाप-

टया । सहेति शेषः । पणबन्धं शुल्कादिदानव्यवस्थाम् । उदारकात् धनमित्रात् ।
मुषित्वा चोरयित्वा । प्रतिदानमिति—विनिमयरूपेण रागमञ्जरीं ददासि चेदित्यर्थः ।
संप्रतिपन्नायां स्वीकृतायाम् । तदर्थं तत्प्रयोजनं चर्मभक्षिकादानरूपम् । मद्गुणो-
न्मादिताया—मद्गुणमुग्धायाः । करकिसलयं पाणिपल्लवम् । चर्मरत्नस्तेयवादः—
चर्मभक्षिकाचौर्यवात्ताप्रचारः, अभूदिति शेषः । तस्याः रात्रेः । प्रारम्भे—प्रदोषे
इत्यर्थः । कार्यान्तरापदेशेन—अन्यकार्यच्छ्लेन । आहूतेषु—आकारितेषु । नागर-
मुख्येषु—नगरप्रधानपुरुषेषु । मत्प्रणिधिर्मम गुप्तचरः । अर्थपतिगृह्यः अर्थपतिपत्नी-
यः । नृमेति अलीकसम्भावनायाम् । उल्लङ्घ्य मर्यादामतिक्रम्य । बहु—अनेक-
प्रकारम् । अतर्जयत् भीषयामास । अर्थः प्रयोजनम् । हेतोः निमित्तम् । आक्रो-

पणबन्धं शुल्कादिदान-व्यवस्था की कि,—‘धनमित्रसे चुराकर ‘चर्मरत्नभस्त्रिका’ को मैं
तुम्हें दूंगा, यदि तुम मुझे उसके विनिमयमें रागमञ्जरी दों’ उस काममञ्जरीके स्वीकार
करनेपर मैंने उसे चर्मरत्नभस्त्रिका का प्रबन्ध करके मेरे गुणोंसे उन्मुग्ध (प्रफुल्लित) राग-
मञ्जरीके पाणिपल्लवोंको ग्रहण किया । जिस रातमें चर्मरत्नभस्त्रिकाकी चौर्यवात्ता प्रकाश
होनेवाला था, उसके पूर्व में ही अन्य कार्यके छलसे नगरके प्रधान पुरुषोंको एकत्र करके
मेरे गुप्तचर विमर्दकने जो अर्थपत्निका पक्षीय हो गया था, धनमित्रका अनादर किया और
अनेक प्रकारसे डराया । धनमित्रने कहा—‘इसमें आपका क्या प्रयोजन है जो आप दूसरे
के निमित्त मुझे गाली देते हैं । मेरे द्वारा आपका स्वल्प भी अपकार हुआ हो इसका भी
मुझे स्मरण नहीं है ।’ वह विमर्दक पुनः डरवाते हुए धनमित्रसे बोला—‘यही धनका गर्व
है, कि दूसरेकी स्त्रीको जो धनके द्वारा खरीदी गयी थी । फिरसे उसके माता-पिताको
धनके लोभमें फंसाकर उसी (परस्त्री) को स्वीकार करना चाहते हो’ । और कहते हो—

कारो मत्कृतः' इति, ननु प्रतीतमेवैतत् 'सार्थवाहस्यार्थपतेर्विमर्दको बहि-
श्चराः प्राणाः' इति ।

(४५) सोऽहं तत्कृते प्राणानपि परित्यजानि । ब्रह्महत्यामपि न
परिहरामि । 'ममैकरात्रजागरप्रतीकारस्तवैव चर्मरत्नाहंकारदाहज्वरः'-
इति । तथा ब्रुवाणश्च पौरमुख्यैः सामर्थ्यं निषिध्यापवाहितोऽमून । इयं च
वार्ता कृत्रिमार्तिना धनमित्रेण चर्मरत्ननाशमादावेवोपक्षिप्य पार्थिवाय
निवेदिता । स चार्थपतिमाहूयोपहरे पृष्ठवान् 'अङ्ग, किमस्ति कश्चिद्विम-
र्दको नामात्र भवतः' इति । तेन च मूढात्मना 'अस्ति देव, परं मित्रम्' ।

ज्ञासि निन्दसि । मत्कृतं मया कृतम् । अपकारमिति स्मरामीत्यस्य कर्म । स विम-
र्दकः । धनगर्वः अर्थमदः । शुकक्रीतां अर्थविनिमयेन गृहीताम् । द्रव्येण
अर्थेन । स्वीचिकीर्षसि स्वीकृतुमिच्छसि । प्रतीतं प्रसिद्धम् । बहिश्चराः प्राणाः
परममित्रम् ।

(४५) सोऽहं-विमर्दकः । तत्कृते अर्थपतिनिमित्तम् । परिहरामि त्यजामि ।
ब्रह्महत्यामपि न गणयामीति भावः । एकरात्रेति-एकरात्रं जागरो जागरणमेव
प्रतीकारो वैरशुद्धिर्यस्य सः । चर्मरत्नेति-चर्मरत्नस्याहंकारः मम चर्मरत्नमस्तीति
गर्वः स एव दाहज्वर ऊष्मा । तव चर्मरत्नापहरणं ममैकरात्रजागरणसाध्यं तेन च
ते चर्मरत्नाहंकारमपनयामीति भावः । ब्रुवाणः वदन् । सामर्थ्यं सक्रोधम् । अपवा-
हितः दूरीकृतः । कृत्रिमार्तिना-कृत्रिमा स्वाभाविकेतरा आर्तिः पीडा यस्य तेन ।
आदौ प्रथमम् । उपक्षिप्य प्रस्तूय । पार्थिवाय राज्ञे । निवेदिता विज्ञापिता वार्त्तेति
शेषः । स पार्थिवः । उपहरे एकान्ते । तेन अर्थपतिना । मूढात्मना अवपशुद्धिना ।

मैंने आपका कौनसा अपकार किया है ।' यह तो प्रसिद्ध ही है कि, मैं सार्थवाह अर्थपतिका
परममित्र हूँ ।

(४५) 'मैं उसके (अर्थपतिके) लिये प्राणोंको भी त्याग सकता हूँ । ब्रह्महत्याको
भी नहीं गिनता हूँ मेरे एक रातका जागरण तुम्हारे चर्मरत्नरूपी अहंकारके दाहज्वरकी
वैरशुद्धिके लिए काफी है ।' ऐसी क्रोधपूर्ण व.गो बोलनेवाले विमर्दको मुख्यनगरवासियोंने
मनाकर हटा दिया । राजासे, उस चर्मरत्नमस्त्रिकाकी चोरीकी वार्ताका प्रथम उपक्षेप
करके बनावटी पीडाका बढ़ाना करनेवाले धनमित्रने निवेदित कर दिया । उस राजाने अर्थ-
पतिकी एकान्तमें गुला करके पूछा—हे अङ्ग ! (मित्र !) विमर्दक नामक कोई व्यक्ति
तुम्हारे यहां है ?' उस मन्दबुद्धिने कहा—'हे देव ! मेरा परम मित्र है ।' उससे आपका

कश्च तेनार्थः' इति कथिते राज्ञोक्तम्—'अपि शक्नोषि तमाह्वातुम्' इति ।
'बाढमस्मि शक्तः' इति निर्गत्य स्वगृहे वेशवाटे द्यूतसभायामापणे च
निपुणमन्विष्यन्नोपलब्धवान् । कथं वोपलभ्येत स वराकः । स खलु वि-
मर्दको मद्ग्राहितत्वदभिज्ञानचिह्नो मन्नियोगात्त्वदन्वेषणाप्योज्जयिनीं तद-
हरेष प्रातिष्ठत । अर्थपतिस्तु तमदृष्ट्वा तत्कृतमपराधमात्मसंबन्धं मत्वा
मोहाद्भयाद्वा प्रत्याख्याय पुनर्धनमित्रेण विभाविते कुपितेन राज्ञा निगृह्य
निगडबन्धनमनीयत ।

(४६) तेष्वेव दिवसेषु विधिना कल्पोक्तेन चर्मरत्नं दोग्धुकामा
काममञ्जरी पूर्वदुग्धं क्षपणीभूतं विरूपकं रहस्युपसृत्य ततोऽपहृतं सर्वम-

परमत्यन्तम् । तेन विमर्दकेन । अर्थः प्रयोजनम् । बाढमित्यङ्गीकारार्थकमव्ययम् ।
वेशवाटे वेश्यागृहमार्गे । निपुणं सावधानम् । स वराकः तुच्छो विमर्दकः । मद्-
ग्राहितेति—मया ग्राहितं घोषितं तव राजवाहनस्य अभिज्ञानचिह्नं परिचयसूचकं
यस्मै सः । मन्नियोगात् मदादेशात् । त्वदन्वेषणाय—तव भवतो राजवाहनस्या-
न्वेषणमनुसन्धानं तस्मै । तद्वहः तस्मिन् दिने । प्रातिष्ठत चलितोऽभवत् । तत्कृतं
विमर्दकविहितम् । आत्मसम्बन्धं-स्वकीयम् । प्रस्थाख्याय विपरीतमुक्त्वा
अस्वीकृत्य वा । विभाविते-प्रमाणीकृते । निगृह्य बलाद् धृत्वा । निगडबन्धनं-
पादयोः शृङ्खलबन्धनम् । अनीयत प्रापितः ।

(४६) विधिना-अनुष्ठानेन । कल्पोक्तेन-चर्मरत्ननियमोक्तेन । दोग्धु-
कामा रत्नदोहनेच्छुः । पूर्वदुग्धं-प्राग्गृहीतसर्वस्वम् । क्षपणीभूतं—बौद्धमिश्रकम् ।

क्या प्रयोजन है ? ऐसा कहनेपर राजाने कहा—'क्या उसे जुला सकते हो ?' (अर्थपतिने
कहा—) 'अतिसमर्थ हूँ ।' इसके पश्चात् अर्थपतिने अपने घर जाकर विमर्दको वेश्याओंके
पथोंमें, जुआखानोंमें, बाजारोंमें खोजवाया । लेकिन, वह सावधान विमर्दक न मिला । भला
वह तुच्छ (हीन) विमर्दको कैसे पावे ? वह विमर्दक तो मेरे द्वारा बोधित कराये हुए परि-
चय-सूचक चिह्नसे और मेरे आदेशसे आपको (राजवाहनको) खोजनेके लिए उसी दिन
ही उज्जयिनी—(उज्जैन—) के लिए प्रस्थान कर चुका था । अर्थपतिने विमर्दको न पा
करके विमर्दकद्वारा किये अपराधको अपने ऊपर मान करके, मोहसे अथवा भयसे अस्वी-
कार करनेपर फिरसे धनमित्रके आविष्कृत करने तक राजाने क्रोधसे अर्थपतिकी बेड़ी
पहिना दी ।

(४६) उन्हीं दिनोंमें चर्मरत्नमस्त्रिकाको नियमोक्त विधिसे दुहनेकी इच्छा करने
वाली काममञ्जरी जो पहले बौद्धमिश्रक विरूपकका धन ले चुकी थी । उस बौद्धमिश्रक-

र्थजातं तस्मै प्रत्यर्घ्यं सप्रश्रयं च बह्वनुनीय प्रत्यागमत् । सोऽपि कथंचि-
न्निर्ग्रन्थिकग्रहान्मोचितात्मा मदनुशिष्टो हृष्टतमः स्वधर्ममेव प्रत्यप-
द्यत । काममञ्जर्यपि कतिपयैरेवाहोभिरश्मन्तकशेषमजिनरत्नदोहाशया
स्वमभ्युदयमकरोत् ।

(४७) अथ मत्प्रयुक्तो धनमित्रः पार्थिवं मिथो व्यज्ञापयत्—‘देव,
येयं गणिका काममञ्जरी लोभोत्कर्षाल्लोभमञ्जरीति लोकावक्रोशपात्रमा-
सीत्, साद्य मुसलोलूखलान्यपि निरपेक्षं त्यजति । तन्मन्ये मच्चर्मरत्नलाभं

विरूपकं—वसुपालितापरनामकम् । ततस्तस्माद्विरूपकात् । तस्मै विरुपकाय ।
प्रत्यर्घ्यं दत्त्वा । सप्रश्रयं—सविनयम् । सप्रश्रयमिति पाठे सशपथम् । प्रत्यागमत्
प्रतिगतवती । सोऽपि—विरूपकोऽपि कथञ्चित् केनापि प्रकारेण । निर्ग्रन्थिकग्रहात्—
निर्ग्रन्थिकः क्षपणकाचारः स एव ग्रह उत्पातविशेषस्तस्मात् । ‘निर्ग्रन्थोऽर्हन् क्षप-
णकः श्रमणो जिन इत्यपीत्यमरः । निर्ग्रन्थस्यायमिति निर्ग्रन्थिको निर्ग्रन्थाचार
इत्यर्थः । मदनुशिष्टः मया बोधितः । स्वधर्मं वैदिकधर्मम् । प्रत्यपद्यत—पुनरग्रहीत् ।
अश्मन्तकशेषम् । अश्मन्तकं चुल्लिः शेषोऽवशिष्टं यस्मिन् तमिति स्वमभ्युद-
यमित्यस्य विधेयविशेषणम् । ‘अश्मन्तमुद्धानमधिश्नयणी चुल्लिरन्तिकेत्यमरः ।
स्वमभ्युदयं स्वकीयसम्पदम् । काममञ्जरी सर्वाण्येव स्वधनानि तथा व्यतरद् यथा
चुल्लिमात्रमेव गृहेऽवशिष्टमासीदिति भावः ।

(४७) मत्प्रयुक्तः मयोपदिष्टः । पार्थिवं राजानम् । लोभोत्कर्षात् लोभातिशयात्-
त् । लोकावक्रोशपात्रं अनापवादभाजनम् । निरपेक्षं निर्विचारं यथा तथा । त्यजति
वृद्धाति । तत्—तस्मात्कारणात् । मच्चर्मरत्नलाभं मदीयचर्मरत्नप्राप्तिम् । हेतुं

(क्षपणक—) को एकान्तमें जुड़ाया तथा उस बौद्धभिक्षुसे जो धन पहले प्राप्त किया था
उस धनको बौद्धभिक्षुको विनयपूर्वक देते हुए तथा उस भिक्षुकी बहुत सम्मान्यता करके
पुनः घर पर लौट आयी । वह बौद्धभिक्षु भी किसी प्रकारसे अर्हन् सिद्धान्तकी वेदनाओंसे
युक्त हो करके मेरे आदेशोंसे प्रसन्न वदन होकर अपने वैदिक-धर्ममें लौटकर आ गया ।
काममञ्जरीने भी थोड़े ही दिनोंमें अपने अभ्युदयके लिये चर्मरत्नभक्षिका बुढ़नेकी इच्छासे
सब धनको दान करके केवल चुल्हीमात्र अवशिष्टा अपनेको बना डाला ।

(४७) तरपश्चात् मेरे द्वारा उपदिष्ट धनामत्रने एकान्तमें राजासे कहा—‘हे देव !
आजकल जो यह काममञ्जरी वैश्या है । वह अतिशय लोभके कारण, लोभमञ्जरीकी तरह
जनोंके द्वारा अपवादधारिणी हो रही है । वह आज मूषक, ओखली भी अविचारसे त्याग

हेतुम् । तस्य खलु कल्पस्तादृशः । वणिग्भ्यो वारमुख्याभ्यश्च दुग्धे नान्येभ्य इति हि तद्रता प्रतीतिः । अतोऽमुष्यामस्ति मे शङ्का' इति । सा सद्य एव राज्ञा सह जनन्या समाहूयत ।

(४८) व्यथितवर्णनेव मयोपह्वरे कथितम्—'नूनमार्थे, सर्वस्वत्यागादतिप्रकाशादाशङ्कनीयचर्मरत्नलाभा । तदनुयोगायाङ्गराजेन समाहूयसे । भूयोभूयश्च निर्वद्धया त्वया नियतमस्मि तदागतित्वेनाहमपदेश्यः । ततश्च मे भावी चित्रवधः । मृते च मयि न जीविष्यत्येव ते भगिनी ।

तादृशदानस्य कारणम् । मन्ये-निश्चिनोमि । तस्य चर्मरत्नस्य । कस्यो नियमः । तादृशः पूर्वोक्तप्रकारः । अमुष्यां काममञ्जरीम् । शङ्का-चौर्यसन्देहः । सा काममञ्जरी । सद्यः तस्मिन्नहनि । जनन्या रागमञ्जरीमात्रा । सहेति सम्बध्यते ।

(४८) व्यथितवर्णेन-दैन्यपूर्णेन । मया अपहारवर्मणम् । उपह्वरे एकान्ते । अतिप्रकाशात्-सर्वजनसंवेद्यात् । आशङ्कनीयेति-आशङ्कनीयः संशयनीयः चर्मरत्नस्य लाभो यस्याः सा । त्वया चर्मरत्नं लब्धमिति सर्वे संशेरस इति भावः । तदनुयोगाय-तत्प्रश्नं कर्तुम् । भूयो भूयः पुनः पुनः । निर्वद्धया साग्रहं पृष्टया । नियतं अवश्यम् । तदागतित्वेन चर्मरत्नप्राप्तिहेतुत्वेन । अपदेश्यः वक्तव्यः । चित्रवधः-विचित्रनिधनम् । आस्वाभाविकं मरणमिति भावः । ते भगिनी-रागम-

रही है । उस चर्मरत्नभस्त्रिकाकी दोहनक्रिया इसी रीतिसे है । बेइया और बनिया ही इसे दुह सकते हैं । अन्य लोग नहीं दुह सकते । इसलिए उसीपर विश्वास होता है कि, उसी बेइयाने मेरी चर्मरत्नभस्त्रिका प्राप्त की है । उसी पर शङ्का है । राजाके द्वारा वह काममञ्जरी माताके साथ तुरत बुलायी गयी ।

(४८) मैंने (अपहारवर्माने) बनावटी दुःखमयवेष करके काममञ्जरीसे एकान्तमें जा करके कहा—'हे आर्य्य ! आपने अपना सम्पूर्ण धन दान कर दिया है इस हेतुसे सबको पूर्ण सन्देह हो गया है कि, आपके (काममञ्जरीके) पास चर्मरत्नभस्त्रिका है । उसीके विषयमें पूछनेके लिये राजाने आपको बुलाया है । राजा द्वारा आज्ञापूर्वक बार-बार पूछे जानेपर कि, यह चर्मरत्नभस्त्रिका आपको (काममञ्जरीको) कैसे मिली ? कहाँ मिली ? आदि तो आप (काममञ्जरी) अवश्य मेरा नाम बतलावेंगी । उसपर मेरा विचित्र रीतिसे निषण हो जायगा' । (मेरे अपहारवर्माके) इस अस्वाभाविक रीतिके मरणसे आपको वहिन रागमञ्जरी भी जीवित न रहेगी । आप (काममञ्जरी) दरिद्रावस्थामें हैं ही ।

त्वं च निःस्वीभूता । चर्मरत्नं च धनमित्रमेव प्रतिभजिष्यति । तदियमा-
पत्समन्ततोऽनर्थानुबन्धिनी । तत्किमत्र प्रतिविधेयम्' इति ।

(४६) तथा तज्जनन्या चाश्रूणि विसृज्योक्तम्—'अस्येवैतदस्मद्वा-
लिश्याभिर्भिन्नप्रायं रहस्यम् । राज्ञश्च निर्वन्धाद् द्विस्त्रिचतुर्निहृत्यापि निय-
तमागतिरपदेश्यैव चोरितस्य त्वयि । त्वयि त्वपदिष्टे सर्वमस्मत्कुटुम्बम-
वसीदेत् । अर्थपतौ च तदपयशो रुढम् । अङ्गपुरप्रसिद्धं च तस्य
कीनाशस्यास्माभिः संगतम् । अमुनैव तदस्मभ्यं दत्तमित्यपदिश्य वर-
मात्मा गोपायितुम्' इति मामभ्युपगमय्य राजकुलमगमताम् । राज्ञानुयुक्ते

अरी । निःस्वीभूता—दरिद्रीकृता । प्राप्तंभजिष्यति—प्राप्स्यति । समन्ततः सर्वतः ।
अनर्थानुबन्धिनी—अनर्थोत्पादिका । अत्रास्मिन् विषये । प्रतिविधेयं कर्तव्यम् ।

(४९) तथा काममञ्जरी । तज्जनन्या तन्मात्रा च । अस्येवैतत्—सत्यमेवै-
तत् । अस्मद्वालिश्यात्—अस्माकं मूर्खतया । निर्मिन्नप्रायं—बाहुल्येन प्रकाशि-
तम् । निर्वन्धाद् आग्रहातिशयात् । द्विर्द्विवारम् । त्रिस्त्रिवारं चतुश्चतुर्वारम् ।
द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजिति सुच प्रत्ययः । निहृत्य संगोप्य । आगतिः प्राप्तिहेतुत्वम् ।
चोरितस्य अपहृतस्य पदार्थस्य । अपदिष्टे कीर्तिते चोरित्वेनेति शेषः । अवसीदेत् ।
विनश्येत् । तदपयशः—चर्मरत्नचौर्यापवादः । रुढं प्रसिद्धम् । तस्य अर्थपतेः ।
कीनाशस्य—क्षुद्रस्य । संगतं मैत्री । अमुना अर्थपतिना । तत्—चर्मरत्नम् । वरं
मनागिष्टः । गोपायितुं रक्षितुम् । अभ्युपगमय्य बोधयित्वा । अगमतां गतवन्तौ ।

चर्मरत्नमस्त्रिका—जिससे धनकी प्राप्ति होनेकी आशा है वह भी—धनमित्रकी ही मिल
जायगी । इस कारणसे यह आपत्ति सर्वथा अनर्थकारिणी है अत एव इस विषयमें क्या
उपाय करना चाहिये ।

(४९) इस पर वह काममञ्जरी और उसकी माता माधवसेनाने आँख से आँसुओंको
छोड़ते हुए कहा—'यह सर्वदा सत्य है कि, हम लोगोंकी मूर्खताके कारण ही यह रहस्य
बहुलतासे प्रकाशित हो गया है । राजाके अतिशय आग्रहसे यदि आपने दो बार तीन बार
चार बार बातको छिपानेपर फिर अपहृत (चोरी की हुई) वस्तुके विषयमें कद दिया
तो, आप पर ही चोरीका सन्देह हो जायगा । और आपके नाम-कथनसे हमारा सारा
परिवार विनष्ट हो जायगा । वह चर्मरत्नमस्त्रिका का चौर्यापवाद अर्थपतिके लिए प्रसिद्ध
हो चुका है । अङ्गपुरमें यह प्रसिद्धि है ही कि, उस क्षुद्र अर्थपतिके साथ हम लोगोंकी मैत्री
है । ऐसी अवस्थामें हम लोग यह कह करके अपनी रक्षाका उपाय ठीक सोचती हैं कि यह
चर्मरत्नमस्त्रिका मुझे उसी अर्थपति ने दी है ।' ऐसा मुझे समझा करके वे लोग राजदरबारमें

च 'नैष न्यायो वेशकुलस्य यदातुरपदेशः । न ह्यर्थेन्यायार्जितैरेव पुरुषा वेशमुपतिष्ठन्ति' इत्यसकृदतिप्रणुद्य कर्णनासाच्छेदोपक्षेपभीषिताभ्यां दग्धबन्धकीभ्यां स एव तपस्वी तस्करत्वेनार्थपतिरग्राह्यतः ।

(५०) कुपितेन च राज्ञा तस्य प्राणेषूद्यतो दण्डः । प्राञ्जलिना धनमित्रेणैव प्रत्यविध्यत—'आर्य, मौर्यदत्त एष वरो वणिजाम् ईदृशेष्वपराधेष्वसुभिरवियोगः । यदि कुपितोऽसि हृतसर्वस्वो निर्वासनीयः पाप एषः' इति । तन्मूला च धनमित्रस्य कीर्तिरप्रथत । अप्रीयत च भर्ता ।

अनुयुक्ते-पृष्टे । न्यायः नियमो रीतिर्वा । वेशकुलस्य वेश्याजनस्य दातुरपदेशः दातृनामकीर्तनम् । नहीति-अन्यायार्जितेनार्थेनैव प्रायो वेश्यासु आसक्ता भवन्ति पुरुषा इति भावः । असकृत् पुनः पुनः । अतिप्रणुद्य परिहृत्य निहृत्य वा । कर्ण-योर्नासायाश्च छेदः कर्त्तुं तस्योपक्षेपः प्रस्तावस्तेन भीषिताभ्यां तर्जिताभ्याम् । यदि पुनर्मिथ्या कथयिष्यसि तदा कर्णनासिकच्छेदं करिष्यामीति भयं प्रदर्शितमिति भावः । दग्धबन्धकीभ्यां भाग्यहीनगणिकाभ्यां काममञ्जरीतुञ्जननीभ्याम् । तपस्वी-निर्दोषः । अग्राह्यतः ग्राहितो राज्ञेति शेषः ।

(५०) तस्य अर्थपतेः । उद्यत ऊर्ध्वोद्धृतः । प्राणदण्डो विहित इत्यर्थः । प्रत्यविध्यत निवारितः । मौर्यदत्तः-मौर्येण चन्द्रगुप्तेन नीतिशास्त्रकर्त्ता दत्तोऽर्पितः । वणिजां वेश्यानाम् । ईदृशेषु-चौर्यादिषु । असुभिः प्राणैः । अवियोगः अविच्छेदः । पतादशेनापराधेन वेश्यानां प्राणदण्डो न कर्त्तव्य इति भावः । हृत-सर्वस्वः गृहीतधनः । निर्वासनीयः देशाग्निष्कासनीयः । तन्मूला-अर्थपतिप्राण-

चली गयी । राजा द्वारा पूछे जानेपर (उन्होंने कहा)—'राजन् । यह वेश्याओंका धर्म नहीं है कि, वे दाताओंका नाम बतलावें । और यह भी बात नहीं है कि जो धन वेश्याओंके यहां आता है वह न्यायार्जित ही हो, (क्योंकि) प्रायः अन्यायार्जित धनवाले पुरुष वेश्याओं पर आसक्त होते हैं और न्यायार्जित धनवाले ही पुरुष वेश्याओंके यहां आते हैं ।' ऐसे वाक्योंसे बार-बार छिपाने पर भी जब माग्यहीना उन वेश्याओंको कान-नाक काटनेकी धमकी दी गयी तो, उन लोगोंने डर करके निर्दोष अर्थपतिको चोर बतलाया ।

(५०) राजाने क्रोध करके उस अर्थपतिके लिए प्राणदण्डकी आज्ञा दे दी । ऐसी आज्ञापर धनमित्रने हाथ जोड़ करके आज्ञाका प्रतिरोध करते हुए राजासे कहा—'हे आर्य ! नीतिशास्त्रकर्त्ता महाराज चन्द्रगुप्त मौर्यका ऐसा मत है कि, ऐसे अपराधोंके लिए वेश्योंके प्राणोंको न लेना चाहिये । अपितु, उनका सर्वस्वहरण करके उन्हें राज्यसे निर्वासित कर देना चाहिये ।' यदि आप कुपित ही हैं, तो, इसका सर्वस्व अपहरण कर लें और इसे

पटच्चरच्छेदशेनोऽर्थपतिरर्थमत्तः सर्वपौरजनसमक्षं निरवास्यत । तस्यैव
द्रव्याणां तु केनचिदवयवेन सा वराकी काममञ्जरी चर्मरत्नसृगवृष्णि-
कापविद्धसर्वस्वा सानुकम्पं धनमित्राभिनोदितेन भूपेनान्वगृह्यत । धन-
मित्रश्चाहनि गुणिनि कुलपालिकामुपायंस्त । तदेवं सिद्धसंकल्पो राग-
मञ्जरीगृहं हेमरत्नपूर्णमकरवम् ।

(५१) अस्मिंश्च पुरे लुब्धसमृद्धवर्गस्तथा मुषितो यथा कपालपाणिः
स्वैरेव धनेर्मद्विभ्राणितैः समृद्धीकृतस्यार्थिवर्गस्य गृहेषु भिक्षार्थमभ्रमत् ।
न ह्यलमतिनिपुणोऽपि पुरुषो नियतिलिखितां लेखामतिक्रमिषुम् । यतोऽ-

रक्षणमिमित्ता । अग्रयत-विख्याताऽभवत् । भर्ता स्वामी-राजेत्यर्थः । पटच्चरेति-
पटच्चरं जीर्णवस्त्रं तस्य खण्डः खण्डः शेषोऽवशिष्टो यस्य सः । कौपीनमात्राव-
शेष इत्यर्थः । तस्यैव अर्थपतेरेव । द्रव्याणां धनानाम् । अवयवेन अंशेन । चर्म-
रत्नेति-चर्मरत्नस्य सृगवृष्णिकया मरीचिकया अपविद्धं नाशितं सर्वस्वं यथा सा ।
सानुकम्पं सकृपम् । धनमित्राभिनोदितेन धनमित्रप्रेरितेन । अन्वगृह्यत अनु-
गृहीता । गुणिनि प्रशस्ते अहनीत्यस्य विशेषणम् । उपायंस्त परिणीतवान् ।
सिद्धसंकल्पः सिद्धमनोरथः । अपहारवर्मेति शेषः ।

(५१) लुब्धेति । लुब्धानां धूर्तानां समृद्धानां धनिनां वर्गः समूहः । कपाल-
पाणिः-खर्परहस्तः । स्वैरेव निजैरेव । मद्विभ्राणितैर्मया दत्तैः । समृद्धीकृतस्य
पुष्टस्य धनीकृतस्येति यावत् । लुब्धानां धनान्यपहृत्य मया याचकेभ्यो दत्तानि ।
साम्प्रतं लुब्धानां धनेनैव ये समृद्धा याचकास्तेषां गृहेष्वेव ते लुब्धा भिक्षार्थं

निर्वासित कर दें । यही इसके पापका दुष्परिणाम होगा । अर्थपतिके प्राण बचानेके कारण
धनमित्रकी कीर्ति भी फैल गयी । और राजा भी धनमित्रपर प्रसन्न हो गया । कौपीनवेश
बना करके सब पुरवासियोंके सामने ही अर्थपतिको राज्य-निर्वासित करा दिया । उसी
अर्थपतिके धनका कुछ भाग उस तुच्छा काममञ्जरीको भी दिला दिया जो चर्मरत्नमञ्जिका
को दुहनेकी इच्छासे अपना सर्वस्व दान कर चुकी थी । धनमित्रकी प्रेरणासे राजाने
प्रसन्नता प्रकट की । धनमित्रने शुभ दिवसमें कुलमालिकाके साथ पाणिग्रहण कर लिया ।
मैंने (अपहारवर्माने) भी इस प्रकारसे सिद्धमनोरथ होने पर रागमञ्जरीके गृहको सुवर्ण,
रत्न आदिसे परिपूर्ण कर दिया ।

(५१) इस नगरमें जितने भी धूर्त धनिक-समुदाय थे, उनके धनोंको इस रीतिसे
आहरण करा दिया । जिससे उनके पास केवल एक-एक खर्परमात्र हाथोंमें अवशिष्ट रह
गया । मेरे द्वारा वितरित किये हुए अपने ही धनको वे लोग उन याचकोंके घरपर मांगते

हमेकदा रागमञ्जर्याः प्रणयकोपप्रशमनाय सानुनयं पायितायाः पुनःपुनः प्रणयसमर्पितमुखमधुगण्डूषमास्वादमास्वादं मदेनास्पृश्ये । शीलं हि म-
दोन्मादयोरमार्गेणाप्युचितकर्मस्वेव प्रवर्तनम् । यदहमुपोढमदः 'नगरमिद-
मेकयैव शर्वर्या निर्धनीकृत्य त्वद्भवनं पूरयेयम्' इति प्रव्यथितप्रियतमा-
प्रणामाञ्जलिशपथशतातिवर्ती मत्तवारण इव रमसच्छिन्नशृङ्खलः कयापि
घाट्या शृगालिकाख्ययानुगम्यमानो नातिपरिकरोऽसिद्धितीया रंहसा परे-

गच्छन्तीति भावः । अलं समर्थः । अतिनिपुणः अतिचतुरः । नियतिलिखितां
विधिनिर्दिष्टां लेखां गणनाम् । अतिक्रमितुमुत्कण्ठयितुम् । अहमपहारवर्मा । प्रण-
यकोपप्रशमनाय मानभक्षनाय । पायितायाः कृतपानावाः सुरामिति शेषः । प्रण-
येति-प्रणयेन प्रेम्णा समर्पितं दत्तं यन्मुखमधुनो मुखामृतस्य गण्डूषं तत् । आस्वा-
दमास्वादम्-पुनः पुनरास्वाद्य । णमुल् । मदेन मत्ततया । अस्पृश्ये स्पृष्टोऽभवम् ।
मत्तोऽभवमित्यर्थः । शीलं स्वभावः । मदोन्मादयोः-मदो मत्तता-उन्मादः क्षि-
प्तता तयोः शीलमित्यनेन सम्बन्धः । अमार्गेण विरुद्धमार्गेण । उचितकर्मसु
अभ्यस्तकार्येषु । प्रवर्तनं प्रवृत्तिः । एतदेव शीलं मदोन्मादयोः । उपोढमदः
अतिशयमत्तः । प्रव्यथितेति-प्रव्यथिता दुःखिता या प्रियतमा राजमञ्जरी तस्याः
प्रणामाञ्जलिना यत् शपथशतं तदतिक्रम्य वर्त्तत इति । रमसच्छिन्नशृङ्खलः-रम-
सेन वेगेन च्छिन्ना शृङ्खला बन्धनरज्जुर्येन सः । नातिपरिकरः स्वल्पपरिजनः ।

डोलने लगे, जिन्हें मैंने समझ कर दिया था । परम प्रवीण मनुष्य भी प्रह्लाकी
लिखित रेखाको मिटाने में सर्वदा असमर्थ ही रहते हैं । एक दिनकी घटना है कि, मैंने
रागमञ्जरीके प्रणयकोपके शमनार्थ प्रेमसे उसके मुखके अमृत-गण्डूषका बार-बार आस्वादन
किया । और मैं प्रेमसे पान करता हुआ, मन्दोन्मत्त हो गया । मद और उन्माद दोनोंका
यही स्वभाव है कि, उनके वशीभूत होनेपर भी मनुष्य पूर्वकी अभ्यस्त उचित प्रवृत्तिकी
ओर ही प्रवृत्त होता है । मैं उस कालमें अति मदोन्मत्त था । 'मैं एक ही रातमें इस
नगरको निर्धन बना करके तुम्हारे घरको धनसे पाट दूंगा ।' (आदि बक रहा था) ।
दुःखिता प्रियतमा रागमञ्जरी द्वारा बार-बार हाथ जोड़ करके प्रणाम करनेको तथा
शपथादि खानेको न मान करके मैं उस मतवाले हाथीके समान हो गया जो बड़े वेगसे
अपनी लोहेकी सीकड़ी आदि तोड़ देता है । कोई शृगालिका नामक दूती जो (मुझे
समझाने) मेरे पीछे आ रही थी । उससे अनुगम्यमान मैं स्वल्पपरिजनवाला एक हाथमें
तलवार लिये हुए वेगसे मार्गपर आ गया । नगररक्षक पुरुष जो मुझे चोर समझ करके

णोदचलम् । अभिपततोऽपि नागरिकपुरुषानशङ्कमेव विगृह्य तस्कर इति तेरभिहन्यमानोऽपि नातिकुपितः क्रीडन्निव मदावसन्नहस्तपतितेन निर्विशेन द्वित्रानेव हत्वावधूर्णमानतान्नदृष्टिरपतम् ।

(५२) अनन्तरमार्तरवान्विस्तृजन्ती शृगालिका ममाभ्याशमगमत् । अवध्ये चाहमरिभः । आपदा तु मदापहारिण्या सद्य एव बोधितस्तत्त्व-
णोपजातया प्रतिभया व्यचीचरम्—‘अहो, ममेयं मोहमूला महत्यापदा-
पतिता । प्रसूततरं च सख्यं मया सह धनमित्रस्य, मत्परिग्रहत्वं च राग-
मञ्जरीः । मदेनसा च तौ प्रोर्णतौ श्वो नियतं निग्रहीष्येते । तदियमिह

असिद्वितीयः खड्गमात्रसहायः । रंहसा वेगेन । परेण अतिशयितेन । अभिपततः
समुत्समागच्छतः । विगृह्य युद्धं कृत्वा । अभिहन्यमानस्ताड्यमानः । मदेति-
मदेन मत्ततया अवसन्नः शिथिलो यो हस्तस्तस्मात् पतितेन भ्रष्टेन । निर्वि-
शेन खड्गेन द्वित्रान्-द्वौ वा त्रयो वा परिमाणमेवामिति द्वित्रास्तान् ।
अवधूर्णेति-अवधूर्णमाना विह्वला तान्ना रक्तवर्णा दृष्टिर्नयने यस्य सः । अपतम् ।
भूमाविति शेषः ।

(५२) आर्तरवान्-पीडासूचकध्वनीन् । विस्तृजन्ती-मुञ्चन्ती । रुद्रती-
त्यर्थः । अभ्याशं समीपम् । अवध्ये बद्धोऽभवम् । वध्यतेः कर्मणि लङ् ।
मदापहारिण्या-मत्ततानाशिन्या । प्रतिभया-प्रज्ञया । व्यचीचरं विचा-
रितवानस्मि । मोहमूला अज्ञाननिबन्धना । आपतिता आगता । प्रसूततरं
प्रसिद्धतरम् । मत्परिग्रहत्वं मञ्जरीत्वम् । मदेनसा मदपराधेन तौ-रागमञ्जरी-
धनमित्रौ । प्रोर्णतौ-आच्छादितौ अभिभूताविति यावत् । श्वः-आगामि-
दिने । निग्रहीष्येते निग्रहं प्राप्स्यतः । प्रतिपत्तिः कर्त्तव्यम् । यथा-प्रतिपत्त्या ।

पकड़ने आये उनसे युद्ध करके तथा उनमें से दो-तीनको ताड़ित कर दिया । मैं
(अपहारवर्मा) मदके जोशमें विह्वल हो करके शिथिल हाथों युक्त तलवार रहित होकर
एवं लाल-लाल नेत्रोंको किये हुए भूमिपर गिर पड़ा ।

(५२) इसके अनन्तर पीडासूचक शब्दोंको करती हुई शृगालिका भी मेरे पास आ
गयी । मैं (अपहारवर्मा) शत्रुओं द्वारा (नगर-रक्षकों द्वारा) बांध लिया गया ।
उन्मादतत्त्वकी नाश करनेवाली आपत्तिने तत्क्षणमें ही मुझे बुद्धि दी और उसी उत्पन्न हुई
प्रज्ञासे (बुद्धिसे) मैंने विचार किया । ‘अहो ! मेरे अज्ञान निबन्धनसे यह विपुला आपत्ति

प्रतिपत्तिर्यथानुष्ठीयमानया मन्त्रियोगतस्तौ परित्रास्येते । मां च कदाचि-
दनर्थोदितस्तारयिष्यति' इति कमप्युपायमात्मनैव निर्णय शृगालिकाम-
गादिपम्—'अपेहि जरतिके, या तामर्थलुब्धां दग्धगणिकां रागमञ्जरि-
कामजिनरत्नमत्तेन शत्रुणा मे मित्रच्छब्दना धनमित्रेण संगमितवती,
सा हतासि । तस्य पापस्य चर्मरत्नमोपाद् बुद्धितुश्च ते साराभरणापहा-
रादहमद्य निःशल्यमुत्सृजेयं जीवितम्' इति ।

(५३) सा पुनरुद्धटितज्ञा परमधूर्ता साश्रुगद्गदमुदञ्जलिस्तान्पुरुषान्स-

अनुष्ठीयमानया—क्रियमाणया । मन्त्रियोगतः—महादेशात् । तौ—रागमञ्जरीधन-
मित्रौ । कदाचित्—पद्मान्तरेण । अनर्थात्—विपदः । इतः—अस्मात् । तारयिष्यति
उद्धरिष्यति । आत्मनैव स्वयमेव । अपेहि—अपसर दूरङ्गच्छेति यावत् । जरतिके
वृद्धे । सम्बोधनमेतत् । या त्वमित्यर्थः । अजिनरत्नमत्तेन—चर्मरत्नगर्वितेन । मित्र-
कामना—कपटमित्रेण । संगमितवती संयोजितवती । सा त्वम् । हता विनष्टा ।
पापस्य दुरात्मनो धनमित्रस्य । चर्मरत्नमोपात्—चर्मरत्नापहरणात् । बुद्धितुः कन्या-
या रागमञ्जरी इत्यर्थः । सारेति—सारो मूलधनम् आभरणमलङ्कारस्तयोरपहारा-
वपहरणात् । निःशल्यं निर्बाधमवश्यमिति यावत् । उत्सृजेयं त्यजेयम् ।

(५३) सा शृगालिका । उद्धटितज्ञा—उद्धटितं सूचितं जानातीति तथा ।

आ पढ़ी है । मेरे साथ धनमित्रकी प्रगाढ़ मित्रता और रागमञ्जरीका मेरे साथ पाणिग्रहणकिया
प्रसिद्धि पा रही है । मेरे इस पापसे वे दोनों धनमित्र और रागमञ्जरी अपराधी हो
जायेंगे ! (अरे !) कल वे लोग अवश्य पकड़े जायेंगे ! इसलिये अब ऐसा कोई कर्त्तव्य
करना चाहिये । जिसके करनेसे ये दोनों रागमञ्जरी और धनमित्र मेरे नियोग (आदेश)
से बच जायें । क्योंकि—'बचे रहनेसे कदाचित् वे लोग मुझे भी बचा सकें ।' इस प्रकारकी
कोई तरकीब अपने आप ही सोच करके शृगालिकासे बोला—'ओ वृद्धे ! दूर भाग ।
उस धनलोभिनी माग्यहीना वेश्या रागमञ्जरीसे और चर्मरत्न—भक्षिकासे उन्मत्त मेरे शत्रु
धनमित्रसे मित्रता करानेके छलसे तुमने समागम कराया है । सो अब तुम मारी गयी ।
उस पापी धनमित्रकी चर्मरत्न भक्षिकाके चुरानेसे तथा तुम्हारी कन्या रागमञ्जरीके
आभूषणोंके अपहरणरूपीदोषसे मैं (अपहारावर्मा) आज अवश्य प्राणोंको विसर्जित
करूंगा ।'

(५३) वह सूचितज्ञा (प्रत्युत्पन्नमतिवाली) परम कुटिलप्रवीणा आसू मर करके

प्रणामभासादितवती सामपूर्वं मम पुरस्तादयाचत—‘भद्रकाः, प्रती-
क्ष्यतां कंचित्कालं यावदस्मादस्मदीयं सर्वं मुषितमर्थजातमवगच्छेयम्’
इति । तथेति तैः प्रतिपन्ने पुनमत्समीपभासाद्य ‘सौम्य, क्षमस्वास्य दा-
सीजनस्यैकमपराधम् । अस्तु स कामं त्वत्कलत्राभिमर्शी वैरास्पदं धन-
मित्रः । स्मरंस्तु चिरकृतां ते परिचर्यामनुग्रहीतुमर्हसि दासीं रागमञ्ज-
रीम् । आकल्पसारो हि रूपाजीवाजनः । तद्वद्ब्रूहि क निहितमस्या भूषणम्’
इति पादयोरपतत् ।

(५४) ततो दयमान इवाहमब्रवम्—‘भवतु, सृत्युहस्तवर्तिनः किं

प्रत्युत्पन्नमतिरिति भावः । उदञ्जलिर्बद्धाञ्जलिः । तान् ये खलु अपहारवर्माण-
मबध्नन् आसादितवती प्राप्तवती । सामपूर्वं सविनयम् । भद्रकाः सौम्याः सम्बो-
धनम् । प्रतीक्ष्यताम्—अपेक्ष्यतां युष्माभिरिति शेषः । अस्मात् तस्करात् । मुषितं
अपेक्षितम् । अवगच्छेयं जानीयाम् । तथा—तथास्तु । तैः पुरुषैः । प्रतिपन्ने स्वी-
कृते । अस्य दासीजनस्य ममेत्यर्थः । स धनमित्रः । कामं यथेष्टम् । त्वत्कल-
त्रेति—त्वत्कलत्रं तव भार्या रागमञ्जरीमित्यर्थः । अभिमृष्टवान् धर्षितवान् इति
तथा । अत एव वैरास्पदं शत्रुताभाजनम् । चिरकृतां बहुकालविहिताम् । परि-
चर्यां सेवाम् । आकल्पसारः भूषणप्रधानः । हि यस्मात् । रूपाजीवाजनः—
वेश्याजनः । रूपेण आजीवति जीविकां करोतीति रूपाजीवा । निहितं स्थापितम् ।
अस्या रागमञ्जरीः ।

(५४) दयमानः कृपां कुर्वन् । भवतु यथा वास्तु । श्रूयतां वा । संवादे चर्त-

और बद्धाञ्जलि होकर एवं प्रणाम करती हुई उन नगररक्षकोंसे गद्गद् वाणीमें विनयके
साथ मेरे सामने ही बोली—‘हे सौम्यो ! आप लोग कुछ समय तक प्रतीक्षा करें जिससे
मैं इस चोरसे अपने चोरी गये हुए सब धनका पता लगा लूं ।’ उन रक्षकोंसे ‘तथास्तु’
ऐसी स्वीकृति पानेपर (वह) मेरे पास आयी और बोली—‘हे सौम्य ! आप इस दूतीका
एक अपराध क्षमा करें । आपकी भार्या रागमञ्जरीका अभिगामी वह धनमित्र आपका पूर्ण
शत्रु रहे । किन्तु, बहुकालसे परिचर्या करनेवाली (अपनी) दासी रागमञ्जरीके ऊपर तो,
अनुग्रह करनेकी कृपा करें । ‘रूपाजीवा—रूपसे जीवनवृत्ति चलानेवाली—वेश्याओंका
अलंकार ही मुख्य होता है । अत एव आप बतायें कि, उस रागमञ्जरीका गहना (आभूषण)
कहाँ पर धरा हुआ है ।’ इतना कह करके वह मेरे पैरोंपर गिर पड़ी ।

(५४) तत्पश्चात् मैं (अपहारवर्मा) कृपालु पुरुषके समान बोला—‘दोहा, मैं

ममामुष्या वैरानुबन्धेन' इति तद् ब्रुवन्निव कर्णे एवैनामशिक्षयम्—' एव-
मेवं प्रतिपत्तव्यम्' इति । सा तु प्रतिपन्नार्थेव जीव चिरम् , प्रसीदन्तु ते
देवताः, देवोऽप्यङ्गराजः पौरुषप्रीतो मोचयतु त्वाम् , एतेऽपि भद्रमुखा-
स्तव दयन्ताम् , इति क्षणादपासरत् । आनीये चाहमारक्षिकनायकस्य
शासनान्चारकम् ।

(५५) अथोत्तरेद्युरागत्य दृष्टतरः सुभगमानी सुन्दरंमन्यः पितुरत्य-
यादचिराधिष्ठिताधिकारस्तारुण्यमदादनातिपकः कान्तको नाम नागरिकः

मानमिदमभ्ययम् । मृत्युहस्तवर्त्तिनः यमहस्तगतस्य । अमुष्या रागमञ्जर्याः ।
वैरानुबन्धेन-शत्रुताचरणेन । एनां शृगालिका । प्रतिपत्तव्यम्-विधातव्यम् ।
सा शृगालिका । प्रतिपन्नार्थां गृहीतार्थां यत्तेनोक्तं तत् सर्वं तथा बुद्धमिति भंग्या
प्रकाशयन्तीत्यर्थः । पौरुषप्रीतः तव पुरुषकारेण सन्तुष्टः । एते नगररक्षकाः ।
दयन्तां कृपां कुर्वन्तु-रचन्तु इति यावत् । अपासरत् अपसृताऽभवत् । आनीये-
आनीतः । आरक्षिकनायकस्य नगरपालाध्यक्षस्य । शासनादादेशात् । चारकं
कारागृहम् ।

(५५) . उत्तरेद्युः परदिने । इतरः अतिगर्वितः । सुभगमानी-आत्मानं
सुभगं मन्यतेऽसौ । सुन्दरंमन्यः सौन्दर्याभिमानी । पितुरत्ययात् पितृमरणात् ।
अचिरं-अचिरेण स्वल्पकालेन अधिष्ठितः प्राप्तः अधिकारो येन सः । तारुण्य-

(अपहारवर्मा) तो, अधुना, यमराजके हाथोंमें पड़ा हूँ । अब मुझे रागमञ्जरीसे शत्रुताका
आचरण करनेसे क्या लाभ ?' ऐसा कहते हुए मैंने उस दासीके कानोंमें शिक्षा दी । कि—
'इस प्रकारसे उपाय करो ।' वह शृगालिका सब बातोंको ग्रहण करके (मुझे आशीर्वाचन
देने लगी) आप दीर्घायु हों ! आपपर देवतागण प्रसन्न हों । अंगराज नृपति भी आपके
पौरुषसे सन्तुष्ट होकर आपको छोड़ दें । ये भद्र पुरुषगण (नगररक्षकगण) आपपर दया
करें ।' ऐसा कह करके वह एक क्षणमें ही चली गयी । मैं (अपहारवर्मा) नगरपालाध्यक्षकी
आज्ञासे कारागारमें लाया गया ।

(५५) इसके अनन्तर दूसरे दिन, अत्यन्त गर्वित अपनेको सुभग माननेवाला
सौन्दर्याभिमानी कान्तक नामक काराध्यक्ष जो अपने पिताकी मृत्युके कारण थोड़े ही दिनोंसे
उस स्थानपर आरुढ़ हुआ था । जिसे बौधनगर्वके हेतुसे युक्त अधिकारमें स्वायत्त
अधिकारकी परिपक्वतामयी जानकारी भी न थी । उसने तिरस्कार करके मुझसे

किंचिदिव भर्त्सयित्वा मां समभ्यधत्त-‘न चेद्धनमित्रस्याजिनरत्नं प्रति-
प्रयच्छसि, न चेद्वा नागरिकेभ्यश्चोरितकानि प्रत्यर्पयसि, द्रव्यसि पारम-
ष्टादशानां कारणानामन्ते च मृत्युमुखम्’ इति ।

(५६) मया तु समयमानेनाभिहितम्-‘सौम्य, यद्यपि दद्यामाजन्मनो
मुषितं धनं न त्वर्थपतिदारापहारिणः शत्रोर्मे मित्रमुखस्य धनमित्रस्य च-
र्मरत्नप्रत्याशां पूरयेयम् । अदत्त्वैव तदयुतमपि यातनानामनुभवेयम् ।
इयं मे साधीयसी संधा’ इति । तेनैव क्रमेण वर्तमाने सान्त्वनतर्जनप्राये
प्रतिदिनमनुयोगव्यतिकरेऽनुगुणान्नपानलाभात्कतिपयैरेवाहोभिर्विरोपि-
तव्रणः प्रकृतिस्थोऽहमासम् ।

मदात् यौवनगर्वात्’ अनतिपक्वः-अपरिणतः । नागरिकः काराभ्यधः । माम्-
अपहारवर्मणम् । समभ्यधत्त अकथयत् । प्रतिप्रयच्छसि-प्रत्यर्पयसि नागरिकेभ्यः
पुरवासिभ्यः । चोरितकानि मुषितानि धनानि । कारणानां यातनानाम् । ‘कारणा तु
यातना तीव्रवेदने’त्यमरः । मृत्युमुखमित्यस्य द्रव्यसौम्यनेनान्वयः ।

(५६) मया अपहारवर्मणेत्यर्थः । समयमानेन ईषद्धास्यं कुर्वता । आज-
न्मनः-जन्मन आरभ्य । मुषितं चोरितम् । मित्रमुखस्य कपटमित्रस्य । जन्मन
आरभ्यैतावत्कालं यन्मया चोरितं तत्सर्वं दातुं शक्नुयां किन्तु धनमित्रस्य चर्म-
रत्नप्राप्त्याशां न पूरयिष्यामीति भावः । तत्-चोरितधनम् । अयुतं दशसहस्रम् ।
साधीयसी दृढतरा । सन्धा प्रतिज्ञा । तेनैव क्रमेण-पूर्वोक्तप्रकारेण । वर्त्तमाने-
चलति सति । सान्त्वनतर्जनप्राये सान्त्वनभर्त्सनबहुले । अनुयोगव्यतिकरे प्ररन-

(अपहारवर्मांते) कहा—‘यदि धनमित्रकी चर्मरत्नमखिका न दोगे ?.....यदि
पुरवासियोंके चोरी किये द्रव्यको न लौटाओगे, तो अठारहो तरहकी कारगारकी यातनाओं-
के भोगनेके पश्चात् मृत्युके मुखमें प्राप्त होगे ।’

(५६) मैंने (अपहारवर्माने) मुस्कराते हुए कहा—‘हे सौम्य । मैंने अपने जीवन-
भरमें जो कुछ चोरी करके प्राप्त किया है । वह सब तो, मैं दे दूँगा, परन्तु, अर्थपतिकी
खीकी हरण करनेवाले अपने (मेरे) कपटी मित्र धनमित्रकी चर्मरत्न-मखिकासे प्राप्त
धनकी प्रत्याशाको पूरी न होने दूँगा । चाहे मुझे ऐसा करनेपर दश हजार कठिन वेदनाओं-
की क्यों न सङ्घर्ष करना पड़े । यह मेरी दृढ़ प्रतिज्ञा है ।’ इसी रीतिसे नित्य सान्त्वना और
तिरस्कारके प्रधन विनिमय करते हुए, मेरे अनुकूल भोजनाच्छादन मिलनेसे कुछ दिनोंमें,
मेरे धाव, जो नगररक्षकोंसे युद्धमें हो गये थे, अच्छे हो गये मैं स्वस्थ हो गया ।

(५७) अथ कदाचिदच्युताम्बरपीतातपस्विषि क्षयिणि वासरे हृष्ट-
वर्णा शृंगालिकोज्ज्वलेन वेपेणोपसृत्य दूरस्थानुचरा मामुपश्लिष्याव्रवीत्-
'आर्य, दिष्ट्या वर्धसे । फलिता तत्र सुनीतिः । यथा त्वयादिश्ये तथा
धनमित्रमेत्याव्रवम्- 'आर्य, तवैवमापन्नः सुहृदित्युवाच- 'अहमद्य वेश-
संसर्गसुलभात्पानदोषाद्बद्धः । त्वया पुनरविशङ्कमद्यैव राजा विज्ञापनीयः-
'देव, देवप्रसादादेव पुरापि तदजिनरत्नमर्थपतिमुषितमासादितम् ।
अथ तु भर्ता रागमञ्जर्याः कश्चिदक्षधूर्तः कलासु कवित्वेषु लोकवार्तासु

प्रकारे । अनुगुणेति-मदनुकूलभोज्यपेयप्राप्तेः । विरोपितव्रणः उपशान्तनागरिक-
प्रहारजनितव्रणः । प्रकृतिस्थः स्वस्थः ।

(५७) अच्युतेति-अच्युतस्य कृष्णस्य यदम्बरं वसनं तद्वत् पीता पिङ्ग-
लवर्णा आतपस्य सूर्यालोकस्य त्विट् प्रभा यस्मिन् तस्मिन् । वासर इत्यस्य विशे-
षणम् । क्षयिणि क्षयं गच्छति । सायंकाले इत्यर्थः । हृष्टवर्णा प्रफुल्लाकृतिः ।
उपश्लिष्यागत्य । दूरस्थानुचरा व्यवधानस्थितपरिजना । कारागारे सर्वेषां प्रवे-
ष्टामावात् । उपश्लिष्य समीपमागत्य । फलिता सिद्धा । आदिश्ये आदिष्टाऽभ-
वम् । एवम् अनेन प्रकारेण । आपन्नः विपन्नः । सुहृन्मित्रम् । अपहारवमति
यावत् । इति वक्ष्यमाणम् । अहमपहारवर्मा । वेशसंसर्गसुलभात् वेशसंसर्गेण
गणिकासम्पर्केण सुलभात् सहजसाध्यात् । बद्धो द्युतः नागरिकैरिति शेषः । त्वया
धनमित्रेण । अविशङ्कं निर्भयं यथा तथा पुरापि पूर्वमपि । आसादितं प्राप्तं मयेति

(५७) स्वस्थ होनेके पश्चात् भगवान् कृष्णके पीले वस्त्रोंकी आमाके समान जिस
समय सूर्यकी प्रभा पीली पड़ गयी थी तथा जिस समय सूर्यकी गति कम हो रही थी ।
ऐसे समय अर्थात् एक दिन सायंकालमें प्रफुल्लाकृतिवाली सुन्दर वेषको धारण किये हुए
शृंगालिकाने मेरे समीप आ करके, जिस समय कारागारके रक्षितजन कुछ दूर पर थे,
कहा- 'हे आर्य ! हर्षकी बात है । आपकी सुन्दर नीति सिद्ध हुई । जिस प्रकारसे आपने
मुझे समझाया था । उसी प्रकारसे मैंने धनमित्रसे सब बातें समझा दीं । वे बातें इस
प्रकारसे हैं- 'हे आर्य ! (धनमित्र !) आपको मित्र अपहारवर्माने आपत्तिमें फँसकर ये
बातें आपके पास कहीं है ।'- 'मैं (अपहारवर्मा) आज वेष्टाके संसर्गदोषसे सहजसाध्य
मषपानके अपराधसे बँध गया हूँ । आप निर्भयतापूर्वक राजासे जाकर आज ही कहें ।'-
'हे देव ! (अंगराज !) आपकी (स्वामीकी ही) कृपासे पूर्व-कालमें भी वह चर्मरत्न-
भक्षिका जो अर्थपतिद्वारा चुरायी गयी थी मैंने प्राप्त की थी । अब फिर रागमञ्जरी नामकी

चातिवैचक्षण्यान्मया समसृज्यत । तत्संबन्धाच्च ब्रह्माभरणप्रेषणादिना तद्भार्या प्रतिदिनमन्ववर्ते । तदसावशङ्कितं निष्कृष्टाशयः कितवः । तेन च कुपितेन हृतं तच्चर्मरत्नमाभरणसमुद्गकश्च तस्याः । स तु भूयः स्तेयाय भ्रमन्नगृह्यत नागरिकपुरुषैः । आपन्नेन चामुनानुसृत्य रुदत्यै रागमञ्जरी-परिचारिकायै पूर्वप्रणयानुवर्तिना तद्गाण्डनिधानोद्देशः कथितः । ममापि चर्मरत्नमुपायोपक्रान्तो यदि प्रयच्छेदिह देवपादैः प्रसादः कार्यः' इति ।

शेषः । भर्ता पतिः । अक्षधूर्तः घृतनिपुणः । कलासु नृत्यगीताविषु लोकवा-
र्त्तासु लोकन्यवहारेषु । अतिवैचक्षण्यात्-अतिचतुरतया । समसृज्यत समि-
लितोऽभवत् । तत्सम्बन्धात् अक्षधूर्तसम्पर्कात् । तद्भार्या अक्षधूर्तपत्नीम् । राग-
मञ्जरीमित्यर्थः । अन्ववर्त्ते सङ्गतोऽभवत् । अशङ्कितं जारत्वेन सन्दिग्धवान् ।
निष्कृष्टाशयः नीचान्तःकरणः । कितवो धूर्तः । आभरणसमुद्गकः भूषण
संपुटकः । पेटिकंति यावत् । तस्याः रागमञ्जरीः । स्तेयाय-चौर्यं कर्तुम् । परि-
चारिकायै सेविकायै शृगालिकायै । पूर्वप्रणयानुवर्तिना पूर्वप्रणयमनुस्मृत्येत्यर्थः ।
तद्गाण्डेति-तस्या रागमञ्जरीः यद्गाण्डं भूषणं तस्य निधानोद्देशः संरक्षणस्या-
नम् । उपायोपक्रान्तः-उपायेन केनचिदुपक्रान्तो वशीकृतः । इह अस्मिन् वि-
षये । देवपादैः राज्ञा इत्यर्थः । तथा-तेन प्रकारेण । निवेदितः विज्ञापितः ।

वेश्याका पति जो घृतनिपुण (जुआमें प्रवीण) है । नाचने-गानेकी कलामें, कवि-
शक्तिमें, लोकन्यवहारमें जो अतिप्रवीण है । उसने (अपनी उपशुंक) प्रवीणतासे ही
मुझे अपने सम्पर्कमें मिला लिया । अर्थात् मुझसे उसने मित्रता कर ली । उसके सलापन
के सम्बन्धसे मैं उसकी खोके पास रोज कपड़े, गहने आदि भेज देता था । इन उपहारोंके
भेजनेके कारण उसने अपने नीचाशयद्वारा मुझे अपनी (घृतनिपुणकी) पत्नीका (राग-
मञ्जरीका) उपपति (जार) समझनेका सन्देह कर लिया है । और इसपर उस अक्षधूर्त
(घृतनिपुण) ने कुपित हो करके उस चर्मरत्न-भक्षिकाको तथा रागमञ्जरीके आभूषणोंकी
पेटिकाकी चुरा लिया । पुनः उसने चोरीकी अभिलाषासे इधर-उधर नगरमें फेरा
लगाया और इसी फेरा लगाते समय वह नगररक्षकोंके द्वारा पकड़ लिया गया ।
उसका अनुसरण करती हुई तथा उसके पीछे रोती हुई रागमञ्जरीकी सेविका शृगाली
और उसी समय वहाँ आयी । पूर्व प्रेमका संस्मरण करके उसके आभूषणोंकी पेटिका कहाँ
पर है वह स्थान उसने (अपहारवर्माने) उससे कह दिया । मेरी चर्मरत्नभक्षिका येन-
केन प्रकारेण (किसी उपायसे) दे दे देता उपाय कर देना आपकी (प्रभुकी) प्रसन्नतापर

तथा 'निवेदितश्च नरपतिरसुभिर्मामवियोज्योपच्छन्दनैरेव स्वं ते दाप-
यितुं प्रयतिष्यते । तन्नः पथ्यम्' इति ।

(५८) श्रुत्वैव च त्वदनुभावप्रत्ययादनतित्रस्तुना तेन तत्तथैव
संपादितम् । अथाहं त्वदभिज्ञानप्रत्ययिताया रागमञ्जर्याः सकाशाद्यथेप्सि-
तानि वसूनि लभमाना राजदुहितुरम्बालिकाया धात्री माङ्गलिकां त्वदा-
दिष्टेन मार्गेणान्वरञ्जयम् । तामेव च संक्रमीकृत्य रागमञ्जर्याश्चाम्बालि-
कायाः सख्यं परमवीवृधम् । अहरहश्च नवनवानि प्राभृतान्युपहरन्ती

अवियोज्य मत्प्राणवृण्ढमकृत्वा । उपच्छन्दनैः सान्त्वनावचनैः । स्वं प्रनम्
चर्मरत्नरूपम् । ते-सुभ्यं धनमिन्नायेत्यर्थः । नोऽस्माकम् । पथ्यं हितकरमनु-
कूलमिति शेषः ।

(५८) त्वदनुभावप्रत्ययात्-स्वप्नतापज्ञानात् । धनमित्रोऽपहारवर्मणः प्रतापं
सम्यगेव जानातीति हेतोरिति भावः । अनतित्रस्तुना-नातिभीतेन । तेन धनमि-
त्रेण । तत्-अपहारवर्मोक्तम् । तथैव-तत्कथितेनैव प्रकारेण । अहं-शृगालिका
त्वदमीति-तव भवतोऽभिज्ञानेन विश्वासोत्पादकचिह्नेन प्रत्ययिताया विश्वासं
गमितायाः । राजदुहितुः अङ्गदेशाधिपतिकन्यायाः । धात्रीमुपमातरम् । त्वदा-
दिष्टेन भवत्प्रदर्शितेन । मार्गेणोपायेन । अन्वरञ्जयम् अनुरक्षितवती-आकृष्ट-
वतीति यावत् । ताम् माङ्गलिकाम् । संक्रमीकृत्य द्वारीकृत्य । अवीवृधम् अवर्धयम्
बुधेर्णिजन्ताखलुक् । प्राभृतानि-उपायनानि । प्राभृतं तु प्रवेशनम् । 'उपायनमुप-

निर्भर हूँ ।' ऐसा निवेदन करनेसे अंगराज भी सान्त्वनासे ही मुझसे आपकी (धनमित्रकी)
चर्मरत्नमलिका देनेके लिए आग्रह करेंगे तथा मेरे प्राणोंको भी न लेंगे । मैं सान्त्वनारूपी
आदेश मेरे लिए हितकर होंगे ।

(५८) यह अवण करके आपके (अपहारवर्माके) प्रतापके अभिमानसे उस धनमित्र
ने नातिशय भीतिसे आपके द्वारा कहा हुआ कार्य तथा आपके कथितप्रकारके अनुसार ही
सम्पादित कर दिया । इसके अनन्तर मैंने आपके विश्वसनीय चिह्न द्वारा रागमञ्जरीको सब
बातोंका विश्वास करा करके उस रागमञ्जरीसे इच्छानुकूल धन प्राप्त किया । फिर अङ्ग-
देशाधिपतिकी राजकुमारी अम्बालिकाकी माङ्गलिका नामक धात्रीसे आपके आदेशानुसार
उपायोंसे घनिष्ठता की । उसी माङ्गलिका धात्रीके द्वारा मैंने रागमञ्जरी और अम्बालिकामें
परस्पर परममित्रत्व करा दिया । नित्यप्रति नये-नये उपहारोंको ले जाती हूँ और अनेकों
मनोहर कथा-वार्ताओंके कथनसे उस अम्बालिका राजकुमारीकी कृपापात्री बन गयी हूँ ।

थाश्चित्राश्चित्तहारिणीः कथयन्ती तस्याः परं प्रसादपात्रमासम् । एकदा च हर्म्यगतायास्तस्याः स्थानस्थितमपि कर्णकुवलयं सस्तमिति समा-
दधती प्रमत्तेव प्रच्याव्य पुनरुत्क्षिप्य भूमेस्तेनोपकन्यापुरं कारयेन
केनापि भवनाङ्गणं प्रविष्टस्य कान्तकस्योपरि प्रवृत्तकुहरपारावतत्रासनाप-
देशात्प्रहसन्ती प्राहार्षम् ।

(५६) सोऽपि तेन धन्यमन्यः किञ्चिदुन्मुखः स्मयमानो मत्कर्म-
प्रहासिताया राजदुहितुर्विलासप्रायमाकारमात्माभिलाषमूलमिव यथा संक-
ल्पयेत्तथा मयापि संज्ञयैव किमपि चतुरमाचेष्टितम् । आकृष्टधन्वना च

ग्राह्यमित्यमरः । चित्रा नानाविधाः । चित्तहारिणीः मनोहारिणीः । परमस्पर्ध्वम् ।
हर्म्यगतायाः प्रासादस्थितायाः । तस्या अम्बालिकायाः । स्थानस्थितं स्वस्थान-
स्थितम् । कर्णकुवलयं कर्णोत्पलम् । सस्तं अष्टम् । समादधती संयोजयन्ती ।
प्रमत्तेव-अनवहितेव । प्रच्याव्य कर्णात् अंशयित्वा । उत्क्षिप्य-उत्थाप्य । भूमे-
भूतलात् । तेन-कर्णकुवलयेन । उपकन्यापुरं कन्यान्तःपुरसमीपे । केनापि-
अज्ञातेनेत्यर्थः । कान्तकस्य-प्रागुक्तकाराध्यक्षस्य । प्रवृत्तेति-प्रवृत्तकुहरस्य प्रार-
ब्धसुरतस्य पारावतस्य कपोतस्य त्रासनापदेशात् भयप्रदर्शनञ्चुक्रात् । प्राहार्षं
प्रहारं कृतवती ।

(५७) सोऽपि-कान्तकोऽपि । तेन कर्णोत्पलप्रहारेण । किञ्चिदुन्मुखः
र्ध्वदूर्ध्वमुखः । स्मयमानः र्ध्वमुखः । मत्कर्मप्रहासितायाः-मम कर्मणा तत्प्रहार-
रूपेणाचरणेन प्रहासिताया हास्यं गमितायाः । विलासप्रायं कटाक्षादिबहुलम् ।
आकारं स्वरूपम् । आस्मेति-आत्मनि स्वस्मिन् योऽभिलाषः आकांक्षा स एव मूलं
निदानं यस्य तम् । संकल्पयेत् चिन्तयेत् । मयापि शृंगालिकयापि । संज्ञया इङ्गितेन ।

एक दिन प्रासादके ऊपर स्थित अम्बालिका कुमारीका कर्णफूल अपने स्थानपर रहनेपर
भी गिरनेवाला है ऐसा कहती हुई मैंने असावधानता करके (पागलके सङ्ग्रह) गिरा दिया ।
पुनः पृथिवीसे उठा करके किसी बहानेसे कन्याके अन्तःपुरके भवनके आँगनमें प्रवेश करने-
वाले कान्तकके (जो कारागाराध्यक्ष था) ऊपर, सुरतकीड़ामें प्रवृत्त हुए पारावतों (कबूतरों)
को भय दर्शानेके छलसे, फेंककर मार दिया ।

(५९) वह कान्तक भी उस कर्णोत्पलके प्रहारसे कृतक्रूर होता हुआ मुस्करा करके
कुछ ऊर्ध्वमुख हो करके (देखने लगा) । मेरी कर्मक्रियाओंसे दास्य करनेवाली राजकुमारी
(अम्बालिका) के विलासमय रङ्गको उस कान्तकने अपने छिप समझ लिया और चिन्तित

ननसिजेन विद्वः सन्दिग्धफलेन पत्रिणातिमुग्धः कथंकथमप्यपासरत् ।
सायं च राजकन्याकुलीयकमुद्रितां वासताम्बूलपट्टांशुकयुगलभूषणावयव-
गर्भा च बङ्गेरिकां कयाचिद्वालिकया ग्राहयित्वा रागमञ्जर्या इति नीत्वा
कान्तकस्यागारमगमम् ।

(६०) अगाधे च रागसागरे मग्नो नावमिव मामुपलभ्य परमहृ-
ष्यत । अवस्थान्तराणि च राजदुहितुः सुदारुणानि व्यावर्णयन्त्या मया
स दुर्मतिः सुदूरमुदमाद्यत । तत्प्रार्थिता चाहं त्वत्प्रियाप्रहितमिति ममैव

चतुरमाचेष्टितं चातुर्यं प्रदर्शितम् । आकृष्टधन्वना-सञ्जकामुंकेण । आकृष्टं धनुर्येनेति
विग्रहः । विद्वो भिन्नः । सन्दिग्धफलेन-विपलितमुखेन । पत्रिणा वाणेन । अपा-
सरत् तत्स्थानान्निरगच्छत् । राजकन्येति-राजकन्याया अकुलीयकेन मुद्रिकया
मुद्रितां कृतचिह्नम् । राजकन्येयैव प्रेषितमिति सूचनार्थं मुद्रया चिह्नितमकरोदिति
भावः । वासेति-वासताम्बूलं कर्पूरादिना सुगन्धीकृतं ताम्बूलं पट्टांशुकयुगलं
सौमवस्त्रयुगं भूषणावयवाः अलंकारभेदाश्च गर्भेऽभ्यन्तरे यस्यास्ताम् । बङ्गे-
रिकां वेन्नपुटिकाम् । 'बङ्गेरी वेन्नपुटिके'ति वैजयन्ती । ज्ञापीति प्रसिद्धा । राग-
मञ्जर्या इति-पेटिकेयं रागमञ्जर्यं नीयत इति कपटेन कथयित्वेत्यर्थः ।

(६०) अगाधे अतिगभीरे । राग एव सागरस्तस्मिन् । अनुरागसमुद्रे ।
नावं नौकाम् । उपलभ्य प्राप्य । परमत्यर्थमहृष्यत हृष्टोऽभवत् कान्तक इति
शेषः । अवस्थान्तराणि कामदशाविशेषान् । सुदारुणानि सोढुमशक्यानि । व्याव-
र्णयन्त्या विशेषेण कीर्तयन्त्या । स कान्तकः । सुदूरमत्यन्तम् । उदमाद्यत उन्म-

हो गया । मैंने (शृगालिकाने) भी इशारेसे चातुर्यं प्रदर्शित कर दिया । (कान्तकने
समझा कुमारी मेरे पर राग करके हँसी तथा मैंने उसे और पुष्ट कर दिया) । उस मुग्ध
कान्तककी सज्जित धनुषसे युक्त कामदेवने विपलित मुखवाले वाणोंसे ऐसा बोधा कि, वह
कान्तक किसी प्रकारसे वहाँसे इटनेमें समर्थ हुआ । सायंकालमें मैं, राजपुत्री (अम्बालिका)
की अंगूठीकी मोहरके साथ एक बैतकी पिटारीमें सुगन्धित पान, रेशमी साड़ी और चादर
(ओढ़नी) तथा गहने रख करके एक बालिकाद्वारा उस पिटारीको कान्तकके गृह ले गयी ।

(६०) अति गम्भीर (गहिरा) अनुराग समुद्रमें निमग्न हुए उस कान्तकने मुझे नाव-
के समान पा करके अत्यन्त हर्ष प्राप्त किया । राजकुमारी अम्बालिकाकी कामदेवकी अत्यन्त
पांडितावस्था मेरे द्वारा वर्णन किये जाने पर वह दुर्मति अत्यन्त उन्मत्त हो गया । जब
उस कान्तकने याचना की तब मैंने (शृगालिकाने) उसे यह बताया कि, आपकी वस्त्रमाने

मुखताम्बूलोच्छिष्टानुलेपनं निर्मात्यं मलिनांशुकं चान्येषुरुपाहरम् । तदीयानि च राजकन्यार्थमित्युपादाय च्छन्नमेवापोढानि । इत्थं च संशुक्षितमन्मथाग्निः स एवैकान्ते मयोपमन्त्रितोऽभूत्—‘आर्य, लक्षणान्येव तवाविसंवादीनि । तथा हि मत्प्रातिवेश्यः कश्चित्कार्तान्तिकः ‘कान्तकस्य हस्ते राज्यमिदं पतिष्यति, तादृशानि तस्य लक्षणानि’ इत्यादिष्वत् ।

(६१) तदनुरूपमेव च त्वामियं राजकन्यका कामयते । तदेकापत्यंश्च राजा तथा त्वां समागतमुपलभ्य क्रुपितोऽपि दुहितुर्मरणभयान्नो-

त्तीकृतः । तत्प्राथिता-तेन कान्तकेन याचिता । स्वप्रियेति-तव वरलभया प्रेरितमित्युक्त्वा । मुखताम्बूलं चर्वितावशिष्टताम्बूलं, उच्छिष्टानुलेपनमुपशुष्कावशिष्टाङ्गरागम् । निर्मात्यं शुष्कावशिष्टपुष्पम् । मलिनांशुकं परिहितवस्त्रम् । अन्येषुरपरविषसे । उपाहरम् उपहृतवती तस्मै वृत्तवतीत्यर्थः । तदीयानि कान्तकसम्बन्धीनि राजकन्यार्थं राजकन्यायाः कृते नयामीति कथयित्वेत्यर्थः । च्छन्नमेव गुप्तमेव । अपोढानि त्यक्तानि मयेति शेषः । इत्थमनेन प्रकारेण । संशुक्षितमन्मथाग्निः । प्रवर्धितमद्वानलः । स कान्तकः । उपमन्त्रितः उपविष्टः । लक्षणानि हस्तपदादिचिह्नानि । अविसंवादीनि अविद्वद्धानि शोभनानीति यावत् । प्रातिवेश्यः-प्रतिवेशी । कार्तान्तिकः सामुद्रिकः । आदिष्व् अकथयत् ।

(६१) तदनुरूपं कार्तान्तिकादेशानुकूलम् । तदेकापत्यः सा कन्यैव एकमद्वितीयमपत्यं यस्य सः । तथा राजकन्यया । समागतं सम्मिलितम् । उपलभ्य-ज्ञात्वा । नोच्छेत्स्यति तव प्राणाश्च नाशयिष्यतीत्यर्थः । प्रत्युत वैपरीत्येन । अय-

यह चर्वित पान, उपशुक्त किया हुआ लेपन जो देहमें लगाया जाता है कार्यमें उपयोग किये हुए पुष्प और काममें लाये हुए कपड़े दिये हैं । जिन्हें मैं ही अपने पाससे ले गयी थी । उस कान्तकके द्वारा प्रदत्त उपहार राजकन्याके लिये ला गुप्त रीतिसे छिपाकर फेंक दिया । इस रीतिसे उसकी कामाग्नि प्रवर्धित करके उस कान्तकसे ही पश्चान्तमें एक दिन मैंने उपदेश दिया । ‘हे आर्य ! (राजकन्याके) पद-हस्त आदिके चिह्न आपके अनुकूल हैं । क्योंकि, मेरे सन्निकटमें रहनेवाले एक सामुद्रिकने यह कहा था (आपके विषयमें) कि ‘यह राज्य कान्तकको मिलेगा, क्योंकि, उसको ऐसी रेखाएँ पड़ी हैं ।’

(६१) सामुद्रिकके कथनानुसार यह राजकन्या आपको चाहती है । राजाको एक ही सन्तान है अतः एव उसके साथ समागमकी वार्ता जानने पर भी यदि राजा क्रोधित भी हुए तो आपको मारेंगे नहीं । क्योंकि, आपके मरणसे कन्यामरण ही

च्छेत्स्यति । प्रत्युत प्रापयिष्यत्येव यौवराज्यम् । इत्थं चायमर्थोऽर्थानु-
बन्धी । किमिति तात, नाराध्यते । यदि कुमारीपुरप्रवेशाभ्युपायं नाव-
बुध्यसे । ननु बन्धनागारमित्तेर्व्यामन्नयमन्तरालमाराधमप्राकारस्य
केनचित्तु हस्तवतैकागारिकेण तावतीं सुरङ्गां कारयित्वा प्रविष्टस्योपवनं
तवोपरिष्ठादस्मदायत्तैव रक्षा । 'रक्ततरो हि तस्याः परिजनो न रहस्यं
भेत्स्यति' इति ।

(६२) सोऽब्रवीत्—'साधु भद्रे, दर्शितम् । अस्ति कश्चित्त्स्करः

मर्थः । इदं प्रयोजनम् । अर्थानुबन्धी प्रयोजनान्तरसाधकः । तातेति सप्रणयसाम-
न्वणम् । आराध्यते सेव्यते क्रियत इति यावत् । नावबुध्यसे न जानासि । ननु
तर्हीत्यर्थः बन्धनागारमित्तेः कारागृहकुक्ष्यात् । व्यामन्नं व्यामः परिमाणविशेष-
स्तस्य त्रयम् । 'व्यामो बालोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरमित्यमरः । अन्तरालं व्य-
वधानम् । आरामप्राकारस्य-उपवनप्राचीरस्य । हस्तवता क्षिप्रकारिणा ।
ऐकागारिकेण चौरिण । 'चौरैकागारिकस्तेन दस्युतस्करमोषकाः' इत्यमरः । तावतीं
तत्प्रमाणम् । सुरङ्गां विलम् । उपरिष्ठादग्रे-उपवनप्रवेशानन्तरमित्यर्थः । अस्म-
दायत्ता अस्मदधीना । रक्षा गुप्तिः । अनन्तरं वयमेव त्वां रक्षिष्याम इति भावः ।
रक्ततरो अतिशयेनानुरक्तः । तस्याः राजकन्यायाः । परिजनः सेवकवर्गः । रहस्यं
गोपनीयम् । भेत्स्यति प्रकाशयिष्यति ।

(६२) सः कान्तकः । साधु सम्यक् । सगरसुतानां सगरराजपुत्राणाम् । ये

जायन्ता । प्रत्युत, आपको युवराजपदाधिकारी नियुक्त कर दूँगे । इस तरहसे यह बात
राजकन्यासाधिका है । हे तात ! आप इसे आरम्भ क्यों नहीं करते ? यदि आप राजकुमारी
के अन्तःपुर (रनिवास) के प्रवेश का मार्ग नहीं जानते हैं तो, (सुनिये) रनिवासके
यागकी चहारदिवारी (दीवार) आपके कारागारकी दीवारसे केवल तीन हाथकी दूरी पर
है । किसी क्षिप्रकारीमें कुशल चोरसे उतने स्थानकी पृथिवीमें विल (सुरंग) लगावाओ ।
(और) प्रवेश करो । पुनः प्रवेश पानेके बाद वहाँ अन्तःपुरकी रक्षा तो, हम लोगोंके
हाथोंमें है । (वहाँ हम लोग आपकी रक्षा कर लेंगे) । उस राजकुमारीके परिजनवर्ग
इतने अनुकूल हैं कि, वे रहस्यको कभी प्रकट न करेंगे ।

(६२) उस कान्तकने कहा—'हे कन्याणि ! आपने ठीक कहा, एक चोर सुरंग

खननकर्मणि सगरमुतःनामिवान्यतमः । स चेत्तबन्धः क्षणेनैतत्कर्म साधयिष्यति' इति । 'कतमोऽसौ, किमिति न लभ्यते' इति मयोक्ते 'येन तद्धनमित्रस्य चर्मरत्नं मुषितम्' इति त्वामेव निरदिक्षत् । 'यद्येवमेहि, त्वयास्मिन्वर्मणि साधिते चित्रैरुपायैस्त्वामहं मोचयिष्यामीति शपथपूर्व तेनाभिसंधाय सिद्धेऽर्थे भूयोऽपि निगडयित्वा 'योऽसौ चोरः स सर्वथोपक्रान्तः, नतु धाष्टर्यभूमिः प्रकृष्टवैरस्तदजिनरत्नं पुर्यायिष्यति' इति राक्षे विज्ञाप्य 'चित्रमेनं हनिष्यसि, तथा च सत्यर्थः सिद्धयति, रहस्यं च न

खलु यज्ञीयाश्चान्वेषणाय पृथ्वीं खनित्वा पातालं गतवन्तस्ते खननकर्मणि दक्षतमा इति भावः । लब्धः प्राप्तः स्यादिति शेषः । मया शृगालिकया । त्वामेव भवन्तमेव । अपहारवर्माणमित्यर्थः । निरदिक्षत् निर्दिष्टवान् । यद्येवमेहीत्यादि न क्षवतीत्यन्तं वाक्यं शृगालिकायाः । त्वया-चर्मरत्नचोरेणापहारवर्मज्ञेत्यर्थः अस्मिन् कर्मणि खननकार्यं । तेन चोरेण । अभिसन्धाय प्रतिज्ञां कृत्वा । निगडयित्वा बद्ध्वा । उपक्रान्तः चिकित्सितः उपदेशादिना बोधितः । धाष्टर्यभूमिः धृष्टः । प्रगल्भ इत्यर्थः । प्रकृष्टवैरः बद्धवैरः । चित्रं विचित्रेणोपायेनेत्यर्थः । एनं चोरमपहारवर्माणम् । तथा च सति-एवं जाते । अर्थः प्रयोजनम् । क्षवति शरति प्रकाशत इति यावत् । मया शृगालिकया । सः कान्तकः । प्रतिपद्य स्वीकृत्य । मां शृगा-

लगानेमें राजा सगरके पुत्रोंके सहस्र अद्वितीय है (जेसे-राजा सगरके पुत्रोंने पृथ्वी खोद डाली थी उन्हींके समान खोदनेमें निपुण) यदि वह मिल गया तो, यह कार्य क्षणभरमें हो जायगा । 'वह कहाँ पर है, क्यों नहीं उसे प्राप्त करते हो ?' मेरे ऐसे कहनेपर उस कान्तकने कहा—'जिसने धनमित्रकी उस चर्मरत्नभक्षिकाको चुराया है ।' ऐसा कहते हुए उसने आपको (अपहारवर्मांको) निर्देश किया है । यदि ऐसा है, तो (शृगालिका ने उससे कहा) कि, आप उससे कहें तुम्हें (अपहारवर्मांको) मैं (कान्तक) अनेक प्रकारके यत्नोंसे कारागार (जेलखाने) से मुक्त कर दूँगा, यदि तुम मेरा यह काम (संध लगाना) कर दोगे । इस प्रकारसे उससे शपथपूर्वक प्रतिज्ञा करा करके कार्य हो जाने पर उसे फिर बांध करके अंगराजसे कहना कि, 'जो चोर जेलखानेमें है, उसे सदा उपदेश ही दिया जाता है । लेकिन, वह बड़ा प्रगल्भ है । धनमित्रसे पूरी शत्रुता रखता है । चर्मरत्नभक्षिकाके विषयमें कुछ नहीं कहता है ।' इसको विचित्र तरहसे प्राणदण्ड दिया जाय ।' ऐसा होने पर—उसके मर जानेपर-अपना काम भी सिद्ध हो जायगा और रहस्य भी न प्रकाशित होगा । इस रीतिसे, मेरी उक्ति पर, वह अति पुलकित हो गया और (मेरी राय) स्वीकार करके मुझे ही आपको (अपहार-

स्त्वति' इति मयोक्ते सोऽतिदृष्टः प्रतिपद्य 'मामेष त्वदुपप्रलोभने नियुज्य बहिरवस्थितः । प्राप्तमितः परं चिन्त्यताम्' इति ।

(६३) प्रीतेन च मयोक्तम्—'मदुक्तमल्पम्, त्वन्नय एवात्र भूयान् । आनयैनम्' इति । अथानीतेनामुना मन्मोचनाय शपथः कृतः, अहं च रहस्यानिर्भेदाय विनिगडीकृतश्च स्नानभोजनविलेपनान्यनुभूय नित्यान्धकारार्द्राद्विच्छिन्नादारभ्योरगास्येन सुरङ्गामकरवम् । अचिन्तयं चैवम्—'हन्तुमनसैवामुना मन्मोचनाय शपथः कृतः । तदेनं हत्वापि नासत्यवा-

लिकाम् । त्वदुपप्रलोभने—तत्वापहारवर्मण उपप्रलोभने वशीकरणे । बहिः कारागृह-
बहिर्भागे । प्राप्तम् अनन्तरकरणीयम् ।

(६३) मया अपहारवर्मणा । मदुक्तमित्यादि—मया यदुक्तं तदल्पमेव किन्तु त्वन्नयस्त्वन्नीतिरेव भूयानधिक इति । एनं कान्तकम् । आनय मत्समीपमिति शेषः । अहमपहारवर्मा । रहस्यानिर्भेदाय रहस्याप्रकाशाय । विनिगडीकृतः बन्धनान्मोचितः । अनुभूय कृत्वा । नित्यान्धकारात् सततान्धकाराच्छृङ्खनात् । उरगास्येन—सर्पमुखाकाराद्विशेषेण । हन्तुमनसा मां हन्तुकामेन । अमुना कान्तकेन । असत्यवाददोषेण मिथ्यावचनरूपापराधेन । स्पृश्ये स्पृष्टो भवामि । निष्पततः कारागृहान्निर्गच्छतः । प्रसार्यमाणपाणेः प्रसारितकरस्य । तस्य कान्तकस्य । पादेन

वर्माको) वशमें लानेके लिये, नियुक्त किया है । और स्वयं बाहर बैठा हुआ है । इसके दिव्यमें जो कर्त्तव्य आप समझें सो करें ।'

(६३) मैंने प्रसन्नतापूर्वक कहा—'मैंने तुमसे (शृंगालिकासे) थोड़ा कहा था किन्तु, तुम्हारी नीतिने इसे अधिकरूपमें रच दिया । उस कान्तकको थुल्ला लाओ ।' कान्तकके आनेके अनन्तर उसने मेरे लिये छोड़ देनेकी शपथ की । मैंने रहस्य न प्रकट करनेकी शपथ खायी । शपथादिके बाद उसने मेरी बेड़ियां खोल दी । स्नान, भोजन, तैल, इत्र आदिसे मेरा दशागत सम्मान किया । मैंने भी सदा अन्धेरी रहनेवाली दीवालके कोनेमें सर्पमुखाकार कुदालसे खोदना प्रारम्भ किया और सेंध लगा दी । मनमें मैंने विचार किया कि, 'इस कान्तकने मुझे मार डालनेकी इच्छासे ही यह शपथ, मुझे छोड़नेके बहाने से ली है । यदि मैं ही इसे मार डालूँ, तो, मुझे मिथ्या वचनरूपापराधोप न लगेगा ।' (ऐसा सोच करके) ज्यों ही कारागाराध्यक्ष कान्तकने मुझे बद्ध करनेके लिए दायोंको बढ़ाया त्यों ही मैंने उसकी छातीमें लात मारी और उसे पटक दिया । उसके

ददोषेण स्पृश्ये' इति । निष्पत्ततश्च मे निगडनाय प्रसार्यमाणपायोस्तस्य पादेनोरसि निहत्य पातितस्य तस्यैवासिधेन्वा शिरो न्यकुन्तम् । अकथयं च शृगालिकाम्—'भण भद्रे, कथंभूतः कन्यापुरसंनिवेशः ? महानयं प्रयासो मा वृथैव भूत् । अमुत्र किञ्चिच्चोरयित्वा निवर्तिष्ये' इति ।

(६४) तदुपदर्शितविभागं चावगाह्य कन्यान्तःपुरं प्रज्वलत्सु मणि-प्रदीपेषु नैकक्रीडाखेदसुप्रस्य परिजनस्य मध्ये महितमहार्घरत्नप्रसुप्तसिंहाकारदन्तपादे हंसतूलगर्भशय्योपधानशालिनि कुसुमलवच्छुरितपर्यन्ते

मम चरणेन । पातितस्य भूमाविति शेषः । तस्यैव कान्तकस्यैव । असिधेन्वा छुरि-कया । न्यकुन्तम् । अच्छिन्दम् । भण-कथय । कथंभूतः क्रीडाः । कन्यापुर-संनिवेशः कन्यान्तःपुरसंस्थानम् । प्रयासः श्रमः माभूत्-न भवत् । मा योमे छुद् अडागमप्रतिषेधश्च । अमुत्र कन्यान्तःपुरे । निवर्तिष्ये परावर्तितो भविष्यामि

(६४) तदुपदर्शितविभागं शृगालिकाकथितप्रदेशम् । इदं कन्यान्तःपुरस्य विशेषणम् । अवगाह्य प्रविश्य । मणिप्रदीपेषु रत्नदीपेषु । नैकेति-नैकाभिः अनेक-विधाभिः क्रीडाभिः केलिभिर्यः खेदः परिश्रमस्तेन सुप्तस्य निद्रितस्य । महितेति-महितैस्सुकृदैर्गर्भार्घरत्नैर्वहुमुख्यहीरकादिभिः प्रसुप्ताः खचिताः सिंहाकाराः सिंहा-कृतयो दन्तपादा गजदन्तनिर्मिताः पर्यङ्कपाददेशा यस्य तस्मिन् । हंसेति-हंसवत् शुभ्रास्तूला गर्भे-अभ्यन्तरे ययोस्तादृशाभ्यां शय्योपधानाभ्यामास्तरणोपबर्हाभ्यां शालते शोभते यत्तस्मिन् । कुसुमेति-कुसुमानां पुष्पाणां लवैर्लेशैश्छुरितो व्याप्तः पर्यन्तः प्रान्तभागो यस्य तस्मिन् । एतानि पर्यङ्कतलविशेषणानि । पर्यङ्कतले

गिर पङ्के पर मैने उलीची छूरीसे उसका सिर काट डाला । शृगालिकासे कहा—'हे भद्रे । बताओ, राजकुमारीका अन्तःपुरका कैसा सम्निवेश (स्थान) है । जिससे यह महान परिश्रम व्यर्थ न होवे । अर्थात्—टीक रास्ता बताओ, तो मैं वहां चला जाऊं । वहांसे कन्यान्तःपुरसे कुछ चुरा करके लौटना चाहिये ।'

(६४) शृगालिकाद्वारा बताये हुए प्रदेशसे कन्यान्तःपुरमें पहुंच करके, (वहांका जो दृश्य देखा उसका वर्णन इस प्रकार है) देखा कि, रत्नप्रदीप प्रकाशित हो रहा है । अनेकों रीतिवी केलियों द्वारा उत्पन्न परिश्रमसे सोते हुए परिजनोंके बीचमें बहुमुख्य रत्न हीरकादिसे जड़ित सिंहाकार (सिंहके आकारवाले) हाथी-दांतके पैरोवाले हंसके समान सफेद आस्तरण (चांदनी, तफिया, तोपक) आदिसे शोभित फूलोंके किसलयोंसे परिव्याप्त पलंगके ऊपर दाहिने पैरके ऊपर बायें पैरका पिछला हिस्सा जिसमें थोड़ी

पर्यङ्कतले दक्षिणपादपाण्यधोभागानुवलितेतरचरणप्रपृष्ठम्, ईषद्विवृत-
मधुरगुल्फसंधि, परस्पराश्लिष्टजङ्घकाण्डम्, आकुञ्चितकोमलोभयजानु,
किञ्चिद्वेक्षितोरुदण्डयुगलम्, अधिनितम्बस्तमुक्तैकभुजलताप्रपेशलम्,
अपाश्रयान्तनिमिताकुञ्चितेतरभुजलतोत्तानतलकरकिसलयम्, आभुमश्रो-
णिमण्डलम्, अतिश्लिष्टचीनांशुकान्तरीयम्, अनतिवलिततनुतरोदरम्,
अतनुतरनिःश्वासारम्भकम्पमानकठोरकुचकुड्मलम्, आतिरश्रीनबन्धुर-

खट्वायाम् । दक्षिणेति—दक्षिणपादस्य पाण्यः पश्चाद्भागस्याधोभागेन निम्नप्रदेशेन
अनुवलितं युक्तं हतरचरणस्य वामपादस्याग्रपृष्ठमग्रभागोपरितलं यस्मिन् कर्मणि
तद् यथा—तथेति इदं वक्ष्यमाणानि च क्रियाविशेषणानि । ईषद्विति—ईषद्विवृतः
किञ्चिद्वेक्षितो मधुरो मनोहरो गुल्फयोर्युटिकयोः सन्धिः संयोगो यस्मिन् तद्
यथा तथा । परस्परेति—परस्परमन्योन्यमाश्लिष्टः संलग्नो जङ्घाकाण्डो यस्मि-
स्तद् यथा तथा । आकुञ्चितेति—आकुञ्चिते ईषद्वक्त्रीकृते कोमले उभयजानुनी
यस्मिस्तद् यथा तथा । किञ्चिद्विति—किञ्चिद्वेक्षितमीषरसङ्कुचितमूदण्डयुगलं
यस्मिस्तद् यथा तथा । अधिनितम्बेति—अधिनितम्बं नितम्बस्योपरिजस्तं शि-
थिलं यथा स्यात्तथा मुक्तं निःश्लिष्टं यदेकस्या भुजलताया अग्रमग्रभागस्तेन पेक्षलं
मनोज्ञं यथा तथा । अपाश्रयेति—अपाश्रयस्य पर्यङ्कशिरोभागस्यान्ते प्रान्ते निमित्तं
निःक्षिप्तम् आकुञ्चितेतरायाः प्रसारिताया भुजलताया बाहुवत्स्याः, उत्तानं तलं
यस्य तावदाः करः किसलयमिव करकिसलयं यस्मिस्तद् यथा तथा । आभुमश्रो-
णिमण्डलं ईषद्वक्त्रीकृतनितम्बम् । अतिश्लिष्टेति—अतिश्लिष्टं अतिषण्येन वारी-
रलग्नं चीनांशुकस्य चीनदेशीयसूक्ष्मवस्त्रस्यान्तरीयमधोवस्त्रं यस्मिस्तद् यथा
तथा । अनतीति—अनतिवलितमीषरकम्पितं तनुतरमतिहीणमुदरं कुचिदेशो
यस्मिस्तद्यथा तथा । अतनुतरेति—अतनुतरेण दीर्घेण निःश्वासारम्भेण कम्प-
माने चंचले कठोरे अतिदृढे कुचकुड्मले स्तनमुकुले यस्मितथथा तथा निज्जि-

मनोहर गुल्फोंकी टेढ़नेकी सन्धि प्रकटित है । थोड़े संकुचित एवं परस्पर सटे हुए
जंघास्तम्भोंसे युक्त और थोड़े संकुचित कोमल दोनों जानुओं (घुटनों) से युक्त, एवं कुछ
संकुचित ऊरुदण्डों (जाघों) से परिव्याप्त तथा नितम्ब भागके ऊपर एक शिथिल
छातरूपी हस्त बड़ा सुन्दर दीख रहा है । पलंगके शिरोभागमें संकुचित करके धरा
हुआ दूसरा छातरूपी हाथ जिसका तल (हथेली) उत्तान है । पल्लवके समान सुन्दर
दिलायी दे रहा है । जिसने अपना नितम्बस्थल थोड़ा संकुचित कर लिया है । जिसके
शरीरके अधोभागमें अतिशय करके चीन देशके वारीक रेशमी वस्त्र ओभा दे रहे हैं ।

शिरोधरोद्देशदृश्यमाननिष्ठप्रतपनीयसूत्रपर्यस्तपद्मारागरुचकम्, अर्धल-
क्ष्याधरकणपाशनिभृतकुण्डलम्, उपरिपरावृत्तश्रवणपाशरत्नकर्णिकाकिरण-
मञ्जरीपिञ्जरितविषमव्याविद्धाशिथिलशिखण्डबन्धम्, आत्मप्रभापटलदु-
र्लभपाटलोत्तराधरविवरम्, गण्डस्थलीसंक्रान्तहस्तपल्लवदर्शितकर्णावतं-
सकृत्यम्, उपरिकपोलादर्शतलनिपक्तचित्रवितानपत्रजातजनितविशेषक-

ताया निःश्वासाधिव्यादतनुतरेणेति । आतिरश्चोनेति—आतिरश्चोने ईषद्वके बन्धुरे
उन्नतावनते शिरोधरोद्देशे ग्रीवाप्रदेशे दृश्यमानं लक्ष्यमाणं निष्ठसे गलिते तप-
नीयसूत्रे सुवर्णतन्तौ पर्यस्तं लक्ष्यमाणं पद्मारागरुचकं पद्मारागनिर्मितग्रीवाभरणवि-
शेषो यस्मिंस्तद् यथा तथा । अर्धलक्ष्येति—अर्धलक्ष्यः अर्धदृश्यमानः अधरः
अधोभागो यस्य तादृशमिति कुण्डलविशेषणं कर्णपाशे शोभनकर्णे निभृतं
निश्चलं कुण्डलं यस्मिन् कर्मणि तद् तथा तथा । उपरीति—उपरि ऊर्ध्वदेशे
परावृत्तः समुत्तानो यः श्रवणपाशः कर्णपाशस्तस्य रत्नकर्णिकायाः रत्ननिर्मित-
कर्णाभरणस्य किरणमञ्जरीभिर्मयूखमालाभिः पिञ्जरितः पिञ्जरीकृतः विषमव्या-
विद्धः । विषमरूपेण बद्धः धेनीकृत इति यावत् अतएवाशिथिलः अस्तस्तः
शिखण्डबन्धः केशकलापो यस्मिंस्तद्यथा तथा । आत्मप्रभेति—आत्मनः स्वस्य
प्रभापटलेन कान्तिनिचयेन दुर्लभयमविभाष्यं पाटलस्व श्वेतरक्तस्य उत्तराधर-
स्योष्ठस्य विवरं छिद्रं यस्मिंस्तद्यथा तथा । गण्डस्थलीति—गण्डस्थल्यां कपोल-
देशे संक्रान्तो मिलितो यः करपल्लवः करकिसलयं तेन दर्शितं प्रकटितं कर्णा-
वतंसस्य कर्णभूषणस्य कृत्यं कार्यं यस्मिंस्तद्यथा तथा । कपोलसंक्रान्तकर एव
तस्याः कर्णपल्लवोऽभवदिति भावः । उपरीति—उपरिकपोलः उत्तानगण्डप्रदेशः
स एवादर्शो मुकुरस्तस्य तले निषक्तेन प्रतिविम्बितेन चित्रवितानस्य नानावर्णो-
त्कलोचस्य पत्रजातेन पत्राकारचिह्नसमूहेन जनिता उत्पादिता विशेषकक्रिया

जिसका अतिद्वीग अक्षि प्रदेश कुछ कम्पित हो रहा है । दीर्घ निश्वासोंके आनेसे कठोर
कुचमंडल कम्पमान हो रहा है । (क्योंकि सोनेमें साँस बेगसे चलती है) जिसके गलेमें
पद्माराग मणिको माला है जो सुवर्णके तारोंसे गुंथी हुई कुछ इधर-उधर तिरछी पड़ी हुई है ।
जिसके कानोंका आधा हिस्सा दिखाई दे रहा है ऐसे सुन्दर कानोंमें जिसने कुण्डल
धारण किये हैं । जिसने अपने कानोंके ऊपरी भागमें रत्ननिर्मित कर्णिकाभूषण धारण
किया है जिसकी किरणजालोंकी प्रभा से, विषम रूपसे बाँधे गये जिससे कुछ ढीले भी
पड़ गये हैं ऐसे केशकलापोंकी, शोभा (कुण्डल) को पीला बना दिया है । जिसने
अपनी कान्तिके पुञ्जसे पाटल (श्वेतरक्त) अपने ओष्ठविवरको दुर्लभ बना दिया है ।

क्रियम्, आमीलितलोचनेन्दीवरम्, अविभ्रान्तभ्रूपताकम्, उद्भिद्यमानश्रम-
जलपुलकभिन्नशिथिलचन्दनतिलकम्, आननेन्दुसंमुखालकलतं च विश्र-
ब्धप्रसुप्तामतिधवलोत्तरच्छदनिमग्नप्रायैकपाश्वर्तया चिरविलसनखेदनि-
श्चलां शरदम्भोधरोत्सङ्गशायिनीमिव सौदामनीं राजकन्यामपश्यम् ।

(६५) दृष्ट्वैव स्फुरदनङ्गरागश्चकितश्चोरयितव्यानिस्पृहस्तयैव ताव-

तिलकक्रिया यस्मिंस्तद्यथा तथा । आमीलितेति—आमीलिते निमीलिते लोचने
इन्दीवरे नीलोत्पले इव यस्मिंस्तद्यथा तथा । अविभ्रान्तेति—अविभ्रान्ते निश्चले
भ्रुवौ पताके इव यस्मिन् तद्यथा तथा । उद्भिद्येति—उद्भिद्यमानेन निर्गच्छता
श्रमजलपुलकेन घर्मजनितरोमान्धेन भिन्नं मिश्रितमत एव शिथिलं कपालाद्
गलितं चन्दनतिलकं यस्मिंस्तद्यथा तथा । आननेति—आननेन्दुसंमुखचन्द्रस्य
संमुखे अलकाश्चूर्णकुन्तला लता इव यस्मिंस्तद्यथा तथा । अन्नालकानां कल-
ङ्कसाम्यं बोद्धव्यम् । विश्रब्धसुप्तं निःपाङ्कनिद्रिताम् । अतिधवलेति—अतिधवले-
ऽतिशुभ्रे उत्तरच्छदे । आस्तरणे निमग्नप्रायः बाहुल्येन मग्नः एकः पाश्वर्तौ यस्या-
स्तस्या भावः तथा । चिरेति—चिरं दीर्घकालं विलसनेन स्फुरणेन यः खेदः श्रम-
स्तेन निश्चलां स्थिराम् । शरदिति—शरदम्भोधरस्य शरदमेघस्योत्सङ्गे क्रोडे शेते
तच्छीलाम् सौदामनीं विद्युतम् ।

(६५) स्फुरदनङ्गरागः स्फुरन् वर्धमानः अनङ्गस्य कामस्य राग आवेशो

जिसने गालोंपर रखे हुए पछव रूपी हाथोंसे अपने कर्णवर्तंसके कृत्यको प्रकट कर दिया है ।
(उसके कपोल-संक्रान्त हाथ ही कर्णपल्लव थे) । जिसका ऊपरी कपोलप्रदेश ही मानो,
सीसा हो, उसी सीसेके तलपर प्रतिबिम्बित अनेकवर्णोंके उल्लोच वही मानो पत्र हों
वसीपर उत्पन्न पत्राकार रूपमें समूहके जो तिलकक्रिया (ऐसी) जिसने अपने नीले
कमलके समान नेत्र बन्द कर लिये हैं । जिसकी निश्चल भौंहें क्षण्डके समान हैं । जिसके
तिलकका चन्दन घर्मजनित रोमान्धसे उत्पन्न पसीनेके जलसे कुछ आर्द्र होकर बहने
लगा । मुखचन्द्रः संमुख चूर्णकुन्तल बाल लताके समान है । अत्यन्त सफेद आस्तरणके
ऊपर एक करवटसे घोर निद्रामें सोयी है । और जो अत्यन्त विस्फुरणके परिश्रमसे
निश्चलसी दीख रही है । वह मानो, शरत्कालीन मेघके उत्संग (गोद) में सोयी हुई
विद्युत्के समान है । ऐसी राजकुमारीको देखा ।

(६५) देखते ही मैं कामदेवके रागसे विह्वल होकर चोरीकी इच्छा भूल गया और

चौर्यमाणहृदयः किं कर्तव्यतामूढः क्षणमतिष्ठम् । अतर्क्यम् च—‘न चेदिमां वामलोचनामाप्नुयां न मृष्यति मां जीवितुं वसन्तबन्धुः । असंकेतितप-
रामृष्टा चेयमतिबाला व्यक्तमार्तस्वरेण निहन्यान्मे मनोरथम् । ततोऽहमे-
वाहन्येय । तदियमत्र प्रतिपत्तिः’ इति ।

(६६) नागदन्तलग्ननिर्यासकल्कवर्णितं फलकमादाय मणिसमुद्र-
काद्वर्णवर्तिकामुद्धृत्य तां तथाशयानां तस्याश्च मामाबद्धाक्षलिं चरण-

यस्य सः । चकितः सम्भ्रान्तः । चोरयितव्यनिस्पृहः चोरयितव्ये चौर्यकर्मणि
निस्पृहो निरमिलापः । तथा राजकन्यया । चौर्यमाणहृदयः अपह्रियमाणचित्तः ।
किं कर्तव्यतामूढः—किं कर्तव्यतायां साम्प्रतं किं कर्तव्यमिति ज्ञानशून्यः । आप्नुयां
लभेय । मृष्यति सहते । वसन्तबन्धुः मदनः । असंकेतितपरामृष्टा संकेतमकुरवैव
स्पृष्टा । व्यक्तं प्रकाशम् । आर्तस्वरेण आर्तस्वरं कृत्वेत्यर्थः । निहन्यान्नाशयेत्—
विकलाङ्कुरादिति यावत् । ततः—यदि मे मनोरथो नश्येत्तर्हि । आहन्येय—आहतो
भविष्यामीत्यर्थः । आहपूर्वकात् हन्धातोः कर्मणि विधिलिङ्युत्तमपुरुषैकवचनम् ।
आघ्रीयेति पाठो न साधीयान् अर्थप्रतीतिरभावात् । इयमत्र प्रतिपत्तिः—इदमत्र
विधेयम् ।

(६६) नागदन्तेति—नागदन्तेऽवलम्बनकाष्ठे लग्नं सम्बद्धं च तत् निर्यास-
कल्केन चिक्कणद्रव्यव्याख्येन वर्णितं रञ्जितं चेति कर्मधारयः । फलकं काष्ठपट्टिकाम् ।
उद्धृत्य बहिष्कृत्य । तां राजकन्याम् । तथा पूर्वोक्तप्रकारेण । शयानां निद्रिताम् ।
सामपहारवर्माणम् । आबद्धाक्षलिं कृतनमस्कारम् । चरणे लग्नं पादपतितम् ।

किं कर्तव्यतामूढ (ज्ञानशून्य) हो करके स्वयं ही अपने चित्तको चुराया हुआ जान
करके क्षणभर बैठ गया । मैं (अपहारवर्मा) तर्कसे सोचने लगा—‘यदि मैं इस सुन्दर
नेत्रोंवाली स्त्रीको न पा सका तो, यह मदन मेरे जीवनको नाश कर देगा । यदि मैं बिना
संकेत किये हुए इसका स्पर्श करूँ तो यह चिल्ला देगी और उस कारणसे मेरे मनोरथ ही
नष्ट हो जायेंगे । तथा मनोरथोंके नष्ट होने पर मैं ही मार डाला जाऊंगा । अतः अब अब
यह कर्तव्य है ।’

(६६) वहीं खूँटीपर टंगी (लटकी) हुई रंगीन चिकनी लाहसे परिभाजित एक
काठकी पट्टीको उतार लिया और जड़ाऊं कलमदानसे कलमको निकाल करके (उसी
पट्टीपर) मैंने उस राजपुत्रीका (उसी स्वप्नावस्थाका) ज्योंका त्यों चित्र खींचा और
अपनेको उसके पैरोंके नीचे दाख जोड़े हुए खींचा तथा वहीं पर आर्यावृत्त भी खिच

लग्नमालिखमार्या चैताम्—

‘त्वामयमाबद्धाञ्जलि दासजनस्तमिमर्थमर्थयते ।

स्वपिहि मया सह सुरतव्यतिकरखिन्नैव मा मैवम् ॥’

हेमकरण्डकाच्च वासताम्बूलवीटिकां कर्पूरगुटिका पारिजातकं चोप-
युज्यालक्तकपाटलेन तद्रसेन सुधाभित्तौ चक्रवाकमिथुनं निरष्टीवम् । अङ्गु-
लीयकविनिमयं च कृत्वा कथंकथमपि निरगाम् ।

(६७) सुरङ्गया च प्रत्येत्य बन्धागारं तत्र बद्धस्य नागरिकवरस्य
सिंहघोषनाम्नस्तेष्वेव दिनेषु मित्रत्वेनोपचरितस्य ‘एवं मया हतस्तपस्वी-

तां राजकन्याम् आर्षा वचयमाणं पथं चेशुभयमेव अखिलमिति क्रियायाः कर्म ।
त्वामिति—अयं दासजनः सेवकः अहमित्यर्थः । त्वां भवतीं राजकन्यकाम् ।
आबद्धाञ्जलि सप्रणामं इमं वचयमाणमर्थं अर्थयते याचते सुरतव्यतिकरखिन्नैव
सुरतव्यान्तैव एवं मया सह स्वपिहि । एवं सुरतस्नेहं विना मा मा न स्वपिहीत्यर्थः ।
हेमकरण्डात्—सुवर्णपेटकात् । वासताम्बूलवीटिकां सुवासितताम्बूलम् । कर्पूर-
गुटिकां कर्पूरचूर्णम् । पारिजातकं सुवासितस्रदिरसारम् । उपयुज्य—भक्षयित्वा ।
अलक्तकपाटलेन अलक्तकवत् रक्तवर्णेन । तद्रसेन तेषां ताम्बूलादीनां द्रवेण ।
सुधाभित्तौ—सुधाधवलितकुण्डये । चक्रवाकमिथुनं कोकद्वन्द्वम् । निरष्टीवम्—निष्टी-
वनेन चक्रवाकमिथुनं चित्रितवान् । अङ्गुलीयकविनिमयं—तस्या अङ्गुलीयकं गृहीत्वा
तत्स्थाने स्वकीयमङ्गुलीयकं परिधाप्येत्यर्थः । कथंकथमपि—अतिकष्टेन ।

(६७) प्रत्येत्य—प्रतिनिवृत्त्य । तत्र बन्धनागारे । बद्धस्य निगदितस्य ।
तेष्वेव दिनेषु—यदाहमपि तत्र बद्धोऽभवमित्यर्थः । मित्रत्वेनोपचरितस्य—सुहृत्त्वेना-

दिया—यह सेवक (अपहारवर्मा) कुतःञ्जलि हो करके आपसे इसी निमित्त प्रार्थना
करता है कि, सुरतके स्नेहसे खिन्न हो करके मेरे पास सोवें और विना सुरतके नहीं सोवें ।’

तत्पश्चात् सुवर्णकी पेटोसे सुवासित पान और कर्पूरके चूर्णको तथा कथे
(खैर) को खा करके महावरके रसके समान उस पानकी पीक (थूंक) को
चूनेकी दीवालपर ऐसा थूंक करके रच दिया कि, वहाँ चित्रगत चक्रवाक-दम्पती प्रतीत
होने लगे । साथ ही मैंने अंगूठियों का आदान-प्रदान करके उस मंङ्गलसे किसी प्रकार
रास्ता लिया ।

(६७) सुरंगसे कारागार वापस आनेपर, वहाँपरके एक कैदी सिंहघोषसे मेरी उन
दिनों मित्रता हो गयी थी । मैंने निर्दोष कान्तकको इस तरह मार डाला है । और तुम

कान्तकः, तत्त्वया प्रतिभिद्य रहस्यं लब्धव्यो मोक्षः' इत्युपदिश्य सह शृगालिकाया निरक्रामिषम् । नृपतिपथे च समागत्य रक्षिकपुरुषैरगृह्ये । अचिन्तयं च—'अलमस्मि जवेनापसर्तुमनामृष्ट एवैभिः । एषा पुनर्वराकी गृह्येत । तदिदमत्र प्राप्तुरूपम्' इति तानेव चपलमभिपत्य स्वपृष्ठसमर्पित-कूर्परः पराङ्मुखः स्थित्वा 'भद्राः, यद्यहमस्मि तत्स्करः, बध्नीत माम् । युष्माकमयमधिकारः, न पुनरस्या वर्षीयस्याः' इत्यवाविषम् ।

(६८) सा तु तावतैवोन्नोतमदभिप्राया तान्सप्रणाममभ्येत्य 'भद्र-मुखाः, ममैव पुत्रो वायुप्रस्तश्चिरं चिकित्सितः । पूर्वेषुः प्रसन्नकल्पः

रोपितस्य । मित्रभावं गतस्येति यावत् । एवं-एतादृशेनोपायेन । प्रतिभिद्य प्रकार्य मोक्षः बन्धनमोचनम् । निरक्रामिषं निष्क्रान्तोऽभवम् । नृपतिपथे-राजमार्गे । अगृह्ये गृहीतोऽभवम् । ग्रहघातोः कर्मणि लङ् उत्तमपुरुषैकवचनम् । अलम् समर्थः । अपसर्तुं पलायितुम् । अनामृष्टः । अस्पृष्टः । एभिः-रक्षिकपुरुषैः । एषा-शृगालिका । वराकी तपस्विनी । गृह्येत ध्रियेत । अत्र अस्मिन् काले । प्राप्तुरूपं युक्तम् । इति-एवं चिन्तयित्वा तान् रक्षिपुरुषान् । चपलं सत्वरम् । अभिपत्य समीपं गत्वा । स्वपृष्ठेति-स्वस्य पृष्ठे पृष्ठदेशे समर्पितौ निहितौ कूर्परौ कफोष्णी येन सः । 'स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः' इत्यमरः । पराङ्मुखः विपरीतमुखः । वर्षीयस्याः वृद्धायाः शृगालिकाया इत्यर्थः ।

(६८) सा शृगालिका । तावता एतावन्मात्रवचनेन । उन्नीतेति-उन्नीत ऊहितः मदभिप्रायो यन्मेऽभिप्रेतमासीत्तद् यथा सा । तान् रक्षिपुरुषान् । वायु-प्रस्तः वातूलः । उन्मत्त इति यावत् । चिरं दीर्घकालम् पूर्वेषुः गतदिने । प्रसन्न-

इस तरहसे राजासे प्रार्थना करके मुक्ति पा लेना । ऐसा कह करके मैं शृगालिकाके साथ निकल आया । राजमार्गमें रक्षापुरुषोंने पकड़ लिया । मैंने विचार किया—'यद्यपि मैं इन लोगोंसे अग्रद्व करके बड़े वेगसे दौड़ करके भागनेमें समर्थ हूँ । परन्तु, यह निर्दोष शृगालिका पकड़ जायगी । अतः इस समय यह उपाय ठीक होगा ।' ऐसा सोच करके मैंने अपने दोनों हाथोंको अपनी पीठकी ओर कर और उनके पास जाकर उनके पराङ्मुख खड़े हो करके कहा—'हे सौम्यो ! (मद्रो !) यदि मैं चोर हूँ तो, मुझे बाँधिये—क्योंकि, यह अधिकार आप लोगोंका है परन्तु, इस वृद्धाका नहीं है ।'

(६८) उस शृगालिकाने मेरे अभिप्रायोंका विचार करके उन रक्षापुरुषोंके पास जा तथा उन्हें प्रणाम करके कहा—'हे सौम्यो ! यह मेरा पुत्र उन्मत्त हो गया था, मैंने

प्रकृतिस्थ एव जातः । जातास्थया मया बन्धनान्निष्क्रमय्य स्नापितोऽनु-
लेपितश्च परिधाप्य निष्प्रवाणियुगलमभ्यवहार्य परमान्नमौशीरेऽद्य काम-
चारः कृतोऽभूत् । अथ निशीथे भूय एव वायुनिष्पन्नः 'निहत्य कान्तकं
नृपतिदुहित्रा रमेय' इति रंहसा परेण राजपथमभ्यपतत् । निरूप्य चाहं
पुत्रमेवंगतमस्यां बेलायामनुधावामि । तत्प्रसीदत । बद्ध्वैनं मह्यमर्पयत'
इति यावदसौ क्रन्दति तावदहं 'स्थविरे, केन देवो मातरिश्वा बद्धपूर्वः ।
किमेते काकाः शौङ्गेयस्य मे निग्रहीतारः । शान्तं पापम्' इत्यभ्यधावम् ।

कल्पः प्रायेण प्रसन्नः । प्रकृतिस्थः स्वभावस्थः । जातास्थया संजातादरया ।
मया शृगालिकयेत्यर्थः । निष्क्रमय्य मोचयित्वा । अनुलेपितः गन्धादिना सुवा-
सितः । निष्प्रवाणियुगलं-नूतनवस्त्रयुग्मम् । 'अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकञ्च न-
वान्धरे' इत्यमरः । अभ्यवहार्यं भोजयित्वा । परमान्नं पायसम् । औशीरे शयना-
सनविषये । कामचारः स्वेच्छाचारः । निशीथेऽर्द्धरात्रे । भूय एव पुनरपि । वायु-
निष्पन्नः उन्मादरोगायत्तः । निहत्यादि-उन्मत्तस्य तस्य प्रलापोऽयम् । रंहसा
वेगेन परेण महता । निरूप्य अवलोक्य एवं गतम्-एतदवस्थम् । अनुधावामि
अनुसरामि । बद्ध्वा बन्धनं कृत्वा । एनं मत्पुत्रम् । असौ शृगालिका । अह-
मपहारवर्मा । स्थविरे वृद्धे । सम्बोधनम् । मातरिश्वा-वायुः । बद्धपूर्वः पूर्वं
बद्धः । न केनापीति भावः । एते-रक्षिपुरुपाः । शौङ्गेयस्य विहङ्गानां शत्रोः पक्षि-

बहुत समयतक इसकी चिकित्सा करायी । गत दिन (व. ल) यह प्रायः प्रसन्न हो गया
था और पूर्ववत् स्वस्थ दिखाई देने लगा । अच्छे होनेका विश्वास करके मैंने (शृगालिकाने)
इसे बन्धन मुक्त कर दिया । और स्नान कराकर तैल-चन्दन आदिसे सुवासित कर
दिया । इसे नये कपड़ेके जोड़े धारण कराये तथा खीर खिलायी और शयनासन (सज्जित
पलंगपर) पर सोनेको स्वतन्त्र कर दिया । किन्तु, (सोनेके बाद) आधी रातमें यह फिर
उन्माद रोगसे आक्रान्त हो गया ! 'कान्तकको मार करके राजकुमारीसे रमण करूंगा ।'
ऐसा जोरोंसे बकते हुए राजमार्गमें आ गया । पुत्रकी ऐसी दशासे मैं, इसके पीछे दौड़ती
हुई इस समय, (आधी रातमें) फिर रही हूँ । इसलिये आप लोग कृपा करें और इसे बांध
करके मुझे दे दें ।'

जब शृगालिका ऐसा कथन उन राजपुरुषोंसे कर रही थी, तब मैंने कहा—'अरे वृद्धे !
क्या कभी पहिले भी पवनको किसीने पकड़ा है । क्या ये कौप मेरे ऐसे बाजको पकड़ सकते
हैं । शान्त हो ।' ऐसा कह करके मैं दौड़ गया ।

(६६) असावप्यमीभिः 'त्वमेवोन्मत्ता यानुन्मत्त इत्युन्मत्तं मुक्तवती । कस्तमिदानीं बध्नाति' इति निन्दिता कदर्थिता रुदत्येव मामन्वधावत् । गत्वा च रागमञ्जरीगृहं चिरविरहखेदविह्वलामिमां बहुविधं समाश्वास्य तं निशाशेषमनयम् । प्रत्यूपे पुनरुदारकेण च समगच्छे ।

(७०) अथ भगवन्तं मरीचिं वेशकृच्छ्रादुत्थाय पुनः प्रतितप्रतपः प्रभावप्रत्यापन्नदिव्यचक्षुषमुपसंगम्य तेनास्म्येवंभूतत्वदर्शनमवगमितः ।

विशेषस्य । यथा वायसाः शौक्लेयं निग्रहीतुं न समर्थास्तथा एतेऽपि मां बन्धनं शक्नुवन्तीति भावः । इति ह्युक्त्वा । अभ्यधावम् धावितवान् ।

(६९) असौ शृगालिका अमीभिः रक्षिपुरुषैः । अनुन्मत्त इति उन्मत्तो न भवतीति कृत्वा मुक्तवती त्यक्तवती । कदर्थिता-तिरस्कृता । मामपहारवर्माणम् । चिरिति-चिरविरहेण दीर्घविच्छेदेन यः स्नेहो दुःखं तेन विह्वलां व्याकुलाम् । इमां रागमञ्जरीम् । निशाशेषं रात्रेरवशिष्टभागम् । अनयम् अयापयम् । उदारकेण-धनमित्रेण । समगच्छे संमिलितोऽभवम् ।

(७०) भगवन्तम् ऐश्वर्यशालिनम् । मरीचिं तन्नामकमहर्षिम् । वेशकृच्छ्रात् वेश्याव्यसनात् । उत्थाय निर्मुक्तो भूत्वेत्यर्थः । पुनरिति-पुनः प्रतितप्तं पुनः समाचरितं यत्तपस्तपस्या तस्य प्रभावेण साहाय्येन प्रत्यापन्नं पुनः प्राप्तं दिव्यमार्गं चक्षुर्येन तादृशम् । तेन मरीचिना । एतन्भूतमेवं प्रकारेण त्वदर्शनं तच्च राजवाहनस्यावलोकनम् । अवगमितः ज्ञापितः । अस्मि अहमिति शेषः । दिव्यदृष्ट्या विलोक्य मरीचिनैव एवमुक्तं यदेतादृशसमये एतादृशेन प्रकारेण भवदर्शनं मे भविष्यतीति भावः । सिंहघोषः कारागृहस्थो मम सुहृत् । कान्त-

(६९) तत्पश्चात्-यह शृगालिका उन रक्षिकपुरुषोंके द्वारा फटकारा गयी 'तुम्हीं पगली हो । क्योंकि, तुमने पागलकों बन्धन रहित किया । अब यह अभी कैसे बंध सकता है ?' ऐसे वाक्योंसे डाँटी जानेपर शृगालिका रोती हुई मेरे पीछे दौड़ी । दौड़ करके मैं रागमञ्जरी को जो बहुत दिनोंके विरह के खेदसे विह्वल हो रही (दुःखी हो रही) थी उसे समाश्वासन दे करके उस रात्रिके अवशिष्ट भागको वहीं पर बिताया । फिर सबेरे उदारक (धनमित्र) के पास सम्मिलित हुआ ।

(७०) इसके अनन्तर ऐश्वर्यवान् मरीचि नामक मुनिके समीप मैं गया । जो मरीचि मुनि वेश्याके व्यसनसे दुःखी हो करके, पुनः अपने तपके प्रभावसे दिव्य दृष्टित्वको प्राप्त कर चुके थे । उन्हीं मरीचि मुनिसे आपके (राजवाहनके) दर्शनका समाचार ज्ञात किया ।

सिंहघोषश्च कान्तकापचारं निर्भिद्य तत्पदे प्रसन्नेन राज्ञा प्रतिष्ठापितः
तेनैव चारकसुरंगापथेन कन्यापुरप्रवेशं भूयोऽपि मे समपादयत् । सम-
गंसि चाहं शृगालिकामुखनिःसृतवार्तानुरक्तया राजदुहित्रा ।

(७१) तेज्ज्वेव दिवसेषु चण्डवर्मा सिंहवर्मावधूतदुहितृप्रार्थनः कुपि-
तोऽभियुज्य पुरमवारुणत् । अमर्षणश्चाङ्गराजो यावदरिः पारग्रामिकं वि-
धिमाचिकीर्षति तावत्स्वयमेव प्राकारं निर्भिद्य प्रत्यासन्नानपि सहायान-

कापचारं-कान्तकस्यापराधम् । निर्भिद्य प्रकाशय । तत्पदे-कान्तकस्थाने । प्रति-
ष्ठापितः-काराध्यक्षः कृतः । तेनैव मस्कृतेनैव । चारकसुरङ्गापथेन-कारागृहस्थ-
विलमार्गेण । भूयोऽपि पुनरपि । समपादयत् अकारयत् । तस्यैव साहाय्येन पुन-
रप्यहं कन्यान्तःपुरं प्रविष्टवानस्मि इत्यर्थः । समगंसि मिळितोऽभवम् । संपूर्व-
काद् गम् वातोर्लुङ्घि आत्मनेपदस्योत्तमपुरुषैकवचनम् । शृगालिकेति-शृगा-
लिकाया मुखद् वदन्निःसृतया निर्गतया कथितयेत्यर्थः । वार्तया वृत्तान्तेन अनु-
रक्तया आसक्तया राजदुहित्रा राजकन्यया समगंसि अहमिति शेषः ।

(७१) तेज्ज्वेव दिवसेषु तदानीम् । चण्डवर्मा राजवाहनशत्रुः । सिंहव-
र्मेति-सिंहवर्मणा चम्पाधीश्वरेण अवधूता तिरस्कृता अस्वीकृतेति यावत् दुहितुः
स्वकन्याया अम्बालिकायाः प्रार्थना यस्यासौ । अत एव क्रुद्धः । अभियुज्य आ-
क्रम्य । पुरं सिंहवर्मनगरम् । अवारुणत् अवसूरोश्च । अमर्षणः असहनः । अङ्ग-
राजः सिंहवर्मा । अरिः शत्रुः = चण्डवर्मा । पारग्रामिकं परराज्यास्कन्दनोचितम् ।
विधिमनुष्ठानम् । चिकीर्षति कर्तुमिच्छति । यावत्तावदित्यनेन अतिशीघ्रतः
सूचिता । स्वयमेव सिंहवर्मेव । प्राकारं प्राचीरम् । प्रत्यासन्नान्-समीपमाग-

सिंहघोषने कान्तकको मार डाला और राजाने प्रसन्नतासे उसे काराध्यक्ष बना दिया । उसी
कारागारकी मुरंगसे मैं फिर कन्यान्तःपुरमें जाने-आने लगा । शृगालिकाके मुखसे निकल
मेरी प्रशंसा पर राजकन्या मुझ पर अनुराग करने लगी ।

(७१) उन्हीं दिनों चण्डवर्माने जो राजवाहनका शत्रु था, चम्पानगरके स्वामी
सिंहवर्मा पर क्रुद्ध हो करके उस सिंहवर्माके नगर पर आक्रमण करके उसके नगरको घेर
लिया (क्रोधका कारण यह था कि, चण्डवर्माने अपना विवाह सिंहवर्माकी पुत्री अम्बालिका
से करनेकी प्रार्थना सिंहवर्माके पास की थी, जिस प्रार्थनाको सिंहवर्माने अस्वीकार कर
दिया था) अंगराज सिंहवर्मा इस बातसे न सहन कर सका । जब तक शत्रु चण्डवर्मा ।

प्रतीक्षमाणो निर्गत्याभ्यधिकबलेन विद्विषा महति संपराये भिन्नवर्मा सिंहवर्मा बलादगृह्यत । अम्बालिका च बलवदभिगृह्य चण्डवर्मणा हठात्परिणेतुमात्मभवनमनीयत । कौतुकं च स किल क्षपावसाने विवाह इत्यवधनात् ।

(७२) अहं च धनमित्रगृहे तद्वियाहयैव पिनद्धमङ्गलप्रतिसरस्त-
मेवमत्रोचम्—‘सखे, समापतितमेवाङ्गराजाभिसरं राजमण्डलम् । सुगू-

तानपि । सहायान् साहाय्यकारिणो नृपतीन् । अप्रतीक्षमाणः अनपेक्षमाणः । अभ्यधिकबलेन बहुतरसैन्यसमन्वितेन विद्विषा शत्रुणा । संपराये युद्धे । भिन्न-
वर्मा छिन्नकवचः । अगृह्यत गृहीतश्चण्डवर्मणेति शेषः । अभिगृह्य बलात्कारेण गृहीत्वा । हठात् अविमृश्यकारित्वेन । परिणेतुं विबोद्धुम् । आत्मभवनं चण्डव-
र्मगृहम् । अनीयत नीता ! अम्बालिकेति शेषः । कौतुकं-मङ्गलसूत्रम् । स
चण्डवर्मा । क्षपावसाने-रात्रिशेषे । विवाहो भविष्यतीति हेतोः । अवधनात् वबन्ध
कौतुकमिति शेषः ।

(७२) अहमपहारवर्मा । तद्वियाहाय-अम्बालिकापरिणयार्थम् । पिनद्धे-
ति-पिनद्धो दद्धः मङ्गलप्रतिसरो माङ्गलिकहस्तसूत्रं येन सः । तं धनमित्रम् एवम्
इत्थम् । समापतितं समागतम् । अङ्गराजाभिसरं अङ्गराजसाहाय्यकारि । राज-
मण्डलं नृपतिचक्रम् सुगूढं सुगुप्तम् । सम्भूय मिलित्वा । पौरवृद्धैरिति शेषः ।
तत्-राजमण्डलम् । उपावर्त्तय प्रतिनिवर्त्तय; भवतां साहाय्यं नापेक्ष्यते प्रागेव

परराज्यास्कन्दनोचित विधिको करनेको इच्छा कर रहा था, तब तक सिंहवर्माने स्वयं ही प्राचीरको तोड़ करके तथा अपने सहायक राजाओंको, जो नगरके बहुत पास आ गये थे, उनकी प्रतीक्षा किये बिना ही बहुत बड़ी सेनावाले शत्रुसे जा करके युद्ध छान दिया । युद्धमें छिन्नकवच सिंहवर्मा चण्डवर्मा द्वारा परिवद्ध कर लिया गया । राजकुमारी अम्बालिका भी चण्डवर्मा द्वारा बलात्कारसे परिवद्ध कर ली गयी । और बलपूर्वक विवाहके लिये चण्डवर्मा उसे अपने भवनमें ले आया । चण्डवर्माने मंगलसूत्र भी (यह समझते हुए) धारण कर लिया है कि, रात्रिसमाप्त होने पर विवाह होगा ।

(७२) मैंने (अपहारवर्माने) भी धनमित्रके गृहमें ही उस राजपुत्री अम्बालिकासे परिणय करनेके निमित्त मंगलसूत्र धारण करके धनमित्रसे कहा—‘हे सखे ! अङ्गराजके सहायक राजागण अपने दल-बलके साथ चले आ रहे हैं । अतः तुम और वृद्धोंके साथ उन

दमेव संभूय पौरवृद्धैस्तदुपावर्तय । उपावृत्तश्च कृतशिरसमेव शत्रुं द्रक्ष्य-
सि' इति ।

(७३) 'तथा' इति तेनाभ्युपगते गतायुषोऽमुष्य भवनमुत्सवाकुल-
मुपसमाधीयमानपरिणयोपकरणमितस्ततः प्रवेशनिर्गमप्रवृत्तलोकसंवाध-
मलक्ष्यशस्त्रिकः सह प्रविश्य मङ्गलपाठकैरम्बालिकापाणिपल्लवमग्नी सा-
क्षिण्याथर्वणेन विधिनाप्यमाणमादित्समानस्यायामिनं बाहुदण्डमाकृष्य-
च्छुरिकयोरसि प्राहार्षम् । स्फुरतश्च कतिपयानन्यानपि यमविषयमगम-

राज्ञा तत् कृतमतो भवन्तः प्रतिगच्छन्तु इति भावः । उपावृत्तः परावृत्तस्त्वमिति
शेषः । कृतशिरसं क्षिप्तमस्तकम् । शत्रुं चण्डवर्मणम् ।

(७३) तेन धनमित्रेण । अभ्युपगते स्वीकृते । गतायुषः स्वल्पायुषः ।
अमुष्य चण्डवर्मणः । उत्सवाकुलं उत्सवपूर्णम् । उपसमाधीयेति-उपसमाधीयमा-
नानि सम्पाद्यमानानि परिणयोपकरणानि विवाहोचितद्रव्यजातानि यत्र तत् । इत-
स्ततः समन्तात् । प्रवेशेति-प्रवेशनिर्गमेषु गमनागमनेषु प्रवृत्तैर्व्याप्तैर्लोकैर्जनैः
संवाधं संकटम् । विशेषणद्वयमिदं भवनस्य । अलक्ष्यशस्त्रिकः अलक्ष्याऽऽदृश्या
शस्त्रिका छुरिका यस्य सः गुप्तशस्त्र इत्यर्थः । मङ्गलपाठकैः स्तुतिपाठकैर्ब्राह्मणैः ।
अग्नौ साक्षिणि सति-अग्निसाक्षिकम् । आथर्वणेन अथर्ववेदोपदिष्टेन पुरोधसा
वा । विधिना अनुष्ठानेन । पुरोधसेति पक्षे विधिपूर्वकम् । अप्यमाणं सम्प्रदीय-
यमानम् अम्बालिकापाणिपल्लवमित्यस्य विशेषणम् । आदित्समानस्य ग्रहीतु-
मिच्छतः । चण्डवर्मण इति शेषः । आयामिनं दीर्घं प्रसारितमिति यावत् । प्रा-
हार्षं प्रहृतवानहमि । स्फुरतः चण्डवर्मविनाशजनितकोपेन उवलतः ।

राजोंसे गुप्तरीतिसे मिल करके उन्हें रोक दो । और समझा दो । वे लोग थोड़ी देरमें आये
तो शत्रुको कटे हुए शिरमें पाँधेगे ।

(७३) धनमित्रके द्वारा 'तथा' (ठीक उसी प्रकारसे करूँगा) ऐसी स्वीकृति पाकर
मैं (अपहारवर्मा) स्वल्पायुषवान् चण्डवर्माके अन्तःपुरमें चला गया । वहाँ देखा कि,
राजभवन विवाहोचित अनेकों वस्तुओंसे परिपूर्ण है । इधर-उधर लोगोंके गमनागमनसे
प्रवेशमार्गपर बड़ी कठिनता प्रतीत हो रही है । मैं भी गुप्त छुरीके सहित मंगलाचरण
करनेशाले ब्राह्मणोंके झुण्डके साथ उस राजभवनमें चला गया । वहाँ प्रवेश करके मैंने देखा
कि, अम्बालिका कुमारीके कोमलकरोँको अथर्ववेदकी रीतिसे अग्नि देवताके सम्मुख साक्षी-

यम् । हतविध्वस्तं च तद्गृहमनु विचरन्वेपमानमधुरगात्रीं विशाललोच-
नामभिनिशाम्य तदालिङ्गनमुखमनुबुभूषुस्तामादाय गर्भगृहमविक्षम् ।
अस्मिन्नेव क्षणे तवास्मि नवाम्बुवाहस्तनितगम्भीरेण स्वरेणानुगृहीतः'
इति ।

(७४) श्रुत्वा च स्मित्वा च देवोऽपि राजवाहनः 'कथमसि कार्क-
श्येन कर्णीसुतमप्यतिक्रान्तः' इत्यभिधाय पुनरवेद्योपहारवर्माणम् आच-

कतिपयान् अवपसंख्याकान् अन्यान् चण्डवर्मम्यतिरिक्तान् । यमविषयं यमा-
लयम् भगमयम् प्रापितवान् । हतविध्वस्तं हता नष्टा विध्वस्ता इव जना यत्र
तत् । तद्गृहं चण्डवर्मभवनम् । अनु विचरन् सर्वं भ्रमन् । वेपमानमधुरगात्रीं
कम्पमानकोमलावयचाम् । अभिनिशाम्य-आवयित्वा मत्परिचयमिति शेषः ।
अनुबुभूषुः अनुभवितुमिच्छुः । ताम् अम्बालिकाम् । गर्भगृहं गृहाभ्यन्तरम् ।
अविक्षम् प्रविष्टवान् । विश्प्रवेशे लुब्धः । क्षणे अवसरे । तव भवतो राजवाहनस्ये-
त्यर्थः । नवेति-नवाम्बुवाहस्य नूतनमेनस्य स्तनितं गर्जितं तद्वद् गम्भीरेण
धीरेण स्वरेणेत्यस्य विशेषणम् । अनुगृहीतः अनुकम्पितोऽहमिति शेषः ।

(७४) श्रुत्वा एतद्वृत्तान्तमिति शेषः । स्मित्वा ईपद्विहस्य । कार्कश्येन-
कठोरतया । कर्णीसुतं स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकम् । अतिक्रान्तः उल्लङ्घितस्त्वमिति शेषः ।

भूत कराया जा रहा है और उसका पाणिग्रहण करनेके लिये चण्डवर्माने अपने विशाल
हाथको उसी समय बढ़ाया । उसी क्षण मैंने उस चण्डवर्माको खींच करके उसके हृदयमें छुरी
भोंक दी । और कुछ अन्योको भी मार करके यमपुरी भेज दिया । जिस भवनमें प्राणी
मारे गये उसी हतविध्वस्त राजभवनमें-चण्डवर्माने भवनमें-विचरण करते हुए मैंने, काँपती
हुई सुन्दर शरीरवाली और दीर्घ नयनवाली, राजपुत्रीसे अपना परिचय सुना करके उसके
साथ आलिंगन सुखकी अभिलाषासे उसको लें करके गृहाभ्यन्तरमें रति-गृहमें प्रवेश किया ।
उसी क्षण नूतन मेघके गर्जन के सदृश गम्भीर स्वरसे आपने (राजवाहनने) मुझे अनु-
कम्पित कर दिया ।

(७४) इस वृत्तान्तको श्रवण करके तथा मुस्कुरा करके देव राजवाहनने कहा—
'आपने तो इस कठोरतासे कर्णीसुत (स्तेयशास्त्र-प्रवर्त्तक) को भी मार कर दिया ।'

द्व, तवेदानीमवसरः इत्यभाषत ।

सोऽपि सस्मितं प्रणम्यारभताभिधातुम् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरितेऽपहारवर्मचरितं नाम
द्वितीय उच्छ्वासः ।

अवेद्य दृष्ट्वा । आचक्ष्व कथय । तव उपहारवर्मणः । अवसरः समयः । सः उप-
हारवर्मा । अभिधातुं कथयितुम् ।

इति श्रीताराचरणभट्टाचार्यकृतायां बालविशोधिनी समाख्यायां
दशकुमारचरितव्याख्यायामपहारवर्मचरितं नाम
द्वितीयोच्छ्वासः ।

फिर उपहारवर्माको देख करके कहा—'आपका अब समय है ।' उस उपहारवर्माने भी
हँसकर कहना प्रारम्भ किया ।

इस प्रकार दशकुमार-चरितके अपहारवर्मचरित नामक
द्वितीयोच्छ्वासकी बालक्रीड़ा नामक
हिन्दी टीका समाप्त हुई ।

दशकुमारचरितम्

तृतीयोच्छ्वासः

(१) एषोऽस्मि पर्यटन्नेकदा गतो विदेहेषु । मिथिलामप्रविश्यैव बहिः कचिन्माठिकायां विश्रमितुमेत्य कयापि वृद्धतापस्या दत्तपाद्यः क्षण-मलिन्दभूमाववास्थिवि । तस्यास्तु महर्शनादेव किमप्याबद्धधारमश्रु प्राव-र्तत । 'किमेतदम्ब, कथय कारणम्' इति पृष्टा सकरुणमाचष्ट—'जैवालुक, ननु श्रूयते पतिरस्या मिथिलायाः प्रहारवर्मा नामासीत् । तस्य खलु मगधराजो राजहंसः परं मित्रमासीत् । तयोश्च वल्लभे बलशम्बलयोरिव वसुमतीप्रियंवदे सख्यमप्रतिममधत्ताम् । अथ प्रथमगर्भाभिनन्दितां तां

(१) एषोऽस्मीति—साम्प्रतमुपहारवर्मा स्वचरितं वर्णयति । एषः महमु-पहारवर्मेति शेषः । पर्यटन् इतस्ततो भ्रमन् । मिथिलां विदेहराजधानीम् । मठि-कायां क्षुद्रमठे । दत्तं पाद्यं यस्मै सः—दत्तपादोदकः । 'पाद्यं पादाय वारिणि' इत्यमरः । अलिन्दभूमौ—बहिर्द्वारप्रकोष्ठे । अवास्थिवि उपाविशम् । अवपूर्वकस्याघातोर्लुङ्घि आश्रमनेपदश्च रूपम् । किमपि अज्ञातकारणम् आबद्धधारं सन्ततधारम् । जैवालुक-आयुष्मन् सम्बोधनमेतत् । 'जैवालुकः स्यादायुष्मानि' इत्यमरः । तयोः राजहंसप्रहार-वर्मणोः । वल्लभे दयिते परन्याविति शेषः । बलः शम्बलश्चेति द्वावसुरौ तयोरिव—तौ यथा परस्परमित्रतामापन्नौ तथैव एतावपि मित्रत्वमापन्नाविति भावः । वसुमती-प्रियंवदे—वसुमती राजहंसस्य, प्रियंवदा च प्रहारवर्मणः इत्यर्थः । अप्रतिमम् अतुल-

(१) एक समय मैं (उपहारवर्मा) पर्यटन करते हुए विदेहपुरीमें गया । (वहाँ) विदेहपुरीमें प्रवेश करके उस पुरीके बाहर भागमें एक मठमें, विश्राम करनेके निमित्त गया । वहाँ पर एक वृद्धा द्वारा मुझे पौध धोनेके लिये पानी दिया गया, जिससे मैंने अपने पौध धोये और मैं दरवाजेके समीप प्रकोष्ठकमें बैठ गया । वह वृद्धा मुझे देखते ही फूट-फूटकर (धाराप्रवाहरूपमें) रोने लगी । मैंने कहा—'हे मातः ! यह क्या, आप किस कारण से रोती हैं ?' इस तरह पूछने पर उस वृद्धा ने करुणाक्रान्त होकर उत्तर दिया—'हे आयुष्मन् ! ऐसा सुना जाता है कि, इस विदेहपुरी के स्वामी प्रहारवर्मा नामक राजा थे । उनकी प्रगाढ मित्रता मगधराज राजहंस के साथ हो गयी थी । उनकी वसुमती और प्रियंवदा नामक पत्नियों में भी, बल और शम्बल की मित्रता के समान बड़ी मित्रता हो गयी थी । कुछ दिनों के पश्चात् वसुमती को प्रथम गर्भ की प्राप्ति हुई जिसके अभिनन्दनके

च प्रियसखीं दिदृक्षुः प्रियंवदा वसुमती सह भर्त्रा पुष्पपुरमगमत् ।

(१) तस्मिन्नेव च समये मालवेन मगधराजस्य महज्जन्यमजनि । तत्र लेशतोऽपि दुर्लक्षां गतिमगमन्मगधराजः । मैथिलेन्द्रस्तु मालवेन्द्र-प्रयत्नप्राणितः स्वविषयं प्रतिनिवृत्तो ज्येष्ठस्य संहारवर्मणः सुतैर्विकटवर्म-प्रभृतिभिर्व्याप्तं राज्यमाकर्ण्य स्वस्तीयात्सुहृदपतेर्दण्डावयवमादित्सुरदवीपथ-मवगाह्य लुब्धकलुप्तसर्वस्वोऽभूत् ।

(२) तत्सुतेन च कनीयसा हस्तवर्तिना सहैकाकिनी वनचरशरवर्ष-नीयम् । प्रथमगर्भेण अभिनन्दितां सुशोभिताम् । तां वसुमतीम् । भर्त्रा स्वामिना प्रहारवर्मणेत्यर्थः । पुष्पपुरं राजहंसराजधानीम् ।

(२) मालवेन मालवदेशाधिपतिना मानसारख्येन सह । मगधराजस्य राज-हंसस्य । जन्यं युद्धम् । तत्र युद्धे । लेशतोऽपि दुर्लक्षां किञ्चिदपि निश्चेतुमशक्यम् । गतिं दशाम् । सारथिशून्यत्वाद् अन्धाः राजहंसस्य रथं कुत्र निन्युरिति न केनापि विदितमिति भावः । मैथिलेन्द्रः प्रहारवर्मा । मालवेन्द्रस्य मानसारस्य प्रयत्नेन चेष्टया प्राणितो जीवितो रक्षित इति यावत् । स्वविषयं स्वदेशम् । ज्येष्ठस्य आतुरिति शेषः । व्याप्तमाक्रान्तम् । स्वस्तीयाद् भागिनेयात् । सुहृदपतेः सुहृदख्य-देशाधिवात् । दण्डावयवं दण्डस्य संग्रामस्यावयवमुपकरणं हस्त्यश्वादिकम् । आदित्सुर्ग्रहीतुमिच्छुः । अदवीपथमरण्यमार्गम् । अवगाह्य प्रविश्य लुब्धकैर्व्याधै-र्लुप्तं हतं सर्वस्वं यस्य तादृशः ।

(३) तत्सुतेन प्रहारवर्मपुत्रेण । हस्तवर्तिना मम हस्तस्थितेन । एकाकिनी

लिये प्रियंवदा अपने स्वामीके साथ पुष्पपुरको गयी ।

(२) उसी समय मालवदेश के अधिपति मानसार के साथ मगधराज राजहंस का युद्ध आरम्भ हो गया । उस युद्धमें मगधराज राजहंस कुछ भी वर्णन करने की अयोग्य परिस्थिति में प्राप्त हुए । मगधराज राजहंस का सहायताकारी मैथिल देश का अधिपति प्रहारवर्मा मालवदेश के अधिपति मानसार की दया से येन-केन-प्रकारेण अपने जीवित प्राणों को लेकर अपने देश को लौट गया । वहाँ लौटकर उसने (प्रहारवर्मा ने) सुना कि उसका राज्य उसके बड़े भाई संहारवर्मा के पुत्र विकटवर्मा आदि ने आक्रान्त कर लिया है । ऐसा ज्ञात कर उस प्रहारवर्मा ने अपने बहिन के पुत्र (मानजे), जिसका नाम सुहृदपति था, से सेना-सामग्री (हाथी घोड़े आदि) की सहायता लेने की इच्छा की और अरण्य के मार्ग से अपने भाजने के पास जा रहा था कि अरण्यवासी कोल-मीलों ने उसके पास जो भी था लूट लिया ।

(३) मेरी गोदीमें प्रहारवर्मा का छोटा शिशु था कोल-मीलों के बाणोंकी वर्षा के

भयपलायिता वनमगाहिषि । तत्र च मे शार्दूलनखावलीढनिपतितायाः
पाणिभ्रष्टः स बालकः कस्यापि कपिलाशवस्य क्रोडमभ्यलीयत । तच्छ्रुवा
कर्षिणश्च व्याघ्रस्यासूनिषुरिष्वसनयन्त्रमुक्तः क्षणादलिक्षत् । भिल्लदारकैः
स बालोऽपाहारि ।

(४) सा त्वहं मोहसुप्ता केनापि वृष्णिपालेनोपनीय स्वं कुटीरमानेश्य
कृपयोपक्रान्तव्रणा स्वस्थीभूय स्वभर्तुरन्तिकमुपतिष्ठामसुरसहायतया याव-
द्ब्याकुलीभवामि तावन्ममैव दुहित्वा सह यूना केनापि तमेवादेशमागमत् ।

असहाया । वनचरेति-वनचराणां किरातानां शरवर्षात् बाणनिःक्षेपाद् भयेन पला-
यिता अहमिति शेषः । अगाहिषि प्राविक्षम् । तत्र वने । शार्दूलस्य व्याघ्रस्य
नखैः अवलीढा विद्धा अतएव निपतिता भूमाविति शेषः, तस्यास्तथाभूतायाः ।
मे इत्यस्य विशेषणम् । पाणिभ्रष्टो हस्तच्युतः । कपिलाशवस्य मृतधेनोः । क्रोडं
वक्षःस्थलम् । अभ्यलीयत यत्र लीनोऽभवत् । तच्छ्रुवं कपिलाशवं व्याकर्षतीति
तस्य । असून् प्राणान् । इषुर्बाणः । इष्वसननेति-अस्यतेऽनेनेति असनम्-इषोर-
सनमिष्वसन धनुस्तदेव यन्त्रस्तस्मान्मुक्तस्यक्तः । इषुरित्यस्य विशेषणम् । अलि-
क्षत् आस्वादयत्-प्राणान् जहारेत्यर्थः । लिह आस्वादे इत्यस्य धातोरुल्लङ्घ । भिल्ल-
दारकैः किरातबालकैः । अपाहारि अपहृतः ।

(४) मोहसुप्ता मोहेन मूर्च्छया सुप्ता निद्रिता । वृष्णिपालेन मेघपालेन ।
'मेघ वृष्णाय षडका' इत्यमरः । उपक्रान्तव्रणा चिकित्सितव्याघ्रकृतव्रता । स्वभर्तु-
र्विदेहराजस्य । उपतिष्ठामसर्गन्तुमिच्छुः । सार्थघाते संघभ्रंशे । राजपुत्रस्य विदेह-
राजापरपुत्रस्य । तेन वनचरेण । उपयन्तुं चिन्तितयाः परिणेतुमभिलषितायाः ।

भयसे मैं अकेली उसे (शिशुकी) लिये हुए जंगलमें घुस गयी । उस जंगलमें मैं शेरके
झपटनेसे-उसके नाखूनकी खरोंच आदिके लगनेसे-भूमिपर गिर पड़ी । मेरे हाथसे
वह शिशु छूट करके किसी कपिला धेनु (गौ) के मृत शवकी गोदमें गिर पड़ा । जब वह
शेर उस कपिला गौके मृत शवकी ओर आकर्षित हो रहा था, ठीक उसी समय
किसीके धनुषसे निकले हुए बाणके द्वारा वह (शेर) मार डाला गया । मीलके
बालकोंके द्वारा वह शिशु भी अपहृत कर लिया गया ।

(४) मुझे, जो मैं शेरके आक्रमणसे मूर्छित हो गयी थी, एक गोप निश्चेष्टितावस्थामें
हो अपनी कुटीमें ले गया । वहाँ ला करके उस गोपने दया करके मेरी चिकित्सा आदि
की तथा सेवा-शुभूषा करके मुझे स्वस्थ कर दिया । स्वस्थ होनेपर मैं (वृद्धा) अपने
स्वामी विदेहाधिपतिके समीप जानेके लिए सहायताहीन होनेसे जब व्याकुल हो रही थी,

सा भृशं हरोद । रुचितान्ते च सा सार्थघाते स्वहस्तगतस्य राजपुत्रस्य किरातभर्तृहस्तगमनम्, आत्मनश्च केनापि वनचरेण व्रणविरोपणम्, स्वस्थायाश्च पुनस्तेनोपयन्तुं चिन्तितायानि कृष्टजातिसंसर्गवैकुल्यात्प्रत्याख्यानपारुष्यम्, तदक्षमेण चामुना विविक्ते विपिने स्वशिरःकर्तनोधमः, अनेन यूना यदृच्छया दृष्टेन तस्य दुरात्मनो हननम्, आत्मनश्चोपयमनमित्यकथयत् ।

(५) स तु पृष्ठो मैथिलेन्द्रस्यैव कोऽपि सेवकः कारणविलम्बी तन्मार्गानुसारी जातः । सह तेन भर्तुरन्तिकमुपसृत्य पुत्रवृत्तान्तेन ओत्र-

निकृष्टजातीति—नीचजातीयकिरातसंसर्गदोषदुष्टतया तद्विवाहस्य प्रत्याख्यानेनास्वीकारेण यत्पारुष्यं कार्कश्यम् तथा कृतमिति शेषः । तदक्षमेण तत्सोढुमशक्नुवता । अमुना किरातेन । विविक्ते निर्जने । स्वशिरःकर्तनोधमः मददुहितुर्मस्तकच्छेदनप्रयासः । यदृच्छया दैवगत्या सहसा वा । उपयमनं विवाहस्तेन यूना सहेत्यर्थः ।

(५) सः मददुहितुः परिणेत । मैथिलेन्द्रस्य विदेहाधिपप्रहारवर्मणः । सेवको भृत्यः । कारणविलम्बी प्रयोजनवशेन कृतविलम्बः तन्मार्गानुसारी तस्य राज्ञो मार्गानुसारी येन मार्गेण राज्ञा जगाम तेनैव सोऽपि तमनुससारेति भावः । भर्तुः प्रभोः ।

उसी समय मेरी पुत्री किसी युवकके साथ उस स्थान में आ पहुँची । वह आकर अत्यन्त रोने लगी । रोनेके पश्चात् उस पुत्री के साथ छूटनेपर राजाके दूसरे पुत्रका किरातके पत्रिके हाथमें जाना, किसी वनेचरद्वारा अपनी सेवा-शुश्रूषाका होना तथा शिरके नखझाँकोंका उपचार होना, रक्षित होने पर उसी वनेचरद्वारा विवाहका प्रस्ताव किया जाना, नीच जातिके संसर्गसे व्याकुल होना, विवाहके प्रस्तावका विरोध करनेसे उस वनेचरको रज्यं (पुत्रीद्वारा) कार्कश्य वचन कहा जाना, वनेचरद्वारा कार्कश्य वचनोंके प्रतिवादमें उसको निर्जन वनमें ले जा करके शिर काटने का उद्योग करना, दैवगतिसे इस युवकका (जो साथ में था) उस जंगलमें आना तथा उस वनेचरका बच करना, एवं अपना विवाह उस युवकके साथ होनेका समाचार सुनाना आदि (सभी बातें अपनी मातासे कह सुनायी) ।

(५) इसके पश्चात् पृष्ठे जानेपर उस कन्याके पतिने कहा कि मैं भी मैथिलेन्द्रका ही एक सेवक हूँ तथा किसी कारणवश विलम्ब करके उन्हीं मैथिलेन्द्र प्रहारवर्माके मार्गका अनुसरण करके आ रहा हूँ । उसी युवकके साथ दोनों स्वामी प्रहारवर्माके सन्निकट

मस्य देव्याः प्रियंवदायाश्चादहाव । स च राजा दिष्टदोषाज्ज्येष्ठभ्रातृ-
पुत्रैश्चिरं विगृह्य पुनरसहिष्णुतयातिमात्रं चिरं प्रयुध्य बद्धः । देवी च
बन्धनं गमिता । दग्धा पुनरहमस्मिन्नपि वार्धके हतजीवितमपारयन्ती
हातुं प्रव्रज्यां किलाग्रहीषम् । दुहिता तु मम हतजीविताकृष्टा विकटवर्ममहा-
देवी कल्पसुन्दरीं किलाशिभ्रियत् । तौ चेद्राजपुत्रौ निरुपद्रवावेवावर्धिष्ये-
ताम् , इयता कालेन तवेमां वयोवस्थामस्प्रचयेताम् । तयोश्च सतोर्न दा-
यादा नरेन्द्रस्य प्रसह्यकारिणो भवेयुः' इति प्रमन्युरभिरुद ।

(६) श्रुत्वा च तापसीगिरमहमपि प्रवृद्धवाष्पो निगूढमभ्यधाम्—

अस्य भर्तुः प्रहारवर्मणः । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं कर्णौ वा । अवहाव अप्रियवृत्तान्त-
कथनेन कर्णयोर्महती पीडामजनयाव आवामिति शेषः । दिष्टदोषात् भाग्यदोषात् ।
विगृह्य विग्रहं कृत्वा विरोध्येति यावत् । अतिमात्रम् अत्यर्थम् । चिरं दीर्घकालं
यावत् । देवी प्रियंवदा । गमिता प्रापिता । दग्धा हतभाग्या । हतजीवितं व्यर्थ-
जीवनम् । हातुं त्यक्तुम् । प्रव्रज्यां संन्यासम् । विकटवर्मणः प्रहारवर्मज्ज्येष्ठभ्रातृ-
पुत्रस्य महादेवीं पट्टमहिषीम् । अशिभ्रियत् जीविकार्थमाश्रितवती । निरुपद्रवौ
निर्विघ्नौ । अवर्धिष्येताम् । वर्द्धितौ अभविष्यताम् । इयता कालेन एतावन्नि-
र्व्विष्ये, साम्प्रतमिति यावत् । वयोऽवस्थां त्वत्सदृशं वयः । अस्प्रचयेतां स्पृष्टौ
अविष्यतः । लुलि रूपद्वयम् । सतोः वर्तमानयोः । जीवतोरिति भावः । दायादाः
भ्रातृपुत्रादयः । प्रसह्यकर्ण्णो बलात्कारेण राज्यापहरिणः । प्रमन्युः प्रवृद्धशोकः ।

(६) प्रवृद्धवाष्पः रुदन्नित्यर्थः । निगूढं सुगुप्तम् । समाश्रयसिद्धि आश्रयस्ता

पहुँची । वहाँ पर देवी प्रियंवदासे तथा राजासे पुत्रके वृत्तान्तको कह करके उन दोनोंके
कानोंको पीड़ाएँ दी—क्योंकि अप्रिय कथनसे पीड़ा ही होती है । राजा प्रहारवर्मा
भी भाग्यके दोषसे दीर्घकालतक ज्येष्ठ भ्राताके पुत्रोंके साथ युद्ध करके न जीते । फिर
उन सबका अपकार न सह करके विकट युद्ध करनेसे स्वयं ही पकड़ लिये गये । रानी
भी पकड़ ली गयी । हतभागिनी मैं इस वृद्धापनमें भी अपने जीवनको नष्ट करनेमें
असमर्थ होकर संन्यासधारिणी हो गयी । मेरी पुत्री भी व्यर्थ जीवनके आकर्षणसे
विकटवर्मा (प्रहारवर्माके ज्येष्ठ भाईका पुत्र) की पटरानी महादेवी कल्पसुन्दरीके
आश्रयमें पड़ी है । यदि वे दोनों राजकुमार निर्विघ्नपूर्वक पाल करके बढ़ाये जाते तो
इस समय तक वे आपकी अवस्थाके रूप होते । और उन दोनोंके होनेसे, राजा प्रहार-
वर्माका कोई दायाद (पट्टीदार) बलात्कारसे राज्यापहरणकारी न रह पाता ।' ऐसा कह-
कर वह वृद्धा और सन्तापसे जोर-जोरसे रोने लगी ।

(६) इस वृत्तान्तको उस वृद्धा तापसीके मुखसे सुनकर मैंने गुस्सरीतिसे अपनी

‘यद्येवमम्ब, समान्यसिहि । नन्वस्ति कश्चिन्मुनिस्त्वया तदवस्थया पुत्राभ्युपपादनार्थं याचितस्तेन स लम्बो वर्धितश्च । वार्तेयमतिमहती । किमनया । सोऽहमस्मि शक्यश्च मयासौ विकटवर्मा यथाकथंचिदुपरिश्लिष्य व्यापादयितुम् !-अनुजाः पुनरतिबहवः, तैरपि घटन्ते पौरजानपदाः । मां तु न कश्चिदिहत्य ईदृक्तया जनो जानाति । पितरावपि तावन्मां न संविदाते, किमुतेतरे । तदेनमर्थमुपायेन साधयिष्यामि’ इत्यगादिषम् ।

(७) सा तु वृद्धा सरुदितं परिष्वज्य मुहुः शिरस्युपाघ्राय प्रस्तुतस्तनी

भव । तदवस्थया तथा विपन्नया । पुत्रस्य बालकस्याभ्युपपादनार्थं पोषणार्थम् । तेन मुनिना । स बालः । अतिमहती सुदीर्घा । किमनया तद्वार्तावर्णनेनालमिति भावः । सोऽहमस्मि अहमेव स बाल इत्यर्थः । यथाकथञ्चित् केनापि प्रकारेण । उपरिश्लिष्य सन्निधानं गत्वा । व्यापादयितुं हन्तुम् । शक्य इत्यनेनान्वयः । अनुजाः विकटवर्मणो भ्रातरः । घटन्ते मिलितास्तिष्ठन्ति विकटवर्मणि हतेऽपि पौरजानपदैः सह संमिलितास्तदनुजा एव राज्यं करिष्यन्ति अतो मरुतं विकटवर्महननं वृथैव भविष्यतीति भावः । ईदृक्त्यः अन्नत्यः । अव्ययास्त्ययिति रूपम् । ईदृक्त्य भाव ईदृक्ता तथा अहमेव प्राहरवर्मणः पुत्र इत्येवं रूपेणेत्यर्थः । न संविदाते न जानीतः । तत् तस्मात् ।

(७) प्रस्तुतस्तनी स्रवत्क्षीरपयोधरा वात्सल्यादिति भावः । भद्रं मङ्गलम् ।

आँखोंके आँसुओंको रोक करके बातचीत की । ‘हे अम्ब ! यदि ऐसा वृत्तान्त है तो धीरज धरिये । कोई एक ऐसा ऋषि है जिस ऋषिसे आपने विपन्नावस्थामें पुत्रोंको पालने और संवर्धन करनेके लिए प्रार्थना की थी । उन ऋषिने आपके उन बच्चोंको प्राप्त करके पालन पोषण किया है । यह वार्ता अति विस्तारवाली है (अथवा) इससे क्या प्रयोजन ! वह बालक मैं ही हूँ । मुझे इतनी शक्ति है कि मैं विकटवर्माके समीप जाकर उसे मार डाल सकूँगा । परन्तु उस विकटवर्माके बहुतसे छोटे भाई हैं । वे सब पौर जानपदों (सामन्त आदिकों) से सहायता ले करके राज्यका उपभोग करने लगेंगे । इससे मेरा मारना व्यर्थ हो जायगा । मुझे तो यहाँके निवासी कोई भी उस तरीकेपर कहीं जानते हैं जिस तरीकेपर प्राहरवर्माके पुत्रोंको जानते हैं । माता-पिता भी मुझे नहीं जानते हैं । तो फिर अन्योको बात ही क्या है इसलिये इस कार्यको उपायद्वारा साधूँगा (करूँगा) ।’ ऐसे वाक्य उससे मैंने कहे ।

(७) उस वृद्धाने रोते हुए बार-बार आलिंगन किया और मेरा मस्तक सूँघने लगी

सगद्गदमगदत्—‘वत्स, चिरं जीव । भद्रं तव । प्रसन्नोऽद्य भगवान्विधिः । अद्यैव प्रहारवर्मण्यधि विदेहा जाताः, यतः प्रलम्बमानपीनबाहुर्भवानपारमेतच्छोकसागरमद्योत्तारयितुं स्थितः । अहो, महद्भाग्येयं देव्याः प्रियंवदायाः’ इति हर्षनिर्भरा स्नानभोजनादिना मामुपाचरत् । अशिश्रियं चास्मिन्मठैकदेशे निशि कटशय्याम् । अचिन्तयं च ‘विनोपधिनायमर्थो न साध्यः । स्त्रियश्चोपधीनामुद्भवक्षेत्रम् । अतोऽन्तःपुरवृत्तान्तमस्या अवगम्य तद्द्वारेण किञ्चिज्जालमाचरेयम्’ इति ।

(८) चिन्तयत्येव मयि महार्णवोन्मग्नमार्तण्डतुरंगमश्चासरयावधूतेव व्यावर्तत त्रियामा । समुद्रगर्भयासज्जडीकृत इव मन्दप्रतापो दिवसकरः

प्रहारवर्मण्यधि प्रहारवर्माधीनाः मन्ये सर्वमेव विदेहराज्यं पुनरपि प्रहारवर्मणाधिकृतमिति माधः । ‘अधिराश्वरे’ इत्यनेन यस्मादधिकं यस्येत्यादिना च कर्मप्रवचनीयतासप्तम्यौ । यतः यस्मात्कारणात् । प्रलम्बेति = प्रलम्बमानौ प्रसारितौ दीर्घौ वा पीनौ मांसलौ बाहु भुजौ यस्य सः । भाग्येयं भाग्यम् । हर्षनिर्भरा सातिशयहर्षवती । उपाचरत् असेवत । अशिश्रियम् आश्रितवान् । कटशय्यां तुणरचितशयनम् । उपधिना कपटेन । अर्थो विषयः । साध्यः साधयितुं शक्यः । उद्भवक्षेत्रम् उत्पत्तिस्थानम् । अस्या इति पञ्चम्यन्तम् वृद्धायाः सकाशादित्यर्थः । जालं कपटम् ।

(८) चिन्तयत्येव मयि—मच्चिन्तासमकालमेव । महार्णवेत्यादि महार्णवात् सागरात् उन्मग्नस्य उरधितस्य मार्तण्डस्य सूर्यस्य तुरङ्गमाणामश्वानां आसरयेण

तथा स्तनोत्से दूध टपकाती हुई बोली—‘हे वत्स ! दीर्घायु हो । तुम्हारा कल्याण हो । आज भगवान् ब्रह्मदेव प्रसन्न हुए । आज से ही प्रहारवर्माके अधीन विदेहपुरी का राज्य हुआ । क्योंकि आपके प्रलम्बमान दीर्घ और मांसल बाहु प्रहारवर्माको इस शोकसमुद्रसे तारनेके लिए साक्षात् आविर्भूत हो गये । अहा ! देवी प्रियंवदाका कैसा अवर्द्धित भाग्य है ।’ इस प्रकार से हर्षके वेगसे उसने स्नान भोजन आदिते मेरा स्वागत-सत्कार किया । मैंने भी रातमें उसी मठके अन्दर एक जगह तुणरचित शय्यापर आश्रय लिया और विचार किया कि बिना छल किये यह कार्य सिद्ध न हो सकेगा । छलका मूल स्थान स्त्रियों होती हैं । अतः इस वृद्धासे अन्तःपुरका वृत्तान्त विदित करके कोई जाल (छल) रचूँगा :

(८) मैं इस प्रकारसे विचार कर रहा था कि महासमुद्रसे आविर्भूत होते हुए भगवान् सूर्यके घोंड़ोंके निःशासोंसे कम्पित रात्रि मारे भयके व्यतीत हो गयी । समुद्रके

प्रादुरासीत् । उत्थायावसायितदिनमुखनियमविधिस्तां मे मातरमवादिषम्—
‘अम्ब, जाल्मस्य विकटवर्मणः कश्चिदन्तःपुरवृत्तान्तमभिजानासि’ इत्य-
नवसितवचन एव मयि काचिदङ्गना प्रत्यदृश्यत । तां चावेक्ष्य सा मे धात्री
हर्षाश्रुकुण्ठितकण्ठमाचष्ट—‘पुत्रि पुष्करिके, पश्य भर्तृदारकम् । अयम-
सावकृपया मया वने परित्यक्तः पुनरप्येवमागतः’ इति ।

(६) सा तु हर्षनिर्भरनिपीडिता चिरं प्ररुद्ध बहु विलप्य शान्ता पुनः
स्वमात्रा राजान्तः पुरवृत्तान्ताख्याने न्ययुज्यत । उक्तं च तया—‘कुमार,

निःश्वासवायुवेगेन अवधूता कम्पितेवेत्युप्रेक्षा । त्रियामा रात्रिः । व्यावर्त्तत अ-
पासरत् प्रभातेति यावत् । समुद्रेति—समुद्रगर्भे सागरमध्ये वासेन स्थित्या जडीकृतः
शीतलीकृत इव । उदयसमये सूर्यस्य मन्दप्रतापत्वं प्रसिद्धमेव, समुद्रगर्भवासस्तु
न तस्य, हेतुरित्यहेतोर्हेतुत्वेनोप्रेक्षणाद्धेतूत्प्रेक्षा । मन्दप्रतापः अनुष्णः ।
अवसायितेति—अवसायितः समापितो दिनमुखस्य प्रातःकालस्य नियमविधि-
नित्यकृत्यं येन तयाविधः । तां वृद्धां धात्रीम् । जाल्मस्य मूर्खस्य । अनवसित-
वचने असमाप्तवाक्ये । प्रत्यदृश्यत मया दृष्टाऽभवत् । हर्षाश्रुणा आनन्दोजनि-
तवाप्पेण कुण्ठितोऽवसृद्धः कण्ठा यस्मिंस्तद्यथा तथा । क्रियाविशेषणमेतत् ।
वाष्पगद्गदकण्ठमित्यर्थः । भर्तृदारकं प्रभुपुत्रम् । अकृपया निर्दयया । एवं
एवम्प्रकारेण ।

(९) सा पुष्करिका । हर्षनिर्भरेण हर्षातिशयेन निपीडिता आक्रान्ता ।
चिरं दीर्घकालम् । शान्ता आरवस्ता । स्वमात्रा पूर्वोक्तवृद्धया । तथा पुष्करि-

अन्दर देरतक निवास करनेसे मानो सूर्यका तेज शीतल हो गया हो । प्रातःकालिक मन्द
तेजवाले सूर्यका उदय हुआ । मैंने उठ करके प्रातःकालकी नित्य-क्रिया की और फिर
अपनी धात्रीसे कहा—‘हे मातः ! मूर्ख विकटवर्माके अन्तःपुरका कुछ वृत्तान्त आप
जानती हैं ?’ यह वाक्य समाप्त भी न कर पाया था की कोई बंगना सुझावको वहाँपर
दिखायी पड़ी । उस वनिताको देखते ही मेरी धात्री आनन्दातिरेकसे अश्रुयुक्त हृदय
कण्ठसे बोलने लगी—‘हे पुत्रि ! पुष्करिके !! मेरे स्वामीके पुत्रको देखो । इस पुत्रको
मैंने निर्दयतापूर्वक वनमें परित्यक्त कर दिया था । वही पुत्र इस युवकके रूपमें पुनः प्राप्त
हुआ है ।’

(९) वह पुष्करिका पुत्रागमन सुनकर हर्षातिरेकसे विह्वल होकर, धीरे विलाप
करके रोने लगी । जब विलापके पश्चात् वह शान्त हुई तब उसको वृद्धा माताने उसे
रानाके अन्तःपुरका वृत्तान्त सुनानेके लिए नियुक्त किया । उस पुष्करिकाने कहा—

कामरूपेश्वरस्य कलिन्दवर्मनाम्नः कन्या कल्पसुन्दरी कलासु रूपे चाप्स-
रसोऽप्यतिक्रान्ता पतिमभिभूय वर्तते । तदेकवस्त्रम्, स तु बह्वरोधोऽपि
विकटवर्मा' इति ।

(१०) तामवोचम्—'उपसर्पेनां मत्प्रयुक्तैर्गन्धमाल्यैः । उपजनय चास-
मानदोषनिन्दादिना स्वभर्तारि द्वेषम् । अनुरूपभर्तृगामिनीनां च वासवद-
त्तादीनां वर्णनेन ग्राह्यानुशयम् । अवरोधनान्तरेषु च राज्ञोविलसितानि
सुगूढान्यपि प्रयत्नेनान्विष्य प्रकाशयन्ती मानमस्या वर्धय' इति । पुनरि-
दमन्धामवोचम्—'इत्थमेव त्वयाप्यनन्यव्यापारया नृपाङ्गनासावुपस्था-

क्या । कलासु नृत्यगीतादिषु । रूपे कान्तौ । अतिक्रान्ता अत्युत्कृष्टेत्यर्थः ।
अभिभूय आक्रम्य सर्वथा तत्राधिपत्यं विस्तार्येति भावः । तदेकेति—सैव कल्पसु-
न्दर्यैव एका अद्वितीया बह्वभा दयिता यस्य सः बह्वरोधोऽपि बहुपत्नीकोऽपि ।

(१०) उपसर्प उपचर सेवस्वेति यावत् । एनां कल्पसुन्दरीम् । मत्प्रयुक्तैः
मया प्रेषितैः । उपजनय उत्पादय । द्वेषमिति द्वेषः । असमानेति—असमानोऽस-
दृशो यो दोषस्तस्य निन्दादिना गर्हणादिना—स्त्रीपुरुषौ सदृशावेव भवितुमुचितौ—
क्रिया असमानो यदि पुरुषः स्यात्तदा तयोर्विवाहो दोष एवेत्यादिकथनेनेति भावः ।
स्वभर्तारि निजपत्न्यौ विकटवर्मणीत्यर्थः । अनुरूपभर्तृगामिनीनां लब्धयोग्यपतिष्ठा-
नाम् । अनुशयं पश्चात्तापम् । अवरोधनान्तरेषु । अन्यस्त्रीषु । राज्ञः विकटवर्मणः ।

हे कुमार ! कामरूपदेशके कलिन्दवर्मानामक राजाकी लड़की जिसका नाम कल्पसुन्दरी
है, जो नृत्यगीतादि कलाओंमें निपुण है, जिसने अपने रूपके लावण्यसे अप्सराओंको भी
विरस्कृत कर दिया है वही अपने पति विकटवर्मा को मोहित करके राज-प्रसादमें
रहती है । यद्यपि विकटवर्मा नृपतिकी अनेक रानियाँ हैं, परन्तु वही इसीको अपनी पट-
रानी समझता है ।'

(१०) इसके अनन्तर मैंने उस पुष्करिकासे कहा—'हे देवि ! यह मेरी दी हुई
सुगन्धित मालाको कल्पसुन्दरीके समीप जा करके धर दो और उसके पतिके दोषोंको
उससे (कल्पसुन्दरीसे) निन्दाके रूपमें प्रकट करो कि यह पति तुम्हारे असदृश है, तुम
सरूपा हो, वह कुरूप है आदि । तथा वासवदत्ता आदि सुयोग्य रमणियोंका अपने
अनुरूप पति पानेका वर्णन करो एवं पश्चात्ताप कराओ । तथा राजा विकटवर्माका दूसरी
रमणियोंसे अधिक विछास आदि करना इस बातको प्रयत्नके साथ खोज करके कल्प-
सुन्दरीको बता दो और उसके मनमें क्रोध उत्पन्न करा दो ।' फिर मैंने उस वृद्धा मातासे

सक्या । प्रत्यहं च यद्यत्तत्र वृत्तं तदस्मि त्वयैव बोध्यः, मदुक्ता पुनरियमु-
दकस्वादुनोऽस्मत्कर्मणः प्रसाधनाय च्छायेवानपायिनी कल्पसुन्दरीमनुव-
र्तताम्' इति । ते च तमर्थं तथैवान्वतिष्ठताम् ।

(११) केषुचिद्दिनेषु गतेष्वाचष्ट मां मदम्बा 'वत्स, माधवीव पिचु-
मन्दाश्लेषिणी यथासौ शोच्यमात्मानं मन्येत तथोपपाद्य स्थापिता । किं
भूयः कृत्यम्' इति । पुनरहमभिलिख्यात्मनः प्रतिकृतिम् 'इयममुष्यै नेया ।

विलसितानि विहारादीनि । अन्विष्य अनुसन्धानेन आविष्कृत्य । मानं कोपम् ।
अनन्येति—नारित अन्यो व्यापारो यस्यास्तया परित्यक्तान्यकार्यया । उपस्थातव्या
सेव्या । वृत्तं सञ्जातम् । बोध्यः ज्ञापनीयः । इयं पुष्करिका । उदकों आविष्कृतं
स्वादु मधुरं यस्य तस्य-शुभपरिणामस्येत्यर्थः । प्रसाधनाय सम्पादनाय । अन-
पायिनी अविच्छिन्ना । अनुवर्ततामनुसरतु । ते वृद्धा-पुष्करिके । तथैव यथा
मयोक्तं तेनैव प्रकारेण ।

(११) गतेषु व्यतीतेषु । मासुपहारवर्माणम् । माधवी वासन्तीलता ।
पिचुमन्दाश्लेषिणी-निम्बवृक्षाभिता । पिचुमन्दं निम्बवृक्षमाश्लिष्यतीति तथोक्ता ।
असौ कल्पसुन्दरी । शोच्य शोचनीयम् । निम्बवृक्षाश्रयणेन माधवीलताया यथा
शोचनीयता भवति तथा कल्पसुन्दर्या अपि विकटवर्मपत्नीत्वस्वीकारेणेति भावः ।
उपपाद्य सम्पाद्य भूयः पुनः अग्रे इति यावत् । कृत्यं कर्तव्यम् । अभिलिख्य चित्र-
यित्वा । प्रतिकृतिं प्रतिमूर्तिम् । इयं प्रतिकृतिः । अमुष्यै—कल्पसुन्दर्यै—तदर्थ-
मित्यर्थः । नेया प्रापणीया । नीतां प्रापिताम् । एतां प्रतिकृतिम् । निर्वर्ण्यं हृष्टा ।

यद् कथा—'हे मातः ! आप मा सभी दूसरे कमौंको त्याग करके केवल कल्पसुन्दरी
रानीकी सेवा करें । प्रत्येक दिवस वहाँपर जो भी समाचार मिले उसे आप स्वयं मुझसे
आ करके कहें । इस पुष्करिकाको मेरे कहे वचनोंपर छायाके समान सदा रानी कल्प-
सुन्दरीकी सेवामें अवच्छिन्नरूपेण आरुढ़ रहना चाहिये । क्योंकि इस कार्यसे अन्तमें
सुन्दर परिणाम होनेवाला है ।' वे दोनों मेरे कहे वाक्योंपर इढ़ रह करके वैसा ही
करने लगीं ।

(१२) कुछ दिवसोंके बीतनेपर मेरी वृद्धा माताने मुझसे (उपहारवर्मासे) आ करके
कहा—'हे बरस ! जैसे वासन्तीलताकी दशा नीमके वृक्षपर शोचनीया होती है उसी
प्रकारसे मैंने रानी कल्पसुन्दरीकी शोचनीया दशा कर दी है । अब इसके पश्चात् मुझे
जो आज्ञा हो वैसा कार्य मैं करूँ ।' तदनन्तर मैंने अपना चित्र खींच करके उसे दिया
और कहा कि 'यद् चित्र उस रानी कल्पसुन्दरीको दे दो । इस चित्रको अवलोकन

नीतां चैनां निर्बर्ण्य सा नियतमेवं वक्ष्यति । 'नन्वस्ति कश्चिदीदृशाकारः पुमान्' इति । प्रतिब्रूयतेनाम्—'यदि स्यात्ततः किम्' इति । तस्य यदुत्तरं सा दास्यति 'तदहमस्मि प्रतिबोधनीय' इति ।

(१२) सा 'तथा' इति राजकुलमुपसंक्रम्य प्रतिनिवृत्ता मामेकान्ते न्यवेदयत्—'वत्स, दर्शितोऽसौ चित्रपटस्तस्यै मत्तकाशिन्यै । चित्रीय-
माणा चासौ भुवनमिदं सनाथीकृतं यद्देवेऽपि कुसुमधन्वनि नेदृशी वपुः-
श्रीः संनिधत्ते । चित्रमेतन्निचित्रतरम् । न च तमवैमि य ईदृशमिदमिहृत्यो
निर्मिमीते । केनेदमालिखितम्' इत्यादृतवती व्याहृतवती च । मया च

सा कल्पसुन्दरी । नियतम् अवश्यम् । एवं वक्ष्यमाणम् । ईदृशाकारः ईदृश
एवभूत आकार आकृतिर्यस्य सः । प्रतिब्रूहि—प्रत्युत्तरय । यदि स्यात्—ईदृशाकारः
पुरुषो यदि लभ्येत । ततस्तर्हि । किम् भविष्यतीति शेषः । तस्य वचनस्य । उत्तरं
प्रतिवचनम् । सा राजपत्नी । तत् प्रतिवचनम् । प्रतिबोधनीयः विज्ञापनीयः
श्रव्येति शेषः ।

(१२) सा वृद्धा तापसी । तथा—तथास्तु इति प्रतिज्ञाय । राजकुलं नृपति-
मन्दिरम् । उपसंक्रम्य गत्वा । प्रतिनिवृत्ता प्रत्यागता राजकुलादिति शेषः । मा-
मुपहारचर्मणमित्यर्थः । चित्रपटः प्रतिकृतिः । मत्तकाशिन्यै वराङ्गनायै । चित्री-
यमाणा—आश्चर्यमन्यमाना । असौ राजपत्नी । सनाथीकृतं नाथवद् विहितम् ।
कुसुमधन्वनि—कामे । वपुः श्रीः—शरीरकान्तिः । न संनिधत्ते—न समीपमायाति
नास्तीत्यर्थः । चित्रं चित्रपटः । तं तादृशं पुरुषम् । अवैमि जानामि पश्यामीत्यर्थः ।
ईदृशं अतिसुन्दरमित्यर्थः । इदं चित्रम् । इहृत्यः एतद्देशस्थः । निर्मिमीते चित्र-

करके वह रानी अवश्य कहेंगी कि क्या इस प्रकारके रूपवाला कोई पुरुष है ?' तब तुम
उस रानीको प्रत्युत्तर देना कि 'यदि हो तो, क्या करनेकी आज्ञा है ?' इस प्रत्युत्तरका
जो उत्तर हो वह तुम मुझसे आ करके कहना ।

(१२) उस वृद्धा माताने 'तथा' ठीक है ऐसा स्वीकार किया और राजमन्दिर में चली
गई । और वहांसे लौटनेपर उस वृद्धाने मुझसे एकान्तमें निवेदन किया—'हे वत्स !
मैंने यह चित्रपट उस सुन्दर अज्ञोवाली रानीको दिखाया । आश्चर्यमन्यमाना उस रानी
कल्पसुन्दरीने कहा—'इस लोकको इस पुरुषने सनाथ कर दिया है तथा इसके मुका-
दिले सौन्दर्य कामदेवके शरीरमें भी सन्निरित नहीं है । अथवा—चित्रपट देख करके
रानीने अपने मनमें उस चित्रगत पुरुषको पतिके समान मान लिया । यह चित्र अत्यन्त
आश्चर्यकारी है । मुझको मालूम नहीं होता कि ऐसे चित्रका रचयिता कोई पुरुष इस

स्मेरयोदीरितम्—‘देवि, सदृशमाज्ञापयसि । भगवान्मकरकेतुरप्येवं सुन्दर इति न शक्यमेव संभावयितुम् । अथ च विस्तीर्णयमर्णवनेभिः । कचिदीदृशमपि रूपं दैवशक्त्या संभवेत् । अथ तु यद्येवंरूपो रूपानुरूप-शिल्पशीलविद्याज्ञानकौशलो युवा महाकुलीनश्च कश्चित्संनिहितः स्यात्, स किं लप्स्यते’ इति ।

(१३) तयोक्तम्—‘अम्ब, किं ब्रवीमि । शरीरं हृदयं जीवितमिति सर्वमिदमल्पमनहं च । ततो न किञ्चिदल्पस्यते । न चेदयं विप्रलम्भस्तस्यामुष्य दर्शनानुभवेन यथेदं चक्षुश्चरितार्थं भवेत्तथानुग्रहः कार्यः’ इति ।

यति । आहतवती आदरं दर्शितवती । व्याहृतवती उक्तवती । मया बृद्धयेत्यर्थः । स्मेरया सहासया । सदृशं युक्तम् । मकरकेतुर्मदनः । एव एतादृशः । अर्णवनेभिः पृथिवी । कचित्-कुत्रापि । अथ तु-आस्ताम् । एवंरूपः एतादृशः । रूपानुरूपेति-रूपस्य सौन्दर्यस्यानुरूपं सदृशं शिल्पं कलाविद्या, शीलं स्वभावः, विद्या अष्टादश प्रकारा, ज्ञानं लिप्यादिज्ञानं कौशलं नैपुण्यञ्च यस्यासौ । युवा तरुणः । महाकुलीनः उच्चवंशोद्भवः । सन्निहितः निकटवर्त्ती । स तादृशो युवा । किं लप्स्यते—चित्रदर्शनसन्तुष्टाया भवत्याः सकाशात् कं पुरस्कारं प्राप्स्यतीत्यर्थः ।

(१३) तथा राजपत्न्या । शरीरं मम देहं हृदयं चित्तं जीवितं प्राणांश्च, लप्स्यत इत्यनेनाम्बयः । सर्वमिदं-यन्मया शरीरादिके दास्यते तदखिलं, अरुपं तुच्छं अनहं तस्यायोग्यञ्च । ततः—यतः शरीरादिकं मे तस्यायोग्यं तस्मात् । न किञ्चिदल्पस्यते-किमपि न प्राप्स्यति । विप्रलम्भः वंचनम्-त्वं यदि मिथ्या न

लोकमे है । किसने इस चित्रको खींचा है ?’ इस प्रकारसे इस चित्रका आदर करने लगी और मुझसे (बृद्धासे) पूछने लगी । मैंने मन्द हास्य करके कहा—‘हे देवि ! आप युक्ति-युक्त कहती हैं । क्योंकि भगवान् मकरकेतु (कामदेव) भी इतना सुन्दर है ऐसी सम्भावना करनेका सामर्थ्य भी किसीमें नहीं है । फिर यह पृथ्वी बड़ी विस्तीर्ण है । भाग्यवश कहीं पर ऐसा रूपवान् प्राप्त हो सकता है । और यदि ऐसा ही सौन्दर्यानुरूप-वाला, शिल्पकलामें निपुण, शीलवान्, विद्यावान्, विज्ञानवेत्ता, कलाकौशलवाला, उच्च-वंशवाला कोई युवक मिल गया तो वह क्या पुरस्कार पावेगा ?’

(१३) उस रानी कल्पसुन्दरीने उत्तर दिया—‘हे अम्ब ! क्या कहूँ । मेरी देह, हृदय, जीवन, ये सब उसके लिये थोड़े और अनुरूप नहीं होंगे । इससे—शरीरादिसे अधिक और कुछ नहीं वह पा सकेगा । यह मैं प्रवञ्चना नहीं करती हूँ । अपितु, जिस रीतिसे हो उस रीतिसे उस पुरुषके दर्शन करा करके मेरी आँखोंको चरि-

भूयोऽपि मया दृढतरीकर्तुमुपन्यस्तम्—‘अस्ति कोऽपि राजसूनुर्निगूढं चरन् । अमुष्य वसन्तोत्सवे सहसस्त्रीभिर्नगरोपवनविहारिणी रतिरिव विप्रहिणी यदृच्छया दर्शनपथं गतासि । गतश्चासौ कामशरैकलक्ष्यतां मामन्ववर्तिष्ट । मया च वामन्योन्यानुरूपैरन्यदुर्लभैराकारादिभिर्गुणातिशयैश्च प्रेर्यमाणया तद्रचितैरेव कुसुमशेखरस्नगानुलेपनादिभिश्चिरमुपासि-

कथयसि तर्हीति तात्पर्यम् । तस्य पूर्वोक्तस्य । अमुष्य—तत्तुल्यस्य । यथा—येन प्रकारेण । इदं चक्षुर्मम नयनम् । चरितार्थं सार्थकम् । कृतकृत्यमिति यावत् । तथा तेन प्रकारेण । अनुग्रहः—कृपा । कार्यः विधेयस्त्वयेति शेषः । मया वृद्धयेत्यर्थः । दृढतरीकर्तुं—स्वयि तस्या अनुरागं निश्चलीकर्तुम् । उपन्यस्तं कथितम् । निगूढं—सुगुप्तम् । अमुष्य—राजपुत्रस्य । नगरोपवनविहारिणी—पुरोद्यानविहरणशीला । विप्रहिणी—मूर्तिमती । यदृच्छया दैववशात् । दर्शनपथं—नयनमार्गं गतासि—दृष्टासीत्यर्थः । असौ राजपुत्रः । कामशरैकलक्ष्यतां मदनवाणवेधयताम् । गत-इत्यनुपपद्यते । मां वृद्धामित्यर्थः । अन्ववर्तिष्ट—अनुसृतवान् । वां युवयोः । राजपत्न्यास्तव चेत्यर्थः । अन्यान्यानुरूपैः तुल्यरूपैः । प्रेर्यमाणया नोद्यमानया । तद्रचितैः तेन राजसूनुना निर्मितैः । कुसुमेति—कुसुमशेखरः आपीडः, स्रक् मात्स्यं अनुलेपन गन्धादि तैः । उपासिता सेविता । सादृश्यं प्रतिकृतिम् । स्वं स्वकीयम् । अनेन राजपुत्रेण । अभिलिख्य चित्रयित्वा । त्वदिति तव समाधेक्षितैकाग्रस्य गाढत्वं गम्भीरत्वं द्रष्टुमित्यर्थः । एषः—यस्त्वया प्रागेवोक्तोऽर्थो विषयः । निश्चितः नियतो दृढ इति यावत् । अमुष्य राजसूनोः । अतिमानुपेति—अतिमानुपः

तार्थ करनेको दया करो ।’ तत्पश्चात् मैने (वृद्धाने) उस बातको पुष्ट करनेके निमित्त रानीसे (अर्थात्—रानीका आप पर प्रेम है कि नहीं इसे जाननेके लिये) कहा—‘हे कल्पसुन्दरी ! इस नगरमें कोई राजपुत्र गुप्त वेष्टमें घूमता है । वसन्तोत्सवके समय अपनी सखी-सहेलियोंके सहित अपनी विरोधिनी रतिदेवीके सदृश सुन्दर रूपवाली अपनी इच्छासे नगरीकी वाटिकाओंमें विचरण करनेवाली आप उस राजपुत्रद्वारा देखी गयी हैं । आपको देखते ही वह राजपुत्र कामवाणसे वेधित हो करके मेरे समीप आया । मैने भी सोचा कि आप दोनोंके समान स्वरूप हैं, अन्योमें अप्राप्य आकृतियाँ हैं, समान अतिशय गुण हैं, अतः उससे प्रेरित हो करके मैने उस राजपुत्रके द्वारा रचित आर्पीड, माला, गन्धादि अनुलेपनद्वारा आपकी दीर्घकालसे सेवा की है । अपनी प्रतिकृति आपको दिखा-नेके हेतु उस राजपुत्रने, अपने हाथोंसे अपनी तस्वीर खींच करके, आपके प्रति अपना गम्भीर प्रेम प्रकट करनेके लिए ही, मेरे द्वारा भेजी है । यदि आपका अमोह निश्चितरूपसे

तासि । सादृश्यं च स्वमनेन स्वयमेवाभिलिख्य त्वत्समाधिगाढत्वदर्शनाय प्रेषितम् । एष चेदर्थो निश्चितस्तस्यामुष्यातिमानुषप्राणसत्त्वप्रज्ञाप्रकर्षस्य न किञ्चिद्दुष्करं नाम । तमद्यैव दर्शयेयम् । संकेतो देयः' इति ।

(२४) तथा तु किञ्चिदिव ध्यात्वा पुनरभिहितम्—'अम्ब, तव नैतदिदानीं गोप्यतमम् । अतः कथयामि । मम तातस्य राज्ञा प्रहारवर्मणा सह महती प्रीतिरासीत् । मातुश्च मे मानवत्याः प्रियवयस्यां देवी प्रियंवदासीत् । ताभ्यां पुनरजातापत्याभ्यामेव कृतः समयोऽभूत्—'आवयोः पुत्रवत्याः पुत्राय दुहितृमत्या दुहिता देया' इति । तातस्तु मां जातां प्रनष्टापत्या प्रियंवदेति प्रार्थयमानाय विकटवर्मणे देवाद्दत्तवान् ।

मानुषमतिक्रान्तः अलौकिक इत्यर्थः । प्राणानां सत्त्वस्य पराक्रमस्य प्रज्ञाया बुद्धेश्च प्रकर्ष उरुर्गर्भो यस्य तथाभूतस्य । दुष्करं असाध्यम् । संकेतः इङ्गितं । देयस्त्वयेति शेषः ।

(१४) तथा राजपत्न्या । ध्यात्वा विचिन्त्य । तव या खलु मदर्थं दुष्करमप्येतत्कार्यं साधयितुं प्रवृत्ता तथाविधायाः सम्बन्धे । गोप्यतमं अतिशयेन गोप्यमिति मम तातस्य—मरिचतुः । प्रियंवदा—प्रहारवर्ममहिषी, उपहारवर्मजननी च । ताभ्यां—मानवतीप्रियंवदाभ्याम् । अजातेनि—न जातमुत्पन्नमपत्यं सन्ततिर्ययोस्ताभ्याम् मम जन्मतः प्रागेवेत्यर्थः । समयः शपथः प्रतिज्ञेति यावत् । आवयोर्द्वयोर्मध्ये । पुत्रवत्याः सजातपुत्रायाः । दुहितृमत्या—कन्यकाजनन्या । प्रनष्टापत्या—मृतपुत्रा । इति इतिहेतोः । प्रार्थयमानाय याचमानाय ।

इदं है तो उस अलौकिक राजपुत्रसे, जो, बल बुद्धि और दक्षतामें निपुण है, कोई भी कार्य असाध्य नहीं है । मैं आज ही उस राजपुत्रको ला सकती हूँ । आप संकेत तो दें ।'

(१४) वह रानी कल्पसुन्दरी कुछ देरतक ध्यानमग्न होकर सोचने लगी और फिर बोली—'हे अम्ब ! तुमसे अब मेरी कोई भी वार्ता गुप्त नहीं है । इससे (कुछ पूर्वकथा) कहती हूँ । मेरे पिताकी प्रहारवर्मा नृपतिके साथ प्रगाढ़ मित्रता थी । मेरी माताकी मित्रता देवी प्रियंवदाके साथ थी । (जो प्रियंवदा प्रहारवर्माकी महिषी और उपहारवर्मा की जननी थी) उन दोनों मानवती और प्रियंवदाको जिस समय कोई सन्तान भी उत्पन्न न हुई थी उसी समय दोनों सखियोंने आपस में शपथ ले ली थी कि हम दोनोंमें जिसे पुत्र हो तथा जिसे पुत्री हो उन दोनों भावी सन्तानों का विवाद परस्पर होवे । परन्तु मेरे पिताने देवी प्रियंवदाके पुत्रको अरण्यमें नष्ट हुआ जान करके देवयोगसे विवाहकी प्रार्थना करनेवाले विकटवर्माके साथ मेरा विवाह कर दिया ।

(१५) अयं च निष्ठुरः पितृद्रोही नात्युपपन्नसंस्थानः कामोपचारे-
ल्लब्धवैचक्षण्यः कलासु काव्यनाटकादिषु मन्दाभिनिवेशः शौर्यो-
न्मादी दुर्विकथनोऽनृतवादी चास्थानवर्षी । नातिरोचते मे एष भर्ता
विशेषतश्चैषु वासरेषु यद्यमुद्याने मदन्तरङ्गभूतां पुष्करिकामप्युपान्तवर्ति-
नीमनादृत्य मयि बद्धसापत्न्यमत्सरामनात्मज्ञामात्मनाटकीयां रमयन्तिकां

(१५) अयं विकटवर्मा । निष्ठुरः-निर्दयः । पितृद्रोही-पितुरनिष्टकारकः ।
पितृव्यस्य पितृतृत्त्यत्वादत्र पितृपदम् । नात्युपपन्नेति-नात्युपपन्नं अननुगुणं सं-
स्थानमवयवसन्निवेशो यस्यासौ । दुर्लक्षणयुक्तशरीरावयवः कुरूप इति यावत् ।
कामोपचारेषु मदनध्यापारेषु । अल्लब्धवैचक्षण्यः अप्राप्तनैपुण्यः । कलासु चतु-
ष्टयप्रकारासु । मन्दाभिनिवेशः शिथिलाग्रहः । शौर्योन्मादो-बलदर्पोन्मत्तः । दुर्वि-
कथनः-दुष्टः आत्मश्लाघानिरतश्च । अनृतवादी-मिथ्याभाषणशीलः । अस्था-
नवर्षी-अयोग्यपात्रे दानशीलः । नातिरोचते प्रीतिकरो न भवति । मे-मह्यम्
रुच्यर्थप्रयोगे चतुर्थी । विशेषतश्च-इतोऽप्यधिकम् । एषु वासरेषु-साम्प्रतम् । यत्-
यस्मात् । अयं विकटवर्मा । मदन्तरङ्गभूताम् आत्मीयाम् । पुष्करिकां पतन्नामि-
काम् । उपान्तवर्तिनीं समीपस्थिताम् । अनादृत्य-अवज्ञाय । बद्धेति-बद्धः धृतः
सापत्न्यस्य शपथीत्वस्य मत्सरोऽसहनीयता यया ताम् । धृतसापत्न्यविद्वेषामित्यर्थः ।
अनात्मज्ञां-स्वयोग्यताज्ञानरहिताम् । आत्मनाटकीयां स्वकीयनर्त्तकीम् । रमय-
न्तिकेति नर्त्तक्या नाम । अपत्यनिर्विशेषं स्वसन्तानवत् । मत्सर्वज्ञितायाः-मया

(१५) यह विकटवर्मा अत्यन्त निष्ठुर है, आपके साथ द्रोह करनेवाला है, इसके
शरीरकी बनावट भी अच्छी नहीं है । रति-लीलामें पटु नहीं है । चौसठ प्रकारको
कलाओंमें तथा काव्य-नाटकादिमें भी शिथिल है । वीरतामें मदोन्मत्त है । आत्मप्रशंसा
करनेवाला है । असत्यवादी है और अयोग्यों को दान देने वाला है । इस तरीकेका
दुर्विनीत पति मुझे नहीं अच्छा लगता है । विशेष करके आजकलके दिनोंमें यह मेरा
पति विकटवर्मा मेरी आत्मीया तथा सदा समीप रहनेवाली पुष्करिका का अनादर
करता है । तथा जो मेरी स्मृति नहीं पसन्द करती ऐसी एवं जो मुझ से सौतपना
(सापत्न्यभाव) रखती हैं ऐसी और जो अपने स्वरूप के ज्ञान को भी नहीं जानती ऐसी
रमयन्तिका नामक नर्त्तकीको चाहता है । जिस चम्पकलनाको मैंने पुत्र के समान सींच
करके बनाया है उसी चम्पकलताके फूलों को अपने हाथों से चुन करके उस रमयन्तिका
नर्त्तकी का शृङ्गार करता है । मेरे द्वारा उपयोग करके त्यागी हुई क्रीड़ा-पर्वण में स्थित
मणियों की शिख्यापर उस नर्त्तकी रमयन्तिकाके साथ रमण करता है । यह मेरा पति मूर्ख

नामापत्यनिर्विशेषं मत्संवर्धितायाश्चम्पकलतायाः स्वयमवचिताभिः सुम-
नोभिरलमकार्षीत् । मधुपभुक्तमुक्ते चित्रकूटगर्भवेदिकागते रत्नतल्पे तथा
सह व्यवहार्षीत् । अयोग्यश्च पुमानवज्ञातुं च प्रवृत्तः । तत्किमित्यपेक्ष्यते ।
परलोकभयं चैहिकेन दुःखेनान्तरितम् । अविषह्यं हि योषितामनङ्गशर-
निषङ्गीभूतचेतसामनिष्टजनसंवासयन्त्रणादुःखम् । अतोऽऽमुना पुरुषेण
ममाद्योद्यानमाधवीगृहे समागमय । तद्वार्ताश्रवणमात्रेणैव हि ममातिमात्रं

संवर्द्धितायाः जलसेकादिना पुष्टिं गमितायाः । चम्पकलतेति वृक्षविशेषः । स्वयम्
स्वहस्तेन । अवचिताभिः-लूनाभिः । सुमनोभिः कुसुमैः । सुमनःशब्दस्य स्त्री-
लिङ्गवाच्यद्विशेषणस्य स्त्रीत्वम् । अलमकार्षीत्-भूषयामास । मधुपभुक्तेति-मया
आदौ उपभुक्तमनुभूतं पश्चान्मुक्तं त्यक्तं यत्तस्मिन् । चित्रकूटेति-चित्रकूटः क्रीडा-
पर्वतस्तस्य गर्भे गुहायां या वेदिका परिष्कृतभूमिस्तत्र गतं तस्मिन् । रत्नतल्पे-
रत्ननिर्मितशयने । तथा रमयन्तिकया । व्यवहार्षीत् विहारमकरोत् । अयोग्यश्चेति
यः पुरुषः स्वयमयोग्यो मूर्खत्वादिदोषयुक्तः स पुनरन्यं तिरस्कर्तुं प्रवृत्तः एतदेवा-
श्चर्यमिति भावः । तत् तस्मात् कारणात् । किमिति-कथम् । अपेक्ष्यते-नैवापे-
क्ष्यते मयेति शेषः । तस्यापेक्षा न कार्येति भावः । परलोकभयमिति-योषितां पति-
परित्यागेन परलोकाद्भयमस्त्येव तथापि तद्भयं परलोकगमने सति भाव्यम्
ऐहिकं दुःखमिहजन्मनि भोग्यमतः परलोकभयमैहिकेन दुःखेनान्तरितं व्यवधानी-
कृतमिति भावः । अविषह्यं सोढुमशक्यम् । अनङ्गेति-अनङ्गशराणां कामबाणा-
नां निषङ्गीभूतं तूर्णारीभूतं आधारभूतमितियावत् चेतश्चित्तं यासां तथाभूतानान् ।
अनिष्टेति-अनिष्टजनेन अप्रियजनेन सह संवासश्चिरमेकत्रवसतिस्तस्य या
यन्त्रणा नियमनं चिरमनेन सह त्वया वस्तव्यमित्येतद्रूपं तेन यद्दुःखं क्लेशः ।
अमुना त्वयोक्तेन । पुरुषेण युवकेन सहेति शेषः । मम मामित्यर्थः । उद्यानमाध-
वीगृहे-उद्यानस्थितवासन्तीलतागृहे । समागमय-सम्मेलय । अतिमात्रमत्यन्तम् ।

है और इसीसे अन्वोका तिरस्कार करने में प्रवृत्त हुआ है । मैं अब क्यों उसकी
अपेक्षा करूँ । यदि यह कहा जाय कि परलोक के भय से डरूँ तो इस लोकके दुःखोंसे
परलोक का भय भी व्यवधानीभूत (बाधित) हो जाता है । कामदेवके बाणके आधारभूत
अन्तःकरणवाला अवलार्थको अपनेको कष्ट देनेवाले पति के सहवास से जो यन्त्रणाएँ
(व्यवथाएँ) होती हैं वे असह्य होती हैं । अतएव इस चित्रगत पुरुष के साथ आज
उपवनके माधवीलता-मण्डप में मेरा संयोग करा दो । उस राजपुत्रकी वार्ताके श्रवणसे
ही मेरा चित्त उसकी ओर अत्यधिक अनुरक्त हो गया है । वह जो धनकी राशि मेरे पास है

मनोऽनुरक्तम् । अस्ति चायमर्थराशिः । अनेनामुष्य पदे प्रतिष्ठाप्य तमे-
वात्यन्तमुपचर्य जीविष्यामि' इति । मयापि तदभ्युपेत्य प्रत्यागतम् ।
अतः परं भवृदारकः प्रमाणम्' इति ।

(१६) ततस्तस्या एव सकाशादन्तःपुरनिवेशमन्तर्वशिकपुरुषस्था-
नानि प्रमद्वनप्रदेशानपि विभागेनावगम्य, अस्तगिरिकूटपातक्षुभितशो-
णित इव शोणीभवति भानुबिम्बे, पश्चिमाश्विपयःपातनिर्वापितपतङ्गा-
ङ्गारधूमसंभार इव भरिततमसि नभसि विजृम्भिते, परदारपरामर्शोन्मु-

अस्ति मत्समीप इत्यर्थः । अर्थराशिः—धनसमूहः । अनेन—अर्थराशिना । अमुष्य—
विकटवर्मणः । पदे—स्थाने भक्तपद इत्यर्थः । तमेव—चित्रलिखितं युवानमेव । उप-
चर्य संसेव्य । इत्यन्तं कल्पसुन्दरीवाक्यम् । मया—वृद्धतापस्या । अभ्युपेत्य—एवं
करिष्यामीति स्वीकृत्य । भवृदारको राजपुत्रः भवानित्यर्थः । प्रमाणं यदत्र विधेयं
तत्क्रियतामित्यर्थः ।

(१६) तस्या एव—वृद्धाया एव । अन्तःपुरनिवेशम् अवरोधप्रदेशम् । अन्त-
र्वशिकेति—अन्तर्वशिकपुरुषाणाम् अवरोधाधिकृतानां रक्षिपुरुषाणां स्थानानि के
कुत्र तिष्ठन्तीति भावः । प्रमद्वनप्रदेशान् क्रीडोद्यानदेशान् । एतानि अवग-
म्येति क्रियायाः कर्मभूतानि । विभागेन पृथक् पृथक् रूपेण । अवगम्य—विदित्वा ।
अस्तगिरिति—अस्तगिरेरस्ताचलस्य कूटाच्छिखरात्पातेन पतनेन क्षुभितं निर्गतं
शोणितं रुधिरं यस्य तस्मिन्निवेद्युत्प्रेक्षा । शोणीभवति—रक्तीभवति । भानुबिम्बे
सूर्यमण्डले । पश्चिमेति—पश्चिमाश्विपयः पश्चिमसमुद्रस्य पयसि जले पातेन निमज्ज-
नेन निर्वापितः शान्तः पतङ्गः सूर्यं एवाङ्गारो ज्वलत्काष्ठावयवस्तस्य धूमसंभारो
धूमराशिर्यस्मिन् तस्मिन्निवेद्यत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः सङ्करः । भरिततमसि—भरितं पूर्ण-

इसी धनके समूहद्वारा मैं उस राजपुत्रको इस विकटवर्मा राजाके स्थानपर आरुढ़ करा
करके उसी राजपुत्रकी सेवा—अर्चा करके जीवन व्यतीत करूंगी ।' मैं भी (वृद्धा भी)
उस रानीको स्वीकृति दे करके यहाँ आयी हूँ । अब इसके पश्चात् हे राजपुत्र ! आप जो
चाहें सो कार्य करें ।

(१६) इसके अनन्तर मैंने उसी वृद्धासे अन्तःपुरका प्रदेश, अन्तःपुरके रक्ष पुत्रोंके
स्थानोंको और क्रीडोद्यानके प्रवेशस्थानकी पृथक्-पृथक् रूपसे ह्वात कर लिया । अस्ताचल
की चोटीके ऊपरसे गिरनेके कारण निकले हुए शोणितके समान जब सूर्यबिम्ब लाल लाल
हो गया तब, तथा जब पश्चिमके समुद्रमें सूर्यके बिम्बरूपी अंगारेके बुझनेसे उत्पन्न जो
धूँ-पटल द्वारा आकाश परिभ्याप्त हो गया तब, एवं जब दूसरेकी स्त्राके साथ समागम

स्वस्य ममाचार्यकमिव कर्तुमुत्थिते गुरुपरिग्रहस्ताधिनि ग्रहाग्रेसरे क्षपाकरे
कल्पसुन्दरीवदनपुण्डरीकेणैव महर्शनातिरागप्रथमोपनतेन स्मयमानेन
चन्द्रमण्डलेन संयुक्षमाणतेजसि भुवनविजिगीषोद्यते देवे कुसुमधन्वनि,
यथोचितं शयनीयमभजे । व्यचीचरं च—‘सिद्धप्राय एवायमर्थः । किंतु
परकलत्रलङ्घनाद्धर्मपीडा भवेत्, साप्यर्थकामयोर्द्वयोरुपलम्भे शास्त्रकारैर-
नुमतैवेति गुरुजनबन्धमोक्षोपायसंधिना मया चैव व्यतिक्रमः कृतः,

तमो यस्मिन्-पूर्णान्धकारे । नभसि गगने । विजृम्भिते-विकाशं गते । परदरेति-
परस्य दाराः परस्त्री तस्याः परामर्शोऽभिगमनं तत्रोन्मुखस्य प्रवृत्तस्य । आचार्यकं-
आचार्यकर्म-उपदेशकत्वमिति यावत् । उत्थिते-उदिते । गुरुपरिग्रहेति-गुरोर्बृहस्पतेः
परिग्रहः स्त्री तारा तां श्लाघतेऽभिलषतीति तच्छीले । ग्रहाग्रेसरे-ग्रहप्रधाने । क्षपा-
करे चन्द्रे । कल्पसुन्दरीति-कल्पसुन्दर्या राजपत्न्या वदनपुण्डरीकेण मुखकमलेनेवे-
त्युपमा । कीदृशेन-महर्शनेति महर्शनाय मद्वलोकनाय योऽतिरागः प्रबलेच्छा
तेन प्रथमोपनतेन प्रागेव उपस्थितेन । पुनः कीदृशेन स्मयमानेन-ईषद्वसता विक-
सतेति भावः । सन्युक्षमाणतेजसि-प्रबृद्धप्रकाशे । भुवनेति-भुवनस्य जगतो विजि-
गीषया जयेच्छ्रया उद्यते प्रवृत्ते । कुसुमधन्वनि-कामे । यथोचितं यथायोग्यम् ।
शयनीयं तत्पम् । अभजे आश्रितवानहमिति शेषः । व्यचीचरम् अधिन्तयम् ।
सिद्धप्रायः प्रायेण बाहुव्येन सिद्धः सम्पन्नः । अर्थः प्रयोजनम् । कल्पसुन्दरीप्राप्ति-
पूर्वकपितृराज्यप्राप्तिरूपम् । परकलत्रलङ्घनात् परस्त्रीपरामर्शात् । धर्मपीडा-धर्मबा-
धा-धर्मनाशो वा । सापि धर्मपीडापि । उपलम्भे प्राप्तौ । शास्त्रकारैर्मन्वादिधर्म-
शास्त्रकारैः । अनुमता न निषिद्धा । गुरुजनेति गुरुजनयोः पित्रोर्वन्धाद्वन्धनान्मो-
क्षे मोचने सन्धिभिसन्धिर्धर्मस्य तेन तथाभूतेन । व्यतिक्रमः धर्मलङ्घनम् । तद्यपि
पापं परस्त्रीधर्षणरूपम् । निर्हस्य दूरीकृत्य । कियत्या स्वल्पया । धर्मकलषा पितृ-

करनेमें निपुण मेरे आचार्यके समान (परस्त्रीगमनमें मेरे गुरुके सदृश) अपनी
गुरुपत्नीके साथ व्यभिचार करनेका स्वभाव रखनेवाले ग्रहोंमें श्रेष्ठ चन्द्रमाका उदय
हुआ तब, तथा मेरे दर्शनकी अभिलाषाके पूर्वमें ही प्राप्त कल्पसुन्दरी देवीके मुखकमलसे
विस्मृत चन्द्रमाके मण्डलसे वृद्धिकी प्राप्त तेजवाला तथा तानों लोकोंके विजयका इच्छासे
पूर्ण कुसुमधन्वा कामदेवके उद्यत होते ही मैंने यथोचित शय्याका ग्रहण किया । मैं
विचारने लगा कि यह कार्य कल्पसुन्दरीकी प्राप्ति आदि तो अब बहुत करके सिद्ध है
ही, परन्तु परस्त्रीगमनसे धर्मका नाश होगा । किन्तु मनु आदि शास्त्रवेत्ताओंने उस
धर्मनाशको निषिद्ध नहीं माना है जिसमें अर्थ और कामकी प्राप्ति होती हो । मैं
जननी-जनकको कारागारसे छुड़ानेके लिए यह धर्मनाश कर रहा हूँ । यह परस्त्रीगमन

तदपि पापं निर्हृत्य कियत्यापि धर्मकलया मां समग्रयेदिति ।

(१७) अपि त्वेतदाकर्ण्य देवो राजवाहनः सुहृदो वा किं नु वक्ष्य-
न्ति' इति चिन्तापराधीन एव निद्रया परामृश्ये । अदृश्यत च स्वप्ने
हस्तिवक्त्रोऽभगवान् । आहस्म च—'सौम्य उपहारवर्मन्, मा स्म ते दुर्वि-
कल्पो भूत् । यस्त्वमसि मदंशः । † शङ्करजटाभारलालनोचिता सुरसरि-

मोक्षरूपधर्मांशेन । समग्रयेत् पूरयेत् । समग्रयेदित्यस्याः क्रियायाः कर्तृपदम्
'एष व्यतिक्रम' इति ।

(१७) अपि तु—किन्तु । एतत्—मम परस्त्रीपरामर्शम् । चिन्तापराधीनः चिन्ता-
ग्रस्तः । परामृश्ये अस्पृश्ये-निद्रितोऽभवमित्यर्थः । हस्तिवक्त्रः—गणेशः । आहस्म
स्वप्ने गजाननः कथयामास । मास्म भूत्—न भवतु । मास्मयोगे लुब्ध् अढागम-
प्रतिषेधश्च । दुर्विकल्पः—दुर्विचारः मदंशः—ममावतारः । शङ्करेति—शङ्करस्य शिवस्य
जटाभारेण जटाजूटेन यज्ञालनं धारणं तन्नोचिता अभ्यस्ता । सुरसरि—गङ्गा ।

रूपी पाप, मेरेद्वारा किये माता-पिताके उद्धाररूपी पुण्यके, स्वस्पांशसे शुल जायगा ।
और मुझे पुण्यशाली बनावेगा ।

(१७) परन्तु, यह परस्त्रीगमन आदिका वृत्त मुन करके देव राजवाहन तथा अन्य
मिश्रगण क्या कहेंगे । इसी विचार-विमर्शमें चिन्ताग्रस्त हो करके मैं निद्राके वशीभूत
हो गया । और स्वप्नगत होकर मैंने श्रीगजानन भगवान् के दर्शन किये । उन गणेश
भगवान् ने कहा—'हे सौम्य ! उपहारवर्मन् !! तुम दुर्विचारग्रस्त मत हो । तुम तो मेरे

• अदृश्यत च स्वप्ने भगवान् भर्गः । इति पाठान्तरम् ।

† मञ्जटाभारलालनोचितामरसरिदसौ वरवर्णिनी, ताञ्च कदाचिद् गजाननो जलक्रीडः
कुर्वन्नतिव्यगाहत । सा च मृपत्नीतनयविहितां विछोदनामसहमाना तमशपत् पदि मर्त्यत्व-
मिति । सोऽपि अहेतुकशपप्रदानात् क्रुद्धस्तामशपत्-यथेह बहुभोग्या तथा प्राप्यापि
मानुष्यकमनेकसाधारणी भवेति । ततस्तेन प्रतिशप्ता सा विलक्षेव मामुपसृत्य सगद्गदमगदत्
स्वामिन् अहमनवरत भवच्चरणदरिदस्याविधायिनी न शापाहेति । आकर्ण्य कृपाक्रान्तमनसा
मयोक्तं प्रिये नास्य शापोऽन्यथा भवितुमर्हति, परं त्वदनुग्रहार्थमहमात्मनोऽंशं द्वा विभक्त्य
विकटवर्मनूपरूपेण मिथिलापतिप्रहारवर्मात्मजोपहारवर्मात्मना च मर्त्यलोकेऽवतरिष्यामि त्वञ्च
कामरूपाधिपतेः कलिङ्गवर्मनाम्नः कन्या कल्पसुन्दरी नाम भूत्वा ज्यायसा मदंशेन विकट-
वर्मणा प्रथममल्पीयांसमनेहसं संगता तस्मिन् विकटवर्मनि मन्मूत्ताविलयमुपगते पुनरुपहार-
वर्मात्मकं कनीयांसं मदंशमुपलभ्य तेन साकं विविधमुखोपयोगमनुभविष्यसि । इति पा० ।

दसौ वरवर्णिनी । सा च कदाचिन्मद्विलोडनासहिष्णुर्मांशपत्—‘एहि मर्त्यत्वम्’ इति । अशप्यत मया च—‘यथेह बहुभोग्या तथा प्राप्यापि मानुष्यकमनेकसाधारणी भव’ इति । अभ्यर्थितश्चानया ‘एकपूर्वा पुनस्त्वामेवोपचर्य यावज्जीवं रमय’ इति । तदयमर्थो भव्य एव भवता निराशङ्क्यः’ इति । प्रतिबुध्य च प्रीतियुक्तस्तदहरपि प्रियासङ्केतव्यतिकरादिस्मरणेनाहमनैषम् ।

असौ वरवर्णिनी—कल्पसुन्दरी । सा—सुरसरित् । कदाचिदेकदा । मद्विलोडनासहिष्णुः—मया यद् विलोडनं क्रीडार्थमालोडनं तन्नासहिष्णुरसहनशीला । मां राजाननमित्यर्थः । अशपत्—शापं वृत्तवती । एहि प्राप्तुहि । मर्त्यत्वं—नरत्वम् । अशप्यत—मयापि तस्यै शापो दत्तः । यथा येन रूपेण । इह स्वर्गे । बहुभोग्या—नदीत्वेन स्नानपानादिभिरनेकजनसेव्या । तथा तेनैवरूपेण । मानुष्यकं नरजन्म । अनेकसाधारणी—अनेकभोग्या । अभ्यर्थितः—याचितोऽहमिति शेषः । अनया गङ्गया । एकपूर्वा—पूर्वमेकेन भुक्ता सती । पुनः—अनन्तरम् । त्वां द्वितीयमित्यर्थः । उपचर्य—सेविष्या । यावज्जीवं आयुष्कालं यावत् । रमेय—क्रीडः कुर्याम् । तत् तस्मात् कारणात् । अयमर्थः विषयः कल्पसुन्दरीग्रहणरूपः । भव्यः चेमकरः । निराशङ्क्यः—नाशङ्कनीयः । प्रतिबुध्य—आगरित्वा । प्रीतियुक्तः—प्रफुल्लमनाः । तदहः तद्दिनम् । प्रियेति—प्रियायाः कल्पसुन्दर्याः सङ्केतव्यतिकरादीनां इङ्कितसम्भेदनादीनां स्मरणेन चिन्तनेन अनैषम्—अयापयम् ।

अवताररूपमें प्रकट हुए हो । और यह उत्तमा कल्पसुन्दरी शङ्कर [] मगवान्के जटाजूटमें सदा रहनेवाली गङ्गा नदी है । उस गङ्गा नदीने किसी समयमें, जब मैं उसके प्रवाहको अपनी सूँड़से विलोडित कर रहा था, मुझे शाप दे दिया था कि ‘(हे गणेश !) तुम नरत्वको प्राप्त हो ।’ मैंने भी उस गङ्गा नदीको शाप दे दिया था कि ‘(हे गङ्गे !) जैसे तुम यहाँ स्वर्गमें बहुत जनोंसे उपभोग की जाती हो वैसे ही मृत्युलोकमें भी जा करके अनेक लोगोंद्वारा स्नानादिसे उपभोगित हो ।’ तदनन्तर उस गङ्गाने मुझसे प्रार्थना की कि ‘(हे गणेश !) मैं पूर्वमें एकसे उपभोगित हो करके पुनः यावदायु तुम्हारे साथ ही रमण करूँ ।’ इस कारणसे यह कल्पसुन्दरी रानीका ग्रहणरूप व्यापार कल्याणकारी है । इसमें शंका मत करो ।” मैंने जाग करके वह दिन प्रिया कल्पसुन्दरीके संकेतादि स्मरण करनेमें बिता दिया ।

[] नोटः—यहाँ भी अन्य पुस्तकसे पाठभेद है जो संस्कृतमें दर्शा दिया गया है । हिन्दीमें भी देखा—

एक समय श्रीगणेशजी अपनी सूँड़से गंगाजीके प्रवाहमें जलक्रीड़ा कर रहे थे । उस समय

(१८) अन्येद्युरनन्यथावृत्तिरनङ्गो मय्येवेषुवर्षमवर्षत् । अशुष्यच्च ज्योतिष्मतः प्रभामयं सरः । प्रासरच्च तिमिरमयः कर्दमः । कार्दमिकनिवसनश्च दृढतरपरिकरः खड्गपाणिरुपसंभृतप्रकृतोपस्करः स्मरन्मातृदत्ता-

(१८) अन्वेषणं परविषये संकेतिते इत्यर्थः । अनन्यथावृत्तिः—न वर्ततेअन्यथा अन्धप्रकारा वृत्तिर्व्यापारो यस्य सः मत्पीडनैकव्यग्रः । ह्युवर्षं सरवृष्टिम् । अशुष्यत्—शुष्कतामभजत् । ज्योतिष्मतः—सूर्यस्य । प्रभामयं आलोकामकम् । सरः—कासारः अस्तोन्मुखत्वात्सूर्यस्य तेजोहासः सञ्जात इति भावः । प्रासारत्—वृद्धिमगच्छत् । तिमिरमयः अन्धकाररूपः । कर्दमः पङ्कः । सरोवरे शुष्कतां गते यथा कर्दम एव सर्वतो निर्गच्छति तद्वत् सूर्येऽस्तङ्गते तमोऽपि सर्वत्र प्रसरतीति भावः । कार्दमिकनिवसनः कर्दमेन रञ्जितं कार्दमिक नीलमित्यर्थः तादृशं निवसनं वक्षं यस्य सः । दृढतरपरिकरः स्थिरतरोद्योगः । उपसम्भृतेति—उपसम्भृतः संगृहीतः

(१८) दूसरे दिन तो कामदेवने अनन्यवृत्ति हो करके मेरे ऊपर ही बाणवर्षण करना आरम्भ कर दिया । भगवान् मास्करका प्रकाशमान् तलाव सूख गया । अन्धकाररूपी कीचड़ आकाशमें फैल गया । अर्थात्—सायंकाल हो गयी और चारो ओर अन्धकार छा गया । उसी समय मैंने नीले वस्त्रोंको धारण किया । मजबूत कच्छ बाँधा । हाथ में खड्ग धारण किया और उस कामके अनुरूप सभी आवश्यक चीजोंको लेकर तथा बुद्धाधारीद्वारा बताये हुए कल्पसुन्दरीके महलके चिह्नोंको (संकेतस्थलोंको) स्मरण

गंगाजी जो श्री गणेशजीकी माताकी सौतके समान मानी जाती हैं, अपने प्रवाहमें सौतके पुत्रकी जलक्रीड़ाको करना न सह सकीं । उन गंगाजीने गणेशजीको शाप दिया कि तुम 'नरत्वंको प्राप्त करो ।' इस अहेतुक शापपर गणेशजी क्रोधित हो गये और उन्होंने गंगाजीको शाप दे दिया कि 'तुम मृत्युलोकमें जाकर बहुपतिगामिनी हो ।' इस शापपर गंगाजीने श्रीगणेशजीकी बड़ी स्तुति की तब गणेशजीने कहा कि 'मेरा शाप बुरा नहीं हो सकता है । पर तुम जो स्तुति करती हो कि यह शाप नष्ट हो जाय, सो इसपर तुम्हारे ऊपर मैं दया करके यही कर सकता हूँ कि मैं तुम्हारे लिये अपने अंशके दो भाग करके पृथिवीपर अवतरित होऊंगा । एक अंश स्वल्प होगा दूसरा अंश कुछ अधिक । अतः स्वर्पांश से मैं विकटवर्मा और बृहदांशसे मिथिलापति प्रहारवर्मा का पुत्र उपहारवर्मा होऊंगा । उस समय तुम भी कामरूपाधिपति कालिंगवर्माकी पुत्री कल्पसुन्दरीके रूपमें पैदा होओगी तब प्रथम विकटवर्माके मरनेपर वह स्वर्पांश भी उपहारवर्माके रूपमें आ मिलेगा । उस समय तुम मेरे पूर्णरूप प्रहारवर्मासे उद्दाहित हो करके सदाके लिए इस शाप से मुक्त होओगी ।

न्यभिज्ञानानि राजमन्दिरपरिखामुदम्भसमुपातिष्ठम् । अथोपखातं मा-
तृगृहद्वारे पुष्करिकया प्रथमसंनिधापिनां वेणुयष्टिमादाय तथा शायितया
च परिखाम्, स्थापितया च प्राकारभित्तिरुद्धयम् । अधिकृष्ट पक्वेष्वकचि-
तेन गोपुरोपरितलाधिरोहिणा सोपानपथेन भुवमवातरम् । अवतीर्णश्च
बकुलवीथीमतिक्रम्य चम्पकावलिवर्त्मना मनागिवोपसृत्योत्तराहि करुणं
चक्रवाकमिथुनरवमशृणवम् ।

(१६) पुनरुदीचा पाटलिपथेन स्पर्शलभ्यविशालसौधकुड्योदरेण

प्रकृतः योग्योभिसारस्येति शेषः । उपस्करः साधनं येन सः । साधनं स्यादुपस्करे
इति कोषः । मातृदत्तानि-वृद्धया धात्र्या दत्तानि । अभिज्ञानानि-कल्पसुन्दरीगृहस्य
चिह्नानि । राजमन्दिरपरिखां-नृपभवनस्य समन्ततोऽवस्थितं खातम् । उदम्भसं-
खलपूर्णम् । उपातिष्ठं सप्रहितोऽभवमहमिति शेषः । उपखातं परिखासमीपे ।
मातृगृहद्वारे पूर्वोक्तायाः वृद्धाया गृहद्वारे । प्रथमसंनिधापितां पूर्वमेव स्थापिताम् ।
वेणुयष्टि-वंशदण्डम् । आदाय गृहीत्वा । तथा-वेणुयष्ट्या । शायितया-खात-
स्योभयकूले स्थापितया । परिखाम् अलङ्घनमिति शेषः । स्थापितया-ऊर्ध्वी-
कृतया । वेणुयष्ट्येति शेषः । प्रकारभित्तिम् प्राचीरकुड्यम् । अधिकृष्ट-आरुह्य ।
पक्वेष्वकचितेन-पक्वभिर्मंजिताभिरिष्टकैर्भिश्चितेन न्यासेन । गोपुरेति-गोपुरस्य-
पुरद्वारस्य उपरितलमूर्ध्वभागमधिरोहतीति तेन विशेषणद्वयं सोपानपथेनेत्यस्य ।
सोपानपथेन-सोपानमार्गेण । अवातरम् अवतीर्णवान् । बकुलवीथीं बकुलवृक्ष-
श्रेणीम् । चम्पकावलिवर्त्मना-चम्पकवृक्षश्रेणीपरिवृतमार्गेण । मनागिव ईषद्दू-
रम् । उपसृत्य-गात्वा । उत्तराहि-उत्तरस्यां दिशि । अभ्ययमेतत्-उत्तरशब्दादाहि-
प्रत्ययः करुणं दैन्यपूर्णम् । चक्रवाकमिथुनरव-कोकद्वन्द्वकूजितम् ।

(१९) उदीचा-उत्तरदिग्गामिना । पाटलिपथेन-पाटलातराजिमार्गेण ।

करता हुआ मैं राजमन्दिरकी जलसे परिपूर्ण परिखाओंके समीप पहुँच गया । वहाँ परिखा
(खाई) के पास पहुँचनेपर मैंने मातृगृहद्वारमें पहिलेसे ही पुष्करिकाके द्वारा धरो हुई
बाँसकी छड़ी ले ली तथा उस छड़ीको वेढ़ी करके (झुका करके) खाई पार कर ली ।
तदनन्तर उसी छड़ीको खड़ी करके चहारदीवारी (प्राचीर) की दीवाल पार कर ली ।
ऊपर चढ़ करके पक्के ईंटोंसे बनी हुई नगरफाटकके ऊपरकी सीढ़ियोंसे पृथ्वीपर आ
गया । फिर बकुलके वृक्षोंकी कतारोंको लाँच करके, चम्पकोंके वृक्षोंसे परिवृत मार्गसे कुछ
दूर होकर उत्तर दिशाकी ओर जा मैंने चक्रवाक दम्पतीके दयनीय शब्दोंको सुना ।
पुनः उत्तर दिशामें पाटलके तरुओंकी श्रेणियोंकी स्पर्शप्राप्तिसे जिस राजभवनकी विशाल

शरत्पेमिव गत्वा पुनः प्राचा पिण्डीभाण्डीरषण्डमण्डितोभयपार्श्वेन सैक-
तपथेन किञ्चिदुत्तरमतिक्रम्य पुनरवाचीं चूतवीथीमगाहिषि । ततश्च गह-
नतरमुदरोपरचितरत्नवेदिकं माधवीलतामण्डपमीषद्विवृतसमुद्रकोन्मिषि-
तभासा दीपवत्या न्यरूपयम् । प्रविश्य चैकपार्श्वे फुल्लपुष्पनिरन्तरकुरण्ट-
पोतपङ्क्तिभित्तिपरिगतं गर्भगृहम्, अवनिपतितारुणाशोकलताभयमभि-

स्पर्शालभ्येति—स्पर्शेन लभ्यं लभ्यं विक्षालमतिमहत् यत् सौधकुड्यं प्रासादभित्ति-
स्तस्योदरेण मध्यभागेन । शरत्पेमिव बाणत्वेपपरिमितभूमिपर्यन्तम् । प्राचा-पूर्व-
दिग्गामिना । पिण्डीभाण्डीरेति—पिण्डी—अशोकवृक्षो भाण्डीरो मल्लिका तयोः
षण्डः समूहस्तेन मण्डितौ शोभितवानुभयपार्श्वौ यस्य तेन तथाविधेन । सैकतपथेन-
बालुकामयमार्गेण । उत्तरं उत्तरदेशम् । अवाचीं-दक्षिणदिग्गामिनीम् । चूतवीथी-
रसालश्रेणीम् । अगाहिषि—प्राविष्टम् । गहनतरं—सान्द्रतरम् । उदरेति—उदरे मध्य-
भागे उपरचिता निर्मिता रत्नवेदिका यस्मिन् तम् । लतामण्डपस्य विशेषणम् ।
ईषदिति—ईषदक्ष्यं विवृत उद्घाटितो यः समुद्रकः समुद्रकस्तेनोन्मिषिता निर्गता
भा दीप्तिर्यस्यास्तथा । दीपवत्या—प्रदीपवक्ष्या । न्यरूपयम्—अवलोकयम् । एक-
पार्श्वे—एकस्मिन् प्रदेशे । फुल्लपुष्पेति—फुल्लं विकसितं पुष्पं कुसुमं येषां ते
फुल्लपुष्पास्तेषां निरन्तराणां घनसङ्घिविष्टानां कुरण्टपोतानां कुरवकमेदानां
पङ्क्तिः श्रेणिरेव भित्तिरावरणं तथा परिगतं व्याप्तम् । गर्भगृहम् अभ्यन्तरगृहम् ।
अवनिपतितेति अवनौ भूमौ पतिता संलग्ना अरुणा रक्तवर्णा या अशोकलता
वञ्जुलवल्ली तन्मयं तद्वचितमित्यर्थः । अभिनवेति—अभिनवा नूतनाः कुसुमकोरकाः

दीवालें शोभायमान हैं उन दीवालोंके (ऊपर छाये हुए वृक्षोंकी शाखाओंके भीतरसे)
बाणप्रक्षेप प्रमाण भूमिके समीप गया । तत्पश्चात् पूर्वदिशाकी ओर मैं चला । जिस पूर्व-
दिशामें वहाँकी भूमिपर दोनों ओर अशोकवृक्ष और मल्लिकावृक्षों की पंक्तियाँ राज
रही थीं । पुनः मैं बालुकामय मार्गसे कुछ उत्तर दिशाकी अतिक्रमण करके फिर अवाची
दिशा (दक्षिण) की ओर चला । जिस दिशामें आमोंकी तरुभेगियाँ शोभित हो रही
थीं । इसके अनन्तर अति गहन एवं जिसके मध्यमें रत्नोंसे जड़ी हुई एक वेदी बनी है
ऐसे माधवीलतामण्डपको मैंने उस राजमवनके उपवनमें स्थित वृक्षों के समुद्रोंमेंसे
आये हुए थोड़े दीपकके प्रकाशसे देखा । उसमें प्रवेश करके मैंने अवलोकन किया कि
उस मंडपके एक भागमें एक अभ्यन्तरगृह (वासगृह) है । जो वासगृह, अत्यन्त सान्द्र
एवं प्रफुल्लित कुरवक वृक्षोंकी पंक्तियों से ढका हुआ है—जैसे आवरणसे कोई स्थान ढका
रहता है । उस गर्भागारके किवाड़ कैसे हैं—भूमितक संलग्न लाल अशोकवृक्षों की

नवकुसुमकोरकपुलकलाङ्घितं प्रत्यग्रप्रवालपटलपाटलं कपाटमुद्धाट्य प्राविक्षम् ।

(२०) तत्र चासीत्स्वास्तीर्णं कुसुमशयनम्, सुरतोपकरणवस्तुगमोश्च कमलिनीपलाशसम्पुटाः, दन्तमयस्तालवृन्तः, सुरभिसलिलभरितश्च शृङ्गारः । सेमुपविश्य मुहूर्तं विश्रान्तः परिमलमतिशयवन्तमाग्रासिषम् । अग्नौ च मन्दमन्दं पदशब्दम् । श्रुत्वैव सङ्केतगृहाभिर्गत्य रक्ताशोकस्कन्ध-पार्श्वव्यवहिताङ्गयष्टिः स्थितोऽस्मि ।

पुष्पमुकुला एव पुलका रोमाञ्जास्तैर्लाङ्घितं चिह्नितम् । प्रत्यग्रेति-प्रत्यग्रं नवोद्भूतं यत्प्रवालपटलं पल्लवसमूहस्तेन पाटलं श्वेतरक्तवर्णम् । कपाटविशेषणे एते । कपाटं द्वाराच्छादनम् । उद्धाट्य-उन्मोच्य ।

(२०) तत्र माधवीलतामण्डपे । स्वास्तीर्ण-सुष्ठु यथा तथा आस्तीर्णं कृतास्तरणम्-सुस्थापितं वा कुसुमशयनं-पुष्परचितशय्या । सुरतेति-सुरतस्य रतिक्रीडाया उपकरणानि साधनानि वस्तूनि द्रव्याणि स्रक्चन्दनताम्युलादीनि गर्भे मध्ये येषां ते तथाविधाः । कमलिनीपलाशसंपुटाः पद्मपत्ररश्मितद्रोण्यः । वृन्तमयः-गजदन्तनिर्मितः । तालवृन्तः व्यजनम् । सुरभिसलिलभरितः सुगन्धोद-कपूर्णः । शृङ्गारो जलपात्रविशेषः । मुहूर्तं क्षणकालम् । विश्रान्तः अपगतभ्रमः । परिमलं गन्धम् । अतिशयवन्तम् अत्युत्कृष्टम् । आग्रासिषम् आग्रातवान् । मन्द-मन्दं-धीरम् । पदशब्दं चरणध्वनिम् । श्रुत्वैव श्रवणमात्रमेव । संकेतगृहात् अत्र माधवीलतामण्डपात् । रक्ताशोकेति रक्ताशोकस्य स्कन्धः काण्डस्तस्य पार्श्वेन पार्श्वभागेन व्यवहिता तिरोहिता अङ्गयष्टिर्देहलता यस्य सः ।

छताओंसे परिरम्भित एवं नवीन फूलोंके मुकुलोंसे पुलकित (रोमाञ्चित) चिह्नित है तथा नवोद्भूत पल्लवोंके समुदायोसे रक्तवर्णी हो रहे हैं ऐसे गर्भगृहके किवाड़ोंको खोल करके मैंने उसमें प्रवेश किया ।

(२०) उस गर्भागारमें सुन्दर तोपक तकियासे-सुसज्जित पुष्पशय्या पड़ी है । कमलिनीके पत्रोंके दोनोंमें चन्दन, पान, माला आदि रतिक्रीड़ाकी वस्तुएँ सजी घरी हुई हैं । हार्थीदाँतके बने पंखे भी रखे हुए हैं । सुगन्धित जलसे परिपूर्ण जलपात्र (कलश) रखा हुआ है । उस गर्भागारमें मैंने प्रवेश करके क्षणभर विश्राम लिया । इत्र आदि सुगन्धियों खूब सूँघी । धीरे गम्भीर चरणध्वनि सुनाई पड़ी । चरणध्वनिके सुनते ही मैं उस गर्भागार (सकेतगृह) से निकला और लाल अशोकके झुण्डोंके बगलमें अपनी देहरूपी छताको छिपा करके छड़ा हो गया ।

(२१) सा च सुभ्रूः सुषीमकामा शनैरुपेत्य तत्र मामदृष्ट्वा बलवद-
व्यथिष्ट । व्यसृजच्च मत्तराजहंसीव कण्ठरागवल्गुगद्गदां गिरम्—‘व्यक्त-
मस्मि विप्रलब्धा । नास्त्युपायः प्राणितुम् । अयि हृदय, किमिदमकार्यं
कार्यवदध्यवसाय तदसम्भवेन किमेवमुत्ताम्यसि । भगवन् पञ्चबाण,
कस्तवापराधः कृतो मया यदेवं दहसि; न च भस्मीकरोषि’ इति ।

(२२) अथाहमाविर्भूय विवृतदीपभाजनः ‘भामिनि, ननु बह्वपराद्धं

(२१) सा कल्पसुन्दरी । सुषीमकामा सुषीम विशिरं कामयते या तथा
शैत्यार्थिनी । शनैर्मन्दम् । तत्र सङ्केतागारे । मासुपहारवर्माणमित्यर्थः । बलवत्
सातिशयम् । अव्यथिष्ट-पीडिताऽभवत् । कण्ठेति-कण्ठरागेण कण्ठस्वरेण वल्गुः
सुन्दरो गद्गदोऽस्पष्टभाषणं यस्यां तादृशीम् । गिरं व्यसृजत् उक्तवती । व्यक्त-
स्फुटम् । विप्रलब्धा-प्रतारिता । प्राणितुं-जीवितुम् । अयि हृदयेति स्वहृदयं सम्बोध्य
प्रवीति । किमिदं किं प्रकान्तं स्वयेत्यर्थः । अकार्यम् अकरणीयम् । कार्यवत् कार्येण
सुख्यम् अव्यवसाय निश्चित्य । तदसम्भवेन-कार्यासम्भवेन किं कथम् । एवं एवंप्रका-
रण । उत्ताम्यसि-सिद्यसे । तव-तव सकाशे । दहसि-तापयसि । भस्मीकरोषि भस्म-
सास्मीकरोषि-प्राणान्नापहरसीति प्लावकात् तापान्मृत्युरपि श्रेयानिति भावः ।

(२२) अथ कल्पसुन्दरीपरिदेवनान्तरम् । अहम् उपहारवर्मा । आविर्भूय—
कल्पसुन्दर्याः पुरः प्रकटीभूय विवृतदीपभाजनः समुद्रादितप्रदीपसंपुटकः । भामिनि

(२१) वह सुन्दर भौहवाली कल्पसुन्दरी धीरे-धीरे उस गर्भागार में शीतलता की
अभिलाषा से आयी और उस संकेतस्थल में मुझे न देख करके अतिशय पीड़ित हुई ।
उन्मत्तावस्थाको प्राप्त राजहंसी के सदृश कण्ठस्वर से सुन्दर अस्फुट वाणी से कहने लगी ।
इन्त ! मैं निश्चय ही स्पष्ट रीतिसे प्रतारित हुई । अब जीवन रहनेका कोई साधन नहीं
मालूम पड़ता है । (अपने चित्तको सम्बोधित करती हुई कहने लगी—) हे चित्त ! तुमने
इस अकरणीय कार्य में करणीय कार्य के समान निश्चय करके मुझे प्रवृत्त कराया और
उसके असम्भव होनेपर (असिद्ध होनेपर) मुझे क्यों ताप दे रहे हो । हे भगवन् ! हे
पञ्चबाण ! आपका मैंने कौन सा अपराध किया है जो आप मुझे इस प्रकार से दह रहे
हैं किन्तु मरम नहीं करते हैं ।’ (हा ! ऐसे दुःख से तो मृत्पु अन्धी होती है ।)

(२२) कल्पसुन्दरीकी ऐसी वेदनाओंके सुनने के अनन्तर मैं (उपहारवर्मा) उस
गर्भागारसे प्रकट हो गया । और प्रदीपसम्पुटको समुद्रादित करके उस कल्पसुन्दरीसे
बोला—‘हे कोपने ! आपके द्वारा कामदेवके अनेक अपराध किये गये हैं । देखिये, आपको

भवत्या चित्तजन्मनो यदमुष्य जीवितभूता रतिराकृत्या कदर्थिता, धनुर्यष्टिर्भूलताभ्याम्, भ्रमरमालामयी ज्या नीलालकघुतिभिः, अस्त्राप्यपाङ्गवीक्षितवृष्टिभिः, महारजनध्वजपटांशुकं दन्तच्छदमयूखजालैः, प्रथमसुहृन्मलयमारुतः परिमलपटीयसा निःश्वासपवनेन, परभृतमतिमञ्जुलैः प्रलापैः, पुष्पमयी पताका भुजयष्टिभ्याम्, दिग्विजयारम्भपूर्णकुम्भमिथुन-मुरोजकुम्भयुगलेन, क्रीडासरो नाभिमण्डलेन, संनाह्यरथः श्रोणिमण्डलेन,

कोपने । सम्बोधनमेतत् । बहु-अत्यन्तम् । भवत्या-स्वया । चित्तजन्मनः कामस्य । यद् यतः । अमुष्य-कामस्य । जीवितभूता प्राणस्वरूपा । रतिः स्वपत्नी । आकृत्या आकारेण, स्तम्भरीरसौन्दर्येण । कदर्थिता-तिरस्कृता । धनुर्यष्टिर्धनुर्लता-अमुष्येति सर्वत्र सम्बध्यते । भूलताभ्यां स्वभ्रूवल्लीभ्याम्-कदर्थितेति च सर्वत्र सम्बध्यते । भ्रमरमालामयी-भ्रमरपङ्क्तिरूपा । ज्या मौर्वी । नीलालकघुतिभिः-स्वकृष्णकुन्तलकान्तिभिः । अस्त्राणि बाणाः । कदर्थितानीति विभक्तिविपरिणामेनात्रान्यत्राप्यन्वयः । अपाङ्गवीक्षितवृष्टिभिः-कटाक्षपातैः । 'भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनद्वयं स्त्रीकटाक्षेण तद्वदि'ति कविसमयप्रसिद्धेः । महारजनेति-महारजनं कुसुम्भं तेन रक्षितो ध्वजपटः पताकावस्त्रं तस्य अंशुरेवांशुकम् अभेति यावत् । 'स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपी'त्यमरः । दन्तच्छदमयूखजालैः-ओष्ठाधरकिरणपटलैः । प्रथमसुहृत् कामस्य प्रधानमित्रम् । मलयवायुः दक्षिणपवनः परिमलेति परिमलेन सौरभेण पटीयान् समर्थतरः-मलयानिलतिरस्कारचम इत्यर्थः । परभृतं-कोकिलम् अतिमञ्जुलैरतिमनोहरैः । प्रलापैः कण्ठध्वनिभिः । भुजयष्टिभ्यां बाणलताभ्याम् । दिग्विजयेति-दिग्विजयारम्भे विजययात्रायां मङ्गलसूचकं पूर्णघटयुगलम् । उरोज-कुम्भयुगलेन-स्तनकलशयुग्मेन । क्रीडासरः-लीलासरोधरम् । संनाह्यरथः-युद्धार्थं

आकृतिके सौन्दर्यके द्वारा कामप्रिया रति तिरस्कृत की गयी है । आपकी भ्रुकुटियोंकी लताओंके द्वारा कामधनुष तिरस्कृत किया गया है । आपके काले एवं चमकीले केशकलापोंके द्वारा कामकी मौर्वीकी अग्नियोंवाली प्रत्यक्षा अनादृत की गयी है । आपके कटाक्षोंकी पातोंसे काम-बाण अनादृत किये गये हैं । आपके ओष्ठाधरके पटलोंके द्वारा कामकी कुसुम्भी पताकाकी कान्ति तिरस्कृत की गयी है । आपके निःश्वासोंके पवनके द्वारा कामदेवका प्रधान मित्र मलयानिल दक्षिणपवन अनादृत किया गया है । आपकी कण्ठध्वनिके द्वारा अतिमनोहर कोकिल हराया गया है । आपकी बाहुवस्त्रियोंके द्वारा कामकी फूलोंके द्वारा गुम्फित ध्वजा तिरस्कृत की गयी है । आपके दोनों स्तनकलशोंके द्वारा कामकी विजय यात्राके मंगलसूचक दोनों पूर्ण कलश पराभूत किये गये हैं । आपकी गम्भीर नाभिके

भवनरत्नतोरणस्तम्भयुगलमूरुयुगलेन, लीलाकर्णकिसलयं चरणतलप्र-
भाभिः । अतः स्थान एव त्वां दुनोति मीनकेतुः । मां पुनरनपरा-
धमधिकमायासयतीत्येष एव तस्य दोषः । तत्प्रसीद सुन्दरि, जीवय
मां जीवनौषधिभिरिवापाङ्गैरनङ्गभुजङ्गदष्टम्' इत्याश्लिष्टवान् ।

(२३) अरीरमं चानङ्गरागपेशलविशाललोचनाम् । अवसितार्था
चारक्तवलितेक्षणां मोषस्त्वेदरेखां द्वेदजर्जरितकपोलमूलामनर्गलकलकलप्र-

सज्जीकृतस्यन्दनम् । ओणिमण्डलेन-नितम्बयुग्मेन । भवनेति-भवनस्य गृहस्य रत्न-
निर्मितौ यौ तोरणस्तम्भौ बहिर्द्वारस्तम्भौ तयोर्युगलम् । लीलेति-लीलायं विला-
सार्थं यत् कर्णकिसलयं कर्णपल्लवम् । अतः-अस्मादेतोः-यतो भवदीयैराकृष्यादिभिः
कामसम्बन्धिना रस्यादयस्तिस्कृता इत्यर्थः । स्थाने युक्तम् । त्वां भवतीं कल्प-
सुन्दरीम् । दुनोति तापयति । मीनकेतुः-कामः । आयासयति-पीडयति । तस्य
कामस्य । जीवनौषधिभिः-जीवनोपायभूतैः अपाङ्गैः कटाक्षविशेषैः । अनङ्गेति-अनङ्गः
काम एव भुजङ्गः सर्पस्तेन दष्टम् । मामिति शेषः । इति-इति उक्त्वा । आश्लिष्टवान्
तामाश्लिष्टवानहमिति शेषः ।

(२३) अरीरमं-रमितवान् । रसु क्रीडायामित्यस्य धातोर्णिजन्तात्लुङ् ।
अनङ्गेति-अनङ्गरागेण कामरागेण पेशले मनोरमे विशाले विस्तृते लोचने यस्या-
स्ताम् । अवसितार्थां समाप्तरमणाम् । आरक्तेति-आरक्तं ईषदक्तं समन्ताद्रक्तं वा
चलितं वक्रितमीक्षणं दृष्टिर्यस्तास्ताम् । ईषदिति-ईषत्स्वेदरेखायाः स्वल्पवर्धराजोः
उद्भवेन निर्गमेण अर्जरितं क्लृप्तं कपोलमूलं गण्डमूलं यस्यास्ताम् । अनर्गलकल-

मण्डलके द्वारा कामका लीलासरोवर तिरस्कृत किया गया है । आपके दोनों नितम्बा-
केद्वारा कामदेवके युद्धका सुसज्जित रथ अनादृत हो गया है । आपकी दोनों आँवोंके द्वारा
कामके भवनके रत्ननिर्मित तोरणके दोनों खम्भे तिरस्कृत किये गये हैं । आपके चरण-
तलोंकी प्रभाके द्वारा कामके विलासार्थ कर्णपल्लव पराजित किये गये हैं । अत एव कामदेव
आपकी ठीक ही सन्तापित कर रहा है । किन्तु, मुझ निरपराधीको जो वह कामदेव
अधिक व्यथित कर रहा है-वही उसका अपराध है । इसलिए हे सुन्दरि ! मेरे ऊपर कृपा
कीजिये । मेरे जीवनोपायभूत अपने कटाक्षोंके विशेषोंके द्वारा कामदेवरूपी सर्पके द्वारा
काटे हुए मुझको जिलाइये । इस प्रकार कहते हुए मैंने उस कल्पसुन्दरीको आश्लिष्ट
कर लिया ।

(२३) कामके रागसे जिसके बड़े-बड़े नेत्र मनोहर लग रहे थे उस कल्पसुन्दरीके
साथ मैंने रमण किया । रमणसमाप्तिके अनन्तर वह रमणी मुझे लाल-लाल तिरछे
नेत्रोंसे देखने लगी । रमणके पश्चात् उसके कपोलके मूलभाग (गण्डप्रदेश) से कुछ

लापिनीमरुणदशनकरुहार्पणव्यतिकरामत्यर्थपरिश्रयाङ्गीमार्तामिव लक्ष-
यित्वा मानसीं शारीरीं च धारणां शिथिलयन्नात्मानमपि तथा समानार्थ-
मापादयम् । तत्क्षणविमुक्तसङ्गतौ रतावसानिकं विधिमनुभवन्तौ चिरपरि-
चिताविवातिगूढविश्रम्भौ क्षणमवातिष्ठावहि । पुनरहमुष्णमायतं च निः-
श्वस्य किञ्चिद्दीनदृष्टिः सचकितप्रसारिताभ्यां भुजाभ्यामेनामनतिपीडं परि-

कलप्रलापिनीम् निरन्तरान्यक्तध्वनिप्रलपनशीलाम् । अरुणेति-अरुणो रक्तो दश-
नानां दन्तानां करुहाणां नखानाञ्चार्पणेन दानेन तज्जनितहृतेनेत्यर्थः । व्यतिकरः
सम्बन्धो यस्यास्ताम् । अत्यर्थपरिश्रयाङ्गी-अतिशिथिलावयवाम् । आत्तां क्लान्ता-
म् । लक्षयित्वा निरूप्य । मानसीधारणा चित्तावेशरूपा, शारीरीधारणा स्थैर्यरूपा
तामुभयविधां धारणामित्यर्थः । शिथिलयन् श्लथयन् । तथा कल्पसुन्दर्या । समा-
नार्थं तुल्यप्रयोजनमार्त्तिमित्यर्थः । समपादयम्-अकरवम् । तत्क्षणविमुक्तसङ्गतौ-
तस्मिन् क्षणे समये विमुक्तं त्यक्तं संगतमाश्लेषो याभ्यां तौ । त्यक्तालङ्घनव्या-
पारावित्यर्थः । रतावसानिकं-सुरतसमाप्युचितम् । विधि-व्यापारम् । चिरपरिचि-
तेति-चिरपरिचितौ यथा विश्रम्भं भजतस्तद्वत् । अतिगूढविश्रम्भौ-अदन्तगुप्त-
विश्वासौ । अवातिष्ठावहि-अवस्थितावावामिति शेषः । अहमुपहारवर्मेत्यर्थः ।
दीनदृष्टिः दैन्यपूर्णनयनः । सचकितप्रसारिताभ्यां सशङ्कविस्तृताभ्याम् । पुनां-
कल्पसुन्दरीम् । अनतिपीडं-शिथिलं मन्दमिति यावत् । नातिविशदम्-नातिरूप

पसीना बहने लगा । वह उस समय कुछ अस्फुट ध्वनि करने लगी । वह कल्पसुन्दरी
उस समय अपने अरुण दाँतों तथा नाखूनोंके (नोंच-कचोट आदि) रतिव्यापारोंसे
मुझे विभूषित करने लगी । रतिव्यापारके द्वारा अत्यन्त शिथिल शरीरवाली और क्लेशित
उस कल्पसुन्दरीको मैंने देखा । देख करके मेरी चित्तावेशरूपा धारणा तथा स्थैर्यरूपा
धारणा शिथिल पड़ गयी । (मैं भी उसी कल्पसुन्दरीके समान कामदेवके सिद्ध मनोरथरूप
रतिसे कृतकृत्य हो गया । जैसे वास्त्यादन ऋषिके शास्त्रानुसार खी-मनोरथ पूर्ण होनेपर
पुरुष भी तद्वत् हो जाते हैं । वैसे ही मैं भी उस समय हो गया ।) मैंने भी अपनेको
उसी कल्पसुन्दरीके सदृश सम्पादित कर लिया । रतिके पश्चात् उस समय इन लोग
आलिंगन त्याग करके रतिके अनन्तर जो उचित व्यापार होते हैं उनको अनुभव करने
लगे । बहुत कालसे परिचित व्यक्तिके समान अत्यन्त गुप्त विश्वासी हो करके कुछ
क्षणोंतक हम दोनों वहाँ बैठे रहे । पुनः मैंने गरम और लम्बी साँस लेकर कुछ दैन्य
दृष्टिके साथ, विस्मयके साथ भुजाओंको फैला करके उस कल्पसुन्दरीका शिथिलता और
और धीरताके साथ आलिंगन किया तथा धीरेसे चुम्बन भी लिया । आँखोंमें आँसू
भर कर उस कल्पसुन्दरीने मुझसे कहा कि 'हे नाथ ! यदि आप जाना चाहते हैं तो

ष्वय्य नातिविशदमचुम्बिषम् । अश्रुमुखी तु सा 'यदि प्रयासि नाथ, प्रयातमेव मे जीवितं गणय । नथ मामपि । न चेदसौ दासजनो निष्प्रयोजनः' इत्यञ्जलिमवतंसतामनैषीत् ।

(२४) अवादिषं च ताम्—'अथि मुग्धे, कः सचेतनः स्त्रियमभिकामयमानां नाभिनन्दति । यदि मदनुग्रहनिश्चलस्तवाभिसन्धिराचराविचारं मदुपदिष्टम् । आदर्शय रहसि-राज्ञे मत्सादृश्यगर्भं चित्रपटम् । आचक्ष्व च किमियमाकृतिः पुरुषसौन्दर्यस्य पारमारूढा न वा' इति । 'बाढमारूढा' इति नूनमसौ वक्ष्यति । ब्रूहि भूयः—'यद्येवम्, अस्ति कापि

ष्टम् । अचुम्बिषम् चुम्बितवान् । अश्रुमुखी-सचाष्पा-सा-कल्पसुन्दरी । प्रयातमेव गतमेव । गणय जानीहि । तव गमनेन ममापि प्राणा बहिर्गमिष्यन्तीति भावः । असौ दासजनः अहमित्यर्थः । निष्प्रयोजनः निरर्थकः । अवतंसतां-शिरोभूषणताम् । मस्तके अञ्जलिमवधनादित्यर्थः ।

(२४) तां कल्पसुन्दरीम् । सचेतनः-चेतनावान् पुरुषः । अभिकामयमानाम्-अभिलषन्तीम् । अभिनन्दति स्तौति आकाङ्क्षतीत्यर्थः । मदनुग्रहनिश्चलः मदनुग्रहे मामनुग्रहीतुं निश्चलः स्थिरः । अभिसन्धिरभिप्रायः । आचर-कुरु । अविचारं विना विचारेण । मदुपदिष्टं मदुक्तम् । आदर्शय-संदर्शय । राज्ञे-विकटवर्मणे । मत्सादृश्यगर्भं-मत्सादृश्यरूपवन्तम् । इयं-चित्रपटस्थिता । पुरुषसौन्दर्यस्य पुरुषे यत्सौन्दर्यं सम्भवति तस्य । पारं-पराकाष्ठाम् । आरूढा-प्राप्ता । चातं-निश्चयेन । असौ-विकटवर्मा । यद्येवं-इयमाकृतिः सौन्दर्यस्य परां काष्ठां

आप यह भी समझिये कि आपके जानेके साथ ही मेरे प्राण भी चले जायेंगे । मुझे भी अपने साथ ही लेते चलिये । नहीं तो इस दासी कल्पसुन्दरीको निष्प्रयोजन (मृत) ही समझियेगा' । ऐसा कह कर उस कल्पसुन्दरीने अपनी अञ्जलिकी अपना शिरोभूषण बना लिया ।

(२४) मैंने उस कल्पसुन्दरीसे कहा—'हे मुग्धे ! कौन-सा ऐसा चेतनावान् पुरुष होगा जो अपने ऊपर अनुराग करनेवाली रमणीकी आकांक्षा न करेगा । यदि मेरे विषयमें आपका अनुग्रह स्थिर है एवं आपके अभिप्राय दृढ़ हैं तो आप शंका त्याग करके मेरे कथनानुसार आचरण करें । एकान्तमें आप राजाको, मेरे समानरूपवाले इस मेरे चित्रको दिखावें । और उस राजासे कहें क्या इस चित्रगत पुरुषके सौन्दर्यने अन्य पुरुषोंके सौन्दर्यको नहीं पार कर लिया है ? ऐसा पूछे जानेपर वह राजा अवश्य ही कहेगा कि अवश्य ही इस आकृतिने सौन्दर्यका अतिक्रमण किया है । तब आप उस

तापसी देशान्तरभ्रमणलब्धप्रागल्भ्या मम च मातृभूता । तयेदमालेख्य-
रूपं पुरस्कृत्याहमुक्ता—‘सोऽस्ति तादृशो मन्त्रो येन त्वमुपोषिता पर्वणि
विविक्तायां भूमौ पुरोहितैर्हुतमुक्ते सप्तार्चिषि नक्तमेकाकिनी शतं चन्दन-
समिधः, शतमगुरुसमिधः, कर्पूरमुष्ट्रीः, पट्टवस्त्राणि च प्रभूतानि हुत्वा
भविष्यस्येवमाकृतिः ।

(२५) अथ चालयिष्यसि घण्टाम् । घण्टापुटकणिताहुतश्च भर्ता ते
भवत्यै सर्वरहस्यमाख्याय निमीलिताक्षो यदि त्वामालिंगेत, इयमाकृतिर-

प्राप्ता चेदित्यर्थः । देशान्तरेति—देशान्तराणां अनेकदेशानां भ्रमणेन गमनेन लब्धं
प्राप्तं प्रागल्भ्यं पटुत्वं अभिज्ञेति यावद् यथा सा । मातृभूता मातृस्वरूपा ।
तया—तापस्या । आलेख्यरूपं—चित्रसौन्दर्यम् । पुरस्कृत्य—विषयीकृत्य—अग्रे संस्था-
प्येति वा । तादृशः—प्रभावसम्पन्नः । येन—मन्त्रेण । उपोषिता—निराहारा । पर्वणि-
अमावास्यादौ । विविक्तायां—पवित्रायाम् । निर्जनायां वा । हुतमुक्ते—आदौ हुतः
पश्चान्मुक्तस्तस्मिन् । सप्तार्चिषि—अग्नौ । नक्तं—रात्रौ । चन्दनसमिधः—चन्दन-
काष्ठानि । अगुरुसमिधः—अगुरुकाष्ठानि । कर्पूरमुष्ट्रीः—कर्पूरचूर्णानि । पट्टवस्त्राणि-
कौषेयवसनानि । एवमाकृतिः—एवमेतादृशी आकृतिर्यस्याः सा ।

(२५) अथ—तादृशाकृतिप्राप्त्यनन्तरम् । चालयिष्यसि—वाद्ययिष्यसि । घण्टां-
वाद्यविशेषम् । घण्टापुटेति—घण्टापुटस्य कणितेन प्रतिशब्देनाहुत आकारितः ।
भर्ता—तत्र पतिः । भवत्यै तव समीप इत्यर्थः । सर्वरहस्यं गुप्तविषयान् । आख्याय-
कथयित्वा । निमीलिताक्षः—मुद्रितनेत्रः । त्वां—भवतीं कल्पमुन्दरीमिति यावत् ।

नृपतिसे फिरसे कहें—‘यदि ऐसा है तो कोई एक तपस्याशीला साध्वी है जिसने
अनेक देश—देशान्तरोंमें पर्यटन करके पटुता प्राप्त की है तथा वह साध्वी मेरी माताके
सदृश भी है । उसी साध्वीने यह चित्रपट मेरे सम्मुख रख करके कहा है—‘मेरे पास
एक ऐसा मन्त्र है जिसके द्वारा आप निराहार हो करके अमावास्याकी तिथिमें किसी
निर्जन भूमिमें पुरोहितोंके द्वारा हवन करावें और उस हवनकी शेष अग्निमें रातके
समय अकेली आकर एक सौ चन्दनकी लकड़ी, एक सौ अगुरुकी लकड़ी तथा कर्पूरके
चूर्णसे एवं रेशमी वस्त्रोंसे प्रचुरमात्रामें हवन करेंगी तो आप भी इसी प्रकारकी आकृति-
वाली हो आयेंगी ।

(२५) इसके पश्चात् घंटा बजा देंगी और घंटाके शब्दोंको श्रवण करके आपके
पतिदेव आ करके अपने समीप गुप्तभेदोंको सुना करके यदि आँखें बन्द करके आपका
आलिङ्गन करेंगे तो वे भी इसी चित्रपटकी आकृतिके समान हो जायेंगे । और आपकी

मुमुपसंक्रामेत् । त्वं तु भविष्यसि यथापुराकारैव यदि भवत्यै भवत्प्रियाय चैवं रोचेत, न चास्मिन्विधौ विसंवादः कार्यः' इति । 'वपुश्चेदिदं तवाभिमतं सह सुहृन्मन्त्रिभिरनुजैः पौरजानपदैश्च संप्रधार्य तेषामप्यनुमते कर्मण्यभिमुखेन स्थेयम्' इति ।

(२६) स नियतमभ्युपैष्यति । पुनरस्यामेव प्रमदवनवाटीशृङ्गाटिकायामाथर्वणिकेन विधिना संज्ञपितपशुनाभिहुत्य मुक्ते हिरण्यरेतसितद्धूमशमनेन संप्रविष्टेन मयास्मिन्नेव लतामण्डपे स्थातव्यम् । त्वं पुनः प्रगाढायां प्रदोषवेलायामालपिष्यसि कर्णे कृतनर्मस्मिता विकट-

अमुं-तव भर्तारम् । उपसंक्रामेत्-संक्रान्ता भवेत् । यथापुराकारा यथापूर्वाकृतिः । भवत्प्रियाय-स्वदुभर्त्रे । एवं-पूर्वोक्तम् । रोचेत-यद्यभिमतं स्यात् । विधौ-प्रयोजने । विसंवादः-अन्यथाबुद्धिः । इदमेतादृशम् । अभिमतं-सम्मतम् । अनुजैः सहोदरैः । पौरजानपदैः नागरिकैः । संप्रधार्य-निश्चित्य । तेषां-सुहृन्मन्त्र्यादीनाम् । अनुमते-संमते । अभिमुखेन-उद्युक्तेन । स्थेयं-स्थातव्यम् ।

(२६) स विकटवर्मा । नियतम् अवश्यम् । अभ्युपैष्यति-स्वीकरिष्यति । प्रमदवनेति-प्रमदवनवाद्याः क्रीडोद्यानस्य शृङ्गाटिकायां-चतुष्पथे । आथर्वणिकेन-अथर्ववेदोपदिष्टेन विधिना अनुष्ठानेन । संज्ञपितपशुना-संज्ञपितो घातितः पशुश्चङ्गागादिर्विस्मिन् तेन-विधिविशेषणमेतत् । अभिहुत्य-होमं सम्पाद्य । मुक्ते-विद्युष्टे । हिरण्यरेतसि-वह्नौ । तद्धूमशमनेन-तस्य धूमस्य शमनेन निवृत्त्या सहेति शेषः । मया-उपहारवर्मणेत्यर्थः । त्वं कल्पसुन्दरीत्यर्थः । प्रगाढायां सान्द्रतिमिरायाम् । प्रदोषवेलायां रजनीमुखे । आलपिष्यसि-कथयिष्यसि । कर्णे विकटवर्म-

(रानी कल्पसुन्दरार्का) आकृति फिर पूर्ववत् हां ज्ञायगी । यदि यह वार्ता आपके पतिदेवकी अभिमत हो तो इस विधिमें कोई सन्देह आदि न करें । यदि आपको ऐसे स्वरूपधारी वननेकी अमिलापा है तो आप अपने मित्रों, मन्त्रियों, अनुजों और पुर-वासियोंसे विचार करके उन सबकी अनुमतिसे इस कार्यमें प्रवृत्त हों ।

(२६) वह नृपति विकटवर्मा अवश्य ही स्वीकार करेगा । फिर इसी क्रीडोद्यानके चतुष्पथके ऊपर अथर्ववेदके विधानद्वारा इवन क्रिये हुए पशुका इवन करा करके अवशिष्ट अग्निके धूपकी निवृत्तिके बाद में (उपहारवर्मा) लतामण्डपमें प्रविष्ट हो करके बैठा रहूँगा आप भी घोर अन्धकारवाले प्रदोषकालमें अपने पतिके कानोंमें सुसकुरा करके कहियेगा कि (हे देव !) आप बड़े धूर्त हैं । आप बड़े अकृतज्ञ हैं । मेरे प्रसादसे

वर्माणम्—‘धूर्तोऽसि त्वमकृतज्ञश्च । मदनुग्रहलब्धेनापि रूपेण लोकलोच-
नोत्सवायमानेन मत्सपत्नीरभिरमयिष्यसि । नाहमात्मविनाशाय वेतालो-
त्थापनमाचरेयम्’ इति ।

(२५) श्रुत्वेदं त्वद्वचः स यद्वदिष्यति तन्मह्यमेकाकिन्युपागत्य निवे-
दयिष्यसि । ततः परमहमेव ज्ञास्यामि । मत्पदचिह्नानि चोपवने पुष्करि-
कया प्रमार्जय’ इति । सा ‘तथा’ इति शास्त्रोपदेशमिव मदुक्तमाहृत्यातृ-
प्तसुरतरागैव कथंकथमप्यगादन्तःपुरम् । अहमपि यथाप्रवेशं निर्गत्य
स्वमेवावासमयासिषम् ।

(२६) अथ सा मत्तकाशिनी तथा तमर्थमन्वतिष्ठत् । अतिष्ठच्च
अवणे । कृतनर्मेति—कृतं विहितं नर्मस्मितं परिहासहसितं यथा सा । धूर्तः—वञ्चकः ।
अकृतज्ञः—अस्मृतोपकारः । मदनुग्रहलब्धेन—मत्प्रसादाधिगतेन । रूपेण—आकारेण ।
लोकलोचनति—लोकलोचनानां जननयनानामुत्सवमिवाचरता । आत्मविनाशाय—
स्वमरणाय । वेतालोत्थापनं भूतविशेषोत्पादनम् ।

(२७) स विकटवर्मा । ज्ञास्यामि—तदानीं यद्विधेयं तदहमेव करिष्या-
मीत्यर्थः । पुष्करिकया तन्नामकदास्या मार्जय—प्रोञ्छय । सा कल्पसुन्दरी । तथा—
तथा भवतु । आहृत्य—सादरं स्वीकृत्य । अतृप्तसुरतरागा असम्पूर्णसुरताभिलाषा ।
कथंकथमपि—अतिकृच्छ्रेण । यथाप्रवेशं—येन पथा प्रविष्टस्तेनैव पथा ।

(२८) मत्तकाशिनी—वरवर्णिनी । तथा—यथा मयोक्तं तेन प्रकारेण । तं
पूर्वकथितम् । अर्थ—निषयम् । अन्वतिष्ठत्—अकरोत् । तन्मते—कल्पसुन्दरीकथिते-

प्राप्त रूपस जौ रूप लोंगांके नयनों का उत्सव बढ़ानेवाला होगा उसी रूपसे आप मेरी
सौती (सपत्नीजनों) के साथ रमण करेंगे । अतः अपना विनाश करनेके लिये वेतालका
आह्वान न करेंगी ।

(२७) इन बातोंको सुन करके वह नृपति जो कहे वह आप मुझसे अकेली आ-
करके कह दीजियेगा । उसके अनन्तर जो कुछ होगा वह मैं समझ लूँगा । उपवनमें जो
मेरे पैरोंके चिह्न हैं उन्हें पुष्करिकाद्वारा मिटवा दीजियेगा । उन रानी कल्पसुन्दरीने
‘तथा’ (स्वीकार है) कह करके शास्त्रोंके उपदेशोंके सदृश मेरे वचनोंको माना और
रतिक्रीड़ासे अतृप्ति पाकर भी येन केन प्रकारसे अन्तःपुरमें गयी । मैं भी उसी पूर्व मार्गसे
निकल करके निवासस्थलपर आकरके विराम करने लगा ।

(२८) तदनन्तर उस उत्तमाज्ञना रानीने मेरे कथनानुसार सब कार्य कर दिया ।
उस रानी कल्पसुन्दरीके आदेशानुसार वह दुर्मेत्रि राजा विकटवर्मा जो राजा हो गया ।

तन्मते स दुर्मतिः । अभ्रमच्च पौरज्ञानपदेभ्यिमद्भुतायमाना वार्ता—
‘राजा किल विकटवर्मा देवीमन्त्रबलेन देवयोग्यं वपुरासादयिष्यति ।
नूनमेष विप्रलम्भो नातिकल्याणः । कैव कथा प्रमादस्य । स्वस्मिन्नेवान्तः-
पुरोपवने स्वाग्रमहिष्यैव संपाद्यः किलायमर्थः । तथाहि बृहस्पतिप्रतिमबु-
द्धिभिर्मन्त्रिभिरप्यभ्यूह्यानुमतः । यद्येवं भावि नान्यदतः परमस्ति किञ्चि-
दद्भुतम् । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः’ इति प्रसूतेषु लोकप्रवा-
देषु प्राप्ते पर्वदिवसे, प्रगाढायां प्रौढतमसि प्रदोषवेलायामन्तःपुरोद्यानादु-
दैरयद् धूर्जटिकण्ठधूम्रो धूमोद्गमः । क्षीराज्यदधितिलगौरसर्पवसामांसक-

ऽभिप्राये । स विकटवर्मा । अभ्रमत्-प्रससार । अद्भुतायमाना-आश्चर्यवदा-
चरन्ती । देवीमन्त्रबलेन-पट्टमहिष्या मन्त्रप्रभावेण देवयोग्यं देवतोचितम् । आ-
सादयिष्यति-प्राप्स्यति । नूनं निश्चयेन । विप्रलम्भः प्रतारणं, नेत्यनेन सम्बध्यते ।
अतिकल्याणः-अतिशुभप्रदः । कैव कथा प्रमादस्य-प्रमादस्य नात्र सम्भव
इत्यर्थः । स्वस्मिन् स्वकीये । स्वाग्रमहिष्या-स्वभार्यया । बृहस्पतिप्रतिमबुद्धि-
भिः-वाचस्पतितुल्यमतिमद्भिः । अभ्यूह्य वितर्क्य विचार्येति यावत् । अनुमतः-
अनुमोदितः । भावि-भविष्यति । अतः परम्-अस्मादप्यधिकम् । अचिन्त्यः-
अभावनीयः । प्रसूतेषु-प्रचारितेषु । लोकप्रवादेषु-जनरवेषु । प्राप्ते-उपस्थिते ।
पर्वदिवसे-अमावास्यायाम् । प्रौढतमसि-वनान्धकारायाम् । उदैरयत्-उदगच्छ-
त् । धूर्जटीति-धूर्जटेः शिवस्य कण्ठवद् गलवत् धूम्रो नीलः । धूमोद्गमः-धूम-
प्रवाहः । उदैरयदित्यस्य कर्तृपदमेतत् । क्षीराज्येति-क्षीरं दुग्धमाज्यं घृतं दधि
क्षीरविकारः, तिलाः प्रसिद्धाः, गौरसर्पपाः सिद्धार्थाः, वसा वपा, मांसं पल्लं

यह आश्चर्यकारिणी वार्ता पुरवासियों और नागरिकलोकसंघोंमें फैल गयी—‘राजा
विकटवर्मा अपनी पटरानी कल्पसुन्दरीके मन्त्रके प्रभावसे देवताओंके अनुरूप शरीरको
प्राप्त करेंगे । निश्चय ही इसमें कपट नहीं है अपितु यह अतिशुभप्रद है । इसमें प्रमाद
(कपट) की तो कोई बात ही नहीं मालूम पड़ती है क्योंकि अपने ही अन्तःपुरमें
अपनी ही भार्याके द्वारा यह कार्य सम्पादित होगा । इसी कारणसे वाचस्पतिके सदृश
बुद्धिमान् मन्त्रियोंने भी बहुत विचार करके अनुमोदन किया है । यदि यह बात सत्य
हो गयी तो इससे अधिक आश्चर्यकी और कोई बात नहीं है । रत्न, ओषधि और मन्त्रोंका
प्रभाव सदा अचिन्त्य होता है । इस तरहका लोकमें प्रवाद फैल गया तथा कुछ दिनोंमें
अमावास्या भी आ गयी । उस दिन जब प्रदोषकालमें वनान्धकार छा गया तब
अन्तःपुरके उद्यानसे महादेवजीके कण्ठके समान नीला (यहाँपर श्याम) धूम्रका आविर्भाव

धिराहुतीनां च परिमलः पवनानुसारी दिशि दिशि प्रावासीत् । प्रशान्ते-
च सहसा धूमोद्गमे तस्मिन्नहमविशम् ।

(२६) निशान्तोद्यानमगाच्च गजगामिनी । आलिङ्गय च मां सस्मि-
तं समभ्यधत्—‘धूर्त, सिद्धं ते समीहितम् । अवसितश्च पशुरसौ । अमुष्य
प्रलोभनाय त्वदादिष्टया दिशा मयोक्तम्—‘कितव, न साधयामि ते
सौन्दर्यम् । एवं सुन्दरो हि त्वमप्सरसामपि स्पृहणीयो भविष्यसि, किमुत
मानुषीणाम् । मधुकर इव निसर्गचपलो यत्र कचिदासज्जति भवादृशो

रुधिरं शोणितं तेषां या आहुतयस्तासाम् । परिमलो गन्धः । पवनानुसारी पवन-
मनुसृत्य प्रसरणशीलः । प्रावासीत् प्रासरत् । प्रपूर्वकाङ्गमनार्थकवाधातोलुब्धि
रूपम् । प्रशान्ते अपगते दूरीभूते इति यावत् । प्रविशं प्रविष्टवान् ।

(२९) निशान्तोद्यानं गृहोपवनम् । गजगामिनी—गजवन्मन्दगमनशीला-
कल्पसुन्दरीति शेषः । समभ्यधत्—उक्तवती । धूर्त—कितव । सिद्धं सम्पन्नम् ।
समीहितम् ईप्सितम् । अवसितः समाप्तिं गतः आसन्नमरण इति भावः । पशुः
पशुवद् विवेकरहितः । असौ—विकटवर्मा । अमुष्य—विकटवर्मणः । प्रलोभनाय—
प्रलोभनार्थम् । त्वदादिष्टया—त्वत्प्रदर्शितया । दिशा—मार्गेण । मया—कल्पसुन्द-
र्या । कितव धूर्तेति सम्बोधनम् । साधयामि—सम्पादयामि । एवं—एतादृशः ।
अप्सरसां स्वर्वेश्यानाम् । स्पृहणीयः अभिलषणीयः । किमुत—किं वक्तव्यमि-
त्यर्थः । मधुकरो भ्रमरः । निसर्गचपलः स्वभावचञ्चलः । यत्र कचित्—यत्र कुत्रा-
पि । आसज्जति लगति—आसक्तो भवतीति यावत् । नृशंसः—निर्दयः । तेन—

हुआ । दूध, घा, दही और गौर सर्प, बसा, मांस और शोणित (रक्त) की आहुतियोंके
द्वारा उड़ी हुई गन्ध, पवनकी गतिसे प्रत्येक दिशामें फैल गयी । उस धूँके प्रशान्त होते
ही सहसा मैंने उद्यानमें प्रवेश किया ।

(२९) हाथीके समान मन्द गमन करनेवाली वह रानी कल्पसुन्दरी भी उस गृह
उपवनमें आ गयी । मेरा आलिङ्गन करके हंसती हुई मुझसे कहने लगी—‘हे कितव !
तेरा ईप्सितार्थ (मनोरथ) सिद्ध हो गया । पशुके समान अविवेकी इस राजाकी मृत्यु
भी समीप है । इस नृपतिके प्रलोभनके लिए मैंने आपके आदेशानुसार उसी रीतिसे
कहा—‘हे धूर्त ! तेरी सुन्दरता मैं नहीं सम्पादित करूंगी । इतनी उत्तम सुन्दरतापर
तेरे ऊपर स्वर्गकी अप्सरायें तक मोहित हो जायेंगी तब मृत्युलोककी महिलाओंकी तो
जात ही क्या । भौरेके समान तू स्वभावसे ही चञ्चल है अतः जहाँ कहीं भी आसक्ति
हुई वहीं चिपक जायगा क्योंकि तू निर्दय है ही—(और मैं बिलखा करूंगी) ऐसा

नृशंसः' इति । तेन तु मे पादयोर्निपत्यामिहितम्—'रम्भोरु, सहस्व मत्कृतानि दुश्चरितानि । मनसापि न चिन्तयेयमितः परमितरनारीम् । त्वरस्व प्रस्तुते कर्मणि' इति ।

(३०) तदहमीदृशेन वैवाहिकेन नेपथ्येन त्वामभिसृतवती । प्रागपि रागाग्निसाक्षिकमनङ्गेन गुरुणा दत्तैव तुभ्यमेषा जाया । पुनरपीमं जातवेदसं साक्षीकृत्य स्वहृदयेन दत्ता इति प्रपदेन चरणपृष्ठे निष्पीड्योत्क्षिप्तपादपार्णिरितरेतरव्यतिषक्तकोमलाङ्गुलिदलेन भुजलताद्वयेन कंधरां ममावेष्टय सलीलमाननमानमय्य स्वयमुन्नमितमुखकमला विभ्रान्तवि-

विकटवर्मणा । मे-कल्पसुन्दर्याः । सहस्व-चमस्व । दुश्चरितानि-अपराधान् । इतरनारीम्-अन्यस्त्रियम् । त्वरस्व-शीघ्रतां कुरु । प्रस्तुते-प्रारब्धे ।

(३०) तत् तस्मात् कारणात् । वैवाहिकेन-विवाहोचितेन । नेपथ्येन-वेषेण । त्वामुपहारवर्मणम् । अभिसृतवती-प्राप्तवती । प्राक्-पूर्वम् । रागाग्निसाक्षिकं-रागोऽनुराग एवाग्निः साक्षी द्रष्टा यस्मिन् कर्मणि तदिति क्रियाविशेषणम् । गुरुणा-आचार्येण । दत्ता-अर्पिता । एषा मद्रूपा । जाया भार्या । जातवेदसमग्निम् । स्वहृदयेनेति-पूर्वमनङ्गेन दत्ता अधुना तु मिजहृदयेनेति-विशेषः । प्रपदेन-पादाग्रेण । निष्पीड्य-पीडयित्वा । उत्क्षिप्तपादपार्णिः उत्क्षिप्तौ उद्धृतौ पादयोश्चरणयोः पार्णीं गुल्फदेशौ यया सा । इतरेतरेति-इतरेतरमन्योन्यं व्यतिषक्तानि मिलितानि कोमलानि अङ्गुलय एव दलानि पत्राणि यस्य तेन । कंधरां-ग्रीवाम् । आवेष्टय-आश्लिष्य । सलीलं सविलासम् । आननं मदीयं मुखम् । आनमय्य-आनतीकृत्या । उन्नमितमुखकमला-ऊर्ध्वोत्कृताननपद्मा । विभ्रान्तेति-

कहनेपर उस धूर्तने मेरे पंरोपर गिरकरके कहा-हैं रम्भोरु ! आप मेरे किये हुए अपराधोंको क्षमा कीजिये । अब मनसे भी अन्य रमणियोंको स्मरण न करूंगा । इस प्रारम्भित कार्यके लिए शीघ्रता कीजिये ।'

(३०) इस कारणसे मैं इस प्रकारके विवाहके समयानुरूप बलोंको धारण करके आपके समीप आयी हूँ । पूर्वमें भी अनुरागरूपी अग्निको साक्षी बना करके कामदेवरूपी आचार्यने इस जायाको आपको सौंप दिया है । अब फिर भी इस अग्निकी साक्षी दे करके अपने हृदयसे (अपनेको) आपको सौंप रही हूँ । ऐसा कहकर वह कल्पसुन्दरी रानी अपने चरणोंके अग्रिम भागोंसे मेरे चरणोंको दबाती हुई खड़ी हुई । परस्पर मिले हुए गुल्फोंसे तथा अन्योन्यमें संविष्ट कोमल अङ्गुलिरूपी दलवाली (पत्रवाली) दोनों बाहुवल्लियोंसे मेरे गलेको परिवेष्टित करके उस रानीने विलाससे मेरे मुखकी नीचे नवा

शालदृष्टिरसकृदभ्यचुम्बत् ।

(३१) अथैनाम् 'इहैव कुरण्टकगुल्मगर्भे तिष्ठ यावदहं निर्गत्य साधयेयं साध्यं सम्यक्' इति विसृज्य तामुपसृत्य होमानलप्रदेशमशोक-शाखावलम्बिनीं घण्टामचालयम् । अकूजश्च सा तं जनं कृतान्तदूतीवाह-यन्ती । प्रावर्तिषि चाहमगुरुचन्दनप्रमुखानि होतुम् । अयासीच्च राजा यथोक्तं देशम् । शङ्कापन्नमिव किञ्चित्सविस्मयं विचार्य तिष्ठन्तमब्रवम्—'ब्रूहि सत्यं भूयोऽपि मे भगवन्तं चित्रभानुमेव साक्षीकृत्य । न चेदनेन

विज्ञान्ते घूर्णिते विशाले दीर्घे दृष्टी नयने यस्याः सा । असकृत्-वारंवारम् । अभ्य-चुम्बत्-चुम्बितवती मामिति शेषः ।

(३१) एनां-कल्पसुन्दरीम् । कुरण्टकगुल्मगर्भे-पीतकुरवकस्तम्भमध्ये । आ-मुपहारवर्मा । साधयेयं सम्पादयेयम् । साध्यं कार्यम् । उपसृत्य-प्राप्य । होमाग्न-लप्रदेशं-होमाग्निस्थानम् । अशोकेति-अशोकशाखायामावद्धाम् । अचालयमचा-द्यम् । अकूजत्-अध्वनत् । सा-घण्टा । तं जनं-विकटवर्मागम् । कृतान्तदूती-यमदूतिका । आह्वयन्ती-आकारवन्ती । यमदूती यथा आसन्नमृत्युं मानवं यमालयं नेतुमाह्वयति तद्वदित्यर्थः । प्रावर्तिषि-प्रवृत्तोऽभवम् । होतुं अग्नौ प्रवेष्टुम् अया-सीदगच्छत् । राजा विकटवर्मा । यथोक्तं पूर्वकथितम् । शङ्कापन्नं सशङ्कितम् । येयं जुहोति सा कल्पसुन्दरी भग्या वा काचिदिति सन्दिहानमिति भावः । सविस्मयं-मन्त्रप्रभावादशक्यमपि सम्भवतीति साश्चर्यम् । विचार्य स्थिरीकृत्य । तिष्ठन्तमु-

दिया और अपने मुखकमलको, ऊंचा करके अपने विशाल नेत्रोंको बार-बार नचाते हुए मेरा मुख बार-बार चूमने लगी ।

(३१) उसके पश्चात् मैंने (उपहारवर्माने) उस रानीसे कहा—'तुम इसी पीले कुरवकके स्तम्भमध्येमें तबतक बैठो जबतक मैं यहाँसे निकल करके अपने साध्यकार्यको सम्पादित करता हूँ ।' इस तरहसे उसे वहीं छोड़ करके मैं होमाग्निस्थानके समीप जा पहुँचा और अशोक वृक्षकी डालीपर लटकी हुई घण्टीको बजा दिया । वह घण्टी पेसी बजी मानो वह यमराजकी दूती हो और राजा विकटवर्माको बुला रही हो । मैं अगुरु चन्दन आदि प्रमुख होमकी सामग्रियोंको ले करके होम करनेमें प्रवृत्त हो गया । राजा विकटवर्मा भी वहाँपर आ गया । सशङ्कित तथा कुछ विस्मित हो करके खड़े होनेवाले उस राजा विकटवर्मासे मैंने कहा—'सत्य कहिये, फिरसे भगवान् अग्निको साक्षी करके सत्य कहिये कि यह अनुपम सौन्दर्य पा करके आप मेरी सौतों (सपत्नीजनों) के

रूपेण मत्सपत्नीरभिरमायिष्यसि, ततस्त्वयीदं रूपं संक्रामयेयम्' इति ।

(३२) स तदैव 'देव्येदेयम् नोपधिः' इति स्फुटोपजातसंप्रत्ययः प्रावर्तत शपथाय । स्मित्वा पुनर्मयोक्तम्—'किं वा शपथेन । कैव हि मानुषी मां परिभविष्यति । यद्यप्सरोभिः सङ्गच्छसे, सङ्गच्छस्व कामम् । कथय कानि ते रहस्यानि । तत्कथनान्ते हि त्वत्स्वरूपभ्रंशः' इति । सोऽब्रवीत्—'अस्ति बद्धो मत्पितुः कनीयान्भ्राता प्रहारवर्मा । तं विषान्नेन व्यापाद्याजीर्णदोषं ख्यापयेयमिति मन्त्रिभिः सहाध्यवसितम् । अनुजाय

पविष्टम्-विकटवर्णाणमिति शेषः । भूयोऽपि-पुनरपि । चित्रभानुं वह्निम् । अनेन-आधिना । ततः-तर्हि । संक्रामयेयं योजयेयम् ।

(३२) स विकटवर्मा । तदैव-अवणसमये एव । देवी महिषी कल्पसुन्दरीति यावत् । इयं-या एवं कथयति सा । उपधिः-कपटम् । स्फुटेति-स्फुटं व्यक्तमुपजात उत्पन्नः सम्प्रत्ययो विश्वासो यस्य सः । प्रावर्तत-प्रवृत्तोऽभवत् । शपथाय-शपथं कर्तुम् । मया-कल्पसुन्दरीरूपधारिणा उपहारवर्मणेत्यर्थः । किं-किं कार्यमित्यर्थः । कैव हीति-मानुषीषु कापि तादृशी नास्ति या मां परिभवितुमर्हतीति भावः । सङ्गच्छसे सङ्गतो भवसि । कानं-ययेष्टम् । रहस्यानि-गोपनीयविषयाः । तत्कथनान्ते-रहस्यप्रकाशनान्तरम् । त्वत्स्वरूपभ्रंशः-तव पूर्वाकारध्वंसः । भविष्यतीति शेषः । स विकटवर्मा । बद्धः कारागारे संयतः । कनीयान्-कनिष्ठः । तं प्रहारवर्माणम् । विषान्नेन-विषमिश्रितभोज्यद्रव्येण । व्यापाद्य-विनाशय । अजीर्णदोषं प्रख्यापयेयम्-विसूचिकारोगेणायं मृत इति प्रकाशयिष्यामीत्यर्थः । अध्यवसितं-निर्णीतम् । इत्येकं रहस्यम् । अनुजाय-स्वकनिष्ठभ्रात्रे । बृण्वचस्कं-सैनापत्यम् । पुण्ड्रेति-

साथ रमण न करेंगे, तो मैं आपमें इस रूपको संक्रमित करूँ।'

(३२) यह बात अवण करके उस राजाको विश्वास हो गया कि बोलने वाली मूर्ति रानी कल्पसुन्दरी ही है । इसमें जरा भी कपटजाल नहीं है । ऐसा प्रत्यक्ष विश्वास हो जानेपर वह शपथादि करनेके लिए प्रवृत्त हो गया । मैंने हँस करके कहा—'शपथसे क्या लाभ । कौनसी ऐसी नारी होगी जो मुझे पराजित कर सकेगी । यदि अप्सराओंसे रमण करना चाहें तो खूब करें । अब बताइये कि आपके कौन-कौन रहस्य भेद हैं (गुप्त बातें हैं) । इनको बतानेके बाद आपके स्वरूपका परिवर्तन होगा । उस नृपतिने कहा—'मेरे पिताके छोटे भाई प्रहारवर्मा कारागारमें बन्द हैं । उन्हें जहर मिला हुआ भोजन खिला करके मरवा डालूँगा और अजीर्ण दोषसे मर गये ऐसी प्रसिद्धि कर दूँगा । यह बात मन्त्रियोंके साथ निश्चित हो गयी है । यह प्रथम रहस्य है । अपने छोटे भाई

विशालवर्मणो दण्डचक्रं पुण्ड्रदेशाभिक्रमणाय दिस्सितम् । पौरवृद्धश्च
पाञ्चालिकः परित्रातश्च सार्थवाहः खनतिनाम्नो यवनाद्वञ्चमेकं वसुंधरामूल्यं
लघीयसार्धेण लभ्यमिति ममैकान्तेऽमन्त्रयेताम् । गृहपतिश्च ममान्तरङ्ग-
भूतो जनपदमहत्तरः शतहलिरलीकवादशीलमवलपवन्तं दुष्टग्रामण्यमन-
न्तसीरं जनपदकोपेन घातयेयमिति दण्डधरानुद्धारकर्मणि मत्प्रयोगाग्नि-
योक्तुमभ्युपागमत् । इत्थमिदमचिरप्रस्तुतं रहस्यम् ।'

पुण्ड्रनामकदेशजयाय । दिस्सितं दातुमभिलषितम् । इति द्वितीयं रहस्यम् । पौर-
वृद्धः—पौरैषु नागरिकेषु वृद्धो वर्णीयान् । पाञ्चालिक इति वृद्धस्य नाम । परित्रातः—
संकटाद् रक्षितः । सार्थवाहः कश्चिद् वणिक् तन्नामधेयः कश्चिद् वा । एतौ अनन्त-
रोक्तक्रियापदस्य अमन्त्रयेतामित्यस्य कर्तृकारकौ । खनतिनाम्नः खनतिरिति
नाम यस्य तस्मात् । वज्रं हीरकम् । वसुंधरामूल्यं—वसुन्धरा पृथ्वी मूल्यं यस्य
तत् । वसुन्धराविनिमयेन लभ्यमित्यर्थः । लघीयसा अत्यल्पेन । अर्धेण मूल्येन ।
एकान्ते रहसि । अमन्त्रयेतां उक्तवन्तौ । इति तृतीयं रहस्यम् । गृहपतिर्ग्रामा-
ध्यक्षः । अन्तरङ्गभूतः—आत्मीयः । जनपदमहत्तरः प्रधाननागरिकः । शतहलिरिति
ग्रामाध्यक्षस्य नाम । अलीकवादशीलं—मिथ्याभाषणरतम् । अवलेपवन्तं गर्वितम् ।
दुष्टग्रामण्यं दुष्टग्रामाध्यक्षम् । अनन्तसीरं—तन्नामकम् । जनपदकोपेन—तस्मिन्
जनपदकोपमारोप्येत्यर्थः । घातयेयं विनाशयिष्यामि । दण्डधरान्—सेनानायकान् ।
उद्धारकर्मणि—अनन्तसीरस्य निर्यातनकार्यं । मत्प्रयोगात् मन्त्रियोगात् । अभ्युपा-
गमत् अहमेव दण्डधरास्त्रियोद्यामीति स्वीचकार । इति चतुर्थं रहस्यम् । इत्थं
अनेन प्रकारेण । अचिरप्रस्तुतं साम्प्रतमेव प्रकान्तम् । रहस्यं गोप्यम् । एताव-
देवेति शेषः ।

विशालवर्माको पुण्ड्रदेशके आक्रमण करनेके हेतु दण्डचक्र (सेनापति) बनानेके लिए
सोचा है । यह दूसरा रहस्य है । पुरवासियोंमें वृद्ध पाञ्चालिक और सार्थवाह नामक
बनियेको रक्षक बना करके खनति नामके यवनसे एक बहुमूल्य हीरेको जिसका दाम
साढ़ी पृथ्वी हो सकता है, अति स्वल्प मूल्यसे खरीदनेका विचार किया है । यह तीसरा
रहस्य है । गृहपति (ग्रामाध्यक्ष) मेरा आत्मीय जन है । सर्व देशोंमें श्रेष्ठ शतहली
प्रधान नागरिक है । पर यह मिथ्यावादी तथा गर्विष्ठ है और अनन्तसीर नामक व्यक्ति
भी दुष्ट ग्रामाध्यक्ष है । इन लोगोंपर जनपदकोप कराऊंगा और इनका विनाश कर दूंगा ।
सेनापतियोंको इस निर्यागकर्ममें मैं ही नियुक्त करूंगा यह तय हुआ है । यह चतुर्थ
रहस्य है । यही मेरे वर्तमान रहस्य भेद हैं ।'

(२३) इत्याकर्ण्य-तम् 'इयत्तवायुः । उपपद्यस्व स्वकर्मोचितां गतिम्' इति चक्षुरिकया द्विधाकृत्य कृत्तमात्रं तस्मिन्नेव प्रवृत्तस्कीतसर्पिषि हिरण्यरेतस्यजूहवम् । अभूचासौ भस्मसात् । अथ स्त्रीस्वभावादीषद्विह्वलां हृदय-बल्लभां समाश्रास्य हस्तकिसलयैऽवलम्ब्य गत्वा तद्गृहमनुज्ञयास्याः सर्वाण्यन्तःपुराण्याहूय सद्य एव सेवां दत्तवान् । सविस्मितविलासिनी-साथमध्ये कञ्चिद्विहृत्य कालं वितृश्चावरोधमण्डलस्तामेव संहतोरूमूरूप-पीडं भुजोपपीडं चोपगुह्य तत्पेऽभिरमयन्नल्पामिव तां निशामत्यनैषम् ।

(२३) तं विकटवर्माणम् । इयत्-पूतावत् । आयुः जीवनम् । उपपद्यस्व प्राप्नुहि । स्वकर्मोचितां कर्मफलानुसारिणीम् । गतिं परिणतिम् । द्विधाकृत्य-खण्डयित्वा तमिति शेषः । कृत्तमात्रं छेदनसमकालम् । प्रवृत्तेति-प्रवृत्तं प्रदत्तं स्पीतं प्रचुरं सर्पिर्हविर्यस्मिन् तस्मिन् । हिरण्यरेतसि अग्नौ । अजूहवम्-प्रक्षिप्तवान् । असौ-विकटवर्मा । भस्मसात् भस्मावशेषः । स्त्रीस्वभावात्-स्त्रीणां स्वभावः स्वतः प्वातिकोमलो भवतीति हेतोरित्यर्थः । ईषद्विह्वलां स्वल्पव्याकुलाम् । हृदय-बल्लभां प्राणप्रियाम् । समाश्रास्य-सान्त्वयित्वा । करकिसलये पाणिपल्लवे । अव-लम्ब्य-गृहीत्वा तद्गृहं कल्पसुन्दरीमन्दिरम् । अनुज्ञया-अनुमत्या । अस्याः कल्पसुन्दर्याः । अन्तःपुराणि-अन्तःपुरिकावर्गान् सेवां भोज्यादिदानेन तासां सन्तोषम् । सविस्मितेति-सविस्मितः साश्रव्यो यो विलासिनीसार्थः । स्त्रीसमूहस्तस्य मध्ये । कञ्चित्कालं-क्रियन्तं समयं यावत् । विहृत्य—विहारं कृत्वा । वितृष्टेति-वितृष्टं त्यक्तं अवरोधमण्डलमन्तःपुरिकाचक्रं येन सः । तां कल्पसुन्दरीम् । संह-तोहं विशालोरुदेशाम् । ऊरूपपीडम्-ऊरुभ्यामुपपीड्य । भुजोपपीडं भुजाभ्यामु-पपीड्य । उपगुह्य-आलिङ्ग्य । तत्पे शय्यायाम् । अभिरमयन् विहरन् । अल्पामिव-

(२३) इतना अवध कर मैंने उस नृपतिसे कहा कि इतने ही दिनोंका तुम्हारा जीवन है । अब अपने कर्मफलानुसारिणी गतिको प्राप्त करो और छूरीसे उस विकट-वर्माको दो टुकड़ोंमें काट करके प्रचुरमात्रमें धोके साथ अग्निमें ज्वन कर दिया, वह भस्मसात् हो गया । तत्पश्चात् स्त्रीस्वभावके कारण स्वरूप व्याकुलीभूता प्राणप्रियाको आश्रासन दिया । पाणिपल्लव ग्रहण करके उस रानी कल्पसुन्दरीकी अनुमतिसे उसके मन्दिरमें प्रविष्ट हुआ एवं सभी अन्तःपुरचरोंको बुला कर उसी कालमें उचित पुरस्कार प्रदान किया । आश्रयमें अभिभूत अन्तःपुरकी रमणियोंके मध्यमें कुछ समय तक रमण करनेके पश्चात् उन अन्तःपुरकी रमणियोंको दूर करके उसी रानी कल्पसुन्दरीके साथ

अलभे च तन्मुखात्तद्राजकुलस्य शीलम् ।

(३४) उपसि स्नात्वा कृतमङ्गलो मन्त्रिभिः सह समगच्छे । तांश्चाब्रवम्—‘आर्याः, रूपेणैव सह परिवृत्तो मम स्वभावः । य एष विषान्नेन हन्तुं चिन्तितः पिता मे स मुक्त्वा स्वमेतद्राज्यं भूय एव ग्राहयितव्यः । पितृवदमुष्मिन्वयं शुश्रूषयैव वर्तामहे । न ह्यस्ति पितृवधात्परं पातकम्’ इति । आतरं च विशालवर्माणमाहूयोक्तवान्—‘वत्स, न सुभिक्षाः सांप्रतं पुण्ड्राः । ते दुःखमोहोपहतास्त्यक्तात्मानो राष्ट्रं नो न समृद्धमभिद्रवेयुः ।

दीर्घामपि क्षीघ्रम् । अत्यनैपम्-अत्यवाहयम् । अलभे ज्ञातवान् । तन्मुखात्-कल्प-सुन्दरीमुखात् । राजकुलस्य राजकीयपुरुषवर्गस्य । क्षीलं चरित्रादिकम् ।

(३४) उपसि-प्रभाते । कृतमङ्गलः-अनुष्ठितमङ्गलाचारः । समगच्छे मिलितोऽभवम् । तान्-मन्त्रिणः । आर्याः माननीयाः सम्बोधनमेतत् । रूपेणाकारेण । परिवृत्तः-अन्यथाभूतः यो मम स्वभावः पूर्वमतिनिर्दय आसीत् सोऽद्य तद्विपरीतो जातः । रूपपरिवर्तनेन सह स्वभावस्यापि परिवर्तनं जातमिति भावः । चिन्तितः-निश्चितः । पिता पितृव्यस्तस्य पितृतुल्यत्वात् । मुक्त्वा बन्धनादपनीय । स्व-तदीयम् । भूयः पुनरपि । ग्राहयितव्यः यथा स राज्यं स्वीकरोति तथा विधेयमित्यर्थः । पितृवत्-पितृतुल्यम् । अमुष्मिन्-प्रहारवर्मणि । शुश्रूषया-सेवया । वर्तामहे-भ्यवहरामः । पितृवधात् पितृहत्यायाः । परम् अधिकम् । आतरं स्वकनीयांसम् । सुभिक्षाः-सम्पन्नसस्याः । पुण्ड्राः तदाख्यदेशाः । ते पुण्ड्राः । दुःख-मोहोपहताः-भोजनाद्यभावाद् दुःखं क्लेशः मोहः अज्ञानं ताम्यामुपहता आक्रान्ताः ।

शय्याके ऊपर आनन्दोपभोग करने लगा—उस रानीको अपने ऊरुओंसे और भुजाओंसे चिपटाते हुए एवं आलिङ्गन करते हुए वह बड़ी रात भी छोटी प्रतीत हुई । अर्थात् रातका बीतना ज्ञात न हुआ । उसी रानी कल्पसुन्दरीसे मैंने राजकीयपुरुषवर्गोंका स्वभाव चरित्र आदि भी ज्ञात कर लिया ।

(३४) प्रभात कालमें स्नान करके तथा मङ्गलाचार, पाठ-पूजन आदि करके मन्त्रियोंसे दरबारमें जा करके मिला । उन मन्त्रियोंसे मैंने कहा—‘हे माननीयो ! मेरे रूपके परिवर्तन होनेके साथ ही मेरे स्वभावमें भी परिवर्तन हो गया है । जहरके अन्नसे जिन पितृव्य (चाचा) को मैंने मारनेके लिए सोचा था उनको कारागारसे निकाल कर फिरसे उन्हें उन्हींका राज्य सौंपा जाय और मैं उनकी सेवा-शुश्रूषा अपने पिताके सदृश करूँगा । पिताके मारनेसे अधिक पाप संसारमें कोई नहीं है । अपने छोटे भाई विशालवर्माको जुला कर कहा—‘हे वत्स ! वर्तमान समयमें पुण्ड्रदेश सम्पन्न एवं भान्यादिसे परिपूर्ण नहीं है । अतः आप उक्त देशमें अभी चढ़ाई न करें । क्योंकि वे सब

अतो मुष्टिवधः सस्यवधो वा यदोत्पद्यते तदाभियास्यसि, नाद्य यात्रा युक्ता' इति ।

(३५) नगरवृद्धावप्यलापिषम्—'अल्पीयसा मूल्येन महार्हं वस्तु मास्तु मे लभ्यं धर्मरक्षायै, तदनुगुणेनैव मूल्येनादः क्रीयताम्' इति । शतहलिं च राष्ट्रमुख्यमाहूयाख्यातवान्—'योऽसावनन्तसीरः प्रहारवर्मणः पशु इति निनाशयिपितः, सोऽपि पितरि मे प्रकृतिस्थे किमिति नाशयेत्,

न्यक्तात्मानः परित्यक्तजीवनाशाः । नः—अस्माकम् । राष्ट्रं—राज्यम् । समृद्धं—सम्पन्नशस्यम् । न अभिद्रवेयुर्न पीडयेयुरिति काकुः । अपि तु पीडयेयुः । तेन हानिरेवास्माकमिति भावः । अतः—अस्मात्कारणात् । मुष्टिवधः—मुष्टिपरिमितस्यान्नस्योपघातः । सस्यवधः सस्यमात्रस्योपघातः । उत्पद्यते—भविष्यतीत्यर्थः । यदा पुण्ड्रदेशे सुमिष्टं भविष्यति त्वदभियानेन च तेषां सरयान्नहानिर्भविष्यति तदेव ते आक्रमणीया इत्याशयः । यात्रा—युद्धयात्रा युक्ता—उचिता ।

(३५) नगरवृद्धौ—पाञ्चालिकसार्थवाहौ । अलापिषम् अवोचम् । महार्हं—महामूल्यम् । धर्मरक्षायै—धर्मरक्षार्थम् । महार्हस्य वस्तुनोऽत्यल्पमूल्येन क्रयणे प्रतारणाभवतीत्यतो धर्मनाश इत्यर्थः । अनुगुणेन—समुचितेन । अदः वज्रम् । राष्ट्रमुख्यं जनपदप्रधानम् । पशुः सहायभूतः । निनाशयिपितः—विनाशयितुमिष्टः आसीदिति शेषः । पितरि—पितृतुल्ये प्रहारवर्मणि । प्रकृतिस्थे—पूर्वभावमापन्ने । किमिति—कथम् । नश्येत्—हन्येत ! नैव हन्येतेत्यर्थः । त्वया—शतहलिना । तस्मिन्—अन-

पुण्ड्रदेशके निवासी दुःख और मोहसे परिभ्रात हो करके अपने प्राणोंको त्यागनेमें समुद्यत हो रहे हैं । ऐसी अवस्थामें वे मेरे समृद्धिशाली राज्यपर आक्रमण कर बैठेंगे । अत एव जब पुण्ड्रदेशमें मुष्टि परिमाणमें, सस्यप्रचुरतासे अन्न पैदा होने लगेगा अर्थात् पुण्ड्रजब नम्पत्तिशाली हो जाय । तब आक्रमण करना ठीक होगा । अगो आक्रमण करना अयुक्त है ।

(३५) नगरवृद्ध पाञ्चालिक और सार्थवाहको बुला कर कहा—'अल्प मूल्य दे कर महामणि लेनेका विचार छोड़ दिना गया । क्योंकि इसमें धर्मकी हानि हो सकती है । अतः धर्मरक्षाके विचारसे उस महामणिके अनुरूप मूल्य दे कर ही वह मणि खरीदी जाय ।' श्रेष्ठ नागरिक शतहलीको जो अनन्तसीर और प्रहारवर्माका सहायक भी था, बुला कर आज्ञा दी कि इनका भी विनाश न किया जाय । क्योंकि जब मेरे चाचाजी पूर्ववत् हो गये तो उनके सहायकगणोंका क्या विनाश किया जाय । और कहा कि शतहलीको भी भविष्यमें अनन्तसीरके साथ विद्वेष न करना चाहिये । इन अभिशानोंसे

तत्त्वयापि तस्मिन्संरम्भो न कार्यः' इति । त इमे सर्वमाभिज्ञानिकमुप-
लभ्य 'स एवायम्' इति निश्चिन्वाना विस्मयमानाश्च मां महादेवीं च प्रशं-
सन्तो मन्त्रबलानि चोद्धोषयन्तो बन्धनात्पितरौ निष्कामय्य स्वं राज्यं
प्रत्यपादयन् अहं च तथा मे धात्र्या सर्वमिदं ममाचेष्टितं रहसि पित्रोरव-
गमय्य प्रहर्षकाष्टाधिरूढयोस्तयोः पादभूलमभजे ।

(३६) अभज्ये च यौवराज्यलक्ष्म्या तदनुज्ञातया । प्रसाधितात्मा
देवपादविरहदुःखदुर्भगान्भोगान्निर्विशन्भूयोऽस्य पितृसखस्य सिंहवर्मणो

न्तसीरे । 'संरम्भः—कोपः । ते इमे—नगरवृद्धादयः । आभिज्ञानिकमभिज्ञानमिति
स्वार्थे ठक् परिचयोत्पादकं चिह्नम् । उपलभ्य—ज्ञात्वा । अयं पुरो दृश्यमानः सः
विकटवर्मेव । निश्चिन्वानाः निर्णयं कुर्वन्तः । विस्मयमानाः साश्चर्याः । महादेवीं-
कल्पसुन्दरीम् । मन्त्रबलानि—मन्त्रप्रभावान् । उद्धोषयन्तः—प्रचारयन्तः । बन्धना-
त्कारागृहात् । पितरौ—मातरं पितरञ्च । निष्कामय्य मोचयित्वा । प्रत्यपादयन्-
प्रायश्चयन् । तथा—पूर्ववर्णितया । धात्र्या—वृद्धतापस्या । तद्वहारेणेत्यर्थः । ममाचे-
ष्टितं—मस्कृतं कार्यम् । पित्रोः मातापित्रोः अवगमय्य—ज्ञापयित्वा । प्रहर्षेति—प्रहर्षस्य
आनन्दस्य काष्ठामवधिमधिरूढयोः प्राप्तवतोः । तयोः पित्रोः । पादभूलं—चरणत-
लम् । अभजे आश्रितवान् ।

(३७) अभज्ये—असेव्ये—आश्रितोऽभवमित्यर्थः । तदनुज्ञातया—ज्ञाभ्यां माता-
पितृभ्यामनुमतया । प्रसाधितात्मा सफलप्रयत्नः कृतकृत्य इति यावत् । 'आत्मा
यत्नो वृतिर्बुद्धिरित्यमरः । देवपादेति—देवपादस्य भवच्चरणयुगलस्य विरहदुःखेन
विच्छेदकलेशेन दुर्भगान् अग्रियान् । भोगान् । उपभोग्यविषयान् । निर्विशन्—उप-
सृजानः । पितृसखस्य तातमित्रस्य । लेख्यात्—पत्रात् । चम्पाभियोगं—चम्पा-

वे जगर-निवासी मन्त्रिगण समक्ष गये कि 'यह वही राजा है।' ऐसा निश्चय होनेपर
वे सब आश्चर्यान्वित हो कर मेरी और रानी कल्पसुन्दरीकी प्रशंसा करने लगे । मन्त्रके
प्रभावका प्रचार करने लगे । मेरे माता-पिताको उन लोगोंने कारागारसे निकाल कर
अपने प्राचीन राज्यपर अधिरूढ करा दिया । मैंने भी यह सब वृत्तान्त अपनी उस वृद्ध
तापसी (धात्री) से एकान्तमें कह दिया । माता-पिताको भी यह समाचार जता दिया ।
जब माता-पिता आनन्दकी चरम सीमामें (अपना राज्य करने लगे) तब मैं उनके चरणों
की सेवामें लगा ।

(३८) उन पूज्य माता-पिताकी आज्ञासे, मैंने युवराज-पदरूपी लक्ष्मीको प्राप्त
किया । कृतकृत्य हो करके भी मैंने आपके विरहसे उत्पन्न कलेशसे उन सब सुखोंको

लेख्याच्चचण्डवर्मणश्चम्पाभियोगमवगम्य 'शत्रुवधो मित्ररक्षा चोभयमपि करणीयमेव' इत्यलघुना लघुसमुत्थानेन सैन्यचक्रेणाभ्यसरम् । अमवं च भूमिस्तत्पादलक्ष्मीसाक्षात्क्रियामहोत्सवानन्दराशो' इति ।

(३७) श्रुत्वैतद्देवो राजवाहनः सस्मितमवादीत्—'पश्यत, पारत-
त्पिकमुपधियुक्तमपि गुरुजनबन्धव्यसनमुक्तिहेतुतया दुष्टामित्रप्रमापणा-
भ्युपायतया राज्योपलब्धिमूलतया च पुष्कलावर्थधर्मावप्यरीरधत् ।
किं हि बुद्धिमत्प्रयुक्तं नाभ्युपैति शोभाम्' इति । अर्थपालमुखे निधाय

क्रमणम् । शत्रुवधः—चण्डवर्मनिघनम् । मित्ररक्षा—सिंहवर्मणो रक्षणं करणीयमव-
श्यकर्तव्यम् । अलघुना—महता । लघुसमुत्थानेन—क्षिप्रगामिना । सैन्यचक्रेण—
सेनासमूहेन । अभ्यसरम्—अभ्यगच्छम् । अमवं—जातः भूमिः पात्रं भाजनमिति
यावत् । त्वत्पादेति—तत्र भवतो राजवाहनस्येत्यर्थः । पादलक्ष्म्याक्षरणशोभायाः
साक्षात्क्रिया प्रत्यक्षीकरणमेव महोत्सवस्तेन आनन्दराशिः प्रदुर्पोतिशयस्तस्य ।

(३७) एतत्—इमं वृत्तान्तम् । पारतत्पिकं—पारदारिकं—परद्वारापहरणमिति
यावत् । अरीरधदित्यस्याः क्रियायाः कर्तृपदमेतत् । उपधियुक्तं ब्रह्मपूर्णम् ।
गुरुजनेति—गुरुजनस्य पित्रादेर्वन्धः बन्धनमेव व्यसनं विपत् तस्माद् या मुक्ति-
मोक्षस्तस्य हेतुतया कारणत्वेन । दुष्टस्यामित्रस्य शत्रोः प्रमापणस्य बधस्य
अभ्युपायतया साधनतया । राज्येति—राज्यस्योपलब्धिः प्राप्तस्तस्या मूलतया
निदानतया । पुष्कलौ—प्रचुरौ । अर्थधर्मौ—अर्थश्च धर्मश्च तौ धर्मार्थौ । अरीर-
धत् साधयामास । राध् संसिद्धावित्यस्य लुङि रूपम् । आपार्थस्तु यदनेनोपहार-
वर्मणा विकटवर्माणं कपटेन निहस्य तत्पत्नी गृहीता तत् पातकमेवाचरितं तेनेति
सत्यम् किन्तु पितृबन्धनमोचनशत्रुनाशस्वराज्यप्राप्त्यादिवहुसत्कर्मसाधकतया
दोषोऽपि गुणायैव संवृत्त इति । किं—किं वस्तु । बुद्धिमत्प्रयुक्तं बुद्धिमता कृतम् ।

अग्रिय जाना । पुनः पिताजीके मित्र सिंहवर्माके लेखसे चण्डवर्माका चम्पापुरापर आक्र-
मण ज्ञात किया । शत्रुका वध और मित्रका रक्षण ये दोनों अवश्य करना चाहिये । इसी
विचारसे मैं विपुल सैन्य बलके साथ अति क्षीप्रतापूर्वक आपके पास आया हूँ । आपकी
चरण शोभाके प्रत्यक्षीकरणसे महोत्सवरूप आनन्दराशिका मैं पात्र बन गया हूँ ।

(३७) देव राजवाहन यह वृत्तान्त सुन कर बोले—'देखिये, परस्त्रीका अपहरण
करना श्लक्ष्ण है । अर्थात्—छलियोंका कार्य है ।' परन्तु, माता—पिता आदि गुरु-जनोंको
कारागार आदिके क्लेशसे छुड़ाना और दुष्ट शत्रुको योग्य उपायसे मारना तथा राज्य
प्राप्त करना आदि बातोंके साधनमें धर्म और अर्थकी आराधना हुई है । (इससे-परस्त्री

स्निग्धदीर्घा दृष्टिम् 'आचष्टां भवानात्मीयचरितम्' इत्यादिदेश । सोऽपि
वस्त्राञ्जलिरभिदधे—

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरित उपहारवर्मचरितं नाम
तृतीय उच्छ्वासः ।

अभ्युपैति—प्राप्नोति । अर्थपालमुखे—अर्थपालस्य कुमारेष्वन्यतमस्य मुखे आन-
ने । निधाय—संस्थाप्य । स्निग्धदीर्घा—स्निग्धां स्नेहपूर्णांमाग्नहातिशयेन दीर्घां च ।
आचष्टां—कथयतु । आङ्पूर्वाच्चत्धातोर्लोटि रूपम् । आत्मीयचरितं स्ववृत्तान्तम् ।
सोऽपि—अर्थपालोऽपि । अभिदधे—उवाच ।

इति श्रीताराचरणभट्टाचार्यकृतयां बालविवोधिनीसमाख्यायां श्रीदशकुमार-
चरित-व्याख्यायामुपहारवर्मचरितं नाम तृतीयोच्छ्वासः ।

अपहरण पाप नहीं है ।) ठीक ही है, ऐसी कौनसी कृति है जो बुद्धिमान पुरुषोंके द्वारा
की जानेपर क्षोभाको न प्राप्त करे । (-बुद्धिमानोंके द्वारा बुरा कार्य भी भले प्रकारसे
होता है ।) इसके पश्चात् राजवाहनने आग्रहपूर्वक स्नेहपूर्ण नेत्रोंसे अर्थपालकी ओर
देखा और कहा—'आप भी अपनी चरितावली सुनायें ।'

इस प्रकार बालक्रीडानामक हिन्दी टीका समाप्त हुई ।

चतुर्थोच्छ्वासः

(१) देव, सोऽहमप्येभिरेव सुहृद्भिरेककर्मोर्मिमालिनेमि भूमिव-
लयं परिभ्रमन्नुपासरं कदाचित्काशीपुरीं वाराणसीम् । उपस्पृश्य मणिभङ्ग-
निर्मलाम्भसि मणिकर्णिकायामविमुक्तेश्वरं भगवन्तमन्धकमथनमभिप्र-
णम्य प्रदक्षिणं परिभ्रमन्पुरुषमेकमायामवन्तमायसपरिघपीवराभ्यां भुजा-
भ्यामावध्यमानपरिकरमविरतरुदितोच्छूनताम्रदृष्टिमद्राक्षम् । अतर्कयं
च-‘कर्कशोऽयं पुरुषः, कार्पण्यमिव वर्षति क्षीणतारं चक्षुः, आरम्भश्च

(१) सागप्रतमर्थपालनामा कुमारः स्वभ्रमणवृत्तान्तं वर्णयितुमारेमे देवे-
त्यादिना । देव-राजन् । सोऽहमर्थपाल इत्यर्थः । एभिः-अनन्तरोक्तैः । एककर्मा-
एकं समानं कर्म भवदन्वेषणरूपं यस्यासौ । ऊर्मिमालीति-ऊर्मिणां तरङ्गानां
माला पंक्तिरस्यास्तीति ऊर्मिमाली समुद्रः नेमिः सीमा यस्य तत्-समुद्रवेष्टित-
मित्यर्थः । भूमिवलयं-भूमण्डलम् । उपासरमगच्छम् । काशीपुरीं-काशीप्रदेशस्य
प्रधाननगरीम् । वाराणसीं तन्नामिकाम् । उपस्पृश्य-स्नान्वा । मणिभङ्गेति-
मणीनां रत्नानां भङ्गः शकलस्तद्वद् निर्मलं स्वच्छमम्भस्तोयं यस्यास्तस्याम् ।
मणिकर्णिकायां-तन्नामकतीर्थे । अविमुक्तेति-अविमुक्तेति काशीक्षेत्रस्य नामान्तरं
तस्येश्वरं प्रभुम् । अन्धकमथनमन्धकासुरसंहारकम्-महेशम् । प्रदक्षिणं परिभ्र-
मन्-परिक्रमं कुर्वन् । आयामवन्तं-दीर्घाकारम् । आयसेति-अयसा लोहेन
निर्मितः आयसस्ताडशो यः परिघोऽगलस्तद्वत् पीवराभ्यां स्थूलाभ्याम् । भुजाभ्यां
बाहुभ्याम् । आवध्येति-आवध्यमानो विरच्यमानः क्रियमाण इति यावत् परिकरः
कचाबन्धो येन तम् । अविरतेति-अविरतं सन्ततं यद् रुदितं रोदनं तेनोच्छूने
स्फीते ताम्रेऽरुणे दृष्टी नेत्रे यस्य तम् । एधंभूतं पुरुषमद्राक्षम् दृष्टवान् । अतर्कयं
व्यचारयम् । कर्कशः कठोरः पुरुष इति यावत् । कार्पण्यं-दैन्यम् । वर्षति प्रकट-

अब अर्थपाल नामक कुमारने अपने पर्यटन-वृत्तको सुनाना प्रारम्भ किया—

(१) हे देव ! आपके अन्वेषणार्थ समानकर्ममें सुदृढ़ मित्रोंके साथ समुद्रान्त पृथिवी-
रुण्डलपर पर्यटन करता हुआ मैं एकदा काशीप्रदेशकी वाराणसी नगरीमें पहुँचा ।
मणिकी कणिकाके सवृक्ष निर्मलजल-(गङ्गाजल) वाले मणिकर्णिका तीर्थमें स्नान किया
तथा काशीनाथ, अन्धकासुरसंहारक-(भगवान् विश्वनाथ-) को प्रणाम किया और
प्रदक्षिणा (परिक्रमा) करने लगा । उसी समय मैंने लोहेके परिघ तुल्य (वेवड़ेके समान)
स्थूल तथा अपने दोनों बाहुओंमें कक्ष कसे हुए एवं सदा रोदन करनेके कारण भिसके

साहसानुवादी, नूनमसौ प्राणनिःस्पृहः किमपि कृच्छ्रं प्रियजनव्यसनमूलं प्रतिपत्स्यते । तत्पृच्छेयमेनम् । अस्ति चेन्ममपि कोऽपि साहाय्यदानावकाशस्तमेन मभ्युपेत्येत्यपृच्छम्—‘भद्र, संनाहोऽयं साहसमवगमयति । न चेद्रोग्यमिच्छामि श्रोतुं शोकहेतुम्’ इति ।

(२) स मां सबहुमानं निर्वर्ण्य ‘को दोषः, श्रूयताम्’ इति कचि-
त्करवीरतले मया सह निषण्णः कथामकार्षात्—‘महाभाग, सोऽहम-
स्मि पूर्वेषु कामचरः पूर्वभद्रो नाम गृहपतिपुत्रः । प्रयत्नसंवर्धितोऽपि

यतीत्यर्थः । चीनतारं-दुर्बलकनीनिकम् । चक्षुरिति वर्षतीति क्रियायाः कर्तृ ।
आरम्भोऽध्यवसायः । साहसानुवादी-साहसानुकारी तत्सूचक इत्यर्थः । नूनं
निश्चितम् असौ पुरुषः । प्राणनिःस्पृहः जीवनस्पृहाशून्यः । किमपि-अनिर्वचनी-
यम् । कृच्छ्रं कष्टम् । प्रियजनेति प्रियजनस्य व्यसनं विषयेय मूलं निदानं यस्य
तत् । प्रियजनविपत्तिनिमित्तकमित्यर्थः प्रतिपत्स्यते-प्राप्स्यति । साहाय्यदानावकाशः
साहाय्यकरणावसरः, यदि मत्तः किमपि साहाय्यमिच्छति तदहं कर्तुमुद्यतोऽ-
स्मीति भावः । पुत्रं पुरुषम् । अभ्युपेत्य-सम्मुखमागत्य । इति-वच्यमाणम् । भद्र
सौम्येति सम्बोधनम् । संनाहः समुद्योगः । अयं-इत्यमानः । अवगमयति सूच-
यति । गोप्यमप्रकाश्यम् । शोकहेतुं शोककारणम् ।

(२) स पुरुषः । मामर्थपालम् । सबहुमानं साग्रहम् । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा । करवीर-
तले-करवीरवृक्षस्याधस्तात् । निषण्णः समुपविष्टः । कथां वच्यमाणाम् । पूर्वेषु
पूर्वदेशेषु । कामचरो यथेच्छाचारी । गृहपतिपुत्रः ग्रामाध्यक्षतनयो गृहस्थपुत्रो
वा । प्रयत्नसंवर्धितोऽपि-महता यत्नेन परिपालितोऽपि । दैवच्छब्दानुवर्त्ती अदृष्ट-

नेत्र लाल-लाल हो गये हैं, ऐसे लक्षणयुक्त एक पुरुषको देखा । मैंने विचार किया कि,
यह पुरुष कठोर है । इसकी धंसी हुई आँखें दैन्यको बताती हुई आँसू बहा रही हैं ।
अध्यवसायसे यह साहसी जात होता है । अवश्य ही यह मनुष्य अपने जीवनसे निरस्पृह
हो करके किसी स्वात्मीय प्रियजनके कष्टदायक वलेशको भोग रहा है । अतः इससे यह
बात पूछनी चाहिये । यदि इसे मेरी किसी प्रकारकी सहायता चाहती हो तो भी पूछना
चाहिये । ‘हे भद्र ! यह आपका समुद्योग साहसको बतला रहा है । यदि कोई गुप्त रखने
योग्य बात न हो तो, मुझसे आप शोकका कारण बतावें’ ।

(२) उस पुरुषने मुझे सम्मानयुक्तदृष्टिसे देख करके कहा कोई दोष नहीं है,
सुनिये ! और एक कमलके पेटके नीचे मेरे साथ बैठ करके उसने कथा कहनी प्रारम्भ
की । ‘हे महाभाग ! मैं पूर्व देशके एक स्वेच्छाचारी पूर्णभद्र ग्रामाध्यक्षका पुत्र हूँ ।

पित्रा दैवच्छन्दानुवर्ती चौर्यवृत्तिरासम् । अथास्यां काशीपुर्यामर्यवर्यस्य कस्यचिद्गृहे चोरयित्वा रूपामिग्राहितो बद्धः । वध्ये च मथि मत्तहस्ती मृत्युविजयो नाम हिंसाविहारी राजगोपुरोपरितलाधिरूढस्य पश्यतः कामपालनाम्न उत्तमामात्यस्य शासनाज्जनकण्ठरवद्विगुणितघण्टारवो मण्डलितहस्तकाण्डं समभ्यधावत् । अभिपत्य च मया निर्भयेन निर्भर्त्सितः परिणमन्दारुखण्डसुषिरानुप्रविष्टो भयभुजदण्डघटितप्रतिमानो भीतवन्न्यवर्तिष्ट ।

वशमापन्नः । चौर्यवृत्तिः—चौर्यं स्तेयमेव वृत्तिर्जीविका यस्य सः । आसम् अभवम् । अर्यवर्यस्य—वैश्यश्रेष्ठस्य । रूपामिग्राहितः—रूपेण चौर्यलब्धवस्तुना अग्निस्राहितो नागरिकैर्घृतः । वध्ये—वधार्हे । हिंसाविहारी हिंसायामन्यप्राणनाशो विहरतीत्येवं शीलः । राजगोपुरेति राजस्तददेशाधिपतेर्गोपुरस्य पुरद्वारस्योपरितलमूर्ध्वदेशमधिरूढस्याधिष्ठितस्य । उत्तमामात्यस्य प्रधानमन्त्रिणः । शासनादादेशात् । जनकण्ठेति—जनानां तत्रस्थमनुप्याणां कण्ठरवेण कण्ठध्वनिना द्विगुणितो वर्द्धितो घण्टारवो यस्य स इति मत्तहस्तिविशेषणम् । मण्डलितेति—मण्डलितो मण्डलाकारः कृतः हस्तकाण्डः शुण्डादण्डो यत्र तद् यया यथेति क्रियाविशेषणम् । अभिपत्य—समीपमागत्य । निर्भर्त्सितः तर्जितः । परिणमन्—तिर्यग्दन्तप्रहारं कुर्वन् । तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मत इति कोषः । दारुखण्डेति—दारुखण्डस्य काष्ठशकलस्य सुषिरे छिद्रे अनुप्रविष्टाभ्यामन्तर्निहिताभ्यामुभयभुजदण्डाभ्यां घटितस्ताडितः प्रतिमानो दन्तयोरन्तरालभागो यस्यासौ । भीतवद्—भीत इव । न्यवर्तिष्ट—परावृत्तोऽभवत् स हस्तीति शेषः ।

पिताद्वारा लालन—पालन और महाप्रयत्नके साथ पोषण होनेपर भी अदृष्टवश चौर्यवृत्ति करने लगा । किसी समय इसी काशीपुरीमें एक धनिक वैश्यके घरमें मैंने चोरी की और चोरी की हुई वस्तुओंके साथ नागरिकों द्वारा मैं पकड़ लिया गया । मेरे अपराधपर मुझे वधदण्ड योग्य आज्ञा दी गयी । मेरे ऊपर मृत्युविजय नामका हिंसा करनेवाला मत्त हाथी छोड़ा गया । नागरिक समूहोंको कण्ठध्वनिसे, द्विगुणित घण्टारवकी करता हुआ वह मृत्युविजय हाथी मेरी ओर हलपटा । उस समय कामपाल नामक राज्यके प्रधान मन्त्री इस नगरके मुख्यद्वारके ऊपर बैठ करके उस दण्डका अनुशासन कर रहे थे । जब वह हाथी मेरी ओर लपका तो, मैंने निडर हो करके उस हाथीकी खूब तर्जना की और अपने दोनों भुजदण्डोंद्वारा काष्ठके टुकड़ेकी उठा करके उस हाथीके दोनों दातोंके अन्तरालमें ऐसा मारा कि, वह भयभीत हो करके पीछेकी भागा ।

(३) भूयश्च नेत्रा जातसंरम्भेण निकामदारुणैर्वाङ्कुशपादपातैरभि-
मुखीकृतः । मयापि द्विगुणाबद्धमन्युना निर्भर्त्स्योभिहतो निवृत्त्यापाद्रवत् ।
अथ मयोपेत्य सरभसमाक्रुष्टो रुष्टश्च यन्ता 'हन्त, मृतोऽसि कुञ्जरापसद'
इति निशितेन वारणेन वारणं मुहुर्मुहुर्भिघ्नन्निर्याणभागे कथमपि मद-
भिमुखमकरोत् । अथावोचम्—'अपसरतु द्विपकीट एषः । अन्यः
कश्चिन्मातङ्गपतिरानीयताम् येनाहं मुहूर्तं विद्वत्स्य गच्छामि गन्त-
व्यां गतिम्' इति । दृष्टवैव स मां रुष्टमुद्वर्जन्तमुत्क्रान्तयन्तु-

(३) नेत्रा—हस्तिपदेन । जातसंरम्भेण—सञ्जातक्रोधेन । निकामदारुणैः—अति-
क्रोधैः । वाङ्कुशेति—वागवचनं संकेत इत्यर्थः अङ्कुशः सृणिः हस्तिनियन्त्रणार्थमस्त्र-
विशेषः, पादश्चरणस्तेषां पातैः पातनैराघातैरित्यर्थः । अभिमुखीकृतः मत्सम्मुख-
मानीतः । द्विगुणेति—द्विगुणं यथा स्यात्तथा आवद्धः कृतो मन्युर्येन तेन—द्विगुणीकृत-
क्रोधेन । निर्भर्त्स्य सन्तर्ज्यं । अभिहतस्ताडितः स गज इति शेषः । निवृत्त्य—विमु-
खीभूय । अपाद्रवत्—पलायिष्ट । अथ—गजपलायनानन्तरम् । उपेत्य समीपं गत्वा ।
सरभसं सवेगम् । आक्रुष्टस्तर्जितो निन्दित इति यावत् । अत एव मयि रुष्टः
क्रुपितः । हन्तेति क्रोधसूचकमव्ययम् कुञ्जरापसद गजाधम । सम्बोधनम् । निशि-
तेन तीक्ष्णेन । वारणेन अङ्कुशेन । वारणं हस्तिनम् । अभिघ्नन्—ताडयन् । निर्याण-
भागे—अपाङ्गदेशे अभिघ्नन्नित्यनेनास्य सम्बन्धः कथमपि—अतिकष्टेन । मदभिमुखं
मत्सम्मुखीनम् । अवोचमकथयमहं पूर्णभद्र इति शेषः । अपसरतु—दूरं गच्छतु ।
द्विपकीटः कीटकवृक्षो गजः । अन्यः अपरः । येन मातङ्गपतिना । विद्वत्स्य—
क्रीडित्वा । गन्तव्यां प्राप्तव्यां गतिं मरणमित्यर्थः । स हस्ती । उद्वर्जन्त-
मुत्चेरान्क्रोशन्तम् । उत्क्रान्तेति—उत्क्रान्ता लङ्घिता यन्तुराधोरणस्य निष्ठुरा

(३) पुनः महावत अति रोषयुक्त हो करके अत्यन्त कठिन तेज अङ्कुशके प्रहारोंसे
तथा पशु वचनोंसे एवं अपने पैरोंके दबावसे उस हाथीको मेरे अभिमुख ले आया । मैंने
भी पहिलेसे द्विगुणित क्रोधके द्वारा उस हाथीको कठोर वचनोंसे भर्त्सित किया । ललकारके
डरसे तथा मेरे द्वारा उसी काष्ठसे प्रहारित हो करके वह हाथी फिर भागा । इसके बाद
मैंने महावतके समीप जा करके उसे खूब फटकारा । मेरे फटकारनेपर महावतने क्रोधकर
अपनी हाथीको ललकारते हुए कहा—'अरे ! गजाधम !! मरनेवाले !!! कहाँ भागते हो ।'
इत्यादि, और उस हाथीको बार-बार तीक्ष्ण अङ्कुशोंसे ताड़ना दे करके किसी प्रकार मेरे
सम्मुख फिर ले आया । मैंने कहा—इस काँडेके सदृश हाथीको यहाँसे दूर करो और
कोई दूसरा हाथी मेरे सामने लाओ । जिसके साथ मैं क्रीड़ा करके अपनी मरणगतिको

निष्ठुराज्ञः पलायिष्ठ । मन्त्रिणा पुनरहमाहूयाभ्यधायिपि—‘मद्र, मृत्युरे-
वैष मृत्युविजयो नाम हिंसाविहारी । सोऽयमपि तावत्त्वयैवभूतः कृतः ।
तद्विरम्य कर्मणोऽस्मान्मलीमसात्किमलमसि प्रतिपद्यास्मानार्यवृत्त्या
वर्तितुम्’ इति ।

(४) ‘यथाज्ञापितोऽस्मि’ इति विज्ञापितोऽयं मया मित्रवन्मय्यव-
र्तिष्ठ । पृष्ठश्च मयैकदा रहसि जातविश्रम्भेणाभाषत स्वचरितम्—‘आसी-
त्कुसुमपुरे राज्ञो रिपुञ्जयस्य मन्त्री धर्मपालो नाम विश्रुतधीः श्रुतश्रुतिः ।
अमुष्य पुत्रः सुमित्रा नाम पित्रव समः प्रज्ञागुणेषु । तस्यास्मि द्वैमातुरः

कठोराज्ञा येन तथाभूतः । अभ्यधायिपि-अभिहितः । मृत्युरेव-साक्षात्कृतान्त
एव । एवंभूतः-पलायनपरः । तत्तस्मात् । विरम्य-विरतो भूत्वा । अस्मात्कर्मण-
श्रौर्यात् । मलीमसात्-मलिनाद् गर्हितादिति यावत् । अलं समर्थः । प्रतिपद्य
प्राप्य । अस्मान्-मादृशान् । आर्यवृत्त्या-सदाचारेण । वर्तितुं स्यातुम् ।

(४) यथाज्ञापितोऽस्मि-यथा भवता आदिष्टं तथैव करिष्यामीत्यर्थः । विज्ञा-
पित उक्तः । अयं मन्त्री । मित्रवत्-सुहृदिव । अवर्तिष्ठ-न्यवाहरत् । जातविश्र-
म्भेण-समुत्पन्नविश्वासेन-मयेत्यस्य विशेषणम् । स्वचरितं निजचरित्रम् । अमा-
स्यस्येति शेषः । कुसुमपुरे-पाटलिपुत्रे । रिपुञ्जयस्य शत्रुदमनस्य राजहंसस्य
विश्रुतधीः प्रख्यातमतिः श्रुतश्रुतिः-अधीतवेदः । अमुष्य-धर्मपालस्य । समस्तु-
त्यः । प्रज्ञागुणेषु-बुद्धिगुणेषु । तस्य सुमित्रस्य द्वैमातुरः द्वैमात्रेयः । वेशेषु-वेश्या-

प्राप्त करूं । क्रीडयुक्त उच्च स्वरसे मुझे गरजते हुए देख करके वह हाथी अपने महावतके
अकुशके प्रहारोको न मान करके पीछेको ही भागने लगा । यह बात देख करके प्रधान
मन्त्रीने मुझसे बुझा करके कहा—‘हे सौम्य ! यह हिंसाविहारी हाथी साक्षात् यमराज
ही है । इस मृत्युविजय नामक हाथीको भी आपने ऐसी दशा कर दी । अतः यदि आप
इस गर्हित चौबट्टिको त्याग करके सदाचारयुक्त उत्तम कर्म करें और हम लोगोंसे
व्यवहार करें तो, उचित हो ।

(४) मैंने उत्तर दिया—‘जैसी आपकी आज्ञा हो वह मैं कर सकता हूं ।’ मेरे इस
प्रकारके कथनपर प्रधान मन्त्रीने मेरे साथ मित्रतुल्य व्यवहार करना आरम्भ किया ।
विश्वसित हो जानेपर मैंने उन प्रधान मन्त्रीसे एक बार एकाग्रतमें उनके जीवन परित
वृत्तान्तको पूछा । तब उन्होंने कहा—‘पाटलिपुत्रके शत्रुदमनकारी राजा राजहंसके
विख्यात बुद्धिवाले वेदवेत्ता धर्मपाल नामक एक मन्त्री था । उन मन्त्री धर्मपालके एक
पुत्र सुमित्र नामक था जो पिताके सदृश ही बुद्धिमान् एवं गुणवान् था । उसी सुमित्रक

कनीयान्भ्राताहम् । वेशेषु विलसन्तं मामसौ विनयरुचिरवारयत् । अवार्यदुर्नयश्चाहमपसृत्य दिङ्मुखेषु भ्रमन्यदृच्छयास्यां वाराणस्यां प्रमदवने मदनदमनाराधनाय निर्गत्य सह सखीभिः कन्दुकेनानुक्रीडमानां काशीभर्तुश्चण्डसिंहस्य कन्यां कान्तिमतीं नाम चकमे कथमपि समगच्छे च ।

(४) अथ छन्नं च विहरता कुमारीपुरे सा मयासीदापन्नसत्त्वा । कञ्चित्सुतं च प्रसूतवती । मृतजात इति सोऽपविद्धो रहस्यनिर्भेदभयात्परिजनेन क्रीडाशैले शबर्या च श्मशानाभ्याशं नीतः । तथैव निवर्तमानया निशीथे

गृहेषु । विलसन्तं विहरन्तम् । असौ सुमित्रः । विनयरुचिः विनीतस्वभावः । अवारयत्-तत्कर्म कर्तुं निपिद्धवान् । अवार्यदुर्नयः-अप्रतिविधेय-दुष्प्रेष्टः । अपसृत्य पलाय्य । दिङ्मुखेषु दिगन्तरेषु । यदृच्छया दैववशात् । प्रमदवने-क्रीडोद्याने । मदनदमनाराधनाय-शिवपूजार्थम् । कन्दुकेन-गेन्दुकेन । अनुक्रीडमानां-अनुखेलन्तीम् । काशीभर्तुः काशीपतेः । चकमे अभिलषितवान् । कथमपि केनापि प्रकारेण । समगच्छे-सम्मिलितोऽभवत् ।

(५) छन्नं गुप्तम् । कुमारीपुरे कन्यान्तःपुरे । सा कान्तिमतीनाम्नी राजकन्या । आपन्नसत्त्वा सक्षातगर्भा । प्रसूतवती जनयामास । मृतजातः गर्भे एव मृतः । इति इत्युक्त्वा । स बालकः । अपविद्धः परित्यक्तः । रहस्येति रहस्यस्य गोप्यस्य निर्भेदः प्रकाशस्तस्य भयाद् भीतेः । परिजनेन-सखीवर्गेण । क्रीडाशैले-क्रीडापर्वते । शबर्या भिक्षुर्या । श्मशानाभ्याशं-श्मशानसमीपम् । तथा-शबर्या

मैं छोटा सोतेला भाई हूँ । उस विनीतरुचिवाले सुमित्रने वेष्ट्याओंके घरोंमें विहार करनेवाले मुझको रोका । जब मैंने सोचा कि यह दुश्चरित्र मेरे बिना परदेश गये न छूटेगा तब मैं वहाँसे दूटा और दिशा-विदिशाओंमें भ्रमण करते हुए भाग्यवश इस काशी नगरमें आया । अपने प्रासादसे बाहर निकल करके भगवद्दिश्वनाथ-पूजनके निमित्त क्रीडोद्यानमें सखियों के साथ गेँद खेलती हुई काशिराज चण्डसिंहकी राजकुमारी कान्तिमतीको मैंने देखा और रमणकी अभिलाषा उत्पन्न हो गयी । किसी रीतिसे उस कुमारीके साथ समागम हो गया और मैं कन्यान्तःपुरमें गुप्त रीतिसे जा करके रमण करमे लगा ।

(५) कुछ दिनोंमें वह मेरे साथ रमण करनेसे गर्भवती हो गयी । और एक पुत्रको उत्पन्न किया । रहस्यका भेद प्रकाशित न हो जाय इस भयसे सखीवर्गने उस बालकको 'भरा हुआ' उत्पन्न हुआ है ऐसा प्रख्यात करके क्रीडापर्वतपर विसर्जित कर दिया । एक भीलनीद्वारा बालक श्मशानके समीप लाया गया । वह भीलनी जब आधी रातमें उस

राजवीथ्यामारक्षिकपुरुषैरभिगृह्य तर्जितया दण्डपारुष्यभीतया निर्भिन्न-
प्रायं रहस्यम् । राजाज्ञया निशीथेऽहमाक्रीडनगिरिदरीगृहे विश्रब्धप्रसुप्त-
स्तयोपदर्शितो यथोपपन्नरञ्जुबद्धः श्मशानमुपनीय मातङ्गोद्यतेन
कृपाणेन प्राजिहीर्ष्ये । नियतिबलाल्लूनबन्धस्तमसिमाच्छिद्यान्त्यजं
तदन्यांश्च कांश्चित्प्रहृत्यापासरम् । अशरणश्च भ्रमन्तटव्यामेकदाश्रुमुख्या
कयापि दिव्याकारया सपरिचारया कन्ययोपास्थायिपि ।

निवर्त्तमानया—श्मशानात्परावर्त्तमानया । निशीथेऽर्धरात्रे । राजवीथ्यां राज-
मार्गे । अभिगृह्य—घृत्वा । तर्जितया—भीषितया । दण्डपारुष्यभीतया—दण्डस्य पारु-
ष्यं कठोरता तेन भीतया त्रस्तया । निर्भिन्नप्रायं—बाहुस्येन प्रकाशितम् । आक्रीड-
नेति—क्रीडापर्वतगुहायाम् । विश्रब्धप्रसुप्तः—विश्रासपूर्वकं निद्रितः । अहमिति शेषः ।
तया शवर्या । उपदर्शितः प्रदर्शितः । यथोपपन्नेति—यथोपपन्नया तत्काललब्धया
रञ्ज्वा शृङ्खलेन बद्धः संयतः । मातङ्गोद्यतेन—चाण्डालोत्थापितेन । कृपाणेन—
खड्गेन प्राजिहीर्ष्ये—प्रहृत्तमिष्टः । प्रपूर्वकहृधातोः सञ्चन्तास्कर्म्मणि लङ् । नियति-
बलात् भाग्यप्रभावात् । लूनबन्धः—छिन्नबन्धनः । तमसि खड्गंमयि प्रहृतमित्यर्थः ।
आच्छिद्य—मातङ्गहस्तादाकृत्य । अन्यजं—चाण्डालम् अन्यान्—तत्साहाय्यकारिणः ।
अशरणो निराश्रयः । अटव्यामरण्ये । अश्रुमुख्या—साश्रुवदनया । कयापि—अनिर्दिष्ट-
नामिकया । दिव्याकारया—दिव्यः स्वर्गीय आकार आकृतियस्यास्तया । सपरि-
चारया—परिचरणं परिचारः शुश्रूषा, अत्र तु शुश्रूषोपकरणं तेन सह वर्त्तमानया ।
उपास्थायिपि—सङ्गतोऽभवम् ।

बालकको श्मशानमें धर करके लौट रही थी तब राजमार्गमें रक्षापुरुषोंद्वारा पकड़ ली
गयी तथा डांटी-फटकारी गयी । भीषण दण्डके भयसे उस भीलनीने सब रहस्यकी बातें
प्रकाशित कर दीं । राजाज्ञासे मैं क्रीडापर्वतकी गुफामें निद्राशंक हो करके सो रहा था ।
उसी समय भीलनी द्वारा पथके प्रदर्शनसे आये हुए रक्षापुरुषोंने मुझे तत्काल प्राप्त की
हुई रस्तीसे बाँधा और श्मशान ले आये । वहाँ मेरे ऊपर चाण्डालके द्वारा खड्गसे
प्रहार कराया गया । दैववशात् उस चाण्डालके खड्गसे मेरे ऊपर की बँधी रस्ती कट
गयी और स्वच्छन्द होकर मैंने उस चाण्डालसे खड्ग छीन लिया । उस चाण्डालको
तथा उसके अन्य सहायकोंको मार करके भाग निकला । मैं निराश्रय हो करके अरण्योंमें
घूमने लगा । एक समय अरण्यमें दिव्यरूपवाली अश्रुमुखी कोई एक कन्या मेरे समीप
आयी जिसके साथ एक परिचारिका भी थी ।

(६) सा मामञ्जलिकिसलयोत्तंसितेन मुखविलोलकुन्तलेन मूर्ध्ना प्रणम्य मया सह वनवटद्रुमस्य कस्यापि महतः प्रच्छायशीतले तले निषण्णा, 'कासि वासु, कुतोऽस्यागता, कस्य हेतोरस्य मे प्रसीदसी'ति साभिलापमाभाषिता मया बाङ्मयं मधुवर्षमवर्षत्—'आर्य, नाथस्य यक्षाणां मणिभद्रस्यास्मि दुहिता तारावली नाम । साहं कदाचिदगस्त्यपत्नी लोपामुद्रां नमस्कृत्यापावर्तमाना मलयगिरेः परेतावासे वाराणस्याः कमपि दारकं रुदन्तमद्राक्षम् । आदाय चैनं तीव्रस्नेहान्मम पित्रोः संनिधिमनैषम् । अनैधीञ्च मे पिता देवस्यालकेश्वरस्यास्थानीम् ।

(६) सा कन्या । अञ्जलिकिसलयेति—अञ्जलिरेव किसलयः पल्लवस्तेनोत्तंसितो भूपितस्तेन । शिरस्यञ्जलिं वद्ध्वेत्यर्थः । मुखेति—मुखे वदने विलोलाश्चञ्चलाः कुन्तलाः केशा यस्य तादृशेन । विशेषणद्वयमिदं मूर्ध्नेत्यस्य । वनवटद्रुमस्यारण्यकवटवृक्षस्य । प्रच्छायशीतले—प्रच्छायेन विस्तृतच्छायया शीतले शिशिरे । तले अधःप्रदेशे । निषण्णा समुपविष्टा । का—किनामधेया कस्य वा कन्या । वासु—वाले । कुतः कस्मात्स्थानात् । कस्य हेतोः—केन प्रयोजनेन । अस्य मे—एतावदप्यस्य मम । प्रसीदसि—प्रसन्ना भवसि । साभिलापं—सानुरागम् । आभाषिता उक्ता सतीत्यर्थः । बाङ्मयं—वचनरूपम् । मधुवर्षं—मधुवृष्टिम् । यक्षाणां नाथस्य—यक्षाणां प्रधानस्य मणिभद्रस्य । साहं—मणिभद्रकन्या तारावली । अपावर्तमाना—प्रत्यागच्छन्ती । मलयगिरेः मलयपर्वतात् । दक्षिणात्येषु श्रौण्णैल्लेऽगस्त्यस्य निवास इति पुराणप्रसिद्धम् । परेतावासे—श्मशाने । कमपि—एकम् । दारकं—शिशुम् । रुदन्तं—रुदन्तम् । आदाय गृहीत्वा । एनं—दारकम् । तीव्रस्नेहात्—अत्यधिकवात्सल्यात् । पित्रोः—मातापित्रोः । अनैपं नीतवती । अलकेश्वरस्य—कुबेरस्य । आस्थानीं—सभाम् ।

(६) उस कन्याने अपने दोनों करपल्लवोंकी अञ्जलिकी शिरोभूषण बनाकरके अपने बिल्वरे वालोंवाले शिरसे मुखे प्रणाम किया । अरण्यके एक बड़े वट वृक्षके नीचे उसकी शीतल छायामें मेरे साथ बैठी । मैंने पूछा—हे वाले ! आप कौन हैं ? कहाँसे आगमन हुआ है ! किस कारणसे आप मेरे ऊपर इतनी प्रसन्न हो रही हैं । इस प्रकार सानुराग पूछनेवाले पर अर्थात् मुखपर उस कन्याने अपने वचनरूपी मधुको बरसाया—'हे आर्य ! मैं यक्षराज मणिभद्रकी तारावली नामकी पुत्री हूँ । एक समय मैं अगस्त्य ऋषिकी भार्या लोपामुद्राकी प्रणाम करके मलयगिरिसे लौट रही थी कि कार्शकी श्मशान—भूमिमें किसी एक शिशुको रोते हुए देखा । अत्यन्त वात्सल्य प्रेमके कारण मैं उस शिशुको उठा करके अपने माता-पिताके समीप ले आयी । मेरे पिताजी उस शिशुको राजराज (कुबेर) के दरबारमें ले गये ।

(७) अथाहमाह्याक्षप्ता हरसखेन, 'बाले बालेऽस्मिन्कीदृशस्ते भावः' इति । 'औरस इवास्मिन् वत्से वत्सलता' इति मया विज्ञापितः 'सत्यमाह वराकी' इति तन्मूलामतिमहती कथामकरोत् । तत्रैतावन्मथावगतम् 'त्वं किल शौनकः शूद्रकः कामपालश्चाभिन्नः । बन्धुमती विनयवती कान्तिमती चाभिन्ना । वेदिमत्यार्यदासी सोमदेवी चैकैव । हंसावली शूरसेना सुलोचना चानन्या । नन्दिनी रङ्गपताकेन्द्रसेना चापृथग्भूता । या किल शौनकावस्थायामग्निसाक्षिकमात्मसात्कृता गोपकन्या सैव किलार्यदासी पुन-

(७) अहं तारावली । हरसखेन कुबेरेण । कुबेरस्यग्वकसः इत्यमरः बाले—वत्से, सम्बोधनमेतत् । द्वितीयस्य 'बाले' इत्यस्य बालके हर्यर्थः । भावः—स्नेहः । औरसे—औरसपुत्रे इव । वत्से—बाले । वत्सलता—वात्सल्यं स्नेह इति यावत् । विज्ञापितः कथितः—कुबेरः इति शेषः । वराकी—अनुकम्पार्हा । तन्मूलां दारक-सम्बन्धिनीम् । तत्र तस्यां कथायाम् । एतावत्—एतदेव । त्वं किलेत्यादि—त्वमेव शौनकः शूद्रकः कामपालश्चैक एव । अस्मिन् जन्मनि यत्त्वं कामपालनामासि स एव पूर्वजन्मनि शूद्रकनामाऽभवत्तत्पूर्वजन्मनि च शौनकनामासीरतोऽभिन्न एवेत्यर्थः । बन्धुमत्यादयो द्वादश क्रमेण तत्रैव भार्या अभवन् । शौनकस्य बन्धुमती वेदिमती हंसावलीनन्दिन्याश्चाश्रित्य, शूद्रकस्य विनयवत्यार्यदासीशूरसेना-रङ्गपताकाख्याश्चतस्रः, कामपालस्य च कान्तिमतीसोमदेवीसुलोचनेन्द्रसेनाख्या-श्चतस्रो भार्या अभवन् । या खलु बन्धुमती जन्मान्तरे सैव जन्मान्तरे वेदिमती सैव पुनर्हंसावली सैव नन्दिनी । एवमेव विनयवत्यादयोऽपि जतस्ता अपि अभिज्ञा एवेति तात्पर्यम् । शौनकावस्थायां शौनकजन्मनि । अग्निसाक्षिकम्—अग्नि साक्षीकृत्य । आत्मसात्कृता—विवाहिता त्वयेति शेषः । गोपकन्या—आभीरदुहिता । सैव गोपकन्यैव । आर्यदासी तव शूद्रकावस्थायामार्यदासीनाम्नी सम्भवदित्यर्थः ।

(७) महादेवके सखा कुबेरने मुझे बुला करके पूछा—'हे बाले ! इस शिशुपर तेरा क्या भाव है ?' मैंने उन्हें सूचित किया कि मुझे इस शिशुपर अपने औरस पुत्रके समान वात्सल्यप्रेम है । 'हे कृपापात्रि ! तुमने सत्य कहा ।' ऐसा कह कर उन कुबेर भगवान्ने उस शिशुसम्बन्धिनी एक बड़ी कथा कही । उस कथासे मुझे ये बातें विदित हुई । आप ही शौनक, शूद्रक और कामपाल हैं—अर्थात् इस जन्ममें आप कामपाल हैं इसके पूर्वमें शूद्रक थे और उसके पूर्वमें आप शौनक रूपमें थे । इसी तरह बन्धुमती, विनयवती, और कान्तिमती भी क्रमसे वेदिमती, आर्य-दासी और सोमदेवी थीं और इसके पूर्व हंसावली, शूरसेना और सुलोचना थीं एवं उसके पूर्व नन्दिनी, रङ्गपताका और इन्द्रसेना थीं । शौनकावस्थामें जिस गोपकन्यासे

आद्य तारावलीत्यभूवम् ।

(८) बालश्च किल शूद्रकावस्थे त्वय्यार्यदास्यवस्थायां मय्युदभूत् । अवध्यत च विनयवत्या स्नेहवासनया । स तु तस्यां कान्तिमत्यवस्थाया-
मद्योदभूत् । एवमनेकमृत्युमुखपरिभ्रष्टं दैवान्मयोपलब्धं तमेकपिङ्गादेशा-
द्वने तपस्यतो राजहंसस्य देव्यै वसुमत्यै तत्सुतस्य भाविचक्रवर्तिनो राज-
वाहनस्य परिचर्यार्थं समर्प्य गुरुभिरभ्यनुज्ञाता कृतान्तयोगात्कृतान्तमुख-
भ्रष्टस्य ते पादपद्मशुश्रूषार्थमागतास्मि' इति ।

अथ पुनरिदानीन्तु तारावलीनाम्नाहमभूवम् । आर्यदास्येव जन्मान्तरे तारावल्या-
भवदिति भावः ।

(८) बालः—पूर्ववर्णितः शिशुः शूद्रकावस्थे-शूद्रकरूपधारिणि । त्वयि-
कामपाले इत्यर्थः । आर्यदास्येति-आर्यदासीरूपायाम् । मयि-तारावल्यामित्यर्थः ।
उद्भूत-उत्पन्नः । अवध्यत पोषितोऽभवत् विनयवत्या-शूद्रकस्य प्रथमपत्न्या ।
स्नेहवासनया-वासस्यभावेन स तु-स एव बालकः । तस्यां विनयवत्याम् । का-
न्तिमत्यवस्थायां या खलु शूद्रकावस्थायां विनयवती सैवास्मिञ्जन्मनि कामपाला-
वस्थायां कान्तिमती जातेत्यर्थः । एवम्-अनेन प्रकारेण । अनेकेति अनेकाद् बहो-
मृत्युमुखात्कृतान्तवदनात्परिभ्रष्टं व्युत्तम् । तमित्यस्य विशेषणम् । दैवात् दैवसं-
योगात् । मया-तारावल्या । उपलब्धं प्राप्तम् । तं बालम् । एकपिङ्गादेशात्-कुबेरा-
ज्ञया । तपस्यतः तपस्यां कुर्वतः । देव्यै-महिष्यै । गुरुभिः पित्रादिभिः । अभ्यनु-
ज्ञाता-आदिष्टा । कृतान्तयोगाद् दैववशात् । कृतान्तमुखभ्रष्टस्य-यममुखाभिर्ग-
तस्य कृतान्तो यमसिद्धान्तयोरिति कोपः । ते-तव-कामपालस्येति यावत् । इत्य-
न्तं तारावलीवचनम् ।

अग्निकी साक्षी दे करके आपने विवाह किया था वही आर्यदासी हुई और वही इस समय
तारावली नामक मैं हूँ ।

(८) जब मैं आर्यदासी थी और आप शूद्रक थे उस अवस्थामें यह पुत्र मुझसे
उत्पन्न हुआ था । विनयवतीद्वारा यह बालक स्नेहसे पालन-पोषण किया गया । वही
पुत्र इस समय कान्तिमयी अवस्थामें उत्पन्न हुआ । इसी रीतिसे अनेक बार मृत्युके
मुखसे बच करके यह बालक भाग्यवश मुझे प्राप्त हुआ है । उस बालकको राजराज कुबेरके
आदेशसे राजहंसके भावी पुत्र चक्रवर्ती राजवाहनकी परिचर्यके लिये राजहंसकी देवीकी
समर्पण कर दिया है जो राजवाहन इस समय वनमें तपस्या कर रहे हैं । गुरुवर्गकी
आज्ञानुसार दैववश मैं यमराजके मुखसे बच करके आपके चरण-कमलोंकी सेवाके हेतु
यहाँ पर आयी हूँ ।

(६) श्रुत्वा तामनेकजन्मरमणीमसकृदाश्लिष्य हर्षाश्रुमुखो मुहुर्मुहुः सान्त्वयित्वा तत्प्रभावदर्शिते महति मन्दिरेऽहर्निशं भूमिदुर्लभान्मो-
गानन्वभूवम् । द्वित्राणि दिनान्यतिक्रम्य मत्तकाशिनीं तामवादिषम्—‘प्रिये,
प्रत्यपकृत्य मत्प्राणद्रोहिणश्चण्डसिंहस्य वैरनिर्यातनसुखमनुभूयामि’
इति । तथा सस्मितमभिहितम्—‘एहि कान्त, कान्तिमतीदर्शनाय नयामि
त्वाम्’ इति । स्थितेऽर्धरात्रे राज्ञो वासगृहमनीये । ततस्तच्छिरोभागवर्ति-
नीमादायासियष्टिं प्रबोध्यैनं प्रस्फुरन्तमब्रूवम्—‘अहमस्मि भवज्जामाता ।
भवदनुमत्या विना तव कन्याभिमर्शी । तमपराधमनुवृत्त्या प्रमार्ष्टु-
मागत’ इति ।

(९) तां तारावलीम् । अनेकेति—अनेकेषु जन्मसु परनीभूताम् । असकृद्
वारं वारम् । हर्षाश्रुमुखः—प्रमोदबाष्पपूर्णननः । सान्त्वयित्वा—आश्वास्य । तत्प्र-
भावेति—तस्यास्तारावल्याः प्रभावेण यच्चकन्यात्वात् तदुचितसामर्थ्येन दर्शिते
प्रकटीकृते । भूमिदुर्लभान्—पृथिव्यामलभ्यान्—स्वर्गाद्यानित्यर्थः । द्वित्राणि कतिप-
यानि । अतिक्रम्य ग्यतीत्य । तां तारावलीम् । प्रत्यपकृत्य—प्रत्यपकारं विज्ञाय ।
मत्प्राणद्रोहिणः—मज्जीवितजिघांसोः । वैरनिर्यातनसुखं—वरशुद्धिजनितमानन्दम् ।
अनुभूयामि—अनुभवितुमिच्छामि । तथा—तारावल्या । कान्त—नाथेति सम्बोधनम् ।
स्थिते—अवशिष्टे । राज्ञः चण्डसिंहस्य । अनीये—नीतः अहमिति शेषः । तच्छिरो-
भागवर्तिनी—राजशिरोदेशावस्थिताम् । प्रबोध्य जागरयित्वा । पुनं राजानं चण्ड-
सिंहम् । प्रस्फुरन्तम्—कम्पमानम् । अनुमत्या—सम्मत्या । कन्याभिमर्शी बलात्कारेण
तव कन्यां परामुष्टवानहमिति शेषः । अनुवृत्त्या—परिचर्या । प्रमार्ष्टुं—बालयितुम् ।

(९) तारावलीको अपनी अनेक जन्मोंकी रमणी अवण करके उसका बार-बार आशि-
र्जन किया तथा आनन्दाश्रुओंको बहाते हुए उसे सान्त्वना दी एवं उसी यक्षिण्या तारावली
द्वारा प्रदर्शित एक विशाल सदनमें रात-दिन स्वर्गीय सुख भोगने लगा । कुछ दिनों को
विता करके मैंने उस उत्तम बनिता से कहा—‘हे प्रिये ! मेरे प्राणोंके साथ द्रोह करनेवाला
जो चण्डवर्मा है उसके साथ अपकार कर वैरशुद्धिजनित आनन्दको प्राप्त करना चाहता
हूँ’ । उसने हँसकर उत्तर दिया ‘हे कान्त ! यहाँ आओ ! कान्तिमतीको दिखानेके लिये मैं
जुम्हें ले चलती हूँ’ । आधी रातके समय वह मुझे राजप्रासादमें ले गयी । तदनन्तर
सोये हुये राजा चण्डसिंहके सिरदानेकी ओर रखी हुई तलवारको मैंने अपने हाथमें
उठा लिया और राजाको जगा दिया । जगनेपर मुझे देखकर कौ. नेवाले उस राजासे
मैंने कहा—‘मैं आपका दामाद हूँ । मैंने आपकी आज्ञा विना जो आपकी पुत्रीसे सम्बन्ध
कर लिया है उसको आपकी परिचर्या द्वारा मिटानेके लिये मैं यहाँ आया हूँ ।

(१०) सोऽतिभीतो मामभिप्रणम्याह—‘अहमेव मूढोऽपराधः यस्तव दुहितृसंसर्गानुग्राहिणो ग्रहग्रस्त इवोत्क्रान्तसीमा समादिष्टवान् वधम् । तदास्तां कान्तिमती राज्यमिदं मम च जीवितमप्यद्यप्रभृति भवदधीनम्’ इत्यवादीत् । अथापरेद्युः प्रकृतिमण्डलं संनिपात्य विधिवदात्मजायाः पाणिमग्राहयत् । अश्रावयञ्च तनयवार्तां तारावली कान्तिमत्यै, सोमदेवीमुलोचनेन्द्रसेनाभ्यश्च पूर्वजातिवृत्तान्तम् । इत्थमहं मन्त्रिपदापदेशं यौवराज्यमनुभवान्वहरामि विलासिनीमिः’ इति ।

(११) स एवं मादृशोऽपि जन्तौ परिचर्यानुबन्धी बन्धुरेकः सव-

(१०) स चण्डसिंहः । मां कामपालम् । यः अहम् । दुहितृसंसर्गेति—दुहितुः कन्यायाः संसर्गेण संपर्केणागृह्णातीत्येवंशीलस्य कन्यासम्बन्धेन कृपापरस्येत्यर्थः । ग्रहग्रस्तः—महाविष्टः । उत्क्रान्तसीमा अतिक्रान्तमर्यादः । आस्तां तिष्ठतु । प्रकृतिमण्डलं प्रजाधर्मम् । संनिपात्य—एकत्रीकृत्य प्रजानां समवमित्यर्थः । विधिवद् विष्णुकर्मणोऽपि । आत्मजायाः कन्यायाः कान्तिमत्याः । पाणिमग्राहयत् । विद्याहमकारयत् मयेति शेषः । तनयवार्तां पुत्रवृत्तान्तम् । पूर्वजातिवृत्तान्तं पूर्वजन्मपरिचयादिकम् । इत्थमनेन प्रकारेण । मन्त्रिपदापदेशं मन्त्रिपदस्याप्यपवादकं यत्र लक्षितं यौवराज्यविशेषणम् । मन्त्रिभ्यामेव यौवराज्यमेव धनुर्मयामीत्यर्थः । विलासिनीमिः कामिनीभिरित्यन्तं कामपालवाक्यम् ।

(११) स पद्ममिस्थादि पुनः कथयति पूर्णभद्रः । स कामपालः । एवम् अनेन प्रकारेण । जन्तौ—अनुसदृशे निकृष्टे मयि । परिचर्यानुबन्धी—सेवापरायणः । बन्धुः

(१०) राजाने अत्यन्त भयभीत होकर मुझे प्रणाम किया और कहा—‘मैं स्वयं ही मूर्ख हूँ । मैंने ही आपका अपराध किया है । क्योंकि कन्याके साथ सम्पर्क करनेवाले आपपर मैंने पागलकी तरह क्रोधामिभूत हो कर अतिक्रान्तमर्यादावालेके सदृश व्यवहार किया—वधकी आज्ञा सुनायी । अब उस चर्चाको त्याग दीजिये और आजसे यह कान्तिमती कन्या मेरा सम्पूर्ण राज्य तथा जीवन अपने ही अधीन समझिये । एवं ऐसा कहनेके पश्चात् उस राजा ने दूसरे दिन अपने प्रजावर्गको एकत्र करके अपनी कन्या कान्तिमतीका विवाह मेरे साथ शास्त्रानुसार सम्पन्न कर दिया । तारावलीने उस शिशु—वृत्तकी कान्तिमती देवीसे कह सुनाया । सोमदेवी, सुलोचना और इन्द्रसेना प्रभृतिको भी पूर्वजन्मका परिचय वृत्त सुना दिया । इस रीतिसे मैं सचिवपदके व्याज (छल) से यौवराज्यसुखोंको भोगता हुआ विलासिनीयोंके साथ नित्य रमण किया करता हूँ ।

(११) पुनः पूर्णभद्रने कहना प्रारम्भ किया । मेरे बन्धुरा राजा चण्डसिंहके स्वर्ग-

भूतानामलसकेन स्वर्गते श्वशुरे, ज्यायसि च श्याले चण्डघोषनाम्नि
क्षीण्वतिप्रसङ्गात्प्रागेव क्षयक्षीणायुषि, पञ्चवर्षदेशीयं सिंहघोषनामानं
कुमारमभ्यषेचयत् । अवर्धयच्च विधिनैनं स साधुः । तस्याद्य यौव-
नोन्मादिनः पैशुन्यवादिनो दुर्मन्त्रिणः कतिचिदासन्नन्तरङ्गभूताः । तैः
किलासावित्थमग्राह्यत—‘प्रसह्यैव स्वसा तवामुना भुजङ्गेन संगृहीता पुनः
प्रसुप्ते राजनि प्रहर्तुमुद्यतासिरासीत् । तेनास्मै तत्क्षणप्रबुद्धेन भीत्यानु-
नीय दत्ता कन्या । तं च देवज्येष्ठं चण्डघोषं विषेण हत्वा बालोऽयमसमर्थ-

मिन्नभूतः । सर्वभूतानां सर्वप्राणिनाम् बन्धुरित्यनेनान्वयः । अलसकेन क्षयरोगेण ।
क्षयस्त्वलसको मत इति कोषः । स्वर्गते मृते । श्वशुरे चण्डसिंहे । ज्यायसि ज्येष्ठे ।
श्याले श्यालके पक्षीसहोदरे इति यावत् । अतिप्रसङ्गाद् अल्पासकेः प्रागेव पितृ-
भरणापूर्वमेव । क्षयक्षीणायुषी-क्षयेण क्षयरोगेण क्षीणमवपमायुर्जीवितकालो यस्य
तस्मिन् । सतीति शेषः । अभ्यषेचयत् राज्येऽभियेकमकारयत् । पुनं सिंहघोषना-
मानं कुमारम् । स साधुर्महात्मा कामपालः । तस्य सिंहघोषस्य । अद्य साम्प्रतम् ।
यौवनोन्मादिनः-तारुण्यमदगर्वितस्य । पैशुन्यवादिनः—पैशुन्यं खलत्वं वदन्ति
प्रकटयन्ति ये तथाभूताः दुर्जनं इत्यर्थः । दुर्मन्त्रिणो दुष्टमात्माः । कतिचित्
कतिपये जनाः । आसन् अभवन् । अन्तरङ्गभूताः आसतराः । तैर्दुर्मन्त्रिभिः ।
असौ सिंहघोषः । इत्थं वच्यमाणप्रकारेण । अग्राह्यत-अबोध्यत । प्रसह्य-बलात् ।
स्वसा भगिनी-कान्तिमतीत्यर्थः । अमुना-कामपालेन । भुजङ्गेन विटेन धूर्त-
नेति यावत् । प्रसुप्ते-निद्रिते । राजनि चण्डसिंहे तव पितरीत्यर्थः । प्रहर्तुं
हन्तुम् । उद्यतासिः—उत्थापितखड्गः । तेन तव पित्रा । अस्मै कामपालाय ।
तत्क्षणप्रबुद्धेन-तत्कालजागरितेन । देवज्येष्ठं भवद्वयजम् । बालः शिशुरयं सिंह-
घोषः अतोऽसमर्थोऽयमिति कृत्वा । प्रकृतिविश्रम्भणाय-प्रजानां विश्वासोत्पादना-

वासी हो जानेपर, मेरे सद्यः पुरुषके वर्तमान होनेपर भी, अपने स्वामीकी सेवामें
परायण तथा सभी प्राणियोंके मित्रभूत सुयोग्य कामपालने पाँच बरससे भी छोटी
अवस्थावाले सिंहघोष नामक राजकुमारको गद्दीपर बैठा दिया—राज्याभियेक कर दिया ।
क्योंकि मेरा बड़ा साला चण्डघोष अतिखोप्रसन्न करनेके कारण क्षयरोगी हो गया था
और उसीसे वह पिता के समान ही अस्थापु होकर मर गया । उस विवेकी महात्मा
कामपालने सिंहघोषका यथाविधि पालन-पोषण करके उसे बड़ा किया । उक्त कुमार
सिंहघोषके इस समय कई अन्तरंगभूत दुष्ट मन्त्री हैं जो उसे तारुण्यमें मदनोन्मत्त कर रहे
हैं तथा खलत्व सिखा रहे हैं । उन मन्त्रियोंके द्वारा उसने निम्नांकित बातें याद की हैं—

इति त्वमद्यापि प्रकृतिविश्रम्भणायोपेक्षितः । क्षिणोति च पुरा स कृतघ्नो भवन्तम् । तमेवान्तकपुरमभिगमयितुं यतस्व' इति ।

(१२) स तथा दूषितोऽपि यक्षिणीभयान्नामुष्मिन्पापमाचरितुमशक्तः । एषु किल दिवसेष्वयथापूर्वमाकृतौ कान्तिमत्याः समुपलक्ष्य राजमहिषी सुलक्षणा नाम सप्रणयमपृच्छत्—'देवि, नाहमायथातथ्येन विप्रलम्भनीया । कथय तथ्यं केनेदमयथापूर्वमाननारविन्दं तवैषु वासरेषु' इति । सा त्ववादीत्—'भद्रे, स्मरसि किमद्याप्यायथातथ्येन किञ्चिन्मयोक्तपूर्वम् । सखी मे तारावली सपत्नी च किमपि कलुषिताशया मद्गोत्रा-

यम् । उपेक्षितः त्यक्तः । क्षिणोति च पुरा—क्षयं नेष्यति । यावत्पुरा निपातयोरिति न विष्यत्सामीप्ये लट् । कृतघ्नः अकृतज्ञः । तं कामपालम् । अन्तकपुरं यमालयम् । अभिगमयितुं प्रापयितुम् ।

(१२) स सिंहघोषः । दूषितः भेदं गमितः । यक्षिणीभयात्—तारावलीभयेन । अमुष्मिन् कामपाले । पापमाचरितुम् अनिष्टं विधातुम् । एषु वर्त्तमानेषु । अयथापूर्वं प्रागल्भितं विकारभावम् । आकृतौ—आकारे । राजमहिषी—सिंहघोषपत्नी । आयथातथ्येन—अवास्तवकथनेन । विप्रलम्भनीया प्रतारणीया । 'तथ्यं' सत्यम् । केन—केन हेतुना । सा कान्तिमती । स्मरसि किमत्यादि—तव समीपे मया कदापि असत्यं नैवोक्तमिति भावः । उक्तपूर्व—पूर्वमुक्तम् । किमपि—किञ्चित् । कलुषिताशया मलिनाभिप्राया—विरक्तभावेति यावत् । मद्गोत्रापदिष्टा—मदीयनाम्ना समाहृता । गोत्रस्त्रलनेन तु सपत्नीनामीर्ष्यासंज्ञायत इति प्रसिद्धम् । प्रणयम्—अस्मासु प्रीतिम् ।

इस विट कामपालने आपकी बहिनको जबरदस्ती ग्रहण किया है । पुनः सुभावस्थामें आपके पिता राजा चण्डसिंहको मारनेके लिये तैयार हुआ ।

तब उन्होंने उस समय जाग कर मारे भयके अपनी पुत्री का इसके साथ विवाह कर दिया । आपके बड़े भाई चण्डघोषको जहर दे करके मरवा डाला । आपको बालक जान कर तथा प्रजाकी प्रतीतिप्राप्त्यर्थं छोड़ दिया । यह कृतघ्न आपका भी नाश करेगा—मार डालेगा । अतः इसीको यमपुरी पहुँचानेका प्रयत्न करना आपका कार्य है ।

(१२) वह राजकुमार सिंहघोष गुप्त रहस्यको ज्ञात कर भी यक्षिणी तारावलीके भयसे कन्यादूषक उस कामपालको मारनेमें असमर्थ रहा । इन दिवसोंमें कान्तिमतीकी आकृतिमें विचित्र परिवर्त्तन देख कर राजा सिंहघोषकी रानी सुलक्षणाने विनम्र भावसे पूछा—'हे देवि ! मुझे त्रुट कहकर मत ठगो अपितु सत्य बताओ । किस कारणसे इन दिनों तुम्हारा मुखकमल सुरक्षा गया है ?' वह कान्तिमती बोली—'हे सौम्ये ! क्या

पदिष्टा प्रणयमप्युपेक्ष्य रहसि भर्त्रा प्रणम्यमानाप्यस्माभिरुपोढमत्सरा प्रावसत् । अवसीदति च नः पतिः । अतो मे दौर्मनस्यम्' इति ।

(१३) तत्प्रायेणैकान्ते सुलक्षणया कान्तया कथितम् । 'अथासौ निर्भयोऽद्य प्रियतमाविरहपाण्डुभिरवयवैर्धैर्यस्तम्भिताश्रुपर्याकुलेन चक्षु-पोष्मश्वासशोषिताभिरिवानतिपेशलाभिर्वाग्भिर्वियोगं दर्शयन्तम्, कथ-मपि राजकुले कार्याणि कारयन्तम्, पूर्वसंकेतितैः पुरुषैरभिप्राह्याबन्ध-यत् । तस्य किल स्थाने स्थाने दोषानुद्घोष्य तथोद्धरणीये चक्षुषी यथा

उपेक्ष्य-अगणयित्वा । प्रणम्यमाना-सप्रणाममावेधमाना । उपोढमत्सरा-संज्ञात-द्वेषा । प्रावसत्-देशान्तरं गतवती । अवसीदति-अवसादं गच्छति-विलश्यतीति यावत् । दौर्मनस्यं-दुःखितचित्तस्वम् ।

(१३) तत् कान्तिमत्स्या दौर्मनस्यकारणम् । प्रायेण चाहुत्येन । कथितं सिंहघोषायेति शेषः । असौ सिंहघोषः । निर्भयः-तारावलीप्रवासाद् भीतिरहितः । प्रियतमेति-प्रियतमायास्तारावल्या विरहेण विच्छेदेन पाण्डुभिर्वियोगैः । अव-यवैरङ्गैः । धैर्येति-धैर्येण धीरतया स्तम्भितमवरुद्धं अश्रु नेत्रजलं तेनाकुलं व्याप्तं तेन । ऊष्मश्वासेति-ऊष्मश्वासेन दीर्घनिःश्वासवायुना शोषिताभिः क्षीणाभिः । अनतिपेशलाभिः-अनतिकोमलाभिः । वियोगं विरहम् । दर्श-यन्तं प्रकटयन्तम् । कथमपि अतिक्रान्तिम् । कारयन्तं साधयन्तं कामपालमिति शेषः । पूर्वसंकेतितैः । प्राक्सूचितैः । अभिप्राह्य प्राहयित्वा । अबन्धयत्-बन्धनम-नयत् । तस्य कामपालस्य । उद्घोष्य-प्रकटीकृत्य । तथा तेन प्रकारेण । उद्ध-

आपको स्मरण आता है कि मैं आपसे कभी भी झूठ बोला हूँ । मेरी सखी तारावली चक्षिणी जो मेरी सपत्नी भी है वह बड़ी मलिनाभिप्रायवाली है । कदाचित् एकान्तमें पतिद्वारा मेरे नामसे उसे सम्बोधित किया गया । वस, इसी बातपर वह रुष्ट हो गयी । इसपर पतिदेवने प्रणाम भी किया किन्तु उसका क्रोध शान्त न हुआ और मारे ईर्ष्याके वह कहीं दूर देश चली गयी । इस हेतु मेरे पति उदास रहते हैं और पतिकी उदासीसे मैं भी उदास रहती हूँ ।

(१३) इन बातोंको सुलक्षणाने अपने पतिसे बहुततासे एकान्तमें कह दिया । उत्पश्चात् निर्भय हो करके राजा सिंहघोषने उस कामपालको प्राक्सूचित (पूर्वसंकेतित) राजपुरुषोंके द्वारा पकड़वा कर कारागारमें डाल दिया जो कामपाल अपनी प्रियतमा-तारावलीके वियोगसे पाण्डुवर्णी शरीरवाला हो रहा था, धीरतासे रोके हुए आँसुओंसे व्याकुल नेत्रवाला तथा उष्ण श्वासोंसे सूखी काठीवाला एवं कठोरवाणीके बोलनेसे अपने

तन्मूलमेवास्य मरणं भवेत्' इति । अतोऽत्रैकान्ते यथेष्टमश्रु मुक्त्वा तस्य साधोः पुरः प्राणान्मोक्तुकामो बध्नामि परिकरम्' इति ।

(१४) मयापि तत्पितृव्यसनमाकर्ण्य पर्यश्रुणा सोऽभिहितः—
'सौम्य, किं तव गोपायित्वा । यस्तस्य सुतो यक्षकन्यया देवस्य राजवाह-
नस्य पादशुश्रूषार्थं देव्या वसुमत्या हस्तन्यासः कृतः सोऽहमस्मि । श-
च्यामि सहस्रमपि सुभटानामुदायुधानां हत्वा पितरं मोचयितुम् । अपि
तु संकुले यदि कश्चित्पातयेत्तदङ्गे शस्त्रिकां सर्व एव मे यत्नो भस्मनि हुत-
मिव भवेत्' इति ।

रणीये-उत्पाटनीये । यथा येन प्रकारेण । तन्मूलं-नेत्रोत्पादनहेतुकम् । अस्य
कामपालस्य । अतः अस्मात्कारणात् । एकान्ते निर्जने । यथेष्टं यथेष्टम् ।
तस्य साधोः-कामपालस्य । पुरोऽग्रे । परिकरं बध्नामि-उद्योगं करोमि । इत्यन्तं
पूर्णभद्रवचनम् । इतः परमर्थपालवचनं बोद्धव्यम् ।

(१४) मया-अर्थपालेन । पितृव्यसनं पितृर्विपदम् । पर्यश्रुणा-रुदता । सः
पूर्णभद्रः । गोपायित्वा अवहृत्य तव पुरो गोपनेनालमिति भावः । तस्य काम-
पालस्य । यक्षकन्यया-तारावत्या । हस्तन्यासः हस्ते निःक्षेपः । सः सुतः ।
सुभटानां सुयोद्धूणाम् । उदायुधानां गृहीतशस्त्राणाम् । अपि तु किन्तु । संकुले-
जनसंकटे । पातयेत्-निःक्षेपेत् । तदङ्गे-मस्तिषुः शरीरे । भस्मनि हुतमिव-
निरर्थकमित्यर्थः ।

बृहदकी पीढ़ाको दृष्टिनेवाला और येन केन प्रकारेण राजकुलके राजकार्योंको करनेवाला
दिखाई दे रहा था । उसको दोषोंको स्थान-स्थानपर उद्घोषित कराया गया । इन
अपराधोंके बदले यह आशा सुनाई गयी कि 'उसकी आँखें इस तरीकेसे निकाली जायें
जिससे उसकी मृत्यु हो जाय ।' यह भी प्रयत्न किया गया ।'

उस पूर्णभद्रने इस प्रकारसे वृत्तको सुना करके कहा—'इसी वलेशके कारण यहाँ
निर्जनमें खूब आँसुओंको बहाकर उस विवेकी कामपालके आगे अपने प्राणोंको त्यागनेका
उद्योग कर रहा हूँ ।

(१४) मैंने (अर्थपालने) अपने पिताजीके इन दुखोंको श्रवण करके रोते हुए इस
पूर्णभद्रसे कहा—'हे भद्र ! अब आपसे गुप्त रखनेकी कोई आवश्यकता नहीं है । जिस
बालकको यक्षकन्या तारावली देव राजवाहनकी पादशुश्रूषा करनेके लिए रानी वसुमतीके
हाथमें घर आयी थी वह कामपालका पुत्र मैं ही हूँ ! मुझमें इतनी शक्ति है कि सहस्रों

(१५) अनवसितवचन एव मयि महानाशीविषः प्राकाररन्ध्रेणो-
द्वैरयच्छ्वरः । तमहं मन्त्रौषधबलेनाभिगृह्य पूर्णभद्रमब्रवीम्—‘भद्र, सिद्धं
नः समीहितम् । अनेन तातमलक्ष्यमाणः संकुले यदृच्छ्या पातितेन नाम
दंशयित्वा तथा विषं स्तम्भयेयं यथा मृत इत्युदास्येत । त्वया तु मुक्त-
साध्वसेन माता मे बोधयितव्या—‘यो यन्त्या वने देव्या वसुमत्या हस्ता-
पितो युष्मत्सूनुः सोऽनुप्राप्तः पितुरवस्थां मदुपलभ्य बुद्धिबलादित्यमा-
चरिष्यति । त्वया तु मुक्त्रासया राज्ञे प्रेषणोचम्—‘एष खलु क्षात्रधर्मो

(१५) अनवसितवचने—असमाप्तवाक्ये । आशीविषः सर्पः । प्राकाररन्ध्रेण-
भित्तिच्छिद्रेणः । उद्वैरयत्—ऊर्ध्वोच्चकार । तं सर्पम् । मन्त्रौषधबलेन—मन्त्रौ-
षधिप्रभावेण । अभिगृह्य—गृत्वा । समीहितम्—अभिलषितम् । अनेनेति—संकुले
जनसंवाधे अलक्ष्यमाणोऽन्यैरदृश्योहं यदृच्छ्या स्वेच्छ्या पातितेन निःशिप्तेनानेन
सर्पेण तातं पितरं कामपालमित्यर्थः दंशयित्वा दष्टं कारयित्वा [विषं तथा तेन
प्रकारेण स्तम्भयेयं निश्चलं कुर्यां यथा येन प्रकारेण मृतो विनष्ट इति जनैरुदा-
स्येतोपेक्षयेत् । त्वया पूर्णभद्रेण । मुक्तसाध्वसेन त्यक्तभयेन । माता कात्तिमती ।
यो युष्मत्सूनुः भवत्याः पुत्रः । यस्या तारावस्या । वसुमत्याः राजहंसमहिष्याः ।
अनुप्राप्तः समागतः । मत् मम सकाशात् । बुद्धिबलाद् बुद्धिप्रभावात् । इत्थं-
वक्ष्यमाणप्रकारम् । त्वया कात्तिमत्या । मुक्त्रासया—त्यक्तशंकया । राज्ञे

शस्त्रसज्जित योधाओंको मारकर पिताको बचा सकता हूँ । किन्तु, जनसमूहमें यदि कोई
मेरे पिताके शरीरपर प्रहार कर देगा तो मेरा यह प्रयास भस्ममें होमके सदृश विफल
हो जायगा ।

(१५) मेरा वाक्य पूरा भी न हो पाया था कि प्राकार (चहार दीवारी) की
दीवालके छेदमेंसे एक बड़े भारी साँपकी मूखी दिखाई दी । उस साँपको मैंने अपने मन्त्र
और औषध बलसे पकड़ लिया और पूर्णभद्रसे कहा—‘हे सौम्य ! अब मेरा अभिलषित
मनोरथ सिद्ध हो गया । जिस समय जनसमूह एकत्र हो जायगा उसी समय मैं अदृश्य
होकर स्वेच्छासे इस साँपको अपने पिता कामपालके ऊपर छोड़ करके उनको दंशित करा
दूंगा । फिर उसके विषको स्तम्भित कराकर पिताको मृततुल्य प्रदर्शित करूंगा और
इस कारणसे सभी उद्वास हो जायेंगे । आप निर्भय होकर मेरी माता कात्तिमतीसे
कह दीजियेगा कि आपका यह पुत्र जिसे राजवाहनकी परिचर्याके लिये रानी वसु-
मतीके हाथमें यक्षिणी साप आयी थी, इस जगहपर आ गया है तथा अपने
पिताकी दशा, मेरे द्वारा, ज्ञात करके अपनी बुद्धिकी शक्तिसे उक्त रीतिसे व्यवहार करेगा ।

यद्वन्धुरबन्धुर्वा दुष्टः स निरपेक्षं निग्राह्य इति । स्त्रीधर्मश्चैष यददुष्टस्य दुष्टस्य वा भर्तुर्गतिर्गन्तव्येति । तदहममुनैव सह चित्ताग्निमारोक्ष्यामि । युवतिजनानुकूलः पश्चिमो विधिरनुज्ञातव्यः' इति ।

(१६) स एवं निवेदितो नियतमनुज्ञास्यति । ततः स्वमेवागारमानीय काण्डपटीपरिक्षिप्ते विविक्तोद्देशे दर्भसंस्तरणमधिशाय्य स्वयं कृतानुमरणमण्डनया त्वया च तत्र संनिधेयम् । अहं च बाह्यकक्षागतस्त्वया प्रवेशयिष्ये । ततः पितरमुज्जीव्य तदभिरुचिनेनाभ्युपायेन चेष्टिष्यामहे'

सिंहघोषाय । प्रेषणीयं वाचिकं सन्देष्टव्यम् । चात्रधर्मः सन्नियमाणां नियमः । निरपेक्षं निर्विचारम् । निग्राह्यः निग्रहीतव्यः दण्डनीय इति यावत् । गतिः पदवी । गन्तव्या अनुसर्त्तव्या । अमुना मन्त्रार्द्रां कामपालेन । युवतिजनानुकूलः स्त्रीजनोचितः । पश्चिमः अन्त्यश्चरम इति यावत् । विधिः दाहादिः । अनुज्ञातव्यः—आदेष्टव्यः ।

(१६) सः सिंहघोषः निवेदितः ज्ञापितः । नियतमवश्यम् । अनुज्ञास्यति—अनुमोदयिष्यते । काण्डपटीति—जवनिकापरिवृते । विविक्तोद्देशे—निर्जनप्रदेशे । दर्भसंस्तरणं—कुशरचितशय्याम् । अधिशाय्य—शाययित्वा । स्वयंकृतेति—स्वयमेव नस्त्वन्येन कृतं रचितमनुमरणस्य सहसरणस्य मण्डनं भूषणं यथा तथाभूतया । त्वया—कान्तिमत्स्या । संनिधेयं—संनिधौ स्थातव्यम् । अहं अर्धपालः । बाह्यकक्षागतः—बहिः प्रकोष्ठस्थितः । प्रवेशयिष्ये—प्रविष्टो भविष्यामि । प्रपूर्वकविक्षधानोर्णि जन्तात्कर्मणि लृट् । पितरं—कामपालम् । उज्जीव्य—जीवयित्वा । तदभिरुचितेन—

आप (माताजी) राजाके संगोप निर्भय हो करके यह कहला दीजिये कि 'यही क्षत्रियोंका धर्म है कि बन्धु हो अथवा अवन्धु हो, जो भी दुष्ट कार्य करे उसे दण्ड देना चाहिये । महिलाओंका भी यह धर्म है कि उनका पति योग्य हो अथवा अयोग्य, उसकी मृत्युके पश्चात् उसीकी गतिका अनुगमन करें । अत एव मैं अपने पतिके साथ चित्ताग्निमें प्रवेश करूंगी । युवतियोंके लिये अत्यन्त इस पिछली विधि को करनेकी आप मुझे आज्ञा दें ।'

(१६) वह राजा ऐसे निवेदनपर अवश्य आज्ञा दे देगा । इसके अनन्तर सर्पसे दंशित पिताजीको अपने गृहमें ला करके परदेके अन्दर एकान्त स्थलमें कुशोंके आसनोपर सुला दूंगा । आप भी (माताजी) उस समय सती होनेवाले योग्य वेशको सजा करके उसी स्थलके समीपमें उपस्थित रहें । मैं भी उसी स्थलके बाहरी दरवाजेपर बैठा रहूंगा, आप मुझे भीतर करा लीजियेगा । तत्पश्चात् मैं पिताजीको जिला करके उनकी इच्छाके अनुसार जो उचित यत्न होगा सो करूंगा । वह पूर्णभद्र 'तथा' स्वीकार है ऐसा कह करके

इति । स 'तथा' इति दृष्टतरस्पूर्णमगमत् । अहं तु घोषणस्थाने चिञ्चावृक्षं घनतरविपुलशाखमारुह्य गूढतनुरतिप्रम् । आरूढश्च लोको यथायथमुच्चैः-स्थानानि । उच्चावचप्रलापाः प्रस्तुताः ।

(१७) तावन्मे पितरं तस्करमिव पञ्चाद्रुद्धभुजमुद्धुरध्वनिमहाजना-नुयातमानीय मदभ्याश एव स्थापयित्वा मातङ्गस्त्रिरघोषयत्—'एष मन्त्री कामपालो राज्यलोभाद्भर्तारं चण्डसिंहम्, युवराजं चण्डघोषं च विपान्नेनोपांशु हत्वा पुनर्देवोऽपि सिंहघोषः पूर्णयौवन इत्यमुष्मिन्पापमाचरिष्यन्विश्वासाद्ब्रह्मभूमौ पुनरमात्यं शिवनागमाहूय स्थूणमङ्गारवर्षं च

पितुरभिमतम् । इत्यन्तं मातरमुद्दिश्य पूर्णभद्रं प्रति अर्थपालवचनम् । स पूर्ण-भद्रः । अहं-अर्थपालः । घोषणस्थाने-यत्र डिण्डिमेन घोषणा क्रियते तत्र । चिञ्चा-वृक्षं-तिन्तिडीवृक्षम् । घनतरविपुलशाखम्-सान्द्रतरविशाखवितपम् । चिञ्चावृक्ष-विशेषणमेतत् । गूढतनुः-गुप्तशरीरः । लोकः-दर्शकजनः । उच्चावचप्रलापाः-नाना-विधालापाः । प्रस्तुता आरब्धाः ।

(१७) तावत्पुत्रदम्भ्यन्तरे । उद्धुरेति-उद्धुरः संकुलो ध्वनिः शब्दो यस्य सादृशो यो महाजनो जनसमूहस्तेनानुयातमनुसृतम् । मदभ्याशे-मत्समीपे । मातङ्गः-चण्डालः । त्रिः-त्रिवारम् । उपांशु-निर्जने । अमुष्मिन्-सिंहघोषे । विश्वा-सात्-विश्वासमास्थायेति हयबलोपे पंचमी । ब्रह्मभूमौ-निर्जनप्रदेशे । स्थूणोऽ-ङ्गारवर्षश्चेति द्वौ राजानुचरौ उपजप्य-भेदयित्वा । तैः शिवनागादिभिः । विवृत-

तत्क्षण ही प्रसन्न वदन होकर उस जगहसे चला गया । मैं गुप्त रीतिसे सौंपकी लकड़ एक विशाल तथा घनी झंखावाले तिन्तिडीवृक्षके ऊपर आ बैठा । इसी स्थानपर मेरे पिताके नेत्र निकालनेकी घोषणा की गयी थी । अनेक स्त्री-पुरुष यथायोग्य ऊँचे-ऊँचे स्थानोंपर बैठकर तमाशा देखनेके लिये एकत्र हो गये थे । नाना रूपोंमें नाना बातोंमें झुनाई देती थी ।

(१७) इसनेमें ही भौड़के साथ आगे-आगे मेरे पिता कामपालको जोरके समान पीछे हाथ करके बाँधे हुए बड़े बोलाइलके साथ (चण्डाल) बहोपर मेरे समीपमें ही ले आये और बहोपर पिताको खड़ाकर चण्डालोंने तीन बार जोरसे चिल्लाकर कहा— 'इस सचिव कामपालने राज्यके लोभसे राजा चण्डसिंह और उनके बड़े लड़के चण्डघोषको विषसे मिश्रित अन्न खिला करके मार डाला । अब इसने पूर्ण तरुणावस्थासे पारिव्यास महाराज सिंहघोषको मारनेका पापाचरण किया और विश्वास दिलाकर महाराजके मन्त्री शिवनाग तथा अनुचरण स्थूण अङ्गारवर्षका राजासे भेदभाव करा दिया और उन लोगोंसे

राजघषायोपजप्य तैः स्वामिभक्त्या विवृतगुह्यो 'राज्यकामुकस्यास्य ब्राह्मणस्यान्धतमसप्रवेशो न्याय्य' इति प्राह्विवाकवाक्यादस्युद्धरणाय नीयते । पुनरन्योऽपि यदि स्यादन्यायवृत्तिस्तमप्येवमेव यथार्हेण दण्डेन योजयिष्यति देवः' इति ।

(१८) श्रुत्वैतद्वृद्धकलकले महाजने पितुरङ्गे प्रदीप्तशिरसमाशीविषं व्यक्षिपम् । अहं च भीतो नामावप्लुत्य तत्रैव जनादनुलीनः क्रुद्धव्यालदष्टस्य तातस्य विहितजीवरक्षो विषं क्षणादस्तम्भयम् । अपतच्चैष भूमौ मृतकल्पः । प्रालपं च 'सत्यमिदं राजावमानिनं दैवो दण्ड एव स्पृशतीति ।

गुह्यः—प्रकाशितगुप्तरहस्यः । कामपालविशेषणमेतत् । राज्यकामुकस्य राज्यामिल्लाभिः । अन्धतमसप्रवेशः—अन्धतमसे घोरान्धकारे प्रवेशो मृत्युरित्यर्थः । न्याय्यः उचितः । प्राह्विवाकवाक्यात् । व्यवहारद्वन्द्वुरादेशात् । अस्युद्धरणाय नयनोत्पाटनाय । नीयते वक्ष्यभूमिमिति शेषः । अन्योऽपि—अपरोऽपि । अन्यायवृत्तिः—दुष्टाचारः । यथार्हेण—यथायोग्येन ।

(१८) वृद्धकलकले—आरब्धकोलाहले । प्रदीप्तशिरसं—उदीर्णफलम् । व्यक्षिपं विक्षिप्तवान् । भीतो नाम भीत इव । नामेत्यलीक सम्भावनायाम् । अवप्लुत्य—चिञ्चावृत्ताववरुद्ध । जनादनु—जनस्य पश्चात् लीनः गुप्तः । क्रुद्धव्यालदष्टस्य—कुपितसर्पमण्डितस्य । विहितेति—विहिता कृता जीवस्य प्राणस्य रक्षा येन सः । पृषः मत्पिता । मृतकल्पः—मृततुल्यः । प्रालपं—अकथयम् । सत्यमित्यादि—इदं वच्यमाणं वाक्यं सत्यं यथार्थयत्—दैवो देवपातितो दण्ड एव राजावमानिनं राजा-

एकान्तमे राजाके वधरूप गुप्त रहस्यको प्रकट कर दिया । परन्तु, उन दोनों स्वामिभक्तोंने इस बातको अस्वीकार कर दिया और इस रहस्यका मण्डाफोड़ भी कर दिया । राज्यामिल, यी इस ब्राह्मणको घोरान्धकारमें प्रवेश कराकर मार डाला जाय । यही उचित है । अतः न्यायाधीशके आदेशानुसार इसकी ओखें निकालनेके लिये हम लोग ले आये हैं । यदि भविष्यमें कोई भी ऐसा अपराध करेगा तो, वह भी इसी प्रकार राजदण्ड पावेगा ।

(१८) इस वृत्तको अवण करनेके पश्चात् ज्यों ही कोलाहल शुरू हुआ त्यों ही मैंने अपने पिता कामपालके शरीरपर विशाल फनवाले नागको गिरा दिया । उतरकर मैंने उन्हीं दर्शकोंकी सड़में क्रुद्ध नागके द्वारा दंशित पिताको अपने मन्त्रोपधिके प्रभावसे उसी क्षण स्तम्भित कर दिया—जिससे नागका विष चढ़ने न पावे । वे मेरे पिता पृथ्वीपर मृतकके तुल्य गिर पड़े वहाँ यह चर्चा (प्रलाप) भी मैंने प्रारम्भ कर दी कि, 'अवश्य इस कामपालने अपराध किया है और उसका प्रतिफल भी इसे ईश्वरने दे दिया ।' राजाने

यद्यमक्षिभ्यां विनावनिपेन विकीर्षितः, प्राणैरेव वियोजितो विधिना' इति । मदुक्तं च केचिदन्वमन्यन्त, अपरे पुनर्निन्दन्तुः । दर्वीकरस्तु तमपि चण्डालं दष्ट्वा रूढत्रासद्रुतलोकदत्तमार्गः प्राद्रवत् ।

(१६) अथ मदम्बा पूर्णभद्रबोधितार्था तादृशेऽपि व्यसने नातिबिह्वला कुलपरिजनानुयाता पद्मथामेव धीरमागत्य मत्पितुरुत्तमाङ्गमुत्सङ्गेन धारयन्त्यासित्वा राज्ञे समादिशत्—एष मे पतिस्तवापकर्ता न वेति दैवमेव जानाति । न मेऽनयास्ति चिन्तया फलम् । अस्य तु पाणिग्राहकस्य गतिमननुप्रपद्यमाना भवत्कुलं कलङ्कयेयम्' । अतोऽनुमन्तुमर्हसि भर्त्रा

पथ्यकारिणं जनं स्पृशतीति । अयं मन्त्री कामपालः अवनिपेन राज्ञा अक्षिभ्यां विना नेत्ररहितश्चिकीर्षितः कर्तुमिष्टः । विधिना दैवेन पुनः प्राणैरेव वियोजितः पृथक् कृतः । मदुक्तं पतन्मम वचनम् केचित्-कतिपये अन्वमन्यन्त-अनुमोदित-वन्तः । अपरे-केचन । दर्वीकरः सर्पः । दष्ट्वा दंशनं कृत्वा । रूढत्रासेति-रूढ उत्पन्नो यस्मासौ । भयं तेन द्रुतः पलायितो यो लोकस्तेन दत्तो मार्गो निर्गमनाय पन्था यस्य सः । प्राद्रवत् पलायिष्ट ।

(१९) पूर्णभद्रेति-पूर्णभद्रेण बोधितो ज्ञापितोऽर्थो विषयो यस्याः सा । तादृशे-तथाविधे दारुणे । व्यसने-विपदि । नातिबिह्वला-नातिभयाकुला । कुल-परिजनानुयाता-स्ववशीयसखीजनपरिवृता । धीरं-मन्दम् । उत्तमाङ्गं मस्तकम् । उत्सङ्गेन-क्रोडदेशेन । आसित्वा-उपविश्य । अपकर्ता-अपकारी फलं-प्रयोजनम् । पाणिग्राहकस्य-पत्युः । अननुप्रपद्यमाना-अनभिसरन्ती । भवत्कुलं-भवद्गोत्रम् । कलङ्कयेयं-मालिन्याङ्कितं कुर्याम् । पतत्कुलोत्पन्ना सती यदि मृतस्य पत्युरनुगमनं

तो, इसे नेत्रहीन बगानेकी आज्ञा दी थी, किन्तु, दैवने इसके प्राणोंको ही हर लिया ।' उपयुक्त मेरे कथनका कोई अनुमोदन करते थे और कोई-कोई इस कथनको निन्दा करते थे । उस भयङ्कर नागने चाण्डालको भी डस लिया और जब नागके डरसे भीड़ भागी तो, रास्ता पाकर वह नाग भी माग गया ।

(१९) तदनन्तर मेरी माता कान्तिमती जिन्हें पूर्णभद्रद्वारा सारा वृत्त ज्ञात हो चुका था, ऐसे कष्टके समयमें भी नहीं धक्काधारी (ब्याकुल न हुई) तथा अपने वंशके परिजनोंके साथ मन्द-मन्द पावोंसे आकर मेरे पिताके शिरको अपनी गोदमें धरकर बैठ गयीं । और राजाके समीप प्रार्थना भेजी कि, 'ये मेरे पति आपके अपकारी हैं अथवा नहीं, यह तो केवल परमेश्वर ही जानते हैं । इस बातकी विन्ता करनेसे मुझे कोई फल नहीं । यदि मैं अपने इस पाणिग्रहण करनेवाले पतिकी गतिका अनुसरण न करूंगी तो, मैं आपके

मह चिताधिरोहणाय माम्' इति । श्रुत्वा चैतत्प्रीतियुक्तः समादिक्षत्क्षि-
तीश्वरः—'क्रियतां कुलोचितः संस्कारः । उत्सवोत्तरं च पश्चिमं विधिसं-
स्कारभनुभवतु मे भगिनीपतिः' इति ।

(२०) चण्डाले तु मत्प्रतिषिद्धसकलमन्त्रवादिप्रयासे संस्थिते 'काम-
पालोऽपि कालंदष्ट एव' इति स्वभवनोपनयनममुष्य स्वमाहात्म्यप्रकाश-
नाय महीपतिरन्वमंस्त । आनीतश्च पिता मे विविक्तायां भूमौ दर्भशय्या-
मधिशाय्य स्थितोऽभूत् ।

(२१) अथ मदम्बा मरणमण्डनमनुष्ठाय सकरुणं सखीरामन्त्र्यं,
मुहुरभ्रिप्रणम्य भवनदेवता यत्ननिवारितपरिजनाक्रन्दिता पितुर्मे शयन-

न करिष्यामि तर्हि ऐहिकसुखासक्ता पातिव्रत्योचितं नानुष्ठितवतीति जना मां
निन्दिष्यन्तीति भावः । अनुमन्तुं अनुज्ञातुम् । उत्सवोत्तरं-उत्सवप्रधानम् । पश्चि-
मम्-अन्त्यम् । विधिसंस्कारम्-अन्येष्टिपद्धत्युक्तदाहक्रियाम् ।

(२२) चण्डाले-पूर्वमेव सर्पदंष्ट्रे घोषणाकारिणि । मत्प्रतिषिद्धेति-मयाऽ-
र्थपालेन प्रतिषिद्धो रुद्धः सकलानां मन्त्रवादिनां गारुडिकानां प्रयासो विषापहर-
णप्रयत्नो यस्मिन्-तथाभूते । संस्थिते-मृते सति । अमुष्य-कामपालस्य । स्वमा-
हात्म्यप्रकाशनाय-स्वीकीयोदारताप्रकटनार्थम् । अन्वमंस्त-अनुमोदितवान् ।

(२३) मरणमण्डनं-मृत्युकालोचितभूषणम् । सखीः-सहचरीः । भवनदेवताः-
गृहदेवताः । अभिप्रणम्येत्यस्य कर्म । यत्ननिवारितेति यत्नेन निवारितं परिजनस्य
स्वजनवर्गस्याक्रन्दितं विलापो यया सा । वैनतेयतां गृह्यताम् । गतेन-प्राप्तेन-

कुलको कलङ्कित करनेवाली कहलाऊँगी । अतएव आप पतिके साथ चितामें अधिरोहण
करनेकी मुझे अनुमति देने योग्य है ।' इन बातोंको सुनकर राजाने प्रेमपूर्वक आदेश दिया
कि, 'वंशके अनुकूल संस्कार करिये और उत्सव मनानेके अनन्तर कहा कि, मेरी बहिनके
पतिके अन्तिम संस्कार विधिसे हो ।'

(२०) मुझे छोड़कर और सभी मन्त्रशास्त्रियोंने उस दंशित चाण्डालकी झाड़ू फूँक
की, किन्तु, वह सब व्यर्थ सिद्ध हुई । 'कामपालको भी कालने ही डस लिया है' ऐसा
ज्ञानकर राजाने अपनी उदारता दिखानेके लिये कामपालको घर ले जानेकी अनुमति दे
दी । लोगोंने मेरे पिताको लाकर पुरान्त पृथ्वीतलपर कुशाकी शय्यापर लिटा दिया ।

(२१) तदनन्तर मेरी माता काम्तिमतीने मृत्युकालका वेप रचकर करुणायुक्त होकर
सहचरीवर्गोंको बुलाया । भवनदेवताको बार-बार प्रणाम किया । यत्नके साथ अपनी

स्थानमेकाकिनी प्राविशत् । तत्र च पूर्वमेव पूर्णभद्रोपस्थापितेन च मया
वैनतेयतां गतेन निर्विषीकृतं भर्तारमैक्षत । हृष्टतमा पत्युः पादयोः
पर्यश्रुमुखी प्रणिपत्य मां च मुहुर्मुहुः प्रस्तुतस्तनी परिष्वज्य सहर्षबाष्प-
गद्गदमगदत्—‘पुत्र, योऽसि जातमात्रः पापया मया परित्यक्तः, स
किमर्थमेवं मामतिनिर्घृणामनुगृह्णासि । अथवैष निरपराध एव ते जन-
यिता । युक्तमस्य प्रत्यानयनमन्तकाननात् । क्रूरा स्त्रालु तारावली या
त्वामुपलभ्यापि तत्त्वतः कुबेरादसमर्थं मह्यमर्पितवती देव्यै वसुमत्यै
सैव वा सदृशकारिणी । नहि तादृशाद्भाग्यराशेर्विना मादृशो जनोऽल्पपु-
ण्यस्तवार्हति कलप्रलापामृतानि कर्णाभ्यां पातुम् । एहि, परिष्वजस्व’ इति

गान्धविद्यायां कुशलेनेत्यर्थः । निर्विषीकृतं विपश्चन्यम् । पर्यश्रुमुखी परिगतमश्रु
नयनजलं यत्र तादृशं मुखं यस्याः सा । प्रणिपत्येत्यस्य पत्युः पादयोरित्यनेन
सम्बन्धः । प्रस्तुतस्तनी चरत्पयोधरा । सहर्षेति—हर्षेणानन्देन सह यद्बाष्पमश्रु
तेन गद्गदम् । जातमात्रः उत्पन्न एव । किमर्थं कथम् । एवं पुतेन प्रकारेण पत्युः
प्राणदानेनेति भावः । अतिनिर्घृणाम् अतिनिष्कृणाम् । जनयिता पिता काम-
पालः । युक्तमुचितम् । अस्य पितुः । अन्तकाननात् मृत्युमुक्तात् । क्रूरा निर्दया ।
उपलभ्य—ज्ञात्वा । तत्त्वतः—याथार्थ्येन । कुबेरादिति—कुबेरेणैवार्थपालस्य जन्म-
वृत्तान्तः प्रकाशित आसीदिति भावः । असमर्थ—अदत्त्वा । सैव—तारावत्येव ।
सदृशकारिणी—उचितविधात्री । तादृशात्—वसुमतीरूपात् । भाग्यराशोः—प्रचुर-
सौभाग्यशालिजनात् । विनायोगे पञ्चमी । अल्पपुण्यः—अल्पं पुण्यं यस्यासीत् ।
कलप्रलापेति—कलोऽप्यक्तमधुरो यः प्रलापो भाषणं तदेवामृतं सुधा तानि । पातुं—

सहचारियोंके बिलापको रोक । मेरे पिताके शयनगृहमें प्रवेश किया । वहाँपर मैंने
पहलेसे ही पूर्णभद्रके प्रदन्धसे गान्धविद्याद्वारा पिताको विपरहित बना दिया । उन
पिताजी के उन्होंने दर्शन किये । इषित होकर उन्होंने आँखोंमें आँसू भरकर अपने
पतिके पैर पड़े । स्त्रियोंसे दूध टपकती हुई (मेरी माता) मेरा बार-बार आलिङ्गन
करके तथा ह्वायुओंसे गद्गद होकर बोलीं—‘हे पुत्र ! तুম क्यों अति निष्कृण्णा
करनेवाली मुझपर दया करते हो ? क्योंकि मुझ पापिनीने तो, तुम्हें उत्पन्न होते ही
परित्याग दिया था । अथवा तुम्हारा पिता कामपाल निरपराधी है । इनको कालके
मुखसे बचा लेना योग्य ही है । तारावली यक्षिणी भी बड़ी निठुर है । जिसने मगवान्
कुबेरके द्वारा तुम्हारा पूर्ण परिचय पाकर भी मुझे समर्पित न किया । अतिल, देवी
वसुमतीको समर्पण किया जो उसीके समान योग्य धात्री हैं । विना ऐसी भाग्य-

भूयोभूयः शिरसि जिघ्रन्त्यङ्कमारोपयन्ती, तारावलीं गर्हयन्त्यालिङ्गयन्त्य-
श्रुभिरभिषिञ्चती चोत्कम्पिताङ्गयष्टिरन्यादृशीव क्षणमजनिष्ट ।

(२२) जनयितापिमे नरकादिव स्वर्गम्, तादृशाद् व्यसनात्तथाभूत-
मभ्युदयमारूढः पूर्णभट्टेण विस्तरेण यथावृत्तान्तमावेदितो भगवतो मघ-
वतोऽपि भाग्यवन्तमात्मानमजीगणत् । मनागिव च मत्संबन्धमाख्याय
हर्षविस्मितात्मनोः पित्रोरकथयम्—‘आज्ञापयतं काद्य नः प्रतिपत्तिः’
इति । पिता मे प्रात्रवीत्—‘वत्स, गृहमेवेदमस्मदीयमतिविशालप्राकार-

श्रोतुमिच्छयः । जिघ्रन्ती-घ्राणं कुर्वती । अङ्कमारोपयन्ती-अर्थपालं उरसङ्गे समुप-
वेशयन्ती । गर्हयन्ती-निन्दन्ती । अभिषिञ्चती-आर्द्राकुर्वती मामिति-शेषः ।
उत्कम्पितेति-उत्कम्पिता जातोत्कम्पा अङ्गयष्टिः शरीरलता यस्याः सा । अन्या-
दृशी-अन्याकारा । क्षणं-मुहुर्त्तं व्याप्य । अजनिष्ट-जाता ।

(२२) नरकादिव स्वर्गमिति-यथा कश्चिन्नरकास्वर्गमारोहति तथा मे पिता
कामपालोऽपि । तादृशात्-नरकसदृशात् । व्यसनात्-नेत्रोत्पादनरूपाद् दुःखात् ।
तथाभूतं-तादृशं पुनर्जीवनपुनर्प्राप्तिरूपम् । अभ्युदयमभ्युन्नतिम् । आरूढः-प्राप्तः
सन् । यथावृत्तान्तं-वृत्तान्तमनतिक्रम्य-यथायथरूपेणेत्यर्थः । आवेदितः-कथितः ।
मघवतः-इन्द्रात् । मनाक्-स्वल्पम् । मत्संबन्धं-स्वविषयम् । हर्षेति-हर्षेणानन्देन
विस्मित आश्चर्यान्वित आत्मा यथोस्तादृशयोः । पित्रोः-मातापित्रोः समीपे इति
शेषः । आज्ञापयतं युवामिति योज्यम् । का-कीदृशी । नोऽस्माकम् । प्रतिपत्तिः-
इतिकर्त्तव्यता । अतिविशालेति-अतिविशालोऽतिविस्तीर्णः प्राकारवलयः प्राचीर-

शालिनीके मेरे समान अल्प पुण्यवाले व्यक्ति तुम्हारे अन्यक्त मधुर माषणरूपी
सुधाको कर्णोंद्वारा पान नहीं कर सकते हैं । यहाँ आओ आलिङ्गन दो । इस प्रकारसे
उन्होंने पुनः पुनः मेरे शिरको सूँघते हुए मुझे गोदमें बिठाया । तारावलीकी निन्दा करते
हुए मेरा आलिङ्गन किया । आशुभोले मुझे भिगाया । शरीर को कंपाते हुए क्षणभर अपूर्व
आकृति दर्शायी ।

(२२) पूर्णमद्रके द्वारा मेरे पिताने, सम्पूर्ण विस्तृत वृत्तको ज्ञातकर अपनेको उस
कष्टसे रहित पाकर अपूर्व अभ्युदयकी प्राप्तिका अनुभव किया । जैसे नरकसे छूटकर
उन्होंने स्वर्गका आनन्द प्राप्त किया हो] वे अपनेको भगवान् इन्द्रसे अधिक भाग्यशाली
मानने लगे । थोड़ासा अपना समाचार सुनाकर मैंने हर्ष और आश्चर्यके साथ अपने
जननी-जनकसे कहा—‘आशा दीजिये कि, अब मेरा क्या कर्त्तव्य है ।’ मेरे पिताने कहा-
हे वत्स ! यहाँपर मेरा अत्यन्त विशाल भित्तिवलयवाला (चहारदीवारीसे विरा) गृह है

बलयमक्षय्यायुधस्थानम् । अलङ्घ्यतमा च गुप्तिः । उपकृताश्च मयाति-
बहवः सन्ति सामन्ताः । प्रकृतयश्च भूयस्यो न मे व्यसनमनुरुध्यन्ते ।
सुभटानां चानेकसहस्रमस्त्येव ससुहृत्पुत्रदारम् । अतोऽत्रैव कतिपयान्य-
हानि स्थित्वा बाह्याभ्यन्तरङ्गान्कोपानुत्पादयिष्यामः । कुपितांश्च संगृह्य
प्रोत्साह्यास्य प्रकृत्यमित्रानुत्थाप्य सहजांश्च द्विषः, दुर्दान्तमेनमुच्छेत्स्यामः'
इति । 'को दोषः, तथास्तु' इति तातस्य मतमन्वमंसि ।

(२३) तथास्मासु प्रतिविधाय तिष्ठत्सु राजापि विज्ञापितोदन्तो

मण्डलं यस्य तत् । अलङ्घ्येति—अलङ्घ्याणामपरिमितानामायुधानामस्त्राणां स्थानं
पान्नाम् । विशेषणद्वयं गृहस्य । अलङ्घ्यतमा—अतिशयेनानतिक्रमणीया परेरिति शेषः ।
गुप्तिः रक्षा भूगृहं वा । उपकृताः कृतोपकाराः । सामन्ताः अधीनवृत्तयः । प्रकृ-
तयः—प्रजाः । भूयस्योऽस्त्येवाः । व्यसनमनिष्टम् । अनुरुध्यन्ते—अनुमन्यन्ते । ममा-
विष्टं नेष्यन्तीत्यर्थः । सुभटानां सुयोद्धृणाम् । ससुहृत्पुत्रदारं स्वस्वमित्रपुत्रकुटुम्बा-
दिसहितम् । अत्रैव—अस्मद्गृह एव । बाह्याभ्यन्तेति—बाह्यान् बहिरङ्गान् प्रकृति-
सम्बन्धिनः तथा अभ्यन्तरङ्गान् अमाध्यादिसम्बन्धिनः कोपान् क्रोधान् । संगृह्य-
बधमान्नीय । प्रोत्साह्य घनमानादिना प्रोत्साहितान् कृत्वा । अस्य सिंहघोषस्य ।
प्रकृत्यमित्रान्—प्राकृतकान् । सहजान् द्विषः—सहजशत्रून् । उत्थाप्य—तद्विरोधाय
प्रोत्साह्य । दुर्दान्तं—दुर्बलं दुर्विनीतं वा । पुनं सिंहघोषम् । उच्छेत्स्यामः—समूल-
मुच्छूलयिष्यामः । मतमभिप्रेतम् । अन्वमंसि—अनुमोदितवान् ।

(२३) तथा तेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण । प्रतिविधाय—प्रतिविधानं कृत्वा । राजा—
सिंहघोषः । विज्ञापितोदन्तः—विदितवार्त्तः । जातानुतापः—कृतानुशोचनः । पार-

भोर नाश्च न होनेवाले शस्त्रोंके रखनेका भी स्थान है । अलङ्घनीय रक्षागृह (तहखाने)
है । मेरेद्वारा उपकृत अनेकों सामन्तगण हैं । असंख्य प्रजावर्ग हैं जो मेरे दुःखको नहीं
सहन कर सकते हैं । कई हजार योद्धा हैं जो अपने मित्र-स्त्री-पुत्रादिकों सहित (मेरी
ओर) । हैं अतः इसी जगह कुछ दिनों रहकर बहिरङ्ग तथा अन्तरङ्ग व्यक्तियोंमें बैर
कराऊँगा । और वैरियोंको (क्रोधी व्यक्तियोंको) एकत्र कर उन सबको प्रोत्साहन
दूँगा । फिर इस राजा सिंहघोषके प्रकृत शत्रु तथा सहज वैरियोंको उभाड़ करके इस
दुर्विनीत राजाको नष्ट करा दूँगा, 'क्या दोष है स्वीकार है' । ऐसा कहकर मैंने पिताकी
पार्श्वोंको अनुमोदन किया ।

(२३) जब हम लोगोंने ऐसा प्रतिविधान रचा और स्थिर हुए । तब राजा सिंहघोषने
इन सब वृत्तान्तोंको ज्ञात करके अत्यन्त शोक प्रकट किया । और उसने पारिव्राजिक

जातानुतापः पारम्यामिकान्प्रयोगान्प्रायः प्रायुक्क । ते चास्माभिः प्रत्यहम-
हन्यन्त । अस्मिन्नेवावकाशे पूर्णभद्रमुखाच्च राज्ञः शय्यास्थानमवगम्य
तदैव स्वोदवसितभित्तिकोणादारभ्यारगास्येन सुरङ्गामकार्षम् । गता च
सा भूमिस्वर्गकल्पमनल्पकन्यकाजनं कमप्युद्देशम् । अव्यथिष्ट च दृष्ट्वैव
स मा नारीजनः ।

(२४) तत्र काचिदिन्दुकलेव स्वलावण्येन रसातलान्धकारं निहु-
वाना, विग्रहिणीव देवी विश्वभरा, हरगृहिणीवासुरविजयायावतीर्णा, पाता-
लमागता गृहिणीव भगवतः कुसुमधन्वनः, राजलक्ष्मीरिवानेकदुर्नृपदर्श-

ग्रामिकान्-प्रयोगान्-परग्रामे परराष्ट्रे भवान् सैन्यादिप्रेषणेन नानाविधविनाशोपा-
यान् प्रायः बाहुस्येन । प्रायुक्तं-प्रयुक्तवान् । ते-प्रयोगाः-सैन्यादय-इत्यर्थः ।
अहन्यन्त-हताः । अवकाशे-अवसरे । राज्ञः-सिंहघोषस्य । स्वोदवसिते स्वस्य
उदवसितं वासगृहं तस्य भित्तिकोणात् कुड्यैकदेशात् । उरगास्येन-सर्पमुखा-
कारास्त्रविशेषेण सुरङ्गां विलम् । सा सुरङ्गा । भूमिस्वर्गकल्पं भूस्वर्गतुल्यम् ।
अनल्पकन्यकाजनं=बहुकन्याजनभयम् । अनल्पः कन्यकाजनो यत्रेति विग्रहः ।
उद्देशमित्यस्य विशेषणद्वयम् । उद्देशं प्रदेशम् । अव्यथिष्ट भयादिना पीडितोऽभवत् ।

(२४) तत्र नारीजनमध्ये । इन्दुकला-चन्द्रलेखा । रसातलान्धकारं पाताल-
स्थानान्तम् । निहुवाना-अपसारयन्ती । विग्रहिणी-भूर्तिमती । विश्वभरा-पृथ्वी ।
हरगृहिणी-पार्वती । कुसुमधन्वनः-गृहणी-कामस्य पत्नी रतिरित्यर्थः । राज-
लक्ष्मीः-राजप्रीतिः । अनेकेति-अनेकेषां दुर्नृपाणां दुष्टराज्ञां । दर्शनमवलोकनं परिह-

प्रयोग—शत्रु नगरमें सेना आदि भेज करके शत्रुनाश कराना-बहुलप्राप्ते आरम्भ किया ।
वे पारिग्रामिक प्रयोग हम लोगोंके द्वारा नित्य नष्ट कर दिये जाते थे । इसी बीचमें हम
लोगोंने पूर्णभद्रके मुखसे राजा सिंहघोषके शयन स्थानका पता पा लिया । और उसी
कालमें अपने घरकी दीवालके कोनेसे एक उरगारस्य (कुदालीकी तरह) अस्त्रसे सुरङ्ग
खोदना प्रारम्भ कर दिया । सुरङ्ग खोदते हुए हम उस स्थानपर प्रविष्ट हुए जहाँपर
अनेकों कन्याओंसे परिपूर्ण पृथिवीका स्वर्गके तुल्य प्रदेश था । वे सब रमणियां हमें देखते
ही भयसे पीडित हो गयीं ।

(२४) उस देशमें कोई एक रमणी थी जो अपने लावण्यसे पातालके अन्धकारकी
चन्द्रलेखाके समान, अपसरण करनेवाली थी । साक्षात् भूर्तिमती पृथिवीके समान थी ।
दैत्याँके जीतनेके लिए उत्पन्न साक्षात् पार्वतीके तुल्य थी । पातालमें आई हुई मगवान्
कामदेवकी पत्नीके समान थी । अनेकों दुश्चरित्र राजाओंके दर्शनको न प्राप्त करूं इसीसे

नपरिहाराय महीविवरं प्रविष्टा, निष्टप्तकनकपुत्रिकेवावदातकान्तिः कन्य-
का, चन्दनलतेव मलयमारुतेन, महर्शनेनोदकम्पत । तथाभूते च तस्मि-
न्नङ्गनासमाजे, कुसुमितेव काशयष्टिः, पाण्डुशिरसिजा स्थविरा काचिच्चर-
णयोर्मै निपत्य त्रासदीनमब्रुत—‘दीयतामभयदानमस्मा अनन्यशरणाय
स्त्रीजनाय । किमसि देवकुमारो दनुजयुद्धतृष्णया रसातलं विविक्षुः ।
आज्ञापय कोऽसि कस्य हेतोरागतोऽसि’ इति ।

(२५) सा तु मया प्रत्यवादि—‘सुदत्यः, मास्म भवत्यो भैषुः । अ-
हमस्मि द्विजातिवृषात्कामपालाद्देव्यां कान्तिमत्यामुत्पन्नोऽर्थपालो नाम ।

तुम् । महीविवरं—पातालम् । निष्टप्तेति—निष्टप्तं गलितं यत्कनकं सुवर्णं तेन निर्मिता
पुत्तलिका । अवदातकान्तिः—गौरश्रुतिः । चन्दनलतेव मलयमारुतेन—मलयवायुना
यथा चन्दनलतिका कम्पिता भवति तद्वदित्यर्थः । तथाभूते—त्रासादिना कम्पमाने ।
अङ्गनासमाजे—नारीसमुदाये कुसुमिता—सजातपुष्पोद्भूता । काशयष्टिः—शरलतिका ।
पाण्डुशिरसिजा—शुभ्रकेशी । स्थविरा वृद्धा । त्रासदीनं—सभयकरणं यथा तथा ।
अस्मे अनन्यशरणाय—नास्ति अन्यः शरणं यस्य तस्मै—स्वदेकशरणायेत्यर्थः । देव-
कुमारः—देवपुत्रः कार्तिकेयो वा । दनुजयुद्धतृष्णया—असुरैः सह युद्धाभिलाषेण ।
आज्ञापय—कथय । कस्य हेतोः—किमर्थम् ।

(२५) सा वृद्धा । मया—अर्थपालेन । प्रत्यवादि—प्रत्युक्ता । सुदत्यः क्षोभ-
नदन्ताः सम्बोधनमेतत् । मास्मभैषुः भयं माकार्युः । भवत्यः यूयम् । द्विजाति-

मानो, पृथिवीके विवर (सुराख) में प्रविष्टा राजलक्ष्मीकी मूर्तिके तुल्य थी । अग्निमें
तपायी हुई सुवर्णकी पुतलीके समान उज्ज्वल कान्तिवाली थी । उपर्युक्त वेषधारिणी
रमणी इमें देख करके ऐसी कौपने लगी जैसी चन्दनकी लता मलयचलके पवनके
झकोरोंसे कौपने लगती है । वह नारीमण्डल भी इमें देखकर उसीके समान भयान्वित हो
गया । ऐसी स्थिति होनेपर एक वृद्धाने, जिसके बाल सफेद हो गये थे और जिसकी
आकृति पुष्पित काशयष्टिके समान थी, मेरे चरणोंमें पड़कर भययुक्त होकर कहा—‘दे
देव ! इन स्त्रीजनोंके केवल आप ही आश्रयदाता हैं (अनन्यशरणवाली—हम सब हैं)
अतः आप इमें अभयदान दें । क्या आप देवपुत्र कार्तिकेय हैं और असुरोंकी जीतनेकी
अभिलाषासे पातालमें प्रविष्ट होना चाहते हैं । आशा दें, कौन हैं ? किस निमित्त यहाँ
आगमन हुआ ?’

(२५) मैंने (अर्थपालने) उत्तरमें उससे कहा—‘दे सुदति ! (सुन्दर दातोंवाली)
वृद्धे ! आप भय न करें । मैं ब्राह्मणोंमें उत्तम कामपालके योग द्वारा कान्तिमती देवीके

सत्यर्थे निजगृहान् नृपगृहं सुरङ्गयोपसरन्निहान्तरे वो दृष्टवान् । कथयत काः स्थ-यूयम् । कथमिह निवसथ' इति प्रात्रवम् । सोदञ्जलिरुदीरित-वती—'भर्तृदारक, भाग्यवत्यो वयम्, यास्त्वामेभिरेव चक्षुर्मिरनघम-द्राक्ष्म । श्रूयताम् । यस्तव मातामहश्चण्डसिंहः, तेनास्यां देव्यां लीला-वत्यां चण्डघोषः कान्तिमतीत्यपत्यद्वयमुदपादि । चण्डघोषस्तु युवराजोऽ-त्यासङ्गादङ्गनासु राजयक्ष्मणा सुरक्षयमगादन्तर्वत्न्यां देव्यामाचारव-त्याम् । अमुया चेयं मणिकर्णिका नाम कन्या प्रसूता । अथ प्रसववेद-नया मुक्तजीविताचारवती पत्युरन्तिकमगमत् ।

(२६) अथ देवश्चण्डसिंहो मामाहूयोपह्वरे समाज्ञापयत्—'ऋद्धि-

वृषात्-आज्ञापयेद्वात् । सत्यर्थे-अर्थे प्रयोजने सति = उपस्थिते । सुरङ्गया-विल-मार्गेण । उपसरन्-गच्छन् । अन्तरे मध्ये । वो युष्मान् । स्थ-भवथ । सा वृद्धा । भर्तृदारक-स्वामिकुमार । याः वयम् । अनघं निष्पापम् । अद्राक्ष्म-दृष्टव्यः । देव्यां महिष्याम् । अपत्यद्वयं-सन्ततियुगलम् । उदपादि-जनितम् । अङ्गनासु कामिनीषु अत्यासङ्गात् अत्यासक्तेः कारणात् । राजयक्ष्मणा-रोगविशेषेण । सुर-क्षयं-देवपुरं स्वर्गमिति यावत् । अन्तर्वत्न्यां-गर्भवत्याम् । देव्यामाचारवत्यां-आचारवत्याख्यायां देव्याम् । अमुया-आचारवत्या । इयं-पुरो दृश्यमाना । मुक्त-जीविता-व्यक्तप्राणा । पत्युरन्तिकं पतिसमीपं स्वर्गमिति भावः ।

(२६) अथ-आचारवतीमरणानन्तरम् । मां वृद्धामित्यर्थः । उपह्वरे-रहसि ।

गर्भसे उद्भूत अर्धपाल नामकं कुमारं । किसी प्रयोजनके हेतु सुरङ्गके द्वारा अपने घरसे राजमन्दिरमें जा रहा हूँ रास्तेमें आपको देखा है । आप लोग बतायें कि, आप सब कौन हैं और क्यों यहाँ रहती हैं ? इस बातपर वृद्धाने अञ्जलि बांधकर हमसे निवेदन किया—'हे स्वामिपुत्र ! हम सब भाग्यशालीनी हैं जो इन्हीं आखोंके द्वारा आप ऐसे निष्कलङ्कित कुमारका दर्शन कर रही हैं । सुनिये ! जो आपके नाना चण्डसिंह नामवाले थे, उन्होंने इस लीलावती देवीके द्वारा दो सन्तानें उत्पन्न कीं—एक पुत्र चण्डघोष तथा दूसरी कन्या कान्तिमती । चण्डघोषने युवराजपद प्राप्त किया और अनेकों नारियोंके साथ रमणकर राजयक्ष्म रोगसे पीड़ित हो गया । तथा इसी कारणसे यह अपनी पत्नी आचारवतीकी गर्भवती छोड़कर स्वर्गवासी हो गया । उसी आचारवती देवीने इस मणि-कर्णिका कन्या को उत्पन्न किया है । और प्रसववेदनाके न सह सकनेके कारण वह आचारवती भी मुक्तजीवित होकर अपने पतिके समीप स्वर्गको चली गयी ।

(२६) तत्पश्चात् (आचारवतीके स्वर्गगमनके अनन्तर) राजा चण्डसिंहने मुझ

मतिः, कन्यकेयं कल्याणलक्षणा । तामिमां मालवेन्द्रनन्दनाय दर्पसाराय विधिबद्धव्यतिवा दित्सामि । विभेमि च कान्तिमतीवृत्तान्तादारभ्य कन्य-
कानां प्रकाशावस्थापनात् । अत इयमरातिव्यसनाय कारितेः महति भूमि-
गृहे कृत्रिमशैलगर्भोत्कीर्णनानामण्डपप्रेक्षागृहे प्रचुरपरिवर्हया भवत्या
संवर्ध्यताम् । अस्त्यत्र भोग्यवस्तु वर्षशतेनाप्यक्षय्यम् इति । स तथो-
क्त्वा निजवासगृहस्य द्व्यङ्गुलमित्तार्थपादं किङ्कुविस्कम्भमुद्घृत्य तेनैव
द्वारेण स्थानमिदमस्मानवीविशत् । इह च नो वसन्तीनां द्वादशसमाः

ऋद्धिमतीति वृद्धाया नाम । कल्याणलक्षणा—शोभनावयवा । इमां कन्याम् ।
विधिवत्—यथाविधि । वर्धयित्वा—परिपालय । दित्सामि—दानुमिच्छामि । विभेमि-
काङ्क्षे । कान्तिमती वृत्तान्तादारभ्य—यदैव कान्तिमत्याः गुप्तरूपेण कामपाङ्कससर्गा-
स्पृशोत्पत्तिर्जाता तस्मादेव दिनादित्यर्थः । प्रकाशावस्थापनात्—प्रकाशं सर्वजनस-
मक्षं यदवस्थापनं संस्थापनं संरक्षणमिति यावत् तस्मात्—विभेमीति भीत्यर्थानां
भयहेतुरिति पञ्चमी । इयं—कन्या । अरातिव्यसनाय—अरातिभ्यः शत्रुभ्यो यद् व्य-
सनं विषयं तदर्थं—तस्मिन्निवारयितुमित्यर्थः । कारिते—निर्मापिते । महति—विशाले भूमि-
गृहे—भूतलान्तर्गते । कृत्रिममिति—कृत्रिमो रचितो यः शैलः पर्वतस्तस्य गर्भे मध्ये
उत्कीर्णानि विन्यस्तानि नानाविधानि मण्डपानि प्रेक्षागृहाणि नर्तनशाला यत्र
तस्मिन् । प्रचुरपरिवर्हया—प्रभूतपरिच्छदया । भवत्या—वृद्धयेत्यर्थः । संवर्धयताम्
पालयताम् इयं कन्यकेति शेषः । अत्र—भूमिगृहे । भोग्यवस्तु—स्वाध्यायपरिषेयादिकम् ।
अच्छयं—संयानर्हम् । स चण्डघोषः द्व्यङ्गुलमित्तौ अङ्गुलिद्वयपरिमितकुक्षये । अर्धपाद-
पापाणनिर्मितपिधानम् । किङ्कुविस्कम्भं—वितस्तिमात्रपरिणाहम् । उद्घृत्य—उत्पादय ।

वृद्धाको एकान्तमें जुलाकर कहा—‘हे वृद्धे ! (ऋद्धिमति !) इस पुत्रीमें सभी लक्ष्य
अच्छे पड़े हुए हैं । अत एव इसका यथाविधि पालन-पोषणकर मालवाधिपतिके राजकुमार
दर्पसारको इसे समर्पण करनेकी इच्छा करता हूँ । कान्तिमतीके दुर्बृत्तान्तको ज्ञात करके
(उसी कालसे) बाह्यिकाओंको प्रकाशरूपेण बाहर रखनेमें मुझे डर लगता है । इस हेतुसे
शत्रुगणोंके भयसे मेरेद्वारा बनाया हुआ अत्यन्त विशाल भूमिगृह (भूतलान्तर्गह) है ।
उस भूमिगृहके ऊपर एक बनावटी पर्वत है उस पर्वतको खोद करके उस गृहमें जाना
होता है वहाँपर नाना प्रकारके मण्डपगृह और नाचघर देखने योग्य बने हुए हैं । वहाँ
पर सपरिहार रहकर इस कुमारीका पालन आप उचित रीतिसे करें । वहाँपर भोग्य वस्तुएँ
इतनी प्रचुरमात्रामें रखी हैं कि वे सौ वर्षों तक भी प्रयोगमें जानेसे समाप्त नहीं हो सकती
हैं ।’ ऐसा कहकर उस राजाने अपने वासगृहसे दो अंगुली दूरीपर बनी एक दीवालपरसे

समत्ययुः । इयं च वत्सा तरुणीभूता । न चाद्यापि स्मरति राजा । काम-
मियं पितामहेन दर्पसाराय संकल्पिता । त्वदम्बया कान्तिमत्या चैयं
गर्भस्थैव द्यूतजिता स्वमात्रा तवैव जायात्वेन समकल्प्यत । 'तदत्र प्राप्त-
रूपं चिन्त्यतां कुमारेणैव' इति ।

(२७) तां पुनरवोचम्—'अद्यैव राजगृहे किमपि कार्यं साधयित्वा
प्रतिनिवृत्तो युष्मासु यथाहं प्रतिपत्स्ये' इति । तेनैव दीपदर्शितविलपथेन
गत्वा स्थितेऽर्धरात्रे तदर्धपादं प्रत्युद्भृत्य वासगृहं प्रविष्टो विश्रब्धसुप्तं सिंह-

अवीविशत्-प्रवेशयाभास । इह भूमिगृहे । नः-अस्माकम् । वसन्तीनां-वासं कुर्व-
तीनाम् । द्वादशसभाः द्वादशवर्षाणि । समत्ययुः-समतीताः । सम् अति पूर्वक
याधातोलोकि रूपम् । इयं च वत्सा-मणिकर्णिका तरुणीभूता-यौवनमधिगता ।
राजा-सिंहद्योषः । कामं यथेच्छम् । इयं-मणिकर्णिका । पितामहेन-चण्डसिंहेन ।
संकल्पिता-दातुमिष्टा । इयं कन्या । गर्भस्था-गर्भे वर्तमाना । द्यूतजिता द्यूतलब्धा ।
स्वमात्रा-निजजनन्या-आचारवश्येति यावत् । तवैव-अर्थपालस्यैव । जायात्वेन
पत्नीत्वेन । समकल्प्यत-संकल्पिता । तत्-तस्मात्कारणात् । अत्रास्मिन् विषये ।
प्राप्तरूपं-युक्तियुक्तम् । कुमारेण-भवता ।

(२७) तां-वृद्धाम् । साधयित्वा-सम्पाद्य । यथाहं-यथायोग्यम् । प्रतिप-
त्स्ये-विधास्यामि । दीपप्रदर्शितविलपथेन-दीपालोकप्रदर्शितसुरङ्गामार्गेण । अर्ध-
पादं-पाषाणरचितपिधानम् । प्रत्युद्भृत्य उद्घाट्य । वासगृहं-राजभवनम् ।
विश्रब्धसुप्तं-विश्वासपूर्वकं निद्रितम् । जीवग्राहं-जीवं गृहीत्वा इति जीवग्राहम्-

एक नीता मोटा पत्थर हटा दिया और उसी मार्गसे हमें यहाँपर प्रवेशित करा दिया । यहाँ
हम लोगोंको रहते बारह बरस बीत गये । यह कुमारी भी युवती हो गयी । परन्तु, वह
अभीतक याद नहीं करता अर्थात् हमलोगोंकी खोज खबरतक नहीं लेता है । इस मणि-
कर्णिकाके पितामहने तो इसे दर्पसारको देनेका संकल्प किया था । लेकिन जब यह
कुमारी माताके गर्भमें ही थी उसी समयमें आपकी माता कान्तिमतीने आपके साथ
विवाह करनेके लिए इसे जुएमें जीत लिया था । अब इस निषयमें जो भी विचार आपके
हों वैसा करें ।'

(२७) मैंने उस बुढ़ियासे फिर कहा—'आज ही राजभवनमें जाकर कुछ कामकर
जो भी यथायोग्य व्यवहार होगा वह आप लोगोंके साथ बरतूंगा । उसी दीप-दर्शित
सुरङ्गके मार्गसे जाकर मैंने आधी रातमें उस पत्थरके ढक्कनको खोल लिया और राजाके
वासगृहमें घुस गया । यहाँपर निश्चय रीतिसे सोते हुए राजा सिंहद्योषको जीते जी

घोषं जीवप्राहमप्रहीषम् । आकृष्य च तमहिमिवाहिशत्रुः स्फुरन्तममु-
नैव भित्तिरन्ध्रपथेन खेणसंनिधिमनैषम् । आनीय च स्वभवनमायस-
निगडसंदितचरणयुगलमवनमितमलिनवदनमश्रुवहलरक्तचक्षुषमेकान्ते-
जनयित्रोरदर्शयम् । अकथयं च बिलकथाम् ।

(२८) अथ पितरौ प्रहृष्टतरौ तं निकृष्टाशयं निशाम्य बन्धने नित्य-
म्य तस्या दारिकाया यथार्हेण कर्मणा मां पाणिमप्राहयेताम् । अनाथकं च
तद्वाज्यमस्मदायत्तमेव जातम् । प्रकृतिकोपभयात्तु मन्मात्रा मुमुक्षितोऽपि
न मुक्त एव सिंहघोषः । तथास्थिताश्च वयमङ्गराजः सिंहवर्मा देवपादानां

णमुल् । अग्रहीषम्-आक्रान्तवान् । तं सिंहघोषम् । अहि सर्पम् । अहिशत्रुर्ग-
रुहः । स्फुरन्तं-जीवन्तम् । स्त्रैणसन्निधि-स्त्रीणां समूहः खेणं तस्य समीपम् ।
स्वभवनमस्मद्गृहम् । आयसेति-आयसनिगडेन-लौहशृङ्खलेन सन्वितं बद्धं
चरणयुगलं यस्य तम् । अवनमितमलिनवदनं-नम्रीकृतविवर्णमुखम् अश्रुवहलेति-
अश्रुणा नयनजलेन वहलरक्तं अतिलोहितं चक्षुर्यस्य तम् । जनयित्रोः मातापित्रोः ।

(२८) तं सिंहघोषम् । निकृष्टाशयं-नीचचित्तम् । निशाम्य दृष्ट्वा-बन्धने-
कारागृहे । दारिकायाः कन्यायाः मणिकर्मिकायाः । यथार्हेण कर्मणा-यथाविधि ।
अप्राहयेतां प्राहितवन्तौ । अनाथकं-रक्षितृशून्यम् । अस्मदायत्तं-अस्मदधीनम् ।
प्रकृतिकोपभयात्-प्रजाविद्वेषशंकायां । मन्मात्रा-कान्तिमथ्या । मुमुक्षितः शोक-
मिष्टः । तथास्थिताः-तदवस्थाः । कृतकर्मा-कृतकार्यः । इति-इति हेतोः ।
अमित्राभियुक्तं शत्रूणां-आक्रान्तम् । एनं सिंहवर्माणम् । अभ्यसराम-अभिसुख-

पकड़ लिया । वहाँसे फिर राजाको मैं ऐसे जकड़कर उसी सुरङ्ग मार्गसे उन स्त्रियोंके
समूह तक ले आया जैसे साँप को उसका शत्रु गरुड़ ले आता है । तदनन्तर उस राजाको
मैं अपने भवनमें ले आया और वहाँ ला करके उसे लोहेकी शृङ्खलासे उसके दोनों पाँव
बाँध दिये । (मारे लज्जाके) उसका मुख मलिन और नीचा हो गया एवं अत्यन्त आँसू
गिरनेसे उसकी आँखें लाल-लाल हो गयीं । तब मैंने अपने जननी-जनकको उसे दिखाया
और सुरङ्गकी सारी कथा कह सुनायी ।

(२८) तत्पश्चात् प्रसन्नमनसे मेरे जननी-जनकने उस राजा (सिंहघोषकी देखा और
बन्दी बनाकर उसकी कन्या मणिकर्मिकाके साथ मेरा विवाह यथाशाल्य कर दिया । वह
राज्य भी नेतृहीन होनेसे मेरे ही हाथमें आ गया । प्रजावर्गके क्रोधके भयके कारण मेरी
माता कान्तिमन्त्रीने उस राजाको छोड़ देना चाहा किन्तु, उस राजा सिंहघोषने मुक्त
होना पसन्द न किया । जब हम लोग इस प्रकारसे रह रहे थे, तब अंगराज सिंहवर्मा,

भक्तिमान्कृतकर्मा चेत्यभिप्राभियुक्तमेनमभ्यसराम । अभूवं च भवत्पाद-
पङ्कजरजोनुग्राह्यः । स चेदानीं भवच्चरणप्रणामप्रायश्चित्तमनुतिष्ठतु सर्वदु-
श्चरितक्षालनमनार्यः सिंहघोषः' इत्यर्थपालः प्राञ्जलिः प्रणनाम । देवोऽपि
राजवाहनः 'बहुपराक्रान्तम्, बहुपयुक्ता च बुद्धिः, मुक्तबन्धस्ते श्वशुरः
पश्यतु माम्' इत्यभिधाय भूयः प्रमतिमेव पश्यन्प्रीतिस्मेरः 'प्रस्तूयतां
तावदात्मीयं चरितम्' इत्याज्ञापयत् ।
इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरितेऽर्थपालचरितं नाम चतुर्थ उच्छ्वासः ।

मागतवन्तः । भवत्पादेति-भवतस्तव पादपङ्कजस्य चरणकमलस्य रजसां
परागाणामनुग्राह्यो दयनीयः । अभूवमित्यनेनान्वयः । स चेदानीमित्यादि-
सु-चानार्यः दुष्टः सिंहघोषः इदानीं सर्वदुश्चरितानामखिलपापानां क्षालनं शोधकं
भवच्चरणयोः प्रणाम-एव प्रायश्चित्तं अनुतिष्ठतु-करोतु । अधुना भवच्चरणयोः
क्षरणग्रहणमन्तरेण तस्य निष्कृतिर्नास्तीति भावः । बहुपराक्रान्तं-स्वया महान्
पराक्रमः कृतः । बहुपयुक्ता बुद्धिः-बुद्धेर्बहुपयोगः कृतः, मुक्तबन्धः-बन्धानामु-
क्तस्ते श्वशुरः सिंहघोषः मां पश्यतु मम समीपमागच्छत्वित्यर्थः । भूयः पुनरपि ।
प्रमति-तदापयकुमारम् । प्रीतिस्मेरः-प्रीत्या स्नेहेन स्मेर ईपदसिताननः । प्रस्तू-
यतामारभ्यताम् ।

इति श्रीताराचरणभट्टाचार्यकृतायां बालविबोधिनीसमाख्यायां दशकुमार-
चरितस्याख्यायाम्-अर्थपालचरितं नाम चतुर्थ उच्छ्वासः ।

आपका भक्त कृतकार्य यहाँ आया । और शत्रुओंसे आक्रान्त होकर निज साहाय्यके लिये
हमें ले आया । यहाँ पर आपके चरणकमलोंके परागोंकी दया हुई । वह दुष्ट सिंहघोष इस
समय आपके चरणोंका प्रणामरूप प्रायश्चित्त विधानके अनुष्ठानसे अपने सभी दुराचरणोंको
प्रक्षालित करना चाहता है । ऐसा कह करके अर्थपालने बदाञ्जलि होकर प्रणाम किया ।
देव राजवाहनने भी कहा—'आपने बड़ा पराक्रम दर्शाया । बुद्धिका बहुत उपयोग किया ।
आपका श्वशुर बन्धन रहित होकर मुझसे मिले । इतना कहकर पुनः प्रमति नामक
कुमार की ओर स्नेहसे स्मित होकर देखते हुए आज्ञा दी कि आप भी अपने चरितको
प्रारम्भ करें ।

इस प्रकारसे बालक्रीडा नामक हिन्दी टीका दशकुमारचरितके

चतुर्थ उच्छ्वासकी समाप्त हुई ।

पञ्चमोच्छ्वासः

(१) सोऽपि प्रणम्य विज्ञापयामास—देव देवस्यान्वेषणाय दिक्षु भ्रमभ्रमं कषस्यापि विन्ध्यपार्श्वरुढस्य वनस्पतेरधः, परिणतपतङ्गबालपञ्ज-
बावतंसिते पश्चिमदिगङ्गनामुखे पत्वलाभस्युपस्पृश्योपास्य संख्याम्, तमः-
समीकृतेषु निम्नोन्नतेषु, गन्तुमक्षमः क्षमातले किसलयैरुपरचट्य शय्या
शिशयिषमाणः, शिरसि कुर्वन्नञ्जलिम्, 'यास्मिन्ननस्पतौ वसति देवता
सैव मे शरणमस्तु शरारुचक्रचारभीषणायां सर्वगलश्यामशार्वरान्धकार-

(१) सप्रति प्रमतिनामा कुमारः स्वचरितं वर्णयति । सोऽपि प्रमतिरपि ।
अभ्रं कषस्य-गगनस्पक्षिनः ? अस्थुन्नतस्येति भावः । वनस्पतेर्बृक्षस्य । विन्ध्येति-
विन्ध्यस्य तदाख्यपर्वतस्य पार्श्वे पार्श्वभागे रुढस्य उत्पन्नस्य । परिणतेति-परि-
णतोऽस्तोन्मुखः पतङ्गः सूर्य एव बालपङ्कजो नवकिसलयस्तेन अवतंसिते भूषिते ।
पश्चिमदिगेवाङ्गना कामिनी तस्या मुखे सायं समये दृश्यः । पत्वलाभसि-
ङ्गसरोजले । उपस्पृश्य-आचम्य । निम्नोन्नतेषु-उच्चावचस्थानेषु तमःसमी-
कृतेषु तमसाम्बन्धकारेण समीकृतेषु पूर्णोक्त्येषु ससु । क्षमातले-भूतले । किस-
लयैः पङ्कजैः । उपरचट्य-निर्माय । शिशयिषमाणः-शयितुमिच्छन् । अञ्जलिं
कुर्वन्-प्रणमन्नित्यर्थः । शरणं-रक्षित्री । शरारुचक्रेति-शरारुचकस्य दिक्पशुः
मङ्गलस्य चारेण सञ्चरणेन भीषणा भयङ्करी तस्याम् । महाटवीविशेषणम् । पुनश्च
शर्वगलेति-शर्वस्य शिवस्य गलः कण्ठस्तद्वत् श्यामो नीलः शर्वर्या अयमिति शार्वरो
रात्रिजनितः अन्धकारपूरस्तमःप्रवाहस्तेनाष्मातानि पूर्णानि गभीरगङ्गराणि

(१) प्रमतिने प्रणाम करके विज्ञापित किया—हे देव ! मैं आपको अन्वेषण करता
हुआ बादलोंको छूनेवाले विन्ध्यपर्वतके समीप एक अपुष्पवृक्षके नीचे जा पहुँचा । उस
समय अस्तोन्मुख सूर्य भगवान् नवीन किसलयके समान आकृतिसे पश्चिम दिशाकी
कामिनीको भूषित कर रहे थे । (अर्थात् सायंकाल हो गया था ।) वहाँ पहुँचकर मैंने
एक रूप जलाशयमें आचमन आदि किया और सायं सन्ध्या भी की । इतनेमें अन्ध-
कारसे समी ऊँचे और नीचे स्थान समान मालूम होने लगे । तब उस स्थानसे पृथ्वी-
तलपर अन्यत्र जाना असम्भव हो गया और मैंने वहाँ पर पङ्कजोंको एकत्र करके एक
शय्या रची तथा सोनेकी इच्छा करने लगा । सोनेके पूर्व मैं अपने दोनों हाथोंको शिर-
पर अञ्जलिरूपमें धरकर प्रार्थना की कि, 'जिस देवताका आवास इस वृक्षके ऊपर होवे
वही मेरी रक्षयित्री (रक्षिका) होवे । इस समय मैं वहाँ अकेला हूँ और यह महावन

पूराश्मातगभीरगह्वरायामस्यां महाटव्यामेककस्य मे प्रसुप्तस्य' इत्युप-
धाय वामभुजमशयिषि ।

(२) ततः क्षणादेवावनिदुर्लभेन स्पर्शेनासुखायिषत किमपि गात्रा-
णि, आह्लादयिषतेन्द्रियाणि, अभ्यमनायिष्ठ चान्तरात्मा, विशेषतश्च हृषि-
तास्तनूरुहाः, पर्यस्फुरन्मे दक्षिणभुजः । 'कथं न्विदम्' इति मन्दमन्दमु-
न्मिषन्नुपयच्छच्चन्द्रातपच्छेदकल्पं शुक्लांशुकवितानमैक्षिषी ।

(३) वामतश्चलितदृष्टिः समया सौधमिति चित्रास्तरणशायिनमति-

मध्यप्रवेशा यस्यास्तथाभूतायाम् । एककस्यैकाकिनः । इति एवं ब्रुवन् । वामभुजं
सव्यबाहुम् उपधाय-उपधानीकृत्य वामहस्तोपरि मस्तकं न्यस्येत्पर्यः । अशयिषि-
शयितोऽभवम् अहमिति शेषः ।

(२) वणात्-तस्मिन्नेव मुहूर्ते । असुखायिषत-सुखितानि जातानि ।
किमपि-अनिर्वचनीयम् आह्लादयिषत-आह्लादितानि जातानि । इन्द्रियाणि-
चक्षुरादीनि । अभ्यमनायिष्ठ-अतिशयेन मुमुदे । विशेषतः-आधिक्येन । हृषिताः
उद्विक्ताः । तनूरुहाः-लोमानि । पर्यस्फुरत् स्पन्दितोऽभवत् । इदं-भुजकम्पनम् ।
कथं-केन प्रकारेण सम्भाष्यते । वामेतरभुजस्पन्दो वरस्त्रीलामसूचक इत्युक्तेः ।
मन्दमन्दं-स्वल्पम् । उन्मिषन्-चक्षुषी उन्मीलयन् । उपरि मधूर्ध्वप्रदेशे । अस्ते-
ति-अच्छो-मिमंलश्चन्द्रस्यातप आलोकस्तस्य खण्डस्तस्मिन्नायम् । शुक्लांशुक-
वितान-शुभ्रवस्त्रनिर्मितोद्धोचम् ऐत्तिपि ईक्षितवान् ।

(३) वामतो वामभागे । चलितदृष्टिः दक्षचक्षुः । समया-समीपे । सौध-
भित्तिमित्यत्र समया योगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया । चित्रास्तरणशायिनं-विचित्रशय्या-

शिवजीके नीले कण्ठके सदृश रात्रिसे परिव्याप्त घोर अन्धकारमय विशाल गुफाओंवाला
है तथा घातक जन्तुओंके गमनागमनसे यह अति भयावना भी है ।' उपर्युक्त प्रार्थनाके
पश्चात् मैं बायें हाथकी तकियाके स्थानपर बनाकरके उसीपर अपना शिर भरकर सो गया ।

(२) शिरके रखनेके पश्चात् ही उसी क्षणमें पृथिवीपर सोनेके अपूर्व आनन्दको
प्राप्त करके मेरे सभी अङ्ग सुखी हो गये, सभी इन्द्रियां आह्लादित हो गयीं, अन्नरास्मा
पुलकित हो गयीं, रोम-प्रतिलोम विशेषरूपेण हर्षान्वित हो गये उसी समय मेरी दाहिनी
भुजा फड़कने लगी । यह भुजाकी फड़कन क्यों हुई ? ऐसा सोचते हुए मैंने धीरे-धीरे
बाँलोंको खोलकर ऊपरकी ओर दृष्टि फेंकी तो, चन्द्रमाके समान स्वच्छ वस्त्रवाला वितान
दिखलायी पड़ा ।

(३) तदनन्तर बायीं ओर दृष्टि डाली तो, अङ्गनाजनको देखा, जो चूनेसे पुती

विश्रब्धप्रसुप्तमङ्गनाजनमलक्षयम् । दक्षिणतोदत्तचक्षुरागलितस्तनांशुकाम्
अमृतफेनपटलपाण्डुरशयनशायिनीम्, आदिवराहदंष्ट्रांशुजाललग्नाम्
अंसंस्त्रस्तदुग्धसागरदुकूलोत्तरीयाम् भयसाध्यसमूर्च्छितामिव धरणिम्,
अरुणाधरकिरणबालाकिसलयलास्यहेतुभिराननारविन्दपरिमलोद्वाहिभि-
र्निःश्वासमातरिश्चभिरीश्वरेक्षणदहनदग्धं स्फुलिङ्गशेषमनङ्गमिव संधुक्षय-
न्तोम्, अन्तःसुप्तपट्पदमम्बुजमिव जातनिद्रामीलितलोचनेन्द्रीवरमाननं

विन्यस्तदेहम् । अतिविश्रब्धप्रसुप्तं-अतिविश्वासेन निद्रितम् । अलक्षयम्-अप-
श्यम् । दक्षिणतः-दक्षिणभागे । दत्तचक्षुः-प्रहितनयनः । आगलितेति-आगलितम्
ईषदंष्ट्रं स्तनांशुकं स्तनावरणं यस्यास्ताम् । अमृतेति-अमृतस्य सुधायाः फेन-
पटलं द्विण्डीरसमूहस्तद्वत् पाण्डुरे शुभ्रे शयने कट्यायां शायिनीं शयिताम् ।
अतएव-आदिवराहस्य वराहरूपेणावतीर्णस्य विष्णोर्दंष्ट्राया दशनस्यांशुजाले मयू-
खमण्डले लग्नां सम्बद्धाम्-अंसात् स्कन्धदेशात् स्तस्त गलितं दुग्धसागरः क्षीर-
समुद्र एव दुकूलं पट्टवस्त्रं तस्योत्तरीयं यस्यास्ताम् भयं यत् साध्यसं सम्भ्रम-
स्तेन मूर्च्छितां सञ्जातमूर्च्छां धरणीं पृथिवीमिवेशुष्मेष्वा । अरुणेति-अरुणस्य ता-
म्रवर्णस्याधरस्य किरणा मयूखा एव किसलयानि पल्लवानि तेषां लास्यस्य नृपस्य
हेतुभिः कारणभूतैः अधरकम्पनकारणैरित्यर्थः । आननेनि-आननमेवारविन्दं
कमलं तस्य यः परिमलः सौगन्ध्यं तस्य बाहिभिर्वहनशीलैर्निःश्वासमातरिश्चभि-
र्निःश्वासवायुभिः करणभूतैरित्यर्थः । ईश्वरेक्षणदहनदग्धं धूर्जटिनयनानलभस्मी-
कृतम् । स्फुलिङ्गशेषं-अग्निकणमात्रावशेषम् । अनङ्गं कामम् । सन्धुक्षयन्तीम्-
प्रज्वालयन्तीं वर्धयन्तीमिव । अन्तःसुप्ता अभ्यन्तरलीनाः पट्पदाः भ्रमरा
परिमस्तत् । अम्बुजं कमलमिव-जातनिद्रं निद्रितमत एवानीलिते ईशसङ्घटिते

हुई दीवालके समीप विचित्र एवं उज्ज्वल विछौनेके ऊपर अभ्यन्त विद्वासपूर्वक सोयी
हुई थी । दक्षिणकी ओर टुटि डाली तो देखा कि उसे अङ्गनाके स्तनों (कुंधों) परसे
बख खिसके हुए हैं । और वह अमृत के फेनके टुकड़ों के नगान अभ्यन्त विमल (सफेद)
पलङ्कार सोयी हुई है । वह अंगना आदिवराह भगवान् (विष्णु) के दाँतोंकी किरण-
प्रभासे परिव्याप्त अपने स्कन्धसे खिसकी हुई साड़ी (वस्त्र) को घेने धारण किये हुए
है मानो, क्षीर-सागर शुभ्ररूपमें उसके स्कन्धप्रदेशमेंसे खिसक रहा हो । अर्थात् उसकी
साड़ी दुग्धसमुद्रके सङ्घट्ट स्वच्छ थी । भयके सम्भ्रमसे मूर्च्छित पृथिवीके समान तथा
लाल अधर-किरणोंरूप रक्त किसलयोंकी कंपनेवाली, अपने मुखकमलकी सुगन्धकी
लेकर उड़नेवाली निःश्वासोंके पवनसे परिव्याप्त भगवान् शङ्करके दृष्टीय नयनकी

दधानाम्, पेरावतमदावलेपलूनापविद्धामिव नन्दनवनकल्पवृक्षरत्नवञ्जरीं कामपि तरुणीमालोकयम् ।

(४) अतर्कयं च—‘क गता सा महाटवी, कुत इदमूर्ध्वाण्डसम्पुटो-
ल्लेखि शक्तिवज्रशिखरशूलोत्सेधं सौधमागतम्, क च तदरण्यस्थलीस-

लोचने नयने इन्दीवरे नीलोत्पले इव यत्र तथाभूतमाननं दधानां धारयन्तीम् ।
पेरावतस्येन्द्रवाहनस्य मदेन थोऽवलेपो गर्धस्तेनादौ लूना छिन्ना परचात् अपविद्धा
निःक्षिप्ता त्यक्तेति यावत्—तथाभूताम् । नन्दनवने देवराजोद्याने यः कल्पवृक्षः पारि-
जाततरुस्तस्य रत्नमयी या वल्लरी मञ्जरी तामिव । कामपि—अनिर्वचनीयां
तरुणीं—युवतीम् ।

(४) अतर्कयं—मनस्यचिन्तयम् । महाटवी—महारण्यम् । कुतः—कस्मात् स्था-
नात् । इदं—पुरोदरयमानम् । ऊर्ध्वाण्डेति—नखैर्हिरण्यगर्भः स तदण्डं विभिदे
समम् । ताभ्यां च सकलाभ्यां स दिवं भूमिञ्च निर्ममे इति मनुक्तेः ऊर्ध्वाण्ड
मूर्ध्वकपालं ब्रह्माण्डस्योर्ध्वदेश इति यावत्—तस्य यः सम्पुट आवरणं तदुल्लिखति
स्पृशतीत्येवं शीलम् । गगनस्पर्शि इत्यर्थः । शक्तिवज्रेति—शक्तिवज्रः कार्तिकेयः ।
सेनानीः क्रौञ्चशत्रुश्च कुमारः शक्तिकेतन इति कोपात् । तस्य यच्छूलमखविशे-
षस्तस्य शिखरमग्रभागस्तद्वत् उत्सेध औन्नत्यं यस्य तत् अस्युन्नतमित्यर्थः । सौ-
धस्य विशेषणद्वयम् । शिखरशूलमित्यत्र शूलस्य शिखरमित्यर्थे राजदन्तादिव-
त्पूर्वनिपातः । सौधं—राजसदनम् । आगतमुपस्थितम् । क गतमिति शेषः । तद-
रण्येति—तस्यां पूर्वोक्तायामरण्यस्थल्यां कामनभूमौ समास्तीर्णं रचितम् । पल्लव-
शयनं किसलयतत्त्वम् । कुतस्त्यं—कुत आगतम् । इन्दुगमस्तीति—इन्दोश्चन्द्रस्य

ज्वालासे जले हुए कामदेवके कणमात्र अवशिष्ट भागको बर्द्धन करनेवाली अंगनाको देखा ।
जिस कमलकोशके भीतर भौरा सोना हो ऐसे कमलके समान और निद्रासे परिभ्याप्त
होनेसे सम्पुटित नयनरूप नीले कमलवाले मुखको धारण करनेवाली तथा इन्द्रके पेरावत
हाथीकेद्वारा मदान्धमें तोड़कर त्यागी हुई नन्दनवनके कल्पवृक्षकी रत्नमञ्जरीके समान
आभावाली उस युवती (अंगना) को मैंने देखा ।

(४) मनमें चिन्तन करने लगा—वह गहन वन कहां चला गया ? कहांसे यह
अत्यन्त विशाल राजप्रासाद आ गया जो ब्रह्माण्डके ऊपरवाले भागको स्पर्शित करनेवाला
है तथा कुमार कार्तिकेयके पर्वतकी चोटियोंके तुल्य अति उन्नत भागवाला है अर्थात्
गगनस्पर्शी है । वह वनस्थली कहां गयी जहांपर मैंने पल्लवोंकी शय्या रची थी ? कहांसे
यह चन्द्रमाकी किरणसमूहके सदृश उज्ज्वल तथा ईसतूतके समान शुभ्र बखवाली,

मास्तीर्णं पल्लवशयनम् , कुतस्त्यं चेदमिन्दुगमस्ति सम्भारभासुरं हंसतूलदुकूलशयनम् , एष च को नु शीतरश्मिकिरणरञ्जुदोलापरिभ्रष्टमूर्च्छित इवाप्सरोगणः स्वैरसुप्तः सुन्दरीजनः, का चेयं देवीवारविन्दहस्ता शारद-शशाङ्कमण्डलामलदुकूलोत्तरच्छदमधिरोते शयनतलम् ।

(५) न तावदेषा देवयोषा, यतो मन्दमन्दमिन्दुकिरणैः संवाह्यमाना कमलिनीव सङ्कुचति । भग्नवृन्तच्युतरसबिन्दुशयलितं पाकपाण्डु चूतफल-मिवोद्भिन्नस्वेदरेखं गण्डस्थलमालचयते, अभिनवयौवनविदाहनिर्भरो-

गमस्तीनां किरणानां सम्भारः समूहस्तद्वद्भासुरं देवीव्यमानम् । हंसतूलदुकूल-शयनं-हंसतूलवच्छुभ्रं यद्दुकूल वस्त्रं तेन रचितं शयनं शय्या । एष इति सुन्दरी-जन इत्यनेन सम्बध्यते । शीतरश्मीति-शीतरश्मेः चन्द्रस्य किरणा एव राजव-स्तासां या दोला हिन्दोलिका तस्याः परिभ्रष्टः पतितः अतएव मूर्च्छितः सञ्जात-मोहस्तादृशः अप्सरोगणो दिव्यवाराङ्गनासमूह इव । स्वैरसुप्तः—स्वच्छन्दनिद्रितः । सुन्दरीजनः स्त्रीसमुदायः । अरविन्दहस्ता देवी-लक्ष्मीः सेव । शारदेति-शारदं शरदि भवं यत् शशाङ्कमण्डलं चन्द्रविभवं तद्वदमलं स्वच्छं दुकूलं वस्त्रं तदेवोत्तर-च्छदः आस्तरणं यस्य तत् । शयनतलस्य विशेषणम् ।

(५) एषा-शयाना स्त्री । देवयोषा-देवाङ्गना । न तावत्-नैव । यतो यस्मात् । संवाह्यमाना-महर्ष्यमाना सेव्यमानेति यावत् । सङ्कुचति-यथा इन्दु-किरणैः स्पृश्यमाना कमलिनी सङ्कोचं प्राप्नोति तथा इयमपि निद्रया नेत्रसङ्कोचम-धिगच्छतीति निद्रातीति भावः । अतो न देवी देवीनां स्वप्नाभावात् । भग्नवृन्ते-ति-भग्नवृन्तात् श्रुतिप्रसवबन्धनात् च्युतः चरितो यो रसस्तस्य बिन्दुभिः कणैः शयलितं कर्तुरितम् । तथा पाकपाण्डु-पाकेन परिणामेन पाण्डुवर्णं तादृशं चूत-फलमात्रमिव । उद्भिजेति-उद्भिजा निर्गता स्वेदरेखा घर्मधारा यत्र तादृशं गण्ड-

शय्या आ गयी ? चन्द्रमाकी किरणरूपी रसिस्रयो द्वारा निर्मित हिंडोले (पालने) के ऊपरसे गिरकर अचेतनावस्थाको प्राप्त (मूर्च्छित) अप्सराओंके समान सुखपूर्वक शयन करनेवाली ये सुन्दरियाँ कौन हैं ? क्या यह कमलकी हाथमें रखनेवाली लक्ष्मीके समान लक्ष्मी है ? अथवा कौन इस रीतिसे शरत्कालिक चन्द्रमण्डलके समान सफेद बख्की ओढ़नी (चादर) ओढ़े हुए इस पलङ्कपर सोया है ?

(५) यह सोयी हुई अंगना देवकी नहीं है क्योंकि शनैः शनैः चन्द्रकिरणोंसे संसेव्यमान कमलिनीके सदृश संकुचित होकर सोती हुई दीख रही है, परन्तु देवगण सोते नहीं हैं । इसके कपोलोंपर पत्तीनेकी बूँदें इस तरह मालूम होती हैं जिस तरह

अपि कुचतटे वैवर्ण्यमुपैति वर्णकम् । वाससी च परिभोगानुरूपं धूसरि-
माणमादर्शयतः, तदेषा मानुष्येव ।

(६) दिष्ट्या चानुच्छिष्टयौवना, यतः सौकुमार्यमागताः सन्तोऽपि
संहता इवावयवाः, प्रस्निग्धतमापि पाण्डुतानुविद्धेव देहच्छविः, स्मरपी-
ठानभिज्ञतया नातिविशदरागो मुखे, विद्रुमद्युतिरधरमणिः अनत्यापूर्ण-

स्थलं कपोलवेशः । आलस्यते-दृश्यते मयेति शेषः । अभिनवेति-अभिनवस्थ
प्रत्यप्रत्य यौवनस्य तारुण्यस्य विदाहेन विशिष्टतापेन निर्भरः प्रगाढ ऊष्मा
सन्तापो यत्र तादृशे । वैवर्ण्यं माहिन्यम् । उपैति प्राप्नोति । वर्णकमङ्गरागोऽनु-
लेपनमिति यावत् । वाससी-परिधेयवस्त्रद्वयम् । परिभोगानुरूपं-व्यवहारोचितम् ।
धूसरिमाणं माहिन्यम् । आ सम्यक् दर्शयतः प्रकाशयतः । तत्तस्मात् । एषा शयाना
सुन्दरी । मानुषी मानवी ।

(६) दिष्ट्या भाग्येन । अनुच्छिष्टेति-अनुच्छिष्टं अन्यैरनुपभुक्तं यौवनं
यस्याः सा । यतः यस्मात् कारणात् । सौकुमार्यं कोमलत्वमागताः प्राप्ताः ।
संहताः सुरिल्लटाः । अश्लथा इत्यर्थः । देहच्छविः शरीरकान्तिः प्रस्निग्धतमा-
अतिशयेन स्निग्धा मनोरमेति यावत् तादृश्यपि पाण्डुतया वैवर्ण्येनानुविद्धा
युक्तेव प्रतिभाति । स्मरपीठानभिज्ञतया-कामस्य पीठा कीदृशी भवतीति न ज्ञायते
इति हेतोः मुखे वदने अतिविशदराग अस्थौज्ज्वल्यं न वर्तत इति शेषः । अधर-
मणिरधराधरम् । विद्रुमद्युतिः प्रवालकान्तिः । अतिशयेनापूर्णमस्या पूर्णतस्तु भव-
तीति तथा । यौवनस्य पूर्णतायामेव सर्वेऽवयवाः पूर्णतां यान्ति । अतो यौवन-
प्रारम्भे वर्तमानाया अस्याः कपोलतलं न तथातिपूर्णतां गतमित्याशयः । आ-

पेड़से गिरा हुआ सरस और परिपक्व तथा पोला आम का फल दिखलायी पड़ता है ।
अभिनव तारुण्यकी प्राप्तिसे उद्भूत शरीरकी दाहजनित उष्णता (गरमी) से स्तनतट
मलिन प्रतीत हो रहे हैं । इस लीकें परिधान वस्त्र (पदिरनेके कपड़े) उपयोगमें होनेके
कारण मेलें ढील रहे हैं । अतः इन उपर्युक्त विचारोंके हेतु यह रमणी मानवी ही है—
अन्या नहीं ।

(६) माग्यवशात् यह अमीतक किसीके द्वारा उपभोगित नहीं हुई है । क्योंकि
इस रमणीके सब अवयव यद्यपि कोमल हैं तथापि सभी अवयव सुदिल्लट (मिले हुए) हैं ।
इसकी शरीरकान्ति मनोरम होनेपर भी पाण्डुवर्ण है—अतः अति सुन्दर है । कामदेवकी
व्यथासे अनभिज्ञा होनेके कारण इसके मुखपर उज्ज्वल राग नहीं दिखाई पड़ता है ।
मूँगेकी लालिमाके तुल्य इसकी अधरमणि मनोरम है । अपूर्ण और कुछ-कुछ लाल

मारक्तमूलं चम्पककुड्मलदलमिव कठोरं कपोलतलम्, अनङ्गबाणपात-
मुक्ताशङ्कं च विश्रब्धमधुरं सुष्यते, न चैतद्वक्षःस्थलं निर्दयविमर्दविस्ता-
रितमुखस्तनयुगलम्, अस्ति चानतिक्रान्तशिष्टमर्यादचेतसो ममास्यामा-
सक्तिः । आसक्त्यनुरूपं पुनराश्लिष्टा यदि, स्पष्टमार्तरवेणैव सह निद्रां
मोक्षयति ।

(७) अथाहं न शक्यामि चानुपश्लिष्य शयितुम् । अतो यद्भावि
तद्भवतु । 'भाग्यमत्र परीक्षिष्ये' इति स्पृष्टास्पृष्टमेव किमप्याविद्ध-

रक्तं ईषद्रक्तं यस्य तत् । चम्पककुड्मलस्य चम्पककलिकायाः दलं पत्रमिव
कठोरं कठिनं पूर्णमिति यावत् । कपोलतलं-गण्डस्थलम् । अनङ्गेति-क्रियाविशे-
षणम् । अनङ्गस्य कामस्य बाणपातात् शरपतनात् मुक्ता भ्रमगता आशङ्का
यस्मिंस्तद्यथा तथा अनुदायास्तस्याः कामशराद् भीतिरपि नास्तीति भावः । वि-
श्रब्धं विश्वस्तमत एव मधुरं मनोरमं यथा तथा सुष्यते निद्रीयतेऽनयेति शेषः ।
न चेति-एतस्या वक्षःस्थलमुरोदेशः, निर्दयविमर्देन गाढालिङ्गनादिना विस्ता-
रितं प्रकटितं मुखमग्रभागो यस्य तादृशं स्तनयुगलं यत्र तथाभूतं न भवति ।
अनतिक्रान्तेति-अनतिक्रान्ता अनुल्लङ्घिता सिद्धानां प्रामाणिकानां मर्यादा सीमा
येन तादृशं चेतो हृदयं यस्य तथाभूतस्य ममास्यां कन्यायामासक्तिरभिलाषोऽस्तीति
पूर्वेणान्वयः । आत्मतुष्टिप्रमाणेनास्यां मेऽनुरागो न दोषावह इति भावः । आस-
क्त्यनुरूपं आसक्तेरनुरागस्य सहस्रम् । यदि पुनराश्लिष्टा आलिङ्गिता स्पष्टं निश्चि-
तम् । आर्त्तरवेण-कातरस्वरेण सहैव सहितमेव निद्रां मोक्षयति त्यजयति ।

(७) अथ पञ्चान्तरे । न शक्यामि-न समर्थो भविष्यामि । अनुपश्लिष्य अ-
नालिङ्ग्य । अतः-गत्यन्तराभावात् । भावि-भविष्यति । भाग्यमदृष्टम् । अत्र
अस्मिन् विषये । परीक्षिष्ये भाग्यपरीक्षां करिष्यामीत्यर्थः । इति-एवं विचार्य ।
स्पृष्टास्पृष्टं-कियत् स्पृष्टं कियच्चास्पृष्टं यस्मिंस्तद्यथा तथा । आविद्धरागसाध्वसं-

इसके कपोलतल चम्पाकी कलीके समान कठोर है । कामशरोंके प्रहारकी भीतिसे रहित
होकर यह विश्वासपूर्वक सुन्दर रीतिसे शयन करता है । (अनुदा है) इसके वक्षःस्थलको
निर्दय तथा गाढ आलिङ्गनका स्पर्श भी नहीं हुआ है-क्योंकि इसके स्तनतटका अग्र-
भाग प्रसारित नहीं है । शिष्टोंकी मर्यादाको अनुसरण करनेवाली मेरे मनकी आसक्ति
इस बालाके ऊपर हुई है । यदि मैं अपनी आसक्तिके (अपने अनुरागके) अनुरूप इसका
आलिङ्गन करूं तो यह अवश्य कातरस्वरके साथ निद्राको त्यागेगी ।

(७) अस्तु, अब मैं इसका आलिङ्गन किये बिना सोनेमें भी असमर्थ हूँ । अतः जो
भी होना होवे सो होवे । मैं अपने भाग्यकी यहां परीक्षा करूंगा ही । और मैंने उस

रागसाध्वसं लक्षसुप्तः स्थितोऽस्मि । सापि किमप्युत्कम्पना रोमोज्जेद-
वता वामपार्श्वेन सुखायमानेन मन्दमन्दजृम्भिकारम्भमन्थराङ्गी, त्वङ्गद-
प्रपद्मणोश्चक्षुषोरलसतान्ततारकेणानतिपक्वनिद्राकषायितापाङ्गपरभागेन
युगलेनेषदुन्मिषन्ती, त्रासचिस्मयहर्षरागशङ्काविलासविभ्रमव्यवहितानि
ब्रीडान्तराणि यानि कान्यपि कामेनाद्भुतानुभावेनावस्थान्तराणि कार्य-

आविद्धोऽनुस्यूतो राग आसक्तिः साध्वसं भयं च यस्मिंस्तथा तथा । अपूर्वकन्या-
लाभाद्वागः स्पृष्टा चेदार्त्तस्वरं कुर्यादिति साध्वसम् । लक्षसुप्तः कपटनिद्रितः । कि-
मियं करोतीति द्रष्टुं कपटनिद्रामधिगत इत्यर्थः । सा-कन्या । किमपि-किञ्चित् ।
उत्कम्पना कम्पनशीलेन । रोमोज्जेदवता-रोमाञ्चयुक्तेन । सुखायमानेन-सुखमनु-
भवता । वामपार्श्वेनेत्यस्य विशेषणम् । वामपार्श्वेनेत्यत्रोपलक्षणे तृतीया । मन्द-
मन्देति-मन्दमन्दं स्वल्पं यथा तथा जृम्भिकाया गात्रमोटनस्य आरम्भेण मन्थर-
मलसमङ्गं यस्याः सा । त्वङ्गदिति-त्वङ्गत् चलद्ग्रपथम पथमाग्रं ययोस्तयोः । चक्षु-
षोरित्यस्याग्रिमेण युगलेनेत्यनेन सम्बन्धः । अलसेति-अलसे-मन्थरे महर्षानार्थ-
मिति भावः । तथा सान्ते क्लान्ते निद्राया अपरिपक्वतयेति भावः, तारके कनीनिके
यत्र तेन । अनतिपक्वेति-अनतिपक्वा असम्पूर्णया निद्रया कषायितो मलिनीकृतः
अपाङ्गयोर्नेत्रप्रान्तयोः परभागो गुणोत्कर्षो यस्य तेन तादृशेन चक्षुषोर्युगलेन ।
ईषत्-मन्दं मन्दम् उन्मिषन्ती-नेत्रोन्मीलनं कुर्वाणा । त्रासेति-त्रासः अपरिचितोऽयं
कथमागत इति भीतिः-विस्मयः-कथं सुरचितेऽपि गृहेऽस्यागम इति आश्चर्यम्,
हर्षः तथाविधमनोहरवपुर्दर्शनादानन्दम् रागः हर्षजनितोऽनुरागः, शङ्का-एवंविधा
मां विलोक्य किं कथयिष्यन्ति जना इत्याशङ्का । विलासः स्त्रीणां सारित्रको भाववि-
शेषः । विभ्रमोऽपि तथा-अस्थाने वसनभूषणादीनां न्यासरूपः एतद्व्यवहितान्यनु-
विद्धानि, ब्रीडान्तराणि-ब्रीडा लज्जा अन्तरा मध्ये येषां तानि । कानि कानि अनिर्वच-

कन्याको अनुरागते जरा स्पर्श किया । पुनः इस शङ्कासे कि यह चिन्तायेगी कपटनिद्रासे सो
गया, पुनः उसका स्पर्श किया आदि । वह रमणी भी स्वोत्पन्न कुछ रोमाञ्चोंसे अपने
बायें पार्श्वसे सुखका अनुभव करती हुई, धीरे-धीरे आलस करती हुई अपने शरीरकी
प्रक्रिया प्रारम्भ करने लगी । कांपते हुए पक्ष्मोंसे आलस्यपूर्ण नयनोंको खोलनेसे तथा
उनमें पर्याप्त मात्रामें निद्रा न होनेके कारण व्यथित तथा अर्धविकसित नेत्रोंसे देखती
हुई मालूम पड़ी । अपरिचित पुरुषको देखनेसे उसे मय उत्पन्न हुआ । यह पुरुष यहां
किस तरह आया इसका ठीक ज्ञान न होनेसे उसे आश्चर्य हुआ । मेरे समान युवकके
दर्शनलामसे उसे हर्ष हुआ । उसी हर्षके कारण उसे प्रेम भी उत्पन्न हुआ । इस प्रकार

माणा, परिजनप्रबोधनोद्यतां गिरं कामावेगपरवशं हृदयमङ्गानि च साध्व-
सायाससम्बध्यमानस्वेदपुलकानि कथंकथमपि निगृह्य सस्पृहेण मधुरकू-
णितत्रिभागेन मन्दमन्दप्रचारितेन चक्षुषा मदङ्गानि निर्वर्ण्य, दूरोत्सर्पि-
तपूर्वकायापि तस्मिन्नेव शयने सचकितमशयिष्ठ ।

(८) अजनिष्ट मे रागाविष्टचेतसोऽपि किमपि निद्रा । पुनरननुकूल-
स्पर्शदुःखायत्तगात्रः प्राबुध्यै । प्रबुद्धस्य च सैव मे महाटवी, तदेव नरु-

नीयानि, अवस्थान्तराणीत्यस्य विशेषणानि । अङ्गुतानुभावेन-विस्मयकरप्रभावेण ।
अवस्थान्तराणि-दशाविशेषान् । कार्यमाणा=अनुभाष्यमाना । गिजन्तात् कृधातोः
कर्मणि ज्ञानच् । परिजनेति-परिजनानां सुसहचरीणां प्रबोधनाय आगरणाय
उद्यतां प्रवृत्तां गिरं वाचम् । निगृह्येति वक्ष्यमाणया क्रियया सम्बन्धः । तथा अग्रेऽ-
पि । कामस्यावेग आवेशस्तस्य परवशमधीनम् तादृशं हृदयं चित्तं निगृह्येति शेषः ।
साध्वसेति-साध्वसेन भयेन य आयासः खेदस्तेन संबध्यमानानि जायमानानि स्वेद-
पुलकानि सधर्मरोमाञ्चानि येषु तानि । अङ्गानीत्यस्य विशेषणम् । निगृह्य निरुध्य
सस्पृहेण-सत्पणेन । मधुरेति-मधुरं यथा तथा कूणितः सङ्कुचितः त्रिभागः प्रान्त-
भागो यस्य तेन । मन्दमन्दप्रचारितेन-ईषदीपत् सञ्चारितेन । चक्षुर्विशेषणान्ये-
तानि । निर्वर्ण्य-धृष्टा । दूरोत्सर्पितेति-दूरमत्यन्तं उत्सर्पितं ऊर्ध्वकृतं पूर्वकायं देह-
पूर्वभागो यथा सा । सचकितं-सभयम् ।

(८) अजनिष्ट जाता । मे मम प्रमत्तेरित्यर्थः । रागाविष्टचेतसः-प्रेमपूर्ण-
मानसस्य । किमपि अनिर्वाच्यष्टेतुका । पुनरिति पुनः पुनरपि अननुकूलः अग्रियो
यः स्पर्शस्तेन यदुदुःखं खेदस्तेनायत्तमधीनं गात्रं शरीरं यस्य तादृशः । प्राबुध्यै—

मुझे देखकर लोग क्या कहेंगे इसपर शंका हुई । मुझ देखनेसे उसे जो सात्त्विकभाव
उत्पन्न हुआ उस कारण वह अपने अलंकार आदिको यथास्थान स्थित होनेपर भी
बीच-बीचमें उन्हें बजाकर सँवारती हुई तथा लज्जा दिखाती हुई और कामके बाणसे
पराधीन होकर अनेक रीतसे अपने विचित्र अनुभावोंको करने लगी । अपने सखीजनों
को जगानेवाली उद्यत वाणीको, कामवेगसे परवश चित्तको, भयसे उत्पन्न जो खेद उससे
उद्भूत जो पसीनेकी बूँदें उनको और अपने रोमाञ्चोंको दवाती हुई वह बाला दिखाई
पड़ी । तृष्णाके साथ अपने जयनोंके तीन भागोंको बन्दकर चौथे भागसे धीरे-धीरे मेरे
शरीरको देखकर वह बाला अपनी देहके ऊपरी भागको अत्यन्त दूरकर उसी पलङ्गपर
अभयुक्त हो सो गयी ।

(८) मेरे (प्रमतिके) अन्तःकरणमें उसका अनुराग प्रविष्ट हो गया । परन्तु मैं
कुछ निद्रित हो गया । फिर वही शरीरको कष्टप्रद शयन प्रतीत होने लगा । जब मैं

तलम्, स एव पत्रास्तरौ ममाभूत् । विभावरी च व्यभासीत् । अभूच्च मे मनसि किमयं स्वप्नः, किं विप्रलम्भो वा, किमियमासुरी दैवी वा कापि माया । यद्वावि तद्भवतु । नाहमिदं तत्त्वतो नावबुध्य मोक्षयामि भूमिशय्याम् । यावदायुरत्रत्यायै देवतायै प्रतिशयितो भवामि' इति निश्चितमतिरतिष्ठम् ।

(६) अथाविभूय कापि रविकरामितप्रकुवलयदामतान्ताङ्गयष्टिः, क्लिष्टनिवसनोत्तरीया, निरलक्तकरूक्षपाटलेन निःश्वासोष्मजर्जरितत्विषा

जागरितः । सैव पूर्ववदेव । पत्रास्तरः—पर्णशयनम् । निद्रापगमे पूर्ववदेव दशा सञ्जातेति भावः । व्यभासीत्—प्रभाता । अयं—यन्मे महति प्रासादे तादृश्यास्तरूपया दर्शनं तत् । विप्रलम्भः प्रतारणम् । केनपि वञ्चितोऽहमस्मि किमित्यर्थः । माया—छलना । तत्त्वतो—याथार्थेन । न अवबुध्य—अज्ञात्वा । मोक्षयामि—स्यधयामि । यावदायुः—यावज्जीवनम् । अत्रत्यायै अरण्यस्थितायै । देवतां द्रष्टुमित्यर्थः । प्रतिशयितः—यावदेवतागत्य वृत्तान्तमिमं न प्रकाशयेत्तावदक्षनादिकं परित्यज्यात्रैव शयिष्ये इति प्रतिज्ञां कृत्वा शयितः । निश्चितमतिः—स्थिरबुद्धिः ।

(९) आविभूय—संमुखमागत्य । कापीत्यादि विशेषणानि सीमन्तिन्याः । रविकरेति—रवेः सूर्यस्य करैः किरणैरभितप्तं सन्तप्तं यत्कुवलयदाम नीलोत्पलमाला तद्वत् तान्ता क्लान्ता अङ्गयष्टिः देहलता यस्याः सा । क्लिष्टे जीर्णे निवसनोत्तरीये परिधेयाच्छादने यस्याः सा । निरलक्तकोऽलक्तकरागशून्यः अत एव रूक्षः कर्कशः, पाटलः स्वभावरक्तश्च तेन । दन्तच्छदेनेत्यस्य विशेषणम् । निःश्वासोष्मणा तप्तनिःश्वासेन जर्जरिता ग्लाना खिट् कान्तिर्यस्य तेन । दन्तच्छदेन ओष्ठेन । वमन्तीव—

जगा तो अपनेको पुनः उसी अरण्यमें, उसी पेड़के नीचे, उस पत्र-शय्यापर सोया हुआ पाया । रात्रि बीत गयी । मेरे अन्तःकरणमें चिन्ता व्याप्त हुई कि क्या यह स्वप्न था, अथवा मैं प्रतारित किया गया, अथवा दैवी या आसुरी (राक्षसी) माया थी ? जो भी हो, सो हो । जबतक मैं इस रहस्यको न ज्ञात कर लूँगा तबतक इस भूमिपर सोना न छोड़ूँगा । अपने जीवनभर यहीं रहूँगा—अर्थात् जबतक यहाँकी देवी मुझे आकर यह रहस्य न बता देंगी तबतक यह स्थान न छोड़ूँगा । ऐसी दृढमतिकर मैं वहीं अवस्थित रहा ।

(९) इतनेमें ही, भगवान् सूर्यकी किरणोंद्वारा परितप्त कमलोंकी मालाके सप्तान् क्लान्त और क्षीण देहवाली, एक अङ्गना दिखाई पड़ी । जिसके उत्तरीय वक्ष जीर्ण (पुराने) थे । जिसके अधर अलक्त रागसे शून्य होनेसे किञ्चित् लाल दीख रहे थे ।

दन्तच्छदेन वमन्तीव कपिलधूमधूम्नं विरहानलम्, अनवरतसलिलधारा-
विसर्जनाद्गुधिरावशेषमिव लोहिततरं द्वितयमदणोरुद्वहन्ती, कुलचारित्र-
बन्धनपाशविभ्रमेणैकवेणीभूतेन केशपाशेन नीलांशुकचीरचूलिकापरिवृता
परिव्रतापताकेव सञ्चरन्ती, क्षामक्षामापि देवतानुभावादनतिक्षीणवर्णाव-
काशा सीमन्तिनी, प्रणिपतन्तं मां प्रहर्षोत्कम्पितेन भुजलताद्वयेनोत्थाप्य
पुत्रवत्परिष्वज्य शिरस्युपाघ्राय वात्सल्यमिव स्तनयुगलेन स्तन्यच्छलात्प्र-
क्षरन्ती, शिशिरेणाश्रुणा निरुद्धकण्ठी स्नेहगद्गदं व्याहार्षीन्—

उद्गिरन्तीव—प्रकटयन्तीवेति यावत् । कपिलः पिङ्गलः यो धूमस्तेन धूम्नमारक्तश्यामं
तादृशं विरहानलं विच्छेदाग्निम् । अनवरतं निरन्तरं सलिलधाराया अश्रुधा-
राया विसर्जनात् त्यागात् निरन्तराश्रुवर्षणेनेत्यर्थः । रुधिरावशेषं शोणितमात्र-
मिव लोहिततरमतिरक्तमदणोरुद्वहन्ती धारयन्ती, कुलं
वंशः चारित्रं पतिव्रत्यं तयोर्वन्धनाय पाशस्य रज्ज्वा इव विभ्रमो विलासो
यस्य तेन, एकवेणीभूतेन एकवेण्याकारेण केशपाशेन चिकुरकलापेनोपलक्षिता ।
नीलं श्यामवर्णं यदंशुकचीरं वस्त्रखण्डं तन्निर्मिता या चूलिका कञ्चलिका
तथा परिवृता ग्यासा । अत एव सञ्चरन्ती भ्रमन्ती । पतिव्रतायाः पताका वैज-
यन्तीव । पतिव्रत्यसूचिकेत्यर्थः । क्षामक्षामा—अतिकृशा । देवतानुभावात्—देव-
त्वप्रभावात् । अनतिक्षीणः—नातिसलिनो वर्णावकाशो वर्णोऽज्ज्वल्य यस्याः सा
प्रणिपतन्तं—नमस्कुर्वन्तम् । मां—प्रमत्तिमित्यर्थः । प्रहर्षोत्कम्पितेन आनन्दातिशय-
वशाद् वेपथुमता । उपाघ्राय आलिङ्ग्य । वात्सल्यम् स्नेहसम् । स्तन्यच्छलात्—
स्तनदुग्धव्याजेन । शिशिरेण—शीतलेन । निरुद्धकण्ठी—स्तब्धकण्ठस्वरा । व्याहा-
र्षीत् अवोचत् ।

गरम निःधासोंके पवनसे पांडित ओष्ठ कुछ लाल तथा धूमरङ्गके होकर विच्छेदाग्निकां
खूब वमन कर रहे थे । जिसके दोनों नेत्र निरन्तर अश्रुधारा बहानेके कारण लाल-लाल
वर्णवाले दिखाई पड़ते थे । जो अपने वंशानुरूप चरित्रके सेवनके कारण बन्धन विभ्रमके
एकवेणी व्रतको पालन करती हुई नीले वस्त्र और नीले वस्त्रकी बनी हुई चोलीको धारण
किये हुए पतिव्रताकी ध्वजाके सदृश दीख रही थी । जो शरीरसे अत्यन्त दुर्बल होनेपर भी
देवताओंके प्रभावसे उज्ज्वल कान्तिवाली महिला दिखलायी पड़ती थी । जब उपयुक्त
लक्षणोंवाली महिला दिखलायी पड़ी तो मैंने उसको प्रणाम करना चाहा । मुझे नतमस्तक
होते अवलोकन करके उस मान्य महिलाने अत्यन्त हर्षान्वित होकर अपनी कौपती
हुई भुजारूपी लताओं से उठा लिया और पुनः के तुल्य मेरे किर को सूँव करके

(१०) 'वत्स, यदि वः कथितवती मगधराजमहिषी वसुमती मम हस्ते बालमर्थपालं निधाय कथां च काञ्चिदात्मभर्तृपुत्रसखीजनानुबद्धां राजराजप्रवर्तितां कृत्वान्तर्धानमगादात्मजा मणिभद्रस्येति', साहमस्मि वो जननी । पितुर्वो धर्मपालसूनोः सुमन्त्रानुजस्य कामपालस्य पादमूला-
न्निष्कारणकोपकलुषिताशया प्रोष्यानुशयविधुरा स्वप्ने केनापि रक्षोरूपेणो-
पेत्य शप्तास्मि—'चण्डिकायां त्वयि वर्षमात्रं वसामि प्रवासदुःखाय' इति
ब्रुवतैवाहमाविष्टा प्राबुध्ये । गतं च तद्वर्षं वर्षसहस्रदीर्घम् ।

(१०) वः-युष्मभ्यं युष्माकं सकाशे इत्यर्थः । मम-वसुमत्याः । बालम् शि-
शुम् । विधाय-समर्प्यं । कथां-वृत्तान्तम् । आत्मनः स्वस्य तारावल्या इत्यर्थः,
भर्तुः स्वामिनः, पुत्रस्य तनयस्य, सखीजनस्य सुहृद्गस्यानुबद्धां सम्बन्धिनीम् ।
राजराजप्रवर्तितां-कुबेरप्रोक्ताम् । कृत्वा कथयित्वा । अन्तर्धानं-तिरोधानम्, अगा-
त्-जगाम । आत्मजा कन्या तारावलीति यावत् । सा वसुमतीकथिता तारावली ।
वो युष्माकम् । जननी-मातृस्थानीया-पितृव्यपत्नीत्वात् । पादमूलात्-चरणाभ-
यात् । निष्कारणेति-निष्कारणेन सपत्नीर्ष्याविशादनर्थकेन कोपेन कलुषितः मलिन
आशयश्चित्ताभिप्रायो यस्याः सा । प्रोष्य प्रवासं गत्वा । अनुशयविधुरा-पश्चात्ताप-
विह्वला । रक्षोरूपेण-राक्षसमूर्त्या । चण्डिकायां-अतिकोपनायाम् । वर्षमात्रं-
संवत्सरमेकम् । वसामि-अधितिष्ठामि । प्रवासदुःखोत्पादनार्थम् । ब्रुवता-कथ-
यता । आविष्टा तेन कृतावेशा । प्राबुध्ये-जागरिताऽभवम् । गतं व्यतीतम् । वर्ष-
सहस्रदीर्घं-अतिमहत् ।

आलिङ्गनादि क्रिया । वात्सल्य-प्रीतिके कारण अपने स्तनोंसे दूधको टपकाती हुई तथा
आँखोंसे आंसू बहाती हुई निरुद्ध कण्ठवाली वह महिला मुझसे कहने लगी ।

(१०) हे वत्स ! जो वार्त्ता आप लोगोंसे मगधराज राजहंसकी देवी वसुमतीने
कही थी कि एक अंगना इस शिशुको निद्रावस्थामें मेरी गोदमें धर कर बोली—'राजराज
कुबेरको आज्ञासे राजवाहनकी सेवाके लिये मैं इस शिशुको आपको दे रही हूँ तथा
अपनी सखा आदि परिजनोंकी कथा आदि कह करके जो तिरोहित हो गयी थी । वही
मणिभद्र नामक यक्षकी कन्या तारावली मैं आपकी माँ हूँ । धर्मपालके लड़के और
सुमन्त्रके छोटे भाई कामपाल जो आपके जनक (पिता) हैं उनपर मैंने अकारण ही
क्रोध किया था और क्रोधके कारण मैं मलिन हृदय हो कर उन्हें छोड़ कर प्रवासमें
चली गयी थी । तदनन्तर पश्चात्ताप करती हुई भियोगिनीकी दशामें मैं एक रात्रिमें
स्वप्नगता थी कि किसी राक्षसरूपकी एक प्रतिकृतिने मुझे शांति दे दिया—'प्रवासमें
(परदेशमें) दुःख देनेके लिये मैं तेरे शरीरमें एक बरसतक निवास करूँगी ।' ऐसा

(११) अतीतायां तु यामिन्यां देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य श्रावस्त्यामु-
त्सवसमाजमनुभूय बन्धुजनं च स्थानस्थानेभ्यः सन्निपातितमभिसमीक्ष्य
मुक्तशापा पत्युः पार्श्वमभिसरामीति प्रस्थितायामेव मयि, त्वमत्राभ्युपेत्य
'प्रतिपन्नोऽस्मि शरणमिहत्यां देवताम्' इति प्रसुप्तोऽसि । एवं शापदुःखा-
विष्टया तु मया तदा न तत्त्वतः परिच्छिन्नो भवान् अपि तु शरणागत-
मविरत्नप्रमादायामस्यां महादब्ध्यामयुक्तं परित्यज्य गन्तुमिति मया त्वमपि
स्वपन्नेवासि नीतः । प्रत्यासन्ने च तस्मिन्देवगृहे पुनरचिन्तयम्—'कथ-
मिह तरुणेनानेन सह समाजं गमिष्यामि' इति ।

(११) अतीतायां यामिन्यां—पूर्वदिवसीयरात्रौ । श्रावस्त्यां तदाकथनगर्भात् ।
उत्सवसमाजं—उत्सवगोष्ठीम् । अनुभूय—उपभुज्य । बन्धुजनं—मदीयसुहृद्गणम् ।
स्थानस्थानेभ्यः—विभिन्नप्रदेशेभ्यः । सन्निपातितं समागतम् । अभिसमीक्ष्य इष्ट्वा ।
मुक्तशापा—विगतशापः । पत्युः—कामपालस्य । अभिसरामि गच्छामि । प्रस्थितायां
चलितायाम् । त्वं—प्रमतिः । अत्राटव्याम् । शापदुःखेन आविष्टया—विह्वलया ।
तदा तस्मिन् काले तत्त्वतो याथार्थ्येन भवांस्त्वं न परिच्छिन्नः ज्ञातः । अपितु-
किन्तु । शरणागतं शरणापन्नं स्वामिति शेषः । अविरत्नप्रमादायां—निरन्तरविपत्स-
कुलायाम् । अयुक्तमनुचितम् । स्वपन् निद्राण एव मया नीतोऽसीत्यन्वयः । प्रत्या-
सन्ने—समीपवर्तिनि । तस्मिन् पूर्वोक्ते । देवगृहे देवमन्दिरे । तरुणेन युवकेन ।
समाजमुत्सवसभाम् ।

फटकर उस प्रतिकृतिने मेरे शरीरमें प्रवेश कर लिया और उससे आविष्ट एक वर्षको
मैंने एक हजार बरसोंके समान व्यतीत किया ।

(११) गत रात्रिमें श्रावस्ती नामक नगरीमें देवदेव त्र्यम्बक महादेवजीके मन्दिरमें
महोत्सव हो रहा था । वहाँपर उत्सवको देखने विभिन्न प्रदेशोंसे आये हुए बन्धुवर्गोंके
समुदायको ज्ञात करके मैं भी शापरहित होकर पतिदेव कामपालके समीप जानेकी
इच्छा कर रही थी । इतनेमें ही आपने (प्रमतिने) इस वनमें आकर यहाँकी
निवासिनी देवीके प्रति शरणार्थी होनेकी प्रार्थना की और प्रार्थनानन्तर आप सो भी
गये । यद्यपि शापके दुःखोंसे विह्वल मैं आपको ठीक-ठीक पहिचान तो न सकी किन्तु
शरणार्थीजनकी भयावने जङ्गलमें अकेले छोड़ कर जाना मैंने अयुक्त समझा । अतः मैं
आपको निद्रावस्थामें ही उठा कर यहाँसे ले गयी । उन त्र्यम्बक भगवान्के मन्दिरके
यास जाकर सोचने लगी । मैं इस युवकके साथ इस उत्सवगोष्ठीमें कैसे जाऊँगी ।

(१२) अथ राज्ञः श्रावस्तीश्वरस्य यथार्थनाम्नो धर्मवर्धनस्य कन्यां नवमालिकां धर्मकालसुभगे कन्यापुरविमानहर्म्यतले विशालकोमलतलं शय्यातलमधिशयानां यदृच्छयोपलभ्य 'दिष्टचेयं सुप्ता, परिजनश्च गाढ-निद्रः । शोतामयमत्र मुहूर्तमात्रं ब्राह्मणकुमारो यावत्कृतकृत्या निवर्तेय' इति त्वां तत्र शाययित्वा तमुद्देशमगमम् । दृष्ट्वा चोत्सवश्रियम्, निर्विशय च स्वजनदर्शनसुखमभिवाद्य च त्रिभुवनेश्वरमात्मालीकप्रत्याकलनोपाखण्डसाध्वसं च नमस्कृत्य भक्तिप्रणतहृदया भगवतीमम्बिकाम्, तया गिरि-दुहित्रा देव्या सस्मितम् 'अयि भद्रे, मा भैषीः । भवेदानीं भर्तृपार्श्वगा-मिनी । गतस्ते शापः' इत्यनु-हीता सद्य एव प्रत्यापन्नमहिमा प्रतिनिवृत्त्य

(१२) यथार्थनाम्नः—सायंकनामवतः । धर्मकालसुभगे—ग्रीष्मसमयमनोरमे । कन्यापुरे यद् विमानं सप्ततलगृहं तस्य हर्म्यतले कुट्टिमे । यदृच्छया—वैवयोगेन । उपलभ्य प्राप्य । दिष्टया भाग्येन । इयं नवमालिका । परिजनः सहचरीवर्गः । गाढा सान्द्रा निद्रा यस्य सः । शोतां शयनं करोतु । शयनार्थकलीधातोलौटि रूपम् । अयं तरुणः प्रमतिरिति यावत् । कृतकृत्या—सम्पादितस्वकार्या अहमिति शेषः । तत्र कन्यान्तःपुरे । तमुद्देशं उत्सवसमाजम् । निर्विशय—उपशुष्य । अभिवाद्य प्रणम्य । आत्मेति आत्मनः स्वस्यालीकमपराधः तस्य प्रत्याकलनेन ज्ञानेनोपाखण्डं सञ्जातं साध्वसं लज्जा यस्मिस्तथया तथा । भक्त्या प्रणतं नम्रं हृदयं यस्याः सा अहमिति शेषः । गिरिदुहित्रा—हिमालयकन्यया । अनुगृहीतेति क्रियायाः कर्तृपदमेतत् । सद्यस्तत्क्षणम् । प्रत्यापन्नमहिमा—पुनः प्राप्तदैवप्रभावा । यथावत्—तत्त्वतः ।

(१२) तदनन्तरं दैवयोगसे मैने श्रावस्तां नगरीके राजा यथार्थनामा महाराज धर्मवर्धनकी पुत्री नवमालिकाको देखा । जो नवमालिका ग्रीष्मकालके लिये सुखदार्था राजमन्चनमें बड़ी भारी चारपायीपर प्रगाढ़ निद्रामें सो रही थी । आग्यवशात् यह भी सोयी हुई है और यह परिजन भी गाढ़ी नीदमें सोये हुए हैं । ऐसा विचार कर मैने आपको तबतकके लिये वहीं सुला दिया जबतक मैं लौट न आऊँ । अर्थात्—मैने सोचा—यह ब्राह्मणका बालक मुहूर्तमात्र यहाँपर सोवे और तबतक मैं दर्शनादिसे कृतकृत्य होकर लौटती हूँ । ऐसी व्यवस्था करके—आपको सुलाकर—मैं उस मन्दिरमें गयी । वहाँ मङ्गोत्सवकी शोभा देखी और अपने परिजनोंके दर्शन-सुखका अनुभव प्राप्त किया । अकारण ही आत्मकृत अपराधके स्मरण होनेसे उत्पन्न लज्जाके वश होकर मैने तीनों लोकोँके स्वामी शिवको प्रणाम किया । फिर भक्तिसे प्रणतहृदय होकर मैने भगवती अम्बिकाको प्रणाम किया । ततः वे गिरिनन्दिनी देवी हँस कर बोली—'हे सीम्बे !

दृष्ट्वैव त्वां यथावदभ्यजानाम्—‘कथं मत्सुत एवायं वत्सस्यार्थं शालस्य प्राणभूतः सखा प्रमतिरिति पापया मयास्मिन्नज्ञानादौदासीन्यमाचरितम् । अपि चायमस्यामासक्तभावः । कन्या चैनं कामयते युवानम् । उभौ चेमौ लक्षसुभौ त्रपया साध्वसेन वान्योन्यमात्मानं न विवृण्वते । गन्तव्यं च मया । कामाघ्रातयाप्यनया कन्यया रहस्यरक्षणाय न समाभाषितः सखीजनः परिजनो वा । नयामि तावत्कुमारम् । पुनरपीममर्थं लब्धलक्षो यथोपपन्नैरुपायैः साधयिष्यति’ इति मत्प्रभावप्रस्थापितं भवन्तमेतदेव पत्रशयनं प्रत्यनैषम् ।

(१३.) एवमिदं वृत्तम् । एषा चाहं पितुस्ते पादमूलं प्रत्युपसर्पेयम्’

अभ्यजानाम्—ज्ञातवती । औदासीन्यं—उचितयत्नाभावः । अयं प्रमतिः । अस्या नवमालिकायाम् । आसक्तभावः—अनुरक्तचित्तः । लक्षसुभौ—कपटनिद्रितौ । त्रपया—लज्जया । साध्वसेन भयेन । विवृण्वते प्रकाशयतः । कामाघ्रातया—मदनस्पृष्टया । रहस्यरक्षणाय—गोप्यसंवरणार्थम् । समाभाषितः कथितः । नयामि—इतोऽन्यत्र प्रापयामि । कुमारं—प्रमतिम् । इममर्थम्—नवमालिकाप्राप्तिरूपम् । लब्धलक्षः—प्राप्तावसरः । यथोपपन्नैः—युक्तियुक्तैः । मत्प्रभावप्रस्थापितं—मन्मायया निद्रापितम् । भवन्तं स्वाम् । अनैषम्—नीतवती ।

(१३) एवम्—एतावत् । पितुः—पितृव्यस्य पित्रा तुल्यत्वात् कामपालस्ये-

मत डरो, अब अपने पतिके समीप जाओ । तुम्हारा ज्ञापन हो गया ।’ अम्बिकाके इस प्रसादसे तत्क्षण ही मुझे सभी बातोंका ज्ञान ठोक-ठोक होने लगा । ‘अरे ! पापात्मा होनेके कारण पूर्वमें मैंने अपनी अज्ञतावश इसे नहीं पहिचाना और उदासीनता दिखायी । यह तो मेरे लड़के अर्थपाल का प्राणके समान सखा प्रमति है । तथा यह प्रमति इस कन्यापर आसक्त है और यह कन्या नवमालिका भी इसे चाहती है । ये दोनों कपटनिद्रामें सो रहे हैं । लज्जा और भयसे अपने-अपने अभिप्रायोंको प्रकाशित नहीं कर रहे हैं । मुझे जाना भी है । यद्यपि यह राजकन्या नवमालिका भी कामपीडिता हो गयी है, परन्तु रहस्य प्रकट न हो जाय इसी कारण सखी आदि परिजनोंसे प्रकाशित नहीं कर रही है । अब मैं राजकुमार प्रमतिको ले जाती हूँ । फिरसे इस अर्थकी सिद्धिके लिये अर्थात् नवमालिकाको प्राप्त करनेके लिए यह राजकुमार उचित उपायोंकी युक्तियोंसे इस राजकुमारीकी प्राप्त कर लेगा । बस इस रीतिसे मैंने अपने प्रभावसे आपको सुखा करके (निद्रित करके) पुनः इस अरण्यकी पत्र-शुभ्यापर ला दिया ।

(१३) इसी प्रकार यह वृत्त जानिये । अब मैं आपके पिता कामपालके चरणोंके

इति प्राञ्जलिं मां भूयोभूयः परिष्वज्य शिरस्युपाग्राय कपोलये'श्चुम्बित्वा स्नेहविह्वला गतासीत् । अहं च पञ्चबाणवश्यः श्रावस्तीमभ्यवर्तिषि ।

(१४) मार्गे च महति निगमे नैगमानां ताम्रचूडयुद्धकोलाहलो महा-
नासीत् । अहं च तत्र सन्निहितः किञ्चिदस्मेपि । सन्निधिनिषण्णस्तु मे
वृद्धविटः कोऽपि ब्राह्मणः शनकैः स्मितहेतुमपृच्छत् । अत्रयं च—‘कथ-
मिव नारिकेलजातेः प्राच्यवाटकुक्कुटस्य प्रतीच्यवाटः पुरुषैरसमीक्ष्य ब-
लाकाजातिस्ताम्रचूडो बलप्रमाणाधिकस्यैव प्रतिविसृष्टः’ इति । सोऽपि

त्यर्थः । उपसर्पेयं गच्छेयम् । प्राञ्जलिं—प्रणतम् । कपोलयोर्गण्डयोः । स्नेहवि-
ह्वला—वात्सल्यरसाविष्टा । पञ्चबाणवश्यः कामपरतन्त्रः । अभ्यवर्तिषि—तदभिमुख-
मगच्छम् ।

(१४) मार्गे—श्रावस्याः पथि । निगमे वणिजां ग्रामे । ‘निगमो विजये वेदे
पुरे पथि वणिक्पथे’ इति कोशः । नगमानां वणिजाम् । ‘नैगमो वणिजो वणिक्’
इत्यमरः । ताम्रेति—ताम्रचूडानां कुक्कुटानां युद्धेन कोलाहलः कलरवः । सन्निहितः
समीपवर्त्ति सन् । किञ्चिदीपत् । अस्मेपि स्मितमकरवम् । सन्निधिनिषण्णः समीपो-
पविष्टः । वृद्धविटः—स्थविरधूर्तः । शनकैः मन्दं मन्दम् । स्मितहेतुं हासकारणम् ।
अश्रवमहमिति शेषः । नारिकेलजातेः—नारिकेलजातीयस्य । प्राच्यवाटकुक्कुटस्य
पूर्वदेशीयकुक्कुटस्य । प्रतीच्यवाटः—पश्चिमदेशीयः असमीक्ष्य—अविचार्य । बला-
काजातिः—बलाकाजातीयः । बलप्रमाणाधिकस्य बलेन श्रवस्या प्रमाणेनाकारेण चा-
धिकस्य महतः । एवमनेन प्रकारेण । प्रतिविसृष्टः—युद्धार्थं प्रहितः । सोऽपि—वृद्ध-

समीप जा रही हूँ । ऐसा कह कर उस महिलाने मुझे बेर-बेर आलिङ्गित किया ।
फिर मेरे शिरको सूँघकर तथा गालोंको भी चूमा एवं रनेहसे विह्वल होकर मुझसे बिदा
ले ली । मैं भी कामपीडित हो गया था । अतः उस कुमारी नवमालिकाकी प्रासिके
लिये आवस्तीकी ओर चल पड़ा ।

(१४) आवस्ती नगरीके मार्गमें एक जगह वणिकोंकी एक विशाल बस्ती थी ।
वहाँपर वे सब एकत्र होकर कुक्कुटोंका (मुर्गोंका) युद्ध करा रहे थे । जिस कारण
अत्यन्त कलरव मचा हुआ था । मैं भी वहाँ गया और उस युद्धको देखकर कुछ
मुसकुराने लगा । मेरे समीप बैठे हुए एक वृद्ध धूर्तने हँसनेका कारण धीरेसे पूछा ।
मैंने उत्तर दिया कि पूर्वदेशीय नारिकेल जातिके कुक्कुटके साथ पश्चिमदेशीय बलाका
जातिके कुक्कुटका युद्ध कराना पुरुषोंकी अज्ञतामात्र है । क्योंकि इस पश्चिमदेशीय
कुक्कुटको पूर्वीकी अपेक्षा बल अधिक होता है और आकार भी इसका बड़ा होता है

तज्ज्ञः 'किमज्ञैरेभिर्व्युत्पादितैः । तूष्णीमास्व' इत्युपहस्तिकायास्ताम्बूलं कर्पूरसहितमुद्धृत्य मण्डं दत्त्वा चित्राः कथाः कथयन्क्षणमतिष्ठत् । प्रायु-
ध्यत चातिसंरब्धमनुप्रहारप्रवृत्तस्वपक्षमुक्तकण्ठीरवरवं विहङ्गमद्वयम् ।
जितश्चासौ प्रतीच्यवाटकुक्कुटः ।

(१५) सोऽपि घटः स्ववाटकुक्कुटविजयहृष्टः, मयि वयोविरुद्धं सख्यमुपेत्य तदहरेव स्वगृहे स्नानभोजनादि कारयित्वा उत्तरेद्युः आवस्ती प्रति यान्तं मामनुगम्य 'स्मर्तव्योऽस्मि सत्यर्थे' इति भिन्नवद्विसृज्य

घटोऽपि । तज्ज्ञः—कुक्कुटविशेषज्ञः । किम्—किम्प्रयोजनम् । अज्ञैर्मूर्खैः । एभिः—
पुरुषैः । व्युत्पादितैर्विज्ञापितैः । तूष्णीम् आस्व—मौनमवलम्ब्य तिष्ठ । एते खलु—
पुरुषाः कुक्कुटानां जातिविभागं न जानन्ति—अत एतेषु तज्ज्ञापनेन किमपि फलं न
भविष्यतीति भावः । उपहस्तिकायाः ताम्बूलाधारचर्मपेटिकायाः अत्र पञ्चमी विभ-
क्तिः । उद्धृत्य निष्कास्य । चित्रा नानाविधाः । प्रायुध्यत योद्धुमारभत । अतिसं-
रब्धं अतिकुद्धम् । अनुप्रहारेति—अनुप्रहारे प्रतिप्रहारे प्रवृत्ताभ्यामुद्यताभ्यां स्वप-
क्षाभ्यां निजपतन्नाभ्यां मुक्तो विसृष्टः कृत इति शेषः, कण्ठीरवस्य सिंहस्येव रवो
नादो येन तदिदं विशेषणद्वयं विहङ्गमद्वयमित्यस्य । जितः पराजितः ।

(१५) स्ववाटकुक्कुटस्य स्वदेशीयकुक्कुटस्य प्राच्यवाटस्येत्यर्थः विजयेन
हृष्टः सन्तुष्टः । मयि—प्रमतौ । वयोविरुद्धं—वयसोऽनुरूपम् । अवस्थाविसदृश-
मिति यावत् । तृणवलयविद्ययोर्मैत्री प्रसिद्धा । सख्यं मैत्रीम् । उपेत्य—प्राप्य ।
तदहः—तस्मिन्नेव दिने । स्वगृहे—वृद्धस्य गृहे । उत्तरेद्युः परदिने । यान्तं गच्छन्तम् ।

तथा इसकी शिखा लाल होती है । वह वृद्ध भी उस कुक्कुट युद्धक्रियाको जानता था ।
अतः उसने कहा—मौन रहिये । क्योंकि इन मूर्खोंसे विवाद करना व्यर्थ होगा । ततः
उसने अपने पानके डब्बेसे कर्पूरवासनायुक्त पान निकालकर दिये और अनेक विचित्र
वार्त्ताएं करता हुआ वह समय व्यतीत किया । परस्पर युद्ध करते हुए वे दोनों मुँगें भी
क्रोधमें आकर अपनी चोचोंसे तीक्ष्ण—तीक्ष्ण पंजोंसे लड़े । शेरकी ध्वनिकी मानो
अपनी ध्वनिसे मात कर देंगे इस तरहसे पंख फैलाकर वे लड़े । अन्ततोगत्वा परिचम-
देशीय मुँगोंने हार लीया ।

(१५) वह वृद्ध धूर्त भी अपने पक्षवाले मुँगेंकी विजय होनेपर आनन्दित हुआ ?
फिर उस वृद्धने मेरे साथ अवस्था अनुकूल न होनेपर भी भिन्नता कर को [भिन्नता
बराबरीवाले की ही हुआ करती है] और उसने उसी दिन अपने गृहपर ले जाकर
मेरा सत्कार किया तथा मुझे भोजन कराया । दूसरे दिन जब मैं आवस्तीपुरी जाने

प्रत्ययासीत्। अहं च गत्वा श्रावस्तीमध्वरान्तो बाह्योद्याने लतामण्डले शयितोऽस्मि। हंसरवप्रबोधितश्चोत्थाय कामपि कणित नूपुरमुखराभ्यां चरणाभ्यां मदन्तिकमुपसरन्तीं युवतीमद्राक्षम्।

(१६) सा त्वागत्य स्वहस्तवर्तिनि चित्रपटे लिखितं मत्सदृशं कमपि पुरुषं मां च पर्यायेण निर्वर्णयन्ती सविस्मयं सवितर्कं सहर्षं च क्षणमवातिष्ठत्। मयापि तत्र चित्रपटे मत्सादृश्यं पश्यता तद्दृष्टिचेष्टितमनाकस्मिकं मन्यमानेन 'ननु सर्वसाधारणोऽयं रमणीयः पुण्यारामभूमिभागः।

अर्थे प्रयोजने सति। मित्रवत् सुहृदमिव। विसृज्य-मां परित्यज्य। प्रत्ययासीत् प्रतिगतवान्। अहं प्रमतिः। हंसरवप्रबोधितः हंसध्वनिजागरितः। नूपुरध्वनेहंसरवतत्त्वत्वादित्यर्थः। कणितेति-शब्दायमानमञ्जीरवाचालाभ्याम्। मदन्तिकं मम समीपम्। उपसरन्तीमागच्छन्तीम्।

(१६) सा युवती। स्वहस्तवर्तिनि-निजकरस्थिते। लिखितं चित्रितम्। मत्सदृशं मदाकारम्। पुरुषं पुरुषस्वरूपम्। पर्यायेण क्रमेण-प्राक् चित्रस्थं पुरुषं दृष्ट्वा परतश्च मां पश्यतीत्यर्थः। निर्वर्णयन्ती सामिनिवेशं पश्यन्ती। सविस्मयं-कथमस्य चित्रस्थस्य च तुल्येवाकृतिरिति साक्ष्यम्। सवितर्कं-कथमेतादृशस्य तरुणस्य कन्यान्तःपुरे प्रवेश इति तर्कसहितम्। सहर्षं सख्या मनोरथप्राप्तिरचिराद्भवित्यतीति सानन्दम्। तद्दृष्टिचेष्टितं-तस्याः समागताया युवत्याः दृष्टिचेष्टितं मम चित्रपटस्य च दर्शनरूपमवलोकनव्यापारम्। अनाकस्मिक-न निष्कारम्। सर्वसाधारणः सर्वेषां समानोपभोग्यः। पुण्यारामभूमिभागः पवित्रोद्यान-

लगा तो वह मुझे कुछ दूर तक मित्रके समान पहुँचाने आया और बोला कि जब कार्य पड़े तब मुझे स्मरण कीजियेगा। इस तरीकेसे भले मित्रके समान मेरे साथ व्यवहार करके वह छोट गया। मैं श्रावस्ती नगरीमें पहुँचा और पहुँचनेके पश्चात् मार्गके परिश्रमसे थककर बाहर ही एक बगीचेमें लतामण्डपके नीचे सो गया। हंस की ध्वनिके समान ध्वनि सुनकर मैं कुछ देरमें उठ बैठा। उठकर देखा कि एक युवती अपने चरणोंके भूषित नूपुरकी बजाती हुई मेरे समीप आ रही है।

(१६) वह तरुणी अपने हाथ में लिये हुए एक चित्रपटसे मेरी आकृतिको मिलाने लगी और मुझे अपने समीप पा करके मेरे समीप आकर विस्मययुक्त विचार करती हुई कुछ क्षणके लिए हर्षान्वित होकर खड़ी हो गयी। मैंने भी उस चित्रपटमें अपने सादृश्य चित्र (फोटो) को देखा। और उस तरुणीकी तत्काल चेष्टनक्रिया भी देखना आवश्यक समझा। उत्पश्चात् मैंने उस बालासे कहा-‘दे-वाले ! यह पवित्र भूमिभाग अति-

किमिति चिरस्थितिक्लेशोऽनुभूयते । ननूपवेष्टव्यम्' इत्यभिहिता सा सस्मितम् 'अनुगृहीतास्मि' इति न्यषीदत् । संकथा च देशवार्तानुविद्धा काचनावयोरभूत् । कथासंश्रिता च सा 'देशातिथिरसि । दृश्यन्ते च ते-
ऽध्वश्रान्तानीव गात्राणि । यदि न दोषो मदगृहेऽद्य विश्रमितुमनुग्रहः
क्रियताम्' इत्यशंसत् ।

(१७) अहं च 'अयि मुग्धे, नैष दोषः, गुण एव' इति तदनुमार्गागाभी
तदगृहगतो राजार्हेण स्नानभोजनादिनोपचरितः, सुखं निषण्णो रहसि
पर्यपृच्छत्ये—'महाभाग, दिगन्तराणि भ्रमता कश्चिदस्ति किञ्चिदद्भुतं
भवतोपलब्धम्' इति । ममाभवन्मनसि 'महदिदमाशास्पदम् । एषा खलु

प्रदेशः । किमिति—किमर्थं चिरस्थितिक्लेशः—दीर्घकालावस्थानाग्रासः । अनुभूयते
त्वयेति शेषः । सा युवती । न्यषीदत्—उपाविशत् । संकथा—आलापः । देशवार्ता-
नुविद्धा—देशवृत्तान्तसम्बन्धिनी । आवयोः तस्या मम च । कथासंश्रिता—आलाप-
निविष्टा । सा युवती अशंसदित्यनेनान्वयः । देशातिथिः—अस्मद्देशो आगतोऽसि त्व-
मतोऽस्माकमतिथिरसि । अध्वश्रान्तानि—मार्गलङ्घनक्लान्तानि विश्रमितुमवस्थाप्यम् ।

(१७) अहं प्रमतिरित्यर्थः । एषः—त्वदगृहे ममावस्थानम् । गुणः अनुकूलः तद-
नुमार्गेति—तस्या युवत्याः पश्चाद् गच्छन् । राजार्हेण राजोचितेन । उपचरितः—स-
म्यक् संस्कृतः । पर्यपृच्छत्ये—परिपृष्टोऽहं तयेति शेषः । दिगन्तराणि—नानादेशान् ।
कश्चिदिति प्रश्नार्थकमव्ययम् । उपलब्धं—दृष्टं ज्ञातं वा । मम मनसि अभवत्—
अहमित्यमचिन्तयम् । आशास्पदं—आशाजनकम् । एषा युवती । निखिलेति—

नयनाभिराम तथा रमणीय ई और समाकं विश्रान्ति योग्य है अतः आप खड़े होनेके
कष्टको क्यों सहती हैं—यहाँ बैठ जाइये ।' मेरे ऐसे कथनपर उसने हँसीके साथ उत्तर
दिया—'मैं आपकी अनुगृहीत हूँ' और वह बैठ गयी । हम दोनोंने देश-देशान्तरोंकी तथा
देवताओंकी कथा-वार्ताएं होने लगीं । फिर उस तरंगोंने मुझसे कहा—'आप इस देशके
अतिथिरूपमें हैं । अतः यदि आपको कोई आपत्ति न होवे तो आप मेरे गृहपर चलकर
विश्राम करनेकी कृपा करें क्योंकि आपका शरीर मार्गजन्यसे परिव्याप्त होख रहा है ।

(१७) मैंने उत्तर दिया—'अयि मुग्धे ! आपके यहाँ चलनेमें मुझे कोई आपत्ति
नहीं दीखती अपितु, सुख ही मालूम होता है । पश्चात् मैं उसके मार्गका अनुसरण
करता हुआ उस बालाके गृहपर आ पहुँचा । उस बालाने अपने घरपर मेरा राज्ञोक्ति
स्वागत किया और स्नान-भोजन आदिका सुन्दरतासे प्रबन्ध कराया । फिर आनन्दमें
उसने मुझसे वक्रान्तमें पूछा—'हे महाभाग ! देश-देशान्तरोंमें पर्यटन करते हुए आपने

निखिलपरिजनसम्बाधसंलक्षितायाः सखी राजदारिकायाः । चित्रपटे तदुपरि विरचितसितवितानं हर्म्यतलम् , तद्वतं च प्रकामविस्तीर्णं शरद-
अपटलपाण्डुरं शयनम् , तदधिशायिनी च निद्रालीढलोचना ममैवेयं
प्रतिकृतिः ।

(१८) अतो नूनमनङ्गेन सापि राजकन्या तावतीं भूमिमारोपिता ।
यस्यामसह्यमदनज्वरव्यथितोन्मादिता सती सखीनिर्वन्धपृष्ठविक्रियानिमि-
त्तचातुर्येणैतद्रूपनिर्माणेनैव समर्थमुत्तरं दत्तवती । रूपसंवादाच्च संशया-

निखिलपरिजनानां सुसानां सम्बाधे सह्यमध्ये संलक्षिताया मया दृष्टायाः । राजदा-
रिकायाः राजकन्यायाः । तत् पूर्वदृष्टम् । उपरीति-उपरि ऊर्ध्वदेशे विरचितं
निर्मितं सितवितानं शुभ्रोहोचो यस्मिन् तादृशं हर्म्यतलम् । तद्वतं हर्म्यतलस्थि-
तम् । प्रकामविस्तीर्ण-दीर्घविस्तारम् । शरदिति शरदमेघधवलम् । तस्मिन् शयने
अधिशेते इति तदधिशायिनी । निद्रालीढलोचना-निद्रामुद्रितनयना । प्रतिकृतिः
प्रतिमूर्तिः ।

(१८) नूनं निश्चितम् । तावतीं तथाविधमदनपारवश्यरूपाम् । भूमि अव-
स्थाम् । आरोपिता-नीता । यस्यां भूमौ-अवस्थायामिति यावत् । असह्येति-अस-
ह्येन सोढुमशक्येन मदनज्वरेण कामजनितसन्तापेन व्यथिता पीडिता तथा उन्मा-
दिता उन्मत्तीकृता सती । सखीभिः सहचरीभिः निर्वन्धेनाग्रहातिशयेन पृष्ठमनु-
युक्तं विक्रियानिमित्तं विकारकारणं यस्याः सा । चातुर्येण कौशलेन । एतस्य रूपस्य
मत्प्रतिकृतेर्निर्माणेन रचनेन । समर्थं योग्यम् । महर्शनमेव तस्या विकारकारणमा-

कौन-सी आश्चर्यकारिणी वस्तु देखो ?' यह अवण करके मेरे मनमें अति विस्तीर्ण आशा
बैठी कि यह काला उन्हीं महिलाओंमें से एक है जिन्हें मैंने उस राजकुमारीके राज-
प्रासादमें (स्वप्नमें) देखा था । इस चित्रपटमें भी उसी राजकुमारीकी प्रतिकृति मेरे
साथ स्वच्छ निखैनेके ऊपर पड़ी हुई उस विस्तीर्ण पलंगपर दिखायी गयी है । जो शरद-
कालिक रवच्छ मेषके समान सफेद और कोमल पलंग उस विशाल राजभवनके विस्तीर्ण
छतपर पड़ा हुआ दीख रहा है जिसपर प्रगाढ़ निद्रामें राजकुमारी सोयी हुई है ।

(१८) अत एव यह स्पष्ट प्रतीत हो रहा है कि वह राजकुमारी भी कामदेवके
द्वारा कामपीडित अवस्थाको प्राप्त हो गयी है । उसकी असह्य कामपीड़ाको जानकर
सहचरियोंने अतिशय आग्रहपूर्वक चतुरतासे उस राजकुमारीसे सब वृत्तान्त ज्ञात किया
है और उसी कुमारीके कथनानुसार उसकी सखियोंने अपने कौशलसे यह चित्रपट
तैयार किया है जिससे उसका मन बहले । इसी हेतुसे वे सखियाँ उस पुरुषके भी

दनया पृष्ठो भिन्ध्यामस्याः संशयं यथानुभवकथनेन' इति जातनिश्चयोऽ-
त्रवम्—'भद्रे, देहि चित्रपटम्' इति । सा त्वर्पितवती मद्धस्ते । पुनस्तमा-
दाय तामपि व्याजसुतामुल्लसन्मदनरागविह्वलां वल्लभामेकत्रैवाभिलिख्य
'काचिदेवम्भूता युवतिरीदृशस्य पुंसः पान्शशायिन्यरण्यानीप्रसुप्तेन मयो-
पलब्धा । किलैष स्वप्नः' इत्यालपं च ।

(१६) दृष्ट्या तु तथा विस्तरतः पृष्ठः सर्वमेव वृत्तान्तमकथयम् ।
असौ च सख्या मात्रमिच्चान्यवस्थान्तराण्यवर्णयत् । तदाकर्ण्य च यदि
तत्र सख्या मदनुग्रहोन्मुखं मानसम् । 'गमय कानिचिदहानि । कमपि
कन्यापुरे निराशङ्कनिवासकरणमुपायमारचय्यागमिष्यामि' इति कथञ्चि-

सीदिति भावः । रूपसंवादाद्-आकारसादृश्यात् । संशयात् सन्देहमाश्रित्य ।
अनया युवत्या । भिन्ध्यां निरस्येयम् । यथानुभवकथनेन-यथादृष्टस्य प्रकाशनेन ।
तं चित्रपटम् आदाय गृहीत्वाऽहमिति शेषः । तां राजकन्याम् । व्याजसुतां
कपटनिद्रिताम् । उल्लसदिति-उल्लसता वृद्धिं गच्छता मदनरागेण वि-
ह्वलां व्याकुलाम् । वल्लभां प्रियाम् । एकत्र चित्रपटस्यैकस्मिन् स्थाने । अभि-
लिख्य चित्रयित्वा । एवंभूता एतादृशी । ईदृशस्य चित्रितानुरूपस्य । अरण्यानी-
प्रसुप्तेन महादृग्वां निद्रितेन । उपलब्धा दृष्टा ज्ञाता वा । किलैष स्वप्नः-परं तु
एव स्वप्न एव भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

(१७) तथा युवत्या । विस्तरतः विस्तारेण कथयितुम् । असौ युवतिः ।
सख्याः राजकन्यायाः । मन्त्रिमित्तानि-मद्दर्शनजनितानि । अवर्णयत् अकथयत् ।
मदनुग्रहोन्मुखं मयि अनुग्रहं कर्तुमुत्कण्ठितम् । गमय यापय । कानिचित् किय-
न्ति । अहानि दिनानि । निराशङ्केति-निराशङ्कं निर्भयं निवासस्यावस्थानस्य

अन्वेषणमें व्यग्र पड़ी हुई है और यह चित्रपट वही है । मेरी आर्कृति भिलाकर अपने
सन्देहको दूर करना चाहती है । अतः इसकी भ्रान्ति दृष्टा देनी चाहिए । ऐसा निश्चय
करके मैंने कहा—'हे सौम्ये ! मुझे यह चित्रपट दीजिये तो ।' उसने मेरे हाथमें वह
चित्रपट दे दिया । मैंने उस चित्रपटको लेकर उसके एकदेशमें, कपटनिद्रित और कामवाण
से व्याकुल राजकुमारीकी ठीक ठीक प्रतिकृति लिख दी और कहा 'ऐसी आकृतिवाली
महिलाको ऐसी आकृतिवाले पुरुषके साथ सोते हुए अरण्यमें स्वप्नावस्थामें मैंने देखा था ।

(१७) मेरे इस कथन पर उस चित्रपटधारिणी बालाने हर्षसे मुझसे संपूर्ण दृष्ट
पूछा तो मैंने उससे सारा हाल कह सुनाया । उसने भी मेरे कारण राजकुमारीको
कामकी पीड़ासे जो क्लेश हो रहा था, उसका वर्णन कर दिया । उसकी कामव्यथाको सुनकर

देनामभ्युपगमय्य गत्वा तदेव खर्वटं वृद्धविटेन समगंसि । ससम्भ्रमं सोऽपि विश्रमय्य तथैव स्नानभोजनादि कारयित्वा रहस्यपृच्छत्—‘आर्य, कस्य हेतोरचिरेणैव प्रत्यागतोऽसि’ ।

(२०) प्रत्यावादिषमेनम्—‘स्थान एवाहमार्येणास्मि पृष्ठः । श्रूयताम् । अस्ति हि श्रावस्तीनाम नगरी । तस्याः पतिरपर इव धर्मपुत्रो धर्मवर्धनो नाम राजा । तस्य दुहिता, प्रत्यादेश इव श्रियः, प्राणा इव कुसुमधन्वनः, सौकुमार्यविडम्बितनवमालिका, नवगालिका नाम कन्यका । सा मया समापत्तिदृष्टा कामनाराचपङ्क्तिमिव कटाक्षमालां मम मर्मणि व्यकिरत् ।

करणं कारकम् । आरचय्य—कृत्वा । एतां युवतिम् । अभ्युपगमय्य—सम्यग् बोधयित्वा—प्रतिज्ञायेति यावत् । तदेव पूर्वोक्तम् । खर्वटं ग्रामम् । समगंसि सङ्गतोऽभवम् । ससम्भ्रमं—सचकितम् । स वृद्धविटः । विश्रमय्य विश्रामं कारयित्वा मामिति शेषः । रहास एकान्ते । कस्य हेतोः—किमर्थम् । अचिरेण—अतिसंक्षेपम् ।

(२०) प्रत्यावादिषं प्रत्युत्तरमदाम् । एनं वृद्धविटम् । स्थाने—युक्तम् । आर्येण—भवता । तस्याः श्रावस्याः । धर्मपुत्रः युधिष्ठिरः । प्रत्यादेशः निराकृतिः प्रत्याख्यानमिति यावत् । लक्ष्म्या अपि विजेत्रीत्यर्थः । प्राणाः—जीवनम् । सौकुमार्येति—सौकुमार्येण कोमलतया विडम्बिता कदर्यिता नवमालिका यथा सा । समापत्तिदृष्टा—यदृच्छावलोकिता । कामनाराचपङ्क्तिं मदनबाणपरम्पराश्च । मर्मणि—हृदयादिमर्मस्थले । व्यकिरत्—विचित्रवती । तच्छब्देति—तस्य शक्यस्य कीलस्यो-

नैने कहा—‘यदि आपकी सखीका प्रेम मनसे मेरे ऊपर है तो वे कुछ दिन और इसी तरह बितावें । फिर मैं कन्यापुरमें निवास करनेका कोई निश्चयक उपाय रचकर वहाँपर आऊँगा । इस प्रकारसे उस बालाको समझाकर मैं पुनः उसी वृद्धके गाँव लौट आया । आश्चर्यके साथ उस वृद्धने मेरा पूर्वकी तरह स्नान-भोजनादि द्वारा स्वागत सरकार करके एकान्तमें पूछा—‘हे आर्य ! किस कारणसे इतनी जल्दी ही लौट आये ?’

(२०) मैंने उस वृद्धको उत्तर दिया—‘आपने मुझसे उचित रीतिसे और योग्य अवसरपर यह प्रश्न किया—‘सुनिधे, श्रावस्ती नामकी नगरी है । उसका स्वामी, दूसरे धर्मपुत्रके समान, धर्मवर्धन नामका राजा है । उसकी पुत्री लक्ष्मी के समान है जो काम-देवकी प्राणोके समान प्रिया है । जिसका नाम नवमालिका है । जो अपनी सुकुमारसासे नवीन लताओंकी भी तिरस्कृत करनेवाली है । वह मुझे अकस्मात् दिखलायी पड़ी । उसने मुझे देखकर अपने कामबाणोंके समान कटाक्षोंसे मेरे वक्षःस्थलको वेध डाला है ।

तच्छ्रन्योद्धरणाक्षमश्च धन्वन्तरिमृशस्त्वदृते नेतरोऽस्ति वैद्य इति प्रत्या-
गतोऽस्मि । तत्प्रसीद कश्चिदुपायमाचरितुम् ।

(२१) अयमहं परिवर्तितस्त्रीवेषस्ते कन्या नाम भवेयम् । अनुगतश्च
मया त्वमुपगम्य धर्मासनगतं धर्मवर्धनं वक्ष्यसि—‘ममेयमेकैव दुहिता ।
जातमात्रायां त्वस्यां जनन्यस्याः संस्थिता । माता च पिता च भूत्वाहमेव
व्यवर्धयम् । एतदर्थमेव विद्यामयं शुल्कमर्जितुं गतोऽभूदधन्तिनगरीमुज्ज-
यिनीमस्मद्वैद्याह्यकुलजः कोऽपि विप्रदारकः । तस्मै चैयमनुमता दातुमित-
रस्मै न योग्या । तरुणीभूता चैयम् । स च विलम्बितः । तेन तमानीय

छुरणे निष्कासनेऽद्यमोऽसमर्थः । धन्वन्तरिमृशः—धन्वन्तरितुष्यः । त्यद्भवतः ।
श्रुते विना । इतरः अन्यः कोऽपि । वैद्यः—चिकित्सकः । प्रसीद—प्रसन्नो भव । आच-
रितुं कर्तुम् ।

(३१) अयमहं—अहमेव । परीति—परिवर्तितो घृतः स्त्रियाः कामिन्या वेषः
स्वरूपं येन सः, नारीत्यलीके । अनुगतः अनुसृतः । त्वं बृद्धविटः इत्यर्थः । धर्मा-
सनगतं विचारासनोपविष्टम् । जातमात्रायां त्वस्यां—जन्मसमये पत्र । संस्थिता—
सुता । व्यवर्धयमपालयमेनामिति शेषः । एतदर्थ—इमां कन्यां परिणेतुम् । विद्या-
मयं—विद्यारूपम् । शुल्कं पणम् । विदुषे पत्र कन्या समर्पणीया भवतीति हेतोः
तां विद्यामर्जितुं अभ्येतुम् । गतोऽभूत् गतवान् । अस्मदिति—अस्माकं वैवाह्ये
विवाहयोग्ये कुले वंशे जातः । कोऽपि—अनिर्दिष्टनामा । विप्रदारकः ब्राह्मणकुमारः ।
तस्मै विप्रदारकाय । दातुं—सम्प्रदानार्थम् । इयं—कन्या । अनुमता—अभिलषिता ।
इतरस्मै—अन्यजामात्रे न योग्या दातुमिति शेषः । तरुणीभूता—यौवनमधिगता ।
स जामाता । विलम्बितः—विद्याध्ययनार्थं विलम्बं करोनात्यर्थः । तेन—तेन

उन बाणोंको निकालनेमें केवल आपही एक धन्वन्तरिके तुष्य बंद हैं—अन्य कोई है
ही नहीं । इसी हेतु मैं आपके पास आया हूँ । अतः प्रसन्न होकर उपाय कीजिये ।

(२१) और मैंने कहा—मैं अपने रूपको बदलकर आपकी पुत्रीरूपमें हो जाता
हूँ । जब राजा धर्मासनपर आरुढ़ रहे तब आप मुझे लेकर उसके सम्मुख उपस्थित
होइये और कहिये कि मेरी केवल यही एक पुत्री है । इसके जन्मकालमें ही इसकी
जननी परलोक सिधार गयी । मैंने माता-पिता दोनों बनकर इसे पाला है । मैंने
अवन्तिका (उज्जयिनी) नगरमें जाकर अपनी जानि और कुलके अनुरूप एक पित्रान्
ब्राह्मण-कुमारको इसके विवाहके लिये राजा किया है, परन्तु वह क्रूर नियतकाल
हो जाने पर भी यहां नहीं आया है अतः मैं विव्रित हो रहा हूँ । मैं चाहता हूँ कि

पाणिमस्या ग्राहयित्वा तस्मिन्न्यस्तभारः संन्यसिष्ये । दुरभिरक्षतया तु दुहितृणां मुक्तशैशवानाम्, विशेषतश्चामातृकाणाम्, इह देवं मातृपितृ-स्थानीयं प्रजानामापन्नशरणमागतोऽस्मि ।

(२२) यदि वृद्धं ब्राह्मणमधीतिनमगतिमतिथिं च मामनुग्राह्यपक्षे गणयत्यादिराजचरितधुर्यो देवः, सैषा भवद्भुजतरुच्छायामखण्डितचारित्रा तावदध्यास्तां यावदस्याः पाणिग्राहकमानयेयम्' इति । स एवमुक्तो

हेतुना । तं जामातरम् । अस्याः कन्यायाः पाणिं ग्राहयित्वा विवाहं कारयित्वा । तस्मिन् जामातरि । न्यस्तभारः-दत्तरक्षणभारः संन्यसिष्ये संन्यासाश्रममाश्रयिष्ये अहमिति शेषः । मुक्तशैशवानां प्राप्तयौवनानां दुहितृणां कन्यानां दुरभिरक्ष-तया-अतिकष्टेन रक्षणीयतया । अमातृकाणां-जननीरहितानाम् । इह भवतः समीपे । देवं भवन्तम् । किम्भूतं ? प्रजानां मातृपितृस्थानीयं-येषां माता पिता च नास्ति तेषां भवानेव माता पिता चेति भावः । पुनः किम्भूतम् ? आपन्नशरणं विपन्नानां त्राता ।

(२२) अधीतिनं-कृतशःस्त्राध्ययनम् । अगतिं निरुपायम् । अतिथिं गृहा-गतम् । अनुग्राह्यपक्षे-अनुग्रहणीयकोटौ कृपास्थानीये इति यावत् । गणयति-मन्यते । आदिराजानां मनुमान्धातृप्रभृतीनां यच्चरितं चरित्रं तस्य धुर्यो बाहकः । देवः भवान् । सा पूर्वोक्ता । एषामम कन्या । अखण्डितचारित्रा अभ्रष्टचारित्रा । भवदिति-भवतस्तव भुज एव तरुस्तस्यच्छायामाश्रयम् । तावत्-तावत्कालपर्यन्तं । अध्यास्तामधितिष्ठतु । यावत्-यावता कालेन । अस्याः कन्यायाः । पाणिग्राहकं परिणेतारम् । आनयेयमानेष्यामीत्यर्थः । स राजा धर्मवर्धनः । उक्तो निवेदितो

उस ब्राह्मणकुमारका जाकर बुला लाऊँ और इस कन्याको जो युवती हो गयी है उससे विवाह दूँ । और तत्पश्चात् उसे यह कन्या सौंपकर मैं संन्यास ग्रहण करूँ । मातृहीन युवती पुत्री को रक्षा ऐसे समयमें असाध्य है । अतः एव हे देव ! आप हीके समीप इस समय इसकी रक्षा हो सकती है । क्योंकि जिसके माता-पिता नहीं होते तथा जो दुखो होता है उसके राजा ही माता-पिता एवं त्रातास्वरूप हैं । इसीसे आपके समीप आया हूँ ।

(२२) हे देव ! मनु-मान्धातादि राजाओंके चरित्रानुसारियोंमें अग्रणी ! यदि आप मुझ पठित विप्रके प्रति कृपाकटाक्ष करें तो, इस कन्याको अपने सुवारूपो वृक्षके नीचे आश्रय दें ताकि इस कन्याका चरित्र अखण्डित रहे । तबतक मैं इसके परिणेतारको यहाँपर बुला लाऊँ । ऐसी प्रार्थनापर वह राजा अवश्य मुझे अपनी राजकुमारीके साथ

नियतमभिमनायमानः स्वदुहितृसन्निधौ मां वासयिष्यति । गतस्तु भवानागाग्निनि मासि फाल्गुने फल्गुनीषूत्तरासु राजान्तः पुरजनस्य तीर्थयात्रोत्सवो भविष्यति । तीर्थस्थानात्प्राच्यां दिशि गोरुतान्तरमतिक्रम्य, वानीरवलयमध्यवर्तिनि कार्तिकेयगृहे करतलगतेन शुक्लाम्बरयुगलेन स्थास्यसि ।

(२३) स खल्वहमनमिशङ्क एवैतावन्तं कालं सहाभिविहृत्य राजकन्यया भूयस्तस्मिन्नुत्सवे गङ्गाम्भसि विहरन्विहारव्याकुले कन्यकासमाजे मग्नोपसृतस्त्वदभ्यास एवोन्मङ्क्ष्यामि । पुनस्त्वदुपहृते वाससी परिधायपनीतदारिकावेवो जामाता नाम भूत्वा त्वामेवानुगच्छेयम् ।

भवतेति शेषः । नियतमवश्यम् । अभिमनायमानः अनुमोदमानः । स्वदुहितृसन्निधौ-राजकन्यासमीपे । मां कन्यावेपधारिणं प्रमतिरित्यर्थः । वासयिष्यति-स्थापयिष्यति । फल्गुनीषु उत्तरासु-उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे । तीर्थस्थानात्-तीर्थवेत्रात् । प्राच्यां पूर्वस्थां दिशि । गोरुतान्तरं-गवां शब्दो यावत्पर्यन्तं गच्छति तावत्परिमितं स्थानं गोरुतान्तरं कथ्यते-तावत्परिमितं स्थानमतिक्रम्य अतीत्य किञ्चिद्दूरे इत्यर्थः । वानीरवलयमध्यवर्तिनि-येतसतरुमण्डलमध्यस्थिते करतलगतेन-हस्तस्थितेन ।

(२३) स खलु अहं-कन्यावेपधारी प्रमतिरित्यर्थः । अनमिशङ्कः-निर्भयः । एतावन्तं कालं-उत्सवसमयं यावत् । अभिविहृत्य-समन्ततः क्रीडित्वा । तस्मिन्-पूर्वकथिते । विहारव्याकुले क्रीडानिरते । कन्यकासमाजे-कन्यावर्गे । मग्नोपसृतः-जलमग्नः सन् उपसृतश्चलितः । त्वदभ्यासे-तव समीपे । उन्मङ्क्ष्यामि-जलादुत्थितो भविष्यामि । त्वदुपहृते त्वया दत्ते । वाससी वस्त्रे । अपनीतदारिकावेपः-

रङ्गनेकी आढा देगा । फिर आप मुझे वहां छोड़कर लौट आइयेगा । ततः फाल्गुन महीनेके उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रको राजाके अन्तःपुरके समीप व्यक्ति तीर्थयात्राको जायेंगे । उस तीर्थस्थानसे पूर्वकी ओर इतनी दूरपर जहांतक गोका शब्द सुनाई पड़े वेत्रके लज्जामण्डपके मध्यमें कार्तिकेय मन्दिरमें दो सफेद बलोंके साथ ठहरे रहियेगा

(२३) मैं निश्चिन्त होकर राजकुमारीके साथ जलक्रीड़ा करता हुआ उस उत्सवमें गङ्गामें पुनः डुबकी लगाऊंगा और जब कन्यकाजन जलविहार करती हुई डुबकियाँ लेती रहेंगी तब मैं डुबकी मारकर आपके समीप निकल आऊंगा । वहांपर आपके दिये हुए कपड़े पहनकर कन्यावेपकी छोड़ दूंगा । मुझे जलमें डूबा हुआ जानकर समीप सखियाँ और राजकुमारी दुःखी हो जायेंगी । राजपुत्री मुझे इधर-उधर खोजेंगी और मेरा पतन

नृपात्मजा तु मामितस्ततोऽन्विष्यानासादयन्ती 'तया विना न भोक्ष्ये'
इति रुदन्त्येवावरोधने स्थास्यति ।

(२५) तन्मूले च महति कोलाहले, क्रन्दत्सु परिजनेषु, रुदत्सु सखी-
जनेषु, शोचत्सु पौरजनेषु, किंकर्तव्यतामूढे सामात्ये पार्थिवे, त्वमास्था-
नीमेत्य मां स्थापयित्वा वक्ष्यसि—'देव स एष मे जमाता तवार्हति श्री-
भुजाराधनम् । अधीतिश्चतुर्ध्वान्मायेषु, गृहीती षट्स्वङ्गेषु, आन्वीक्षिकीवि-
चक्षणः, चतुःषष्टिकलागमप्रयोगचतुरः, विशेषेण गजरथतुरङ्गतन्त्रवित् ,

परित्यक्तकन्यकावेषः । जामाता नाम—जामातेव । नृपात्मजा—राजकन्या । अन्विष्य-
अनुसन्धाय । अनासादयन्ती—अप्राप्नुवती । तया कन्यकया । भोज्ये—भक्षयिष्या-
मि । अवरोधने—अन्तःपुरे ।

(२६) तन्मूले—तदेव कन्यान्तर्धानमेव मूलं निदानं यस्य तस्मिन् । कोला-
हले कलरवे । क्रन्दत्सु—विलपत्सु । परिजनेषु—सेवकवर्गेषु । सखीजनेषु—सहचरीषु ।
शोचत्सु—शोकं कुर्वत्सु । पौरजनेषु—नागरिकेषु । किंकर्तव्यतामूढे—अप्रतिपत्तिमुग्धे ।
सामात्ये—मन्त्रिसहिते । पार्थिवे—नृपे । त्वं वृद्धविट् इत्यर्थः । आस्थानीं राजसभाम् ।
मां—जमातृवेषधारिणं प्रमत्तिम् । स्थापयित्वा—राजः पुरतः संस्थाप्य । स एषः—यो
विद्यामध्येतुमुज्जयिन्वां गत आसीत् । श्रीभुजाराधनम्—श्रीमदभ्यां भुजाभ्यामा-
राधनं सत्कारम् । यतोऽयं सर्वशास्त्रनिष्णातो मे जामाताऽतां भवत्सका-
शात्पूजामर्हतीति भावः । अधीती—अधीतवान्—कृतभ्रम इत्यर्थः । आम्नायेषु—
वेदेषु । गृहीती—कृतभ्रमः । अङ्गेषु—विद्याकल्पादिषु । उभयत्र तस्येन्विषयस्य
कर्मण्युपसङ्ख्यानमिति सप्तमी । आन्वीक्षिकीविचक्षणः—सर्वविद्यानिष्णातः ।
चतुःषष्टिति—चतुषष्टिकलाः नृत्त्यादयस्तद्रूप आगमः शास्त्रं तस्य प्रयोगेऽनुष्ठाने
चतुरो वृक्षः । गजरथेति—गजरथतुरङ्गशास्त्रज्ञः । इष्वसनाक्षकर्मणि—इष्वसनं धनु-

पाकर खूब रोदन करेगी—तथा कहेंगी कि 'मैं' ब्राह्मणीकी पुत्रीके विना भोजन नहीं करूंगी
एवं रोती हुई अन्तःपुरमें पड़ी रहेगी ।

(२४) 'ब्राह्मणपुत्री दूब गयी' ऐसा शोरगुल मचनेपर उस राजपुत्रीके परिजन
और सखियां सब रोती हुई क्रन्दन करेंगी । राजसचिवगण किंकर्तव्यविमूढ़ हो जायेंगे,
पुरवासी शोक करने लगे । उसी समय आप मुझे राजसभामें उपस्थित करके
कहियेगा—'हे देव ! यह मेरा जामाता (दामाद) है । आपकी 'भुजाओं'द्वारा इसका
स्थागत-सत्कार होना उचित है क्योंकि इसने चारों वेदोंका अध्ययन किया है । वेदके
सबों अङ्गोंकी शिक्षा—कल्पादि यथाविधि पढ़ा है । सर्वविद्यामें निष्णात है । नृत्त्यादि

इध्वसनास्त्रकर्मणि गदायुद्धे च निरुपमः, पुराणेतिहासकुशलः, कर्ता काव्यनाटकाख्यायिकानाम्, वेत्ता सोपनिषदोऽर्थशास्त्रस्य, निर्मत्सरो गुणेषु, विश्रम्भी सुहृत्सु, शक्लः, संविभागशीलः, श्रुतधरः, गतस्मयश्च । नास्य दोषमणीयांसमप्युपलभे । न च गुणेष्वविद्यमानम् । तन्माहशस्य ब्राह्मणमात्रस्य न लभ्य एष सम्बन्धी । दुहितरमस्मै समर्प्य वार्धकोचित-मन्त्यमाश्रमं सङ्क्रमेयम्, यदि देवः साधु मन्यते' इति ।

(२५) स इदमाकर्ण्य वैवर्ण्याक्रान्तवक्त्रः परमुपेतो वैलक्ष्यमारप्स्य-तेऽनुनेतुमनित्यतादिसङ्कीर्तनेनात्रभवन्तं मन्त्रिभिः सह । त्वं तु तेषामद-

स्तस्य तथा अस्त्राणां वाणादीनां कर्मणि प्रयोगे निरुपमः अद्वितीयः । कर्त्ता-रच-यिता । वेत्ता-ज्ञाता । सोपनिषदः-सरहस्यस्य । अर्थशास्त्रस्य कामन्दकीया-दिनीतिशास्त्रस्य । निर्मत्सरः-द्वेषरहितः । विश्रम्भी-विश्वासवान् । शक्लः प्रियं-वदः । शक्लः प्रियंवदः प्रोक्त इति हलायुधः । संविभागशीलः-धनानां यथोचित-विनियोगपटुः-सुविवेचको वा । श्रुतधरः-श्रवणमात्रेण शास्त्रार्थधारणसमर्थः । गतस्मयो निरहङ्कारः । अस्य जामातुः । अणीयांसं-लेशमात्रम् । उपलभे-पश्या-मि । गुणेषु अविद्यमानं-गुणानां मध्ये अवर्त्तमानं कमपि गुणं नोपलभे इति योजना । तत्-तस्मात् । ब्राह्मणमात्रस्य-धनादिरहितस्य अवशिष्टब्राह्मणस्य । एष-एतादृशः । सम्बन्धी-जामाता । वार्धकोचितं-वृद्धकालोचितम् । अन्त्यम्-आश्रमम्-संन्यासम् । संक्रमेयम्-आश्रयेयम् । देवः भवान् । साधु-समीचीनम् ।

(२५) स राजा । इदं-वृद्धोक्तं वचनम् । वैवर्ण्येति तस्याः कन्याया अद-र्शननिमित्तकेनानुतापेन यद्वैवर्ण्यं आलिन्यं तेनाक्रान्तं वक्त्रं मुखं यस्यासीत् । पर-

चौसठ कलाओंमें दक्ष हैं । गजराधमशस्त्रज्ञ हैं । धनुर्वाणविद्या तथा गदायुद्धमें प्रवीण हैं । पुराण और इतिहासमें विचक्षण हैं । काव्य, नाटक और आख्यायिकाओंके रचयिता हैं । उपनिषत्सहित अर्थशास्त्रके ज्ञाता हैं । द्वेषरहित गुणज्ञ हैं । मित्रोंमें विश्वास रखनेवाले हैं । प्रियभाषी हैं । धन के व्ययमें यथोचित स्वभाववाले हैं । श्रवणमात्रसे शास्त्रोंके अर्थको धारण करनेवाले हैं । निरहङ्कारी हैं । इस जामातामें लेशमात्र भी दुर्गुण नहीं है । ऐसा कोई भी गुण नहीं है जो इनमें वर्त्तमान न हो । सर्वगुण-सम्पन्न हैं । मेरे ऐसे ब्राह्मणमात्रके लिये ऐसा योग्य जामाता मिलना कठिन है । अतः ऐसे योग्य वरको मैं अपनी कन्या समर्पण करके अपने वृद्धत्वकालमें संन्यास ग्रहण करना चाहता हूँ । देव ! यदि आपकी अनुमति हो ।

(२५) वह राजा ऐसा सुनकर मलिनमुख होकर विलक्षणता प्रकट करेगा । फिर

तन्मोत्रो मुक्तकण्ठं रुदित्वा चिरस्य बाष्पाकुण्ठकण्ठः काष्ठान्याहृत्याग्निं स-
न्धुच्य राजमन्दिरद्वारे चिताधिरोहणाद्योपक्रमिष्यसे । स तावदेव त्वत्पा-
दयोर्निपत्य सामात्यो नरपतिरनूनैरर्थैस्त्वामुपच्छिन्न्य दुहितरं मह्यं दत्त्वा
मद्योग्यतासमाराधितः समस्तमेव राज्यभारं मयि समर्पयिष्यति । सोऽय-
मभ्युपायोऽनुष्ठेयो यदि तुभ्यं रोचते' इति । सोऽपि पटुर्विटानामग्रणी-
रसकृद्भ्यस्तकपटप्रपञ्चः पाञ्चालशर्मा यथोक्तमभ्यधिकं च निपुणमुप-
क्रान्तवान् ।

मत्स्यन्तं वैलघ्यं सलज्जत्वमुपेतः प्राप्तः । अनुनेतुं स्नेहमपनेतुम् । अनित्यतेति-
शरीरस्य क्षणभङ्गस्वादिवर्णनेन । अन्नभवन्तं त्वां वृद्धविटमित्यर्थः । अदत्तमोघः-
कर्णपातमकृत्वा अश्रुत्वेत्यर्थः । बाष्पेति-रोदनजनितबाष्पेण आसमन्तात् कुण्ठो
रुद्धः कण्ठो यस्यासौ । आहृत्य-सञ्चित्य । संधुच्य-प्रज्वाल्य । चिताधिरोहणाय-
चितामधिरोढुम् । उपक्रमिष्यसे आरभ्यसे । स नरपतिरित्यनेन योज्यः । सामा-
त्यः समन्त्रिकः । अनूनैरधिकैः । उपच्छिन्न्य सन्तोष्य । दुहितरं स्वकन्याम् । मद्यो-
ग्यतेति-मम योग्यतया पटुतया समाराधितो वशीभूतः । अनुष्ठेयो विधेयः ।
यदि तुभ्यं रोचते-यदि तवाभिमतं स्यादित्यर्थः । पटुश्चतुरः । विटानां धूर्ता-
नाम् । अग्रणीः श्रेष्ठः । असकृदिति-असकृदनेकवारं अभ्यस्तः परिचितः कपटप्रव-
ञ्चनशकुलरचना यस्य सः यथोक्तं मया यावत्कथितं, ततोऽपि अभ्यधिकं यन्मया
जोक्तं तदपीत्यर्थः । निपुणमतिकौशलेन उपक्रान्तवान्-सम्पादितवान् ।

मन्त्रियोंके साथ आपके प्रति बहुत विनय करते हुये संसारकी नश्वरता दिखाते हुए नदी
प्रार्थनापूर्वक स्तुति करेगा । किन्तु आप उन सब स्तुतियोंको अनसुनी करके मुक्त-
कंठसे भौंमुआंसे रुद्ध गलेके साथ रोना प्रारम्भ कर देना । रोते हुए राजाके दरवाजेपर
ही काष्ठ (लकड़ी) एकत्र कर एक चिता बनाना एवं उसमें अग्नि जलाकर आप प्राण
विसर्जन करनेको अधिकृत होनेको उषत होना । तब वह राजा अवश्य अपने सचिवांके
साथ आकर आपके पैरोंपर गिरेगा एवं मेरी योग्यता पर मुग्ध होकर अपनी राजकुमारी-
की शादी मेरे साथ कर देगा । सभी राज्यका भार भी मुझे ही समर्पित कर देगा । यही
सुन्दर उपाय मैंने सोचा है । यदि आपको रुचे तो आप इसे कार्यान्वित करें । उपर्युक्त
कर्त्ता श्रवण करके उस धूर्त विटोंके अग्रणीने जो अनेक बार ऐसे प्रपंचयुक्त छल
कपट कर चुका था । जिसे ऐसे जाल करने का अभ्यास था । उस पांचालशर्मा नामक
विटने मेरे कहे हुए छकोंसे भी अधिक छल करके मेरा यह कार्य निपुणतासे सम्पा-
दित किया ।

(२६) आसीच्च मम समीहितानामहीनकालसिद्धिः । अन्वभवं च मधुकर इव नवमालिकामार्द्रसुमनसम् । अस्य राज्ञः सिंहवर्मणः साहाय्यदानं सुहृत्सङ्केतभूमिगमनमित्युभयमपेक्ष्य सर्वबलसन्दोहेन चम्पामिमा मुपगतो देवादेवदर्शनमुखमनुभवामि' इति ।

(२७) श्रुत्वैतत्प्रमत्तिचरितं स्मितमुकुलितमुखनलिनो विलासप्राय-मूर्जितम्, मृदुप्रायं चेष्टितम्, इष्ट एव मार्गः प्रज्ञावताम्, 'अथेदानीमत्र-

(२६) समीहितानां-मदभोषितानाम् । अहीनकालसिद्धिः-अचिरकालेन लाभः । मधुकरो भ्रमरः नवमालिकां नवमालिका मालतीव नवमालिका तां राज्ञो भ्रमवर्धनस्यात्मजाम् । मार्द्रसुमनसं पुरुष आर्द्राः सरसाः सुमनसाः पुष्पाणि यस्यास्तानपरम्परा आर्द्रं कोमलं सुष्ठु मनो यस्यास्तामिर्युभयविवेक्षणम् । मधुकरो यथा सरसकुसुमां मालतीमनुभवति तथाहमपि तां नवमालिकामन्वभवामिति भावः । सुहृदिति-सुहृद्वामस्मन्मित्राणां संकेतभूमौ मिळनस्थाने गमनम् । सर्वबलसन्दोहेन-सर्वेषां बलानां हस्त्यश्वादीनां सन्दोहः समूहस्तेन सहैति शेषः, युक्तो या । देवदर्शनसुखं भवदवलोकनानन्दम् ।

(२७) स्मितेति-स्मितेन हास्येन मुकुलितं संकुचितं मुखनलिनं वदनकमलं यस्य सः । विलासप्रायं विलासबहुलम् । ऊर्जितं पराक्रमः । मृदुप्रायं-प्रायेण कोमलम् । इष्टोऽभिमतः । एव मार्गः-प्रमत्तिनाचरितः पन्थाः । प्रज्ञावतां-बुद्धिमताम् ।

(२६) इन जालोंके द्वारा मेरा अभोष्ट कार्य शीघ्र हो सम्पन्न हो गया । जैसे मौरा नवमालिका फूलकी कलियोंमें आर्द्ररसोंको चूसता है । तद्वत् मैं भी कोमल मनवाजी नवमालिका कुमारीके तारुण्यरसका आस्वादन करने लगा । तत्पश्चात् इस राजा सिंहवर्माको सहायताके लिये मित्रों द्वारा प्रेरित मैं (प्रमत्ति) अपने दल-बलके साथ इस चम्पापुरीमें आ पहुँचा हूँ । देववत् यहाँपर आपका भी दर्शन प्राप्त हो गया ।

(२७) इस प्रमत्तिकुमारके चरितको अवग करके दाससे त्रिनका मुखकमल विकसित हो गया ऐसे राजाश्वनेने कहा-प्रमत्ति ! यह आपका परिश्रम विलासयुक्त है ।

भवान्प्रविशतु' इति मित्रगुप्तमैक्षत द्वितीशपुत्रः ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते प्रमत्तिचरितं नाम
पञ्चमोच्छ्वासः ।

इत्यन्तमुक्त्वा इति । अथ प्रमत्तिचरितश्रवणानन्तरम् । अत्रभवान्-मित्रगुप्त इत्य-
र्थः । प्रविशतु स्वचरितं वर्णयितुमिति शेषः । द्वितीशपुत्रः-राजपुत्रो राजवाहनः ।

इति श्रीताराचरणभट्टाचार्यकृतायां बालचिबोधिनीसमाध्यायां
दशकुमारचरितव्याख्यायां प्रमत्तिचरितं नाम
पञ्चमोच्छ्वासः ।

वर्दी कोमलतासें चेष्टाएँ की गयी हैं । आपका यह आदर्श मार्ग बुद्धिमानों द्वारा अनुसर-
णीय है । राजपुत्र राजवाहनने कहा—अब हे मित्रगुप्त ! आप अपना चरित कहना
आरम्भ करें ।

इस प्रकार दशकुमारचरितके प्रमत्तिचरितकी पञ्चमोच्छ्वासकी
हिन्दी टीका बालक्रीडा समाप्त हुई ।

षष्ठाच्छासः

(१) सोऽप्याचचत्ते—देव, सोऽहमपि सुहृत्साधारणभ्रमणकारणः सुहृषु दामलिप्राह्वयस्य नगरस्य बाह्योद्याने महान्तमुत्सवसमाजमालोकयम् । तत्र कचिदतिमुक्तकलतामण्डपे कमपि वीणावादेनात्मानं विनोदयन्तमुत्कण्ठितं युवानमद्राक्षम् । अप्राक्षं च—‘भद्र, को नामायमुत्सवः, किमर्थं वा समारब्धः, केन वा निमित्तेनोत्सवमनादृत्यैकान्ते भवानुत्कण्ठित इव परिवादिनीद्वितीयस्तिष्ठति’ इति ।

(२) सोऽभ्यधत्त—सौम्य, सुहृत्पतिस्तुङ्गधन्वनामानपत्यः प्रार्थित-

(१) साम्प्रतं मित्रगुप्तः स्ववृत्तान्तं वर्णयति । स मित्रगुप्तः । यथाऽन्ये कुमाराः स्वस्वचरिताभ्यन्तरेण्यस्तथेति अपिषद्व्यर्थः । आचचचे आख्यातवान् । चक्षिद् कथने इत्यस्य घातोर्लिटि रूपम् । सुहृदिति-सुहृदां मित्राणां कुमारान्तराणामिति यावत् साधारणं समानं भ्रमणस्य भूपर्यटनस्य कारणं निदानं यस्यासौ । सुहृषु देशविशेषेषु । दामलिप्राह्वयस्य दामलिपनामकस्य । उत्सवसमाजं उत्सवगोष्ठीम् । तत्रोत्सवसमाजे । कचिद् एकदेशे । अतिमुक्तकेति-माधवीलतामण्डपे । वीणावादेन विपञ्चीवादेन । विनोदयन्तमानन्दयन्तम् । उत्कण्ठितं उत्कण्ठायुकं व्याकुलितमिति यावत् । अप्राक्षं पृष्टवान् । प्रच्छधातोर्लुङि रूपम् । किमर्थं-कस्मै प्रयोजनाय । निमित्तेन-कारणेन । अनादृत्य उपेक्ष्य विहायेति यावत् । परिवादिनी द्वितीयः-वीणासहायः ।

(२) स युवा । अभ्यधत्त अकथयत् । सुहृत्पतिः सुहृद्देशस्य राजा । तुङ्गेति-

[अब मित्रगुप्त अपना वृत्तान्त सुनाना आरम्भ कर रहे हैं ।]

(१) उस मित्रगुप्तने कहा—‘हे देव ! सभी सुहृदोंके समान मैं भी पृथिवीकी परिक्रमा करता हुआ सुहृत्प्रान्तके अन्तर्गत दामलिप नामक नगरके बाहरी बगीचेमें जा पहुँचा । उस समय वहाँपर, एक बृहत् उत्सवके निमित्त, बहुतसे लोग एकत्र हुए थे । उस उत्सवगोष्ठीकी मैंने देखा । उस उत्सवगोष्ठीसे विरक्त एकान्त स्थलमें माधवीलतामण्डपके नीचे बैठे हुए एक उत्कण्ठित युवकको मैंने देखा जो आरमविनोदार्थ वीणाको बजा रहा था । मैंने उससे पूछा—‘हे सौम्य ! इस उत्सवका क्या नाम है, किस प्रयोजनके हेतु यह प्रारम्भ हुआ है, और किस कारणसे आप उत्सवगोष्ठी त्याग करके यहाँ (एकान्तमें) वीणा द्वारा अपने निश्चको अतिरञ्जित करते हुए बैठे हैं ?’

(२) उस वीणाधारी युवकने उत्तर दिया—‘हे भद्र ! सुहृत्प्रान्तके अधिपति सन्तान

वानमुष्मिन्नायतने विस्मृतविन्ध्यवासरागं वसन्त्या विन्ध्यवासिन्याः
पादमूलादपत्यद्वयम् । अनया च किलास्मै प्रतिशयिताय स्वप्ने समा-
दिष्टम्—समुत्पत्स्यते तवैकः पुत्रः, जनिष्यते चैका दुहिता । स तु तस्याः
पाणिग्राहकमनुजीविष्यति । सा तु सप्तमाद्वर्षादारभ्याऽपरिणयनात्प्र-
तिमासं कृत्तिकासु कन्दुकनृत्येन गुणवद्भर्तृलाभाय मां समाराधयतु । यं
चाभिलषेत्सामुष्मै देया । स चोत्सवः कन्दुकोत्सवनामास्तु इति ।

तुङ्गधन्वेति नाम यस्यासौ । अनपत्यः निःसन्तानकः । अमुष्मिन् पुरो दृश्यमाने ।
आयतने—मन्दिरे । विस्मृतेति—विस्मृतो विन्ध्ये विन्ध्यपर्वते वासस्य वसतेः रागोऽ-
नुरागो यत्र तद्यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । विन्ध्यवासिन्या भगवत्या दुर्गायाः ।
पादमूलात्—चरणप्रान्तात् । अपत्यद्वयं सन्ततियुगलम् । प्रार्थितवानित्यनेन सम्ब-
न्धः । अनया भगवत्या । अस्मै—तुङ्गधन्वने । प्रतिशयिताय—यावद्भगवती न प्रत्या-
देक्ष्यति तावन्नाहमुत्थास्यामीति प्रतिज्ञापूर्वकं निद्रिताय । समुत्पत्स्यते—जनिष्यते ।
स पुत्रः । तु किन्तु । तस्या दुहितुः । पाणिग्राहकं—भर्तारम् भगिनीपतिमित्यर्थः ।
अनुजीविष्यति—तदधीनो भूत्वा स्थास्यति । सा कन्या । आपरिणयनात्—आविवा-
हात् विवाहपर्यन्तमित्यर्थः । कृत्तिकासु कृत्तिकानक्षत्रयुक्तदिने । कन्दुकनृत्येन—
कन्दुकक्रीडासहितनृत्येन । गुणवदिति—गुणवतः प्रशस्यगुणयुक्तस्य भर्तुः पर्युर्ला-
भाय प्राप्तये । मां विन्ध्यवासिनीमित्यर्थः । समाराधयतु—मदाराधनं करोतु । यं
युवानम् । अभिलषेद्विच्छेत् पतिरूपेण प्राप्तुमिति शेषः । सा कन्या । अमुष्मै—
अभिलषिताय । युवकाय । देया दातव्या तेन विवाहोत्सवार्थः ।

हीन थे अतः उन्होंने इस मन्दिरमें निवास करनेवाली देवीसे सन्तानके लिये प्रार्थना
की थी । जो भगवती इस मन्दिरमें बसनेके कारण अपने विन्ध्यपर्वतके वासकी भूलसी गयी
हैं । उन्हीं देवी विन्ध्यवासिनीके चरणोंमें राजा तुङ्गधन्वाने प्रार्थना की थी । जिस प्रार्थनाके
फलस्वरूप भगवती विन्ध्यवासिनीने राजाको उस रात्रिके स्वप्नमें (जिसमें राजाने प्रतिज्ञा
कर ली थी कि, आज रातको यदि देवीके दर्शन न कर लूंगा तो कल उठूंगा भी नहीं ।)
दर्शन देकर आदेश दिया—‘हे तुङ्गधन्वा ! तुम्हें एक पुत्र होगा और एक पुत्री होगी ।
वह पुत्र तुम्हारी उस पुत्रीके पतिका अनुजीवक होगा—अर्थात् उसके अधीन होकर
रहेगा । वह आपकी पुत्री अपने जीवनके सातवें बरससे विवाह हो जानेके समयतक
प्रत्येक कृत्तिका नक्षत्रमें कन्दुकनृत्यसे (गेंदके खेलसे) सुयोग्य गुणवान् पतिकी प्राप्तिके
निमित्त मेरी आराधना किया करेगी । वह पुत्री जिस युवकको चाहे उसीसे आप उसका
परिणय कर देना । उस उत्सवका नाम ‘कन्दुकोत्सव’ होगा ।

(३) ततोऽल्पीयसा कालेन राज्ञः प्रियमहिषी मेदिनी नामैकं पुत्रम-
सूत । समुत्पन्ना चैका दुहिता । साद्य नाम कन्या कन्दुकावती सोमापीडां
देवी कन्दुकविहारेणाराधयिष्यति । तस्यास्तु सखी चन्द्रसेना नाम धात्रे-
यिका नाम प्रियासीत् । सा चैषु दिवसेषु राजपुत्रेण भीमधन्वना बलव-
दनुरुद्धा । तदहमुत्कण्ठितो मन्मथशरशल्यदुःखोद्विग्नचेताः कालेन वीणा-
रवेणात्मानं किञ्चिदाश्वासयन्विविक्तमध्यासे इति ।

(४) अस्मिन्नेव च क्षणे किमपि नूपुरकणितमुपातिष्ठत् । आगता
च काचिदङ्गना । दृष्ट्वैव स एनामुत्फुल्लदृष्टिरुत्थायोपगूढकण्ठश्च तथा

(३) अल्पीयसा-अचिरेण । कन्दुकावतीति कन्याया नाम । सोमापीडां
सोमधन्व आपीडः शेलरो यस्यास्ताम् । चन्द्रशेखरां देवीं भगवतीम् । कन्दुकवि-
हारेण-कन्दुकनुर्येन । तस्याः कन्दुकावत्याः । धात्रेयिका-धात्रीकन्या । प्रिया
वल्लभा । सा चन्द्रसेना । एषु दिवसेषु-साम्प्रतम् । भीमधन्वेति राजपुत्रस्य नाम ।
बलवत्-दृढम् । अनुरुद्धा-अनुरुध्य वशं नीता । तत्-तस्मात्कारणात् । मन्मथेति-
मन्मथस्य कामस्य शरो बाणः शल्यमिव तेन यदुदुःखं तेनोद्विग्नं व्याकुलं चेत्तो
हृदयं यस्यासौ । कालेन-मधुरेण । आश्वासयन्-सान्त्वयन् । विविक्तं निजंनदेशम् ।
अध्यासे अधितिष्ठामि ।

(४) किमपि-अनिर्वचनीयम् । नूपुरकणितं-मञ्जीरध्वनिः । उपातिष्ठत्-
अभूयत । दृष्ट्वा विलोक्य तामङ्गनाम् । स-पूर्वोक्तयुवा । एनामङ्गनाम् । उत्फुल्ल-
दृष्टिः उल्लसितलोचनः । तथा अङ्गनाया । उपगूढकण्ठः-कृतकण्ठग्रहः । अशं-

(३) इसके कुछ ही दिनोंके पश्चात् राजा तुंगधन्वाकी प्यारा पटरानी मेदिनीको
एक पुत्र उत्पन्न हुआ और एक पुत्री उत्पन्न हुई । वही राजकुमारी कन्दुकावती आज
चन्द्रशेखरा (सोमपीडा) देवीकी अर्चना करने आवेगी । उसी राजकुमारी कन्दुकावतीकी
सखी चन्द्रसेना जो उसकी धात्रीकी पुत्री है मेरी वल्लभा हो गयी है । उस चन्द्रसेनाको
राजकुमार भीमधन्वाने आजकल जबरदस्तीसे रोक रखा है । इसी उपयुक्त प्रेमके बन्धनसे
तथा कामदेवके बाणोंसे पीड़ित होकर मैं उद्विग्नचित्त हो गया हूँ, और इस वीणाकी
ध्वनिसे एकान्तमें उसका ध्यान करके चित्त बहला रहा हूँ ।

(४) उसी क्षणमें मञ्जीरोंकी अनिर्वचनीय ध्वनि सुनायी पड़ी । कोई अंगना वहाँपर
आयी । वह युवक उस अंगनाको देखते ही उल्लसित नेत्रोंसे उसके लिये खड़ा हो गया ।
उस अंगनाने उस युवकको गले लगा लिया और वहीं बैठ गयी । उस युवकने मुझसे

तत्रैवोपाविशत् । अशंसच्च—सैषा मे प्राणसमा, यद्विरहो दहन इव दहति माम् । इदं च मे जीवितमपहरता राजपुत्रेण मृत्युनेव निरुष्मतां नीतः । न च शक्यामि राजसूनुरित्यमुष्मिन्पापमाचरितुम् । अतोऽनया-
त्मानं सुदृष्टं कारयित्वा त्यज्यामि निष्प्रतिक्रियान्प्राणान् इति । सा तु पर्यश्रुमुखी समभ्यधात्—‘मा स्म नाथ, मत्कृतेऽध्यवस्यः साहसम् । यस्त्वमुत्तमात्सार्यवाहादर्थदासादुत्पद्य कोशदास इति गुरुभिरभिहितना-
मधेयः पुनर्मदस्यासङ्गाद्वेशदास इति द्विषद्भिः प्रख्यापितोऽसि, तस्मिन्स्त्व-

सत्-अकथयत् मामिति शेषः । सा मया पूर्वमुक्ता । यद्विरहः-यस्याः प्राणसमा-
या विरहो विच्छेदः । दहनः अनलः । जीवितं प्राणान् । अपहरता-विनाशयता ।
राजपुत्रेण-भीमधन्वना । निरुष्मतां-निष्प्राणताम् । नीतः प्रापितः अहमिति
शेषः । राजसूनुः राजपुत्र इभि हेतोः । अमुष्मिन्-सजपुत्रे । पापमनिष्टम् । आच-
रितुं विधातुम् । अतः-प्रतीकारासमर्थत्वात् । अनया मत्प्राणसमया । आत्मानं सु-
दृष्टं कारयित्वा-एतस्यां मेऽनन्यसाधारणोऽनुरागो वर्तत इति विश्वासमुत्पाद्येति
भावः । निष्प्रतीति-निर्नास्ति प्रतिक्रिया प्रतीकारो येषां तान् । इत्यन्तं युवकवच-
नम् । सा खित्यादि पुनर्मित्रगुप्तस्योक्तिः । सा चन्द्रसेनानास्नी अङ्गना । पर्यश्रुमुखी-
याष्पपूर्णवदना रुदतीति यावत् । समभ्यधादकथयत् । मास्मेत्यस्य अध्यवस्य इति
क्रियया सम्बन्धः । नाथेति सम्बोधनम् । मत्कृते मदर्थम् । अध्यवस्यः साहसं मा
कार्षीः । मदर्थं त्वया प्राणा न त्यक्तव्या इति भावः । अध्यवस्य इति अधि-अव-
पूर्वकं सो धातोर्लङि रूपम् । उत्तमात्-श्रेष्ठात् । सार्यवाहात्-वणिजः । अर्थदास
इति युवकस्य पितुर्नाम् । उत्पद्य-जन्म लब्ध्वा । कोशदास इति युवकस्य नाम । गु-
रुभिः पित्रादिभिः । अभिहितनामधेयः कृतनामकरणः । मदस्यासङ्गात्-मयि अत्या-
सक्तेः कारणात् । वेशदासः-वेश्यादासः । द्विषद्भिः-तव शत्रुभिः । प्रख्यापितः-

कहा—‘हे मेरी प्राणप्यारी है जिसका बियोग मुझे अग्निके सदृश जलाता था । मेरे
इस जीवनके अपहरण द्वारा राजकुमारने मुझे निष्प्राण बना दिया था । राजकुमार
होनेके कारण मैं उसका कुछ भी अनिष्ट नहीं कर सकता हूँ । अतः एव मैं अपना दर्शन
इस अङ्गनाको कराकर अब अपने प्राणोंको त्याग दूँगा क्योंकि इसके अतिरिक्त मेरे
पास कोई प्रतिक्रिया नहीं । उपयुक्त बातें अशक्यकर रोती हुई चन्द्रसेना बोली—‘हे नाथ !
मेरे लिये आप ऐसा साहसका काम न करें क्योंकि श्रेष्ठ सार्यवाहसे आप उत्पन्न हुए
हैं और आपके बड़े लोगोंने आपका नाम कोशदास रखा है । फिर मेरे ऊपर आपकी
आसक्ति होनेके हेतु आपका नाम ‘वेशदास’ प्रख्यात किया है । ऐसे मुझपर अनुरक्त

युपरते यद्यहं जीवेयं नृशंसो वेश इति समर्थयेयं लोकवादम् । अतोऽद्यैव नय मामीप्सितं देशम् इति ।

(५) स तु मामभ्यधत्त—‘भद्र, भवद्दृष्टेषु कतमत्समृद्धं संपन्नसस्यं सत्पुरुषभूयिष्ठं च’ इति । तमहमीषद्विहस्यान्नवम्—‘भद्र, विस्तीर्णैयमर्ण-
व्याम्बरा । न पर्यन्तोऽस्ति स्थानस्थानेषु रम्याणां जनपदानाम् । अपितु न चेदिह युवयोः सुखनिवासकारणं कमप्युपायमुत्पादयितुं शक्नुयाम् ततोऽहमेव भवेयमध्वदर्शी’ । तावतोदैरत रणितानि मणिनूपुराणाम् । अथासौ जातसम्भ्रमा ‘प्राप्तैवेयं भर्तृदारिका कन्दुकावती कन्दुकक्रीडितेन

प्रसिद्धीकृतः । तस्मिन् तादृशे । उपरते-मृते । जीवेयं-प्राणिस्यामि । नृशंसः-क्रूरः । वेशः-वेश्याजनः । समर्थयेयं-दृष्टान्तेन दृढीकरिष्यामि । लोकवादं जनोक्तिम् । नय-प्रापय । अमीप्सितं-स्वप्ननोगतम् ।

(५) स कोशदासः । मां मित्रगुप्तमित्यर्थः । राष्ट्रेषु-जनपदेषु । समृद्धं-प्रचु-
रधनम् । संपन्नसस्यं-पर्याप्तधान्यम् । सत्पुरुषभूयिष्ठं-सज्जनबहुलम् । तं-कोश-
दासम् । अहं-मित्रगुप्तः । विस्तीर्णां-विशाला । अर्णव्याम्बरा-पृथ्वी । पर्यन्तः शेषः ।
अपितु-किन्तु । इह-दामलिसनगरे । सुखेति-सुखेन निवासो वसतिस्तस्य कारणं
जनकम् । उत्पादयितुं कर्तुम् । ततस्तर्हि । अध्वदर्शी-मार्गदर्शकः । अहमेव युवा-
मन्यन्न नेष्यामीति भावः । तावता-तस्मिन् काले । उदैरत-उत्पन्नानि वभूधुः । ईण्-
गतौ कम्पने चेत्यस्य धातोर्लङि आत्मनेपदस्य बहुवचने रूपम् । रणितानि-
शब्दाः । असौ-चन्द्रसेना । जातसम्भ्रमा-उत्पन्नसंवेगा । प्राप्ता-आगता । भर्तृदा-

आपकी मृत्युपर यदि मैं जीवित रहूँ तो सब लोग मुझे क्रूर वेश्या कहेंगे । और मैं इस लोकापवादको दृढ़ करनेवाली हो जाऊँगी कि ‘वेश्यायें क्रूर होती हैं ।’ अत एव आज ही आप मुझे चाहे जिस देशमें ले चलिए ।’

(५) उसने उस चन्द्रसेनाकी बातें श्रवणकर मुझसे कहा—‘हे सौम्य । आपने अनेक देशोंको पर्यटनकर देखा है । कृपया बताइये कि कौनसा देश धनसे तथा धान्यसे परिपूर्ण एवं मझे मनुष्योंसे विभूषित है ।’ उस कोशदाससे मैंने (मित्रगुप्तने) हँसकर कहा—‘हे सौम्य । यह समुद्रपरिधाना पृथिवी अति विशाल है । इसमें स्थान-स्थानपर रमणीय नगर बसे हैं जिनका परिगणन नहीं हो सकता । यदि आपलोग इस दामलिसन नगरमें सुखसे रहनेमें असमर्थ हैं तो मैं कोई उपाय रचूँ और आप लोगोंका मार्गदर्शक होकर कहीं दूसरे स्थलमें ले चलूँ ।’ इसी क्षणमें मणि-नूपुरोंकी बजती हुई ध्वनि मालूम पड़ी । तत्क्षण ही वह चन्द्रसेना सम्भ्रमित होकर बोली ‘ये राजकुमारी कन्दुकावती

देवीं विन्ध्यवासिनीमाराधयितुम् । अनिषिद्धदर्शना चैयमस्मिन्कन्दुको-
त्सवे । सफलमस्तु युष्मच्छुः । आगच्छतं द्रष्टुम् । अहमस्याः सकाशवर्ति-
नी भवेयम्' इत्यासीत् ।

(६) तामन्वयाव चावाम् । महति रत्नरङ्गपीठे स्थितां प्रथमं तान्नो-
ष्ठीमपश्यम् । अतिष्ठत् सा सद्य एव मम हृदये । न मन्यान्येन वान्तराले
दृष्टा । चित्रीयाविष्टचित्तश्चाचिन्तयम्—'किमियं लक्ष्मीः । नहि नहि ।
तस्याः किल हस्ते विन्यस्तं कमलम्, अस्यास्तु हस्त एव कमलम् । अमु-
क्तपूर्वा चासौ पुरातनेन पुंसा पूर्वराजैश्च, अस्याः पुनरनवद्यमयातयामं

रिका राजपुत्री । अनिषिद्धदर्शना-अनिवारितदर्शना । सर्व पुत्रैनां द्रष्टुमर्हन्तीत्यर्थः ।
सफलं-कृतार्थम् । आगच्छतं युवामिति शेषः । अस्याः कन्दुकावत्याः । सकाशव-
र्त्तिनी समीपस्था । इति-एवमुक्त्वा । अयासीत्-अचलत् ।

(६) तां चन्द्रसेनाम् । अन्वयाव-अनुगतवन्तौ । आवाम्-मित्रगुप्तकोष-
वासौ । रत्नरङ्गपीठे रत्ननिर्मितासने । प्रथमं प्रागेव । तान्नोष्ठीं-रक्ताधरविम्बोष्ठीम् ।
कन्दुकावतीमिति शेषः । अतिष्ठत्-अधिष्ठिताऽभवत् । सद्यस्तत्क्षणम् । अन्त-
राले-मध्ये-पूर्वमिति भावः । चित्रीयेति-चित्रीया विस्मयस्तया आधिष्टमाक्रान्तं
चित्तं यस्यासीत् । तस्याः लक्ष्म्याः । विन्यस्तं-स्थितम् । अस्याः कन्दुकावत्याः ।
हस्ते कमलमित्यनेन हस्तकमलयोर्भेदः । हस्त एव कमलमित्यनेन च तयोरभेदः
सूचितः । अमुक्तपूर्वा-पूर्वममुक्ता । असौ-राजपुत्री । पुरातनेन पुंसा-नारायणेन ।

कन्दुक नृत्यसे भगवतां विन्ध्यवासिनी अष्टभुजादेवीकी आराधना करनक लिये आ गयी ।
इस समय (कन्दुकोत्सवकालमें) सब लोग इनका दर्शन कर सकते हैं (क्योंकि बिना
देखे हुए वे अभिषिक्त पतिका कैसे वरण करेंगी यद्यपि 'असूर्यम्पश्या राजदाराः' होती
हैं पर इनके लिये देवीका वर अपवादरूपमें है) अपनी दृष्टियोंको कृतार्थ कीजिये ।
आप लोग आइये और इनका दर्शन कीजिये । मैं उनकी पादवर्भूता (सहचरी) रहूँगी ।
ऐसे वाक्य कहकर वह चन्द्रसेना यहाँसे राजकुमारीके समीप चली गयी ।

(६) हम दोनोंने (कोशदास और मित्रगुप्तने) उस चन्द्रसेनाकी गति का अनुसरण
किया । मैंने विशाल रत्नासन पर बैठी हुई, रक्ताधरविम्बोष्ठी, राजकुमारी कन्दुकावतीकी
प्रथम ही देखा । वह उर्मा समय मेरे मनमें बस गयी । मेरे और राजकुमारीके बीचमें
कोई व्यवधान नहीं दिखाई देता था । मैं आश्चर्यान्वित हृदयसे सोचने लगा—'यथा
यह लक्ष्मी है । नहीं, नहीं, उन लक्ष्मीजीके हाथोंमें तो कमल होते हैं । इस राजकुमारीके
वो हाथ ही कमल हैं । वे पूजनीय लक्ष्मीजी तथा मान्या राज्यलक्ष्मी यथाक्रम भगवान्

च 'यौवनम्' इति चिन्तयत्येव मयि, सानघसर्वगात्री व्यत्यस्तहस्तपल्ल-
वाप्रस्पृष्टभूमिरालोलनीलकुटिलालका सविभ्रमं भगवतीमभिवन्द्य कन्दुक-
ममन्दरागरूपिताक्षमनङ्गमिवालम्बत । लीलाशिथिलं च भूमौ मुक्तवती ।
मन्दोत्थितं च किञ्चित्कुञ्चिताङ्गुष्ठेन प्रसृतकोमलाङ्गुलिना पाणिपल्लवेन
समाहृत्य हस्तपृष्ठेन चोन्नीय, चटुलदृष्टिलाङ्घ्रितं स्तवकमिव भ्रमरमा-
लानुविद्धमवपतन्तमाकाश एवाग्रहीत् । अमुञ्च ।

पूर्वराजैः पूर्ववर्त्तिभिर्नृपैः । लक्ष्मीनारायणेनोपभुक्ता-राजलक्ष्मीरपि पूर्वनृपैरुप-
भुक्ता । इयन्तु केनापि नोपभुक्ता अतो नेयं प्रसिद्धा लक्ष्मीरिति तात्पर्यम् । अनव-
ष्टामनिन्द्यम् । अयातयामं-प्रत्यग्रं अनुपभुक्तमिति यावत् । अनघसर्वगात्री-अनघं
निर्दोषं सर्वं निखिलं गात्रं शरीरं यस्याः सा । व्यत्यस्तेति-व्यत्यस्तेन परावर्त्तितेन
हस्तपल्लवाग्रेण करकिसलयग्रेण स्पृष्टा क्षुब्धता भूमिः पृथ्वी यया सा । आलो-
लेति-आलोला ईषल्ललाः नीलाः कृष्णवर्णाः कुटिला वक्रा अलकारचूर्णकु-
न्तलाः यस्याः सा । सविभ्रमं सविलासम् । अमन्देति-अमन्देनातिशयितेन रागेण
रक्तिम्ना-रूपिते भूषिते अस्त्रिणी नयने यस्य तथाविधमनङ्गं काममिव । आल-
म्बत गृहीतवती । लीलेति-लीलया विलासेन शिथिलं श्लथम् । क्रियाविशेष-
णम् । मुक्तवती चिसवती । मन्दोत्थितमीपदुक्षतम् कन्दुकमिति शेषः । किञ्चि-
दिति-किञ्चिदीपत् कुञ्चितो वक्रीकृतोऽङ्गुष्ठोऽङ्गुलिविशेषो यत्र तेन । प्रसृतेति-प्रसृता
विस्तारिताः कोमला अङ्गुलयो यत्र तेन । विशेषणद्वयं पाणिपल्लवेनेत्यस्य । समा-
हृत्य तादृशित्वा । उन्नीय-उद्धर्षीकृत्य । चटुलेति-चटुलया चञ्चलया दृष्टया
दृष्टिपातेन लाङ्घितं शोभितम् । अतएव भ्रमरमालया मधुकरपंक्त्या अनुविद्ध-
मनुसृतं स्तवकं पुष्पगुच्छमिवावपतन्तमधोगच्छन्तम् । आकाशे मध्ये । अग्रहीत
कन्दुकमिति शेषः ।

विष्णु और पूर्ववर्त्ती राजाभोंसे उपभुक्त हैं । किन्तु यह राजकुमारी तो किससे भी उप-
भुक्त नहीं है । इसके अनिन्द्य अवयव हैं और नूतन अनुपभुक्त तारुण्यशालिनी है । मैं
ऐसे तर्क-वितर्क कर ही रहा था कि उस निर्दोष अङ्गवाली (सर्वाङ्गसुन्दरी) ने अपने
परिवर्त्तित हस्तरूपी किसलयोंके अग्रभागसे पृथिवीको स्पर्शित किया । कुछ बंचल तथा
काले डेढ़े बालोंकी चोटीसे विलामपूर्वक अहभुजादेवीको प्रणाम किया । फिर अतिशय
रागसे विभूषित नेत्रवाली उसने कामदेवके समान कन्दुकको उठा लिया । पुनः बिलासवं
श्लथ गँदको पृथिवीपर फेंक दिया । ततः ऊपर की ओर उछलते हुए कन्दुकको कुछ संकुचित
अँगूठे तथा फैली हुई अङ्गुलियोंवाले करकिसलयसे ताकित कर हाथके पिछले भागसे ऊपर-

(७) मध्यविलम्बितलये द्रुतलये च मृदुमृदु प्रहरन्ती तत्क्षणं चूर्ण-
पदमदर्शयत् । प्रशान्तं च तं निर्दयप्रहारैरुदपातयत् । विपर्ययेण च
प्राशमयत् । पक्षमृज्वागतं च वामदक्षिणाभ्यां कराभ्यां पर्यायेणाभिघ्नन्ती
शकुन्तमिवोदस्थापयत् । दूरोत्थितं तं च प्रपतन्तमाहृत्य गीतमार्गमारच-
यत् । प्रतिदिशं च गमयित्वा प्रत्यागमयत् ।

(८) एवमनेककरणमधुरं विहरन्ती रङ्गातस्य रक्तचेतसो जनस्य

(७) मध्येति—मध्यः साधारणो विलम्बितः अतिशिथिलो लयः पतनं यस्य
तस्मिन्—द्रुतं शीघ्रं लयः पतनं यस्य तस्मिन् तथाभूते कन्दुके । मृदुमृदु—मन्दं
मन्दम् । प्रहरन्ती—ताडयन्ती । चूर्णपदं—कन्दुकतन्त्रोक्तः क्रियाविशेषः, उक्तं
च—गत्यागत्योरानुलोभ्यं न्यूनाधिक्यक्षेपणं तच्चूर्णपदमिति । प्रशान्तं निश्चलं
स्थितं कन्दुकम् । निर्दयप्रहारैः कठोरतादनैः । उदपादयत् उदक्षिपत् । विपर्ययेण—
वैपरीत्येन । प्राशमयत् निश्चलमकरोत् । कन्दुकावतीति सर्वत्र कर्तृपदम् । पक्षं
वक्षमागतम् । मृज्वागतं—सारस्येनोपगतं कन्दुकमिति शेषः । पर्यायेण क्रमेण ।
अभिघ्नन्ती—प्रहरन्ती । शकुन्तं—पक्षिणम् उदस्थापयत्—उदपातयत् । आहृत्य—मध्ये
आकृष्य । गीतमार्गं—दशपदचक्रमणरूपं गतिविशेषम् । आरचयत् कृतवती ।
गमयित्वा भ्रामयित्वा । प्रत्यागमयत्—पुनस्तत्रैवानयत् ।

(८) एवमनेन प्रकारेण । अनेकेति—अनेककरणेन नानाविधव्यापारेण मधुरं
रमणीयम् यथा तथा । रङ्गातस्य—क्रीडास्थानस्थितस्य । रक्तचेतसः साधुराग-
की ओर उछाल दिया । फिर चबल दृष्टियांसे चिह्नित उस कन्दुककी ओरोंकी ओगियोंसे
परिपूर्ण फलोंके गुच्छेके सदृश बीचमें हो पकड़ लिया—जमीनपर न गिरने दिया ।

(७) वह राजकुमारी कन्दुकावती उस समय गेंदसे खूब खेल रही थी । कभी
गेंदको ऊपर फेंकती थी । कभी उसकी गति बीचमें कम कर देती थी । कभी उसे नीचे
पटकती थी, कभी उसपर धीरे धीरे कराघात करती हुई कन्दुकतन्त्रानुसार कन्दुकक्रीड़ा
करती थी । उपर्युक्त कन्दुककी गतिका नाम चूर्णपद है । अतः वह सभीको चूर्णपद क्रीड़ा
दिखा रही थी । जब गेंद निश्चल हो जाती थी तब कन्दुकावती उसे कठोर प्रहारोंसे
ऊपरको उछाल देती थी । फिर वैपरीत्य गतिसे उस गेंद को निश्चल कर देती थी । जब गेंद
निश्चल होकर वक्षमें हो जाता था तब उसे सरलतासे बायें और दाहिने हाथोंसे ताड़न
कर पक्षीकी तरह ऊपरकी ओर उछाल दिया करती थी । बहुत ऊपरकी ओर उछले हुए
कन्दुकको, वह कुमारी बीचमें ही पकड़कर, 'दशपदचक्रमणरूप' गतिसे क्रीड़ा करती थी ।
प्रत्येक दिशामें कन्दुकको उछालकर वह अपनी ओर खींच लेती थी ।

(८) इस प्रकार नाना विधियोंसे रमणीय कन्दुकक्रीड़ा करती हुई उस राजकुमारी-

प्रतिक्षणमुच्चावचाः प्रशंसावाचः प्रतिगृह्णीती, प्रतिक्षणारूढविभ्रमं कोशदा-
समंसेऽवलम्ब्य कण्टकितगण्डमुत्फुल्लेक्षणं च मय्यभिमुखीभूय तिष्ठति
तत्प्रथमावतीर्णकंदर्पकारितकटाक्षदृष्टिस्तदनुमार्गविलसितलीलाञ्छितभ्रूल-
ता, आसानिलवेगान्दोलितैर्दन्तच्छदरश्मिजालैर्लीलापल्लवैरिव मुखक-
मलपरिमलग्रहणलोलानलिनस्ताडयन्ती,

(६) मण्डलभ्रमणेषु कन्दुकस्यातिशीघ्रप्रचारतयाविशन्तीव महर्श-

हृदयस्य । जनस्य-द्रष्टव्यस्य । उच्चावचाः स्थूलसूक्ष्माः । प्रशंसावाचः स्तुति-
भाषणानि । प्रतिगृह्णीती-स्वीकुर्वती । प्रतिक्षणेति-प्रतिक्षणं प्रतिमुहूर्तं आरूढ
उत्पन्नो विभ्रमो विलासो यस्मिंस्तद् यथा तथा । अंसे स्कन्धदेशे । अवलम्ब्य
गृहीत्वा । कण्टकितगण्डं-रोमाञ्छितकपोलं यथा तथा । उत्फुल्लेक्षणं विकसितनयनं
यथा तथा । मयि-मित्रगुप्ते । अभिमुखीभूय-कन्दुकावस्थाः समुत्थानी भूत्वा ।
तिष्ठति-वर्त्तमाने सति । तत्प्रथमेति-तदेव प्रथमं नूतनं अवतीर्णः समुपागतो यः
कन्दर्पस्तेन कारिता कटाक्षदृष्टिर्यस्याः सा । कन्दुकावस्था या कटाक्षदृष्टिः सा कामे-
नैव कारितेत्यर्थः । तदनुमार्गेति-तदनु तदनन्तरं कटाक्षपातनानन्तरमित्यर्थः । मार्गे
पथि विलसितया स्फुरन्त्या लीलया विलासेन अञ्छिते वक्त्रकृते भ्रुवौ लते इव यथा
सा । आसानिलेति-आसानिलस्य निःश्वासमावृतस्य वेगेन जवेनान्दोलितैः कम्पितैः
दन्तच्छदस्याधरस्य रश्मिजालैः प्रभापुञ्जैः, किम्भूतैः लीलार्थं क्रीडार्थं नवपल्लवै-
रिव । मुखकमलेति-मुखकमलस्याननारविन्दस्य यः परिमलो गन्धस्तस्य ग्रहणाय
ग्रहणार्थं लोलांश्चञ्चलान् । अलिनो भ्रमरान् । ताडयन्ती निवारयन्ती ।

(९) मण्डलभ्रमणेषु-चक्राकारगतिविशेषेषु । कन्दुकस्यातिशीघ्रप्रचारतया
अतिवेगभ्रमणेन महर्शनलज्जया मदवलोकनद्विया पुष्पमयं कुसुमनिर्मितं पञ्जरं

ने, क्रीडास्थलमे आये हुए अनुरागवान् दर्शकोद्धार। स्थूल और सूक्ष्मरूपेण वर्णित अपनी
स्तुति प्रतिश्रवण की । मैं कोशदासके कंधेके सहारे खड़ा था । मुझे प्रतिक्षण विलास
उत्पन्न हो रहा था । मेरे कपोल रोमाञ्छित हो रहे थे, मेरे नेत्र प्रकुञ्चित हो रहे थे ।
उपशुक्त लक्षणोंसे लक्षित मेरे ऊपर कटाक्ष कर रही थी । अतः मैं जहाँपर खड़ा हुआ
था वहींपर आकर उस राजकुमारीने प्रथमोत्पन्न कामदेवप्रेरित कटाक्ष दृष्टि फेंकी ।
उत्पश्चात्—कटाक्षोंके विक्षेपके पश्चात्-देदी-मेदी लतारूपी भ्रुकुटियोंद्वारा दवासी-च्छ्वासके
वेगसे कम्पित और लीलापल्लवके समान धीरे धीरे कँपाती हुई अधरप्रभापुंजोंसे मुख-
कमलकी सुगन्धको ग्रहण करनेमें अति चंचल भौरों को ताड़ित कर रही थी ।

(९) चक्राकार गतिसे उद्वलनेवाले कन्दुकको अत्यन्त शीघ्रतासे प्रक्षेपित करती

नलज्जया पुष्पमयं पञ्जरम्, पञ्चबिन्दुप्रसूतेषु पञ्चापि पञ्चबाणबाणान्युग
पदिवाभिपततस्त्रासेनावघट्टयन्ती, गोमूत्रिकाप्रचारेषु घनदर्शितरागविभ्रमा
विद्युल्लतामिव विडम्बयन्ती,

(१०) भूषणमणिरणितदत्तलयसंवादिपादचारम्, अपदेशस्मितप्र-
भानिविक्तबिम्बाधरम्, अंसस्त्रमितप्रतिसमाहितशिखण्डभारम्, समाघ-

सुरक्षितस्थानमाविरान्ती निक्षीयमानेवेत्युपेक्षा । पञ्चबिन्दुप्रसूतेषु कन्दुकक्री-
डायां तदाव्यगतिविशेषेषु । तदुक्तं पञ्चावर्त्तप्रहारस्तु पञ्चबिन्दुरुदाहृत इति ।
पञ्चपञ्चसंख्याकान् । 'अरविन्दमशोकश्च चूतश्च नवमश्लिका । नीलोत्पलश्च
पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायका' इत्युक्तेः पञ्चबाणबाणान्-कामशरान् । युगपदिव-
मन्ये समकालमेव । अभिपततः-कन्दुकावत्याः सम्मुखमागच्छतः । पञ्चबाण-
बाणानित्यस्य विशेषणम् । त्रासेन भयेन । अवघट्टयन्ती सन्ताडय निरस्यन्ती ।
गोमूत्रिकाप्रचारेषु-गोमूत्रिकावत् सरलवक्रगतिविशेषास्तेषु । घनदर्शितेति-घनं
सान्द्रं यथा तथा दर्शितः प्रकटितो रागस्यानुरागस्य विभ्रमो विलासो यथा
सा । अत एव विद्युल्लतां सौवामिनीं विडम्बयन्ती अनुकुर्वतीव । विद्युल्लतां
कीदृशीम् इति पञ्चान्तरे विभक्तिविपरिणामेन-घने मेघे वर्धितो रागस्य रक्तिलो
विभ्रमो यथा तामिति ।

(१०) भूषणेति—भूषणमणीनामलङ्काररत्नानां रणितेन शब्दितेन दत्तस्य
लयस्य साम्यस्य संवादी अनुकारी पादचारः पादन्यासो यत्र तद्यथा तथा ।
इत आरभ्य सर्वाण्येव पर्यङ्कीकृतेति क्रियाविशेषणानि । अपदेशेति-अपदेशेन
छलेन यत् स्मितमोषद्वसितं तस्य प्रभया कान्त्या निषिक्तो व्याप्तो बिम्बाधरो यत्र
तत् । अंसेति—अंसे स्कन्धदेशे खंसित आदौ पतितः पश्चात् प्रतिसमाहितः स्व-

हुई और उसी क्षण मेरे दर्शनकी कारणीभूता उत्पन्न लज्जासे विलज्जित होकर वह
राजकुमारी मानो, कुसुमनिर्मित सुरक्षित स्थानमें प्रवेश करती हुई दीख रही थी ।
पञ्चबिन्दु (पंचावर्त्तप्रहार) गतिसे कन्दुकक्रीड़ा करती हुई वह राजकुमारी एक ही
समयमें कामदेवके पाँचों कुसुमनिर्मित बाणोंका, मयद्वारा, प्रतीकार करती हुई मालूम
हो रही थी । गोमूत्रिका नामक गतिसे कन्दुकक्रीड़ा (सरल और वक्र गतिसे) करती
हुई वह राजपुत्री प्रगाढ़ प्रीतिको झलकाती हुई बिजलीको भी तिरस्कृत कर रही थी ।
अथवा, बादलोंके प्रति त्रिसने रागके विलासको प्रकट किया है ऐसी बिजलीको भी
तिरस्कृत करती हुई वह दिखाई दी ।

(१०) वह राजकुमारी अपने अलङ्कारोंके रत्नोंकी ध्वनियोंसे जो उसके पैरमें भूषित
ये ताल (लय) को सम्पादित कर रही थी । उसके रक्त अथर कपटकी हँसीसे परिपूर्ण

द्वितकणितरत्नमेखलागुणम्, अश्रितोत्थितपृथुनितम्बविलम्बितविचलदंशु-
कोज्ज्वलम् , आकुञ्चितप्रसृतवेल्लितभुजलताभिहतललितकन्दुकम्
आवर्जितबाहुपाशम् , उपरिपरिवर्तितत्रिकविलमलोलकुन्तलम् ,

(११) अवगलितकर्णपूरकनकपत्रप्रतिसमाधानशीघ्रतानतिक्रमितप्र-
कृतक्रीडनम् , असकृदुत्क्षिप्यमाणहस्तपादबाह्याभ्यन्तरभ्रान्तकन्दुकम् ,

स्थानं प्रापितः शिखण्डभारः केशकलापो यत्र तद्यथा । समावद्वितेति—समावद्वितः
सञ्चालितोऽत एव कणितः शब्दायमानो रत्नमेखलागुणः काञ्चीदाम यत्र तद्यथा ।
अश्रितेति—अश्रितं शोभनं यथा तथा उस्थितः पृथुर्विशालो यो नितम्बस्तत्र विल-
म्बितं लङ्गं विचलच्चञ्चलं यदंशुकं वसनं तेन उज्ज्वलं मनोज्ञं यथा तथा । आकु-
ञ्चितेति—आकुञ्चितया कदाचित् संक्षिप्यमाणया-प्रसृतया कदाचित् प्रसार्यमाणया,
वेल्लितया कदाचित् वल्लीकृतया भुजलतया बाहुयष्टया अभिहतस्ताडितो ललितः
सुन्दरः कन्दुको यत्र तद्यथा । आवर्जितेति—आवर्जितौ आनमितौ बाहु भुजौ
पाशाविषयस्मिस्तद्यथा तथा । उपरीति—उपरि ऊर्ध्वदेशे परिवर्तिते स्थिते त्रिके
पृष्ठवंशाधोभागे विलग्नाः संबद्धा लोलाश्चञ्चलाः कुन्तलाः केशा यस्मिस्तद्यथा तथा ।

(११) अवगलितेति—अवगलितस्य स्वस्थानात् अष्टस्य कर्णपूरस्यावतंसभू-
तस्य कनकपत्रस्य तदाख्याभरणस्य प्रतिसमाधाने स्वस्थाननयने या शीघ्रता
विप्रहस्तता तथा अनतिक्रमितमनुसंहितं प्रकृतं प्रारब्धं क्रीडनं यत्र यद्यथा तथा ।
असकृदिति—असकृद् चारुधारमुत्क्षिप्यमाणयोर्हस्तपादयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्भ्रान्तः

ये । वह राजकुमारी अपने कन्धेपर गिरे हुए केश कलापोंको यथास्थान धर रही थी ।
उस राजकुमारीकी रत्नजटित करघनीके दाने सञ्चालन करनेसे बन्न रहे थे । उस
राजकुमारीके सुशोभित तथा उन्नत एवं विशाल नितम्बस्थलमें जो चञ्चल वस्त्र लटक
रहा था उससे वह मनोज्ञ दीख रही थी । वह राजकुमारी अपनी भुजलताद्वारा जो
कभी फैलती था, कभी सिमटती थी, कभी तिरछी होती थी उसके द्वारा वह सुन्दर
गेंदको ताड़ित करती थी । वह राजकुमारी कभी कभी अपने भुजपाशोंको आनमित
करती थी । वह राजकुमारी अपने हाथोंको ऊपर परिवर्तित करती थी, जिसके कारण
उसकी चञ्चल बालोंकी चोटियाँ जो उसके नितम्बभागतक लटक रही थीं चञ्चलायमान
दीख रही थीं ।

(११) वह राजपुत्री अपने कानके अलङ्कारको जिसमें सुवर्ण पत्र लगे थे उन्हें
अपने स्थानसे गिरनेपर फिर यथास्थान सज्जा लेती थी तथा उसे ऐसा करते हुए अपने
कन्दुकके खेडमें जरा भी देर नहीं होती थी । बेर-बेर उस कन्दुकको हाथ पैरोंसे

अवनमनोन्नमननैरन्तर्येन नष्टदृष्टमध्ययष्टिकम्, अवपतनोत्पतननिर्व्यवस्थ-
मुक्ताहारम्, अङ्कुरितधर्मसलिलदूषितकपोलपत्रभङ्गशोषणाधिकृतश्रवणप-
ल्लवानिलम्, आगलितस्तनतटांशुकनियमनव्यापृतैकपाणिपल्लवं च निष-
द्योत्थाय निमील्योन्मील्य स्थित्वा गत्वा चैवातिचित्रं पर्यक्रीडत राजकन्या ।
अभिहत्य भूतलाकाशयोरपि क्रीडान्तराणि दर्शनीयान्येकेनैव वानेकेनैव
कन्दुकेनादर्शयत् । चन्द्रसेनादिभिश्च प्रियसखीभिः सह विहृत्य विहृतान्ते

कन्दुको यत्र तद्यथा । अवनमनेति—अवनमनवनतीकरणमुभयमनमूर्ध्नीकरणं तयो-
नैरन्तर्येण सातत्येन नष्टदृष्टा अवनमनेन नष्टाऽदर्शनं गता—उन्नमनेन च दृष्टा मध्य-
यष्टिः शरीरमध्यभागो यस्मिंस्तद्यथा । अवपतनेति—अवपतनोत्पतनान्ध्यां निर्व्य-
वस्थश्चञ्चलो मुक्ताहारो यस्मिंस्तद्यथा । अङ्कुरितेति—अङ्कुरितेन ईषत् संजातेन
धर्मसलिलेन स्वेदवारिणा दूषितयोर्व्याप्तयोः कपोलयोर्गण्डयोः पत्रभङ्गानां पत्ररच-
नानां स्वेदबिन्दुसिक्तानामित्यर्थः शोषणे शुष्ककरणे अधिकृतो नियुक्तः श्रवणप-
ल्लवानिलः कर्णकिसलयवायुर्यत्र तद्यथा तथा । आगलितेति—आगलितस्य
स्वस्तस्य स्तनतटांशुकस्य कुचतटावरणस्य नियमने बन्धने व्यापृतो नियुक्त
एवः पाणिपल्लवः करकिसलयो यस्मिंस्तद्यथा तथा । निषद्य—उपविश्य । निमील्य
चक्षुरिति शेषः । अतिचित्रं—नानाविधम् । अभिहत्य ताडयित्वा । भूतलाका-
शयोः—भूतले दर्शनीयानि आकाशे च दर्शनीयानि । क्रीडान्तराणि—नाना क्रीडाः ।
दर्शनीयानि—द्रष्टुं योग्यानि—मनोहराणीत्यर्थः । विहृत्य—क्रीडित्वा । विहृतान्ते—

उच्छालती हुई बाहर—मातर घूमनेवाला कन्दुक बना रही थी । उस राजपुत्रीकी देहका
मध्यभाग, कभी दिखाता था और कभी नहीं भी दिखाता था । ऊपर और नीचे
नमित और अनमित होनेसे उस राजकन्याकी सोतीकी माला चञ्चलायमान हो रही
थी । उस राजकुमारीके कपोलोंपर जो पत्र रचनावें, (चन्दनादिकी) थीं, वे गेंद
खेलेके कारण उत्पन्न हुए पसीनेकी बूंदोंसे भीगती थीं, परन्तु, तुरन्त ही उस राजपुत्रीके
कानोंपर सजे हुए नूतन किसलय अपनी हवासे उन्हें सुखा भी देते थे । उस राज-
पुत्रीका एक हाथ (कर किसलय) उसके कुचोंपरसे खिसकते हुए बल्लकी (अञ्चलकी)
सम्मालनेमें व्यस्त दीख रहा था । वह राजकन्या उठकर, खड़ी होकर, आँखें बन्द
कर तथा आँखें खोल कर, कभी ठहरकर, कभी चलकर अतिविचित्र प्रकारकी
कन्दुक क्रीड़ा कर रही थी । वह राजकुमारी कभी पृथिवीपर, कभी आकाशकी
ओर, कभी एक प्रकारसे और कभी—कभी अनेक प्रकारसे एक ही गेंदसे क्रीड़ा
कर रही थी । अर्थात् कभी वह एक गेंदकी अनेक गेंदोंके समान छोगोंको प्रतीति
कराती थी और कभी एक ही गेंदकी प्रतीति करा रही थी । अपनी प्रिय सखी चन्द्र-

चाभिवन्द्य देवीं मनसा मे सानुरागेणैव परिजनेनानुगम्यमाना, कुवलयशरमिव कुसुमशरस्य मध्यपाङ्गं समर्पयन्ती, सापदेशमसकृदावर्त्यमानवदनचन्द्रमण्डलतया स्वहृदयमिव मत्तमापे प्रेरितं प्रतिनिवृत्तं न वेत्यालोकयन्ती, सह सखीभिः कुमारीपुरमगमत् ।

(१२) अहं चानङ्गविह्वलः स्ववेश्म गत्वा कोशदासेन यत्नवदत्युदारं ज्ञानभोजनादिकमनुभावितोऽस्मि । सायं चोपसृत्य चन्द्रसेना रहसि मां प्रणिपत्य पत्युरंसमंसेन प्रणयपेशलमाघट्टयन्त्युपाविशत् । आचष्ट च हृष्टः

क्रीडासमाप्तौ । देवी-भगवतीम् । मनसेत्यादि-मे मम सानुरागेणानुरक्तेन मनसा हृदयेनैव परिजनेन तत्सखीवर्गेण अनुगम्यमानाः, यथा तस्याः परिज-नोऽनुगच्छतिस्म तथा मे हृदयमपि तामन्वगच्छति भावः । कुसुमशरस्य कामस्य कुवलयशरं कुवलयास्यं बाणमिव अपाङ्गं कटाक्षमित्यर्थः मयि समर्प-यन्ती प्रेरयन्ती । सापदेशं सव्याजम् । असकृद् बारंवारम् । आवर्त्येति-आव-र्त्यमानं पुनः पुनः प्रतिनिवर्त्यमानं वदनमेव चन्द्रमण्डलं बस्यास्तस्या भाव-स्तया । स्वहृदयेत्यादि-मत्तमापे प्रेरितं स्वहृदयं प्रतिनिवृत्तं न वेति पर्यवसी-वेत्युपेक्षा ।

(१२) अहं मित्रगुप्तः । अनङ्गविह्वलः-मदनाविष्टः । स्ववेश्म-निजगृहम् । यत्नवत् सयत्नम् अत्युदारम्-अत्युत्कृष्टम् । अनुभावितः-अनुभवविषयीकृतः । उपसृत्य-आगत्य । पत्युः कोशदासस्य । अंसं-स्कन्धदेशम् । अंसेन स्वस्कन्धेन । प्रणयपेशलं-प्रेममधुरं यथा तथा । आवट्टयन्ती स्पृशन्ती । भूयासं भविष्यामि ।

सेना तथा अन्योके साथ इस तरीकेसे अनेक रीतिसे उस राजकुमारोने कन्दुक क्रीड़ाएँ कीं और तदनन्तर देवीजीका स्तवन कर मेरे अनुराग युक्त अन्तःकरणके साथ एवं अपने परिजन वर्गके सहित वहाँसे रवाना हुई । जाते हुए उस राजकुमारोने कामदेवके कमल-बाणके समान अपने कटाक्षोंका विक्षेप मेरे ऊपर किया । किसी-किसी बहानेसे वह अपने मुख चन्द्रमण्डलको बार-बार पीछे फेरती थी अर्थात् पीछे मुख करके वह देखती जाती थी । उसका देखना मालूम पड़ता था कि उसने (कुमारीने) अपना हृदय मेरे समीप भेज दिया हो । और इसीलिये वह बार-बार मुझे देख भी छेती थी कि वह (मित्रगुप्त) मुझे देख रहा है या चला गया । ऐसी चेष्टाएँ करती हुई वह राजपुत्री सखियोंके साथ अन्तःपुरमें चली गयी ।

(१२) कामदेव पीड़ित मैं भी अपने स्थानपर जाकर उदार चिन्ताके कोशदासद्वारा यत्नपूर्वक स्नान, भोजन आदि प्राप्त कर आराम करने लगा । सायंकालमें चन्द्रसेना आयी

कोशदासः—‘भूयासमेवं यावदायुरायताक्षि, त्वत्प्रसादस्य पात्रम्’ इति । मया तु सस्मितमभिहितम्—‘सखे, किमेतदाशास्यम् । अस्ति किञ्चिद्वचनम् । अनया तदक्तनेत्रया राजसूनुरुपस्थितो वानरीमिवैनां द्रक्ष्यति, विरक्तवैनां पुनस्त्यक्ष्यति’ इति । तथा तु स्मेरयास्मि कथितः—‘सोऽयमार्येणाज्ञाकरो जनोऽत्यर्थमनुगृहीतः, यदस्मिन्नेव जन्मनि मानुषं वपुरपनीय वानरीकरिष्यते । तदास्तामिदम् । अन्यथापि सिद्धं नः समीहितम् ।

(१३) अद्य खलु कन्दुकोत्सवे भवन्तमपहसितमनोभवाकारमश्लेषन्ती रोषादिव शम्बरद्विपातिमात्रमाशस्यते राजपुत्री । सोऽयमर्थो

एवं-एवं रूपेण । यावदायुः-यावत्कालं जीविष्यामीत्यर्थः । आयते दीर्घे अङ्गिणी नेत्रे यस्यास्तत्सङ्गुद्धौ । त्वत्प्रसादस्य तवानुग्रहस्य । पात्रं-भाजनम् । मया-मित्रगुप्तेन । आशास्यम्-आशङ्कनीयम् । अत्राशङ्कायाः सम्भव एव नास्तीत्यर्थः । अञ्जनं कज्जलम् । तदक्तनेत्रया-तेनाक्षनेन अक्ते रक्षिते नेत्रे यस्यास्तया । अनया चन्द्रसेनया हेतुभूतयेत्यर्थः । वानरीमिव-वानराकृतिम् । एनां चन्द्रसेनाम् । तथा चन्द्रसेनया । स्मेरया-स्मितं कुर्वत्या । आर्येण पूज्येन भवता । आज्ञाकरः सेवकः । सोऽयं जनः-अहमित्यर्थः । अत्यर्थमत्यन्तम् । मनुष्यस्येदमिति मानुषम् । वपुः शरीरम् । अपनीय-दूरीकृत्य । आस्तां तिष्ठतु अलमनेनेत्यर्थः । अन्यथा मनुष्यस्य वानरीकरणं विनाऽन्येनाप्युपायेन । सिद्धं सम्पन्नम् । नोऽस्माकम् । समीहितमभीष्टम् ।

(१३) भवन्तमित्यादि-अपहसितस्तिरस्कृतो मनोभवस्य कन्दर्पस्याकारो येन तादृशं भवन्तं मित्रगुप्तमित्यर्थः अभिलषन्ती आकाङ्क्षन्ती राजपुत्री रोषात्क्रोधा-

और मुखे प्रणामकर एकान्तमें अपने पतिके कपस कथा मिलाकर प्रेमपूर्वक बैठ गयी । प्रसन्नतासे कोशदासने कहा—‘हे विशालाक्षि ! यावत्जीवन पर्यन्त मुखे आप इसी तरह प्रेमपात्र बनाये रखियेगा !’ मैंने हँसकर कहा—‘हे मित्र ! ऐसी आशङ्का ही क्यों करनी चाहिये । एक तरहका अञ्जन (मेरे पास) है । उस अञ्जनसे परिरक्षित होनेपर यह चन्द्रसेना राजपुत्रको बन्दरियाकी तरह दिखायी पड़ेगी । और उस कारणसे राजकुमार विरक्त होकर इसे नहीं देखेगा । उसने हँसकर मुझसे कहा—‘हे आर्य ! यह जन (चन्द्रसेना) आपकी आज्ञाकारिणी आपसे अत्यन्त अनुग्रहीत है । क्योंकि आप इसी जन्ममें इस मानुषी देहसे बन्दरियाके रूपमें परिणत करनेवाले हैं अस्तु, यह कृपा रहने दीजिये । अन्य उपायोंद्वारा भी यह कार्य सम्पन्न हो जायगा ।

(१३) आज कन्दुकक्रीडामें कामदेवकी तिरस्कृत करनेवाले आपको राजकुमारी

विदितभावया मया स्वमात्रे तथा च तन्मात्रे, महिष्या च मनुजेन्द्राय,
निवेद्यिष्यते । विदितार्थस्तु पार्थिवस्त्वया दुहितुः पाणिं ग्राहयिष्यति ।
ततश्च त्वदनुजीविना राजपुत्रेण भवितव्यम् । एष हि देवतासमादिष्टो
विधिः । त्वदायत्ते च राज्ये नालमेव त्वामतिक्रम्य मामवरोद्धुं भीमधन्वा
तत्सहतामयं त्रिचतुराणि दिनानि' इति मामामन्त्र्य प्रियं चोपगूह्य प्रत्य-
यासीत् ।

(१४) मम च कोशदासस्य च तदुक्तानुसारेण बहुविकल्पयतोः

यिव शम्बरद्विषा कामेनातिमात्रमस्मर्थम् आयास्यते पीड्यते । अयमर्थः विषयः ।
विदितभावया-ज्ञाताशयया । स्वमात्रे-निजजनन्यै-चन्द्रसेनाया मात्रे इत्यर्थः ।
तथा चन्द्रसेनाजनन्या । तन्मात्रे तस्याः कन्दुकावत्या जनन्यै । महिष्या-राज्या
मनुजेन्द्राय राज्ञे । निवेद्यिष्यते-कथयिष्यते । विदितार्थः-ज्ञातवृत्तान्तः । स्वया
मित्रगुप्तेन । दुहितुः स्वकन्यायाः कन्दुकावत्याः । पाणिं ग्राहयिष्यति-विवाहं
कारयिष्यतीत्यर्थः । ततः विवाहानन्तरम् । त्वदनुजीविना त्वदायत्तेन । देवतास-
मादिष्टः-दैवनिर्दिष्टः । विधिविधानम् त्वदायत्ते-भगवद्भीनीकृते । अलं समर्थः ।
स्वां भवन्तं मित्रगुप्तमित्यर्थः । अतिक्रम्योत्प्लव्य । मां चन्द्रसेनामित्यर्थः । अवरोद्धुं
चलाक्षिरोद्धुम् । तत् तस्मात् । सहतां अपेक्षताम् । अयं-कोशदासः । मां मित्र-
गुप्तम् । आमन्त्र्य आभाष्य । प्रियं-दयितं कोशदासमिति यावत् । उपगूह्य
आलिङ्ग्य । प्रत्ययासीत् प्रतिगता ।

(१४) तदुक्तानुसारेण-चन्द्रसेनायचनानुसारेण । बहु अनेकप्रकारम् । विक-
ल्पयतोः-अल्पतोः विशेषणमिवम् मम च कोशदासस्य चेत्यनेन चकाराक्षितस्य

अमिकाप कर रही थी, इसी कारण कामदेव क्रोधिते राजकन्याको पीडित कर रहा है ।
राजकुमारीके भावको जाननेवाली मैं इन बातोंको अपनी मातासे कहूँगी, मेरी माता
राजकुमारीकी मातासे कहेगी और वे राजमाता अपने पतिसे निवेदित करेंगी । इन
बातोंको श्रातकर राजा अपनी पुत्रीका विवाह आपसे कर देंगे । तत्पश्चात् यह राजपुत्र
आपके ही अधीन हो जायगा । क्योंकि देवताने यही विधानकी आज्ञा दी है । जब यह
राज्य आपके अधिकारमें हो जायगा, तब यह राजपुत्र भीमधन्वा आपकी आज्ञाका
उत्प्लवन करके मुझे रोक नहीं सकता—विवाह करनेसे । अत एव तीन-चार दिनोंके
कष्टोंको और झेलना चाहिये । ऐसे वाक्य मुझसे कहकर तथा अपने प्रियका आलिङ्गन
करके वह चन्द्रसेना चली गयी ।

(१४) हम लोगोंने, उसी चन्द्रसेनाके कथनानुसार उसके वाक्योंपर विचार विनिमय

कथंचिदक्षीयत क्षपा । क्षपान्ते च कृतयथोचितनियमस्तमेव । प्रिया-
दर्शनसुभगमुद्यानोद्देशमुपागतोऽस्मि । तत्रैव चोपसृत्य राजपुत्रो निरभि-
मानमनुकूलाभिः कथाभिर्माणुवर्तमानो मुहूर्तमास्त । नीत्वा चोपकार्या-
मात्मसमेन स्नानभोजनशयनादिभ्यति करेणोपाचरत् । तत्पगतं च स्व-
प्नेनानुभूयमानप्रियादर्शनालिङ्गनसुखमायसेन निगडेनातिबलवद्बहुपुरुषैः
पीवरभुजदण्डोपरुद्धमबन्धयन्माम् ।

(१२) प्रातंबुद्धं च सहसा मामभ्यधात्—‘अथि दुर्मते, भुतमालपितं

द्विवचनस्य । कथंचित्केनापि प्रकारेण-अतिकष्टेनेति भावः । अक्षीयत-प्रभातोऽ-
भवत् । क्षपा रात्रिः । क्षपान्ते निशावसाने । कृतेति-कृताः सर्गादिता यथोचिता
विहिता नियमाः प्रातःकृत्यादिक्रिया येन सः । तं पूर्वदृष्टम् । प्रियेति-प्रियायाः
कन्दुकावत्या दर्शनेनावलोकनेन सुभगं मनोरमम् । उद्यानोद्देशम् उपवनप्रदेशम् ।
उपागतः प्राप्तः । तत्रैव उपवने । राजपुत्रः भीमधन्वा । निरभिमानमहङ्कारशून्यं
यथा तथा । अनुकूलाभिः मदभिलषिताभिः । कथाभिर्वात्तालापैः । अनुवर्तमानः-
मासुपचरन् । आस्त अतिष्ठत् । नीत्वा प्रापय्य मामिति शेषः । उपकार्या राज-
सदनम् । आत्मसमेन स्वानुरूपेण । स्नानेति-स्नानभोजनशयनादीनां व्यतिकरा
प्रबन्धस्तेन । उपाचरत्-मामसेवत । तत्पगतं शय्यास्थं शयितमिति यावत् ।
स्वप्नेन स्वप्नावस्थया । अनुभूयमानमनुभवविषयीकृतं प्रियायाः कन्दुकावत्या
दर्शनालिङ्गनयोः सुखं येन तथाभूतम् । मामित्यस्य विशेषणद्वयम् । आयसेन
लोदमयेन । निगडेन शृङ्खलेन । अतिबलवद्भिर्महाशक्तिशालिभिर्बहुभिरनेकैः
पुरुषैः करणमूतैः । पीवरेति-पीवराभ्यां मांसलान्भ्यां भुजदण्डाभ्यामुपरुद्धं निरुद्धं
यथा तथा । अबन्धयत् बन्धनं प्रापितवान् ।

(१५) प्रतिबुद्धं जागरितं मामिति शेषः । दुर्मते दुष्टबुद्धे । सम्बोधनपदमे-

करते हुए, रात व्यतीत का । प्रभात होनेपर मैं यथाविधि नित्यकृत्य करके उसी बगीचेमें
जा पहुँचा जहाँपर राजपुत्रीके दर्शन हुए थे । उसी बगीचेमें राजपुत्र भीमधन्वा भी आ
गया और मेरे अनुकूल कथाएँ सुनाता हुआ मेरे पास निरभिमान होकर कुछ समयतक
बैठा रहा । फिर मुझ राजसदनमें छे जाकर अपने सदृश स्नान, भोजन और शयन
आदिसे मेरा राजकुमारोचित स्वागत किया । शय्यापर सो जानेपर मैंने स्वप्नमें देखा
कि मैंने राजकुमारोंके साथ रमणकर उसके आर्त्तिगन सुनको प्राप्त किया । तथा लोहेकी
हथकड़ियोंसे मैं बहुत बलवान् राजपुरुषों द्वारा, जिनकी मुजाप बड़ी मोटी है, बन्दी बना
दिया गया हूँ ।

(१५) जागेपर मैं सम्बोधित किया गया—‘हे दुष्ट’ । मन्दभाग्या चन्द्रसेनाकी

हतायाश्चन्द्रसेनाया जालरन्ध्रनिःसृतं तच्चेष्टावबोधप्रयुक्त्यानया कुब्जया, स्वं किलाभिलषितो वराक्या कन्दुकावत्या तव किलानुजीविना मया स्थेयम्, त्वद्वचः किलानतिक्रमता मया चन्द्रसेना कोशदासाय दास्यते' इत्युक्त्वा पार्श्वचरं पुरुषमेकमालोक्याकथयत्—'प्रक्षिपैनं सागरे' इति । स तु लब्धराज्य इवातिहृष्टः 'देव, यदाज्ञापयसि' इति यथाविष्टमकरोत् ।

(१६) अहं तु निरालम्बनो भुजाभ्यामितस्ततः स्पन्दमानः किमपि काष्ठं दैवदत्तमुरसोपरिलब्ध तावदप्लोषि, यावदपासरद्वासरः शर्वरी च सर्वा । प्रत्युषस्यदृश्यत किमपि वहित्रम् । अमुत्रासन्यवनाः ते मामुद्धृत्य

सत् । आलपितं भाषितम् । हताया मन्दभागिन्याः । जालरन्ध्रनिःसृतं गवाक्ष-
चिद्भ्रमनिर्गतम् आलपितमिष्यस्य विशेषणम् । कथमिति ? तच्चेष्टेति । तस्याश्च-
न्द्रसेनायाश्चेष्टावबोधाय ईहितज्ञानाय प्रयुक्तया नियुक्तया । कुब्जया-हीनाङ्गया
क्याधित् क्रिया । किं श्रुतमिति चेत्-स्वं किलेत्यादि । वराक्या हतमायया ।
अनुजीविना-स्वदायत्तजीवितेन । मया भीमधन्वना । स्थेयं स्थातव्यम् । त्वद्वचः
तव मित्रगुप्तस्य वाक्यम् । अनतिक्रमता-अलङ्घ्यता । मया भीमधन्वनेत्यर्थः ।
अत्र किल शब्दा असम्भाव्यार्थबोधकाः । पार्श्वचरं-समीपवर्तिनम् । पुनं मित्र-
गुप्तम् । सः पुरुषः । यथाविष्टमादेशानुरूपं सागरप्रवेपम् ।

(१६) अहं मित्रगुप्तः । निरालम्बनः निराश्रयः । स्पन्दमानः-सञ्चलन् ।
उरसा वक्षसा । उपरिलब्ध आलङ्घ्यम् । तावत्-तावत्कालपर्यन्तम् । अप्लोषि-
प्लवमानोऽभवत् । 'प्लुङ्क्' प्लवने इत्यस्य धातोर्लुङि उत्तमपुरुषैकवचने रूपम् ।
यावत्-यावता कालेन । अपासरत्-अत्यक्रामत् । सर्वा शर्वरी निखिला रात्रिष्वा-
पासरदिति शेषः । प्रत्युषसि प्रभाते । अदृश्यत-दृष्टमभवत् । वहित्रं जलपानम् ।

बार्तोको मैंने एक कुब्जादारा सुना, जिसने लिङ्कीके छेदोंसे चन्द्रसेनाकी बातें अवण
की थीं कि, हतभागिनी कन्दुकावती मेरी भगिनी तुम्हें चाहती है । अतः मैं तेरे अभीन
होकर रहूँगा । और तेरे कथनानुसार मैं चन्द्रसेनाको कोशदाससे उद्धारित कर दूँगा ।
ऐसा कह कर उसने अपने समीपके एक नौकरको देखकर कहा—'इस मित्रगुप्तको समुद्रमें
फेंक दो ।' उस राजभक्त नौकरने (सेवकने) राज्यप्राप्तिके सद्दृश प्रसन्नता प्रकट करते
हुए कहा—'जैसी प्रशुकी (आपकी) आज्ञा ।' और मुझे यथादेश समुद्रमें फेंक दिया ।

(१६) निरामित होकर मैं बंसी हुई भुजाओंको सञ्चालित करता हुआ समुद्रमें
धधर-धधर झूबता हुआ बह रहा था कि, दैववशात् मुझे एक काठ मिल गया । उस
काठको वक्षःस्थलसे लगाकर मैं एक दिन और एक रात तैरता ही रह गया । दूसरे दिन

रामेषु नाम्ने नाविकनायकाय कथितवन्तः—‘कोऽप्ययमायसनिगडवद्ध एव जले लब्धः पुरुषः । सोऽयमपि सिञ्चेत्सहस्रं द्राक्षाणां क्षणेनैकेन’ इति अस्मिन्नेव क्षणे नैकनौकापरिवृतः कोऽपि मदगुरभ्यधावत् । अविभयुर्यवनाः । तावदतिजवा नौकाः श्वान इव वराहमस्मत्पोतं पर्यरुत्सत । प्रावर्तत संप्रहारः । पराजयिषत यवनाः । तानहमगतीनवसीदतः समाश्रयास्यात्तपिषम्—‘अपनयत मे निगडबन्धनम् । अयमहमवसादयामि वः सपत्नान्’ इति ।

अमुत्र—अस्मिन् वहिन्ने । आसन्—अतिष्ठन् । यवना ग्लेच्छाः । ते यवनाः । उद्धृत्य जलाहुत्थाप्य । नाविकनायकाय—नाविकाधिपतये । आयसनिगडवद्धः लोहशृङ्खलनियमितः । सोऽयं—पुरुषः । द्राक्षाणां मृद्दीकालतानां सहस्रं एकेन क्षणेन सिञ्चेत् आर्द्राकुर्यात् । अयं यावान् बलिष्ठो दृश्यते तथा तर्कयामः क्षणमात्रेणायं द्राक्षाणां सहस्रं सेकं समर्थ इति भावः । अधवा—अस्य विनिमयेनास्माभिर्द्राक्षाणां सहस्रं लप्स्येतेति भावः । नैकनौकापरिवृतः—अनेकक्षुद्रतरणीवेष्टितः । मदगुः युद्धपोतः । अविभयुः भयं प्रापुः । जिभी भये इत्यस्य भीधातोर्लङि रूपम् । अतिजवाः वेगवत्यः । श्वानः कुङ्कुराः । वराहं शूकरम् । कुङ्कुरा यथा वराहं रुन्धन्ति तद्वदित्यर्थः । अस्माकं पोतं वहिन्नम् । पर्यरुत्सत समन्तात् रुतुः । परिपूर्वकाद् रुधधातोर्लुङ् प्रावर्तत प्रारभत । संप्रहारो युद्धम् । पराजयिषत—पराजिता अभूवन् । तान् यवनान् पराजीयमानानिति शेषः । अहं मित्रगुप्त इत्यर्थः । अगतीन् अक्षरणान् अत एव अवसीदत—नैराश्र्यं गतान् । आलपिषम् । अवोचम् । अपनयत—अपसारयत दूरीकुरुतेति यावत् । अवसादयामि—नाशयामि । सपत्नान् शत्रून् ।

उपाकाळमें मुझे एक नाव (नौका) दिखायी दी । उस नावके ऊपर यवन लोग बैठे हुए थे । उन यवनोंने मुझे जलसे बाहर निकालकर राम नामके नाविकोंके अधिपतिसे कहा—‘लोहेकी सिकड़ियोंसे परिवद्ध यह मनुष्य जलमें बह रहा था, इसको हम लोगोंने खींच निकाला है । इसे इतनी शक्ति है कि यह एक ही क्षणमें हजार द्राक्षाकी लताओंको सींच सकता है । उसी समय अनेक नावोंके साथ एक युद्धक नौका, जिसका नाम ‘मदगु’ था, अनेक योथाओंके सहित वहाँपर आ गयी । उन योथाओंको देखकर वे सब यवन अयान्वित हो गये । और उन वीर पुरुषोंसे युक्त नावोंने मेरी नावको ऐसे चारों ओरसे घेर लिया जैसे शिकारी कुत्ते सूअरको घेर लिया करते हैं । संग्राम भी होने लगा । यवन लोग पराजित हो गये । नैराश्र्यको प्राप्त होनेवाले तथा शरणहीन उन यवनोंको

(१७) अमी तथाकुर्वन् सर्वाश्च तान्प्रतिभटान्भल्लवर्षिणा भीमटंकु-
तेन शार्ङ्गेण लवलवीकृताङ्गानकार्षम् । अवप्लुत्य हतविश्वस्तयोधमस्म-
त्पोतसंसक्तपोतममुत्र नाविकनायकमनभिसरमभित्य जीवग्राहमग्रही-
षम् । असौ चासीत्स एव भीमधन्वा । तं चाहमवबुध्य जातम्रीडमब्रवम्-
'तात, किं दृष्टानि कृतान्तविलसितानि' इति ।

(१८) ते तु सांयात्रिका मदीयेनैव शृङ्खलेन तमतिगाढं बद्ध्वा

(१७) अमी यवनाः । तथा अकुर्वन्-भद्रुक्माचरितवन्तः मम बन्धनम-
पानयन्तित्यर्थः । तान् पूर्वोक्तान् । प्रतिभटान् प्रतियोद्धुन् शत्रुनिति यावत् ।
भल्लवर्षिणा-बाणवृष्टिं कुर्वता । भीमटंकुतेन-भीमं भयङ्करं टंकुतं टङ्कारध्वनि-
यस्य तेन । विशेषणद्वयं शार्ङ्गेत्यस्य । शार्ङ्गेण धनुषा । लवलवीकृताङ्गान्-
खण्डखण्डीकृतदेहान् । अकार्षं कृन्वानहमिति शेषः । अवप्लुत्य निपर्यं । हते-
ति-हता मारिता विश्वस्ताः पातिता योधा भटा यस्मिंस्तत् । अस्मदिति-अस्माकं
पोते च हित्रे संसक्तं लङ्गनं पोतं शत्रुपक्षीयं बाह्वन् । अवप्लुत्येत्यस्य कर्म । अमुत्र
पोते । अनभिसरमसहायम् । अभित्य आक्रम्य । जीवग्राहं जीवन्तमेव गृहीत्वे-
ति णमुल् । असौ नाविकनायकः । स एव पूर्वोक्त एव । अवबुध्य ज्ञात्वा । जात-
म्रीडं लज्जितम् । तातेति सोपहाससम्बोधनम् । कृतान्तविलसितानि-दैवचेष्टि-
तानि । कृतान्तो यमसिद्धान्त देवाकुशलकर्मस्वित्थमरोक्तेः ।

(१८) सांयात्रिकाः पोतवणिजो यवनाः मदीयेनैव-येन शृङ्खलेन मामबध्नन्-

मैंने आश्वासन देकर कहा—'मेरी लोहे की सिकड़ी काट दो । मैं आपके शत्रुओंका
विनाश कर दूँगा ।'

(१७) उन यवनोंने मुझे बन्धन रहित कर दिया । बन्धनहीन होकर मैंने उन
शत्रुओंके योधाओंपर घोर एवं भयंकर धनुष टंकारोंसे बाणवर्षा की और बाणों द्वारा
उनकी देह खण्ड-खण्ड कर टाली । जब शत्रुपक्षी योधागण आहत हो गये और उनकी
नाव मेरी नावके समीप आ गयी (पास आकर युद्ध करने लगी) तब मैं अपनी
नावसे उनकी नावपर कूद पड़ा तथा उनकी नावपर से नाविकोंके अधिपतिको असहाय
करके जीवित पकड़कर ले आया । यह पकड़ा हुआ शत्रुनायक वही भीमधन्वा था
जिसने मुझे देखकर लज्जान्वित होकर कहा—'हे तात ! आपनै देवी विचित्रा
गतिकी देखा ।'

(१८) नावपर के यवन व्यापारियोंने, मेरे ही बन्धनसे मुक्त लौह शृंखलासे उस
भीमधन्वाको बन्धी बना लिया और इसके उल्लास ध्वनि करते हुए मेरी पूजा की ।

हर्षकिलकिलारवमकुर्वन्मां चापूजयन् । दुर्वारा तु सा नौरनुकूलवात-
नुज्ञा दूरमभिपत्य कमपि द्वीपं निबिडमारिलप्रवती । तत्र च स्वादु पानी-
यमेधांसि कन्दमूलफलानि संजिघृक्ष्यो गाढपातितशिलावल्लयमवातराम ।
तत्र चासीन्महाशैलः । सोऽहम् 'अहो रमणीयोऽयं पर्वतनितम्बभागः,
कान्ततरेयं गन्धपाषाणवत्युपत्यका, शिशिरमिदमिन्दीवरारपिन्दमकर-
न्दविन्दुचन्द्रकोत्तरं गोत्रवारि, रम्योऽयमनेकवर्णकुसुममञ्जरीभरस्तरुव-
नाभोगः' इत्यतृप्ततरया दृशा बहुबहु पश्यन्नलक्षिताध्यारूढक्षोणीधरशि-

स्तेनैवेत्यर्थः । तं भीमधन्वातम् । हर्षकिलकिलारवमकुर्वन्मां—हर्षजनिताव्यक्तध्वनिम् । कु-
र्वारा अप्रतिरोध्या । नौः तरिः । अननुकूलेति—अननुकूलेन प्रतिकूलेन वातेन
वायुना नुज्ञा प्रेरिता । अभिपत्य उपेत्य । द्वीपं समन्ततो जलवेष्टितं भूमिभागम् ।
आश्लिष्टवती प्राप्तवती । तत्र द्वीपे । स्वादु मधुरम् । पानीयं जलम् । पृथांसि
काष्ठानि । संजिघृक्ष्वः संग्रहीतुकामाः । गाढेति—गाढमतिदृढं पातितानि जले
निःक्षिप्तानि शिलावल्लयानि वल्लयाकारपाषाणानि 'लङ्कर' इति भाषाप्रसिद्धानि
यस्मिंस्तद् यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अवातराम—अवतीर्णा द्वीपे इति शेषः ।
तत्र द्वीपे । महाशैलः विशालः पर्वतः । पर्वतनितम्बभागः शैलमध्यप्रदेशः कटक
इति यावत् । कान्ततरा अतिमनोरमा । गन्धपाषाणवती मन्मथशिलादिधातुमयी ।
उपत्यका पर्वतासन्नभूमिः । उपत्यकाद्वेरासन्ना भूमिरुर्ध्वमधिरयकेति कोषः । शिशिरं
शीतलम् । इन्दीवरेति—इन्दीवराणां नीलकमलानामरविन्दानां कमलानाम्
मकरन्दविन्दुभिर्मधुकणैश्चन्द्रकोत्तरं मेघकप्रचुरम् । जले तैलादिपतनेन मयूर-
बहुवञ्चानावर्णं तज्जलं भवतीति प्रसिद्धम् । गोत्रवारि पर्वतनिर्झरसलिलम् । अनेक-
वर्णेति—अनेकवर्णानां नानाविधानां कुसुममञ्जरीणां पुष्पवल्लरीणां भरोऽतिशयो यत्र
सः । तरुवनाभोगः वृक्षप्रधानारण्यविस्तारः । अतृप्ततरया सतृष्णया । दृशा चक्षुषा ।

प्रतिकूल वायु चलनेसे वह मेरी नाव अप्रतिरोधित होकर बहती हुई एक द्वीपके
किनारेपर लगी । उस द्वीपसे स्वारिष्ट जल और कठ तथा कन्द-मूल-फलोंको एकत्रकर
नावपर भरनेकी इच्छासे नाविकों (मल्लाहों) ने एक बड़ा भारी छंगर डालकर नाव
रोक दी और उस द्वीपमें उतर पड़े । उस द्वीपमें एक विशाल पर्वत था । मैंने कहा—
'इस पर्वतका मध्य प्रदेश अति रमणीय है । इस पर्वतकी उपत्यका गन्ध-पाषाणवती है
तथा अति मनोरम है । इस पर्वतका जल शीतल है तथा कमलों एवं नीलकमलोंसे
परिपूर्ण होते हुए नानावर्णवाला स्वच्छ है । अर्थात्—इसके झरनोंका जल अत्यन्त विशद
है । इस शैलमें, अनेक वर्णोंके पुष्पोंकी मञ्जरियोंसे परिपूर्ण तथा मनोहर वृक्षावलीसे
शुभ वनस्थल है ।' ऐसी पर्वतीय शोभाको देखती हुई मेरी आँखें रुझि नहीं पा रही,

स्वरः शोणीभूतमुत्प्रभाभिः पद्मरागसोपानशिलाभिः किमपि नालीक-
परागधूसरं सरः समध्यगाम् ।

(१६) स्नातश्च कांश्चिदमृतस्यादून्विसमङ्गानास्वाद्य, असंलग्नकङ्का-
रस्तीरवतिना केनापि भीमरूपेण ब्रह्मराक्षसेनाभिपत्य 'कोऽसि, कुतस्त्यो-
ऽसि' इति निर्भर्त्सयताभ्यधीये । निर्भयेन च मया सोऽभ्यधीयत—'सौम्य,
सोऽहमस्मि द्विजन्मा । शत्रुहस्तादर्णवम्, अर्णवाद्यवननावम्, यवनना-
वश्चित्रप्रावाणमेनं पर्वतप्रवरं गतः, यदृच्छयास्मिन्सरसि विश्रान्तः, भद्रं

यदुबहु असकृत् = वारंवारमिति यावत् । अलचितेति—अलक्षितमविवक्षितं यथा तथा
अध्याख्यं शोणीधरस्य पर्वतस्य शिखरं येन सः । शोणीभूतं रक्तोक्तम् । उत्प्र-
भाभिः उद्गतकान्तिभिः । पद्मरागसोपानशिलाभिः मरकतमयसोपानपङ्क्तिभिः ।
शोणीभूतमित्यनेनान्वयः । किमपि—अनिर्वाच्यम् । नालीकेति—नालीकानां पद्मानां
परागैः किञ्चिदधूसरं धूस्रवर्णं सरः सरोवरम् । समध्यगाम् प्राप्तवान् ।

(१७) स्नातः तत्र कृतस्नानः । अहमिति शेषः । अमृतस्वादून् सुधामधु-
रान् । विसमङ्गान्—मृणालखण्डान् । आस्वाद्य उपभुज्य । अंसेति—अंसयोः
स्कन्धयोर्लङ्गनं सक्तं कवहारं जलजविशेषो यस्य सः । तादृशोऽहं तीरवत्तिना सर-
स्तीरस्थितेन । भीमरूपेण—भीषणमूर्तिना ब्रह्मराक्षसेन देवयोनिविशेषेण । अभिपत्य
आगत्य । कुतस्त्यः कुत आगतः । निर्भर्त्सयता—तर्जयता । अभ्यधीये उक्तोऽस्मि ।
स ब्रह्मराक्षसः । अभ्यधीयत उक्तः । द्विजन्मा—ब्राह्मणः । शत्रुहस्तात् वैरिकरात् ।
अर्णवं समुद्रं गत इति प्रत्येकं सम्बध्यते । यवननावं यवनपोतम् । यवननावः
यवनपोतात् । चित्रप्रावाणं—चित्रा मनोहरा प्रावाणः प्रस्तरा यत्र तादृशम् ।

थी । भतः मै पुनः—पुनः उसी शोभाको देखता हुआ अज्ञात पर्वतके शिखर भागपर
चढ़ गया । वहाँपर, पद्मरागमणिकी शिलाभोंकी उत्कृष्ट प्रभासे रक्तोभूत तथा कमलोंके
किञ्चिदंशसे धूसरीभूत एक तालाबपर मै पहुँचा ।

(१७) उस तालाबमें स्नान करके मैने सुधाके समान मधुर मृणालखण्डोंका
आस्वादन किया । कन्धेपर जलजनिशेषको धारण करनेवाले, मुझसे उस तालाबके तीरवर्ती
किसी भयङ्कररूपधारी ब्रह्मराक्षसेने आकर कहा—'तुम कौन हो, कहाँसे आये हो ?'
इस प्रकार जब उसने मुझे भयान्वित करते हुए पूछा तो मैने निःशंक होकर उत्तर दिया—
'हे भद्र ! मैं ब्राह्मण हूँ । वैरीके हाथसे समुद्रमें फेंका गया । समुद्रसे यवनोंकी नावमें
लाया गया । यवन नावसे इस श्रेष्ठ पर्वतपर आया हूँ । जिसके पत्थर बड़े मनोहर हैं ।

तव' इति । सोऽब्रूत्—'न चेद्ब्रवीषि प्रश्नाम्, अश्नामि त्वाम्' इति ।
मयोक्तम्—'पृच्छ तावत् । भवतु' इति ।

(२०) अथावयोरेकार्ययासीत्संलापः—

किं क्रूरं स्त्रीहृदयं किं गृहिणः प्रियहिताय दारगुणाः ।

कः कामः संकल्पः किं दुष्करसाधनं प्रज्ञा ॥

तत्र धूमिनीगोमिनीनिम्बवतीनितम्बवत्यः प्रमाणम्' इत्युपदिष्टो मया
सोऽब्रूत्—'कथय, क्रीदश्यस्ताः' इति ।

पर्यन्तप्रवरं शैलश्रेष्ठम् । यदृच्छया स्वेच्छया । भद्रं कुशलमस्तु इति शेषः । प्रवीषि
उत्तरयसि । अश्नामि भक्षयामि ।

(२०) अथ तदनन्तरम् । आवयोः ब्रह्मराक्षसस्य मम च । आर्यया आर्या-
नामकच्छन्दसा । संलापः परस्परभाषणम् । किं क्रूरमित्यादि—संसारे क्रूरं निष्ठुरं
किमिति प्रश्नः । स्त्रीहृदयं कामिनीनां चित्तमेव निष्ठुरमित्युत्तरम् । गृहिणो गृह-
स्थस्य प्रियं च हितञ्च तस्मै प्रियहिताय गृहस्थानां प्रीतिकरं हितकरञ्च किमिति
प्रश्नः । दारगुणाः आर्यागुणाः—गुणवद्भार्यालाभेन गृहस्थानां प्रीतिर्हितञ्च भव-
तीत्यर्थ इत्युत्तरम् । कामः इष्टसाधनं क इति प्रश्नः । संकल्पो निश्चय इत्युत्तरम् ।
दुष्करसाधनं दुष्करस्य दुःसाध्यस्य विषयस्य साधनं साधकं किमिति पुनः प्रश्नः ।
प्रज्ञा बुद्धिरित्युत्तरम् । तत्र तस्मिन् विषये । धूमिनीति—तदाख्याः स्त्रियः ।
प्रमाणं प्रमाणभूताः । चतुर्णां प्रश्नानां यानि उत्तराणि मया दत्तानि तत्रैता
धूमिनीप्रभृतयः प्रमाणमिति भावः । उपदिष्टः कथितः । स ब्रह्मराक्षसः । क्रीदश्यः
किम्भूताः । ताः धूमिन्यादयः ।

स्वेच्छासे मैने इस तालाबपर विमान्ति ली । कहिये, आप तो कुशलसे हैं ?' उस
राक्षसने कहा—'यदि इन प्रश्नोंके उत्तर न दोगे तो, मैं तुम्हें खा जाऊँगा ।' मैने
कहा—'कृपया पूछिये, जो होगा देखा जायगा ।'

(२०) तदनन्तर हम दोनोंका सम्भाषण एक आर्यावृत्तसे प्रारम्भ हुआ । उस
राक्षसने पूछा—'संसारमें निष्ठुर कौन है ?' मैने उत्तरमें कहा—'स्त्रीका हृदय ।' 'गृह-
स्थोंको हितकर क्या है ?' 'गुणवती स्त्री ।' 'इष्टसाधन क्या है ?' 'संकल्प ।' 'दुःसाध्य-
साधनको कौन करता है ?' 'बुद्धि ।' इन उर्युक्त उदाहरणोंके प्रमाण धूमिनी, गोमिनी,
निम्बवती नितम्बवती नामक स्त्रियाँ हैं । मेरे ऐसे उत्तरपर वह राक्षस फिर बोला—
'कहो वे सब कैसे हुई ?'

(२१) अत्रोदाहरणम्—‘अस्ति त्रिगतो नाम जनपदः । तत्रासन्गृ-
हिणस्त्रयः स्फीतसारधनाः सोदर्या धनकधान्यकधन्यकाख्याः । तेषु जीव-
त्सु न ववर्षे वर्षाणि द्वादश दशशताक्षः, क्षीणसारं शस्यम्, ओषधयो
वन्ध्याः, न फलवन्तो वनस्पतयः, क्लीबा मेघाः, क्षीणस्रोतसः स्रवन्त्यः,
पङ्कशेषाणि पल्वलानि, निर्निःस्यन्दान्युत्समण्डलानि, विरलीभूतं कन्द-
मूलफलम्, अवहीनाः कथाः, गलिताः कल्याणोत्सवक्रियाः, बहुलीभूतानि
तस्करकुलानि, अन्योन्यममक्षयन्प्रजाः, पर्यलुठन्तिस्ततो बलाकापाण्डु-

(२१) अत्र विषये । तत्र त्रिगते । गृहिणो गृहस्थाः । आसन्-वसन्ति स्म ।
स्फीतसारधनाः-स्फीतं प्रचुरं सारं उत्कृष्टं काञ्चनरत्नादिधनं येषां ते । सोदर्याः
सहोदराः । धनकेति-धनकः धान्यकः धन्यकश्चेति तेषां नामानि । तेषु धनका-
दियु । जीवत्सु तेषां जीवनकाल इत्यर्थः । द्वादशवर्षाणि द्वादशवर्षाणि यावत् ।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दशशताक्षः सहस्रनेत्र इन्द्र इति यावत् । न ववर्ष-
अनावृष्टिरासीत् । क्षीणसारं-क्षीणो नष्टः सारः स्थिरांशो यस्य तत् । ओषधयो
ग्रीष्मादयः । वन्ध्याः निष्फलाः । न फलवन्तः फलरहिताः । वनस्पतयो वृक्षाः ।
क्लीबाः निर्जलाः । क्षीणस्रोतसः-अत्यल्पप्रवाहाः । स्रवन्त्यो नद्यः । पङ्कशेषाणि
पङ्कमात्रावशिष्टानि । पल्वलानि सङ्गाणानि । निर्निःस्यन्दानि-चरणरहितानि । उत्स-
मण्डलानि निर्झरसमूहाः । विरलीभूतं स्वर्षपीभूतम् अवहीनाः क्षीणाः । कथाः
आपितानि जनानामिति शेषः । गलिताः नष्टाः । कल्याणोत्सवक्रियाः मङ्गलजन-
कानि उत्सवानुष्ठानानि । बहुलीभूतानि-वृद्धिगतानि । अन्योन्यं परस्परमभक्षयन्
प्रजाः प्रजास्वेकोऽन्यस्य मांसमस्तिस्मेत्यर्थः । पर्यलुठन् लुटन्तिस्म । बलाकापाण्डु-

(२१) मैंने कहा—‘इनके उदाहरण सुनाता हूँ । एक त्रिगत नामका नगर है ।
उस नगरमें प्रचुर धनशाली तीन सगे भाई रहते थे जिनके नाम धनक, धान्यक
और धन्यक थे । उनके जीवनकालमें ही इन्द्रने बारह वर्षोंतक निरन्तर (लगातार)
वृष्टि न की । धानकी खेती क्षीण (नष्ट) हो गयी । ग्रीष्मादि ओषधियां निष्फल
(बन्ध्या) हो गयीं । वृक्षोंमें फल-फूल न रह गये । मेघ जलहीन हो गये । नदियोंका
प्रवाह अत्यन्त अल्प हो गया । तालाब आदिमें केवल पंकमात्र (कोचड़) अवशिष्ट
रह गया । झरनोंका बहना बन्द हो गया । कन्दमूल-फल आदि की उत्पत्तिमें कमी हो
गयी । कथा-पुराण कम पढ़े जाने लगे । मङ्गलाचारयुक्त अयस्कर अनुष्ठान आदि बन्द
हो गये । चोरोंकी वृद्धि हो गयी । प्रजा प्रजाका ही मांस खाने लगी । मनुष्योंके मण्ड
बलाका पंक्तिके तुरन्त इधर-उधर पड़े हुए दिखायी देने लगे । वसुधैव कुटुम्बकम्

राणि नरशिरः कपालानि, पर्यहिण्डन्त शुष्काः काकमण्डल्यः, शून्यी-
भूतानि नगरग्रामस्खर्वटपुटभेदनादीनि ।

(२२) त एते गृहपतयः सर्वधान्यनिचयमुपयुज्याज्जाविकं गवत्तगणं
गवां यूथं दासीदासजनमपत्यानि ज्येष्ठमध्यमभार्ये च क्रमेण भक्षयित्वा
'कनिष्ठभार्या धूमिनी भवो भक्षणीया' इति समकल्पयन् । अथ कनिष्ठो
धन्यकः प्रियां स्वामत्तुमक्षमस्तथा सह तस्यामेव निर्यपासरन् । मार्ग-

राणि-बलाकावद् वक्रपंक्तिवत्पाण्डुराणि-शुभ्राणि । नरशिरःकपालानि-मृतमनुष्य-
मस्तकास्थीनि । पर्यहिण्डन्त-इतस्ततो धावन्ति स्म । शुष्काः निराहारत्वात्
क्षीणाः । काकमण्डल्यः वायससमूहाः । नगरं बहुजनावासः, ग्रामः स्वल्पजनस्था-
नम्, खर्वटं छुद्रग्रामः, पुटभेदनं पक्ष्मी ।

(२२) ते एते पूर्ववर्णिताः । गृहपतयः गृहिणो धनकावयः । सर्वधान्यनिचयं
निल्लिख्यन्त्याशिम । उपयुज्य भक्षयित्वा । अज्जाविकम्-अज्जाञ्च अवयञ्च तेषां
समूहोऽज्जाविकम् । गृहपालितानजान् छागान् अवीन् मेपांश्चेत्यर्थः । गवत्तगणं
महिषान् । गवां धेनूनां यूथं समूहम् । अपत्यानि पुत्रकन्यादीन् । ज्येष्ठेति-ज्येष्ठस्य
धनकस्य मध्यमस्य च धान्यकस्य भार्ये परनीद्वयम् । कनिष्ठभार्या कनिष्ठस्य धन्य-
कस्य परनी । रवः आगामिदिने । समकल्पयन् निर्द्धारितवन्तः । अथ तच्छ्रवणा-
नन्तरम् । प्रियां परनीं स्वां स्वकीयाम् अत्तुं भक्षयितुम् । अक्षमः अनुरागावसमर्थः ।
तथा स्वपरस्या धूमिन्या । निशि रात्रौ । अपासरत् पलायिष्ट । मार्गकलान्ताम् अन्त-
रान्ताम् । परनीमिति शेषः । उह्वहन् स्कन्धे कृत्वा । जगाहे प्रविवेश । स्वमांसेति-
स्वस्य निजस्य मांसासुरभ्यां मांसरुधिराभ्यामपनीते दूरीकृते क्षुत्पिपासे बुध्वावृण्य-
यस्यास्ताम् । तां धूमिनीम् । नयन् वहन् । अन्तरे मार्गमध्ये । कमपि-अपरिचि-

ह्वर-उपर धूपने लगा । नगर, ग्राम, छोटे ग्राम और कसबे सभी वीरान (शून्य)
दोखने लगे ।

(२२) उन तीनों गृहपतियोंने (धनक आदिने) अपने घरोंमें धरी हुई अन्न
राक्षिको खा डाला । तदनन्तर भेड़, बकरी, बकरीको खा डाला । पुनः भैंस, भैंसोंको
फिर गौ, बच्छोंको पश्चात् दास, दासियोंको, उसके बाद बच्चे-बच्चियोंको और आखिरीमें
बड़े भाईकी स्त्री तथा मझले भाईकी स्त्रीको खा डाला । 'अब छोटे भाईकी औरतको
कल खावेंगे' ऐसा निर्धारण किया । परन्तु, छोटे भाई धन्यकने अपनी स्त्रीका भक्षण
करना नापसन्द किया और वह धन्यक उसी रातमें स्त्रीके साथ वहांसे भाग निकला ।
मार्गमें चलनेके परिश्रमसे थकी हुई अपनी प्रियाको वह यदा-कदा कंधे आदिपर

क्लान्तां चोद्वहन् वनं जगाद्दे । स्रमांसासृगपनीतक्षुत्पिपासां तां नयन्नन्तरे
कमाप निवृत्तपाणिपादकर्णनासिकमधनिपृष्ठे विचेष्टमानं पुरुषमद्राक्षीत् ।

(२३) तमप्याद्राशयः स्कन्धेनोद्वहन्कन्दमूलमृगबहुले गहनोद्देशे
यत्नरचितपर्णशालधिरमवसन् । अमुं च रोपितव्रणमिङ्गुदीतैलादिमिरा-
मिषेण शाकेनात्मनिर्विशेषं पुपोष । पुष्टं च तमुद्रिक्तघातुमेकदा मृगान्त्रे-
षणाय च प्रयाते धन्यके सा धूमिनी रिरंसयोपातिष्ठत । अस्तितापि तेन

तम् । निवृत्तेति-निवृत्तं क्षिप्तं पाणिपादकर्णनासिकं यस्य तम् । प्राण्यङ्गत्वात् समा-
हारः । अवनिपृष्ठे भूतले । विचेष्टमानं लुठन्तम् ।

(२३) तं पुरुषम् आद्राशयः व्यायत्तचित्तः । कन्देति-कन्दानि मूलानि मृगा-
श्च तैर्बहुले प्रचुरे पूर्णे इत्यर्थः । गहनोद्देशे काननप्रवेशे । यत्नेति-यत्नेन प्रयासेन
रचिता निर्मिता पर्णशाला पर्णकुटी येन सः । चिरं दीर्घकालम् । अवसत् धन्यक
इति शेषः । अमुं पुरुषम् । इङ्गुदीति-इङ्गुदी फलविशेषस्तस्य तैलं तदादिब्रह्म्येण
रोपितव्रणं शुष्कञ्चतम् । आमिषेण मांसेन । आत्मनिर्विशेषम् आत्मतुल्यम् । पुपोष
वर्धयामास । उद्रिक्तघातुं पुष्टशरीरम् । रिरंसया रन्तुमिच्छया । उपातिष्ठत-तस्य
पुरुषस्य समीपं गतवती । अस्तिता-सक्रोधं निवारिता । तेन पुरुषेण । बलात्कारं-
बलपूर्वकम् । अरीरमत्-सुरतकीडामकरोत् । निवृत्तं वनाप्रत्यागतम् । उदका-

बोकर किसी तरह एक गहन वनमें प्रविष्ट हुआ । रास्तेमें जब उसकी मियाकी भूख-प्यास
लगती थी, तो, वह धन्यक उसे अपने मांस-रक्तद्वारा यथाक्रम उसकी क्षुधा-प्यासकी शान्ति
करता था । इसी प्रकार जब वह अपनी स्त्रीको छादे हुए चला जाता था, तब मार्गमें उसे
एक अपरिचित लूख (पंगु) आदमी दिखाई दिया जो भूमिपर इधर-उधर लुढ़क
रहा था ।

(२३) उस दयालु धन्यकने उस पंगुको भी कंधेपर छाद लिया और यत्नसे निमित्त
फल-फूल और प्रचुर कन्दमूलवाले अरण्यकी कुटियामें उसे ले आया । वहाँपर उसकी,
इङ्गुदीके तैल आदि लगाकर, उसने पूरी तरहसे, सेवा-शुश्रूषा की जिससे उसके शरीरपरके
सभी वाव (व्रण) सूख गये । साथ ही मांस और शाकादि वन्य खाद्य पदार्थों द्वारा उसका
पालन-पोषण भी किया । एक दिन जब उस धूमिनीका पति हिरण्योकी गवेषणामें वनमें
गया हुआ था, तब वह धूमिनी उस पुष्ट शरीर तथा स्तम्भित दीर्घवाले पंगुके समीप आयी
और मैथुन (रति) करनेके लिये उससे कहने लगी । उस पंगुद्वारा तिरस्कृता होनेपर भी
उस धूमिनीने उससे जबर्दस्ती रति क्रांदा की । जब उसका पति धन्यक वनसे लौटकर
आया तब उसने (धन्यकने) उससे पीनेके लिए जल मांगा । इसपर उस कुलटाने

बलात्कारसरीरमत् । निवृत्तं च पतिमुदकाभ्यर्थिनम् 'उद्धृत्य कृपात्पिब,
रुजाति मे शिरः शिरोरोगः' इत्युदञ्चनं सरञ्जुं पुरश्चिषेप ।

(२४) उदञ्चयन्तं च तं कृपादपः, क्षणात्पृष्ठतो गत्वा प्रणुनोद । तं
च विकलं स्कन्धेनोदुह्य देशाद्देशान्तरं परिभ्रमन्ती पतिव्रताप्रतीतिं लेभे,
बहुविधाश्च पूजाः । पुनरवन्तिराजानुग्रहादतिमहत्या भूत्या न्यवसत् ।
अथ पानीयार्थिसार्थजनसमापत्तिदृष्टोद्धृतमवन्तिषु भ्रमन्तमाहारार्थिनं
भर्तारमुपलभ्य सा धूमिनी 'येन मे पतिविकलीकृतः स दुरात्मायम्' इति

भ्यर्थिनं जलं याचमानं पातुमिति शेषः । उद्धृत्य निष्कास्य पिय जलमिति शेषः ।
रुजति पीडयति । इति एवं कथयित्वा । उदञ्चनं जलनिष्कासनपात्रम् । सरञ्जुं
रञ्जुसहितम् । पुरः पश्चुरग्रतः । चिषेप-प्रचिसवती ।

(२४) उदञ्चयन्तं निष्कासयन्तम् । तं धन्यकम् । अपः जलानि । क्षणात्-
अतिसत्त्वरम् । पृष्ठतः-धन्यकस्य पश्चात् । प्रणुनोद प्रेरितवती । कूपे पातयामासे-
त्यर्थः । तं पुरुषम् । विकलं हीनाङ्गम् । उदुह्य-गृहीत्वा । पतिव्रताप्रतीतिं-सतीत्व-
ख्यातिम् । पूजाः सम्मानम् । अवन्तिराजानुग्रहात् उज्जयिन्यधिपतिप्रसादात् ।
भूत्या समृद्ध्या । पानीयेति-पानीयार्थिनो जलप्रार्थिनो ये सार्थजना वणिजस्तेषां
समापस्या समागमेन आदौ दृष्टः पश्चादुद्धृत उत्थापितश्च तम् । धन्यकमिति शेषः ।
अवन्तिषु तदाव्यनगरे । भर्तारं पतिं धन्यकमिति यावत् । उपलभ्य दृष्ट्वा । येन

(धूमिनीने) पतिसे कहा—'कुपंसे निकाळकार पियो, मेरे शिरमें दर्द है।' और ऐसा
कहकर उस धूमिनीने रस्तीके सहित जलपात्रको धन्यकके सम्मुख फेंक दिया ।

(२४) जब धन्यक कुपंसे जलपात्रद्वारा जल खींच रहा था । तब उस दुष्टा धूमिनीने
उसी समय धीरेसे जाकर अपने पतिकी पीठमें थप्पा देकर कूपमें डकेल दिया । तदन्तर
उस हीनांग (पंगु) को लादे हुए देश-देशान्तर पर्यटन करती हुई उस कुलटाने पति-
सेवापरायणाकी ख्याति प्राप्त की । तथा (अनेकों व्यक्तियोंद्वारा) धनादिकी सेवाएं भी
प्राप्त की—प्रचुर धन भी प्राप्त किया । इसके बाद उज्जयिनीके राजाकी कृपासे प्रभूत
पेश्वर्यवती होकर वहीं रहने लगी । वह कुपंमें गिरा हुआ धन्यक, जलामिलापी वणिकोंके
द्वारा, उस कुपंसे निकाळा गया । कुपंसे निकाळे जानेके बाद वह बेचारा भीख मांगता
हुआ उज्जयिनीमें पहुँचा । वहाँपर आये हुए अपने पति धन्यकको देखकर उस दुष्टाने
राजासे प्रार्थना की कि हे राजन् ! मेरे पतिको जिस व्यक्तिने खूबा-लंगड़ा बनाया

तस्य साधोश्चित्रवधमज्ञेन राज्ञा समादेशयाश्चकार ।

(२५) धन्यकस्तु दत्तपद्माद्वन्धो वन्धयभूमिं नीयमानः सशेषत्वादा-
युषः 'यो मया विकलीकृतोऽभिमतो भिक्षुः, स चेन्मे पापमाचक्षीत, युक्तो
मे दण्डः' इत्यज्ञानमधिकृतं जगाद । 'को दोषः' इत्युपनीय दर्शितेऽमुष्मि-
न्स विकलः पर्यश्रुः पादपतितस्तस्य साधोस्तत्सुकृतमसत्याश्च तस्यास्तथा
भूतं दुश्चरितमार्यबुद्धिराचचक्षे । कुपितेन राज्ञा विरूपितमुखी सा दुष्कृत-

जनेनेत्यर्थः । विकलीकृतः हीनाङ्गः कृतः । साधोर्निरपराधस्य । चित्रवधं विचित्र-
प्रकारेण मरणम् । अज्ञेन तद्वृत्तान्तमज्ञानता । समादेशपाठ्यकार आज्ञा-
पितवती ।

(२५) दृचेति-दत्तोर्पिता एश्वात् पृष्ठे बन्धो बन्धनं यस्य सः । वधयभूमिं
रमज्ञानम् । सशेषत्वात्-अवशिष्टत्वात् । मया धन्यकनेत्यर्थः । अभिमतो निर्णीतः ।
पापमपराधम् । आचक्षीत-कथयेत् । युक्तः उचितः । अदीनं निर्भयं यया तथा ।
अधिकृतं-दण्डाधिकारिणम् । जगाद-यो मयेत्यर्गद्वि दण्ड इत्यन्तं वचनमकथयत् ।
को दोषः-एवं करणे दोषो वास्तीति उपनीय-त विकलाङ्गमात्रीय । अमुष्मिन्
धन्यके । पर्यश्रुः-परिगतं व्याप्तमश्रुनयनजलं यस्य सः खन् इत्यर्थः । सुकृतं
उपकारम् । असत्याः पुंश्चर्याः दुश्चरितं असत्वाचरणम् । आर्यबुद्धिः निष्पाप-
मतिः । कुपितेन रष्ट्रेन । विरूपितमुखी-विरूपितं नासाण्डेदनादिना क्रुसितीकृतं

है, वह दुष्ट व्यक्ति आपके नगरमें आजकल आया हुआ है । और उस साधुचरित्र
वाले धन्यककी चित्र-वधकी दण्डाज्ञा अवन्तीद्वारसे करवा दी (किन्तु वे राजा उसके
पूर्ववृत्तसे अनिदित थे) ।

(२५) जब धन्यकके दाधोको पीछेकी ओर बांधकर राजपुरुषगण रमज्ञान भूमिपर
ले आये, तब आयुके कुछ अवशिष्टताके कारण धन्यकने दण्डाधिकारियों से निःशंक
होकर कहा—'हे आर्यगण ? जिस भिक्षुकको मैंने हीनांग (पंगु) बनाया है वह भिक्षु,
यदि आकर कह दे कि 'मैंने (धन्यकने) उसे पंगु बनानेका पाप किया है तो मैं
दण्ड पानेके योग्य हूँ ।' उन दण्डाधिकारियोंने कहा—'इसमें क्या शानि है ।' और
वे लोग उस पंगुको वहां र ले आये । उस पंगुने उस साधुचरितवान धन्यकको देखते ही
आंखोंमें आंसू भरकर एवं ब्याकुल होकर उसके (धन्यकके) चरणोंकी पकड़ लिया—
पैरोंमें पढ़ गया । और धन्यकके उपकारोंको, उस श्रेष्ठ बुद्धिवाले भिक्षुकने, ज्योंके त्यों
उन दण्डाधिकारियोंके सम्मुख कह सुनाया तथा उस पुंश्चली भूमिनीके सम्पूर्ण दुराचरणों
को भी कह सुनाया । भिक्षुके कथनके पश्चात्—राजाने क्रोध करके उस दुष्ट

कारिणीकृता श्वभ्यः पाचिका । कृतश्च धन्यकः प्रसादभूमिः । तद्ब्रवीमि—
'खीहृदयं कूरम्' इति ।

(२६) पुनरनुयुक्तो गोमिनीवृत्तान्तमाख्यातवान्—'अस्ति द्रविडेषु
काञ्ची नाम नगरी । तस्यामनेककोटिसारः श्रेष्ठिपुत्रः शक्तिकुमारो नामा-
सीत् । सोऽष्टादशवर्षदेशीयाश्चन्तामापेदे—'नास्त्यदाराणामननुगुणदा-
राणां वा सुखं नाम । तत्कथं नु गुणवद्विन्देयं कलत्रम्' इति । अथ परप्र-
त्ययाहृतेषु दारेषु यादृच्छिकीं संपत्तिमनभिसमीक्ष्य कार्तान्तिको नाम

मुखं यस्याः सा । सा भूमिनी । दुष्कृतकारिणी—असदाचारा । श्वभ्यः कुक्कुरे-
भ्यः । पाचिका पाककर्त्री । हीनकर्मणि नियुक्त्यर्थः । प्रसादभूमिः अनुग्रहपात्रम् ।

(२७) अनुयुक्तः पृष्टः । आख्यातवान् वर्णितवान् मित्रगुप्त इति शेषः ।
द्रविडेषु मद्रमण्डलान्तर्गतदेशविशेषेषु । तस्यां—काञ्चीनगर्याम् । अनेककोटिसारो
बहुकोटिसंख्यकमूलधनवान् । श्रेष्ठिपुत्रः वणिक्तनयः । अष्टादशवर्षदेशीयः
अष्टादशवर्षवयस्कः । आपेदे—प्राप्तवान् । अदाराणामपत्नीकानाम् । अननुगु-
णेति—अननुगुणाः प्रतिकूला दारा येषां तथाभूतानाम् । सुखं नाम नास्ति—
'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणीगृहमुच्यते' 'भार्या चाग्रियवादिनी' इत्याद्युक्ते-
गृहस्थानां भार्याभावे तत्सर्वेऽपि तस्याः प्रतिकूलत्वे च गृहसौख्यस्यासम्भव इति
प्रसिद्धमिति भावः । तत् तस्मात् । कथं केन प्रकारेण । गुणवत्—गुणवतीम् ।
विन्देयं लभेय । कलत्रं भार्याम् । परेति—परस्यान्यस्य प्रत्ययेन विश्वासेन आहृतेषु
संगृहीतेषु परिणीतेषु इति यावत् । दारशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् बहुवचनान्तत्वाच्चात्र
पुंलिङ्गत्वं बहुवचनञ्च । यादृच्छिकीं स्वेच्छानुरूपाम् सम्पत्तिं प्रीतिम् । अनभि-

भूमिनीको कुत्सितगो करके कुत्तोंकी पाचिका (भोजन बनानेवाली) नियुक्त
किया । धन्यको अपना कृपापात्र बनाया । अतएव कहता हूँ कि 'खीका चित्त
निष्ठुर होता है' ।

(२७) तत्पश्चात् उस ब्रह्मराक्षसद्वारा पूछे जानेपर मैंने (मित्रगुप्तेन) गोमिनीवृत्त-
वर्णन करना आरम्भ किया । 'द्रविड प्रदेशमें एक कांची नामकी नगरी है उस कांची
नगरीमें कोई करोड़ोंकी संपत्तिवाला शक्तिकुमार नामक एक वैश्यपुत्र रहता था । वह
जब अठारह वर्षका हुआ तब विचारने लगा कि बिना स्त्रीके भी सुख नहीं होता तथा
बिना गुणवती स्त्रीके भी सुख नहीं होता है । इसलिये कैसे गुणवती स्त्री प्राप्त की जाय ?
दूसरे पर विश्वास करूं तो उसके द्वारा गुणवती आत्मानुकूल मिले या न मिले—विवाहके
पश्चात् कुछ नहीं कर सकता । अतः इस्तरेखाविद्ध (लक्षणज्ञ) का वेष बनाकर वह

भूत्वा वस्त्रान्तपिनद्धशालिप्रस्थो भुवं बभ्राम । 'लक्षणज्ञोऽयम्' इत्यमुष्मै
कन्याः कन्यावन्तः प्रदर्शयाम्भूवुः । यां काञ्चिद्विज्ञानवतीं सवर्णां कन्यां
दृष्ट्वा स किल स्म ब्रवीति—'भद्रे, शक्नोषि किमनेन शालिप्रस्थेन गुणवद्-
भ्रमस्मान्भ्यवहारयितुम्' इति । स हसितावधूतो गृहाद्गृहं प्रविश्याभ्रमत् ।
(२७) एकदा तु शिविषु पट्टने सह पितृभ्यामवसितमहधिमवशीर्ण-
भवनसारां धान्या प्रदर्श्यमानां काञ्चन विरलभूषणां कुमारीं ददर्श ।
अस्यां संसक्तचक्षुश्चातर्कयत्—'अस्याः खलु कन्यकायाः सर्व एवावयवा

समीचय-अदृष्टा । कार्तान्तिकः-कृतान्तं देवं जानातीति तथा सामुद्रिकः । कार्ता-
न्तिको लक्षणज्ञ इति कोषः । नाम भूत्वा-तद्व्याजेन । वस्त्रान्तेति-वस्त्रान्तेन
वसनप्रान्तभागेन पिनद्धो बद्धः शालिप्रस्थो धान्यसमुदायो येन सः । भुवं
वेशान्तरम् । अमुष्मै शक्तिकुमाराय । कन्यावन्तः कन्यापितरः । लक्षणवतीं
सुलक्ष्णाम् । सवर्णां समानजातीयाम् । स शक्तिकुमारः । गुणवत् । सुस्वादु ।
अभ्यवहारयितुं स्नादयितुम् । हसितावधूतः-कुतोपहासस्तिरस्कृतश्च । अभ्रमत्
भ्रमितुमारेभे ।

(२७) शिविषुकावेरीदक्षिणतीरस्थदेशविशेषेषु । पट्टने नगरे । पितृभ्यां
जननीजनकाभ्याम् सह साकं अवसिता निःशेषिता महती ऋद्धिः सम्पद्
यस्यास्ताम् । मातापितृद्वीनां नष्टसम्पदव्यवस्थः । अवशीर्णभवनसारां-जीर्ण-
गृहमान्नावशेषां विनष्टगृहसारधनां वा । धान्या उपमात्रा । विरलभूषणां स्वल्पा-
लङ्काराम् । अस्यां कुमार्याम् । संसक्तचक्षुः आवद्धदृष्टिः । मनसि विचारयामास ।

शक्तिकुमार अपने वस्त्रमें प्रस्थपरिमाण धान बांधकर पृथिवीपर घूमने लगा । 'यह
हस्तरेखाविशारद है' ऐसा ज्ञात करके कन्याके अभिभावकगण अपनी-अपनी कन्या-
ओंकी हस्तरेखा आदि उसे दिखाने लगे । किसी एक अपने जातिकी (वर्णकी)
लक्षणवती कन्याकी हस्तरेखा देखकर उसने कहा—'हे सौम्ये ! क्या इस प्रस्थ-परिमाण
धानद्वारा आप स्वाद युक्त भोजन बना कर मुझे खिला सकती हैं।' उस कन्याने
उसपर हंस दिया तथा तिरस्कृत (उपहासित) होकर वह शक्तिकुमार इस घरसे उस घरमें
प्रवेश करते हुए भ्रमण करने लगा ।

(२७) भ्रमण करते हुए एक दिन उस शक्तिकुमारने कावेरी नदीके दक्षिण भागके
एक नगरमें उपमात्रा द्वारा प्रदर्शित एक कन्या देखी । जिस कन्याके माता-पिता मर
चुके थे और उसके गृहकी सम्पत्ति भी विनष्ट हो चुकी थी, केवल एक टूटा-फूटा घर
बचा था और एक-दो आभूषण उसके शरीरपर अलंकृत थे । उस कन्याके ऊपर आवद्ध-

नातिस्थूला नातिकृशा नातिह्रस्वा नातिदीर्घा न विकटा मृजावन्तश्च
 रक्ततलाङ्गुली यवमत्स्यकमलकलशाद्यनेकपुण्यलेखालाङ्घ्रितौ करौ, सम-
 गुल्फसंधी मांसलावशिरालौ चाङ्ग्री, जङ्घे चानुपूर्ववृत्ते पीवरोरुग्रस्ते इव
 दुरुपलक्ष्ये जानुनी, सकृद्विभक्तश्चतुरस्रः कुकुन्दरविभागशोभी रथाङ्गाका-
 रसंस्थितश्च नितम्बभागः, तनुतरमीषन्तिम्नं गम्भीरं नाभिमण्डलम् ,
 (२८) वलित्रयेण चालंकृतमुदरम् , उरोभागव्यापिनानुन्मग्न चूचु-
 कौ विशालारम्भशोभिनौ पयोधरौ, धनधान्यपुत्रभूयस्त्वचिह्नलेखालाङ्घ्रि-

अथवा अङ्गानि । विकटाः कर्कशाः । मृजावन्तः—रवच्छाः । रक्ततलेति—रक्त
 मरुणं तलं यासां तादृशोऽङ्गुलयो ययोस्तादृशौ । यवमत्स्येति—यवः शस्यविशेषः
 मत्स्यो मीनः कमलमञ्जं कलशो घटस्तदाद्यनेकपुण्यलेखाभिः शुभसूचकरे-
 खाभिर्लाङ्घ्रितौ चिह्नितौ । समेति—समौ समानौ गुल्फयोः संधी ययोस्तौ । मांसलौ
 पुष्टौ । अशिरालौ शिरारहितौ । अंग्री चरणौ जङ्घे जङ्घाद्वयम् । आनुपूर्ववृत्ते
 क्रमशः स्थूले गोपुच्छाकारे । पीवरेति—पीवराभ्यामूरुभ्यां ग्रस्ते आक्रान्ते इव
 दुरुपलक्ष्ये दुर्दर्शौ । तादृशं जानुद्वयमिति शेषः । नितम्बभागः कटिपश्चाद्भागः
 सकृद्विभक्तः समविभागेन निमितः चतुरस्रः सर्वतः शोभमानः । तथा कुकुन्दरयोः
 नितम्बस्थावर्त्ताकारगर्तयोर्विभागेन शोभते एवं शीलः । रथाङ्गस्य चक्रस्याकारेण
 संस्थितः संनिवेशितः । तनुतरं सूक्ष्मतरम् । ईषन्तिम्नं किञ्चिदवनतम् ।

(२८) वलित्रयेण—त्रिवल्या । अलंकृतं शोभितम् । उरोभागव्यापिनौ—सम-
 स्तं वक्षोदेशं व्याप्य वर्त्तमानौ । उन्मग्नचूचुकौ—उद्गतकुचाग्रौ । विशालारम्भशो-

दृष्टि देखकर मैंने विचार किया—निश्चय है कि, इस कन्याके अङ्ग न तो मोटे हैं न
 दुर्बल हैं । यह न नाटी है न लम्बी है । न कठिन स्वभाववाली ही है । और शरीरका
 रंग भी स्वच्छ है । इसके हाथकी अङ्गुलियोंका तलप्रदेश लाल है । इसके हाथमें यव,
 मखली, कमल और कलश आदि पुण्य रेखाएँ पड़ी हैं । इसके चरण शिरा रहित हैं
 तथा मांसल (पुष्ट) हैं और इसके गुल्मभाग सन्धिहीन एवं समान हैं । इसकी दोनों
 जाँघें गोपुच्छाकार हैं । झुलिल्ल, मोटे मोटे इसके ऊरु हैं । इसके दोनों घुटने दुर्लक्ष्य
 हैं । इसका कटिपश्चाद्भाग (नितम्ब भाग) समान भागोंमें विभक्त सब ओर शोभाय-
 मान नितम्बस्थित कुपोंसे सुशोभित और चमत्कार रूपमें हैं । कुछ गम्भीर तथा सूक्ष्मतर
 इसका नाभिमण्डल है ।

(२८) इसका उदरदेश त्रिवलियोंसे मनोहर है । समस्त वक्षःस्थलको परिभ्याप्त
 करनेवाले और विस्तीर्णतासे शोभावाले इसके दोनों स्तन हैं । इस कन्याकी लतारूपी

ततले स्निग्धोदरकोमलनखमणीशृङ्खलानुपूर्ववृत्तताम्रांगुलीसंनतांसदेशे सौ-
कुमार्यवत्यौ निमग्नपर्वसंधौ च बाहुलते, तन्वो कम्बुवृत्तबन्धुरा च कंधरा,
वृत्तमध्यविभक्तरागाधरम् असंक्षिप्तचारुचिबुकम् आपूर्णकठिनगण्डमण्ड-
लं सङ्गतानुवक्रनीलस्निग्धभ्रूलतम् अनतिप्रौढतिलकुसुमसदृशनांसिकम्—
(२६) अत्यसितधवलरक्तत्रिभागभासुरमधुरधीरसञ्चारमन्थरायते-

भिनौ-विशालारम्भेणातिविस्तारेण शोभमानौ । पयोधरौ कुचौ । धनधान्येति-
धनं वसुं च धान्यं रास्यं च पुत्राः सन्ततयश्च तेषां यद्भूयस्त्वं बाहुल्यं तस्य सूचि-
का याः चिह्नलेखाः रेखाकाराणि चिह्नानि ताभिर्लाङ्घितं शोभितं तलं तलप्रदेशो
ययोस्तादृशी, तथा स्निग्धं मसृणमुदरं मध्यभागो येषां तादृशाः कोमला मृदु-
ला नखा मणय इव ययोस्ते, तथा शृङ्खलः सरलाः अनुपूर्ववृत्ताः क्रमवर्तुलाः
ताम्रा रक्तवर्णा अकुलयो ययोस्ते, तथा सन्नतौ नम्रौ अंसदेशौ रक्तधौ ययोस्ता-
दृशी, सौकुमार्यवत्यौ मनोहरे तथा निमग्ना ईपदवनताः पर्वणां सन्धयो ययोस्ते ।
एतानि बाहुलते इत्यस्य विशेषणानि । तन्वौ क्षीणा तथा कम्बुवत् शङ्खवत् वृत्ता
वर्तुला बन्धुरा नतोन्नता कंधरा ग्रीवा । वृत्तमध्येत्यादि-वृत्तं वर्तुलं मध्यमं
मध्यदेशस्तत्र विभक्तः पृथक्कृतो रागो रक्तिमा यस्मिस्तादृशोऽधरो यस्मिन्
तादृशम् । एतदारभ्य सर्वमाननकमलविशेषणम् । असंक्षिप्तमनसं चारु सुन्दरं
चिबुकं हनुदेशो यत्र तादृशं तथा आपूर्णं सम्यक्पुष्टं कठिनमशिशिलं गण्डमण्डलं
कपोलदेशो यत्र तादृशं तथा संगते परस्परमिलिते अनुवक्रे वक्राकारे नीले
कृष्णवर्णे स्निग्धे मसृणे भ्रूलते यत्र तादृशं तथा अनतिप्रौढं नातिविकसितं यत्ति-
लकुसुमं तरसदृशी नासिका यत्र तथाविधं तथा—

(२९) अत्यसितो गाढकृष्णः धवलः शुभ्रः, रक्तोऽरुणश्चैवंभूता ये त्रयो-

मुखाएँ अवनत कंधेके समीपकी मनोहर सन्धि (जोड़) से निमग्न हैं । जिन मुजाभोंमें
सीधी, गोल और लाल रङ्गकी अंगुलियाँ हैं । जिन अङ्गुलियोंमें चिकने कोमल नख
मणिके समान मालूम पड़ते हैं । धन-धान्य, सन्तानको प्रचुरमात्रामें सूचित करनेवाली
रेखाएँ इसके तलप्रदेश (हस्ततल) में विराजमान हैं । इसकी ग्रीवा क्षोण तथा शंखके
समान आकारवाली है । गोल मध्यदेशमें विभक्त लाल इसके अधर हैं । बहुत सुन्दर
इसकी हनु (चिबुक) है । इसका कपोल प्रदेश अशिशिल (कठिन) है । परस्पर
मिली हुई वक्राकार तथा नीली चिकनी इसकी भ्रूलताएँ हैं । अविकसित तिलके फूलके
समान इसकी नासिका है ।

(२९) अत्यन्त कृष्ण, सफेद और लाल तीन भागोंसे देदीप्यमान मधुर, गम्भीर

क्षणम् इन्दुशकलसुन्दरललाटम् इन्द्रनीलशिलाकाररम्यालकपङ्क्ति द्विगु-
णकुण्डलितम्लाननालीकनालललितलम्बश्रवणपाशयुगलमाननकमलम् ,
अनतिभङ्गुरी बहुलः पर्यन्तेऽप्यकपिलरुचिरायामवानेकैकनिसर्गसमः स्नि-
ग्धनीलो गन्धग्राही च मूर्धजकलापः । सेयमाकृतिर्न व्यभिचरति शीलम्
आसज्जति च मे हृदयमस्यामेव । तत्परीक्ष्यैनामुद्वेद्यम् । अविमृश्यका-
रिणां हि नियतमनेकाः पतन्त्यनुशयपरम्पराः' इति ।

भागास्तैर्भासुरे उज्ज्वले मधुरे मनोहरे धीरसंज्ञारे अचञ्चलव्यापारे अत एव मन्यरे
मन्दे आयते दीर्घे ईक्षणे नेत्रे यत्र तथाभूतं तथा इन्दुशकलमर्धचन्द्रस्तद्वत्
सुन्दरं ललाटमलिकं यत्र तादृशं तथा इन्द्रनीलशिला नीलकान्तमणिस्तदाकारा-
तत्सदृशी रम्या रमणीया अलकपङ्क्तिः चूर्णकुन्तलश्रेणिर्यत्र तथाभूतं तथा द्विगुणं
द्विरावृत्तं यथा तथा कुण्डलितेन कुण्डलीकृतेन म्लानेन ईषन्मलिनेन नालीक-
मालेन पञ्चवृन्तेन ललितं सुन्दरं लम्बं लम्बमानं श्रवणपाशयोः कर्णपाशयोः
युगलं द्वयं यत्र तादृशमस्या आननकमलम् । अनतिभङ्गुरः नातिकुटिलः ।
बहुलः सान्द्रः । पर्यन्ते प्रान्तभागेऽपि । अकपिलरुचिः अपिङ्गलकान्तिः । आया-
मवान् दैर्घ्ययुक्तः । एकैकेति-एकैकं प्रत्येकं निसर्गेण स्वभावेन समस्तुच्यः तथा
स्निग्धो मसृणो नीलः कृष्णश्च । गन्धग्राही सौगन्ध्ययुक्तः । मूर्धजकलापः केश-
पाशः । सा तादृशी । द्वयं दृश्यमाना । आकृतिः स्वरूपम् । व्यभिचरति विसं-
वदति विपर्यासयतीत्यर्थः । शीलं स्वभावम् । आकृतेरनुरूपः स्वभावो भविष्यतीति
भावः । आसज्जति-लगति । अस्यां कन्यायाम् । तत्-तस्मात् । परीष्य अंशेषतो
विमृश्य । एनां कन्याम् । उद्वेद्यम् परिणेष्यामीत्यर्थः । यतः अविमृश्यकारिणां
दृढकारिणाम् । नियतमवश्यम् अनुशयपरम्पराः पश्चात्तापाः । पतन्ति भव-
न्तीत्यर्थः ।

और मन्द गतिसे सुशोभित इसके विशाल नेत्र हैं । अर्धचन्द्रके तुल्य इसका ललाट है ।
नीलकान्तमणिसे मनोहर इसका केशश्रेणी है । द्विगुणित कुण्डलीकृत, ईषन्मलिन
कमलोंसे सुशोभित एवं लम्बमान दोनों कानोंसे परिपूर्ण इसका मुखपद्म है । कुछ टेढ़ा
तथा सान्द्र अपिङ्गल कान्तिवान एवं दीर्घ और स्वभावसे ही प्रत्येक स्निग्ध तथा नील
बुतिवाले और सुगन्धिशाली इसके केशकलाप हैं । ऐसी आकृतिवाली स्वभावसे भी बुरी-
नहीं होती है । मली होती है । मेरा हृदय इस कन्यापर आसक्त हो रहा है । अतः इसकी
परीक्षा कर इससे परिणय करना चाहिये । अविचारियोंको पीछे अनेकों तरहके पश्चात्ताप
करने पड़ते हैं ।

(३०) स्निग्धदृष्टिराचष्ट—‘भद्रे, कश्चिदस्ति कौशलं शालिप्रस्थेना-
नेन संपन्नमाहारमस्मानभ्यवहारयितुम्’ इति । ततस्तथा वृद्धदासी साकू-
तमालोकिता । तस्य हस्तात्प्रस्थमात्रं धान्यमादाय कश्चिदल्लिन्दोद्देशे सुसि-
क्तसंमृष्टे दत्तपादशौचमुपावेशयत् । सा कन्या तान्गन्धशालीन्संक्षुब्ध मा-
त्रया विशोष्यात्तपे मुहुर्मुहुः परिवर्त्य स्थिरसमायां भूमौ नालीपृष्ठेन मृदु-
मृदु घट्टयन्ती तुषैरखण्डैस्तण्डुलान्पृथक्चकार । जगद् च धात्रीम्—‘मातः
एभिस्तुषैरर्थिनो भूषणमृजाक्रियाक्षमैः स्वर्णकाराः । तेभ्य इमान्दत्त्वा

(३०) स्निग्धदृष्टिः स्नेहपूर्णनयनः । आचष्ट आख्यातवान् शक्तिकुमार
इति शेषः । भद्रे कन्याणि । कश्चिदिति प्रश्ने । अनेन मत्करस्थेन शालिप्रस्थेन
धान्यराशिना सम्पन्नं संपादितमाहारं भोज्यम् अभ्यवहारयितुं भोजयितुं मामिति
शेषः कौशलं नैपुण्यमस्ति किमिति प्रश्नः । ततः प्रश्नानन्तरम् । तथा कन्यया ।
साकूतं साभिप्रायम् । आलोकिता दृष्टा । तस्य शक्तिकुमारस्य । आदाय गृहीत्वा ।
अल्लिन्दोद्देशे—द्वारोपान्तप्रदेशे । सुसिक्तसंमृष्टे—सुसिक्तो जलेनार्द्राकृतः संमृष्टः
शुद्धीकृतस्तादृशे दत्तेति—दत्तमर्पितं पादशौचं पादप्रक्षालनार्थं जलं यस्यै तम् ।
तादृशं शक्तिकुमारमुपावेशयत् । उपवेशितवती वृद्धदासीति शेषः । गन्धशालीन्-
गन्धयुक्तान् ग्रीहीन् । संक्षुब्ध कुट्टयित्वा । मात्रया अंशेन—क्रियत्परिमाणेनेत्यर्थः ।
विशोष्य नीरसीकृत्य । आतपे सूर्यकिरणे । परिवर्त्य इतस्ततः सञ्चाप्य । स्थिरस-
मायां स्थिरायां कठिनायां समायामबन्धुरायाञ्च । नालीपृष्ठेन मुसलविशेषेण ।
मृदु मृदु मन्दमन्दम् । घट्टयन्ती मर्हयन्ती । अखण्डैः अभग्नैस्तुषैः धान्यत्वग्भिः ।
पृथक् चकार तण्डुलान् संपादयामास । धात्रीं तां वृद्धदासीम् । एभिरित्यादि-
भूषणानामलंकाराणां मृजाक्रियायां परिष्करणे क्षमैः समर्थैरेभिस्तुषैः स्वर्ण-
काराः भूषणनिर्मातारः अर्थिनः प्रार्थिनः । अलङ्कारशोधनार्थं स्वर्णकारास्तुषान्

(३०) ऐसा सोचकर उस शक्तिकुमारने प्रमूर्ण दृष्टिसे उस कन्यासे कहा ‘हे—
कन्याणि ! मेरे समीप एक प्रत्य परिमाण धान्यराशि है, क्या आपमें इन धान्योंको
पकाकर मुझ खिल्ला देनेका नैपुण्य है ? इस प्रश्नपर उस कन्याने अपनी वृद्धा उपमाताको
साभिप्राय देखा । तब धात्रीने उस शक्तिकुमारसे प्रत्य परिमाण धान्य ले लिया तब
अग्ने द्वारके समीप (दहलीज) में एक जगह जल छिड़ककर, एवं उस जगहको पवित्र
बनाकर उस अनिविधो हाथ-पांव धोनेके जलको देकर वहीं बैठा दिया । फिर उस
कन्याने उस सुगन्धित धान्योंको लेकर कूट ढाला और थोड़ी देरतक उन्हें धूरमें फैलाकर
थर-थर चलाकर सुखा ढाला । पुनः ओखलोंमें धरकर हलके हाथों द्वारा मूलसे कूट

लब्धाभिः काकिणीभिः स्थिरतराण्यनत्यार्द्राणि नातिशुष्काणि काष्ठानि मितपंचां स्थालीमुभे शरावे चाहर' इति ।

(३१) तथाकृते तथा तांस्तण्डुलाननतिनिम्नोत्तानविस्तीर्णकुक्षौ ककुभोल्लखले लोहपत्रवेष्टितमुखेन समशरीरेण विभाव्यमानमध्यतानवेन व्यायतेन गुरुणा खादिरेण मुसलेन चतुरललितक्षेपणोत्क्षेपणायासितभुज

गृह्णन्तीति प्रसिद्धिः । तेभ्यः स्वर्णकारेभ्यः । इमान्-तुषान् । लब्धाभिः तन्मूल्य-
त्वेन प्राप्तभिः । काकिणीभिः कपर्दिकाभिः । स्थिरतराणि-सारवन्ति । अनत्या-
र्द्राणि अनतिसरसानि । किञ्चिदार्द्राणि काष्ठानि मन्दं मन्दं ज्वलन्तीति भावः ।
नातिशुष्काणि-अतिशुष्काष्ठानां शीघ्रदाहभयादनतिनीरसानि । काष्ठानि इन्ध-
नानि । मितम्पचां मितं स्वरूपं पचतीति मितमखे चेति खश्च । स्वरूपपाचिनीमि-
त्यर्थः । स्थालीं पाकपात्रम् । उभे शरावे-वर्धमानकट्वयम् । मृत्पात्रयुग्ममिति
शेषः । आहर आनय ।

(३१) तथाकृते कथनानुसारेण अनुष्ठिते, तत्तद्द्रव्ये आनीते सतीत्यर्थः ।
तथा धाम्ना । अनतीति-अनतिनिम्नो नातिनम्रः उत्तानः उर्ध्वमुखो विस्तीर्णश्च
कुक्षिरभ्यन्तरभागो यस्य तादृशो । ककुभोल्लखले-ककुभेन अर्जुनवृक्षेण निर्मिते
उल्लखले तण्डुलोत्पादकयन्त्रविशेषे लोहपत्रेति-लोहपत्रेण पत्राकारलोहेन वेष्टितं
मुखमग्रभागो यस्य तेन । समशरीरेण तुलयावयवेन । विभाव्येति-विभाव्यमानं
अनुभूयमानं मध्ये मध्यभागे तानवं तनुत्वं कृशत्वमिति यावत्, यस्य तेन ।
व्यायतेन दीर्घेण । गुरुणा स्थूलेन । खादिरेण खादिरकाष्ठनिर्मितेन । एतस्सर्वं
मुसलेनेत्यस्य विशेषणम् । मुसलेन दण्डविशेषेण । चतुरेति-चतुरं चपलं ललितं

दिया । खड़े-खड़े (सावित) चावलके दाने अलग कर डाले और टूटे हुए अलग कर
डाले तथा भूसी अलग कर दी । ततः अपनी धात्रीसे बोली—'हे अम्ब ! यह भूसी
सुनारोंको बँच दीजिये । क्योंकि वे लोग इससे अपने गहने साफ करते हैं, अतः खरीद लेंगे
इस भूसीके बदले उनसे जो कौड़ी (द्रव्य) प्राप्त होवे उससे न बहुत गीली तथा न
बहुत सूखी लकड़ी (ईंधनके लिये) और स्वरुपाचिनी इडिया एवं दो मिट्टीके दण्डन
के आदि ।'

(३१) वृद्धा उपधात्रीद्वारा, उपयुक्त व्यापार सम्पादित होनेपर उस कन्याने उन
जावलोंको कुछ गहिरी और ऊर्ध्वमुखवाली ककुभकी (अर्जुन वृक्षकी) बड़ी ओखलीमें
रख दिया । फिर जिस मूसलमें मुखके ऊपर लोहेकी सामी लगी थी तथा जो बीचमें
क्षीण था और ऊपर नीचे सम अवयवी था, जो खदिरकी लकड़ीका बना था । जो लम्बा

मसकृदङ्गुलीभिरुद्धृत्योद्धृत्यावहत्यशूर्पशोधितकणकिंशारुकांस्तण्डुलान-
सकृदङ्गिः प्रक्षाल्य कथितपञ्चगुणे जले दत्तचुल्लीपूजा प्राक्षिपत् । प्रश्ल-
थावयवेषु प्रस्फुरत्सु तण्डुलेषु मुकुलावस्थामतिवर्तमानेषु संक्षिप्यानलमु-
पहितमुखपिधानयास्थाल्यान्नमण्डमगालयत् । दूर्घ्या चावघट्य मात्रया
परिवर्त्य समपक्वेषु सिक्थेषु ताम् स्थालीमघोमुखीमवातिष्ठिपत् । इन्ध-
नान्यन्तःसाराण्यम्भसा समभ्युच्य प्रश्ममिताग्नीनि कृष्णाङ्गारीकृत्य तद-

यत् जेपणं अधःपातनमुत्क्षेपणमूर्ध्वोत्तोलनं ताम्यामायासितौ क्लेशि-
तौ भुजौ यत्र तदयथा तथा । असकृत् वारं वारम् । उद्धृत्योद्धृत्य-सञ्चावय ।
अवहत्य संपिप्य । शूर्पेति-शूर्पेण शोधिता दूरीकृताः कणाः पुद्गावयवाः किंशा-
रुकाः क्षयशूकानि च येषां तान्-तथाभूतान् तण्डुलान् । असकृत्पुनः पुनः ।
अङ्गिर्जलैः । कथितेति-कथिते उष्णीकृते पञ्चगुणे तण्डुलापेक्षया पञ्चगुणाधिके ।
दत्तचुल्लीपूजा-दत्ता अर्पिता चुल्लीपूजा महानसपूजा यथा सा । प्राक्षिपत् निक्षि-
प्तवती । प्रश्लथेति-प्रश्लथाः शिथिलाः क्लिप्ता इति यावत् अवयवा येषां तेषु ।
प्रस्फुरत्सु-स्पन्दमानेषु । मुकुलावस्थां कठिनभावमतिवर्तमानेषु अतिक्रामत्सु ।
संक्षिप्य-मन्दीकृत्य । उपहितेति-उपहितं स्थापितं मुखे पिधानमाच्छादनं यस्या-
स्तथा तादृश्या स्थाल्या अन्नमण्डमग्नरसम् अगालयत् निरकासयत् । दूर्घ्या
खजाकया हस्ताकृतिलोहादिदण्डेनेत्यथः । अवघट्य आलोल्य । मात्रया अंशेन ।
परिवर्त्य ऊर्ध्वाधोभावेन सञ्चावय । समपक्वेषु समानक्षिप्तेषु । सिक्थेषु भक्तेषु
अवातिष्ठिपत्-अवस्थापयामास । इन्धनानि काष्ठानि । अन्तःसाराणि अदग्धान्त-
राणि । समभ्युच्य आर्दीकृत्य । प्रश्ममिताग्नीनि-निर्वापितानलानि । पृतादृशानि
काष्ठानि कृष्णाङ्गारीकृत्य अङ्गारान् सम्पाद्य । तदर्थिभ्यः अङ्गारक्रेतुभ्यः । प्राहि-

और मारी भी था । उस मूसलसे उस चावलको चपल और ललित कुटान (अधः-
पतन, ऊर्ध्वोत्तोलन) से बार-बार क्लेशित हाथोंसे—चलते हुए उन्हें बिशरित किया ।
तत्पश्चात् रूपसे उन्हें पक्षीरकर कन्ना खुदोदो (वण, शयशूकोको) अलग कर चावलको
खूब धोया । और चावलसे पचगुने तप्त जलमें चूल्हेकी पूजाकर चावल छोड़ दिया ।
अर्थात् गरम पचगुने जलमें चावलको डाल दिया ताकि पक जाय । जब चावल पकते
हुए ऊपरको उठे और मुकुलावस्था (कोमकावस्था) चूर जानेकी दशाको प्राप्त हुए
तब उसने अग्निको मन्दकर चावलकी हडियापर दक्षक ढाँककर चावलको माड़को
हडियासे पीसकर निकाल दिया । करछुकी द्वारा उन चावलको नीचे ऊपर चलाकर
उस हडियाको अधोमुखी कर रख दिया । और आगको पानीसे शान्त (बुझाकर)
कोयलेको उनके प्रादकोको बेवरा दिया । उन कोयलोंके बदले प्राप्त कोदियोंको

र्थिभ्यः प्राहिणोत् । 'एभिर्लब्धाः काकिणीर्दत्त्वा शाकं घृतं दधि तैलमामलकं चिञ्चाफलं च यथालाभमानय' इति ।

(३२) तथानुष्ठिते च तथा द्वित्रानुपदंशानुपपाद्य तदन्नमण्डमार्द्रवालुकोपहितनवशरावगतमति मृदुना तालवृन्तानिलेन शीतलीकृत्य सलवणसंभारं दत्ताङ्गारधूपवासं च संपाद्य, तदप्यामलकं श्लक्ष्णपिष्टमुत्पलगन्धि कृत्वा धात्रीमुखेन स्नानाय तमचोदयत् । तथा च स्नानशुद्धया दत्ततैलामलकः क्रमेण सरनौ । स्नातः सित्तमृष्टे कुट्टिमे फलकमारुह्य पाण्डुह-

णोत्-अङ्गारार्थिसकाशे विक्रयार्थमङ्गारान् प्रेरितवतीत्यर्थः । एभिरङ्गारैः । लब्धाः विक्रयलब्धाः । काकिणीः कपर्दिकाः । दत्त्वा समर्प्य-तद्विनिमयेन । चिञ्चाफलं तिमिन्दीफलम् । यथालाभं ताभिः काकिणीभिर्याज्ञसलभ्यं तावदित्यर्थः ।

(३२) तथा धाम्या । द्वित्रान् द्वित्रप्रकारान् । उपदंशान्-व्यञ्जनानि । उपपाद्य सगपाद्य पक्त्वेति यावत् । आर्द्रेति-आर्द्रवालुकाभिः सरससिकताभिः उपहितं युक्तं यन्नावशरावं तत्र गतं स्थितमिति तदन्नमण्डमित्यस्य विशेषणम् । अतिमृदुना मन्दसञ्चारितेन । शीतलीकृत्य-अनुष्णीकृत्य तदन्नमण्डमिति शेषः । तथा सलवणसंभारं-लवणाद्युपकरणद्रव्यसहितं तथा दत्तः अङ्गारधूपस्य हिङ्वादिधूमस्य वासः सौगन्ध्यं यत्र तत् । तथा सगपाद्य कृत्वा । तदपि आमलकं यदङ्गारविनिमयेनानीतमित्यर्थः । श्लक्ष्णपिष्टं सम्यक्कया पिष्टम् । तथा उत्पलगन्धि पद्मगन्धयुक्तम् । धात्रीमुखेन धात्रीं संप्रेष्य । स्नानाय-स्नानं कर्तुम् । तं शक्तिकुमारम् । अचोदयत् प्रेषितवती । स्नानशुद्धया स्वयं स्नानं कृत्वा तथा कन्यया । दत्तेति-दत्तमर्पितं तैलमामलकं च यस्मै तादृशः स शक्तिकुमार इति शेषः । सरनौ स्नातवान् । सित्तमृष्टे आदौ सित्तं जलेनार्द्रकृतं पश्चात् मृष्टं शोधितं तस्मिन् । कुट्टिमे बद्धभूमौ गृहाम्यन्तरे इत्यर्थः । फलकं पीठम् । आरुह्य तत्रोपविश्य ।

(धात्रीको) देकर उस कन्याने शाक, घृत, दही, तेल, आंवला, इनली, आदि चीजें जो द्रव्यसे मिल सकीं उतनी मंगा लीं ।

(३२) उस वृद्धादाय उपयुक्त चीजें लायी जानेपर कई तरहके शाक बना दिये । उस रखे हुए अन्नके मादको जो सरस बालके नवीन पात्रमें धरा हुआ था, पंखेकी धीमी हवासे ठंडा कर दिया । उसमें फिर नमक आदि मिलाकर हींग जीरे आदिसे बघार दिया । उस आंवले आदिको भी पीसकर कमल की सुगन्धिसे परिपूर्ण कर दिया । और इन चीजोंके तैयार हो जानेपर उस कन्याने अपनी धात्री मुखसे उस अतिथिको स्नान करनेके लिये कहला दिया । उस कन्याने स्वयं भी स्नान कर उस अतिथिको तेल, आंवला

रितस्य त्रिभागशेषलूनस्याङ्गणकदलीपलाशस्योपरि दत्तशरावद्वयमाद्रंम-
भिमृशन्नतिष्ठत् । सा तु तां पेयामेवाग्रे समुपाहरत् । पीत्वा चापनीताश्व-
क्लमः प्रहृष्टः प्रक्षिन्नसकलग्रात्रः स्थितोऽभूत् । ततस्तस्य शाल्वोदनस्य
दर्वाद्वयं दत्त्वा सर्पिर्मात्रां सूपमुपदंशं चोपजहार ।

(३३) इमं च दध्ना च त्रिजातकावचूर्णितेन सुरभिशीतलाभ्यां च

पाण्डुरद्विरितस्य-ईषत्पक्षस्य । त्रिमागेति-त्रयो भागा अंशाः शेषा अवशिष्टा
यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा लूनस्य क्षिप्तस्य । अङ्गणेति-अङ्गणे गृहचत्सवे
या कदली रम्भावृक्षः तस्याः पलाशस्य पत्रस्य । आद्रं जलचालितम् । दत्तं
भोजनार्थमर्पितं यत् शरावद्वयं तद् अभिमृशन् हस्तेन स्पृशन् । सा कन्या । पेयां
सप्तिकयां मण्डमित्यर्थः । पेया सिकथसमन्वितेति वैषकशास्त्रम् । अग्रे आदौ ।
समुपाहरत् परिवेषितवती । अपनीताश्वक्लमः-दूरीकृतमार्गश्रमः । प्रहृष्टः पानेन
सुष्टः । प्रक्षिन्नसकलग्रात्रः-उष्णमण्डपानात् स्वेदव्यासनिखिलावयवः । तस्य पूर्व-
पाचितस्य । शाल्वोदनस्य तण्डुलभक्तस्य । दर्वाद्वयं दर्वाद्वयपरिमाणम् । सर्पि-
र्मात्रां स्वल्पं घृतम् । सूपं पक्षद्विदलम् । उपदंशं व्यञ्जनम् शाकादीति यावत् ।
उपजहार-अर्पितवती ।

(३३) इमं शक्तिकुमारम् । त्रिजातकेति-त्रिजातकं सुगन्धिद्रव्यविशेषः-
त्रिकटु चा तेनावचूर्णितमालोढितं तेन तादृशेन दध्ना । सुरभिशीतलाभ्यां सुग-

आदि अपित किया जिन्हें उसने देहमें मर्दनकर स्नान किया । स्नानकर उसने अपनी
देह पोंछकर घरके भीतर प्रवेश किया । वहाँपर उसे उसने काष्ठासन (पीड़ा) पर बैठाया ।
फिर आंगनमें उत्पन्न हुए पके केलेके पत्तोंको तीन भागोंमें तोड़ लायी अर्थात् पत्तेका एक
एक चौथाई भाग छोड़ दिया । उन पत्तोंके ऊपर जल छिड़क उसने उन मिट्टीके पात्रोंमें
रखे हुए माड़को हाथसे स्पर्शित करते हुए परोसना आरम्भ किया और परोसकर उस पेय
पदार्थ (माड़) को अतिथिके आगे धर दिया [वैषकके अनुसार पेय पदार्थ कुछ उबग
होना चाहिये ।] उस माड़को पीनेसे अतिथिवा सारा मार्गश्रम दूर हो गया और उसके
शरीरके सारे अवयव गोमांशित हो गये, जिस प्रफुल्लित हो गया । तदनन्तर उसने उस
अतिथिको पके चावल दो कलछुर पत्तेपर परोस दिये । एवं थोड़ा घी, दाल, शाकादि भी
परोस दिया ।

(३३) इस रीतिसे उस कन्याने उस अतिथिको, त्रिकटु अथवा त्रिजातकी सुगन्धिसे
युक्त पदार्थ, दही, सुगन्धित और शीतल काशी (एक पीनेवाली वस्तु) तथा मट्ठा परोसा
जिससे उस अतिथिने खूब भोजन किया । वह अतिथि इन उपकरणोंसे पदार्थोंसे-इतना

कालशेयकाञ्जिकाभ्यां-शेषमन्नमभोजयत् । सशेष एवान्धस्यसावतृप्यत् । अयाचत च पानीयम् । अथ नवभृङ्गारसंभृतागुरुधूपधूपितमभिनवपाटलाकुसुमवासितमुत्फुल्लोत्पलप्रथितसौरभं वारि नालीधारात्मना पातयांश्चभूव । सोऽपि मुखोपहितशरावेण हिमशिशिरकणकरालितारुणायमानाक्षिपद्मा धारारवाभिनन्दितश्रवणः स्पर्शमुखोद्भिन्नरोमाञ्चकर्कशकपोलः परिमलप्रवालोत्पीडफुल्लघ्राणरन्ध्रो माधुर्यप्रकर्षावर्जितरसनेन्द्रियस्तदच्छं पानीयमाकण्ठं पपौ ।

निधम्यामनुष्णाभ्यां च । कालशेयं तच्छं काञ्जिकाभ्यविशेषः—ताभ्याम् । शेषमवशिष्टम् । सशेषे किञ्चिदवशिष्टे । अन्धसि अन्ने । असौ शक्तिकुमारः । अतृप्यत् तृप्तोऽभवत् । नवभृङ्गारेति—नवे नूतने शृङ्गारे जलपात्रविशेषे सम्भृतं पूरितं तथा अगुरुधूपेन गन्धद्रव्यविशेषेण धूपितं सुगन्धीकृतं अभिनवैः प्रत्यप्रविकसितैः पाटलाकुसुमैर्वासितं सुरभीकृतं तथा उत्फुल्लैर्विकसितैरुत्पलैः प्रथितं सम्पादितं सौरभं सौगन्ध्यं यस्य तत् । वारि विशेषणमेतत् । शृङ्गारस्य जलनिर्गमनमार्गो नाली तस्या धारारमना धारारूपेण । पातयाञ्चभूव निःक्षिप्तवती । सोऽपि शक्तिकुमारोऽपि । मुखेति—मुखे स्ववदने उपहितो लग्नो यः धारावस्तेन । मुखलग्नशरावे जलं पातितवतीत्यर्थः । हिमशिशिरेत्यादि—हिमवत् तुषारवत् शिशिरैः शीतलैः कर्णैर्जलघ्नैर्दुभिः करालितानि व्याप्तानि अरुणायमानानि रक्तीभूतानि अक्षिपद्मानि नेत्ररोमाणि यस्य तादृशस्तथा धारारवेण जलपतनशब्देन अभिनन्दिते मुदिते श्रवणे कर्णौ यस्य तादृशस्तथा जलस्पर्शमुखेन उद्भिन्नः प्रादुर्भूतैः रोमाञ्चैः रोमविकारैः कर्कशौ अमसृणौ कपोलौ गण्डौ यस्य तथाभूतस्तथा परिमलस्य सौरभस्य यः प्रवालोत्पीडः रुच्यया विस्तारस्तेन फुल्ले विकसिते आमोदिते इत्यर्थः घ्राणरन्ध्रे नासाविवरे यस्य तादृशस्तथा माधुर्यस्य भाञ्जयस्वादस्य प्रकर्षेणाधिक्येन आवर्जितं वशीभूतं रसनेन्द्रियं जिह्वा यस्य तादृशः शक्तिकुमारः । अच्छं निर्मलम् । आकण्ठं कण्ठं यावत् ।

प्रसन्न हुआ कि उसने पेट भर सागर भी कुछ थोड़ा अन्न छोड़ दिया—अथा उसकी उत्तरे प्रस्थ परिमाण चावलसे खूब वृद्धि हो गयी । ततः उस अतिथिने पानी मांगा । तब उसने अगुरु और पाटल कुष्ठयोसे सुवासित शीतल जल नये षडेसे निकालकर करोआकी टोटीसे देना शुरू किया । वह अतिथि अपने मुँहसे मिट्टीके बर्तनको लगाकर पानी पीने लगा और वह कन्या उस पात्रमें करोआसे पानी डालने लगी । तदनन्तर जलके शीतल स्पर्श सुखके अनुभवसे रोमाञ्चित होकर उसकी कपोल प्रदेश कर्कश हो गये । नासिकाके छेद भी सुवासित पदार्थके संसर्गसे प्रमुदित हो उठे ।

(३४) शिरःकम्पसंज्ञावारिता च पुनरपरकरकेणाचमनमवत्त कन्या । वृद्धया तु तदुच्छिष्टमपोह्य हरितगोमयोपलिप्ते कुट्टिमे स्वमेवोत्तरीयकर्पटं व्यवधाय क्षणमशेत । परितुष्टश्च विधिवदुपयम्य कन्यां निन्ये । नीत्वैतदनपेक्षः कामपि गणिकामवरोधमकरोत् । तामप्यसौ प्रियसखीमिवोपाचरत् । पतिं च दैवतमिव मुक्ततन्द्रा पर्यचरत् । गृहकार्याणि चाहीनमन्वतिष्ठत् । परिजनं दाक्षिण्यनिधिरात्माधीनमकरोत् । तद्गुणवशीकृतश्च

(३४) शिरःकम्पेति-शिरसः कम्पेन धूननेन या संज्ञा संज्ञेतस्त्वया वारिता निपिद्धा कन्या अपरकरकेण अन्यभृङ्गारेण आचमनं मुखप्रक्षालनार्थं जलम् । वृद्धया धान्या । अपोह्य दूरीकृत्य । हरितगोमयोपलिप्ते प्रत्यग्रगोमयसंस्पृष्टे । स्वमेव स्वकीयमेव । उत्तरीयकर्पटं उत्तरीयवस्त्रम् । व्यवधाय आस्तीर्य । अशेत निद्रां कृतवान् । विधिवत्-स्वजात्युक्तविधिना । उपयम्य परिणीय । निन्ये स्वगृहं नीतवान् । एतदनपेक्षः एतस्यां कन्यायामनपेक्षः अपेक्षारहित-एतामनादित्येत्यर्थः । गणिकां वेश्याम् । अवरोधं पत्नीम् । तां गणिकाम् । असौ कन्या । प्रियसखीमिव स्वसहचर्या तुल्यम् । उपाचरत्-व्यवहृतवती । दैवतमिव देवतावत् । मुक्ततन्द्रा-आलस्यरहिता । पर्यचरत् असेवत । अहीनं सुचारु सम्यगिति यावत् । अन्वतिष्ठत् सम्पादयामास । दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्त्तनं तस्य निधिराधारः-दाक्षिण्यपरायणेत्यर्थः । आत्माधीनं स्ववशीभूतम् । तद्गुणेति-तस्या गुणेन वशीकृत आ-

शीतल जलके माधुर्याधिक्यसे जिह्वा तृप्त हो गयी । इस प्रकारके सुवासित स्वच्छ और शीतल जलको उस अतिथिने कण्ठतक पी लिया ।

(३४) जब उस अतिथिने, जो अपने मुखमें मिट्टीके पात्रको लगाकर जल पी रहा था और कन्या उस पात्रमें जल गिरा रही थी, अपने शिरको हिलाकर उसे रोका, तब उस कन्याने दूसरे हाथसे दूसरे बरतनसे उसे हाथ धोनेको जल दिया । उसकी धात्रांन उसकी जूठनको हटाकर वहाँकी पृथिवीको हरे गोबर से लीप दिया । फिर उस अतिथिने अपने उत्तरीय (दुपट्टे) को बिछा दिया और कुछ देरतक सो गया । इस रीतिकी अतिथि-सेवापर मुग्ध होकर मैंने उस कन्याके साथ यथाशास्त्र दिवाह किया और उसको अपने साथ ले आया । ले आने के पश्चात् उस कन्याकी उपेक्षा करके उस शक्तिकुमारनं एक वेश्याको पत्नीरूपमें लाकर अपने घरमें बैठा दिया । उस वेश्या के साथ मैं उस कन्याने अपनी प्रिय सखी के समान सद्ब्यवहार करना प्रारम्भ कर दिया । पतिकी (इतने अपराधपर भी) अपने देवताके तुल्य आलस्यहीना होकर सेवा करती थी । घरेलू धन्योंको सुचारुरूपेण किया करती थी । दाक्षिण्यपरायणा होकर सभी परिजनोंको

भर्ता सर्वमेव कुटुम्बं तदायत्तमेव कृत्वा तदेकाधीनजीवितशरीरस्त्रिवर्गं निर्विवेश । तद्ब्रवीमि—‘गृहिणः प्रियहिताय दारगुणाः’ इति ।

(३५) ततस्तेनानुयुक्तो निम्बवतीवृत्तमाख्यातवान्—‘अस्ति सौराष्ट्रेषु बलभी नाम नगरी । तस्यां गृहगुप्तनाम्नो गुह्यकेन्द्रतुल्यविभवस्य नाचिकपतेर्दुहिता रत्नवती नाम । तां किल मधुमत्याः समुपागम्य बलभद्रो नाम सार्थवाहपुत्रः पर्यगैषीत् । तथापि नववध्वा रहसि रभसविघ्नतसुरतसुखो भटिति द्वेषमल्पेतरं बबन्ध । न तां पुनर्द्रष्टुमिष्टवान् । तद्गृहागमनमपि सुहृद्वाक्यशतातिवर्ती लज्जया परिजहार । तां च दुर्भगां तदा-

यचीकृतः । कुटुम्बं परिवारम् । तदायत्तं तस्या अधीनम् । तदेकेति—तस्या एकस्या अधीनमायत्तं जीवितं प्राणाः शरीरञ्च यस्य तादृशः । त्रिवर्गं धर्मार्थकामान् । निर्विवेश ह्युज्जे । तत् तस्मात् । ब्रवीमि कथयामि । गृहिणो गृहस्थस्य । प्रियहिताय प्रियं हितञ्च कर्त्तुम् । दारगुणाः पत्नीगुणा इति ।

(३५) ततः गोमिनीवृत्तान्तश्रवणानन्तरम् । तेन ब्रह्मराक्षसेन । अनुयुक्तः पृष्टः । आख्यातवान् अहमिति शेषः । तस्यां बलभ्याम् । गुह्यकेति—गुह्यकानां यक्षाणामिन्द्रो राजा कुबेरस्तेन सुहृदो विभवो धनं यस्य तादृशस्य । नाचिकपतेः पोतवणिजामचिपतेः । तां रत्नवतीम् । मधुमत्याः तदाख्यनगरात् । सार्थवाहपुत्रः वणिकूतनयः । पर्यगैषीत् ऊढवान् । तथा पूर्वोक्त्या । नववध्वा नवोदया । रभसेति—रभसेन वेगेन बलात्कारेणेति यावत् विघ्नितं व्याहतं सुरतसुखं यस्य सः । सुगन्धा सा बलात्कारेण रन्तुं नानुमोदितवतीति भावः । अल्पेतरं अत्यधिकम् । बबन्ध दधार । तद्गृहागमनं रत्नवतीगेहगमनम् । सुहृद्वाक्येति—सुहृदां मित्राणां

वश्यं कर लिया । उस पतिपरायणाके गुणोंपर मुग्ध होकर उसके पतिने सम्पूर्ण कुटुम्बका भार उसपर सौंप दिया और उसीके अधीन स्वयं भी होकर धर्म, अर्थ, कामसुखों को भोगने लगा । अतः कहता हूँ कि ‘गृहस्थोंके प्रियको गुणवती स्त्री कर सकती है ।’

(३५) इसके पश्चात् उस ब्रह्मराक्षस द्वारा पृष्ठे जाने पर मैंने निम्बवतीके चरितको ज्ञानाना प्रारम्भ किया—‘सौराष्ट्र प्रदेशमें बलभी नामकी एक पुरी है । इस पुरीमें राजराज कुबेरके समान धनवान् जहाजके व्यापारियोंका एक मुखिया रहता था । जिसकी एक रत्नवती नामकी पुत्री थी । उस कन्याके साथ, मधुमती नामकी नगरी से आये हुए एक बलभद्र नामक वैश्यपुत्रने विवाह कर लिया । उस नवविवाहिता स्त्रीके साथ एकान्तमें जब वह बलभद्र रतिक्रीड़ा करने चला, तो नवीना होनेसे उसने रतिक्रीडामें कुछ विघ्न किया । उस अल्प अपराधने दृढ़ रूप धारण कर लिया । यहां तक कि

अमृत्येव 'नेयं रत्नवती, निम्बवती चैयम्' इति स्वजनः परजनश्च परिबभूव ।

(३६) गते च कस्मिंश्चित्कालान्तरे सा त्वनुत्पद्यमाना 'का मे गतिः' इति विमृशन्ती कामपि वृद्धप्रव्राजिकां मातृस्थानीयां देवशेषकुसुमैरुपस्थितामपश्यत् । तस्याः पुरो रहसि सकरुणं करोद । तथाप्यश्रुमुख्या बहुप्रकारमनुनीय रुदितकारणं पृष्ट्वा त्रपभाणापि कार्यगौरवात्कथंचिदब्रवीत्- 'अम्ब, किं ब्रवीमि, दौर्भाग्यं नाम जीवन्मरणमेवाङ्गनानाम्, विशेषतश्च

वाक्यशतमतिवर्तते अतिक्रामतीति तथा । सुदृढाक्यमश्रुवृत्तित्यर्थः । परिजहार तस्याज । दुर्भगां दौर्भाग्यवतीं भर्तुरप्रियामित्यर्थः । तदाप्रभृति-तद्दिनादारभ्य । स्वजनः आत्मीयवर्गः परिबभूव तिरश्चकार ।

(३६) सा निम्बवती । अनुत्पद्यमाना अनुतापं भजन्ती । विमृशन्ती विचारयन्ती । मातृस्थानीयां मातृतुल्यया । वृद्धप्रव्राजिकां स्थविरसंन्यासिनीम् । देवशेषकुसुमैः निर्माद्वयपुष्पैरुपलक्षिताम् । उपस्थितां तन्प्रागताम् । तस्याः वृद्धप्रव्राजिकायाः । पुरः अग्रे । करोद विललाप । तथा प्रव्राजिकया । अश्रुमुख्या बाष्पपूर्णवदनया । अनुनीय सान्त्वयित्वा । रुदितकारणं रोदनहेतुम् । पृष्ट्वा सानिम्बवती । त्रपभाणा लज्जावती । कार्यगौरवात् स्वप्रयोजनस्यावश्यवक्तव्यत्वात् । कथञ्चित्केनापि प्रकारेण । जीवन्मरणं मृत्युतुल्यम् । तस्य दौर्भाग्यस्य । उदाहरणभूता इष्टान्त-

वह वैश्यपुत्र बलभद्र उस रत्नवतीको देखना भी नहीं पसन्द करता था । उस वैश्यपुत्रने उस रत्नवती के घरपर आना जाना भी छोड़ दिया और मित्रोंके सैकड़ों बार समझाने पर भी धृष्टतासे उनकी बातें न सुनता था । फिर उस मन्दभाग्या रत्नवतीको परिजन और स्वजन सभी घृणाकी दृष्टिसे देखने लगे और कहने लगे कि 'यह रत्नवती नहीं, अपितु निम्बवती है ।'

(३६) कुछ समय बीतनेके पश्चात् सन्तप्ता वह रत्नवती 'अब मेरी क्या दशा होगी' ऐसा विचार करती हुई एक वृद्धा संन्यासिनीसे मिली जो देवताओंके चढ़े फूलोंको लिये हुए वहांपर आयी थी । उस संन्यासिनीके आगे वह रत्नवती करुणस्वरसे विलाप करने लगी । उस रोती हुई संन्यासिनीने इसे बहुत तरहसे समझाकर रोनेका कारण पूछा । लज्जान्वित होकर उस रत्नवतीने आवश्यक बात समझकर उस संन्यासिनीसे कहा—'हे माता ! क्या कहूँ, महिलाओंकी दुर्भाग्यसे रहना जीतेजी मरनेके तुल्य है, प्रधानतः कुलवतियोंके लिये तो और भी । उन्हीं कुलवतियोंके उदाहरणमें मैं एक हूँ । माता आदि प्रमुख जन तथा जातिके लोग मेरा तिरस्कार करते हैं । अतः

कुलवधूनाम् । तस्याहमस्म्युदाहरणभूता । मातृप्रमुखोऽपि ज्ञातिवर्गो माम-
वज्ञयैव पश्यति । तेन सुदृष्टां मां कुरु । न चेत्त्यजेयमद्यैव निष्प्रयोजना-
न्प्रणान् । आविरामाच्च मे रहस्यं न श्राव्यम्' इति पादयोः पपात ।

(३७) सैनामुत्थाप्योद्वाप्योवाच—'वत्से माध्यवस्यः साहसम् ।
इयमस्मि त्वन्निदेशवर्तिनी । यावति मयोपयोगस्तावति भवाम्यनन्याधी-
ना । यद्येवासि निर्विण्णा तपश्चर त्वं मदधिष्ठिता पारलौकिकाय कल्या-
णाय । नन्वयमुदर्कः प्राक्तनस्य दुष्कृतस्य, यदनेनाकारेणोद्देशेन शीलेन

स्वरूपा । मातृप्रमुखः जनन्यादिः । अवज्ञयैव अनादरेणैव । यदा जनन्यपि मामु-
पेक्षते तदा का कथाऽन्येषामिति भावः । तेन ज्ञातृवर्गेण स्वभर्त्रा वा । सुदृष्टां सौम-
नस्येनावलोकिताम् । यथाहं पशुर्ज्ञातृवर्गस्य च वल्लभा भवेयं तथा विधेहीति
भावः न चेत्-अन्यथा । यदि तथा न करिष्यसीत्यर्थः । त्यजेयं त्यज्यामि । निष्प्र-
योजनान् अकिञ्चित्करान् । आविरामात्—यावत्कालपर्यन्तं मे विरामः प्राणत्यागो
न भवेत्तावत् । रहस्यं गोप्यम् । न श्राव्यं न कस्यापि पुरतः श्रावणीयं न कथनी-
यमिति यावत् । पादयोः प्रवाजिकायाश्चरणयोः ।

(३७) सा प्रवाजिका । पुनां निम्बवतीम् । उद्वाप्या उद्धताश्रुः । मा अध्य-
वस्यः मा कार्षीः । अधि-अवपूर्वकं सो घातोर्लङ्घि रूपमडागमाभावश्च मा योगात् ।
साहसं प्राणत्यागरूपं साहसकर्म । इयम्-अहम् । त्वन्निदेशवर्तिनी-तवाज्ञाका-
रिणी । यत्त्वं वदिष्यसि तदेव करिष्यामीत्यर्थः । यावति यत्पर्यन्ते प्रजोजने इति
शेषः । मयोपयोगः-मदुपयोगित्वम् । तावति तत्पर्यन्ते । अनन्याधीना-अन्यस्या-
धीना न भवतीति तथा । त्वन्मात्राधीनेति भावः । निर्विण्णा-विरागवती । तप-
श्चर तपस्यां कुरु । मदधिष्ठिता-मयोपदिष्टा । पारलौकिकाय-परलोके भवं पार-
लौकिकं तस्मै । कल्याणाय मङ्गलार्थम् । अयं एतादृशः । उदर्कः परिणामः । प्राक्त-
नस्य-पूर्वजन्मकृतस्य । दुष्कृतस्य पापस्य । अनेन-एतादृशेन । आकारेण स्वरू-

अपनी कृपादृष्टि मुझपर डालें, अन्यथा मैं इन निष्फल प्राणोंको त्याग दूँगी । मैं
मरनेतक अपने रहस्य (गुप्त) बातोंको न सुनाऊँगी ।' ऐसा कहकर वह संन्यासिनीके
पैरों पड़ गयी ।

(३७) उस संन्यासिनीने उसे उठाकर अपनी आँखोंमें आँसू भरकर कहा—हे
पुत्री ! ऐसा आत्महत्यारूपी साहसका कार्य मत करो । यह मैं तुम्हारी आज्ञाकारिणी
हूँ । जब तक तुम्हारा कार्य मेरे द्वारा हो सकेगा तबतक मैं तुम्हारे अधीन हूँ । यदि
तुम्हें विराग ही उत्पन्न हो गया है, तो तुम परलोकके कल्याण प्राप्त्यर्थ मेरे साथ मेरे

जात्या चैवंभूतया समनुगता सती अकस्मादेव भर्तृद्वेष्यतां गतासि । यदि कश्चिदस्त्युपायः पतिद्रोहप्रतिक्रियायैदर्शयामुम्, मातहि ते पटीयसी' इति ।

(३८) अथासौ कथञ्चिच्छ्रवणमधोमुखी ध्यात्वा दीर्घोष्णश्वासपूर्व-
मवोचत्—'भगवति, पतिरेकदैवतं वनितानाम्, विशेषतः कुलजानाम् ।
अतस्तच्छुश्रूषणाभ्युपायहेतुभूतं किञ्चिदाचरणीयम् । अस्त्यस्मत्प्रातिवेश्यो
वर्णिगभिजनेन विभवेन राजान्तरङ्गभावेन च सर्वपौरानतीत्य वर्तते ।
तस्य कन्या कनकवती नाम मत्समानरूपावयवा ममातिस्निग्धा सखी ।

पेण । स्त्रीलेन स्वभावेन । जात्या वंशेन । समनुगता युक्ता । भर्तृद्वेष्यतां पत्युरभि-
यताम् । पतिद्रोहप्रतिक्रियायै भर्तृद्वेष्यतादूरीकरणाय । अमुम् उपायम् । मति-
बुद्धिः । पटीयसी—अतिनिपुणा ।

(३८) असौ रत्नवती । दीर्घोष्णश्वासपूर्व—दीर्घमुष्णञ्च निःश्वास्य । एकदैवतं
एकमात्रदैवता । वनितानां स्त्रीणाम् । कुलजानां सकुलोत्पन्नानाम् । तच्छुश्रूषणेति-
तस्य पत्युः शुश्रूषणस्य सेवनस्य यः अभ्युपायस्तस्य हेतुभूतं कारणभूतम् येन
मे पतिशुश्रूषा भवेदिति भावः । आचरणीयं विधातव्यम् त्वयेति शेषः । अस्मत्प्रा-
तिवेश्यः अस्माकं प्रतिवेशी । अभिजनेन वंशेन । विभवेन धनेन । राजान्तरङ्गभा-
वेन—राजवत्प्रभतया । अतीत्य—अतिक्रम्य । तस्य प्रतिवेशिनः । मत्समानेति मया
सामानं तुल्यं रूपं सौन्दर्यमवयवमङ्गञ्च यस्याः सा । अतिस्निग्धा अतिशयस्नेह-
शालिनी । तया कनकवत्या । तद्विमानहर्म्यतले तस्याः सौधकुट्टिमे । ततोऽपि

कथनानुसार तप करो । निश्चय ही यह तुम्हारे प्राचीन पापोंके फल हैं कि इतनी
सुन्दर आकृति, अच्छा स्वभाव, अच्छी जाति प्राप्त करके भी पतिकी सहसा अप्रिया हो
गई हो । यदि पतिके द्रोहको दूर करनेका कोई यत्न होवे तो मुझसे कहो, क्योंकि तुम्हारी
बुद्धि प्रखर है ।

(३८) तत्पश्चात् रत्नवती कुछ देरतक नीचे मुंह करके विचार करने लगी और
फिर लम्बी और गरम सांस खींचकर बोली—'हे भगवति ! जियोंको केवल एक पतिही
परमेश्वर हैं । प्रधानतः कुलवतियोंके अधिकरूपेण । अतः ऐसा कोई उपाय करना चाहिये
जिससे मेरे पतिकी मुझसे सेवा हो सके । एक वैश्य मेरा पड़ोसी है जो धंशसे, धनसे और
राजाका पार्श्ववर्ती होनेसे सभी नगरवासियोंसे बड़ चढ़कर है । उस वैश्यकी एक पुत्री
कनकवती नामकी है जो मेरे अनुरूप अंगवाली है तथा मेरी घनिष्ठ सहचरी भी है ।
उसके साथ गगनचुम्बी गृहकी छतपर उससे द्विगुणित सबकर विहार करूंगी । आप

तथा सह तद्विमानहर्म्यतले ततोऽपि द्विगुणमण्डिता विहरिष्यामि । त्वया
तु तन्मातृप्रार्थनं सकरुणमभिधाय मत्पतिरेतद्गृहं कथञ्चनानेयः । समी-
पगते च युष्मासु क्रीडामत्ता नाम कन्दुकं भ्रंशयेयम् । अथ तमादाय तस्य
हस्ते दत्त्वा वक्ष्यसि—‘पुत्र, तवेयं भायोसखी निधिपतिदत्तस्य सर्वश्रेष्ठि-
मुख्यस्य कन्या कनकवती नाम । त्वामियमनवस्थो निष्करुणश्चेति रत्न-
वतीनिमित्तमत्यर्थं निन्दति । तदेष कन्दुको विपक्षधनं प्रत्यर्पणीयम्’ इति ।
स तथोक्तो नियतमुन्मुखीभूय तामेव प्रियसखीं मन्यमानो मा बद्धाञ्जलिं
याचमानायै मह्यं भूयस्त्वत्प्रार्थितः साभिलाषमर्पयिष्यति । तेन रन्ध्रे-

कनकवत्यपेक्षयापि । द्विगुणमण्डिता—समधिकविभूषिता । त्वया—परिवाजिकया ।
तन्मातृप्रार्थनं तस्याः कनकवत्या मातुर्जनन्याः प्रार्थनं याचनम् । कनकवत्या
जननी त्वां द्रष्टुमिच्छतीति सकरुणमभिधाय तमुक्त्वा । एतद्गृहं कनकवतीगेहम् ।
कथञ्चन—येन केनापि प्रकारेण । आनेयः आनेतव्यः । समीपगते निकटवर्तिनि
मत्पत्याविति शेषः । युष्मासु युष्माकमुपरि । क्रीडामत्ता नाम—क्रीडोन्मादिनीव
भूत्वा । भ्रंशयेयं पातयिष्यामि । तं कन्दुकम् । तस्य मत्पत्युर्बलभद्रस्य । इयं
कनकवती । अनवस्थः अव्यवस्थः चञ्चलमतिरित्यर्थः । तत्तस्मात् । विपक्षधनं
विरोधिजनद्रव्यम् । स बलभद्रः । तथा तेन प्रकारेण कथितः । नियतमवश्यम् ।
उन्मुखीभूय ऊर्ध्वमुखो भूत्वा । मां तामेव प्रियसखीं कनकवतीं मन्यमानः जानन् ।
याचमानायैकन्दुकं प्रार्थयमानायै । भूयः पुनरपि । त्वत्प्रार्थितः त्वया याचितः ।
साभिलाषं सस्पृहम् । रन्ध्रेण व्याजेन । उपश्लिष्य आलिङ्ग्य । रागमनुरागम् ।

ऊसकी (कनकवती की) मातासे करुणापूर्वक प्रार्थना करके मेरे पतिको (कनकवतीकी
माता तुम्हें देखना चाहती हैं) किसी प्रकार उस मेरी सखीके घरपर ले आना । जब
आप लोग कनकवतीके गृहके समीप आ जावंगी तब मैं आप लोगोंके ऊपर क्रीडोन्मात्ताके
समान गेंद फेंक दूंगी (गिरा दूंगी) । आप उस गेंदको लेकर मेरे पतिके हाथमें देकर
कहियेगा—“हे पुत्र । सब वणिकोंमें श्रेष्ठ निधिपति नामक सेठकी पुत्री यह कनकवती
तुम्हारी पत्नीकी सखी है । यह कनकवती निष्करुण, चंचल स्वभाववाली होनेके कारण
तुम्हारी रत्नवतीके प्रेमके बहाने बड़ी निन्दा करती है । अतः इस विपक्षी धनको
(गेंदको) उसे वापस कर दीजिये ।’ इस प्रकारसे कथन करनेपर वह अवश्य ऊपरकी
ओर मुंह करके मुझे कनकवती समझकर देखेगा । तब मैं बद्धाञ्जली होकर उससे गेंद
फेरनेकी प्रार्थना करूंगी और आप भी उससे गेंद फेरनेको कहेंगी ही तो वह सस्पृह होकर
मुझे गेंद दे देगा । फिर मैं उसका व्याज (कपट) के साथ आलिङ्गन करूंगी एवं प्रेमकी

णोपरिलब्ध रागमुज्ज्वलीकृत्य यथासौ कृतसंकेतो देशान्तरमादाय मां गमिष्यति तथोपपादनीयम्' इति ।

(३६) हर्षाभ्युपेतया चानया तथैव संपादितम् । अथैतां कनकव-
तीति वृद्धतापसीविप्रलब्धो बलभद्रः सरत्नसाराभरणामादाय निशि नीर-
न्ध्रे तमसि प्रावसत् । सा तु तापसी वार्तामापादयत्—'मन्देन मया निर्-
निमित्तमुपेक्षिता रत्नवती, श्वशुरौ च परिभूतौ, सुहृदश्चातिवर्तिताः । तद-
त्रैव संसृष्टो जीवितुं जिह्वेमीति बलभद्रः पूर्वद्युर्माभकथयत् । नूनमसौ तेन
उज्ज्वलीकृत्य-वर्धयित्वा । असौ बलभद्रः । कृतसंकेतः-वर्णेकितः । उपपादनीयं
विधेयम् ।

(३७) हर्षेति-हर्षेणानन्देन अभ्युपेतया तथाकृत् स्वीकृतया । अनया प्रधा-
जिकया । एतां रत्नवतीं कनकवतीति कृत्वा वृद्धतापसीविप्रलब्धः वृद्धप्रधाजिका-
प्रतारितः । सरत्नसाराभरणाम्-रत्नालङ्काराद्युत्कृष्टधनसहिताम् । नीरन्ध्रे तमसि-
गाढान्धकारे । प्रावसत्-देशान्तरमगच्छत् । वार्तामापादयत्-वक्ष्यमाणरूपां कथां
प्राचारयत् । कीदृशीमित्याह-इत्यन्तेन । मन्देन मूदेन । मया-बलभद्रेण । निर्नि-
मित्तं निष्कारणम् । उपेक्षिता त्यक्ता । श्वशुरौ-श्वश्रूश्च श्वशुरश्वेत्येकशेषः । परिभूतौ
तिरस्कृतौ । अयमानिताविति यावत् । अतिवर्तिताः अतिक्रान्ताः तेषां वचनमपि
मयोपेक्षितमिति भावः । अत्रैव अस्मिन्नेव नगरे । संसृष्टः श्वशुरादिभिः सङ्गतः ।
जिह्वेमि लज्जे । पूर्वद्युः गतदिवसे । मां वृद्धतापसीमित्यर्थः । नूनं निश्चितम् । असौ
रत्नवती । तेन बलभद्रेण । नीता देशान्तरमिति शेषः । व्यक्तिः प्रकाशः एतद्वृ-
त्तान्तप्रकटनमिति यावत् । अचिरात् शीघ्रम् । इत्यन्ता वार्ता तापस्या प्रचा-

वदाकर उसे देशान्तर चलनेके लिय संकेत करूंगी तथा जिस रीतिसे वह मुझे लेकर अन्य
देशमें माग चले ऐसे प्रयत्नोको करूंगी ।

(३९) आनन्दके साथ संन्यासिनी द्वारा वह कार्य मेरे कथनानुसार सम्पादित
कर दिया गया । तदनन्तर संन्यासिनी द्वारा वंचित होकर वह बलभद्र रत्नवतीको ही
कनकवती समझकर मणि, सुवर्ण आदिसे युक्त होकर गाढान्धकारवाली आधी रातमें
वहांसे अन्य देशको चला गया । उस संन्यासिनी द्वारा लोगोंमें बात प्रचारित हुई कि
उस बलभद्रेने कल मुझसे कहा—'हे अम्ब । निष्कारणही मुझ मूर्खजनके द्वारा रत्नवती
उपेक्षिता हुई । बवसुर-सास आदि भी तिरस्कृत हुए । मित्रोंको भी सम्मतियां न मानीं ।
अतः अब यहां इन लोगोंके संग मुझे रहनेमें लज्जा आती है ।' इस कारणसे वही बलभद्र
अपनी श्री रत्नवतीको साथ लेकर परदेश चला गया है । यह बात शीघ्र ही प्रकाशित भी

नीता व्यक्तिश्चाचिराद्भविष्यति' इति । तच्छ्रुत्वा तद्वान्धवास्तदन्वेषणं प्रति शिथिलयन्तास्तस्थुः । रत्नवती तु मार्गे कांचित्पण्यदासीं संगृह्य तयोद्यमानपाथेयाद्युपस्करा खेटकपुरमगमत् ।

(४०) अमुत्र च व्यवहारकुशलो बलभद्रः स्वल्पेनैव मूलेन महद्वनमुपार्जयत् । पौराग्रगण्यश्चासीत् । परिजनश्च भूयानर्थवशात्समाजगाम । ततस्तां प्रथमदासीम् 'न कर्म करोषि, दृष्टं मुष्णासि, अप्रियं ब्रवीषि' इति परुषमुक्त्वा बहूताडयत् । चेटी तु प्रसादकालोपाख्यातरहस्यस्य वृत्तान्तैकदेशमात्तरोषा निर्बिभेद । तच्छ्रुत्वा लुब्धेन तु दण्डवाहिना पौरवृद्धसं-

रिता । तद्वान्धवाः रत्नवत्याः पित्रादयः । तदन्वेषणं प्रति रत्नवत्याः अनुसन्धानविषये । शिथिलयन्ताः मन्दचेष्टाः । पण्यदासीम्—पण्यं गृहीत्वा या दासी भवति सा ताम् । तथा दास्या । उद्यमानेति—उद्यमानः नीयमानः पाथेयाद्युपस्करो भोजनादिसामग्री यस्याः सा । खेटकपुरं तन्नामकनगरम् ।

(४०) अमुत्र खेटकनगरे । व्यवहारकुशलः वाणिज्यनिपुणः । मूलेन मूलधनेन पौराग्रगण्यः—पौराणां नागरिकाणामग्रगण्यः श्रेष्ठः । परिजनः सेवकादिः । भूयान् बहुसंख्यकः । अर्थवशात् धनप्रभावात् । प्रथमदासीं पण्यक्रीताम् । दृष्टं प्रत्यक्षीभूतं वस्तु । मुष्णासि चोरयसि । परुषं कर्कशवचनम् । अताडयत्—अतर्जयत् । प्रसादेति—प्रसादकाले रत्नवत्याः प्रसन्नतासमये आख्यातं कथितं यद्वहस्यं गोप्यं वस्तु—रहस्यं । वृत्तान्तस्य रत्नवतीकथितस्य चरितस्यैकदेशं नतु समग्रम् । आत्तरोषा संकोपा । निर्बिभेद प्रकाशितवती । दण्डवाहिना दण्डाधिकारिणा ।

हो जायगी । इसमें सन्देह नहीं है । ऐसी बातें सुनकर रत्नवतीके पिता आदि उसके अन्वेषण करनेमें ठिकार्य करने लगे । रत्नवतीने मार्गमें एक नौकरानीको द्रव्यसे खरीद लिया और उसीसे अपने भोजन आदिकी वस्तु को डुलवाती हुई खेटकपुरमें पहुँची ।

(४०) उस खेटकपुरमें व्यापारकुशल बलभद्रने थोड़े मूलधनसे विशाल सम्पत्ति अर्जित की । उस नगरका प्रधान नागरिक बन गया धनके कारण उसके बहुतसे नौकर-चाकर हो गये । इसके बाद रत्नवतीने खरीदी हुई प्रथम नौकरानीको कठोर कठोर शब्द सुनाने प्रारम्भ किये—'तुम काम नहीं करती हो, प्रत्यक्ष वस्तुको चुरा लेती हो, कट्ट भाषण करती हो इत्यादि' और ऐसी शिक्षकियाँ देकर उसे कठोर ताड़ना देने लगी । उस नौकरानीने क्रोधके कारण उन सभी गुप्त रहस्योंको प्रकाशित कर दिया जो गुप्त रहस्य अंशमात्रमें रत्नवती द्वारा प्रसन्नताके समय सुनाये गये थे । नौकरानी द्वारा प्रसिद्ध की हुई इन बातोंको जानकर छोटी दण्डविधायकोंने नगरमें बसनेवाले बूढ़ोंसे

निधौ निधिपतिदत्तस्य कन्यां कनकवतीं मोषेणापहृत्यास्मत्पुरे निवसत्येष
दुर्मतिर्बलभद्रः । तस्य सर्वस्वहरणं न भवद्भिः प्रतिबन्धनीयम्, इति नित-
रामभर्त्स्यत ।

(४१) भीतं च बलभद्रमभिजगाद रत्नवती—‘न भेतव्यम् । ब्रूहि,
नेयं निधिपतिदत्तकन्या कनकवती । बलभ्यामेव गृहगुप्तदुहिता रत्नवती
नामेयं दत्ता पितृभ्यां मया च न्यायोढा । न चेत्प्रतीथ प्रणिधिं प्रहिणुतास्याः
बन्धुपार्श्वम्’ इति । बलभद्रस्तुतथोक्त्वा श्रेणीप्रातिभाष्येन तावदवातिष्ठत्
यावत्तत्पुरलेख्यलब्धवृत्तान्तो गृहगुप्तः खेटकपुरमागत्य सह जामात्रा दुहि-
तरमतिप्रीतः प्रत्यनैषीत् । तथा दृष्ट्वा रत्नवतीं कनकवतीति भावयतस्तस्यैव

पौरैति-पौरैषु नागरिकेषु ये वृद्धास्तेषां समीपे । मोषेण चौर्येण । प्रतिबन्धनीयं
व्याहन्तव्यम्—मया तस्य सर्वस्वहरणरूपो दण्डो विधास्यते तत्र भवद्भिर्विरुद्धैर्न
भवितव्यमित्याशयः । अभर्त्स्यत—अतर्जयत बलभद्र इति शेषः ।

(४१) मया बलभद्रेण । न्यायोढा न्यायेन विधिना ऊढा विवाहिता । प्र-
तीथ—विश्वसिथ यूयमिति शेषः । प्रणिधिं गृहचरम् । प्रहिणुत—प्रेषयत । अस्या
रत्नवत्याः । बन्धुपार्श्वं पित्रादेः सकाशम् । तथा—रत्नवत्या यथोक्तं तेन प्रकारेण ।
श्रेणीप्रातिभाष्येन—श्रेण्याः स्वजातीयवणिग्वर्गस्य प्रतिभूत्वेन प्रतिनिधित्वेनेति
भावः । तत्पुरेति—तत्पुरस्य बलमीनगरस्य लेख्येन पत्रेण लब्धो वृत्तान्तो येन

पूछा कि ‘यह बलभद्र दुर्बुद्धिवाला है । निधिपतिकी पुत्री कनकवतीको चुराकर लाया
है और इसी खेटकपुरमें रहता है । अतः उसकी सब सम्पत्ति नष्ट होनेमें आप लोग
भरा भी प्रतिबन्ध न करें । और ऐसा कहकर उन लोगोंने उसे खूब डरवाया ।

(४१) मयान्वित बलभद्रको देखकर रत्नवतीने कहा—‘मय मत करिये, उन
दंडविधायकोंके प्रति जाकर कहिये कि यह निधिपतिदत्तकी पुत्री कनकवती नहीं है ।
बलमी नगरके गृहगुप्तकी पुत्री रत्नवती नामकी यह महिला है और इसका विवाह इसके
माता-पिता आदिने मेरे साथ किया है । यदि आप लोगोंको विश्वास नहीं है तो आप
अपने गुप्तचरोंको इसके माता-पिता आदिके समीप भेजकर पूछताछ करा लें । इन
बातोंपर सहमत होकर दंडाधिकारियोंने उसे अन्य वणिकोंकी जमानतपर उसी नगरमें
रहने दिया तथा बलमी नगरसे लिखित वृत्तान्त भी इस विषयमें मंगवाया । सूचना
पाकर गृहगुप्त भी खेटकपुरमें आया और जामाताके साथ अपनी पुत्रीको अति स्नेहके
सहित लिवा ले गया । इस रीतिसे कनकवतीको रत्नवती माननेवाले उस बलभद्रके द्वारा

चलभद्रस्यातिवल्लभा जाता । तद्ब्रवीमि—‘कामो नाम सङ्कल्पः’ इति ।

(४२) तदनन्तरमसौ नितम्बवतीवृत्तान्त्यप्राक्षीत् । सोऽहमब्रवम्—‘अस्ति शूरसेनेषु मथुरा नाम नगरी । तत्र कश्चित्कुलपुत्रः कलासु गणिकासु चातिरक्तः मित्रार्थं स्वभुजमात्रनिर्व्यूढानेककलहः, कलहकण्टक इति कर्कशैरभिख्यापिताख्यः प्रत्यवात्सीत् । स चैकदा कस्याचिदागन्तोश्चित्रकारस्य हस्ते चित्रपटं ददर्श । तत्र काचिदालेख्यगता युवतिरालोकमात्रेणैव कलहकण्टकस्य कामातुरं चेतश्चकार । स च तमब्रवीत्—‘भद्र, विरुद्धमिवैतत्प्रतिभाति यतः कुलजादुर्लभं वपुः, आभिजात्यशंसिनी च नम्रता,

सः । प्रत्यनैवीत् स्वगृहं नीतवान् । भावयतः मन्यमानस्य । अतिवल्लभा अतिप्रिया ।

(४२) असौ ब्रह्मराक्षसः । सोऽहं—मित्रगुप्तः । शूरसेनेषु तदाख्यदेशेषु । तत्र मथुरायाम् । कुलपुत्रः—सङ्कलोलपन्नः । कलासु—नृत्यगीतादिषु । गणिकासु वेश्यासु अतिरक्तः—अतिशयासक्तः । मित्रार्थं सुदृष्टिमित्तम् । स्वभुजेति—स्वभुजमात्रेण बाहुबलेनैव निर्व्यूढः कृतः अनेकैः बहुभिर्जनैः सह कलहो विवादो येनासौ । कलहकण्टक इति नाम्ना ख्यात इत्यर्थः । कर्कशैः—कठिनहृदयैः । अभिख्यापिताख्यः—कृतनामधेयः । प्रत्यवात्सीत्—प्रतिवसतिस्म । सः कुलपुत्रः । आगन्तोः देशान्तराद्गतस्य । तत्र चित्रपटे । आलेख्यगता चित्रस्थिता । आलोकमात्रेण—दर्शनमात्रेण चेतः चित्तम् । स कुलपुत्रः । तं चित्रकारम् । विरुद्धं असदृशम् । प्रतिभाति दृश्यते । कुलजादुर्लभं गणिकासुलभमित्यर्थः । आभिजात्यशंसिनी—कौलीन्यसूचिका । नम्रता

वह रत्नवती अति प्रेमपूर्वक चाही जाने लगी । इसी कारणसे कहता हूँ कि ‘काम क्या है ? संकल्प है’ ।

(४२) तदनन्तर उस ब्रह्मराक्षस द्वारा नितम्बवतीका वृत्तान्त पूछा गया । जिसके उत्तरमें मैंने कहा—‘शूरसेन प्रदेशमें एक मथुरा नामकी नगरी है । उस नगरीमें रहनेवाला कोई एक उत्तम कुलोत्पन्न युवक नृत्यगीत आदि कलाओंमें तथा वेश्याओंमें बहुत आसक्त था । वह अपने मित्रोंके लिए अपनी मुजाओंके द्वारा अनेक प्रकारके उपद्रव-विवाद आदि अनेक जनोंके साथ करता था । जिस कारण उस नगरके कर्कशोंने (कठिन धुर्योंने) उसका नाम ही ‘कलहकण्टक’ रख दिया था । उसने एक दिन किसी दूसरे देशसे आये हुए रंगाजीव (चित्रकार के हाथमें एक चित्रपट देखा । उस चित्रमें चित्रित युवतीको देखते ही कलहकण्टकके मनमें कामदेवने आघात कर दिया । उसने उस चित्रकारसे कहा—‘हे सौम्य ! यह बात प्रतिकूल मालूम होती है कि इस चित्रगता युवतीका शरीर कुलंगनाओंसे प्रतिकूल है । अर्थात् वेश्याओंके समान है । कुलीनता

पाण्डुरा च मुखच्छविः, अनन्तिपरिभुक्तसुभगा च तनुः, प्रौढतानुविद्धा च दृष्टिः । न चैषा प्रोषितभर्तृका, प्रवासचिह्नस्य वेण्यादेरदर्शनात् । लक्ष्म चैतद्दक्षिणापार्श्ववर्ति । तदियं वृद्धस्य कस्यचिद्वणिजो नातिपुंस्त्वस्य यथार्हसंभोगालाभपीडिता गृहिणी त्वयातिकौशलाद्यथादृष्टमालिखिता भवितुमर्हति' इति ।

(४३) स तमभिप्रशस्याशंसत्—'सत्यमिदम् । अवन्तिपुर्यामुज्जयिन्यामनन्तकीर्तिनाम्नः सार्थवाहस्य भार्या यथार्थनामानितम्भवती नामैषा

विनीतता । पाण्डुरा शुभ्रा । मुखच्छविः मुखकान्तिः । अनन्तीति—नातिपरिभुक्ता स्वल्पपरिभुक्ता अतएव सुभगा मनोहारिणी । प्रौढतेति—प्रौढतया प्रागल्भ्येन अनुविद्धा युक्ता-उत्तीर्णबालभावतया अचञ्चला । प्रोषितभर्तृका-प्रोषितः प्रवासङ्गतः भर्ता यस्याः सा । कार्यान्तरवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः । तदनागमदुःखार्तो सा स्यात्प्रोषितभर्तृकेत तद्वल्लक्षणम् । अदर्शनादभावात् । यथा लक्ष्म चिह्नं नखच-तरूपम् । तत्-तस्मादनुमीयते । नातिपुंस्त्वस्य शिथिलपुरुषत्वस्य । यथाहंति-यथा-हस्य तद्विचित्रस्य संभोगस्यालाभेन अप्राप्या पीडिता दुःखिता । गृहिणी भार्या । त्वया चित्रकारेण । अनिकौशलात्-नैपुण्यातिशयात् । यथादृष्टं-यथा; दृष्टा तथैव ।

(४३) सः चित्रकारः । तं कुलपुत्रम् । अभिप्रशस्य प्रशंसां कृत्वा । अशंसत् अकथयत् । इदं त्वया यद् यत् कथितम् । यथार्थनामा-नितम्भवत्यप्युत्वाञ्जितम्-

सूचित करनेवाली इसमें नम्रता है । इसके मुखकी कान्ति शुभ्र है । इसकी मनोहारिणी देह स्वल्पभोगित है । इसकी दृष्टि प्रौढत्वकी वेष चुकी है अर्थात् अचञ्चल है । यह प्रोषितभर्तृका भी (परदेश गये हुए पतिकी पत्नी) नहीं हैं क्योंकि प्रवासमें गये हुए पतिकी खीके चिह्न, एक वेणी आदि, उसमें नहीं दिखायी देते हैं । इसके दाहिने हाथमें नखक्षत दीखता है जिससे ज्ञात होता है कि यह किसी वृद्ध वैश्यकी वनिता है । जो वृद्ध वैश्यके द्वारा कामेच्छा पूर्ण नहीं प्राप्त कर सकती है अर्थात् पौरुषहोन होनेसे वह ठीक-ठीक सम्भोग नहीं कर सकता, अत एव यह रमणी, सम्भोगक्रीड़ाकी यथोचित प्राप्तिसे वंचित दीखती है । मुझे तो ऐसा ज्ञात होता है कि तुमने (चित्रकारने) जैसी इसकी आकृति देखी है ठीक वैसी ही फोटो अपने नैपुण्यसे खींच ली है—चित्रमें चित्रित कर दी है ।

(४३) उस चित्रकारने, उस कलहकंठकी प्रशंसाकर कहा—'यह बात सत्य है । अवन्तिका नगरी (उज्जयिनी) में बसनेवाले सार्थवाह अनन्तकीर्ति नामक व्यक्तिकी पत्नी यह नितम्भवती अनुरूप नामको धारण करनेवाली है । इसके सौन्दर्यगुणको देखकर

सौन्दर्यविस्मितेन मयैवमालिखिता' इति । स तदैवोन्मनायमानस्तद्दर्शनाय परिवत्राजोज्जयिनीम् । भार्गवो नाम भूत्वा भिक्षानिभेन तद्गृहं प्रविश्य तां ददर्श । दृष्ट्वा चात्यारूढमन्मथो निर्गत्य पौरमुख्येभ्यः श्मशानरक्षामयाचत । अलभत च । तत्र लब्धैश्च शवावगुण्ठनपटादिभिः कामप्यर्हन्तिकां नाम श्रमणिकामुपासाञ्चके । तन्मुखेन च नितम्बवतीमुपांशु मन्त्रयामास । सा चैनां निर्भर्त्सयन्ती प्रत्याचचक्षे ।

(४४) श्रमणिकामुखाच्च दुष्करशीलभ्रंशां कुलस्त्रियमुपलभ्य रहसि दूतिकामशिक्षयत्—'भूयोऽप्युपतिष्ठ सार्थवाहभार्याम् । ब्रूहि चोपह्वरे

वतीति तन्नाम यथार्थमिति भावः । सौन्दर्यविस्मितेन—तत्सौन्दर्यमवलोक्याश्चर्यान्वितेन । सः कुलपुत्रः उन्मनायमानः उत्कण्ठितः । तद्दर्शनाय तस्या नितम्बवत्या दर्शनार्थम् । परिवत्राज जगाम । भार्गवः दैवज्ञः 'भार्गवौ शुक्रदैवज्ञावि'ति वैजयन्ती । नामेत्यलीके । भिक्षानिभेन—भिक्षाच्छूलेन । तद्गृहं नितम्बवतीमन्दिरम् । अत्यारूढमन्मथः—प्रवृद्धमदनः । श्मशानरक्षां श्मशानरक्षकताम् । तत्र—श्मशाने । श्वेति—शवानां मृतानां यानि अवगुण्ठनपटादीनि शववेष्टनवस्त्रादीनि तैः । श्रमणिकां बौद्धप्रजातिकाम् । उपासाञ्चके सिपेवे । तन्मुखेन—श्रमणिकामुखेन । उपांशु निर्जने । मन्त्रयामास—प्रलोभयामास । सा नितम्बवती । एनां श्रमणिकाम् । प्रत्याचचक्षे—प्रत्याख्यातवती ।

(४४) दुष्करेति—दुष्करोऽशक्यः शीलस्य चारित्र्यस्य अंशो नाशो यस्यास्तादृशीम् । कुलस्त्रियं—कुलवधूम् । उपलभ्य ज्ञात्वा । भूयोऽपि पुनरपि । उपतिष्ठ

म आश्चर्यान्वित हो गया और यह चित्र मने 'चित्रित किया' । वह कलहकण्टक उसी समय उत्कण्ठित चित्तसे उस नितम्बवतीके दर्शनार्थ उल्लङ्घन चला गया । भार्गव नामक दैवज्ञ बनकर भिक्षाके वहाने वह नितम्बवतीके घरमें गया और उसको देखा । उसे देखकर भक्तिकामातुर होकर वह कलहकण्टक वहांसे निकल आया और नगरीके मुख्य—मुख्य लोगोंसे श्मशानरक्षककी नौकरी मांगी । नौकरी प्राप्त भी कर ली । वहां श्मशानपर मिलनेवाले मृतकोंके कफन आदिसे उसने एक बौद्ध संन्यासिनीको अपने अनुकूल कर लिया । उसी संन्यासिनीके द्वारा उसने एकान्तमें नितम्बवतीके प्रति सन्देश कइलाया । परन्तु उस नितम्बवतीने उस संन्यासिनीको फटकार दिया ।

(४४) उस संन्यासिनीके मुखसे यह जानकर (कि यह नितम्बवती कुलांगना है और) कुलांगनाओं द्वारा सुचरित्रका नाश होना कठिन है । फिर से एकान्तमें उसने उस संन्यासिनी से कहा—'हे संन्यासिनी ! तुम फिर एक बार सार्थवाहकी भार्या नितम्बवतीके

संसारदोषदर्शनात्समाधिमास्थाय मुमुक्षमाणो मादृशो जनः कुलवधूनां शीलपतने घटत इति क घटते । एतदपि त्वामप्युदारया समृद्धया रूपेणातिमानुषेण प्रथमेन वयसोपपन्नां किमितरनारीमुलभं चापलं स्पृष्टं न वेति परीक्षा कृता । तुष्टास्मि तथैवमदुष्टभावतया । त्वामिदानीमुत्पन्नापत्यां द्रष्टुमिच्छामि । भर्ता तु भवत्याः केनचिद्ग्रहेणाधिष्ठितः पाण्डुरोगदुर्बलो भोगे चासमर्थः स्थितोऽभूत् । न च शक्यंतस्य विघ्नमप्रतिकृत्या पत्यमस्माज्जन्धुम् । अतः प्रसीद । वृक्षवाटिकामेकाकिनी प्रविश्य मदुपनीतस्यैकस्यचिन्मन्त्रवादिनश्छन्नमेव हस्ते चरणमर्पयित्वा तदभिमन्त्रि-

गच्छ । सार्थवाहभार्या नितम्बवतीम् । उपह्वरे-निर्जने । संसारदोषदर्शनात्-संसारसारतावलोकनात् । समाधि योगम् । आस्थाय-आश्रित्य । मुमुक्षमाणः-मुक्तिमिच्छन् । मादृशः-मत्सदृशो मुमुक्षुः । शीलपातने चरित्रभ्रंशने । घटते यतते । क घटते-कथं सम्भवति । एतदपि-यत्तन्मुखेन त्वामकथयत् तदपि । उदारया समधिकया समृद्धया सम्पदा । अतिमानुषेण अलौकिकेन रूपेण सौन्दर्येण । प्रथमेन वयसा यौवनेन उपपन्नां युक्ताम् । त्वामपीत्यस्य विशेषणम् । इतरनारीमुलभम्-अन्यस्त्रीसदृशम् । चापलं चञ्चलता । अदुष्टभावतया-शोभनस्वभावतया तवेति शेषः । उत्पन्नापत्यां जातसन्तानात् । ग्रहेणाधिष्ठितः-दुष्टग्रहेणाक्रान्तः । पाण्डुरोगेन रोगविशेषेण दुर्बलः शक्तिहीनः । भोगे विषयोपभोगे । तस्य भर्तुः । विघ्नं ग्रहजनितं दोषम् । अप्रतिकृत्य-प्रतीकारमकृत्वा । अपत्यं सन्तानम् । अस्मात् भर्तृसकाशात् । मदुपनीतस्य मया उपनीतस्य । मन्त्रवादिनः मन्त्रज्ञस्य । छन्नं गुप्तम् । चरणं स्वकीयं पदम् । तदभिमन्त्रितेन-तन्मन्त्रपूतेन चर-

समीप जाओ तथा एकान्त में बसते कहो कि सांसारिक असरताके कारणको ज्ञातकर मैं समाधि लगाकर मुक्तिकी इच्छा कर रही हूँ । क्या मेरी जैनी मुक्तिकी इच्छाकाएं संन्यासिनियां कुलांगनाओंके सुचरित्रको नष्ट करनेका उपाय कर सकती हैं । यह सम्भव कैसे हो सकता है ? मैंने यह जाननेकी चेष्टारूपमें तुम्हारी परीक्षा की थी कि तुम्हारी नयी जवानीकी अवस्था है और तुम अलौकिक सुन्दरी हो, खूब पैतेवाली हो, अतः तुममें अन्य अंगनाओंकी तरह चञ्चलता भी है कि नहीं । परन्तु यह जानकर परम प्रसन्न हूँ कि तुममें असतीत्वके दुर्गुण नहीं हैं । अब मैं तुम्हें सन्तानवती देखना चाहती हूँ । तुम्हारे पति किसी दुष्टग्रहेसे आक्रान्त हैं । पाण्डुरोगसे शक्तिहीन होकर विषय करनेमें असमर्थ हैं । अतः अपने पतिके रोगको दूर किये बिना या ग्रहदोषका निवारण किये बिना आपके पतिसे आपका सन्तान कहीं हो सकती है । अतः प्रसन्न हो । वृक्षवाटिकामें अकेली चलो और मेरेद्वारा बुलाये हुए एक मन्त्रशास्त्रीके हाथमें गुप्तरूपसे

तेन प्रणयकुपिता नाम भूत्वा भर्तारमुरसि प्रहर्तुमर्हसि उपर्यसावुत्तम-
धातुपुष्टिर्जितापत्योत्पादनक्षमामासादयिष्यति । अनुवर्तिष्यते देवीमि-
वात्रभवतीम् । नात्र शङ्का कार्या' इति ।

(४५) सा तथोक्ता व्यक्तमभ्युपेक्ष्यति नक्तं मां वृक्षवाटिकां प्रवेश्य
तामपि प्रवेशयिष्यसि तावतैव त्वयाहमनुगृहीतो भवेयम्' इति । सा
तथैवोपग्राहितवती । सोऽतिप्रीतस्तस्यामेव क्षपायां वृक्षवाटिकायां गतो
नितम्बवती निर्ग्रन्थिकाप्रयत्नेनोपनीतां पादे परामृशन्निव हेमनूपुरमेकमा-

येन । प्रणयकुपिता-मानिनीव । नामेत्यलीकसम्भावनायाम् । उपरि तदन्-
न्तरम् । असौ तव पतिः । उत्तमधातुपुष्टि-उत्तमस्योत्कृष्टस्य धातोः शुक्रस्य पुष्टि
वृद्धम् । ऊर्जितेति-ऊर्जितस्य बलवतः अपत्यस्य सन्ततेरुत्पादने जनने चमां
समर्थाम् । धातुपुष्टिमित्यस्य विशेषणम् । आसादयिष्यति प्राप्स्यति । अनुवर्ति-
ष्यते अनुसरिष्यति त्वदासक्तो भविष्यति तव पतिरिति शेषः । अत्रभवती स्वा-
मित्यर्थः । शङ्का संशयः ।

(४५) सा नितम्बवती । तथोक्ता भ्रमणिकया । तथा कथिता । व्यक्तं
असन्दिग्धम् । अभ्युपेक्ष्यति-स्वीकरिष्यति-तथा कर्तुमिति शेषः । वृक्षवाटिकां
गृहोष्ठानम् । प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा । ताम् नितम्बवतीम् । तावता पृतावता
कर्मणा । सा भ्रमणिका । उपग्राहितवती-नितम्बवती स्वीकारयामास । स कलह-
कण्टकः । निर्ग्रन्थिकाप्रयत्नेन-भ्रमणिकाचेष्टया । निर्ग्रन्थिका बौद्धभिद्युक्ती । उप-
नीताम् उपस्थापिताम् । पादे नितम्बवत्याश्चरणे । परामृशन् हस्तं चालयन् ।

अपने चरणोंको अर्पित कर देना । उसके द्वारा अभिमन्त्रित होकर तुम अपने पक्षिके
ऊपर मान करके बैठ जाना । और पक्षिके द्वारा मान निवारणपर उसके वक्षःस्थलमें
एक हात मारना । तदनन्तर तुम्हारा पति उत्तम धातुपुष्टिको प्राप्त कर लेगा और बलवती
सन्तान उत्पन्न करनेकी शक्तिवाला हो जायगा । तुम्हारा पति तुम्हें देवीकी तरह
मानेगा । इसमें शंका मत करो ।

(४५) ऐसा कहनेपर वह नितम्बवती निःसन्देह प्रक्रियाको स्वीकार कर लेगी
तब आप (संन्यासिनी) रातमें मुझे उस वृक्षवाटिकामें प्रवेशित कराकर फिर उसे भी
प्रवेशित करा देना । आपके द्वारा यह कार्य होनेसे मैं आपका अति आभारी रहूँगा ।
उस संन्यासिनीने उसी तरहसे उस नितम्बवतीको राजी कर लिया । वह उसी रातमें
प्रमुदित होकर वृक्षवाटिकामें गया । संन्यासिनीके प्रयत्न से आयी हुई नितम्बवतीके
चरणपर हाथ लगाते हुए उसने एक सुवर्णका नूपुर (पैरका भूषण) खींच लिया और

क्षिप्य छुरिकयोरुमूले किञ्चिदालिख्य द्रुततरमपासरत् । सा तु सान्द्रत्रासा स्वमेव दुर्णयं गर्हमाणा जिघांसन्तीव श्रमणिकां तद्व्रणं भवनदीर्घिकायां प्रक्षाल्य दत्त्वा पटबन्धनं सामयापदेशापरं चापनीय नूपुरं शयनपरा त्रिचतुराणि दिनान्येकान्ते निन्ये । स धूर्तः 'विक्रेष्ये' इति तेन नूपुरेण तमनन्तकीर्तिमुपाससाद् । स दृष्ट्वा 'मम गृहिण्या एवैष नूपुरः, कथमयमुपलब्धस्त्वया' इति तमब्रुवाणं निर्बन्धेन पप्रच्छ ।

(४६) स तु 'वणिग्रामस्याग्रे वक्ष्यामि' इति स्थितोऽभूत् । पुनरसौ

आश्चर्य्य अवतार्य । छुरिकया शस्त्रिकया । आलिख्य चतं कृत्वा । अपासरत् पलायिष्ट । सा नितम्बवती । सान्द्रत्रासा अतिभीता । स्वं निजम् । दुर्णयं अनु-विताचारम् । गर्हमाणा निन्दन्ती-कथं मया श्रमणिकाविश्रामेन एवं कृतमिति भावः । जिघांसन्तीव हन्तुमिच्छन्तीव । तद्व्रणं तत्त्वतः । भवनदीर्घिकायां गृहान्तर्गतजलाशये । पटबन्धनं-पट्टिकाम् । सामयापदेशा-सामया सरोगा इति अपदेशः छलं यस्याः सा । पादे कश्चन रोगः सञ्जात इति कपटमाश्रित्येति भावः । अपरं अन्यचरणस्थितं नूपुरमपि । अपनीय-अपसार्य । शयनपरा-शयिवैव । निन्ये यापयामास । स धूर्तः कलहकण्टकः । विक्रेष्ये-नूपुरविक्रयं करिष्यामीति कथय-क्षित्यर्थः । अनन्तकीर्तिं नितम्बवतीभक्तारम् । उपाससाद्-तत्समीपं जगाम । सः अनन्तकीर्तिः । उपलब्धः प्राप्तः । तं कलहकण्टकम् । अब्रुवाणं नूपुरप्राप्ति-वृत्तान्तमकथयन्तम् । निर्बन्धेन-आग्रहातिशयेन ।

(४६) स कलहकण्टकः । वणिग्रामस्य-वणिकसमुदायस्य । अग्रे पुरतः ।

छुरीसे उसकी जाँघमें दस्का प्रहारकर भाग गया । जाँघमें प्रहारके पश्चात् वह नितम्बवती अतिभयान्वित हुई और वह अपने अनुचित आचारकी निन्दा करती हुई तथा उस संन्यासिनीकी मारने की इच्छा करती हुई (घर) लौटी । (घर आकर) उसने अपने घावकी बावलीमें धोया तथा पट्टी बाँधी । बीमारीका बहाना कर दूसरे नूपुरकी दूर करके तीन-चार दिन एकान्तमें पड़ी रही । वह धूर्त कलहकण्टक 'मैं नूपुरकी बेंचता हूँ' ऐसा कहते हुए उस अनन्तकीर्तिके समीप उपस्थित हुआ । उसने देखकर कि 'यह नूपुर तो मेरी पत्नीका ही है, इसे इसने कैसे प्राप्त किया ?' ऐसा सोचकर उस कलहकण्टकको बुलाकर आग्रहसे उससे नूपुरप्राप्तिका वृत्तान्त पूछा ।

(४६) उसने उत्तर दिया कि 'मैं वणिकसमूहके समक्ष इस वृत्तान्तको कहूँगा ।' फिर उस अनन्तकीर्तिने अपनी पत्नीसे दोनों नूपुरोंकी बेजनेके लिये सन्देश भेजा ।

गृहिण्यै 'स्वनूपुरयुगतं प्रेषय' इति संदिदेश । सा च सलज्जं ससाध्वसं चाद्य रात्रौ विश्रामप्रविष्टायां वृक्षवाटिकायां प्रभ्रष्टो ममैकः प्रशिथिलबन्धो नूपुरः । सोऽद्याप्यन्विष्टो न दृष्टः । स पुनरयं द्वितीय इत्यपरं प्राहिणोत् । अनया च वार्तयामुं पुरस्कृत्य स वणिक् वणिग्जनसमाजमाजगाम । स चानुयुक्तो धूर्तः सविनयमावेदयत्—'विदितमेव खलु वः, यथाहं युष्मदाज्ञया पितृवनमभिरक्ष्य तदुपजीवी प्रतिवसामि । लुब्धाश्च कदाचिन्महर्षानभीरवो निशि द्द्वेयुरपि शवानीति निशास्वपि श्मशानमधिशये । अपरेद्युर्दग्धादग्धं मृतकं चितायाः प्रसममाकर्षन्तीं श्यामाकारां नारीमपश्यम् । अर्थलोभात्तु निगृह्य साध्वसं सा गृहीता शस्त्रिकयोरुमूले यदृच्छया

असौ अनन्तकीर्तिः । गृहिण्यै—भार्यासकाशे । सन्दिदेश—वार्त्ता प्रेषितवान् । सा नितम्बवती । ससाध्वसं सभयम् । विश्रामेति—विश्रामार्थं प्रविष्टायाम् । प्रभ्रष्टः चरणाक्षिपत्तितः । प्रशिथिलबन्धः शरीरकार्श्यात् श्लथबन्धनः । स नूपुरः । अपरं अन्यं नूपुरम् । अनया वार्त्तया—अनेन वृत्तान्तेन । अमुं नूपुरम् । पुरस्कृत्य गृहीत्वा । अनुयुक्तः पृष्टः । स धूर्तः कलङ्ककण्टकः । आवेदयत् अकथयत् । विदितं ज्ञातम् । वः युष्माकम् वणिजामिति शेषः । युष्मदाज्ञया भवतामादेशेन । पितृवनं श्मशानम् । तदुपजीवी—तेन श्मशानरक्षणेन उपजीवति जीविकां करोतीत्येव शीलः । लुब्धाः धूर्ताः । महर्षानभीरवः मदवलोकनभयशीलाः । निशि रात्रौ । अधिशये तिष्ठामि । अपरेद्युः अन्यस्मिन् दिने । दग्धादग्धं—कियद्दग्धं कियच्चादग्धमेतादृशं मृतकं शवम् । चितायाः चितामध्यात् । प्रसमं बलात् । श्यामाकारां कृष्णवर्णाकृतिम् । साध्वसं भयं निगृह्य परित्यज्य सा नारी । मया गृहीता हृता ।

उसने कज्जा और भयके साथ कहा कि आज रातको मैं विश्रान्तिके लिये वृक्षवाटिकामें गयी थी । वहापर एक नूपुर, शरीरके कुश होनेके कारण ढोला पड़ गया था, गिर गया । उसे आज भी मैंने खोजा, किन्तु नहीं मिला । अस्तु, यह दूसरा नूपुर मेरे पास है इसे ले जाओ । इस उपर्युक्त कथनके साथ उस अनन्तकीर्तिने उस धूर्त्तको वणिक् समुदायके समीप उपस्थित किया । वणिकोंद्वारा पूछे जानेपर उस धूर्त्तने विनयसे कहा—'आप लोगोंको ज्ञात ही है कि मैं आप लोगोंकी आज्ञासे श्मशानमें रक्षक बनकर उसीसे प्राप्त द्रव्यद्वारा अपना जीवन निर्वाह करता हूँ । मेरी उपस्थितिसे डरनेवाले धूर्त्त लोग कदाचित् रातमें शव न जला डालें इसी कारण मैं रातमें भी श्मशान ही में सोता हूँ । गत दिनकी रातमे मैंने चितापर जलनेवाले एक अर्धदग्ध शवको जबर्दस्तीसे खींचती हुई कृष्णवर्णवाली स्त्री देखी । धनके लोभसे भयको त्यागकर मैंने उसे पकड़ा

किञ्चिदुल्लिखितम् । एष च नूपुरश्चरणादाक्षिप्तः । तावत्येव द्रुतगतिः सा पलायिष्ट । सोऽयमस्यागमः । परं भवन्तः प्रमाणम्' इति ।

(४७) विमर्शेन च तस्याः शाकिनीत्वमैकमत्येन पौराणामभिमतमासीत् । भर्त्रा च परित्यक्ता तस्मिन्नेव श्मशाने बहु विलप्य पाशेनोद्धृत्य मर्तुकामा तेन धूर्तेन नक्तमगृह्यत । अनुनीता च 'सुन्दरि, त्वदाकारोऽन्मादितेन मया त्वदावर्जने बहूनुपायान्मिक्षुकीमुखेनोपन्यस्य तेष्वसिद्धेषु पुनरयमुपायो यावज्जीवमसाधारणीकृत्य रन्तुमाचरितः । तत्प्रसीदानन्यशरणायास्मै दासजनाय' इति मुहुर्मुहुश्चरणयोर्निपत्य, प्रयुज्य सान्त्व-

शक्तिकया छुरिकया । ऊरुमूले तस्या इति शेषः । यदृच्छया स्वेच्छया । तावति तस्मिन्नेव समये । अस्य नूपुरस्य । आगमः प्राप्तिः । परं अतः परम् ।

(४७) विमर्शेन-विचारेण । तस्या नितम्बवत्याः । शाकिनीत्वं पिशाचत्वम् । ऐकमत्येन अविस्त्रावितत्वेन । पाशेन रज्ज्वा । उद्धृत्य आत्मानं वद्ध्वा । तेन-कलहकण्ठकेन । अगृह्यत गृहीता नितम्बवतीति शेषः । त्वदाकारेति-तव आकारेण आकृत्या उन्मादितेन उन्मादग्रस्तेन । त्वदावर्जने तवावच्छीकरणे मिश्रुकीमुखेन श्रमणिकाद्वारेण । उपन्यस्य कृत्वा । तेषु उपायेषु । असिद्धे निष्फलेषु सत्सु । असाधारणीकृत्य-अन्यवैलक्षण्येनेत्यर्थः । रन्तुं विहर्तुम् । अनन्यशरणाय अनन्यगतिकाय । अस्मै मह्यमित्यर्थः । प्रयुज्य उक्ता । अगत्यन्तरां न विद्यते गत्य-

और मेरे हाथमेंकी छूरीसे उसके बांधमें कुछ चोट भी आ गयी । (मैंने बांधमें जानकर छूरी नहीं मारी थी अपितु सहज हीमें लग गयी थी) यह नूपुर मैंने उसके चरणमेंसे खींच लिया । तब वह तेज चालसे भाग गयी । यही इस नूपुरप्राप्तिका वृत्त है । इसके अतिरिक्त मैं कुछ नहीं जानता, आप लोग ही जानें ।

(४७) सब पुरवासियोंने इस वृत्तसे ऐक्यमत होकर यही निश्चय किया कि यह नितम्बवती पिशाचयोनिकी है । उसके पतिने भी उसे त्याग दिया । उसी घृमशानपर जाकर वह बहुत विलाप करके अपनेको रस्तीसे बांधकर मरनेको इच्छा करने लगी—फांसी लगाकर मरना चाहती थी कि उसी धूर्तेने उसे आकर पकड़ लिया । और अनुनय करके कहने लगा—'हे सुन्दरी ! आपकी आकृति और सुन्दरतासे मैं उन्मत्त हो गया था । और आपकी प्राप्तिके लिये मिश्रुकी आदिके मुख द्वारा सन्देश कहलाया । अनेक यत्न किये, परन्तु वे सभी निष्फल हो गये । तब मैंने यह उपाय सोचा कि 'जबतक मैं जीता रहूँगा तबतक तुम्हें ही रमणी बनाये रहूँगा' ऐसा विचारकर उक्त

शतानि, तामगत्यन्तरामात्मवश्यामकरोत् । तदिदमुक्तम्—‘दुष्करसाधनं प्रज्ञा’ इति ।

(४८) इदमाकर्ण्य ब्रह्मराक्षसो मामपूपुजत् । अस्मिन्नेव क्षणे नाति-
प्रौढपुंनागमुकुलस्थूलानि मुक्ताफलानि सह सलिलबिन्दुभिरम्बरतलाद-
पतन् । अहं तु ‘किं न्विदम्’ इत्युच्चुरालोकयन्कमपि राक्षसं काश्चिदङ्गनां
विचेष्टमानगात्रीमाकर्षन्तमपश्यम् । कथमपहरत्यकामामपि स्त्रियमनाचारो
नैर्ऋतः इति गगनगमनमन्दशक्तिरशस्त्रावाप्तये । स तु मत्संबन्धी ब्रह्म-
राक्षसः ‘तिष्ठ तिष्ठ पाप, कापहरसि’ इति भर्त्सयन्नुत्थाय राक्षसेन
समसृज्यत ।

न्तरमन्यागतिर्यस्यास्ताम् । दुष्करसाधनं प्रज्ञा बुद्धिबलेन दुष्करमपि साधयितुं
शक्यते इति भावः ।

(४८) नातिप्रौढेति—नातिप्रौढानि अनतिपुष्टानि यानि पुंनागमुकुलानि
बकुलकलिकाः तद्वत् स्थूलानि । मुक्ताफलानि मौक्तिकानि । अहं मित्रगुप्तः ।
उच्यते—ऊर्ध्वोक्तनेत्रः । विचेष्टमानगात्रीं वेपमानावयवाम् । अकामां अनिच्छ-
न्तीम् । अनाचारा दुराचारः नैर्ऋतः राक्षसः । गगनेति—गगनगमने आकाशत-
लारोहणे मन्दा हीना शक्तिः सामर्थ्यं यस्य सः । अतप्ये तापप्रभञ्जम् । मत्सम्ब-
न्धी—मत्सम्पर्कितः सुहृद्भूत इति यावत् । उत्थाय गगनत्रले इति शेषः । सम-
सृज्यत—संसृष्टोऽभवत् अयुष्यतेति शेषः ।

उपायको रचा । अतः हे प्रिये ! इस सेवकपर अनन्यगति होकर प्रसन्न हो । ऐसा कहकर
वह कलहकंटक उस नितम्बवतीके चरणोंपर बार-बार शीश धरने लगा । बहुत प्रकारसे
सान्त्वना देकर उस रमणीको जिसकी दूसरी गति नहीं थी, अपने वशमें कर लिया ।
इसीसे कहा है—‘दुष्कर साधन भी बुद्धिसे साधे जा सकते हैं ।’

(४८) इन बातोंको अवण करके उस ब्रह्मराक्षसने मेरी पूजा की । उसी समय
आकाशसे अनतिप्रौढ बकुलकी कलीके सङ्घस्य मोतीके दाने, जलबिन्दुओंके सहित
गिरे । मैंने (मित्रगुप्तने) ‘यह क्या है’ ज्ञात करनेके लिये ऊपर नेत्रोंको किया तो
देखा कि कोई एक राक्षस किसी कम्पित अङ्गवाली अङ्गनाको पकड़े लिये जा रहा है ।
यह राक्षस इस अनिच्छित महिलाको क्योंकर जबर्दस्ती पकड़े लिये जा रहा है ?
ऐसा सोचते हुए तथा आकाशमें जानेकी शक्तिमें हीन एवं शस्त्ररहित मैं सन्ताप करने
लगा । मेरे सुहृद् उस ब्रह्मराक्षसने कहा—‘ठहरो, ठहरो, पापी ! कहां लिये जाते हो ?’
इस प्रकारसे कराते हुए वह आकाशकी ओर उड़ा । और वहां उसके साथ संश्लिष्ट हो
युद्ध करने लगा ।

(४९) तां तु रोषादनपेक्षापविद्धाममरवृक्षमञ्जरीमिवान्तरिक्षादाप-
वन्तीमुन्मुखप्रसारितोभयकरः कराभ्यामग्रहीषम् । उपगृह्य च वेपमानां
संमीलिताक्षीं मदङ्गस्पर्शसुखेनोद्भिन्नरोमाञ्चां तादृशीमेव तामनवतार-
यन्नतिष्ठम् । तावत्तावुभावपि शैलशृङ्गमङ्गैः पादपैश्च रमसोन्मूलितैर्मुष्टि-
पादप्रहारैश्च परस्परमक्षययेताम् । पुनरहमतिसूदुनि पुलिनवति कुसुमल-
वलाब्धिते सरस्तीरेऽवरोप्य सस्पृहं निर्वर्णयंस्तां मत्प्राणैकवत्त्वभां
राजकन्यां कन्दुकावतीमलक्षयम् ।

(५०) सा हि मया समाश्वास्यमाना तिर्यङ्मामभिनिरूप्य जातप्र-

(४९) तां अपह्रियमाणां स्त्रियम् । रोषात् क्रोधात् अनपेक्षयेति—अनपेक्षया
निरपेक्षतया अपविद्धां त्यक्ताम् । अमरवृक्षमञ्जरीं कल्पतरुमञ्जरीम् । उन्मुखेति=
उन्मुखौ प्रसारितौ आतृतीकृतौ उभयकरौ येन सः । उपगृह्य गृहीत्वा । वेपमानां
कम्पमानां । संमीलिताक्षीम्—निमीलितनयनाम् । मदङ्गेति—मदङ्गस्य मद्देहस्य
स्पर्शेन यत् सुखं तेन । उद्भिन्नरोमाञ्चां उद्धतपुलकां । तादृशीं तदवस्थाम् ।
अनवतारयन्—भूमावस्थापयन् । उभौ उभयप्रहराचसौ । शैलशृङ्गमङ्गैः पर्वत-
शिखरभकलैः । पादपैः वृक्षैः । रमसान्मूलितैः—वेगादुत्पादितैः । मुष्टिपादप्रहारैः
मुष्टिप्रहारैः पादप्रहारैश्च । परस्परमन्योन्यम् । अक्षययेतां नाशितवन्ती । अति-
सूदुनि—अतिकोमले । पुलिनवति—सिकतामये । कुसुमलवलाब्धिते—पुष्पशकल-
शोभिते । अवरोप्य स्वभुजादवतार्य तामिति शेषः । सस्पृहं सानुरागम् । निर्वर्ण-
यन् निरूपयन् । मत्प्राणैकवत्त्वभां ममहृदयैकदयिताम् । अलक्षयम्—अपश्यम् ।

(५०) सा कन्दुकावती । समाश्वास्यमाना सान्त्वयमाना । तिर्यक्—वक्त्री-

(४९) युद्धके समय रोषके साथ उपेक्षित भावसे परित्यक्त आकाशसे गिरती हुई
उस महिलाको कल्पवृक्षकी मञ्जरीके समान ऊपरकी ओर मुख करके तथा दोनों हाथोंको
फैलाकर मैंने लोक लिया । लोकनेके पश्चात् निमीलित नयनवाली एवं कौपती हुई तथा
मेरे शरीरके स्पर्शसुखसे रोमाञ्चित होनेवाली उस महिलाको मैं उसी दशा में अपने
हाथोंपर लिये हुए खड़ा रहा । वे दोनों (राक्षस—ब्रह्मराक्षस) परस्पर वेगसे उल्लाहे हुए
पहाड़ोंके शिखरोंके टुकड़ोंसे, पेड़ोंसे, मुष्टियोंसे, लातोंसे लड़ते हुए विनष्ट हो गये ।
फिर मैंने अत्यन्त कोमल बालुकापर अहाँपर पुष्पांश पड़े हुए थे, तालावके किनारे उस
रमणीको सानुराग देखा तो प्रतीति हुई कि वह रमणी मेरी हृदयवत्त्वभा राजपुत्री
कन्दुकावती है ।

(५०) मेरे द्वारा समाश्वासित होनेपर उस रमणीने तिरछी दृष्टिसे अरा नुझे देखा

त्यभिज्ञा सकरुणमरोदीत् । अवादीच्च-‘नाथ, त्वदर्शनादुपोढरागां तस्मि-
न्कन्दुकोत्सवे पुनः सख्या चन्द्रसेनया त्वत्कथाभिरेव समाश्वासितास्मि ।
त्वं किल समुद्रमध्ये मज्जितः पापेन मद्भ्रात्रा भीमधन्वना इति श्रुत्वा
सखीजनं परिजनं च वञ्चयित्वा जीवितं जिहामुरेकाकिनी क्रीडावनमुपा-
गमम् । तत्र च मामचकमत कामरूप एष राक्षसाधमः । सोऽयं मया
भीतयावधूतप्रार्थनः स्फुरन्ती मां निगृह्याभ्यधावत् । अत्रैवमवसितोऽ-
भूत् । ‘अहं च दैवात्तवैव जीवितेशस्य हस्ते पतिता । भद्रं तव’ इति ।

(५१) श्रुत्वा च तया सहावरुह्य, नावमध्यारोहम् । मुक्ता च नौः
प्रतिवातप्रेरिता तामेव दामलिप्तां प्रत्युपातिष्ठत् । अवरुढाश्च वयमश्रमेण

कृतग्रीवा । अभिनिरूप्य समन्ततो दृष्ट्वा । धातेति-ज्ञाता उत्पन्ना प्रत्यभिज्ञा स
एवायमिति ज्ञानं यस्याः सा । उपोढरागा-सञ्ज्ञातानुरागा । परिजनं दासीवर्गम् ।
जिहामुः त्यक्तुमिच्छुः । अधकमत-कामयामास । कामरूपः । मायावी । अवधूत-
प्रार्थनः-अवधूता तिरस्कृता प्रार्थना यस्य सः । स्फुरन्ती वेपमानाम् । निगृह्य यत्ना-
दाकृष्य । अत्र अस्मिन् पर्वते पर्व-ब्रह्मराक्षसेन सह युद्धं कृत्वा । अवसितः समाप्ति
गतः निहत इति यावत् । दैवात् अदृष्टवशात् । जीवितेशस्य पत्युः । भद्रं मङ्गलम् ।

(५१) तया कन्दुकावत्या । अवरुह्य पर्वतशिखरादवतीर्य । मुक्ता परि-
चलिता । प्रतिवातप्रेरिता अनुकूलवायुचालिता । उपातिष्ठत्-उपाजगाम । अव-

तो पूर्वपरिचितकी सृष्टि आ गयी । तब वह करुणस्वरसे रोकर कहने लगी ‘हे स्वामिन् !
उस कन्दुकक्रीडामें आपके दर्शनसे उद्भूत रागवती होकर मैं अपनी प्रियसखी ‘चन्द्रसेना
द्वारा आपकी कथा-वार्त्ताओंसे समाश्वासित की गयी । मेरे पापी भाई भीमधन्वाद्वारा
आप समुद्रमें डुबवाये गये । यह वृत्त सुनकर मैं अपने परिजन और सहचरियोंको छलकर
अपनी आत्महत्याके लिये अकेली क्रीडावनमें भाग आयी । उस क्रीडावनमें इस मायावी
राक्षसाधमने मेरे साथ कामेच्छा प्रकट की । भयान्वित मेरे द्वारा उसकी प्रार्थना तिरस्कृता
होनेपर यह राक्षस मुझ कांपती हुई गात्रवालीको जबर्दस्ती पकड़कर ले भागा । वह इस
पहाड़पर इस तरह छड़कर मर सी गया । सौभाग्यसे मैं अपने पतिके (आपके) हाथोंमें
ही आ पड़ी । आप तो कुशलतासे हैं ?’

(५१) इन बातोंको श्रवणकर मैं उस कन्दुकावतीके साथ पहाड़परसे नीचे उतर
आया तथा नावपर सवार हो गया । चलायी हुई नाव अनुकूल पवनके कारण सीधी
उसी दामलिप्ता नगरीमें पहुँची । हम लोग विना परिश्रमके किनारे पर उतर गये ।

‘तनयस्य च तनयायाश्च नाशादनन्यापत्यस्तुङ्गधन्वा मुह्यपतिर्निष्कलः स्वयं सकलत्र एव निष्कलङ्कगङ्गारोधस्यनशनेनोपरन्तुं प्रतिष्ठते । सह तेन मर्तुमिच्छत्यनन्यनाथोऽनुरक्तः पौरवृद्धलोकः’ इत्यश्रुमुखीनां प्रजानामाक्रन्दमश्रुणुम् ।

(५२) अथाहमस्मै राज्ञे यथावृत्तमाख्याय तदपत्यद्वयं प्रत्यर्पितवान् । प्रीतेन तेन जामाता कृतोऽस्मि दामलिप्तेश्वरेण । तत्पुत्रो मदनुजीवी जातः । मदाज्ञप्तेन चामुना प्राणवदुज्जिता चन्द्रसेना कोशदासमभजत् । ततश्च सिंहवर्मसाहाय्यार्थमत्रागत्य मर्तुस्तव दर्शनोत्सवसुखमनुभवामि’ इति ।

कृष्ण तीरमागता । तनयस्य पुत्रस्य भीमधन्वनः । तनयायाः कन्दुकावत्याः । अनन्यापत्यः अनपत्यः । निष्कलो वृद्धः । सकलत्रः सदात्र । निष्कलङ्केति निष्कलङ्के निष्पापे गङ्गारोधसि गङ्गातटे । अनशनेन उपवासेन । उपरन्तुं मर्तुम् । प्रतिष्ठते यात्रां करोति । तेन राज्ञा तुङ्गधन्वना । अनन्यनाथः अक्षरणः अश्रुमुखीनां सवाष्पवदनानाम् । आक्रन्दं विलापम् ।

(५२) अहं मित्रगुप्तः । यथावृत्तं यावत्संघटितम् । तदपत्यद्वयं-भीमधन्वानं कन्दुकावतीम् । तेन तुङ्गधन्वना । तत्पुत्रः राजपुत्रो भीमधन्वा । मदाज्ञप्तेन-मदादिष्टेन । अमुना भीमधन्वना । उज्जिता-स्थिता ।

नावसे उतरकर हम लोगोंने आखोंमें आँसू भरे हुए प्रजाजनोको विलाप करते हुए देखा । बात यह थी कि वृद्ध मुह्यपति महाराज तुंगधन्वा अपने पुत्र भीमधन्वा और पुत्रो कन्दुकावतीकी मृत्युसे बड़े दुःखी हुए । साथ ही अन्य सन्तान न होने से उन्होंने निष्कलङ्किनी गंगाके किनारे जाकर अपनी रानीके सहित अनशन (उपवास) करके प्राणोंको त्यागनेकी ठानी थी । उसके साथ नगरके वृद्ध लोगोंने भी अपने प्राणोंको अक्षय होनेके कारण तथा राजमक्तिके कारण त्यागना ठाना था ।

(५२) विलाप सुनने के पश्चात् मैंने महाराज तुंगधन्वाको उनकी दोनों सन्तानें अर्पणकर दीं और सभी घटनाएँ भी बतला दीं । उन महाराज दामलिप्तेश्वरने प्रीतिसे मुझे जामाता बनाया । उनका पुत्र भीमधन्वा मेरा अनुजीवी हुआ । मेरी आज्ञासे उसने प्राणके समान चन्द्रसेनाको त्याग दिया जो कोशदासकी सेविका हो गयी । इसके बाद राजा सिंहवर्माकी सहायताके लिये मैं (मित्रगुप्त) वहाँपर आया और हे स्वामिन् ! आपके दर्शनसुखके उत्सवका अनुभव कर रहा हूँ ।’

(५३) श्रुत्वा 'चित्रेयं दैवगतिः । अवसरेषु पुष्कलः पुरुषकारः' इत्यभिधाय भूयः स्मिताभिषिक्तदन्तच्छ्रद्धो मन्त्रगुप्ते हर्षोत्फुल्लं चक्षुः पातयामास देवो राजवाहनः । स किल करकमलेन किञ्चित्संवृताननो ललितवस्त्रभारभसदत्तदन्तक्षतव्यसनविह्वलाधरमणिनिरोष्ठयवर्णमात्मचरितमाचक्ष—

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते मित्रगुप्तचरितं
नाम षष्ठ उच्छ्वासः ।

(५३) चित्रा विस्मयोत्पादिका । अवसरेषु-योग्यसमयेषु । पुष्कलः प्रचुरः महान् इति यावत् । स्मितेति-स्मितेन मन्दहास्येन अभिषिक्तौ लिसौ दन्तच्छ्रद्धौ ओष्ठाधरौ यस्य सः । मन्त्रगुप्ते तन्नामककुमारे । पातयामास अर्पयामास । स मन्त्रगुप्तः । किञ्चित्संवृताननः-ईषदावृतमुखः । ललितेति-ललितवस्त्रभया प्रिय-दयितया रमसेनौत्सुक्येन पौर्वापर्यमविचार्यैव वा दत्तं यद्वन्तत्तत् तेन यद् व्यसनं पीडा तेन विह्वलश्चालोऽधरमणिरधरविम्बं यस्य सः । निरोष्ठयवर्णं तदोष्ठे चतसस्वाद्य ओष्ठयवर्णरहितम् ।

इति श्रीताराचरणभट्टाचार्यकृतायां बालविधोधिनीलमाख्यायां
दशकुमारचरितव्याख्यायां मित्रगुप्तचरितं
नाम षष्ठ उच्छ्वासः ।

(५३) राजवाहने इन बातोंको सुनकर कहा—दैवगति बड़ी विस्मयकारिणी होती है तथा समयपर पुरुषार्थ भी अति उपकारी होती है । तत्पश्चात् मन्द मुसकान-द्वारा दोनों अधरोंको अनुलिप्त करके देव राजवाहनने हर्षयुक्त विस्फारित नयनोंसे मन्त्रगुप्तकुमारको देखा । तब उस मन्त्रगुप्त ने भी कमलरूपी हाथोंसे ओंठको बोंड़ा आच्छादित करते हुए अपना वृत्तान्त कहना आरम्भ किया । उसके ओंठपर उसकी सुन्दरी कामिनीद्वारा दन्तक्षत कर दिया गया था । जिस दन्तक्षतकी व्यायासे उसके अधरविम्ब व्याकुल थे । अतः मन्त्रगुप्तने ओष्ठयवर्ण रहित वर्णोंमें अपना वर्णन प्रारम्भ किया ।

इस प्रकार से दशकुमार चरितके मित्रगुप्तचरितके षष्ठ उच्छ्वासकी
हिन्दी टीका बालक्रीड़ा समाप्त हुई ।

सप्तमोच्छ्वासः

(१) राजाधिराजनन्दन, नगरन्ध्रगतस्य ते गतिं ज्ञास्यन्नहं च गतः कदाचित्कलिङ्गान् । कलिङ्गनगरस्य नात्यासन्नसंस्थितजनदाहस्थान-संसक्तस्य कस्यचित्कान्तारधरणिजस्यास्तीर्णसरसकिसलयसंस्तरे तले निषद्य निद्रालीढदृष्टिरशायिणि । गलति च कालरात्रिशिखण्डजालकान्ध-कारे, चलितरक्षसि क्षरितनीहारे निजैनिलयनिलीननिःशेषजने नितान्त-

(२) अस्मिन् मन्त्रगुप्तचरिते ओष्ठयवर्णान् विहायैव पदानि निबद्धानि कवि-नेति द्रष्टव्यम् । नगरन्ध्रगतस्य पर्वतगुहाप्रविष्टस्य । ते - राहनस्य । अहं मन्त्रगुप्तः । कलिङ्गान् तदाह्यप्रदेशान् । नात्यासन्नेति-नात्यासन्ने किञ्चिद्दूरे संस्थितमवस्थितं यत् जनदाहस्थानं श्मशानं तत्संसक्तस्य लग्नस्य । कान्तारधर-णिजस्य आरण्यकमूहस्य । आस्तीर्णेति-आस्तीर्णः विस्तारितः सरसकिसलयानां ज्वीनपल्लवानां संस्तरः शयनीयं यत्र तस्मिन् । तले इत्यस्य विशेषणमेतत् । निषद्य उपविश्य । निद्रालीढदृष्टिः निद्राक्रान्तनयनः । अशायिणि निद्रितोऽभवम् । गलति-भ्रश्यति-अतिक्रामति सतीति यावत् । कालरात्रोति-कालरात्र्याः संहार-रजनीरूपाया भगवत्याः 'कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणे'ति सप्तशतयुक्तेः । शिखण्डजालकं केशसमूहस्तद्वत् अन्धकारं यस्मिन् तत्र । चलितानि इतस्ततः सञ्चरणशीलानि रक्षांसि राक्षसा यस्मिन् तत्र । चरितो गलितः नीहारो हिमं यस्मिन् तत्र । निजैनिलये स्वस्वगृहे मिलाः स्थिता निःशेषा अखिला जना यस्मिन् तत्र । नितान्तं समधिकं क्षीतं यत्र तादृशे निशीथेऽर्धरात्रे । घनसरेति

(१) [इस मन्त्रगुप्तके चरितवर्णनमें दण्डि कविने ओष्ठयवर्ण रहित वर्णोंमें वर्णन किया है : ऐसा सुन्दर प्रयास शायद ही किसी अन्य उन्नत भाषामें दृष्टिगत हो, आश्चर्य तो यह है कि ओष्ठय वर्ण रहित होनेपर भी कथापाठमें कुछ भी अरोचकता वा कठिनताकी प्रतीति नहीं होती है] मन्त्रगुप्त का चरित्र—राजाधिराजनन्दन । जब आप पर्वतगुहामें प्रविष्ट हो गये तब आपकी गतिके जाननेके हेतु मैं (मन्त्रगुप्त) कलिङ्गदेशमें पर्यटन करते हुए पहुँचा । उस कलिङ्गदेशके समीपमें ही श्मशानकी भूमिसे सटे हुए एक वृक्षके नीचे नूतन पल्लवोंकी एकत्र करके उनका बिछौना बनाकर मैं बैठ गया । और निद्रासे भरी आँखोंसे वहीं सो गया । कालरात्रिके केशसमूहके सदृश अन्धेरा होनेपर, राक्षसोंके श्वर-उपर गमन करनेसे बरफके गिरने पर, अपने-अपने गृहोंमें सभी जनोंके सो जानेपर, खूब ठण्ड पड़नेपर आधी रातमें, अत्यन्त सान्द्र तरंगोंकी डालियोंके

शीते निशीथे घनतरसालशाखान्तरालनिर्ह्रादिनि नेत्रनिंसिनीं निद्रां नि-
गृह्णन्, कर्णदेशं गतं 'कथं खलेनानेन दग्धसिद्धेन रिरंसाकाले निदेशं
दित्सता जन एष रागेणानर्गलेनार्दित इत्थं खलीकृतः । क्रियेतास्याणकन-
रेन्द्रस्य केनचिदनन्तशक्तिना सिद्धयन्तरायः' इति किंकरस्य किंकर्ष्याश्वा-
तिकातरं रटितम् ।

(२) तदाकर्ण्य 'क एष सिद्धः, का च सिद्धिः, किं चानेन किङ्करेण
करिष्यते' इति दिदृक्षाक्रान्तहृदयः किंकरगतया दिशा किंचिदन्तरं गत-

घनतराणां सान्द्रतराणां सालानां वृक्षाणां शाखान्तरालानि निर्ह्रादयति अन्यक-
ण्ठं कार्यतीक्ष्णवशीले, एतदपि निशीथे इत्थस्य विशेषणम् । नेत्रनिंसिनीं नय-
नचुम्बिनीम् । आगतप्रायामिति भावः । निसि चुम्बने इत्थस्य धातो रूपमेतत् ।
निगृह्णन् निवारयन् । कर्णदेशं गतं श्रवणे प्रविष्टम् । खलेन वुष्टेन दग्धसिद्धेन हत-
तापसेन । रिरंसाकाले रमणसमये । निदेशमाज्ञां दित्सता कुर्वता । एष जनः-
अहमिति कश्चित् कथयति । रागेण प्रेम्णा । अनर्गलेन अप्रतिबद्धप्रेमेन । अर्दितः
पीडितः वशीकृत इति यावत् । इत्थमनेन प्रकारेण, असमये निदेशदानेनेति
भावः । खलीकृतः उपद्रुतः । क्रियेत कर्तुं शक्येत सम्भावनायां विधिलिङ् ।
आणकनरेन्द्रस्य-आणकानां कुसितानां नरेन्द्रस्य श्रेष्ठस्य-पापस्य विपवैद्यस्य वा ।
अनन्तशक्तिना-समधिकशक्तिकालिना । सिद्धयन्तरायः कार्यसिद्धेर्विघ्नः । क्रियेते-
त्यस्य कर्मपदमेतत् । किङ्करस्य दासस्य । किङ्कर्ष्याः दास्याः । अतिकातरं अतिदी-
नम् । रटितं विलपितम् ।

(२) तदाकर्ण्य अहं-मन्त्रगुप्त इति शेषः । दिदृक्षेति-दिदृक्ष्या दर्शनेच्छया
आक्रान्तं व्यासं हृदयं यस्य सः । किङ्करगतया शब्दानुमितया किङ्कराख्यासितया ।

अन्तरालोसे अस्पष्ट ध्वनि निकलनेपर, नयन-चुम्बिनी निद्राको रोकनेपर, मेरे कानोंमें
सुनायी दिया कि—कौन ऐसा वुष्ट तपस्वी (हततापस) है जो हम लोगोंके रमणके
सनय भी ऐसी-ऐसी आज्ञाएँ दिया करता है कि 'इस जनको अप्रतिबद्धप्रेमसे वशीभूत
करो' ऐसी घुरी आज्ञाद्वारा जह हमें रमणकालमें तंग करता है । हाय ! ऐसा कोई
नहीं जो इस कुसित पापी विपवैद्यको अपनी अधिक शक्तिसे इसकी कार्यसिद्धिमें
विघ्न करता ! उपयुक्त वाचा दास-दासीमें अति दीनतासे हो रही थी ।

(२) इन कथनोंको सुनकर मैं (मन्त्रगुप्त) 'यह सिद्ध कौन है, इसकी
सिद्धि क्या है, इस किङ्करद्वारा क्या किया जाता है ? आदि' । कौतूहलको
देखनेके लिये आक्रान्त हृदयसे किंकरकी ध्वनिवाली दिशामें चला । कुछ दूर

स्तरलतरनरास्थिशकलरचितालंकाराक्रान्तकायम्, दहनदग्धकाष्ठनिष्ठा-
ङ्गाररजःकृताङ्गरागम्, तडिल्लताकारजटाधरम्, हिरण्यरेतस्यरण्यचक्रान्ध-
कारराक्षसे क्षणगृहीतनानेन्धनप्रासचञ्चदर्विषि दक्षिणेतरेण करेण तिल-
सिद्धार्थकादीन्निरन्तरचटचटायितानाकिरन्तं, कंचिदद्राक्षम् । तस्याग्रे स
कृताञ्जलिः किंकरः 'किं करणीयम्, दीयतां निदेशः' इत्यतिष्ठत् । आदि-
ष्ठश्चायं तेनातिनिकृष्टाशयेन—'गच्छ, कलिङ्गराजस्य कर्दनस्य कन्यां
कनकलेखां कन्यागृहादिहानय' इति ।

किञ्चिदन्तरं किञ्चिद्दूरम् । तरलेति—तरलतरैरतिचञ्चलैः नरास्थिशकलैर्मनुष्या-
स्थित्वण्डैः रचितेन निर्मितेन अलङ्कारेण भूषणेन आक्रान्तः न्यासः कायः शरीरं
यस्य तादृशम् । दहनेति—दहनेन अग्निना दग्धं यत्काष्ठमिन्धनं तस्मिन् तत्र स्थितं
यदङ्गाररजः भस्म तेन कृतः अङ्गरागः अङ्गलेपनं येन तादृशम् । तडिदिति—तडि-
ल्लताकारां विण्मल्लतासदृशीं जटां धरतीति । तादृशम् । हिरण्यरेतसि अग्नौ ।
अरण्येत्यादि—विशेषणद्वयं हिरण्यरेतसीत्यस्य । अरण्येति—अरण्यचक्रे काननमण्डले
ये अन्धकारास्तेषां राक्षसे भक्षके नाशके इति यावत् । तथा चणेन स्वल्पसमयेन
गृहीतानां घृतानां नानेन्धनानां विविधकाष्ठानां प्रासेन भक्षणेन दहनेनेति यावत् ।
चञ्चन्ती स्फुरन्ती अर्चिः शिखा यस्य तादृशे । दक्षिणेतरेण वामेन । सिद्धार्थाः श्वेत-
सर्षपाः । तदादीन् तण्डुलयवांश्चेत्यर्थः । निरन्तरचटचटायितान्—अजस्रं चटचटेति
अव्यक्तशब्दं कुर्वतः । आकिरन्तं क्षिपन्तम् । कञ्चिदुत्पुष्टमिति शेषः । तस्य होमं
कुर्वतः पुरुषस्य । स पूर्वोक्तः । अयं किङ्करः । तेन पुरुषेण । अतिनिकृष्टाशयेन—
अत्यन्तनीचप्रकृतिना । कर्दन इति कलिङ्गराजस्य नाम ।

गया था कि मैंने देखा—'एक आदमी, मनुष्योंको हड्डियोंके टुकड़ोंसे बने हुए
अति चंचल अलंकारोंको अपनी देह भरमें पहने हुए है । आगमें जले हुए काष्ठ
आदिकी अंगारभस्मकी अपने शरीर भरमें पोते हुए है । जिसकी जटा बिजलीकी
लताके समान (चमकदार) है अर्थात् विण्मल्लताके समान जटाओंको धारण किये
हुए है । जो काननमण्डल (वनसमूह) के अन्धकारको नाश करनेमें अग्निके समान
है । क्षण-क्षणमें काष्ठ, ईंधन आदिसे अग्नि प्रज्वलित हो रही थी । जो अपने नायें हाथसे
तिल, सफेद सरसों, यव, चावल आदिसे लगातार हवन कर रहा है । जिससे अग्निमें
लगातार चट-चट शब्द हो रहा है ऐसे हवन करनेवाले, एक आदमीको मैंने देखा ।
उस हवनकर्ताके सम्मुख वह किंकर बड़ाजलि होकर पूछ रहा था—'क्या करना है,
गङ्गा दें ।' इस प्रकारसे हाथ जोड़े खड़े हुए उस किंकरको उस नीच बुद्धिवाले हवन

(३) स च तथाकार्षीत् । ततश्चैनां त्रासेनालघीयसाम्रजर्जरेण च कण्ठेन रणरणिकागृहीतेन च हृदयेन 'हा तात, हा जननि' इति क्रन्दन्ती कीर्णग्लानशेखरस्रजि शीर्णनहने शिरसिजानां संचये निगृह्यासिना शिला-शितेन शिरश्चिकर्तिषया चेष्टत । भटिति चाच्छिद्य तस्य हस्तात्तां शस्त्रिकां तथा निकृत्य तस्य तच्छिरः सजटाजालम्, निकटस्थस्य कस्यचिज्जीर्ण-सालस्य स्कन्धरन्ध्रे न्यदधाम् । तन्निध्याय हृष्टतरः स राक्षसः क्षीणाधिर-कथयत्—'आर्य, कदर्यस्यास्य कदर्थनान्न कदाचिन्निद्रायाति नेत्रे । तर्ज-

(३) स किङ्करः । तथा तत्कथनानुरूपम् । एनां कनकलेखाम् । अलघीयसा महता । अस्रजर्जरेण—वाष्पगद्गदेन । रणरणिकेति—रणरणिकया उद्देगातिशयेन गृहीतम्—आक्रान्तं तेन । कीर्णेति—कीर्णां चित्तिता अतश्च ग्लाना शेखरस्रक् शिरो-भूषणभूतमाख्यं यस्य तथाविधे, शीर्णनहने शिथिलबन्धने शिरसिजानां केशानां सञ्चये कलापे निगृह्य सुदृढमाकृष्य असिना खड्गेन शिलया पापाणेन शितस्तीक्ष्णी-कृतस्तेन शिरश्चिकर्तिषया मस्तकच्छेदनेच्छया अचेष्टत उद्यतोऽभवत् । आच्छिद्य आकृष्य । तस्य पुरुषस्य । तथा शस्त्रिकया निकृत्य क्षिप्त्वा । तस्य पुरुषस्य । सजटाजालं अटामण्डलमण्डितम् । जीर्णसालस्य पुरातनवृक्षस्य । स्कन्धरन्ध्रे कोटरे । न्यदधाम् न्यक्षिपम् अहं मन्त्रगुप्त इति शेषः । निध्याय विलोक्य । स पूर्वोक्तः किङ्कर एव राक्षसः । क्षीणाधिः अपगतमनोव्यथः । कदर्यस्य पापस्य । अस्य तापसवेषधारिणः कदर्थनात् पीडनात् । निद्रा नेत्रे न आयाति, अस्य पीडन-

करणे आदेश दिया—'जाओ, कलिंगके राजा कदनक की पुत्री कनकलेखाको कन्या-गृहसे यहाँपर ले आओ ।'

(३) उस किंकरद्वारा वह कार्य यथाज्ञा सम्पादित कर दिया गया । जब कन्या वहाँ आ गयी, तो वह बड़े भयसे आंगुओंको गिराती हुई हँधे गलेसे तथा अत्यन्त उद्देगसे आक्रान्त हृदय होकर हा ! तात, हा ! जननि, चिल्लाती हुई रोने लगी । रोनेके कारण इधर-उधर होकर उस कन्याके शिरपर अलंकारके समान धारण की हुई माला भी ग्लान हो गयी, बन्धन शिथिल हो गये । तब उस इवनकर्त्ताने, उसके केश-कलापोंको पकड़कर पत्थरके ऊपर तेज की हुई तलवारसे ज्योंही उस कन्याके शिरको काटनेकी चेष्टा की त्योंही उसके हाथसे मैंने उस तलवारको छीनकर उसी इवनकर्त्ताके अटामण्डलमण्डित शिरको काट डाला । वहीके एक पुराने वृक्षके कोटर (खोखला) में उसके शिरको फेंक दिया । उसकी मृत्युसे प्रसन्नचित्त तथा मानसी पीड़ा रहित होकर वह किंकर कहने लगा 'हे आर्य ! इस पापी इवनकर्त्ताकी पीड़ासे मेरे नेत्रोंमें कभी

यति त्रासयति च, अकृत्ये चाज्ञां ददाति । तदत्र कल्याणराशिना साधीयः कृतम् । यदेष नरकाकः कारणानां नारकिणां रसज्ञानाय नीतः शीतेतरदीधितिदेहजस्य नगरम्, तदत्र दयानिघेरनन्ततेजसस्तेजस्य जनः कांचिदाज्ञां चिकीर्षति । आदिश, अलं कालहरणेन' इत्यनंसीत् ।

(४) आदिशं च तम्—सखे, सैषा सज्जनाचरिता सरणिः, यदणीयसि कारणेऽनणीयानादरः संदृश्यते । न चेदिदं नेच्छसि सेयं संन्न-

भयेन निद्रातुमपि न शक्यत इति भावः । अकृत्ये कर्तुमनुचिते विषये । अत्र अस्य विषये । कल्याणराशिना—मङ्गलालयेन स्वया साधीयः यथोचितम्, अति साधु वा । नरकाकः नरेषु काक इव—नराधम इत्यर्थः । कारणानां यातनानाम् । 'कारणा तु यातना तीव्रवेदने'त्यमरः । नारकिणां नरकपतितानाम् । नरकवासिनां याः यातना भवन्ति तासां रसज्ञानाय आस्वादग्रहणाय नीतः प्रापितः स्वयेति शेषः । शीतेतरा उष्णा दीधितिर्मरीचिर्यस्य स शीतेतरदीधितिः सूर्यस्तस्य देहज आत्मजो यमस्तस्य—नगरं यमालयमित्यर्थः । अनन्ततेजसः—अमितशक्तेः । अयं जनः—अहम् इत्यर्थः । चिकीर्षति—आज्ञामनुष्ठातुमिच्छति । कालहरणेन—कालविलम्बेन । अनंसीत् प्रणनाम ।

(४) आदिशम् आज्ञातवानहमिति शेषः । तं राक्षसम् । सैषा प्रसिद्धा । सरणिः पद्धतिः मार्ग इति यावत् । अणीयसि अणुतरे अत्यल्पे इति यावत् । कारणे आदरहेतौ । अनणीयान्—महान् । सज्जना यत्र कुत्रापि जने स्वल्पेनापि कारणेन समधिकमादरं प्रदर्शयन्तीति तेषां पद्धतिः । ततश्च मया यत्कृतं तत्तच्छब्देन तदर्थं स्वया नाहमुच्चैः प्रशंसनीय इति भावः । न चेदिदमिति—यदि इदं मनुष-

मी निद्रा नहीं आती थी । यह मुझे डराया और भयकाया करता था । अतः आप ऐसे मांगलिक पुरुषद्वारा यह कार्य अतीव सुन्दर हुआ । आपद्वारा यह नराधम नरककी यातना भोगनेके लिये सूर्यपुत्र (यम) की नगरीमें भेज दिया गया । हे दयानिधि ! आप ऐसे अमित्र शक्तिवाले पुरुषकी आज्ञा पालनेके लिये यह जन (किंकर) इच्छा करता है । आज्ञा दें, कालक्षेपसे गया लाम ।' उपर्युक्त वार्त्ता विज्ञापितकर उसने मुझे प्रणाम किया ।

(४) मैंने उससे कहा—'हे सखे ! यही सज्जनों द्वारा आचरित मार्ग है कि अणुमात्र उपकारको भी सज्जनवृन्द महान् उपकार मानते हैं । तुम भी क्या ऐसा नहीं चाहते, नहीं अवश्य चाहते हो । अस्तु इस राजपुत्रीको जो यौवनभारसे नष्ट वैदलतावाली है, जो दुःखोंको सहन करनेमें असमर्थ है, जो दुष्टकर्मों इवनकर्त्ताद्वारा

साङ्ग्यष्टिरक्लेशार्हा सत्यनेभाकृत्यकारिणात्यर्थक्लेशिता, तन्नयैनां निज-
निलयम् । नान्यदितः किञ्चिदस्ति चित्ताराधनं नः' इति ।

(५) अथ तदाकर्ण्य कर्णशेखरनिलीननीलनीरजायितां धीरतरल-
तारकां दृशंतिर्यक्किञ्चिदञ्जितां संचारयन्ती, सलिलचरकेतनशरासनानतां
चिह्निकालतां ललाटरङ्गस्थलीनर्तकीं लीलालसं लासयन्ती, कण्टकितरक्त-
गण्डलेखा, रागलज्जान्तरालचारिणी, चरणाम्रेण तिरश्चीननखाचिश्चन्द्रि-
केण धराणेतल साचीकृताननसरसिजं लिखन्ती,

कारकरणं न नेच्छसि अपि तु अवश्यमिच्छसि तदा सेयं राजकन्या सखताङ्ग्यष्टिः
यौवनभरेण नम्रदेहलतिका अक्लेशार्हा क्लेशसहनायोग्या अनेन तापसवेशधारिणा
बुष्टेन अकृत्यकारिणा बुष्टकर्मणा क्लेशिता आयासिता तत्तस्मात् नय प्रापय पुनः
राजकन्यां निजनिलयं स्वगृहम् । अन्यदपरम् । इतः अस्मात् राजकन्यायाः स्व
गृहप्रेषणात् । चित्ताराधनं मनःसन्तोषकरम् । नः अस्माकम् ।

(५) कर्णशेखरेति—कर्णशेखरे कर्णाग्रभागे निलीनं निविष्टं यत् नील-
नीरजं नीलकमलं तद्वदाचरति या ताम् तथा धीरतरला ईषधञ्जला तारका कनी-
निका यस्यां ताम् पृथग्भूतां दृशं नयनम् पुनः कथग्भूतां तिर्यक् किञ्चिदञ्जितां—
तिर्यक् वक्रं यथा किञ्चिदीपत् अञ्जितां चलिताम् । सञ्चारयन्ती इतस्ततो भ्रम-
यन्ती । सलिलेति सलिलचरो मीनः केतनं ध्वजो यस्य मदनस्य शरासनं धनु-
स्तद्विव भानतां कुटिलाम् चिह्निकालतां भ्रूवर्द्धां ललाटमेव रङ्गस्थलं नृत्यशाला
यस्य नर्तकीमिरयापे चिह्निकालताविशेषणम् । लीलालसं विलासमन्दं यथा तथा ।
लासयन्ती चालयन्ती । कण्टकितेति—कण्टकिता सञ्जातरोमाञ्चा रक्ता च गण्ड-
लेखा कपोलपाली यस्याः सा । रामेति—रामोऽनुरागाः लज्जा प्रपा च तयोरन्त-
रालचारिणी मध्यवसिनी; इच्छा वर्तते किन्तु लज्जा तां प्रतिषध्नातीति भावः ।
तिरश्चीनेति—तिरश्चीनाः वक्राकारा नखानामर्षिषः किरणा एव चन्द्रिका यत्र तेन
चरणाम्रेणेत्यस्य विशेषणं । साचीति साचीकृतं वक्त्रीकृतं आननसरसिजं मुखकमलं
पत्रैतादृशं धरणितलं लिखन्ती कुट्टयन्ती ।

बहुत क्लेशित की गया है, अपने (राजकन्याके) घर पर पहुँचा दी । इससे बढ़कर
मेरे मनकी सन्तोष देनेवाला कोई कार्य नहीं है ।

(५) ऐसी वाक्यावली सुननेके पश्चात्—कानोंके अग्रभागमें सन्निविष्ट नीलक-
मलके सदृश बड़ी तथा ईषत् चंचल तारकावाली आँखोंको कुछ ठेढ़ी-मेढ़ी इधर-उधर
भुमाती हुई मकरध्वजके धनुषके तुल्य कुछ कुटिल भ्रूलताओं की ललाटरूपी नृत्यशालाकी
नर्तकी बनाती हुई, उस नर्तकी द्वारा मन्द विलास करवाती हुई, रोमाञ्जित रक्त कपोल-

(६) दन्तच्छदकिसलयलङ्घिना हर्षास्रसलिलधाराशीकरकणजाल-
क्लेदितस्य स्तनतटचन्दनस्यार्द्रतां निरस्यतास्यान्तरालनिःसृतेन तनीय-
सानिलेन हृदयलक्ष्यदलनदक्षिणरतिसहचरशरस्यदायितेन तरङ्गितदशन-
चन्द्रिकाणि कानिचिदेतान्यक्षराणि कलकण्ठीकलान्यसृजत्—‘आर्य, केन
कारणेनैनं दासजनं कालहस्तादाच्छिद्यानन्तरं रागानिलचालितरणरणि-
कातरङ्गिण्यनङ्गसागरे किरसि । यथा ते चरणसरसिजरजःकणिका तथाहं-

(६) दन्तच्छदेति—दन्तच्छदः अधरः स एव किसलयस्तं लंघयति कम्पय-
त्येवंशीलेन ओष्ठाधरकम्पिनेति यावत् । एतत्तु अनिलेनेत्यस्य विशेषणमेवमग्रे-
ऽपि । हर्षास्रेति—हर्षेण निर्गता या अस्त्रसलिलधारा अश्रुजलपरम्परा तस्याः शीक-
रकणजालेन बिन्दुलवनिवहेन क्लेदितस्यार्द्राकृतस्य—एतादृशस्य स्तनतटचन्दनस्य
वक्षःस्थितचन्दनलेपस्य आर्द्रतां सरसतां निरस्यता अपनयता तथा आस्या-
न्तरालनिःसृतेन मुखविवरनिर्गतेन तथा तनीयसा सृदुना । मुखनिःसृतेन अत
एवोष्णेन मन्दसमीरेण हृदयचन्दनलेपः शुष्कतां गत इति भावः । पुनः कीदृशेन ?
हृदयेति—हृदयं कामिजनचित्तमेव लक्ष्यं वेध्यं तस्य वृत्तेन भेदने दक्षिणो वक्षः
पटुर्वा यो रतिसहचरः कामस्तस्य शरस्यदो बाणवेगास्तद्वदाचरितेन—एतदपि
अनिलविशेषणम् । तरङ्गितेति—तरङ्गिता स्फुरिता दशनानां दन्तानां चन्द्रिका
ज्योत्स्ना यैस्तादृशानि । एतानि वक्ष्यमाणानि । कलकण्ठीति—कलकण्ठो कोकिला
तस्या इव कलानि मधुराणि अक्षराणीत्यस्य विशेषणम् । असृजत् उच्चारितवती ।
आर्य पूज्य । एनं दासजनं मामित्यर्थः । कालहस्तात् सृशुकरात् । आच्छिद्य अप-
कृत्य । रागेति रागोऽनुरागः स एवानिलो वायुस्तेन चालिताश्चल्लङ्घीकृताः रणर-
णिका उत्कण्ठा एव तरङ्गा विद्यन्ते यस्मिस्तादृशि अनङ्गः काम एव सागरः समुद्र-
स्तस्मिन् । किरसि । पसि । यथा यादृशी । ते तव । चरणसरसिजरजःकणिका

रेखा बनाती हुई, अनुराग और लज्जायुक्त दोनोंमें रहती हुई, वक्ताकार नाखूनकी
व्योति की चन्द्रिकावाले चरण की अंगुलिते तथा अपने मुखकमलको नम्रकर भूमिपर
लिसनी हुई,

(६) इसके आसुर्भोंकी जलधाराके लव समुद्रायसे अभिषिक्त अधररूपी किसलयको
कँपाती हुई, अपने मुखविवरसे निकली हुई उष्ण मन्द पवनसे कुर्चों परके चन्दनके
लेपको सुखाती हुई, कामीजनोंके निचोंको लक्ष्य मानकर भेदन करनेमें प्रवीण कामदेवके
बाणके वेगके समान आचरण करती हुई, दाँतोंकी ज्योत्स्नाकी स्फुरित करती हुई
निम्नांकित कुछ अक्षरोंको कोयलकी वाणीके समान मधुर कण्ठसे बोली—‘हे आर्य !

चिन्तनीया । यद्यस्ति दया तेऽत्र जने, अनन्यसाधारणः करणीयः स एव चरणाराधनक्रियायाम् । यदि च कन्यागाराध्यासने रहस्यक्षरणादनर्थ आशङ्क्येत, नैतदस्ति । रक्ततरा हि नस्तत्र सख्यश्चेदयश्च । यथा न कश्चिदेतज्ज्ञास्यति तथा यतिष्यन्ते' इति ।

(७) स चाहं देहजेनाकर्णाकृष्टसायकासनेन चेतस्यतिनिर्दयं ताडितस्तत्कटाक्षकालायसनिगडगाढसंयतः किंकरानननिहितदृष्टिरगादिषम्—

पापपद्मभूलिकाः । तथा तादृशी । अत्र जने मयि । अनन्यसाधारणः अनन्यस-
हसः । स एव—अहमेव । चरणाराधनक्रियायां—पदसेवाकार्ये । कन्यागाराध्यासने—
कन्यान्तःपुरवासे । रहस्यक्षरणात्—गुह्यप्रकटनात् । अनर्थो विपत्तिः । आशङ्क्येत
भवतीति शेषः । नैतदस्ति—शंका नास्तीत्यर्थः । रक्ततराः अतिशयेन अनुरक्ताः ।
नः अस्माकम् । सख्यः सहचर्यः । चेत्यः दास्यः । न कश्चित्—नान्यः कोऽपि ।
पतत्—भवदवस्थानम् । यतिष्यन्ते चेष्टिष्यन्ते ता इति शेषः ।

(७) स चाहं—मन्त्रगुप्त इत्यर्थः । देहजेन मदानेन । आ—प्रेति—आकर्णं श्रवण-
पर्यन्तं आकृष्टं आयतीकृतं सायकासनं कार्मुकं येन तेन । देहजेनेत्यस्य विशेषण-
मिदम् । अथवा आकर्णाकृष्टं यत् सायकासनं धनुस्तेनेति करणे तृतीया । अति-
निर्वयमतिकठोरम् । तत्कटाक्षेति—तस्याः राजकन्यायाः कटाक्ष एव कालायस-
निगडः लोहशृङ्खलं तेन गाढं दृढं संयतो बद्धः । किङ्करेति किङ्करस्य राक्षसस्यानने
मुखे निहिता अर्पिता दृष्टिर्येन तादृशोऽहम् । अगादिषं—कथितवान् । यथा यादृक् ।

आप किस हेतु इस दासांकी कालके गालसे (हाथ से) बचाकर, फिर अनुरागरूपी
पवनसे चञ्चल तथा उत्कण्ठारूपी तरङ्ग (लहर) वाले कामदेवरूपी समुद्रमें ढकेल रहे
हैं । आप मुझे अपने चरणकमलकी रजके तुल्य ही जानें । यदि आपकी इस तुच्छ जनपर
दया है, आप मुझे अपने पदसेवाकार्यमें नियुक्त करें और अपनी अनन्य सेविका
बनावें । यदि आप यह सोचें कि कन्यान्तःपुरमें जानेसे गुप्त बातें प्रकट हो जायेंगी
तो इसकी आप जरा भी शंका न करें—अर्थात् निःशंक होकर मेरे साथ वहां चलकर
रहें । क्योंकि वहांपर सब सहचरी और दासियां मेरी प्रगाढ़ स्नेहवती हैं और वे भी
मुखपर अति अनुराग करती हैं । आपका अन्तःपुरमें निवास कोई भी न जानें ऐसा
ही उद्योग वे सब करेंगी ।

(७) वही मैं (मन्त्रगुप्त) कामदेवद्वारा कानकर खींचकर धनुषसे वेधित हृदयवाला,
उस राजपुत्रीके कटाक्षरूपी लोहेकी जंजीरोंसे परिबद्ध होकर, उस किंकरके मुखपर दृष्टि
ढालकर बोला—‘हे किंकर ! जैसा वह प्रशस्तजवना राजपुत्री कहती है वैसा यदि

‘यथेयं रथचरणजघना कथयति तथा चेन्नाचरेयम्, नयेत नक्रकेतनः क्षणेनैकेनाकीर्तनीयां दशाम् । जनं चैनं सह नयानया कन्यया कन्या-गृहं हरिणनयनया’ इति । नीतं ब्राह्मं निशाचरेण शारदजलधरजालकान्ति कन्यकानिकेतनम् । तत्र च काचित्कालकलां चन्द्राननानिदेशाच्चन्द्रशालैकदेशे तद्दर्शनचलितधृतिरतिष्ठम् ।

(८) सा च स्वच्छन्दं शयानाः करतलालससंघट्टनापनीतनिद्राः काश्चिदधिगतार्थाः सखीरकार्षीत् । अथागत्य ताश्चरणनिहितशिरसः क्षर-
रथचरणजघना रथचरणः चक्रं तदाकारे जघने यस्याः सा, प्रशस्तजघनेति यावत् । तथा तादृक् । आचरेयं अनुतिष्ठेयम् । नयेत प्रापयेत् । नक्रकेतनः मकरध्वजः । क्षणेन एकेन मुहुर्त्तेन । अकीर्तनीयां अकथनीयाम् । दशां मरणदशामिति भावः । पुनं जनं मामित्यर्थः । नय प्रापय । नीतः प्रापितः । शारदेति—शरदि भवः शार-
दस्तादृशो यो जलधरो मेघस्तस्य जालं मण्डलं तस्येव कान्तियस्य तादृशम् सुधासितमित्यर्थः । कन्यकानिकेतनं कन्यागृहम् । तत्र कन्यागृहे । काश्चित्-
कियत्परिमिताम् । कालकलां कालस्य समयस्य कलामंशम् । चन्द्राननानिदेशात्-
राजकन्यादेशात् । चन्द्रशालैकदेशे चन्द्रशाला शिरोगृहं तस्या एकदेशे एकस्मिन् विभागे । तद्दर्शनेति—तस्या राजकन्याया दर्शनेन चलिता व्युता हृतिर्धैर्य-
यस्य सः ।

(८) सा राजकन्या । स्वच्छन्दं प्रकामम् । शयानाः निद्रामधिगताः । करत-
लेति—करतलेन अलसं मन्दं यत्संघट्टनं प्रेरणं तेन अपनीता दूरीभूता निद्रा
यासां ताः एवम्भूताः काश्चित् सखीः सहचरीः अधिगतार्थाः अधिगतः सम्यक्
ज्ञातः अर्थः मदागमनरूपो विषयो याभिस्ताः । अथ निद्रापगमनानन्तरं ताः
सख्यः । किम्भूताः, चरणनिहितशिरसः—मत्पादसंस्थापितमस्तकाः प्रणता इति

आचरण न करुणा तो, कामदेव एक ही क्षणमे अवर्णनीया परिस्थिति ला देगा । अर्थात्
मरणावस्था प्राप्त करा देगा । अत एव इस जन (मुख) को इसी मृगनयनी राजपुत्रीके
साथ अन्तःपुरमें ले चलो ।’ मैं (तथा वह राजपुत्री) उस निशाचर (किकर) द्वारा
शरत्कालिक मेघोंके समान सुन्दर छविवाले (सफेद) कन्यान्तःपुरमें पहुँचा दिया
गया । उस कन्यान्तःपुरमें कुछ कालतक उस चन्द्रमुखी राजकन्याके आदेशसे अट्टा-
लिका (शिरोगृह) के एक स्थलमें ‘फिर उस चन्द्रमुखीका दर्शन होगा’ इस आशासे
अधीरबुद्धि होकर बैठ गया ।

(८) वह चन्द्रमुखी, घोर निद्रामें सोती हुई कई सखियोंको, हाथकी धोमी
अपकियोंसे जगाकर, तथा मेरे आगमन रूपी समाचारको ज्ञात कराकर वहाँ बुलाकर

दक्षकरालितेक्षणा निजशेखरकेसराप्रसंलग्नपट्चरणगणरणितसंशयित-
कलगिरः शनैरकथयन्—‘आर्य, यदस्यादित्यतेजसस्त एषा नयनलक्ष्यतां
गता, ततः कृतान्तेन न गृहीता । दत्ता चेयं चित्तजेन गरीयसा साक्षीकृत्य
रागानलम् । तदनेनाश्चर्यरत्नेन नलिनाक्षस्य ते रत्नशैलशिलातलस्थिरं
रागतरलेनालंक्रियतां हृदयम् । अस्याश्चरितार्थं स्तनतटं गाढालिङ्गनैः

यावत् । तथा चरदस्तेति—चरता निःसरता अक्षेण अश्रुणा करालिते व्यासे ईचणे
नेत्रे यासां ताः । तथा निजशेखरेति—निजशेखरे स्वशिरोभूषणे यानि केसराणि
वकुलपुष्पाणि तेषामग्रे पुरोभागे संलग्नानां स्थितानां पट्चरणानां भ्रमराणां
गणस्य यद् रणितं गुञ्जितं तेन संशयिता भ्रमरगुञ्जितं वा कण्ठस्वरो वेति सञ्ज्ञा-
तसंदेहा कला मधुरा गीर्वाण् यासां ताः । शनैर्मन्दं मन्दम् । यद् यतः । अत्यादि-
त्यतेजसः—आदित्यमतिक्रान्तमत्यादित्यं तादृशं तेजो यस्य तस्य विजितसौर-
प्रतापस्येत्यर्थः । ते तव एषा अस्मत्सखी नयनलक्ष्यतां दृष्टिगोचरताम् । ततः
तस्मादेव कारणात् कृतान्तेन मृग्युना न गृहीता स्वहर्षनादेव कृतान्तेन त्यक्तेति
भावः । दत्ता तुभ्यमिति शेषः । गरीयसा अतिगुरुणा चित्तजेन कामेन रागानलं
प्रेमार्पितं साक्षीकृत्य—यत्तेति सम्बध्यते । तदनेनेति—तत्तस्मात् अनेन रागतरलेन
प्रेमविह्वलेन कनकलेखारूपेण आश्चर्यरत्नेन श्रेष्ठमणिना नलिनाक्षस्य कमलनयनस्य
ते रत्नशैलस्य सुमेरोः शिलातलवत् पाषाणपट्टवत् स्थिरं सुदृढं हृदयं वक्षःस्थलं
अलंक्रियतां भूषयताम् । यथा कौस्तुभमणिर्विष्णोर्वचोऽलंकरोति तथेयमपि तव
हृदयमलंकरोतु इति भावः । अस्या इति—सहस्रतरस्य योग्यतरस्य सहचरस्य दयि-
तस्य तव गाढालिङ्गनैर्निर्दयारलेपैः अस्याः कनकलेखायाः स्तनतटं वक्षःस्थलं

ले आयी । आनेके अनन्तर उन सखियाँ अपने शिरोक्षी मेरे चरणोंपर धर कर
प्रणाम करने और आँखोंसे अश्रुपात करने लगीं । अपने शिरोभूषणोंके ऊपर लगे
हुए पुष्पोंके परागोंपर गुञ्जामान भ्रमरोंकी अस्पष्ट मधुर ध्वनिसँ सन्देहमयी मधुर
वाणी धीरे-धीरे बोली—‘हे आर्य ! यह मेरी सखी, भगवान् सूर्यके तेजको भी जलन-
वालेसे, आपके नेत्रोंकी लक्ष्यभूता हुई है—आप द्वारा देखी गयी है । इसी हेतुसे यमराजने
भी इसे नहीं ग्रहण किया—क्योंकि वह सूर्य पुत्र है और आप सूर्यको जीतनेवाले तेजको
धारण किये हुए हैं । अतिबलशाली कामदेवने इस राजपुत्रोंकी रागरूपी अग्निकी
साक्षी बनाकर, आपके हाथोंमें समर्पित कर दिया है । अतः प्रेमसे विह्वल इस कनक-
लेखारूपी श्रेष्ठमणिद्वारा आप ऐसे कमलनेत्रका सुमेरु पर्वतके प्रस्तरके समान सुदृढ़
हृदय अलंकृत किया जाय । आप ऐसे योग्यतर प्रीतमकेद्वारा इस कनकलेखाका कुच-

सहशतरस्य सहचरस्य च' इति । ततः सखीजनेनातिदक्षिणेन दृढतरी-
कृतस्नेहनिगडस्तया संनताङ्गया संगत्यारंसि ।

(६) अथ कदाचिदायासितजायारहितचेतसि, लालसाकलिलङ्घ-
नग्लानघनकेसरे, राजदरण्यस्थलीललाटलीलायिततिलके, ललितानङ्ग
राजाङ्गीकृतनिनिद्रकर्णिकारकाञ्चनच्छत्रे, दक्षिणदहनसारथिरयाहृतसह-
कारचञ्चरीकलिके, कालाण्डजकण्ठरागरक्तधातरतिरणाप्रसंनाह-

चरितार्थं कृतार्थं जायतामिति शेषः । तत इति—अतिदक्षिणेन अतिनिपुणेन अति-
सरलेन वा सखीजनेन सहचरीवृन्देन दृढतरीकृतः सुश्लिष्टीकृतः स्नेहनिगडः प्रेम-
पाशो यस्यैवं भूतोऽहं सन्नताङ्ग्या कोमलघारीरया तथा कनकलेखया सह संगत्य
मिलित्वा अरंसि क्रीडितवान् ।

(९) अथेति—अथ तथा सह संगत्यनन्तरम् कदाचित् कस्मिन्नपि काले । तमेव
कालं विशिनष्टि—आयासितेति । आयासितानि खेदितानि जायारहितानां आर्या-
वियुक्तानां चेतांसि हृदयानि यत्र तादृशे तथा लालसाः मधुलोलुपा ये अलमो
अमरास्तेषां लंघनेन विदलनेन ग्लानाः क्लान्ताः घनाः निविडाः केसराः पुंना-
गवृक्षा यत्र तादृशि तथा राजत् शोभमानं अरण्यस्थयया वनभूमिरूपाया नायि-
कायाः ललाटे भाले लीलायितं विलासवदाचरितं तिलकं तिलकुसुमं यत्र तादृशे
तथा ललितेन सुन्दरेण अनङ्गपृथ्व राजा अनङ्गराजस्तेन अङ्गीकृतं स्वीकृतं दृढ-
मिति यावत् निनिद्रो विकसितः कर्णिकारो वृक्षविशेष एव काञ्चनच्छत्रं हेमातपत्रं
यत्र तादृशे तथा दक्षिणो मलयपर्वताद्यागतो यो वह्नसारथिरग्निसहायः अनिल
इत्यर्थस्तस्य रथेण वेगेन आहता आनीता उत्पादिताश्च सहकारेषु आन्नतरु
चञ्चरीका अमराः कलिकाः कोरकाश्च यत्र तादृशि तथा कालाण्डजाः कोकिला-

प्रान्त प्रगाढ़तासे आलिंगित किया जाय ।' तत्पश्चात् अति निपुण अथवा अति सरला
सहचरियोंकेद्वारा मैं प्रेमपरिवद्ध किया गया । एवं प्रेमपाशमें सम्बद्ध होकर मैंने उस
कुशांगीसे लिपटकर खूब रमण किया ।

(९) रमण करते हुए कुछ समय बीतनेके पश्चात्—रमणीहीन पुरुषोंके चित्तोंको
क्लेशित करनेवाला, मधुलोलुपअमरों द्वारा निविड पुंनाग वृक्षोंको क्लान्त करानेवाला,
शोभायमान वनभूमिरूपा नायिकाके भालमें विलाससे तिलकुसुम धारण करानेवाला,
सुन्दर कामदेव रूपी राजाद्वारा स्वीकृत विकसित कर्णिकारवृक्षरूपी रत्नगजवाला,
मलयपर्वतसे आनेवाले अग्निके सहायक पवनवेग द्वारा उत्पादित आमकी कलियोंपर
विराजमान अमरोंवाला, कोयलोंकी मधुर कूक (वाणी) से अनुरागवाली रक्ताधरोष्ठियोंके
रतिसंग्रामके प्रथम प्रयास में अग्रेसर स्वभाववाला, अग्रगण्य कन्याओंके हृदयोंमें प्रेम

शालिनि, शालीनकन्यकान्तःकरणसंक्रान्तरागलङ्घितलज्जे, ददुरगिरितट-
चन्दनाश्लेषशीतलानिलाचार्यदत्तनानालतानृत्यलीले काले, कलिङ्गराजः
सहाङ्गनाजनेन सह च तनयया सकलेन च नगरजनेन दश त्रीणि च
दिनानि दिनकरकिरणजालालङ्घनीये, रणदलिसङ्घलङ्घितनतलताम्र-
किसलयालीढसैकततटे, तरलतरङ्गशीकरासारसङ्गशीतले सागरतीरकानने
क्रीडारसजातासक्तिरासीत् ।

स्तेषां कण्ठरागेण मधुरस्वरेण रक्तानां कान्तं प्रति अनुरागवतीनां रक्ताधराणां
शोणदशनच्छदानां कामिनीनां रतिरेव रणः सुरतयुद्धं तस्य अग्रसंनाहेन प्रथमो-
पमेन शालते शोभते तस्मिन् । तथा शालीनानामप्रगल्भानां कन्यकानां अन्तः-
करणेषु हृदयेषु संक्रान्तेन समुदितेन रागेण प्रेम्णा लङ्घिता अतिक्रान्ता लज्जा यत्र
तादृशे तथा ददुरगिरेः तदाख्यपर्वतस्य तटे ये चन्दनाश्चन्दनवृक्षास्तेषामारश्लेषेण
सम्पर्केण शीतलो योऽनिलः स एवाचार्यः शिक्षागुरुस्तेन दत्ता अर्पिता नानाल-
ताभ्यो नृत्यलीला यत्र तादृशे काले समये वसन्ते इति शेषः । कलिङ्गराजः कर्दन-
भूपतिः । तनयया बुद्धिन्ना कनकलेखयेति यावत् । दश त्रीणि च दिनानि त्रयो-
दशदिनानि । दिनकरेति—दिनकरस्य सूर्यस्य किरणजालेन मयूखमण्डलेन अलं-
घनीये अनतिक्रमणीये—सागरतीरकानने इत्यस्य विशेषणम् । काननं घनसज्जि-
विष्टैः पादपैस्तथा आवृतं यथा सूर्यकिरणानामपि तत्र प्रवेशो न अपतीत्यर्थः ।
तथा रणदलीति—रणन्तो गुञ्जन्तो ये अल्यो भ्रमरास्तेषां सङ्घेः समूहेन
लङ्घिता-आक्रान्ता अतएव नता नञ्जीभूता या लताः व्रतस्यस्तासां अग्रकिसलयैः
पञ्चवाग्नैः आलीढं व्याप्तं सैकततटं सिकतामयस्थानं यत्र तथाभूते । तथैव
तरलेति—तरलतरङ्गाणां चायुवशाचञ्चललहरीणां शीकरासारस्य जलकणवर्षणस्य
संगेन सम्पर्केण शीतले एवंभूते सागरतीरकानने समुद्रतटस्थवने । क्रीडेति—स
राजा कर्दनः क्रीडायां विहारे यो रसोऽनुरागस्तत्र जाता समुत्पन्ना आसक्तिरावेशो
यस्य तादृश आसीत् ।

उत्पन्न करके उन्हें लज्जा रहित बनानेवाला, दुर्रर नामक पर्वतके तटमे (पासमें) छजे
हुए चन्दनके पेड़ों से आच्छिद्य होकर शीतल पवनरूपी आचार्य (शिक्षक) द्वारा नाना
लताओंको नृत्यलीला दिलानेवाला वसन्तका समय आ गया । तब कलिगराज अपनी
अंगनार्यों, पुत्री, नगरनिवासियोंके साथ समुद्रके तीरवाले आरामबागमें विहारकी
इच्छामें वशीभूत होकर गये—वह आरामबाग वहाँकी बालुकामयी भूमिपर लताओंके
पहलवोंसे आच्छादित कर लिया गया था और वे लताएँ भी गुंजायमान भ्रमर-
समूहोंके आरोहणसे झुकी हुई थीं । उस भूमिपर चंचलायमान लहरों (तरंगों) के

(१०) अथ संततगीतसंगीतसंगताङ्गनासहस्रशृङ्गारहेलानिरर्गला-
नङ्गसंघर्षहर्षितश्च । रागतृष्णैकतन्त्रस्तत्र रन्ध्र आन्ध्रनाथेन जयसिंहेन
सलिलतरणसाधनानीतेनानेकसंख्येनानीकेन द्रागागत्यागृह्यत सकलत्रः ।
सा चानीयत त्रासतरलाक्षी दयिता नः सह सखीजनेन कनकलेखा ।
तदाहं दाहेनानङ्गदहनजनितेनान्तरिताहारचिन्तश्चिन्तयन्दयितां गलित-
गात्रकान्तिरित्यतर्कयम्—‘गता सा कलिङ्गराजतनया जनित्रा जनयिष्या

(१०) सन्ततेति—सन्ततगीतेषु निरन्तरप्रवृत्तेषु सङ्गीतेषु गानेषु संगतानां
मिलितानामङ्गनानां कामिनीनां सहस्रस्य शृङ्गारहेलया निधुवनलीलया निर-
र्गलः अप्रतिहतो यः अनङ्गसङ्घर्षः कामोद्रेकस्तेन हर्षितः तथा रागतृष्णयोः अनु-
रागभोगेच्छाशुक्तयोः एकतन्त्रः पराधीनः स राजा कर्द्वेन इति शेषः । तत्र तस्मिन्
रन्ध्रे अवकाशो । आन्ध्रनाथेन आन्ध्रदेशाधिपेन । सलिलतरेति—सलिलतरणसा-
धनं नौकारूपं तेन आनीतेन तद्देशं प्रापितेन अनेकसंख्येन बहुना अनीकेन सैन्येन
द्राग् झटिति आगत्य तत्रैव सागरतीरवने इति शेषः । अगृह्यत गृहीतोऽभवत् सक-
लत्रः सपरिवारः । सा च कनकलेखाऽपि । अनीयत जयसिंहेन स्वनगरं नीता ।
त्रासतरलाक्षी भयचञ्चलनयना । दयिता—दत्तलभा नः अस्माकम् । तदाहमित्यादि-
तदा अहं मन्त्रगुप्त इत्यर्थः अनङ्गदहनजनितेन—मदनानलोत्पादितेन दाहेन तापेन
अन्तरिता अवगता आहारचिन्ता यस्य सः गलितगात्रकान्तिः अष्टदेहलोभः ।
इति—वक्ष्यमाणप्रकारम् । अतर्कयम् व्यचारयम् । सा कनकलेखा । जनित्रा पित्रा ।

छोट छोट बिन्दु पवनके शोकोंसे आ रहे थे जिससे वह भूमि अति शीतल थी ।

(१०) आरामवागमें पहुँचनेपर—निरन्तर संगीत और गानमें प्रवृत्त सहस्र-
रमयियोंकी निधुवनलीलासे अप्रतिहत कामोद्रेकसे हर्षित होकर तथा अनुराग और
भोगेच्छाशुक्त होकर पराधीन (विलासीसा पराधीन) हो रहा था उसी कालमें आंध्र-
देशाधिपति जयसिंह, नार्वोद्वारा अनेक सैन्यदलके साथ वहां आया और उसने शीघ्रतासे
सागर तीरवाले वागमें विहार करनेवाले उस राजाको खियोंके सहित पकड़ लिया ।
वह भयसे चञ्चलनयनी मेरी प्राणप्रिया कनकलेखा भी सखियोंके सहित उस राजा
जयसिंह द्वारा उसके यहाँ ले जायी गयी । तब मैं (मन्त्रगुप्त) भी कामदेवरूपी आगस्त
उत्पन्न दाहसे दग्ध होकर भूख-प्यासकी चिन्ता त्यागकर उसी प्यारीकी चिन्तामें
लीन हो गया । चिन्ताग्रस्त होनेसे क्षीणकान्तिवाला होकर मैंने विचार किया—‘वह
मेरी प्यारी कनकलेखा अपने माता-पिताके साथ शत्रुके हाथमें चली गयी । वह आंध्रराज
(आंध्रेश) अवश्य उसे अपने वशमें लानेकी कोशिश करेगा । वह कन्या इस बातको

च सहारिहस्तम् । निरस्तधैर्यस्तां स राजा नियतं संजिघृक्षेत् । तदसहा-
च सा सती गररसादिना सद्यः संतिष्ठेत् । तस्यां च तादृशीं दशां गतायां
जनस्यास्यानन्यजेन हन्येत शरीरधारणा । सा का स्याद्भूतिः' इति ।

(११) अग्रान्तर आन्ध्रनगराद्वागच्छन्नग्रजः कश्चिदैवयत । तेन चैयं
कथा कथिता—'यथा किल जयसिंहेनानेकनिकारदत्तसचर्षणजिघांसितः
स कर्दनः कनकलेखादर्शनैधितेन रागेणास्वयत । सा च दारिका यक्षेण
केनचिदधिष्ठिता न तिष्ठत्यग्रे नरान्तरस्य । आयस्यति च नरेन्द्रसाथेसंग-

जनयिष्या जनन्या । अरिहस्तं शत्रुवशम् । निरस्तधैर्यः—अधीरः । स राजा—
आन्ध्रराजः । नियतमवश्यम् । संजिघृक्षेत् संग्रहीतुमिच्छेत् स्ववशीकर्तुमिच्छेदिति
यावत् । सम्पूर्वकग्रहघातोः सद्यन्ताद् विधिच्छिद् । तदसहा—तस्य वर्णाभावं
सोढुमसमर्था । सा कनकलेखा । गररसादिना विधादिभक्षणेन । सद्यस्तत्क्षणात् ।
संतिष्ठेत्-ज्रयेत् । तस्यां कनकलेखायाम् । तादृशीं दशां सूर्युम् । जनस्य अस्य-
ममेत्यर्थः । अनन्यजेन कामेन । 'कुसुमेषुरनन्यज' इत्यमरः । हन्येत नाशयेत् ।
शरीरधारणा देहस्थितिः जीवनमित्यर्थः । गतिरभ्युपायः ।

(११) अग्रान्तरे एतस्मिन् समये । अग्रजो ब्राह्मणः । ऐवयत—दृष्टो-
ऽभवत् । तेन अग्रजेन । कथा वार्ता । अनेकेति—अनेकैर्नानाविधैर्निकारैर्यात-
नाभिर्दत्तेन सचर्षणेन पराभवेण जिघांसितो हन्तुमिष्टः । कनकलेखाया दर्शनेन
अवलोकनेन अधितो वर्धितस्तेन । रागेण प्रेरणा । अरपयत रक्षितोऽभवत् ।
कनकलेखायां जनितानुरागत्वादेव तत्पितरं कर्दनं न हतवानिति भावः । दारि-
का कन्या । यक्षेण गुह्यकेन । अधिष्ठिता आक्रान्ता । अग्रे सम्मुखे । नरान्तरस्य
अन्यपुरुषस्य । आयस्यति—सम्यक् चेष्टते । यसु प्रयत्ने इत्यस्य रूपम् । नरे-
न्द्रेति नरेन्द्रसाथस्य तन्मन्त्रविस्मयः अस्य संग्रहेण समाहरणेन । तत्-यच्चा-

पसन्द न करके तुरत ही अपने प्राणोंको, विपरस पान करके, त्याग देगा । उसका
पेसी दुर्दशा होनेपर इस अनकी (मेरी) क्या दशा होगी—कामदेवसे मेरी देह
नष्ट कर दी जायगी—कामदेव मुझे मार डालेगा । हा ! यह कैसी भयप्रद दशा होगी !'

(११) इसी विचारके समय आंध्र नगरसे आता हुआ एक ब्राह्मण दिखलाई
दिया । उसकेद्वारा यह कथा कही गयी—'यद्यपि राजा जयसिंह अनेक यातनाओं तथा
अपमानोंसे कलिनाधिपतिकी मारना चाहता था, परन्तु, उसने उसकी पुत्री कनक-
लेखाका अवलोकन किया और उसपर (कनकलेखापर) आसक्त हो गया । (उत्पन्न हुए
विपुलानुरागसे) अभीतक उसे मारा नहीं । किन्तु, उस कन्यापर कोई यक्ष सवार है ।

ह्येन तन्निराकरिष्यन्नरेन्द्रो न चास्ति सिद्धिः' इति । तेन चाहं दर्शिताशः शंकरनृत्यरङ्गदेशजातस्य जरत्सालस्य स्कन्धरन्ध्रान्तर्जटाजालं निष्कृष्य तेन जटिलतां गतः कन्याचीरसंचयान्तरितसकलगान्नः कांश्चिच्छिष्यानग्रहीषम् । तांश्च नानाश्रयक्रियातिसंहिताज्जनादाकृष्टान्नचेलादित्यागान्नित्यदृष्टानकार्षम् । अयासिपंच दिनैः कैश्चिदान्ध्रनगरम् ।

(१२) तस्य नात्यासन्ने सलिलराशिसदृशस्य कलहंसगणदलित-

च्छिष्यानम् । निराकरिष्यन् दूरीकरिष्यन् । नरेन्द्रो जयसिंहः । न चास्ति सिद्धिः—महता प्रयत्नेनापि तत्कार्यं न सिद्धमित्यर्थः । तेन अग्रजेन । दर्शिताशः प्रदक्षितमार्गः । दर्शिता आशा विक्षयस्मै स इति समासः । शंकरेति—शंकरस्य शिवस्य नृत्यं ताण्डवं तस्य रङ्गदेशः रङ्गभूमिः श्मशानं तत्र जातस्योत्पन्नस्य । शिवस्य नृत्यं ताण्डवं तस्य रङ्गदेशः रङ्गभूमिः श्मशानं तत्र जातस्योत्पन्नस्य । जरत्सालस्य जीर्णवृक्षस्य । स्कन्धेति स्कन्धानां रन्ध्रस्य कोटरस्य अन्तर्मध्ये स्थितं यज्जटाजालं शिफासमूहस्तत् निष्कृष्य आकृष्य तेन जटाजालेन जटिलतां जटाघरत्वं गतः प्राप्तः । कन्धेति—कन्याचीरस्य जीर्णवस्त्रखण्डस्य सञ्चयेन संग्रहेण अन्तरितं आच्छादितं सकलं गान्नं शरीरं येन तादृशोऽदृश्यः । शिष्यान् भक्तानित्यर्थः अग्रहीषं संगृहीतवान् । तान्—शिष्यान् । नानेति—नानाभिर्बहुविधाभिः अद्भुतकर्मभिः अतिसंहितात् प्रतारितात् जनात् लोकात् आकृष्टानि संगृहीतानि छन्दानीति यावत् । यानि अस्त्रचेलादीनि भोज्यवस्त्रादीनि । तेषां त्यागात् तेभ्यो दानात् नित्यदृष्टान् सर्वदासन्तुष्टान् अकार्षं कृतवान् । अयासिपंच-गतवान् । कैश्चित् कतिपयैः ।

(१२) तस्य आन्ध्रनगरस्य । नात्यासन्ने किञ्चिद्दूरे । सलिलराशिसदृशस्य

जिससे वह कन्या अन्य किसी पुरुषके सम्मुख नहीं आती है । राजा (अग्रेश) उस कन्या पर यक्ष दूर करानेके अनेकों उपाय मान्त्रिकों—जान्त्रिकोंसे करा रहे हैं, परन्तु, अभीतक कोई सिद्धि नहीं प्राप्त हुई है ।' उस विप्रदेहद्वारा प्रदर्शित मार्ग पाकर (आशान्वित होकर) मैंने भगवान् शङ्करके तांडवके रंगस्थलमें (श्मशानमें) उत्पन्न एक जीर्ण वृक्षके तने (स्कन्धदेश) के कोटर (खोखला) से जटा समूहको निकाल लिया और अपने शिरपर धारणकर, जटाधारी रूपको बना लिया । अपने शरीरको फटे-पुराने वस्त्रोंसे आच्छादित कर लिया । कुछ भक्तोंको भी एकत्र कर लिया । अनेक प्रकारके अद्भुतकर्म दिखाकर दर्शकोंको मुग्धकर जो अन्य-वस्त्र उनसे प्राप्त करता वह सब भक्तोंमें वितरित कर देता, जिससे मेरे सभी भक्तगण सन्तुष्ट थे । मैं कुछ भक्तों के साथ कुछ दिनोंमें आंध्र देशमें गया ।

(१२) आंध्र देशके समीपमें ही (थोड़ी दूरीपर), समुद्रके तट, और कलहंसों-

नलिनदलसंहतिगलितकिञ्चल्कशकलशारस्य सारसश्रेणिशेखरस्य सरसस्त्री
रकानने कृतनिकेतनः स्थितः शिष्यजनकथितचित्रचेष्टाकृष्टसकलनागर-
जनाभिसंधानदक्षः सन्दिशि दिशीत्यकीर्त्ये जनेन—‘य एष जरदरप्य-
स्थलीसरस्तीरे स्थण्डिलशायी यतिस्तस्य किल सकलानि सरहस्यानि
सषडङ्गानि च छन्दांसि रसनाग्रे संनिहितानि, अन्यानि च शास्त्राणि
येन यानि न ज्ञायन्ते स तेषां तत्सकाशादर्थनिर्णयं करिष्यति । असत्येन
नास्यास्य संसृज्यते । सशरीरश्चैष दयाराशिः । एतत्संप्रदेणाद्य चिरं

समुद्रोपमस्य तथा कलहसानां राजहसानां गणैः समूहैर्दलितानां खण्डितानां
नलिनदलानां कमलपत्राणां संहतिभ्यः संवेभ्यो गलितानां निःसृतानां किञ्चल्कानां
केसराणां शकलैः स्रण्डैः शारस्य कर्बुरस्य तथा सारसानां पक्षिविशेषाणां श्रेणिः
पंक्तिरेव शेखरः शिरोभूषणं यस्य तस्यैवंभूतस्य सरसः सरोवरस्य तीरकानने
तटोद्याने कृतनिकेतनः रचितगृहः । शिष्येति—शिष्यजनेन भक्तवृन्देन कथिताभिः
प्रकाशिताभिः चित्रचेष्टाभिः आश्चर्यजनकक्रियाभिः आकृष्टानां मुग्धानां सकल-
नागरजनानां निखिलपौरवृन्दानां अभिसन्धाने प्रतारणे दक्षः पटुः । दिशि दिशि-
सर्वत्र । इति—वषयमाणप्रकारं जनेन लोकेन अकीर्त्ये कीर्तित्येभ्यः । किमिति
तदाह—य एष इत्यादि । य एष इत्यस्य यतिरित्यनेन सम्बन्धः । जरदिति—जर-
दरप्यस्थल्यां जीर्णवनभूमौ स्थितस्य सरसस्तट्टागस्य तीरे । स्थण्डिलशायी—
दर्भक्षयः । यतिः संन्यासी । वसते इति शेषः । तस्य यतेः । सरहस्यानि उप-
निषत्सहितानि । सषडङ्गानि शिक्षाकल्पपाटीन्यङ्गानि तैः सहितानि । छन्दांसि
वेदाः । रसनाग्रे जिह्वाग्रे । सन्निहितानि निविष्टानि । येन जनेन । यानि शास्त्रा-
णि । स जनः । तेषां शास्त्राणाम् । तत्सकाशात् तस्य यतेः सकाशात्समीपात् ।
अर्थनिर्णयं अर्थज्ञानम् । असत्येन अनुतेन । अस्य यतेः । आस्यं मुखम् । न
संसृज्यते कदापि मिथ्या न वदतीति भावः । सशरीरः मूर्तिमान् एष यतिः ।

केदारा विदलित कमलपत्रोंके समुदायोसे निःसृत (गिरे हुए) किञ्चल्कोंके टुकड़ोंसे
चित्रित, (अनेक रंगवाला), सारस पक्षियोंकी पंक्तियोंको शिरोभूषण बनाये हुए, एक
तालाबपर मैं गया और उसी तालाबके किनारे एक बागमें एक कुटी बनायी तथा उसी
कुटीमें निवास करने लगा । भक्तोंद्वारा प्रचारित तथा अनेकों प्रकारकी अद्भुत लीलाओंके
द्वारा आकर्षित सभी पुरवासियोंके प्रतारण (ठगनेमें) निपुण (जो मैं) मेरी कीर्ति
अनोंके द्वारा प्रत्येक दिशामें फैल गयी—‘यह यति जो जीर्ण वनभूमिमें तालाबके किनारे
कुशासनपर बैठा रहता है । उसके निहाय, उपनिषद् सहित वेद तथा शिक्षा, कल्प

चरितार्थो दीक्षा । तच्चरणरजःकणैः कैश्चन शिरसि कीर्णैरनेकस्यानेक
आतङ्कश्चिरं चिकित्सकैरसंहायः संहृतः । तदङ्गं प्रक्षालनसलिलसेकैर्नि-
ष्कलङ्कशिरसां नश्यन्ति क्षणेनैकेनाखिलनरेन्द्रयन्त्रलङ्घिनश्चण्डताराग्रहाः ।
न तस्य शक्यं शक्तेरियत्ताज्ञानम् । न चास्याहंकारकणिका' इति ।

(१३) सा चेयं कथानेकजनास्यसंचारिणी तस्यं कनकलोस्त्राधि-

द्वाराधिः करुणास्त्रिनिः । एतत्सङ्ग्रहेण एतस्य यतेः सङ्ग्रहेण प्राप्या । एतत्स-
काशादर्थग्रहेणेत्यपि पाठान्तरं तत्र एतस्य सकाशादर्थग्रहेण मन्त्रार्थज्ञानेनेत्यर्थः ।
चरितार्था-सफला । दीक्षा-शिष्टाग्रहणम् । तच्चरणरजःकणैः तस्य पदभूलिले-
षैः । कैश्चन अनिर्वाच्यैरित्यर्थः । शिरसि मस्तके कीर्णैः निःक्षिप्तैः । अनेकस्य
असंख्यस्य लोकस्य । आतङ्कः भयम् । यस्तु चिरं दीर्घकालं चिकित्सित्वापि
चिकित्सकैर्निषर्गितः असंहायः अपनेतुमशक्यः सोऽध्यातङ्कः संहृतः अपनीतः ।
तदंगीति-तस्य यतेः अंगिचालनस्य चरणघावनस्य यत् सलिलं पादप्रक्षालनप्रकृतं
तस्य सेकैरभिवेचनैः निष्कलङ्कं निष्पापं शिरो येषां तेषां जनानाम् अखिलनरे-
न्द्रान् सकलमन्त्रवादिनश्चिकित्सकान् यन्त्राणि च लङ्घयन्ति अतिक्रामन्ति ये
साहसाः चण्डताराग्रहाः कुपितनक्षत्रग्रहगणाः एकेन क्षणेन मुहूर्तमात्रेण नश्य-
न्ति क्षाभ्यन्ति । तस्य यतेः । शक्तेः सामर्थ्यस्य इयत्ताज्ञानं परिमाणबोधः न
शक्यं कर्तुमशक्यम् । अहंकारकणिका अहमेतावान् शक्तिसम्पन्न इत्याकारका-
भिमानलेशः ।

(१३) सा पूर्ववर्तिता । कथा वार्त्ता । अनेकजनास्यसंचारिणी-निखिललोक-

आदि, नाचा करते हैं । जिस व्यक्ति को जो शास्त्र नहीं आता हो उसे चादिये कि,
यह उस यतिसे अर्थज्ञान सहित प्राप्त कर ले । इस यतिका मुख, असत्यसे तो स्पर्शतक
नहीं किये हुए है—कभी झूठ नहीं बोलता है । यह यति साक्षात् करुणाका कोष है ।
इस यतिके द्वारा प्राप्त की हुई दीक्षा सफल होगी । इस यतिके चरणकी रजके कणोंको
शिरपर धारण करनेसे कई एक व्यक्तियोंके भय-व्याधि, पागलान दूर हो गये ।
जिनकी चिकित्सा चिरकालतक करके बड़े-बड़े वैद्यराट् थक गये थे । जो व्याधियाँ,
दुष्ट ग्रह, भूत-प्रेत यक्ष, मक्षराक्षस आदि बड़े-बड़े मान्त्रिकों-तान्त्रिकों, वैज्यों-इकीमों,
बाकटों और ओझाओंके द्वारा नष्ट नहीं होते हैं उन उपशुक्ररोग-आदिको इस यतिके
चरणके प्रक्षालित जलसे एक क्षणमें लाभ होता है । अर्थात् इस यतिके चरणके अंगुष्ठका
प्रक्षालित जल माथेपर लगानेसे सब व्याधियोंको नष्ट कर देनेवाला है । इस यतिकी
फितनी शक्ति है इसका ज्ञान किसीको नहीं है इसमें अभिमानका लेश भी नहीं है ।

(१३) इस प्रकारसे मेरी कीर्ति-कथाको सभी लोगोंके मुखसे निकलनेपर यह

ष्ठानधनदाज्ञाकरनिराक्रियातिसक्तचेतसः क्षत्रियस्याकर्षणायाशक्तम् । स
चाहरहरागत्यादरेणातिगरीयसार्चयन्नर्थैश्च शिष्यान्संगृह्णन्नधिगतक्षणः
कदाचित्काङ्क्षितार्थसाधनाय शनैरर्याचष्ट । ध्यानधीरः स्थानदर्शितज्ञान-
संनिधिश्चैनं निरीक्ष्य निचाय्याकथयम्—‘तात, स्थान एष हि यत्नः ।
तस्य हि कन्यारत्नस्य सकलकल्याणलक्षणैकराशेरधिगतिः क्षीरसागररश-
नालङ्कृताया गङ्गादिनदीसहस्रहारयष्टिराजिताया धराङ्गनाया एवासाद-

मुखनिर्गता तस्य क्षत्रियस्य जयसिंहस्य । कथम्भूतस्येत्याह—कनकेति—कनकलेखा
अधिष्ठानमाश्रयो यस्य तादृशस्य धनदाज्ञाकरस्य कुबेरकिङ्करस्य यस्यस्य निरा-
क्रियायां निराकरणे अतिसक्तं लग्नं चेत्तो यस्य तस्य । आकर्षणाय वशीकरणाय ।
अशक्तं समर्थाऽभवत् । स जयसिंहः । अहरहः प्रतिदिनम् । अतिगरीयसा-
अत्यधिकेन । अर्थैः धनैः । संगृह्णन् आश्रयं कुर्वन् । अधिगतक्षणः प्राप्तावसरः
काङ्क्षितार्थसाधनाय—अभीष्टसिद्धयर्थम् । शनैः मन्दं मन्दम् । अर्याचष्ट प्रार्थया-
मास । ध्यानधीरः समाधिस्थिरः । स्थानेति—स्थाने योग्यपान्ने दर्शितः प्रकटितः
ज्ञानस्य प्रज्ञायाः सन्निधिः सान्निध्यं येन सः । एनं जयसिंहम् । निचाय्य विचार्य ।
तात वत्स । स्थाने—युक्तः । यत्नः उद्यमः त्वया क्रियमाण इति शेषः । कन्यारत्न-
स्य कन्यास्तु रत्नं श्रेष्ठं तस्य । सकलेति—सकलानां सर्वेषां कल्याणलक्षणानां शुभ-
चिह्नानां एकराशेरकाश्रयस्व सर्वप्रकारमङ्गललक्षणाधारस्येत्यर्थः । कन्यारत्नस्य
विशेषणमेतत् । अधिगतिः प्राप्तिर्लाभ इति यावत् । क्षीरेति—क्षीरसागरो दुग्धा-
दिधरे रक्षणा मेखला तथा अलङ्कृतायाः भूषितायाः । तथा गङ्गादीनां नदीनां
सहस्रमेव हारयष्टिर्हारलता तथा राजितायाः शोभितायाः धरा वसुमत्येवाङ्गना
कामिनी तस्याः । आसादनाय प्राप्तये । साधनमुपायः । येनैतादृशं कन्यारत्नं
लप्स्यते तेन ससागरा धरापि प्राप्स्यत इति भावः । न चेति—तदधिष्ठात्री ता

क्षत्रिय राजा जयसिंह भी मेरी कथाके वशीभूत हुआ । जिसका चित्त, कनकलेखाके
ऊपर रहनेवाले कुबेरके सेवक उस यक्षको दूर भगानेमें, आसक्त हो रहा था । उस राजा
जयसिंहने नित्य आकर अति आदरसे प्रचुर द्रव्यसे मेरी पूजा करके तथा भक्तोंको
द्रव्यादिसे अपने अनुरूप कर लिया । एक दिन अवसर पाकर उस राजाने अपना
अभीष्ट साधनाके हेतु मुझसे धीरेसे निवेदन किया समाधिस्थिर होकर मैंने, योग्यपान्ने
प्रज्ञाके सान्निध्यको लगाते हुए, उस राजा को देखकर कहा—‘हे तात ! आपके द्वारा
किया हुआ यह उद्योग युक्त ही है । उस कन्यारत्नको प्राप्ति करना जो सम्पूर्ण मांगलिक
चिह्नों निधिके समान है, वैसा ही सुमप्रद है जैसे दुग्धसमुद्ररूपी करधनीको पहने

नाय साधनम् । न च स यक्षस्तदधिष्ठायी केनचिन्मरेन्द्रेण तस्या लीला-
श्रितनीलनीरजदर्शनाया दर्शनं सहते, तदत्र सद्यतां त्रीण्यहानि, यैरहं
यतिष्येऽर्थस्यास्य साधनाय' इति ।

(१४) तथादिष्टे च हृष्टे क्षितीशे गते निशि निशि निर्निशाकरार्चिषि
नीरन्ध्रान्धकारकणनिकरनिगीर्णदशदिशि निद्रानिगडितनिखिलजनदृशि
निर्गत्य जलतलनिलीनगाहनीयं नीरन्ध्रं कृच्छ्राच्छिद्रीकृतान्तरालं तदे-

कन्यामधितिष्ठतीति तथा । उत्राविष्ट इत्यर्थः स यक्षः नरेन्द्रेण मन्त्रतन्त्रज्ञेन लीलया
विलासेन कटाक्षादिना अश्रितं शोभितं नीलनीरजवत् नीलकमलवत् दर्शनं नयनं
यस्यास्तादृश्यास्तस्याः कन्याया दर्शनमवलोकनं न सहते नाभिलषति । तप्त-
स्मात् । अत्र विषये । सद्यतां अपेक्षयताम् । अहानि दिनानि । यैर्विनैः । यतिष्ये
चेष्टिष्ये । अर्थस्य प्रयोजनस्य । साधनाय सम्पादनाय ।

(१४) तथा तेन रूपेण । आदिष्टे उपदिष्टे । हृष्टे सन्तुष्टे । निशि निशि प्रति-
रात्रम् । किम्भूतायां निशीत्याह-निर्निशाकरार्चिषि-निनास्ति निशाकरस्य चन्द्रस्य
अर्चिः तेजो यस्यां तथाभूतायां तथा नीरन्ध्राणां सान्द्राणां अन्धकाराणां तमसां कण-
निकरैः कणसमूहैर्निगीर्णाः अवच्छादिता दश दिशो यस्यां तादृश्यां पुनश्च निद्रया
निगडिताः बद्धाः निखिलजनानां दृशो नयनानि यस्यां तथाभूतायाम् । निर्गत्य
स्वस्थानाद्बहिर्भूय । जलतलेत्यादि-तस्य सरसः एकतः एकस्यां दिशि जलतले
सलिलाधःप्रदेशे निलीनेन निविष्टेन जनेन गाहनीयं प्रवेश्यम् तथा नीरन्ध्रं नि-
रिच्छ्रं तथा कृच्छ्रात् अतिकष्टेन छिद्रीकृतं शून्यीकृतमन्तरालं मध्यभागे यस्य

हुए तथा गङ्गा आदि सहस्रां नदियोंकी माला धारण किये हुए ध्रुविको प्राप्त करना है ।
(जो यह कन्या प्राप्त करेगा वह आसमुद्रान्त राज्य करेगा) परन्तु उस कन्यापर
अधवासकर्ता वह यक्ष उस कन्याके विलाससे शोभित नीलकमलके समान नेत्रोंको
किसी मन्त्रबुद्धको दर्शित कराना सहन नहीं करता है । अतः आप तीन दिनकी और
इसके लिये प्रतीक्षा करें । इन दिनोंमें मैं आपके कार्यसाधनके लिये प्रयत्न करूँगा ।

(१४) ऐसी राय देनेपर जब राजा जयसिंह प्रसन्न होकर चला गया, तब मैत्रे-
चन्द्रकी प्रभाहीन रात्रियोंमें, जब गहन अन्धकारके कणोंसे दशों दिशाएं व्याप्त हो
जाती थीं, निद्रासे सभी जनोंको आंखें मुंद जाती थीं, कुटीसे निकलकर उस तालाबके
एक ओर जलके अधः प्रवेशमें जनके निलीन योग्य, प्रवेश योग्य, छेद रहित, बड़े कष्टसे
एक छेदको कुदारसे खोदकर सुरंगनामा तैयार किया । जिसके मध्यभागमें एक सुराब
था जो सीढ़ियोंसे दूर था । उस सुराबके प्रवेशद्वारवाले छेदमें बड़ी-बड़ी शिलाओं और

कतः सरस्तटं तीर्थासन्निकृष्टं केनचित्स्ननसाधनेनाकार्षम् । घनशिले-
ष्टिकाच्छत्राच्छदाननं तत्तीरदेशं जनैरशङ्कनीयं निश्चित्य, दिनादिस्नान-
निर्णिक्तगात्रश्च नक्षत्रसंतानहारयष्ट्यग्रप्रथितरत्नम्, क्षणदान्धकारगन्ध-
हस्तिदारणैककेसरिणम्, कनकशैलशृङ्गरङ्गलास्यलीलानटम्, गगन-
सागरघनतरङ्गराजलङ्घनकनकम्, कार्याकार्यसाक्षिणम्, सहस्रार्चिषं
सहस्राक्षदिगङ्गनाङ्गरागरागायितकिरणजालम्, रक्तनीरजाञ्जलिनाराध्य
निजनिकेतनं न्याशिश्रियम् ।

तादृशम् तथा तीर्थानां जलावतरणसोपानानां असन्निकृष्टं दूरवर्त्ति एवम्भूतं सर-
स्तटं केनचित् स्ननसाधनेन स्नानत्रेणाकार्षं कृतवानहम् । घनेति-घनाभिनि-
विद्याभिः शिलाभिः पाषाणैः इष्टिकाभिश्च छत्रमाच्छादितं छिद्रस्य सुरङ्गाया आननं
मुखं यस्य तादृशं तत्तीरदेशं जनैर्लोकैः अशङ्कनीयं जनानां शङ्का न भविष्यती-
त्येव निश्चित्य अवधार्य दिनादौ प्रभाते निर्णिक्तं स्नानेन शुद्धीकृतं गात्रं शरीरं
येन तादृशोऽहं सहस्रार्चिषं दिवाकरं किम्भूतं तमित्याह-नक्षत्रेत्यादि । नक्षत्राणां
सन्तानः समूह एव हारयाष्टमौक्तिकलता तस्या अग्रप्रथितं सम्मुखगुणितं यद्-
रत्नं तत्स्वरूपं, तथा क्षणदाया रजःन्याः अन्धकार एव गन्धहस्ती मत्तगजस्तस्य
दारणे भेदने एककसरिणं अद्वितीयासहस्वरूपम्, तथा कनकशैलस्य सुमेरुपर्वत-
स्य शृङ्गशिखरमेव रङ्गः नृत्यशाला तत्र या लास्यलीला नृत्यादिक्रिया तस्या
नटं नर्तकस्वरूपं, तथा गगनमेव सागरस्तस्य घना मेघा एव तरङ्गाणामूर्मीणां
राजिः तस्य लङ्घने अतिक्रमणे एकनक्तं अद्वितीयग्राहस्वरूपं, कार्याणां कृत्यानाम-
कार्याणामकृत्यानाञ्च साक्षिणं सर्वप्रष्टारम् । तथा सहस्राक्षस्य इन्द्रस्य दिक्पूर्वा
सैवाङ्गना कामिनी तस्या अङ्गरागेण अङ्गविलेपनेन रागायितं रक्तवदाचरितं किर-
णजालं स्वमयूखसमूहो येन तादृशं रक्तनीरजानां कोकनदानां अञ्जलिना
अर्घ्यदानेनेत्यर्थः—आराध्य सम्पूज्य निजनिकेतनं स्वगृहं न्यक्षिश्रियं गतवानह-
मिति शेषः ।

इंठोसे ऐसा बन्द कर दिया जिसमें लोगोंको शङ्का भी न होवे । इस तरीकेकी यह
सुरङ्ग लोगोंसे न जानी जायगी ऐसा निश्चय हो जाता अर्थात्—जब सुरङ्गका छिद्र
खूब ढक जाता तब प्रभात कालमें ही स्नान करके देह धोकर मैं, नक्षत्रसमूहका
मौक्तिकलताके मुख्य मणि, रात्रिके अन्धकाररूपी मत्तगजके विदारणमें अद्वितीय मिह,
सुमेरु पर्वतके शिखररूपी नृत्यलीलाके नर्तकरूप, आकाशरूपी सागरकी मेघरूपी तरङ्गोंकी
लपनेमें मकर (ग्राह), कार्य और अकार्यके द्रष्टा, सहस्रदीपित, इन्द्रकी प्राचीदिशारूपी

(१५) याते च दिनत्रये, अस्तगिरिशिखरगैरिकतटसाधारण-
च्छायतेजसि, अचलराजकन्यकाकदर्यनयान्तरिक्षाख्येन शंकरशरीरेण
संस्पृष्टायाः संध्याङ्गनायाः रक्तचन्दनचर्चितैकस्तनकलशदर्शनीये दिनाधि-
नाथे, जनाधिनाथः स आगत्य जनस्यास्य धरणिन्यस्तचरणनखकिरण-
च्छादितकिरीटः कृताञ्जलिरतिष्ठन् । आदिष्टञ्च—‘दिष्टया दृष्टेष्टसिद्धिः ।
इह जगति हि न निरीहं देहिनं श्रियः संश्रयन्ते । श्रेयांसि च सकलान्यन-

(१५) याते व्यतीते । अस्तगिरिति—अस्तगिरेस्ताचलस्य शिखरे शृङ्गे-
यत् गैरिकतटं गैरिकमयप्रदेशः तत्साधारणी तत्सख्या छाया कान्तिर्यस्य तथाभूतं
तेजो यस्य तादृशे आरक्तमयूखे इत्यर्थः । अचलेति—अचलराजो हिमालयस्तस्य
कन्यका पार्वती तस्याः कदर्यनया पीडनेन सपत्नीबुद्धयेति भावः, अन्तरिक्षाख्येन
शङ्करशरीरेण शिवस्याकाशमूर्या संस्पृष्टायाः सङ्गतायाः सन्ध्यैवाङ्गना कामिनी
तस्याः रक्तचन्दनेन रक्तानुलेपनेन चर्चितः रञ्जितो य एकः स्तनकलशः कुचकुम्भ-
स्तद्वत् दर्शनीये विलोकनीये । अस्तमनसमये सूर्यस्य तादृशरूपवत्त्वात् । दिनाधि-
नाथे सूर्ये । जनाधिनाथः राजा । सः जयसिद्धः । जनस्य अस्य—ममेत्यर्थः । धरणि-
न्यस्तेति—धरण्यां भूमौ न्यस्तयोः स्थापितयोः चरणयोः पादयोः नखानां किरणै-
र्मयूखैः छादितं व्याप्तं किरीटं मुकुटं यस्यासौ । मन्त्रचरणनिपतित इत्यर्थः । आदिष्ट
उक्तो मयेति शेषः । दिष्टया भाग्येन । दृष्टा भयावलोकिता । इष्टसिद्धिः—अभीष्ट-
लामः । जगति संसारे निरीहं निस्पृहं देहिनं नरं श्रियः सम्पदः न संश्रयन्ते
माश्रयन्ति निःस्पृहाणां सम्पन्नामो न भवतीत्यर्थः । श्रेयांसि शुभानि । अनलसानां

अंगनाके अङ्गरागसे लाल किरणोंवाले, सूर्यके लाल कमलोंद्वारा पूजकर अपनी कुटीमें
चला जाता था ।

(१५) तीन दिन बीत जानेपर, अस्ताचलके शिखरपर जो गेरु आदि धातु हैं
उनकी प्रभाके समान तेजवाले, भवानीकी कदर्यनासे अन्तरिक्ष (व्योम) रूप शिवकी
देहमें संश्लिष्ट सन्ध्यारूपी महिलाके लाल चन्दनसे व्याप्त एक स्तन-कलशके सदृश
दर्शनीय, अस्त होनेवाले सूर्यके समय (सायंकालमें) वह राजा (आश्वेश) आया
और इस जनके (मेरे) भूमिपर बरे हुए चरणके नाखूनकी प्रभासे अपने मुकुटको
आच्छादित करता हुआ बद्धाञ्जलि होकर बैठा । मैंने आदेश दिया—‘भाग्यवशात्
आपकी इष्टसिद्धि मात्तम हो गयी । इस संसारमें अनुद्योगीके समीप लक्ष्मी नहीं
आती । उद्योगियोंके समीप ऋत्याणकारी कार्य आते रहते हैं—उद्योगी लक्ष्मीवान्
होता है । अस्तु, आपके सदाचारसे, साधुसदृश आचरणसे तथा निष्पाप भावसे

लसानां हस्ते नित्यसांनिध्यानि । यतस्ते साधीयसा सञ्चरितेतानाकलि-
तकलङ्केनार्चितेनात्थादररचितेनाकृष्टचेतसा जनेनानेन सरस्तथा संस्कृ-
तम्, यथेह तेऽथ सिद्धिः स्यात् ।

(१६) तदेतस्यां निशि गलदर्धायां गाहनीयम् । गाहनानन्तरं च
सलिलतले सततगतीनन्तःसंचारिणः सनिगृह्य यथाशक्ति शय्या कार्या
ततश्च तटस्थलितजलस्थगितजलजषण्डचलितदण्डकण्टकाग्रदलितदेह-
राजहंसत्रासजर्जरसितसंदत्तकर्णस्य जनस्य क्षणादाकर्णनीयं जनिष्यते

उद्यमवतां हस्ते पाणौ नित्यसांनिध्यानि नित्यं साक्षिष्यं येषां तानीति विग्रहः ।
सदा सन्निहितानि भवन्तीति शेषः । ते तव । साधीयसा साधुतरेण सञ्चरितेन
सदाचरणेन । अनाकलितकलङ्केन पापस्पर्शरहितेन—सञ्चरितेनेत्यस्य विशेषण-
मेतत् । अस्यावररचितेन श्रद्धातिशयकृतेन । अर्चितेन—मम सत्कारेण । आकृष्टमा-
वर्जितं चेतो यस्य तादृशेन धनेन जनेन—मया । सरः सरोवरम् । तथा तेन रूपेण ।
संस्कृतं—मन्त्रादिना शुद्धीकृतम् । यथा येन रूपेण । सिद्धिः अभीष्टलाभः ।

(१६) तत् तस्मात् । एतस्यां अद्यतन्याम् । निशि—रजन्याम् । गलदर्धायां
गलदर्धं यस्यास्तस्यां—निशीयावसानायाम् । गाहनीयं प्रवेष्टव्यम् । सलिलतलेः
जलमध्ये अन्तःसञ्चारिणः शरीरान्तःस्थितान् सततगतीन् वायून् प्राणानिति
यावत् । सनिगृह्य कुम्भकेन सन्निरोध्य । यथाशक्ति—शक्त्यनुसारेण तदा यावत्ती
शक्तिस्तिष्ठेत्तदनुसारेणेति भावः । शय्या कार्या—शयनं करणीयं स्वयेति शेषः ।
तदेति—तटाक्षीरदेशात् स्खलितं पतितं यज्जलं तेन स्थगितमाच्छादितं यज्जलजषण्डं
पद्मसमूहस्तस्य चलितं कम्पितं यद्दण्डं नालं तस्य कण्टकाग्रेण कण्टकशिखया
दलितं विद्धं वेद्धं शरीरं यस्य तथाभूतस्य राजहंसस्य आसजर्जरे भयमन्दे रसिते

जो मेरी अति आदरके साथ पूजाकी है उससे आसक्त होकर मैंने इस तालाबको ऐसा
सुसंस्कृत कर दिया है कि, जिस कारण आज ही आपकी सिद्धि हो जायगी ।

(१६) अतः आज ही आधी रातमें इस तालाबमें प्रवेश करना चाहिये (आपको) ।
फिर उस तालाबमें प्रागादि वायुका निरोध करके पानीके नीचेभागवाली भूमिपर
यथाशक्ति शयन कीजिये । तब तीरदेशके संलग्न जलसे आच्छादित होनेपर छान्त
कमलसमुदायोंके चपल नालके (कमलनाल) कण्टकाग्रभागोंसे विदलित शरीरवाले
राजहंसोंके भयसे अत्यन्त मन्दध्वनिमें कानोंको लगानेवाले किसी व्यक्तिकी, एक क्षणमें,
अवर्णीय जलसमूहकी ईषत् ध्वनि सुनायी पड़ेगी । ततः उस ध्वनिके निवृत्त हो जानेपर

जलसंघातस्य-किञ्चिदारटितम् । शान्ते च तत्र सलिलरटिते क्षिन्नगात्रः
 किञ्चिदारक्तदृष्टिर्येनाकारेण निर्यास्यति निचाय्य तं निखिलजननेत्रानन्द-
 कारिणं न यक्षः शक्यत्यप्रतः स्थितये । स्थिरतरनिहितस्नेहशृङ्खलानिग-
 ङितं च कन्यकाहृदयं क्षणेनैकेनासहनीयदर्शनान्तरायं स्यात् । अस्याश्च
 घराङ्गनाया नात्यादृतनिराकृता रिचक्रं चक्रं करतलगतं चिन्तनीयं न तत्र
 रटिते दत्तौ अर्पितौ कर्णौ येन तादृशस्य जनस्य पुरुषस्य । कर्णनीयं श्रवणीयं
 आरटितमित्यस्य विशेषणम् । जनिष्यते उत्पत्स्यते । जलसंघातस्य जलसमूहस्य
 किञ्चित् स्वरूपम् । आरटितं ध्वनिः । येन जनेन प्राक् त्रासमन्दरसितराजर्हस-
 ध्वनिः आकर्णितः स पुनानायासेन जलसंघातस्यारटितमपि श्रोतुमर्हति नान्यः
 ह्रयोः सादृश्यात् । जलसंघातध्वनिः त्रासजर्जरहंसध्वनितुल्य इति फलितमिति
 भावः । शान्ते निवृत्ते । तत्र तस्मिन् पूर्वोक्ते जलशब्दे । विलम्बगात्रः जलाद्र-
 क्षरीरः । किञ्चिदारक्तेति—किञ्चित्स्वरूपं आरक्ता ईषज्ञोहितवर्णा इष्टिर्नयनं यस्य
 सः । येन आकारेण—यत् स्वरूपमादायेत्यर्थः । निर्यास्यति—जलादुत्थास्यति । नि-
 चाय्येत्यादि—निखिलजनानां नेत्रयोरानन्दकारिणं आनन्दजनकं तं आकारं
 निचाय्य दृष्ट्वा यक्षः कन्याधिष्ठितः अप्रतः स्थितये सम्मुखे स्थातुं न शक्यति ।
 स्थिरतरैति—स्थिरतरमचञ्चलं यथा तथा निहितः अर्पितो यः स्नेहः स एव शृङ्खला
 तथा निगङ्गितं बद्धम् । कन्यकाहृदयं कनकलेखाया मनः । असहनीयेति—असह-
 नीयः सोढुमशक्यः दर्शनस्य तव विलोकनस्य अन्तरायो विघ्नो यस्य येन वेति
 तदिति हृदयविशेषणम् । सा खलु कन्या चणमपि तव विरहं सोढुमसमर्था भवि-
 ष्यतीति भावः । घराङ्गनायाः पृथ्वीरूपकामिन्याः । चक्रं मण्डलं किम्भूतमित्बाह-
 नात्यादृतेति—नात्यादृतं नातिप्रयासं यथा तथा निराकृतं पराजितं अरिचक्रं
 शत्रुमण्डलं यस्य तत् । करतलगतं तव हस्तस्थितं चिन्तनीयं मन्तव्यं त्वयेति
 शेषः । तत्—यन्मया कथितम् । इच्छसि चेत्—कर्तुं अभिलषसि यदि । अनेकेति

उभ जलमेंसे एक भागा शरीरवाला तथा कुछ लाल आलौवाला व्यक्ति जलसे बाहर
 निकलेगा । सम्पूर्ण मनुष्योंके नेत्रोंको आनन्ददायक उस व्यक्तिको साक्षात् देखकर कन्याके
 ऊपर जो यक्ष है वह ठहर नहीं सकता है—भाग जायगा । गम्भीर भावसे प्रेमरूपी
 जज्जोरोंद्वारा आवद्ध उस राजपुत्रीका चित्त आपको एक क्षण भी न देखनेसे दुःखी
 होगा । इस भूमिरूपी अंगनाकी उपलब्धि भी आपको बिना परिश्रमके ही जायगी ।
 सभी शत्रुमण्डलसे रहिता इस पृथ्वीचक्रका राज्य भी आपको हस्तगत हो जायगा । अगर
 आपको उपयुक्त लाभकी अभिलाषा हो, तो, अनेक शास्त्रवेत्ताओंसे, जिनकी बुद्धि शास्त्र-
 ज्ञानसे गम्भीर हो गयी हो, मन्त्रिगणोंसे, हित्जननोंसे, अन्य पौरवृद्धों आदिसे विचार

संशयः । तच्चवेदिच्छस्यनेकशास्त्रज्ञानधीरधिषणैरधिकृतैरित्तरैश्च हितैषि-
गणैराकलय्य जालिकशतं चानाय्य, अन्तरङ्गनरशतैर्यथेष्टदृष्टान्तरालं सरः
क्रियते, रक्षा च तीरात्रिंशदण्डान्तराले सैनिकजनेन सादरं रचनीया ।
कस्तत्र तज्ज्ञानाति यच्छिद्रेणारयश्चिकीर्षन्ति' इति ।

(१७) तत्त्वस्य हृदयहारिजातम्, तदधिकृतैश्च तत्र कृत्ये रन्ध्रदर्श-
नासहैरिच्छां च राज्ञः कन्यकातिरागजनितां नितान्तनिश्चलां निश्चित्यार्थ

अनेकशास्त्राणां ज्ञानेनाभ्यासेन धीरा अविधलिता धिषणा बुद्धिर्येषां तैस्तद्वद्वैः
अधिकृतैः तत्र सचिवादिकार्याधिकारिभिः । इतरैरन्यैश्च हितैषिगणैः तत्र हिता-
कांक्षिभिः । आकलय्य-तैः सह विचार्य । जालिकशतं-जालोपजीविधीवरवर्गम् ।
आनाय्य आकार्य संगृह्णेति यावत् । अन्तरङ्गेति-अन्तरङ्गाणामास्मीयानां
नगराणां शतः । यथेष्टेति-यथेष्टं यथाकामं दृष्टं परीक्षितमन्तरालं मध्यभागो यस्य
तथामृतम् । सरः जलाशयः । रक्षा चेति-तीरात् तदप्रवेशात् त्रिंशदण्डान्तराले-
दण्डशतहस्तप्रमाणो लुगुडविशेषः त्रिंशत्परिमितानां दण्डानामन्तराले व्यवधाने
तीरात् विंशत्यधिकशतहस्तपरिमितदूरवर्तिनि स्थाने इत्यर्थः सादरं सावधानं
सैनिकजनेन रक्षा रक्षास्थानं रचनीया करणीया । कथमिति चेत्-तदाह यत्
छिद्रेण रन्ध्रेणारयः क्षात्रवः चिकीर्षन्ति कर्तुमिच्छन्ति तत् को ज्ञातुं प्रभवेत् अतः
सर्वतो रक्षा विधातव्येति ।

(१७) तत् मद्बचनम् । तु-किन्तु । अस्य जयसिंहस्य । हृदयहारि मनो
मयम् । तदधिकृतैः राज्याधिकारिवर्गैः । तत्र कृत्ये तस्मिन् जलप्रवेशेन रूपान्तर-
प्राप्तिरूपकमणि । रन्ध्रदर्शनासहैः दोषावलोकनाद्यमैः । इच्छां कन्याप्राप्त्य-
भिलाषम् । कन्यकायामतिरागेण अत्यन्तप्रेम्णा जनितमुत्पादिताम् तथा नितान्त-
निश्चलाम् । अतिदृढाम् । विशेषणद्वयं इच्छायाः । निश्चित्य-अवधार्य । अर्थः

कर लीजिये । फिर जालोपजीवी (धोवर) वर्गोंको एकत्र करके तथा अपने आस्मीय
जनोसे तालाबके अन्तरालको यथास्थिति परीक्षित कराकर, तालाबके तीरसे १२० हाथकी
दूरीपर सावधानीपूर्वक अपने सैनिकोंसे रक्षा कराकर तालाबमें प्रवेश करियेगा । क्योंकि—
यह बौन जान सकता है कि, झुझ कहीं पर है । वे शत्रुगण सुरास्त्रमेंसे प्रवेश कर लेते हैं ।

(१७) यह राय उस राजाके मनको हरणकर्त्री हुई । उस राजाके अधीनस्थ
सेवकगणोंद्वारा उस जलप्रवेशका निषेध नहीं किया गया । क्योंकि वे लोग जान
गये थे कि राजाका उस राजपुत्रीपर उत्पन्न प्रेम अति दृढ है । ऐसा निश्चय करके

एष न निषिद्धः । तथास्थितश्च तदासादनदृढनराशयश्च स आख्यायत—
राजन्, अत्र ते जनान्ते चिरंस्थितम्, न चैकत्र चिरस्थानं नः शस्तम् ।
कृतकृत्यश्चेह न द्रष्टासि । यस्य ते राष्ट्रे प्रांसाद्यासादितं यस्य ते किंचिद-
नाचर्यं कार्यं गतिरार्यगर्ह्या' इति । तत्रैतच्चिरस्थानस्य कारणम् । तच्छाश्व-
सिद्धम् । गच्छ गृहान् । यथार्हजलेन हृद्यगन्धेन स्नातः सितस्त्राङ्गरागः श-
क्तिसदृशेन दानेनाराधितधरणितालतैतिलगणस्तिलस्नेहसिक्तयष्ट्यप्रप्रथित-

विषयः । न निषिद्धः न निवारितः । तथास्थितः तथा कर्तुं प्रतिज्ञातः । तदासाद-
नेति—तस्याः कन्याया आसादने प्राप्तौ दृढतरः द्रढीयान् आश्रयोऽभिप्रायो यस्या-
सौ । सः जयसिद्धः । आख्यायत कथितोऽभवत् मयेति शेषः । ते तव । जनान्ते
जनपदे । चिरं दीर्घकालं यावत् । स्थितं—वासः कृतो मयेति शेषः । एकत्र एक-
स्मिन् स्थाने । चिरस्थानं दीर्घकालमवस्थानम् । नः अस्माकं संन्यासिवाभि-
त्यर्थः । शस्तं प्रशस्तं नेति सम्बध्यते । कृतकृत्यः, सफलप्रयोजनत्वं इहास्मिन्
स्थाने न द्रष्टासि नावलोकयिष्यसि मामिति शेषः । जाह्नमत्र स्थास्यामीति भावः ।
राष्ट्रे राज्ये । प्रासादि भोजनादि । आसादितं—मया लब्धं तस्य तादृशस्य तव कार्यं
प्रयोजनं अनाचर्यं असम्पाद्य गतिरन्यत्रगमनम् आर्यगर्ह्या सज्जननिम्बनीया
अनुचितेत्यर्थः । तत्र स्थाने चिरस्थानस्य पुत्रदेव कारणं चान्यदित्यर्थः । तच्च
कार्यम् । सिद्धं सम्पन्नम् । यथार्हजलेन राजस्नानोचितसलिलेन हृद्यगन्धेन मनो-
हरगन्धशालिना इदं जलेनेत्यस्य विशेषणम् । सितेति—सितौ शुभ्रौ स्रक् मास्यं
अङ्गरागश्च यस्य सः । शुभ्रमास्यधरः शुभ्रानुलेपनश्चेत्यर्थः शक्तिसदृशेन साम-
र्थ्यानुसारेण । दानेन दानं कृत्वा । आराधितेति—आराधिताः सेविताः धरणि-

उन लोगोंने उस कार्यका निषेध न किया और वे राजसेवक उस तालाबके दोष देखनेमें
असमर्थ थे । जब मैंने देखा कि वह राजा तालाबमें प्रवेश करनेमें कटिबद्ध है और उस
राजपुत्रीकी प्राप्तिके लिये सन्नद्ध है, तथा मैंने कहा—'हे राजन् ! आपके इस नगरमें
मैं बहुत समयतक बसा । हम संयासियोंका एक ही स्थानमें दीर्घकालतक वास करना
अनुचित है । कृतकृत्य होनेपर आप मुझे वहां नहीं देखेंगे । आपके इस राष्ट्रमें मैंने
भोजन आदि प्राप्त किया था, यदि आपके कार्यको असम्पादित किये बिना मैं, यहांसे
चला जाता तो, अनुचित कार्यका कर्त्ता होता । अतः आपके कार्यके सम्पादनार्थ मैं
इस राष्ट्रमें दीर्घकालतक रहा । आपका वह कार्य आज सम्पादित हो गया । अब आप घर
जायें । और राजोचित सुगन्धित जलसे स्नान करें । सफेद माला तथा चन्दन आदि
यथाक्रम धारण करें । अपन सामर्थ्यके अनुसार दान करें । ब्राह्मणोंकी पूजा करें । पुनः
तिलके तेलसे भींगे हुए कपड़ेकी बस्तियोंको बांसोंके दण्डोंके अग्रभागमें लपेटकर

वर्तिकाग्निशिखासहस्रप्रस्तनैशान्धकारराशिरागत्यार्थसिद्धये यतेथाः' इति ।

(१८) स किल कृतज्ञतां दर्शयन्—'असिद्धिरेषा सिद्धिः, यदसिद्धि-
धिरिहार्याणाम् । कष्टा चेयं निःसङ्गता, या निरागसं दासजनं त्याजयति ।
नच निषेधनीया गरीयसां गिरः' इति स्नानाय गृहानयासीत् । अहं च नि-
र्गत्य निर्जने निशीथे सरस्तीररन्ध्रनिर्लीनः सञ्जीवच्छिद्रदत्तकर्णः स्थितः ।

तलस्य मूलस्य तैलिलगणाः देवाः ब्राह्मणा इत्यर्थः येनासौ । कृतब्राह्मणपूजः
इत्यर्थः । तिलस्नेहेति—तिलस्नेहेन तिलतैलेन सिक्कानां आर्द्राकृतानां यष्टयग्रेषु
वृण्वाग्रेषु प्रथितानां प्रोतानां वर्तिकानां दीपवृक्षानां अग्निशिखासहस्रेण अग्निज्वाला
समूहेन प्रस्तो ध्वस्तः नैशान्धकारराशिः रजनीतिमिरसक्तो येनासौ । आगत्य-
सरस्तटमिति शेषः । अर्थसिद्धये स्वप्रयोजनसम्पादनाया यतेथाः प्रयत्नं कुर्याः ।

(१८) स जयसिंहः । कृतज्ञतां स्वकृतज्ञभावं दर्शयन् प्रकाशयन् गृहानया-
सीदित्यभिप्रेतान्वयः । असिद्धिरित्यादि—एषा सिद्धिः मदभीष्टलाभः असिद्धिरलाभ
एव, यत्-यतः आर्याणां भवादृशां महापुरुषाणामिह अस्मिन् स्थाने असिद्धि-
रसन्निधानम् अनवस्थानमिति यावत् । मत्प्रयोजनसिद्धौ सत्त्वामपि भक्तोऽन्यत्र
गमनाच्च सा सिद्धिर्मे रोषते इति भावः । इयमीदृशी निःसङ्गता—भवत्सङ्गराहि-
त्यम् । कष्टा—दुःखदायिनी । या निःसङ्गता । निरागसं निरपराधं दासजनं सेवकं
मामिति शेषः त्याजयति दूरीकरोति । गरीयसां गुरुणां गिरः वचनानि । गुरुणां
वाक्यानि न लङ्घनीयानि अतो नाहं भवन्तं प्रतिरुणप्तिमि इति भावः । इति-
एवमुक्त्वा । स्नायाय-स्नानम् । अहं-मन्त्रगुप्तः । निशीथे अर्धरात्रे । सरस्तीरेति-
सरसस्तीरे यद् रन्ध्रं धिलं तत्र निर्लीनो गुप्तः । ईपदिति ईपच्छिद्रे स्वस्वपरन्ध्रे दत्तौ

हजारों अग्निशिखासे रातका अन्धकार दूर करें । और अपने अर्थसिद्धिका प्रयत्न करें ।

(१८) उस राजाने कृतज्ञता प्रकाशित करते हुए कहा—'यह लाभ मुझे इस समय
अलाभके समान प्रतीत होता है, क्योंकि, इस अवसर पर आपका रहना न
होगा । आपके संगसे रहित होना कष्टप्रद है । हाय ! निःसंगताके कारण निरपराधी
सेवकका (मेरा) आपसे वियोग हो जायगा । गुरुजनोंकी वाणीका लङ्घन नहीं
करना चाहिये (इसलिये मैं आपको रोक भी नहीं सकता) ।' इस प्रकार कहकर
स्नानके विषे घर चला गया । मैं (मन्त्रगुप्त) भी सूनी आधी रातमें उस
कुटीसे निकलकर तालाबके तीरवाले बिल (छेद) में प्रविष्ट होकर छोटे छेदमें
कान लगाकर बैठ गया । आधी रातके समय यह राजा, मुझसे उपदेशित क्रियाओंको
करके स्थान-स्थान पर रक्षक पुत्रोंको नियुक्त करके, अनेकों धीवरोंको लाकर,
उस तालाबके अन्तःप्रदेशके शर्यों (कांटों) को निकलवाकर उस तालाबके जलमें

स्थिते चार्धरात्रे कृतयथादिष्टक्रियः स्थानस्थानरचितरक्षः स राजा जाल-
कजनानानीय निराकृतान्तःशल्यं शङ्काहीनः सरःसलिलं सलीलगतिरगा-
हत गतं च कीर्णकेशं संहतकर्णनासं सरसस्तलं हास्तिनं नक्रलीलया
नीरातिनिलीनया तं तथा शयानं कन्धरायां कन्धया न्यग्रहीषम् । खर-
तरकालदण्डसंघट्टनातिचण्डैश्च करचरणघातैर्निर्दयदत्तनिग्रहः क्षणेनैकेना-
जहात्स चेष्टाम् । ततश्चाकृष्य तच्छरीरं छिद्रं निधाय नीरान्निरयासिषम् ।
(१६) सङ्गतानां च सैनिकानां तदत्यचित्रीयताकारान्तरग्रहणम् ।

कर्णौ येन तादृशः । स्थिते अवशिष्टे । कृतेति—कृता अनुष्ठिता यथादिष्टा मस्क-
यनानुरूपा क्रिया येनासौ । स्थानेति—स्थाने अनेकेषु स्थानेषु रचिता कृता रक्षा
रक्षिपुरुषसंस्थापनं येनासौ । राजा जयसिंहः । निराकृतेति—निराकृतं दूरीकृतं
परीक्ष्य शोधितमिति यावत् अन्तःशल्यं जलमध्यस्थविघ्नो यस्य तादृशं सरः
सलिलम् । सलीलगतिः सलिलासगमनः । अगाहत प्राविष्टत् । गतमित्यादि—
कीर्णकेशं कीर्णा विचिस्राः केशा मूर्धजा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, संहत-
कर्णनासं—कर्णौ च नासे चेति कर्णनासं प्राण्यङ्गवादेकवद्भावः संहतं पिहितं
कर्णनासं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा । पुत्रपदद्वयं गतमिति क्रियाया विशेष-
णम् । हास्तिनं—हस्तिप्रमाणकं—हस्ती प्रमाणमस्येति अणप्रत्ययः । सरसस्तलं
गतं प्रविष्टं, तथा पूर्वोद्दिष्टानुसारेण शयानं सुप्तम् तं जयसिंहं प्रांवायां कन्धरायां
नक्रलीलया नक्रस्य मकरस्येव लीला तथा—नक्रवद्विषयः नीरातिनिलीनया नीर
सलिले अतिनिलीनया अत्यन्तनिमग्नया कन्धया प्रावरणविशेषेण न्यग्रहीषं
निगृहीतवानहमिति शेषः । खरतरेति—खरतरोऽतितीक्ष्णः यः कालदण्डो यम-
दण्डस्तस्य यत्सङ्घट्टनं सङ्घर्षस्तद्वत् अतिचण्डैः अतिभीषणैः । करचरणघातः
हस्तपादप्रहारैः । निर्दयेति—निर्दयं यथा तथा दत्तो निग्रहो निकारो यस्यासौ ।
स जयसिंहः चेष्टां अजहात् अभ्रियत । ततः—सरस्तलात् । आकृष्य बहिष्कृत्य ।
छिद्रे पूर्वकृतरन्ध्रे । निधाय संस्थाप्य । निरयासिषम्—निर्गतोऽभयम् ।

(१७) सङ्गतानां तत्रोपस्थितानाम् । तदाकारान्तरग्रहणं अन्याकारप्राप्तिः ।

बिलासयुक्त प्रविष्ट हुआ । राजा अपने बाणोंको खोलकर, कान-नाक बन्दकर
हस्तिप्रमाण जलमें सो गया । तब मैंने उस सोनेवाले राजाके गलेको पानीमें अत्यन्त
शुद्ध मगरकी लीलासे कन्धा कन्धा द्वारा पकड़ लिया । तदनन्तर अत्यन्त तीक्ष्ण कालदण्ड
के संघटनके समान अति भीषण अपने हाथ-पैरोंके आघातमें उस राजाको खूब नारा
जिससे उस जयसिंहने एक क्षणमें ही अपनी लीला सनात कर दी (मर गया) ।
फिर उसके शरीरको ले जाकर उसी छेदमें रख दिया और मैं जल्दसे बाहर आ गया ।

(१८) दहापर उपस्थित सैनिकोंने रूप-परिवर्तन देखकर अत्यन्त आश्चर्य प्रकट

गजस्कन्धगतः सितच्छत्रादिसकलराजचिह्नराजितश्चण्डतरदण्डिदण्डता-
डनत्रस्तजनदत्तान्तरालया राजवीर्या यातस्तां निशां रसनयननिरस्त-
निद्रारतिरनैशम् । नीते च जनाश्लिष्यतां लाक्षारसदिग्धदिग्गजशिरः-
सदृशे शक्रदिगङ्गनारत्नादर्शकचक्रे कृतकरणीयः किरणजालकरालरत्नरा-
जराजितराजाहोसनाभ्यासी यथासदृशा वारदंशिनः शङ्कायन्त्रिताङ्गान्सज्जि-

अस्यचित्रीयत—अस्याश्चयैजनकमभवत् । गजस्कन्धगतः हस्तिशिरःस्थितः । सितेति
सितच्छत्रमादि येषां तानि सितच्छत्रादीनि श्वेतातपत्रप्रभृतीनि यानि सकलानि
निखिलानि राजचिह्नानि नृपलक्षणाणि तैः राजितः शोभितः । विशेषणद्वयं अह-
मित्यस्य मन्त्रगुप्तवाचकस्य । चण्डतरेति—चण्डतराणामतिप्रचण्डानां दण्डिनां
दण्डधारिदौवारिकाणां दण्डैर्लङ्गुडैस्ताडनेन प्रहारेण त्रस्ता भीता ये जनास्तैर्वत्स-
मन्तरालमवकाशो यस्यां तथा । राजवीर्या राजमार्गेण । यातश्चलितः । अहमिति
शेषः । रसेति—रसेन अत्यधिकानन्दे कनकलेखानुरागेण वा नयनाभ्यां—पञ्चमी-
द्विवचनमेतत्—निरस्ता अपगता निद्रारतिः शयनप्रीतिः यस्य तादृशोऽहम् अनै-
शम् अत्यवाहयम् निशामिति पूर्वोक्तनान्वयः । नीते चेत्यादि—लाक्षारसेन याव-
त्केन दिग्धमनुल्लिप्तं यद् दिग्गजस्य दिङ्मातङ्गस्य शिरो मस्तकं तत्सदृशे तत्तुल्ये
रक्तवर्णे इति भावः, शक्रस्य दिक् पूर्वांश—सैवाङ्गना कामिनी तस्या रत्नादर्शे मणि-
दर्पणस्वरूपे अर्कचक्रे सूर्यमण्डले जनाश्लिष्यतां नरनयनगोचरतां नीते प्रापिते
सति—सूर्ये उदिते सतीत्यर्थः । कृतकरणीयः विहितनिष्प्रक्रियः । किरणजालेति—
किरणजालेन मयूखमण्डलेन कराला व्याप्ता या रत्नराजिः रत्नसमूहस्तथा राजितं
शोभितं यद् राजाहं राजयोग्यमासनं तदभ्यास्ते इति तच्छीलः । अहमिति शेषः ।
यथेति—यथासदृशं स्वस्वाधिकारोचितं आचारं राजमर्यादादिकं दर्शयन्ति ये
तान् । शङ्केति—शङ्कया—यथा राज्ञः आकृतिपरिवर्त्तनं जातं तथैव प्रकृतेरपि

क्रिया । हाथीके ऊपर चढ़कर सकेत छत्र आदि सभी राजचिन्होंसे सुशोभित मैं
राजमार्गसे चला । उस राजमार्गको अत्यन्त प्रबल दण्डधारी सेवकगण आगे आगे
दण्डोंके प्रहार द्वारा जनोको भय दिखाकर खाली करा देते थे । उस रात कनकावतीके
प्रबलानुरागसे मुझे आँखोंमें निद्रा न आयी—वह रात मैंने जागकर बिता दी । प्रभातमें
जब लाक्षारसे परिव्याप्त हुए दिग्गजोंके मस्तकोंके तुल्य, इन्द्रकी दिशा—(पूर्वदिशा—)
रूपी अंगनाके मणिदर्पणके सदृश, सूर्यमण्डल लोगोंकी आँखोंके सामने लक्षित हुआ ।
उस समय मैं निष्प्रक्रियासे निवृत्त होकर, किरणजालसे परिपूर्ण एवं रत्नराशिसे देदी-
प्यमान, राजाओंके अनुरूप जेष्ठ (सिंहासन) पर आरूढ़ होकर बैठा । उस समय
मथानुरूप अपने नियमाचरणोंको प्रदर्शित करनेवाले, भयसे शरीरोंको संकुचित

धिनिषादिनः सहायानगादिषम्—‘दृश्यतां शक्तिरार्थी, यत्तस्य यतेर-
जेयस्येन्द्रियाणां संस्कारेण नीरजसा नीरजसांनिध्यशालिनि सहर्षालिनि
सरसि सरसिजदलसन्निकाशच्छायस्याधिकतरदर्शनीयस्याकारान्तरस्य
सिद्धिरासीत् । अद्य सकलनास्तिकानां जायेत लज्जानतं शिरः । तदि-
दरचितनृत्यगीताराधनानि क्रियन्ताम् । ह्रियन्तां च गृहादितः क्लेश-
निरसनसहान्यर्थिसार्थधनानि’ इति ।

परिवर्त्तनं जातं स्यादिति भयेन यन्त्रितानि सङ्कुचितानि अङ्गानि गात्राणि येषां
तान् । सञ्चिधिनिषादिनः सञ्चिधौ समीपे निर्धादन्ति ये तान् पार्श्वचरानित्यर्थः ।
सहायान् सचिवादीन् । अगादिषम् अवोचम् । शक्तिः प्रभावः । आर्षी ऋषि-
सम्बन्धिनी । यत्तस्येत्यादि—इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां करणानां अजेयस्य जंतुम-
शक्यस्य तस्य पूर्वोक्तस्य यतेर्भुनेः नीरजसा रजोगुणरहितेन पवित्रेणेत्यर्थः
संस्कारेण मन्त्रानुष्ठानेन नीरजानां कमलानां साक्षिणेन सम्पर्केण शालते शोभते
एवं शीले—तथा सहर्षाः सानन्दा अलिनो भ्रमरा यत्र तथाभूते सरसि सरोवरे
सरसिजदलैः कमलदलैः सन्निकाशा मुख्या छाया कान्तिर्यस्य तादृशस्य तथा
अधिकतरदर्शनीयस्य परमरमणीयस्य आकारान्तरस्य अन्यशरीरस्य सिद्धिः
प्राप्तिरभूत् । ममेति शेषः । अद्य साम्प्रतम् सकलनास्तिकानां मन्त्रतन्त्रादिप्रभाव-
मस्वीकुर्वताम् पापण्डानामित्यर्थः । आयंत भवेत् । तत् तस्मात् । चन्द्रशेखरो
महेश्वरः, नरकशासनो विष्णुः सरसिजासनो ब्रह्मा तदादीनां त्रिदशेशानां देवा-
नाम् । स्थानानि मन्दिराणि । आदरेति—आदरेण श्रद्धया भक्त्या वा रचितमनु-
ष्ठितं नृत्यगीताभ्यां आराधनं पूजनं येषु तानि । ह्रियन्तां नीयन्ताम् । गृहात् इतः
अस्माद् राजसदनात् । क्लेशनिरसनसहानि-दारिद्र्यदुःखनाशसमर्थानि धनानि ।
अर्थिसार्थैः याचकसमूहैः । दरिद्रा आगत्य यथेष्टं स्वाभिलषितं धनं गृह्णन्ति वावः ।

करनेवाले, पार्श्वचरो और सहायकोंसे मैंने कहा—ऋषियोंकी शक्ति देखिये । इन्द्रियोंसे
अजेय उस तपस्वीके पवित्र (रजोगुण रहित) संस्कारद्वारा उस तालावमें, मैंने कमल-
दलमुख्य क्या उससे भी अधिक दर्शनीय देह प्राप्त की । जिस तालावमें कमलोंके
समीप रहनेवाले प्रमुदित और कमल पर शोभा पा रहे हैं । (अपूर्व सिद्धि प्राप्त
की । आज सभी नास्तिकोंका (आर्यधर्मविहीनोंका) शिर लज्जासे झुक गया है ।
अतः सम्प्रति समी, महादेव, विष्णु, ब्रह्मा तथा अन्य देवताओंके मन्दिरोंमें श्रद्धाके
साथ नाच-गाना एवं पूजा-अर्चा होवे । दारिद्र्यके दुःखको नाश करनेवाली लक्ष्मी
(धन, वस्त्र आदि) याचक जनोंको इस राजप्रासादसे दिये जायें ।

(२०) आश्चर्यरसातिरेकदृष्टदृष्टयस्ते 'जय जगदीश, स्वतेजसाति-
शय्य दश दिशः स्थगयन्निजेन यशसादिराजयशांसि' इत्यसकृदाशास्या
रचयन्यथादिष्टाः क्रियाः । स चाहं दयितायाः सखी हृदयस्थानीयां
शशाङ्कसेनां कन्यकां कदाचित्कार्यान्तरागतं रहस्याचक्षिषि—'कश्चिदयं
जनः कदाचिदासीद् दृष्टः' इति ।

(२१) अथ सा हर्षकाष्ठां गतेन हृदयेनेषदालक्ष्य दशनदीधितिलतां
लीलालसं लासयन्ती, ललिताञ्चितकरशाखान्तरितदन्तच्छदकिसलया,

(२०) आश्चर्येति—आश्चर्यरसस्य विस्मयस्य अतिरेकेण आधिक्येन दृष्टा
प्रसन्ना दृष्टिर्येषां ते तादृशाः । ते सच्चिदादयः । स्वतेजसा निजप्रतापेन दशदिशः
अतिशय्य अतिक्रम्य निजेन यशसा कीर्त्या आदिराजयशांसि पूर्वनुपतिकीर्त्तिः
स्थगयन् आच्छादयन् जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्वेति असकृत्पुनःपुनः आशास्य
आर्क्षामिरभिनन्द्य यथादिष्टाः राजाज्ञानुसारेण क्रियाः देवताराधनादिकाः अर-
चयन् अन्वतिष्ठन् । स च अहं—नृपरूपेण परिणतो मन्त्रगुप्त इत्यर्थः । दयितायाः
प्रियायाः । हृदयस्थानीयां स्वहृदयतुल्यामन्तरङ्गभूताम् । कार्यान्तरागतां—अन्य-
कार्यव्यपदेशेनागताम् । रहसि निर्जने । आचक्षिषि अकथयम् । अयत्ननः—मञ्च-
गणः । कदाचित्-कस्मिन्नपि समये । दृष्टः आसीत् स्वयेति शेषः कश्चित्-किम् ।

(२१) अथ प्रश्नानन्तरम् । सा शशाङ्कसेना । हर्षकाष्ठां हर्षातिशयम् ।
गतेन प्राप्तेन हृदयेनोपलक्षिता । ईपदत्तं आलक्ष्य दृश्या दशनदीधितिरेव
दन्तकिरणा एव लता वल्ली तां लीलालसं विलासमन्दं यथा तथा लासयन्ती
नर्त्तयन्ती प्रक्षिपन्तीति यावत् । तथा ललितेति—ललितं सुन्दरं यथा तथा

(२०) विस्मयकी अधिकतासे प्रफुल्लित दृष्टिवाले उन याचकगण तथा मन्त्रिगणने
'जय जगदीश' एवं 'अपने प्रतापसे दश दिशाओंको परिव्याप्त' करके तथा अपने
यशसे पूर्ववर्ती राजाओंकी कीर्तिको जिन्होंने आच्छादित कर लिया है' ऐसे-ऐसे
प्रशंसीय वाक्य तथा आशीर्वाचनको बार-बार कहकर, राजाद्वारा आदेशित पूजा-भर्चा
समाप्त की । तदनन्तर किसी समय मेरे समीप किसी कार्यवश आयी हुई अपनी प्यारीकी
सखी जो उसकी अन्तरंगिणी थी जिसका नाम शशाङ्कसेना था, उस शशाङ्कसेनासे
मैंने (मन्त्रगुप्ते) एकन्तमें कहा—'यहा इस पुरुष को (मुझे) कभी पहिले देखा था ?'

(२१) प्रश्नके बाद उस शशाङ्कसेनाने आनन्दकी परम सीमा से युक्त चित्तसे
कुछ देर देखकर, दन्तकलां लताको विलासमें नर्त्तन कराकर, सुन्दर और संकुचित
हाथकी अंगुलीसे अपने अग्न पञ्चवक्त्रों ढककर, हर्षसे उत्पन्न जो आँसु उससे आङ्गु-
न एवं कज्जर रहित नेत्रोंसे बद्धाञ्जलि होकर कहा—'मैं आपको मलो-भरीति पहचानती
हूँ, यदि यह दृश्य (आपकी छवि) कोई कपटसे नहीं रचा हुआ है तो यह कैसे

हर्षजलक्लेदजर्जरनिरञ्जनेक्षणा रविताञ्जलिः नितरां जाने यदि न स्यादै-
न्द्रजालिकस्य जालं किञ्चिदेतादृशम् । कथं चैतत् कथय । इति स्नेहनि-
र्यन्त्रणं शनैरगादीत् । अहं चास्यै कात्स्न्येनाख्याय तदाननसंक्रान्तेन
सन्देशेन सञ्जनय्य सहचर्या निरतिशयं हृदयाह्लादं ततश्चैतया दयितया
निरर्गलीकृतातिसत्कृतकलिङ्गनाथन्यायदत्तया सङ्गत्यान्ध्रकलिङ्गराजराज्य-
शासी तस्यास्यारिणा लिलङ्घयिषितस्याङ्गराजस्य साहाय्यकायालपीयसा
साधनेनागत्यात्र ते सखिजनसङ्गतस्य यादृच्छिकदर्शनानन्दराशिलङ्घित-

अञ्घ्रितया संकुचितया करशास्त्रया कराकुल्या अन्तरितौ पिहितौ दन्तच्छदौ
ओष्ठाधरावेव किसलयौ यथा तादृशी, तथा—हर्षेति—हर्षजलक्लेदेन आनन्दाश्रु-
निर्गमेण जर्जरे क्लान्ते अतएव निरञ्जने कज्जलरहिते ईक्षणे नयने यस्याः सा ।
नितरां—अतिशयेन । जाने—स्वां जानामि । ऐन्द्रजालिकस्य मायाविनः । जालं—
कपटम् एतादृशं एवम्भूतम् । यद्येषा ऐन्द्रजालिकमाया न स्यात्तदा त्वां सर्वथा
परिचिनोमीत्यर्थः । कथं चैतत् कथय—कथमेवं सम्भावितमभूत् तत् कथयेत्यर्थः ।
स्नेहनिर्यन्त्रणं—स्नेहेन प्रेम्णा निर्यन्त्रणं निर्बाधम् । अस्थं शशाङ्कसेनायै ।
कात्स्न्येन—साकक्ष्येन । तदाननसंक्रान्तेन—शशाङ्कसेनामुखद्वारा कथितेन ।
संजनय्य—उत्पाद्य । सहचर्याः कनकलेखायाः । पुत्रया पूर्वोकया कनकलेखा ।
कीदृशया इत्याह—निरर्गलीति—निरर्गलीकृतेन बन्धनान्मोचितेन ततः सत्कृतेन
पूजितेन कलिङ्गनाथेन कर्दनाख्येन न्यायेन विधिपूर्वकं दत्तया अर्पितया कृत-
विवाहयेत्यर्थः । संगत्य संगं प्राप्य । आन्ध्रति—आन्ध्रकलिङ्गराजयोः आन्ध्रराजस्य
कलिङ्गराजस्य च राज्यं शास्तीति तच्छासी अहमिति शेषः । तस्येत्यादि—तस्य
पूर्ववर्णितस्यास्य अङ्गराजस्य सिंहवर्मणः अरिणा, शत्रुणा चण्डवर्माख्येन लिल-
ङ्घयिषितस्य आक्रमितुमिष्टस्य । साहाय्यकाय—साहाय्यं कर्तुम् । अलघायसा
विपुलेन । साधनेन सैन्येन । अत्र अस्मिन् अङ्गदेशे । सखिजनसंगतस्य मित्र-
वर्गपरिवृतस्य । ते तव राजवाहनस्येत्यर्थः । यादृच्छिकेति—यादृच्छिकं दृढसंयो-
गाज्जातं यद्दर्शनं ते तव आनन्दराशिस्तेन लङ्घितमाक्रान्तं चेतो यस्य सः ।
इत्यन्तं मन्त्रगुप्तस्य वचनम् ।

हुआ, कहिये ।' स्नेहसंवायता हुई उसने मुखसे धीरेसे उपयुक्त बात पूछी । सब मन
अपनी सभी कृतियाँ उससे निवेदित कर दीं । फिर उसी शशाङ्कसेनाके मुखसे अपना
सभी कृतियाँ, जो मेरी प्यारीकी आनन्ददायिका थीं, अपनी प्यारीके समीप कहला
येजी तत्पश्चात् अति आदरपूर्वक प्रतिबन्ध रहित यथाविधि कलिङ्गराज की पूजाको
स्वीकार किया और आन्ध्र तथा कलिङ्गराज भी प्राप्त किया । ततः आन्ध्र और
कलिङ्ग देशपर शासन करते हुए इस शत्रु को जीतनेकी अभिलाषासे और अङ्गराजको

चेता जात इति । तस्य तत्कौरालं स्मितज्योत्स्नाभिषिक्तदन्तच्छवः सह सुहृद्भिरभिनन्द्यचित्रमिदं महामुनेवृत्तम् । अत्रैव खलु फलितमतिकष्टं तपः । तिष्ठतु तावन्नमः । हर्षप्रकर्षस्पृशोः प्रज्ञासत्त्वयोर्दृष्टमिह स्वरूपम् । इत्याभिधाय पुनः अवतरतु भवान् इति बहुश्रुते विभ्रुते विकचराजीवसदृशं दृशं चित्तेप देवो राजवाहनः ।

इति मन्त्रगुप्तचरितं नाम सप्तम उच्छ्वासः ।

(२२) तस्य मन्त्रगुप्तस्य । तत् पूर्ववर्णितम् । कौरालं नैपुण्यम् । अभिमन्योत्यस्य कर्म । स्मितेति-स्मितस्य मन्दहासस्य ज्योत्स्नया किरणेन अभिषिक्तौ अनुलसितौ दन्तच्छदौ ओषाधरौ यस्य तादृश इति राजवाहन इत्यभिमेणान्वयः । चित्रं-विस्मयकरम् । महामुनेः महातापसस्य तापसवेषधारिणो मन्त्रगुप्तस्येत्थयः । वृत्तं चरित्रम् । अत्रैव इह जन्मन्वेव । फलितं सिद्धम् । अतिकष्टं-कष्ट-साध्यं । नमः परिहासवाक्यम् । एतावद् यदुक्तं राजवाहनेन तत् परिहाससूचकमेव साम्प्रतं परिहासं विहाय तत्त्वमेवोच्यते इत्यत्र तात्पर्यम् । हर्षप्रकर्षेति हर्षस्यानन्त्यस्य प्रकर्षमाधिक्यं स्पृशतः इति तयोः-समधिकानन्दजनकयोः । प्रज्ञासत्त्वयोः बुद्धिबलयोः । स्वरूपम् तत्त्वम् । अवतरतु-स्वचरितवर्णनमारभताम् इत्यर्थः । बहुश्रुते-बहु नामाशासं श्रुतमधीतं येन तस्मिन् । विभ्रुते तन्नामधेये कुमारे, तदुपरितीयः । विकचं प्रफुल्लं यद् राजीवं कमलं तत्-सदृशं तत्तुल्यां दृशं नयने चित्तेप निवधौ । अत्र तस्येत्यारम्य राजवाहन इत्यन्तं वर्णनं कविनैव कृतमतो-ऽत्र ओष्ठवर्णप्रयोगो न वैरस्यमावहतीति सहृदयैर्बोध्यम् ।

इति बालविबोधिनी व्याख्यायां सप्तम उच्छ्वासः ।

सहायताके लिए संग्राम के प्रभूत साधनों (सैन्यादिकों) के सहित यहाँपर आया । यहाँपर मित्रोंसहित आपका दर्शन पाकर आनन्दराशिसे मेरा मन पुलकित हो गया ।

(२२) कुमार मन्त्रगुप्तके इस वृत्तको सुनकर सुहृदोंके साथ राजवाहनने मुसकुराते हुए चन्द्रिकासे अभिषिक्त अधरोंद्वारा उस मन्त्रगुप्तका अभिवादन किया और कहा-“इस महामुनिका चरितवृत्त विचित्र है । अति कठिन तपका फल आपको इसी जीवनमें संपकब्ध हो गया । अब परिहास त्याग दिया जाय । आनन्दके आधिक्यको स्पर्शित करनेवाला आपके बुद्धिबलका स्वरूप हम वृत्तमें देखा गया । वस्तु... । ऐसी बातें कह कर अपने विकसित पक्ष के सदृश नेत्र को विक्षेपित कर देव राजवाहनने नानाशास निष्णात विभ्रुतसे अपने चरितको प्रारम्य करनेके लिये कहा ।

इस प्रकार सप्तम उच्छ्वासकी बालकीड़ा नामक हिन्दी टीका समाप्त हुई ।

॥ श्रीः ॥

दशकुमारचरितम्

अष्टमोच्छ्वासः

(१) अथ सोऽप्याचचत्ते—‘देवं, मयापि परिभ्रमता विन्ध्याटव्यां कोऽपि कुमारः क्षुधा तृषा चक्लिश्यन्नक्लेशार्हः क्वचित्कूपाभ्याशोऽष्टवर्षदेशीयो दृष्टः । स च त्रासगद्गदमगदत्—‘महाभाग, क्लिष्टस्य मे क्रियता-मार्यं, साहाय्यकम् । अस्य मे प्राणापहारिणीं पिपासां प्रतिकर्तुमुदकमुदञ्चन्निह कूपे कोऽपि निष्कलो ममैकशरणभूतः पतितः । तमलमस्मि नाहमुद्धर्तुम्’ इति ।

(२) अथाहमभ्येत्य व्रतत्या कयापि वृद्धमुत्तार्य, तं च बालं वंश

(१) अथ मन्त्रगुप्तकथनानन्तरम् । स विभ्रुतनामा कुमारः । विन्ध्याटव्यां विन्ध्यारण्ये । कोऽपि अज्ञातकुलनामा । अक्लेशार्हः क्लेशसहनयोग्यो नेत्यर्थः । कूपाभ्याशे जलाशयसमीपे । अष्टवर्षदेशीयः असमाप्ताष्टवर्षः । सः बालकः । त्रासगद्गदं भयविबलं यथा तथा । क्लिष्टस्य क्लेशयुक्तस्य । आर्यं पूज्यं । साहाय्यकं-स्वार्थं कः । प्राणापहारिणीं जीवितनाशिनीम् । प्रतिकर्तुम् अपनोदयितुम् । उदकम् निष्कासयन् । निष्कलो वृद्धः । ममैकशरणभूतो मदवलम्बनभूतः । तं कूपपतितं वृद्धम् । अलं समर्थः । उद्धर्तुं कूपाभिष्कासयितुम् । इत्यन्तम् अगदवित्यस्य कर्म- ।

(२) अथ तच्छ्रवणानन्तरम् । अभ्येत्य समीपमागत्य । व्रतत्या लतया,

(१) इसके पश्चात् विभ्रुतने कहा—हे देव ! विन्ध्याटवीमें इनस्ततः भ्रमण करते हुए मैंने सहसा एक कूपके समीप आठ बरसके बालकको देखा । क्लेशोंको सहन करनेमें अशक्त वह मृदु बालक मूल-ध्याससे पीड़ित हो रहा था । मुझे देखकर उसने भयान्वित होकर गद्गद स्वरसे कहा—हे महाभाग ! इस समय मैं बड़ी आपत्तिमें हूँ । आप मेरी सहायता करें । मुझे प्राणापहारिणी पिपासा सता रही है, उसीके निवृत्त्यर्थ मैं इस कूपपर आया तो पानी निकालनेके समय मेरे साथका एक वृद्ध इसमें गिर पड़ा । मेरे अतिरिक्त उसका कोई सहायक भी नहीं है और मुझमें इतना पौरुष नहीं कि मैं उसे खींचकर कूपके बाहर निकाल सकूँ ।

(२) तदनन्तर मैंने कुछ कताओंको धकक करके उनकी सहायतासे उस बड़ेको

नालीमुखोद्धृताभिरङ्गिः फलैश्च पञ्चवैः शरत्पेपोच्छ्रितस्य लङ्कुचवृक्षस्य
शिखरात्पाषाणपातितैः प्रस्थानीतप्राणवृत्तिमापाद्य, तरुतलनिषण्णस्तं
जरन्तमब्रवम्—‘तात, क एष बालः, को वा भवान्, कथं ज्ञेयमापदापन्ना’
इति ।

(३) सोऽभुगद्गदमगदत्—‘अभूतां महाभाग ! विदर्भो नाम जन-
पदः तस्मिन्भोजवंशभूषणम्, अंशावतार इव धर्मस्य, अतिसत्त्वः,
सत्यवादी, वदान्यः, विनीतः, विनेता प्रजानाम्, रक्षितभृत्यः, कीर्ति-
मान्, उदमः, बुद्धिमूर्तिभ्यामुत्थानशीलः, शास्त्रप्रमाणकः, शक्यमव्य-

रञ्ज्यमूलयेत्यर्थः । उक्तार्थं उद्धृत्य । वंशनालीति—वंशस्य नाली अन्तर्दिष्टं वेणुर्वा
तस्या मुखमग्रभागस्तेनोद्धृताभिर्निष्कासिताभिः । अङ्गिर्जलैः । पञ्च पद्व्या प्रमाण-
मेवां ते पञ्चावास्तैः । शरत्पेपो-पाषाणगतिः, यावद्वाणा गच्छन्तीत्यर्थः । शरत्पेपाव-
प्युच्छ्रितस्योद्धृतस्य । शिखरात् अग्रदेशात् । पाषाणपातितैः प्रस्तरनिःक्षेपेणाव-
धितैः । फलैरित्यस्य विशेषणम् । करणसूतैः तैः प्रस्थानीता पुनराधिता प्राणवृत्तिः
जीवनयोगो यस्य तस्य । आपाण कृत्वा । जरन्तं वृद्धम् ।

(३) सः वृद्धः । जनपदः देशः । अस्तीति शेषः । अंशावतारः—अंशेनैक-
देशेन अवतारः न तु पूर्ण इत्यर्थः । अतिसत्त्वः समधिकबलवान् सत्त्वगुणप्रधानो
वाः वदान्यो दानशौण्डः । विनेता शिक्षादाता । रक्षितभृत्यः अनुरक्तसेवकः ।
उद्धृता मुख्या आकारेण चोत्थानशीलः पौरुषस्वभावः । शक्यं स्वसाध्यं अभ्यं मङ्गल-
जनकं कर्षणं विधिम् आरभत इति शक्यमव्यक्तपारम्भी । संभावयिता मानधना-

लीचकर उस कूपके बाहर निकाला तथा बांस की नलीद्वारा जल लीचकर उस बालक
को पीनेको दिया जिससे उसकी व्यास हुई । इसके पश्चात् मैंने बाणों और पत्थरोंकी
सहायतासे लङ्कुच वृक्षसे पांच-छः फल तोड़कर उन दोनों को खिलाये जिससे उन दोनों
की क्षुधा निवृत्त हुई । पुनः हम सब एक वृक्षकी छायामें जा बैठे और मैंने उस वृद्धसे
प्रश्न किया—हे तात ! यह बालक कौन है ? आप कौन हैं ? यहाँ कैसे आये ? कैसे इस
आपत्तिमें फँस पड़े ? मेरे प्रश्नों को अवण कर उस बूढ़ेके नेत्रोंमें आँसू आ गये और वह
गद्गद कण्ठसे कहने लगा—

(३) हे महाभाग ! विदर्भ नामका एक देश है । उसमें भोजवंशका भूषण
पुण्यवर्मा नाम का एक शासक रहता था जो धर्मका अवतार, सत्यवादी, अग्रमेध
वर्जित, विनय-भावसम्पन्न, दानी, प्रजापालक, यशस्वी, अपने दासोंकी प्रसन्न
रखनेवाला, उन्नतिशील, शास्त्रपर भ्रष्टा रखनेवाला, अपनी बुद्धि द्वारा तथा अपनी
देह द्वारा प्रजाकी निरन्तर उन्नति करनेवाला, विद्वानोंकी पूजा करनेवाला, सेवकोंका

कल्पारम्भी, संभावयिता बुधान्, प्रभावयिता सेवकान्, उद्भावयिता बन्धून्, न्यग्रभावयिता शत्रून्, असंबद्धप्रलापेष्वदत्तकर्णः, कदाचिदप्य-
विवृणो गुणेषु, अतिनदीष्णः कलासु, नेदिष्ठो धर्मार्थसंहितासु, स्वल्पेऽपि
सुकृते सुतरां प्रत्युपकर्ता, प्रत्यवेक्षिता कोशबाह्वनयोः, यत्नेन परीक्षिता
सर्वाध्यक्षाणाम्, उत्साहयिता कृतकर्मणामनुरूपैर्दानमानैः, सद्यः प्रतिकर्ता
दैवमानुषीणामापदाम्, षाड्गुण्योपयोगनिपुणः, मनुमार्गेण प्रणेतृ चातु-
र्वर्ण्यस्य पुण्यश्लोकः पुण्यवर्मा नामासीत् ।

(४) स पुण्यैः कर्मभिः प्राप्य पुरुषायुषम्, पुनरपुण्येन प्रजानाम-

द्विना सत्कर्ता । प्रभावयिता प्रभुत्वकारकः । उद्भावयिता संबर्द्धकः । न्यग्रभावयिता
जेता । असंबद्धप्रलापेषु निरर्थकवचनेषु । अविवृणो विरागरहितः, सर्वदा गुणा-
नुरक्त पुरुषार्थः । अतिनदीष्णः परमपटुः । नेदिष्ठोऽतिसमीपवर्ती, सर्वदैव तत्र संलग्न-
इति भावः । सुकृते केनापि कृते उपकारे । सुतरामतिशयेन । प्रत्यवेक्षिता । अनु-
सन्धानकर्ता । परीक्षिता परीक्षकः । सर्वाध्यक्षाणां प्रधानकर्मकर्तृणाम् । कृतं
निष्पादितं कर्म कार्यं यैस्तेषाम् । प्रतिकर्ता क्षमयिता । षाड्गुण्यं सन्धिविग्रहादिः
तेषामुपयोगे विविच्य प्रयोगे निपुणः कुशलः । मनुमार्गेण मनुकपद्धत्या । पुण्य-
श्लोकः पवित्रकीर्तिः ।

(४) सः पुण्यवर्मा । पुण्यैः कर्मभिः, यज्ञदानादिभिः । पुरुषायुषं पूर्णमायुः,
कासं वर्षाणीति भावः । प्राप्य लब्ध्वा । प्राण्येति पाठे जीवित्वेत्यर्थः । अपुण्येन

प्रभाववर्द्धक, बन्धुओंकी सहायता करनेवाला, शत्रुओंका दमन करनेवाला तथा कार्यकुशल
था । वह कभी असंबद्ध तथा व्यर्थ बातोंपर ध्यान ही नहीं देता था । गुणोंकी
प्राप्तिमें सदा वह तत्पर रहता था । सभी कलाओंका वह परिचाता था । धर्म
और अर्थका संग्रह करनेमें वह सदा प्रयत्नशील रहता था । यदि कोई उसका थोड़ा भी
उपकार कर देता था तो उसको लिये वह अत्यधिक प्रत्युपकार करता था । अपने कोश और
बाहनोंपर सदा दृष्टि रखता था । अपने समस्त कर्मचारियोंकी गुप्तरूपसे परीक्षा किया
करता था । कार्यदक्ष लोगोंके पदोंकी अभिवृद्धि करता हुआ उन्हें पुरस्कृत करता रहता
था । सदा अर्थकी सहायतासे उनको सन्तुष्ट रखता था । सन्धि, विग्रह, यान, आसन,
आभय, द्वैधीमाव इन छहों गुणोंका वह विधिवत् पालन करता था । मनुस्मृतिके अनुसार
चारों वर्णोंके तथा चारों आश्रमोंके धर्मोंका पालन प्रजासे करवाता था । उसकी पवित्र
जीति सभस्त भूतलपर छायी हुई थी ।

(४) उसने मानवीय अवस्थाका सुख पूर्णरूपेण भोगा और अन्तमें वह प्रजाके

गण्यतामरेषु । तदनन्तरमनन्तवर्मा नाम तदायतिरवनिमग्न्यतिष्ठत् । स सर्वगुणैः समृद्धोऽपि दैवाद्वण्डनीत्यां नात्यादृतोऽभूत् । तमेकदा रहसि वसुरक्षितो नाम मन्त्रिवृद्धः पितुरस्य बहुमतः प्रगल्भभागभाषत ।

(५) 'तात, सर्वैवात्मसंपदमिजनात्प्रभृत्यन्यूनैवात्रभवति लक्ष्यते । बुद्धिश्च निसर्गपट्वी, कलासु नृत्यगीतादिषु चित्रेषु च काव्यविस्तरेषु प्राप्तविस्तरा तवेतरेभ्यः प्रतिविशिष्यते । तथाप्यसावप्रतिपद्यात्मसंस्कार-मर्थशास्त्रेषु, अनग्निसंशोधितेव हेमजातिर्नातिभाति बुद्धिः । बुद्धिहीनो

पापेन, दुर्भाग्येनेति यावत् । अमरेषु अगण्यत स्वर्गमगच्छत् । तदायतिः—तस्मात् पुण्यवर्मणः आयतिः प्रभावो यस्य सः । तत्पुत्र इत्यर्थः । स्यात्प्रभावेऽपि चायतिरित्यमरः । दण्डनीत्यां राजनीतौ । अस्यादृत आवरवान् । बहुमतः सम्मानितः । प्रगल्भवाक् वाक्पटुः ।

(५) आत्मसात् पुरुषगुणपरम्परा । अभिजनात्प्रभृति कुलकमानुसारेण । अन्यूना अहीना । अत्रभवति स्वयि । निसर्गेति—निसर्गात् स्वभावात् पट्वी पटुः । चित्रेषु नानाविधेषु । प्राप्तविस्तरा लब्धप्रसरा । प्रतिविशिष्यते विशिष्टा-स्ति । असौ बुद्धिः । अप्रतिपद्य अप्राप्य । आत्मसंस्कारं वासनम् । अर्थशास्त्रेषु दण्डनीत्यादिषु । अनग्निसंशोधितेति—अनग्निसंशोधितं सुवर्णं यथा न शोभते तथा संस्काररहिता । बुद्धिरपीत्यर्थः । अत्युच्छ्रितः अत्युन्नतः । परैः शत्रुभिः ।

पापोंके कारण स्वर्गके देवगणोंमें जाकर मिल गया । इसके पश्चात् उसका पुत्र अनन्तवर्मा राजसिंहासनपर बैठा । यद्यपि अनन्तवर्मा सभी राजगुणोंसे परिपूर्ण था परन्तु, दुर्भाग्यवश उसकी नीतिसे लोग असन्तुष्ट थे और उसका आदर नहीं करते थे । एक दिन उसके पिताके द्वारा सम्मानित वृद्ध मन्त्री वसुरक्षितने अनन्तवर्माको एकान्त स्थलमें ले जाकर कहा—

(५) हे तात ! स्ववंशानुसार आपमें सभी गुण वर्त्तमान हैं । स्वभावसे ही आप बुद्धिमें तीक्ष्ण हैं । औरोंकी अपेक्षा आपमें नृत्य, गीत, काव्यकला, चित्र-चातुर्य भी अधिक हैं । परन्तु, इन सबके रहते हुए भी आपकी प्रतिभा अर्थशास्त्रके तत्त्वान्वेषणमें असफल है । अतः इसकी शोभा उसी प्रकार हीन लग रही है जैसे अग्निमें बिना तपा हुआ सुवर्ण शोभाहीन रहता है । बुद्धिरहित राजा कितना ही बड़ा क्यों न हो, उसके रिपुगण उसे भीतर ही भीतर खोखला बना देते हैं । यद्यपि ऊपरसे देखनेमें यह बात ज्ञात नहीं होती परन्तु सूक्ष्मतासे ज्ञात हो जाती है । बुद्धिके न होनेसे वह राजा अपने साध्य-साधनोंका विभाग करनेमें असमर्थ रहता है । जो राजा राज्यपदके अनुकूल आचरण नहीं करता।

हि भूभृदत्युच्छिन्नतोऽपि परैरभ्यास्यमाणमात्मानं न चेतयते । न च शक्तः साध्यं साधनं वा विभज्य वर्तितुम् । अथवावृत्तश्च कर्मसु प्रतिहन्यमानः स्वैः परैश्च परिभूयते न चावज्ञातस्याज्ञा प्रभवति प्रजानां योगक्षेमाराधनाय । अतिक्रान्तशासनाश्च प्रजा यत्किञ्चनवादिन्यो यथाकथंचिद्वर्तिन्यः सर्वाः स्थितीः संकिरेयुः । निर्मर्यादश्च लोको लोकादितोऽमुतश्च स्वामिनमात्मानं च भ्रंशयते । आगमदीपदृष्टेन खल्वध्वना मुखेन वर्तते लोकयात्रा । दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भिष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामा-प्रतिहतवृत्तिः । तेन हीनः सतोरप्यायतविशालयोर्लोचनयोरन्ध एव जन्तु-

अभ्यास्यमाणम् आक्रम्यमाणम् । चेतयते ज्ञातुं प्रभवति । शक्तः समर्थः । साध्यं कार्यम्, साधनं कारणम्, अथवा साध्यं विपक्षभूतं साधनं सपक्षभूतम् । विभज्य निर्णयः । अथवावृत्तः योग्यचरित्रहीनः । कर्मसु कार्येषु । प्रतिहन्यमानः प्रतिरुध्यमानः । परिभूयते अवज्ञायते । अलब्धस्य लाभो योगः, लब्धस्य संरक्षणं धेमस्तयोराराधनाय साधनाय अतिक्रान्तं लक्षितं शासनं नृपादेशो यामिस्ताः । यत्किञ्चनवादिन्यः अनियन्त्रितभाषिण्यः । यथाकथञ्चिद्वर्तिन्यः यथेष्टं विहरन्त्यः । स्थितीर्मर्यादाः । संकिरेयुः विशृङ्खलयेयुः । इतो लोकात् । अमुतः परलोकात् । भ्रंशयति पातयति । आगमः शास्त्रमेव दीपस्तेन दृष्टेन । वर्तते सम्पद्यते । लोकयात्रा लोकस्थितिः । व्यवहिता विषयान्तरेणाच्छादिताश्च विप्रकृष्टा असन्निहितास्तेषु । अप्रतिहताऽकुण्ठिता वृत्तिः प्रसरो यस्य तत् । चक्षुषा सर्वं द्रष्टुं न प्रभवन्ति जीवाः शास्त्ररूपं दिव्यं चक्षुर्न कुत्रापि प्रतिहतं भवतीति भावः । तेन शास्त्रचक्षुषा । सतोः वर्तमानयोः । शत्रन्तादुद्स्थातोः सप्तमीद्विवचने रूपम् । आयतविशालयोः दीर्घम-

उसे अपने-पराये शत्रु एक न एक दिन अवश्य धर दबाते हैं । ऐसी दशामें वह राजा प्रजासे तिरस्कृत हो जाता है तथा तिरस्कृत राजाकी आज्ञाओंका कोई भी पालन नहीं करता है । तब वह राजा जनताके योग-क्षेमकी व्यवस्था करनेमें अशक्त हो जाता है । ऐसी परिस्थिति होनेपर राजाज्ञाओंका उल्लङ्घन करके प्रजा मनमाने मार्गसे सभी नियमोंको तोड़कर चलने लगती है । नियमविरुद्ध चलनेवाली प्रजा अपनेकी, राजाको और राज्यको नष्ट-भ्रष्ट कर डालती है । धर्मशास्त्ररूपी दीपकके प्रकाशमें चलनेसे राजा-प्रजाका जीवन बड़े सुखमें व्यतीत होता है । धर्मशास्त्र दिव्य दृष्टिके समान है जो दृष्टि वर्तमान, भूत और भविष्य तथा अज्ञातवश न दिखायी देनेवाले सभी पदार्थोंतक अप्रतिहत गतिसे पहुँच जाती है, कहीं रुकती नहीं है । सुन्दर तथा विशाल नेत्रोंवाले भी अन्धके समान हैं यदि उनके पास उक्त धर्मशास्त्ररूपी दृष्टि नहीं है, क्योंकि कार्य तथा अकार्यका विचार

रथदर्शनेष्वसामर्थ्यात् । अतो विहाय बाह्यविद्यास्वभिषङ्गमागमय दण्डनीतिं कुलविद्यां तदर्थानुष्ठानेन चावर्जितशक्तिसिद्धिरस्खलितशासनः शाधि-चिरमुदधिमेखलामुर्ध्वम्' इति ।

(६) एतदाकर्ण्य 'स्थान एव गुरुभिरनुशिष्टम् । तथा क्रियते' इत्यन्तःपुरमविशत् । तां च वार्तां पार्थिवेन प्रसङ्गेनोदीरितामुपनिशम्य समी-पोपविष्टश्चित्तानुवृत्तिकुशलः प्रसादवित्तो गीतनृत्यवाद्यादिष्वबाह्यो बाह्याना-पीपरायणः पटुरयन्त्रितमुखो बहुभङ्गिविशारदः परममन्यवेषणपरः परिहा-सयिता परिवादरुचिः पैशुन्यपण्डितः सचिवमण्डलादप्युत्कोचहारी सकल-

हतोः । अन्तुर्जीवः । अर्थदर्शनेषु विषयज्ञानेषु । बाह्यविद्यासु नीतिविद्येतरविद्यासु । अभिषङ्गमासक्तिम् । आगमय प्रापय । आवर्जिता प्राप्ता शक्तिः सामर्थ्यं सिद्धिः कार्यसिद्धिश्च येन सः । अस्खलितशासनः अप्रतिहताज्ञः । शाधि पालयेत्यर्थः । अनुशासनार्थकशासनातोर्लोष्टि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् । उदधिः समुद्रो मेखला रक्षणा यस्यास्तां ससागरमित्यर्थः । उर्वी पृथ्वीम् ।

(६) स्थाने युक्तम् । प्रसादवित्तः राज्ञः प्रसादेन वित्तः प्रसिद्धः अथवा प्रसाद एव वित्तं धनं यस्य सः, राजप्रसादोपजीवीत्यर्थः । अबाह्यः बहिर्भूतो न; सर्वक-लकदेशज्ञ इत्यर्थः । बाह्यानापीपरायणो घेरयासकः । अयन्त्रितमुखः । अक्षयसमुखः-बाह्याबाध्यज्ञानहीनो बहुभाषी वा बहुभङ्गिविशारदः वक्रोक्तिचतुरः । परस्य मर्मा-न्येषणे गोप्यविषयानुसन्धाने परस्तत्परः, परच्छिद्रान्वेषणपरायणो वा । परिवादरुचिः परनिन्दारसिकः । पैशुन्यं खलुता तत्र पण्डितः । सचिवमण्डलात् मन्त्रिसमूहादपि

वर्मशास्त्रज्ञानं विना नहीं हो सकता, अतः आप बाहरकी सभी विद्याओंकी ओरसे चित्त इटाकर अपने वंशकी विद्याओं तथा दण्डनीतिकी ओर चित्त लगायें और उसे सीखनेका प्रयास करें । यदि आप उस दण्डनीति-प्रतिपादित मार्गसे कार्यसाधनकी ओर अग्रसर होंगे तो समस्त सिद्धियाँ तथा शक्तियाँ आपतक स्वयमेव दौड़ आवेंगी तथा शासनकार्यमें न कभी झुटि होगी और न किसीका भय रहेगा । मेरी इस सम्मतिकी मानकर आप समुद्रवसना पृथ्वीका दीर्घकालतक शासन कीजिये ।

(६) मन्त्रीकी बात सुनकर अनन्तवर्माने कहा—'हे सचिववर ! आपका उपदेश युक्तिपूर्ण तथा शिरोधार्य है, मैं इसका पालन करूँगा ।' ऐसा कहकर वह अन्तःपुरमें चला गया । वहाँ पर नृत्य-गीतादि के प्रसंगमें उसने अपने बूढ़े मन्त्रीके उपदेशकी चर्चा कर दी । उस चर्चाकी अनन्तवर्माके एक सेवक विहारमद्रने सुन लिया क्योंकि वह भी उस समय वहीं पर विद्यमान था । विहारमद्र दूसरोंके भावोंको जाननेमें पटु था तथा

दुर्नयोपाध्यायः कामतन्त्रकर्णधारः कुमारसेवको विहारमद्रो नाम स्मित-
पूर्व व्यङ्ग्यपयत्—

(७) देव, दैवानुग्रहेण यदि कश्चिद्भाजनं भवति विभूतेः, तमक-
स्मादुच्चावचैरुपप्रलोभनैः कदर्थयन्तः स्वार्थं साधयन्ति धूर्ताः । तथाहि-
केचित्प्रेत्य किल लभ्यैरभ्युदयातिशयैराशामुत्पाद्य, मुण्डयित्वा शिरः,
बद्ध्वा दर्भरञ्जुभिः, अजिनेनाच्छाद्य, नवनीतेनोपलप्य, अनशनं च
शयित्वा सर्वस्वं स्वीकरिष्यन्ति । तेभ्योऽपि घोरतराः पाषण्डिनः पुत्रद्वार-

अन्यजनात्तु का कथा । उरकोचहारी गुप्तरूपेण द्रव्यग्रहणपरः । कुमारसेवकः कुमारा-
वस्थामारम्य राज्ञः सेवकः ।

(७) भाजनं पात्रम् । विभूतेः ऐश्वर्यस्य । उच्चावचैर्नाविधैः । कदर्थ-
यन्तो गर्हयन्तः । केचित् केचन धूर्ताः । स्वीकरिष्यन्तीत्यनेनाम्बयः । प्रेत्य मर-
णानन्तरम् । अजिनेन मृगचर्मणा । सर्वस्वम् अन्यस्य सब धनम् । स्वीकरिष्यन्ति
ग्रहीष्यन्ति । यज्ञदीक्षितस्य शिरोमुण्डनं कुसरञ्जुभिर्वेष्टन, मृगचर्मणाच्छादनमन-
घनञ्च प्रसिद्धमेव । तेभ्यो धूर्तेभ्योऽपि पाषण्डिनः ऋष्टाः । पुत्रद्वारेति पुत्रद्वारा-
दीन्यकिञ्चित्कराणि धर्मं पृथाव्यणीय इत्यादि कथयित्वा जनात् स्वस्वपुत्रकलत्रा-

राजाकी उसपर दया मी रहती थी । वह बाण-नृत्य-गीतादि विद्याओंमें पारंगत, वेद्या-
गामी, व्यंग्य बोलनेमें कुशल, मुँहफट तथा अन्योके रहस्यमेद जाननेमें प्रवीण, परस्मिन्नामें
तत्पर और चुगलखोर एवं मन्त्रिमण्डलोसे मी घूस लेनेमें दक्ष, लम्पटों तथा दुष्टोंका मुखिया,
कामतन्त्रवेत्ता, नायक-नायिकाको मिलानेमें पाखंड और निपुण था । उसने राजाकी
समस्त बातें अवण कर हँसते हुए कहा—

(७) हे देव ! सौभाग्यसे यदि कोई धनिक हो जाता है तो बुधा हो धूर्तगण उसे श्वर-
धरकी बातें बताकर उसके मस्तिष्कको बिगाड़कर अपना स्वार्थसाधन करते रहते हैं ।
कितने धूर्त तो ऐसे भी होते हैं जो सोधे-सादे धनिककी अपनी कपटकला द्वारा फँसाकर
उसके चित्तमें ऐसी आशा जमाते हैं कि वह मृगचर्मकी लँगोटी चारण कर कई दिनोंतक
उपवास करने लगता है और फिर धीरे धीरे समय पाकर वे धूर्त उसका सर्वस्व हरण कर
लेते हैं । जो धूर्त इन कथित धूर्तोंसे और अधिक बड़े होते हैं वे तो स्त्री, पुत्र, माई आदि में
भी पार्यंक्य करा देते हैं; यहाँ तक कि शरीर और जीवन तकसे विभेद कराकर अपना
स्वार्थ सिद्ध कर लेते हैं । यदि कोई पंडु शिष्य उन धूर्तोंके बताये मार्गसे नहीं चलता
और अपनी हस्तगत सम्पत्ति नहीं नष्ट करता है तो उसके समीप और अनेक धूर्तराट्
आ जाते हैं और आकर उपदेश देने लगते हैं—मैं एक कौड़ीसे लाखों रुपये बना सकता

शरीरजीवितान्यपि मोचयन्ति । यदि कश्चित्पटुजातीयो नास्त्यै मृगवृ-
ष्णिकायै हस्तगतं त्यक्तुमिच्छेत् तमन्ये परिवार्याहुः—एकामपि काकिणीं
कार्पापणलक्षमापादयेम, शस्त्राहते सर्वशत्रून्धातयेम, एकशरीरिणमपि
मर्त्यं चक्रवर्तिनं विदधीमहि यद्यस्मदुद्दिष्टेन मार्गेणाचर्यते' इति ।

(८) स पुनरिमान्प्रत्याह—'कोऽसौ मार्गः' इति । पुनरिमे ब्रुवते—
'ननु चतस्रो राजविद्यास्त्रयी वार्तान्वीक्षिकी दण्डनीतिरिति । तासु तिस्रस्त्र-
यीवार्तान्वीक्षिक्यो महत्यो मन्दफलाश्च तास्तावदासताम् । अधीष्व ताव-
दण्डनीतिम् । इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुप्तेन मौर्यार्थे षड्विंशः श्लोकसहस्रैः
संक्षिप्ता । सैवेयमधीत्य सम्यगनुष्ठीयमाना यथोक्तकर्मक्षमा' इति ।

वीनि त्याजयन्तीति भावः । पटुजातीयः चतुरस्रदशः । प्रकारवचने जातीयश्च
प्रत्ययः । अस्त्यै अनन्तरोक्तायै । मृगवृष्णिकायै मरीचिकायै । निमित्ते चतुर्थी ।
हस्तगतं धनमिति शेषः । तं पटुजातीयम् । अन्ये अपरे राजनीतिज्ञा इति भावः ।
काकिणीं वराटिकानां विंशतिः । पणचतुर्थोऽश इत्यर्थः । कार्पापणः षोडश पणाः ।
आपादयेम उत्पादयेम । अर्थशास्त्रबलात् एकयाऽपि काकिण्या कार्पापणलक्षमजं-
यितुं प्रभवति नर इति भावः । शस्त्राहते शस्त्रं विना । कूटनीत्या विना युद्धं शत्रु-
नाशो भवतीत्यर्थः । एकशरीरिणम् एकैकानं पुरुषम् । मर्त्यानां मनुष्याणां चक्रे
मण्डले समूहे वा वर्तन्ते प्राधान्येन चरतीति तथा । विदधीमहि कर्तुं शक्नुयाम ।
अस्मदुद्दिष्टेन अस्माभिः प्रदर्शितेन । आचर्यते अनुष्ठीयते त्वयेति शेषः ।

(८) त्रयी वेदः । वार्ता अर्थशास्त्रम् । आन्वीक्षिकी न्यायशास्त्रम् । मन्दफलाः
निष्फलप्रायाः । आसतां तिष्ठन्तु । आस् उपवेशने इत्यस्य धातोर्लोडि रूपम् ।
इयं दण्डनीतिः । आचार्यविष्णुगुप्तेन साधक्येन । मौर्यार्थे चन्द्रगुप्तकृते । अनुष्ठीय-
माना आचर्यमाणा । यथोक्तकर्मक्षमा पूर्वप्रतिपादितकार्यकरणसमर्था ।

हैं । बिना शस्त्र उठाये ही सब शत्रुगणोंको जीत सकता हूँ । केवल एक शरीर मात्रभारी
निर्भरकी भी चक्रवर्ती सम्राट् बना सकता हूँ । परन्तु ये सब बातें तभी होंगी जब मेरे
बताये गये मार्गका वह व्यक्ति अनुसरण करे ।

(८) यदि उस धूर्तकी इन लक्ष्मी-चौड़ी बातोंपर विश्वास करके कोई पूछता है कि
'अन्तर्लोकता आपका वह कौनसा मार्ग है' तो वे कहते हैं—चार प्रकारकी राजविद्याएँ होती
हैं । त्रयी (ऋग् यजुः, साम), वार्ता (कृष्यादि कर्म), आन्वीक्षिकी (न्यायशास्त्र)
और दण्डनीति (अर्थशास्त्र) । इनमें भी तीन विद्याएँ तो अति परिश्रम से प्राप्त
होती हैं परन्तु उनका फल अतिसाधारण है । अतः उनके जानने की आवश्यकता नहीं

(६) स 'तथा' इत्यधीते । शृणोति च । तत्रैव जरां गच्छति । तत्तु किल शास्त्रं शास्त्रान्तरानुबन्धि । सर्वमेव वाङ्मयमविदित्वा न तत्त्वतोऽधिगंस्यते । भवतु, कालेन बहुनाल्पेन वा तदर्थोधिगतिः । अधिगतशास्त्रेण चादावेव पुत्रदारमपि न विश्वास्यम् । आत्मकुक्षेरपि कृते तण्डुलैरियद्भिरियानोदनः संपद्यते । इयत् ओदनस्य पाकायैतावदिन्धनं पर्याप्तमिति मानोन्मानपूर्वकं देयम् । उत्थितेन च राज्ञा क्षालिताक्षालिते मुखे

(९) तथा तथैवास्तु । तत्रैव दण्डनीत्यध्ययने । जरां गच्छति—वृद्धत्वं प्राप्नोति । शास्त्रान्तरानुबन्धि—अन्यशास्त्रापेक्षि । वाङ्मयं शास्त्रम् । तत्त्वतो याथा-तथ्येन । अधिगंस्यते—सम्यग् ज्ञानं भविष्यति । तदर्थोधिगतिः—तदर्थबोधः । अधिगतं सम्यग् ज्ञातं शास्त्रं येन तेन; जनेनेति श्लेषः । आदावेव प्रथममेव । विश्वास्यं विश्वसनीयम् । आत्मकुक्षेः स्त्रोद्वरत्वं । कृते निमित्तम् । इयद्भिः इत्यपरिमाणैः । इयान् इत्यपरिमाणः । इयतः इत्यपरिमाणस्य । एतावत् एतत्परिमाणम् । इन्धनं काष्ठम् । मानं प्रत्याविकृतम्, उन्मानं तुलादण्डकृतम्, तत्पूर्वकम्, प्रत्येन तुल्या वा परिमाप्येति भावः । उत्थितेन शय्याया इति शेषः । क्षालिताक्षालिते—कार्य-स्वरया किञ्चित् क्षालिते किञ्चिदक्षालिते मुखे—इत्यस्य विशेषणम् । अभ्यन्तरीकृत्य

है । तुम उनको छोड़कर दण्डनीतिका ही अध्ययन करो । इस विचारों आचार्य विष्णु-गुप्त तथा चाणक्यने अपने-अपने शिष्योंको अर्थात् यथाक्रम राजपुत्रोंको और चन्द्रगुप्त मौर्यको समझानेके लिये केवल छः सहस्र श्लोकोंमें ही रच दिया है । वस, यदि इसे तुम जान लो और इसके अनुसार चलो तो जो चाहोगे सो प्राप्त कर लोगे—सब सिद्धियाँ इसीमें निहित हैं ।

(९) उस धूर्तके इस उद्देशपर जब शिष्य कह देता है कि 'मैं ऐसा ही यथावत् करूँगा' तथा वह दण्डनीति पढ़ने एवं सुनने लगता है तो केवल उसी दण्डनीतिको जानते-जानते वह वृद्ध हो जाता है और फिर भी उसे कुछ काम नहीं होता । जब वह शिष्य दण्डनीतिके मन्थनमें घबड़ाता है तो धूर्त उसे समझाता है और कहता है—देखो, एक शास्त्रका सम्बन्ध दूसरे शास्त्रसे होता है अतः जब तक तुम सकल शास्त्र न पढ़ोगे तब तक कुछ काम न होगा—कुछ समझमें न आवेगा ।

मान लो, कुछ समय माथापट्टी करके दण्डनीति कुछ समझमें आ भी गयी तो क्या ! उस दण्डनीतिका प्रथम उपदेश है कि अपनी पत्नी और पुत्र पर भी विश्वास न करो । एक आदमीका पेट भरनेके लिए इतने चावलोंसे इतना मात तैयार होता है । इतना चावल पकानेमें इतनी लकड़ी लगती है अतः उतना चावल और लकड़ी नाप-जोखकर रसोईदारको देना चाहिये । सूर्योदयसे पहले उठकर राजाको आय-व्यय समझाना

मुष्टिमर्धमुष्टिं वाभ्यन्तरीकृत्य कृत्स्नमायव्ययजातमनुः प्रथमेऽष्टमे वा भागे श्रोतव्यम् । शृण्वत एवास्य द्विगुणमपहरन्ति तेऽव्ययधूर्ता-
श्रत्वारिशतं चाणक्योपदिष्टानाहरणोपायान्सहस्रधात्मबुद्धयैव ते विक-
ल्पयितारः ।

(१०) द्वितीयेऽन्योन्यं विवदमानानां जनानामाक्रोशाद्व्यमानकर्णः
कष्टं जीवति । तत्रापि प्रभुविवाकादयः स्वेच्छया जयपराजयौ विदधानाः,
पापेनाकीर्त्या च भर्तारमात्मनश्चार्थैर्योजयन्ति । तृतीये स्नातुं भोक्तुं च न
लभते । मुक्तस्य यावदन्धःपरिणामस्तावद विषभयं न शाम्यत्येव ।

निश्चिन्त्य गित्वेति भावः । शृण्वत इति अनादरे पट्टी । शृण्वन्तं तमनाहस्य
तस्यैव समष्टमित्यर्थः । अव्ययधूर्ताः धूर्ताः अधिकारिणः । चत्वारिंशतमित्यादि-
चाणक्येन चत्वारिंशत्संख्यका एवाहरणोपाया उपदिष्टास्ते तु स्वबुद्धिबलेन सहस्र-
प्रकारानाहरणोपायान् कल्पयेयुरित्यर्थः ।

(१०) द्वितीये विवदस्य द्वितीयभागे । आक्रोशात् चीत्कारशब्दात् । प्रा-
वृत्तिः व्यवहारप्रवृत्तिः 'अज' इति भाषा । पापेनेत्यादि—पापेन निन्दया च भर्तारं
स्वामिनं योजयन्ति आत्मनः स्वान् अर्थैर्धनैर्योजयन्ति । तृतीये तृतीयभागे ।
अन्धसामञ्जानां परिणामः परिपाकः । विषभयमिति । नृपस्य विनाशाय शत्रवोऽन्धेन
सह विषप्रदानं कुर्वन्तीति प्रसिद्धम् । हिरण्यप्रतिग्रहाय प्रजाभ्यो घनग्रहणाय ।
मन्त्रविन्तया भगवतः सह मन्त्रणायाम् । आयासं क्लेशम् । मध्यस्था उदासीनाः ।
सम्भूय मिलित्वा । दोषगुणावित्यादि द्वितीयान्तपदानि विपरिवर्तयन्त हृत्यस्य

पड़ता है; चाहे वह सुंदर धोये वा न धोये । एक-दो मुट्ठी अन्न खाकर उसे वह कार्य करना
ही पड़ता है । वे भूख राजगण आय-व्ययका निरीक्षण चाहे जितना भी करें, किन्तु
उनके कपटी अधिकारी दुगुनी-तिगुनी रकम हड़प कर ही लाते हैं । चाणक्य ऋषिने
दूसरोंका धन अपहरण करनेकी चार युक्तियां बतायी हैं— किन्तु वे धूर्त अपनी युक्तियोंसे
उन्हें सहस्रों प्रकारकी कर देते हैं ।

(१०) पारस्परिक मनमुटावसे जनताके स्पर्धायुक्त गाड़ी-गलौजवाले, वाक्य राजाओं
को अलग मुनने पड़ते हैं । यहाँ तक कि उन कटु वचनोंको अवण करते करते सीधे-सादे
राजाओं के कान भर जाते हैं । इस प्रकार वे राजा बड़े कष्टके साथ अपना जीवन व्यतीत
करते हैं । दूसरी बात वे धूर्तगण अपने मनसे अनेक प्रकारके मनगढ़न्त झगड़ोंको
सूझे करके जय-विजय अथवा हानि-हानकी बात गढ़कर अनेक प्रकारके पाप एवं
दुष्कीर्तिकर कार्योंको करते हुए अपने मूर्ख स्वामीको बदनाम कर अपना स्वार्थ साधते हैं—

चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहाय हस्तं प्रसारयन्नेवोत्तिष्ठति । पञ्चमे मन्त्रचिन्तया महान्तमायासमनुभवति । तत्रापि मन्त्रिणो मध्यस्था इवान्योन्यं संभूय, दोषगुणौ दूतचारवाक्यानि शक्याशक्यतां देशकालकार्यावस्थाश्च स्वेच्छया विपरिवर्तयन्तः, स्वपरमित्रमण्डलान्युपजीवन्ति । बाह्याभ्यन्तरांश्च कोपान् गूढमुत्पाद्य प्रकाशं प्रशमयन्त इव स्वामिनमवशमवगृह्णन्ति ।

(११) षष्ठे स्वैरविहारो मन्त्रो वा सेव्यः । सोऽस्यैतावान्स्वैरविहार-

कर्माणि । विपरिवर्तयन्तः विपर्यासयन्तः । दोषं गुणरूपेण गुणं च दोषरूपेणेत्यर्थः । दूतचारवाक्यादीन्यपि तथैव । स्वपरेति स्वस्य परस्य मित्राणाञ्च मण्डलानि उपजीवन्ति आश्रयन्ते । तेभ्योऽपि धनं गृह्णन्ति । बाह्यान् प्रजाः, आभ्यन्तरान् अमात्यादींश्च । प्रशमयन्तः शान्तिं प्रापयन्तः । अवगृह्णन्ति अनाद्वियन्ते ।

(११) स्वैरविहारः स्वच्छन्दविहरणम् । त्रिपादोत्तराः त्रिपादाधिकाः । नाटिकाः घटिकाः । चतुरङ्गचलस्य इत्यन्तरथपदातिलङ्घनस्य, प्रत्यवेक्षणं परीक्षणं तस्य प्रयासः पक्षेष्टः । सेनापतिसत्तस्य सैन्याभ्युद्येण सहेत्यर्थः । क्षत्त्रात्नीति—शस्त्रेण अग्निना रसेन विषेण च हन्तारः, प्रणिधयो गुप्तदूताः । अनुष्ठेयाः कर्तव्याः

खूब धन पैदा करते हैं । नित्य ही राजकाजमें संलग्न रहनेसे राजाओंको नहाने-स्नाने तकका समय नहीं मिलता है । तीसरी बात—यदि भोजन ठीकसे भिड़ा भी तो उसके ठीकसे न पचनेतक यह चिन्ता बनी रहती है कि कहीं किसीने विष तो नहीं भिड़ा दिया । इसी प्रकार चौथी बात—नित्य ही धनप्राप्तिकी अभिलाषा लिये हुए सोकर उठना पड़ता है । पाचवीं बात—विचार विमर्शकी रात-दिन चिन्ताएँ लगी रहती हैं और उनसे बड़ा क्लेश होता है । इसपर भी सचिवगण मध्यस्थ बनकर राजदूतों और गुप्तचरोंकी बातोंके अनेक दोष-गुण, सबलता-निर्बलता तथा देश-कालकी स्थितिमें मनमाने परिवर्तन करके अपना और अपने साथियोंका कार्य साधा दी करते हैं । बाह्य एवं आन्तरिक चर्चायें वे लोग राजाओंका सुनाते हैं तथा कभी कभी क्रोधसे परिपूर्ण भी राजाओंको कर देते हैं । यद्यपि ऊपर-ऊपर से वे लोग राजाओंके क्रोधकी शान्ति चाहते हैं परन्तु, वास्तविकमें वे लोग राजाओंको क्रोधाभिभूत तथा मतिहीन करके सदा अपने वशमें किये रहना चाहते हैं और किये रहते भी हैं ।

(११) छठी बात—मनुष्य या तो स्वेच्छापूर्वक विहार कर सकता है या सम्मति आदि परामर्श का बोझ उठा सकता है । दोनों बातें एक ही व्यक्ति नहीं कर सकता । परन्तु उन धूर्त मन्त्रिगणोंकी यह नीति रहती है कि राजाओंको दो-तीन घड़ीसे अधिक स्वेच्छाविहार करनेका समय ही नहीं प्राप्त होता है—इतने क्षमेलमें वे फँसाये रहते हैं ।

कालो यस्य तिस्रस्त्रिपादोत्तरा नाडिकाः । सप्तमे चतुरङ्गवलप्रत्यवेक्षण-
प्रयासः । अष्टमेऽस्य सेनापतिसखस्य विक्रमचिन्ताक्लेशः । पुनरुपास्यैव
संख्याम् , प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषा द्रष्टव्याः । तन्मुखेन चातिनृशंसाः
शास्त्राग्निरसप्रणिधयोऽनुष्ठेयाः । द्वितीये भोजनानन्तरं श्रोत्रिय इव स्वा-
ध्यायमारभेत । तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टश्चतुर्थपञ्चमौ शयीत किल । कथ-
मिवास्याजस्रचिन्तायासविह्वलमनसो वराकस्य निद्रासुखमुपनमेत । पुनः
षष्ठे शास्त्राचिन्ताकार्यचिन्तारम्भः । सप्तमे तु मन्त्रग्रहो दूताभिप्रेषणानि
च, दूताश्च नामोभयत्र प्रियाख्यानलब्धान् अनर्थान् वीतशुल्कबाधयर्त्तमनि
वर्णिष्यया वर्धयन्तः, कार्यमविद्यमानमपि लेशेनोत्पाद्यानवरतं भ्रमन्ति ।

प्रयोज्या इति भावः । तूर्यघोषेण नृपस्य शयनसमयसूचकेन वाद्यध्वनिना । संविष्टः
शयितः । उपनमेत समीपमागच्छेत् । समयत्र येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ।
वीतशुल्केति—वीता राजकीयपुरुषोऽयमिति कृत्वा अपगता शुल्कस्य भाषायां
'मासूल' इति व्यातस्य बाधा यत्र तादृशो वर्त्तमनि मार्गः । लेखेन कपटेन ।

सातवीं बात—राजाओंको निरन्तर अपनी चतुरंगिणी सेनाका निरीक्षण करते रहनेका
प्रयास करना पड़ता है । आठवीं बात—राजाओंको यह परमावश्यक होता है कि वे
प्रधान सेनापतिको अपना मित्र बनाये रहें तथा अपनी शक्ति बढ़ानेको सदा चेष्टायें करते
रहें । सायंकालमें सन्ध्या-पूजनसे निवृत्ति प्राप्त करके रातके पहले पहरमें ही गुप्तचरोंसे
बातोंलाप करनी चाहिए । तथा उनके कार्यों को देखना चाहिए । उनके द्वारा क्रूर,
दुराचारियों के शस्त्रप्रहार, अग्निशङ्कों या विषदाताओं एवं पापियों की गूढ़ चेष्टाओं का
प्रतिकार कराना चाहिये । ज्योंही भोजनसे निवृत्ति पावें त्योंही वेदपाठियोंके समान
पुस्तकें लेकर शास्त्रोंका मनन करें । संगीत एवं तुरही आदि वाद्योंके कोलाहलोंके कारण
राजाओंको केवल चार-पाँच घड़ी सोनेके लिय प्राप्त होता है । इस कथित प्रकारसे जिनके
चित्त नित्य क्लेश एवं चिन्ताओंसे पूर्ण रहेंगे, मला वे कैसे सुखकी नींद सो सकते हैं ।
ज्योंही वे सोकर उठते हैं त्योंही उन्हें शास्त्रों और राजकार्योंकी चिन्तायें सताने लगती
हैं । सचिवोंके साथ विचारविनिमय करके दूतोंको भेजनेके झमेले उनके समक्ष आकर
उपस्थित होते हैं । वे दूत भी राजा-प्रजा दोनोंमें मीठी-मीठी बातें करके कहींसे थन लेते
हैं तो कहीं चुन्नीका महसूल माफ करा देते हैं और कहीं किसी वस्तुका व्यापार स्वयं
ही करके अपना स्वार्थ साधते हैं । वास्तव में जिनकी कोई आवश्यकता भी नहीं होती उन
छोटी-छोटी बातोंको वे लोग बढ़ा-चढ़ाकर अपने कार्यसाधनकी नित्य-नयी, व्यवस्था
किया करते हैं तथा अपना कार्य निकाल लेते हैं ।

(१२) अष्टमे पुरोहितादयोऽभ्येत्यैनमाहुः—‘अथ दृष्टो दुःस्वप्नः । दुःस्था ग्रहाः शकुनानि चाशुमानि । शान्तयः क्रियन्ताम् । सर्वमस्तु सौवर्णमेव होमसाधनम् । एवं सति कर्म गुणवद्भवति । ब्रह्मकल्पा इमे ब्राह्मणाः । कृतमेभिः स्वस्त्ययनं कल्याणतरं भवति । ते चामी कष्टदारिद्र्या बह्वपत्या यज्वानो वीर्यवन्तश्चाद्याप्यप्राप्तप्रतिग्रहाः । दत्तं चैभ्यः स्वर्गमायुष्यमरिष्टनाशनं च भवति’ इति बहु बहु दापयित्वा तन्मुखेन स्वयमुपांशु भक्षयन्ति । तदेवमहर्निशमविहितसुखलेशमायासबहुलमविरलकदर्थनं च नयतोऽनयज्ञस्यास्तां चक्रवर्तिता स्वमण्डलमात्रमपि

(१२) दुःस्थाः निकृष्टस्थानस्थिताः, अनिष्टकारका इति भावः । होमसाधनं हवनसामग्री । एवं सति—सौवर्णे होमसाधने सतीत्यर्थः । कर्म यज्ञादि । गुणवत् सार्थकम् । स्वस्त्ययनं शान्त्यादिकम् । कष्टं दारिद्र्यम् । बहुनि अपत्यानि येषां ते तथा । अप्राप्तः अद्यापि न लब्धः प्रतिग्रहो दानादिकं यैस्ते । उपांशु गूढमिति भावः । अविरला घना कदर्थना निन्दा यत्र तद् यथा तथा । नयतः जीवनं यापयतः । आस्तां तिष्ठतु । शास्त्रज्ञेति—नीतिशास्त्रज्ञोऽयमिति या समज्ञा कीर्तिस्तस्या इति पञ्चम्यास्तसिल् । अभिसन्धातुं जनान् वक्ष्यितुम् । अविश्वासो जनानामुत्पद्यते इति शेषः । यावता यत्परिमाणेन । अर्थः प्रयोजनम् । जनन्या

(१२) इसके अतिरिक्त राजपुरोहित-गण आकर कहते हैं—‘आज मैंने बड़ा खराब स्वप्न देखा है तथा इस समय आपका अमुक ग्रह, अमुक स्थानमें खराब पड़ा है । शकुन भी अच्छे नहीं दीखते हैं अतः यज्ञादि द्वारा इन अरिष्टोंका क्षमन होना चाहिये ।’ फिर वे यज्ञ-सामग्रियां बताते हैं तथा कहते हैं कि ‘इस यज्ञके सभी पात्र सुवर्णके होने चाहिये क्योंकि इससे यज्ञफल सद्यः सिद्ध होता है । ब्राह्मण परमात्मा के स्वरूप हैं । यदि वे लोग आपका मंगल चाहेंगे तो आपका शीघ्र ही होगा । ये विप्रगण अति दरिद्रताका अनुभव कर रहे हैं और इनके अनेक बालबच्चे हैं । ये लोग नित्य यज्ञानुष्ठान करते हैं । अतः इनका तेज असाधारण है । ये किसीके यहां प्रतिग्रह भी नहीं लेते हैं । जो लोग इनकी पूजा करते हैं उन्हें स्वर्गमें भी सुख प्राप्त होता है तथा आयु भी बढ़ती है और सभी अनिष्ट दूर हो जाते हैं ।’ इस रीतिमें प्रशंसा करके वे लोग उन ब्राह्मणोंको प्रचुर धन दिला देते हैं और बादमें उनसे ध्योनाकर स्वयं उसे डकार जाते हैं । इस प्रकार रात्रि-दिन सुखसे दूर रहकर घोर परिश्रम करके संसारका भी भलाई-बुराई दोनोंवाले नीति ज्ञानसे रहित होकर पुरुष मला सार्वभौम; तो क्या होगा अपने राज्यकी रक्षा करना भी उसे दुर्गम होगा । उनके मन्त्री आदि धूर्त सेवकगण जो शास्त्रानुसार बात बताते हैं वे दिखानेके लिए

दुरारक्ष्यं भवेत् । शास्त्रसमज्ञातो हि यद्दाति, यन्मानयति, यस्प्रियं
ब्रवीति, तत्सर्वमसिंघातुमित्यविश्वासः । अविश्वास्यता हि जन्मभूमि-
रक्षन्त्याः । यावता च नयेन विना न लोकयात्रा स लोकत एव सिद्धः
नात्र शास्त्रेणार्थः । स्तनचयोऽपि हि तैस्तैरुपायैः स्तनपानं जनन्या लिप्स-
ते, तदपास्यावियन्त्रणामनुभूयन्तां यथेष्टमिन्द्रियसुखानि ।

(१३) येऽप्युपदिशन्ति 'एवमिन्द्रियाणि जेतव्यानि, एवमरिषड्व-
र्गस्त्याज्यः, सामादिरुपायवर्गः स्वेषु परेषु चाजह्यं प्रयोज्यः, संधिविग्रह-
चिन्तयैव नेयः कालः, स्वल्पोऽपि सुखस्यावकाशो न देयः' इति, तैर-
त्येभिर्मन्त्रिषकैर्युष्मत्तश्चर्योर्जितं धनं दासीगृहेष्वेव भुज्यते । के चैते

इत्यत्र पञ्चमी विभक्तिः । लिप्सते छन्दुमिच्छति । अपास्य दूरीकृत्य । अवियन्त्रणाम्
अत्यर्थनिपीडनं नीतिशास्त्रस्येति बोधः ।

(१३) अरिषड्वर्गः कामक्रोधादयः । इत्यन्तम् उपदिशन्तीत्यस्य फलं ।
मन्त्रिषकैः निरुद्धमन्त्रिभिः । दासीगृहेषु परस्त्रीष्वित्यर्थः । पूते उपदेशकाः । के
उपदेष्टुं नाधिकारिणः । मन्त्रकर्मज्ञाः नीतिकोराः । तन्त्रकर्तारः नीतिशास्त्रप्रणे-

तो राज्यका कुछ काम अवश्य करा देते हैं—राजाका सम्मान करते हैं—चिकनी-चुपकी
पातें बनाते हैं परन्तु, ये सब कार्य उन भोले-भाले राजाओंको ठगने का पाखण्डमात्र रहता
है अतएव उनपर विश्वास नहीं होता है । जहाँ विश्वास नहीं रहता है वहाँ दारिद्र्यका
आगमन अनिवार्य हो जाता है । लोक-व्यवहार में रहते-रहते मनुष्यको जीवननिर्वाहके
लिये उनकी नीति आप ही आप आ जाती है । जिसनीसे उनका काम होता है उतनी
नीति जाननेके लिए शास्त्राध्ययनकी आवश्यकता नहीं पड़ती । दूध पीनेवाला बालक
किसी न किसी उपायके सहारे अपनी माँका स्तनपान कर ही लेता है, यद्यपि उसे सभी
तरफ बलेश उठाने पड़ते हैं तथापि वह समस्तेन्द्रिय-जनित सुखों वा दुःखोंका अनुभव
कर ही लेता है—इसमें तो कोई संशय ही नहीं है ।

(१३) जो उपदेशक मन्त्री आदि राजाओंको उपदेश देते हुए कहते हैं कि इस प्रकार
से इस रीतिसे इन्द्रियां वशमें रहती हैं । काम-क्रोध-लोभ-मोह आदि छद्मों शत्रुओं से दूर
रहो । अपने-परायके भेद-भावोंको त्याग दो । साम-दानादि उपायोंसे कार्य करो । सर्वदा
सन्धि-विग्रह आदि तथा राज्यश्रीकी उपस्थिती सोचते हुए समय धिताओ । क्षणमात्र भी
समय नष्ट न करो । कभी भी भौष उठानेकी पातें न सोचो' ये ही पशुले-भगत उपदेशक
मन्त्री आदि राज्योंसे चोरी करके प्राप्त किये धनसे वेदयाओंके घर भर देते हैं और

वराकाः । येऽपि मन्त्रकर्कशास्तन्त्रकर्तारः शुक्राङ्गिरसविशालाक्षबाहुद-
न्तिपुत्रपराशरप्रभृतयस्तैः किमरिषद्वर्गो जितः, कृतं वा तैः शास्त्रानुष्ठा-
नम् । तैरपि हि प्रारब्धेषु कार्येषु दृष्टे सिद्धयसिद्धी । पठन्तश्चापठद्भि-
रतिसंधीयमाना बहवः । नन्विदमुपपन्नं देवस्य, यदुत सर्वलोकस्य वन्द्या
जातिः, अथातयामं वयः, दर्शनीयं वपुः, अपरिमाणा विभूतिः । तत्सर्वं
सर्वाविश्वासहेतुना सुखोपभोगप्रतिबन्धिना बहुमार्गाविकल्पनात्सर्वकार्य-
स्वमुक्तसंशयेन तन्त्रावापेन मा कृथा वृथा । सन्ति हि ते दन्तिनां दश
सहस्राणि, हयानां लक्षत्रयम्, अनन्तं च पादातम् । अपि च पूर्णान्येव
द्देमरत्नैः कोशगृहाणि । सर्वश्चैष जीवलोकः समग्रमपि युगसहस्रं

सारः । शुक्रः शुक्राचार्यः, आङ्गिरसो बृहस्पतिः, विशालाक्षस्तच्चांमधेवो नीतिशास्त्र-
कारः बाहुदन्तिपुत्रोऽपि, पराशरः पराशरनीतिकारः । सिद्धयसिद्धी कश्चिद् सिद्धिः
कृषिवासिद्धिः । पठन्त इति—ये पठनविमुक्तास्ते पठतो अनान् प्रतारयन्तीत्यर्थः ।
उपपन्नं सङ्गतं प्राप्तमिति यावत् । देवस्य भवतः । जयातयामं सधम् । दर्शनीयं
मनोहरम् । सर्वेत्यादि—चतुर्थीयान्तपदानि तन्त्रावापेनेत्यस्य विशेषणानि । सुखेति—
सुखोपभोगविरोधिना । बहुमार्गति—नानापथविमर्शनात् । अमुक्तसंशयेन संशय-
युक्तेन । तन्त्रः स्वराष्ट्रचिन्ता, आवापः परचिन्ता । कोशगृहाणि धनगाराणि ।
देवयिष्यति शून्यीकरिष्यति । किमिदमिति—इदम् पतत्सर्वम् अपर्याप्तमसम्पूर्णं किं ?

आनन्द लूटे हैं । अब जो लोग मन्त्रणा देनेवाले उपदेशक, नीतिकुशल, बड़े-बड़े शास्त्रोंके
प्रणेता बनते हैं उनकी कृतियोंको तो आप सुनें—शुक्राचार्य, आंगिरस, विशालाक्ष,
बाहुदन्तिपुत्र, पराशर प्रभृति प्रमुख नीतिकार माने जाते हैं । क्या इन लोगोंने काम-
क्रोधादिपर कमी विजय प्राप्त की ? क्या वे लोग शास्त्रानुसार चलते थे ? क्या उन्होंने
आरम्भ किये कार्योंकी सिद्धियाँ वा असिद्धियाँ पूर्वसे घात कर ली थीं ? कुछ नहीं, इन
पढ़े-लिखे धूर्तोंने अपढ़ लोगोंको अपना अनुयाया बना लिया है । क्या आपको इसमें
आनन्द आ सकता है तथा औचित्य जान पड़ता है कि जगत्में माननीय जाति, सुन्दर
शरीर, अतुल सम्पत्ति आदि सभी वस्तुयें इन अविश्वसनीय मन्त्रियोंके चक्रमें पड़कर
त्याग दी जायें तथा संसारके समस्त सुखोंको छोड़कर दिन-रात स्वराष्ट्र-परराष्ट्रका
चिन्तन करते हुए जीवन व्यतीत किया जाय ? हे महाराज ! आप मेरा कहना मानें और
पेसा न करें । आपके यहाँ दश सहस्र दार्था हैं, तीन लाख घोड़े हैं और असंख्य पैदल
सेना है । आपका कोष (खजाना) सुवर्ण मणियोंसे परिपूर्ण है । यदि सहस्रों युगों तक
आपकी छत्रच्छाया में बैठकर लोग भोजन करें तो भी आपका खजाना कभी खाली न

भुञ्जानो न ते कोष्ठामाराणि रेचयिष्यति । किमिदमपर्याप्तं यदन्यार्जिता-
यासः क्रियते । जीवितं हि नाम जन्मवतां चतुःपञ्चाप्यहानि । तत्रापि
भोगयोग्यमल्पाल्पं वयःखण्डम् । अपण्डिताः पुनर्जयन्त एव ध्वंसन्ते ।
नार्जितस्य वस्तुनो लवमप्यास्वादयितुमीहन्ते ।

(१४) किं बहुना राज्यभारं मारक्षमेष्वन्तरङ्गेषु भक्तिमत्सु समर्थ-
अप्सरःप्रतिरूपाभिरन्तःपुरिकाभी रममाणो गीतसंगीतपानगोष्ठीश्च
यथर्तुं बध्नन्त्यथाहं कुरु शरीरलाभम्' इति पञ्चाङ्गीमृष्टभूमिरञ्जलिचुम्बि-
तचूडश्चिरमशेत । प्राहसीच्च प्रीतिपुञ्जलोचनोऽन्तःपुरप्रमदाजनः ।

(१५) जननाथश्च सस्मितम् 'उत्तिष्ठ ननु हितोपदेशाद् गुरवो भव-

नैवेत्यर्थः । अन्याजितं परकीयघनं तदर्थम् आ- क्लेशो मुद्रादिनेति शेषः ।
जन्मवतां प्राणिनाम् । अरूपाक्षपमत्यक्षम् । वयःखण्डमायुर्भागः । अपण्डिताः
मूर्खाः । जयन्त एव ध्वंसन्ते जित्वाऽपि नाशमाप्स्यन्ति ।

(१४) भारक्षमेषु राज्यपालनसमर्थेषु । अन्तरङ्गेषु अमात्येषु । यथर्तुं ऋतुमन-
तिक्रम्य कालानुरूपमित्यर्थः । बध्नन् कुर्वन् । यथाहं सार्यकम् । शरीरलाभं जन्म ।
पञ्चाङ्गेति—जातुद्वयं बाहुद्वयं मूर्धा चेति पञ्चाङ्गानि तेषां समाहारः पञ्चाङ्गी तथा
पञ्चभिरङ्गैरित्यर्थः—मृष्टा स्पृष्टा भूमिर्येन सः, अञ्जलिना चुम्बिता चूडा मौलिर्येन
सः । तथाविधो विहारमद्रः । चिरं दीर्घकालं यावत्, अशेत भूमौ पतितोऽतिष्ठत् ।

(१५) जननाथो राजा अनन्तवर्मा । गुरुत्वविपरीतं दण्डवत्प्रणामकरणमित्यर्थः ।

होगा । क्या इतना धन कम है जो धनार्जनका वृथा प्रयास किया जाय । प्रत्येक मनुष्यका
जीवन चन्द्रिकाके समान चार दिनोंका है । इसमें भी भोगका समय तो बिलकुल ही कम
है । मूर्ख लोग तो जन्म लेकर भी मरेके समान हो हैं । वे लोग अपनी अर्जित सम्पत्तिका
कुछ भी उपयोग करना नहीं चाहते हैं ।

(१४) किं बहुना, आप अपने राज्यका भार अपने उन अन्तरंग विभक्तनीय
व्यक्तियोंको देकर, जो आपके ऊपर अर्द्धा रखनेवाले हों तथा राजकार्यमें कुशल हों एवं
राज्य सँभाल सकें, इन्द्रकी अप्सराओंके समान अन्तःपुरकी रमणियोंके साथ आमोद-
प्रमोदपूर्वक गान-बाजादिका आनन्द रंगशालामें लूटें तथा ऋतुके अनुकूल सुखभोग
भोगकर जीवन सफल बनावें ।' ऐसा कहकर वह अपने दोनों हाथ जोड़कर तथा सर्वगोंको
पृथिवीतल पर स्पर्शित कराना हुआ दण्डवत् करने लगा । उसके इन वचनों तथा मुद्राओं
को देखकर सभी अन्तःपुरकी बनितायें गद्गद होकर हँस पड़ीं ।

(१५) मन्दहास्य करते हुए महाराज भी उठकर कहने लगे—'उठो भाई ! यह तुम

न्तः । किमिति गुरुत्वविपरीतमनुष्ठितम्' इति तमुत्थाप्य क्रीडानिर्भरम-
तिष्ठत् । अथैषु दिनेषु भूयोभूयः प्रस्तुतेऽर्थे प्रेर्यमाणो मन्त्रिवृद्धेन, वच-
साभ्युपेत्य मनसैवाचित्तज्ञ इत्यवज्ञातवान् ।

(१६) अथैवं मन्त्रिणो मनस्यभूत्—'अहो मे मोहाद्वालिशयम् ।
अरुचितेऽर्थे चोदयन्नर्थीवाक्षिगतोऽहमस्य हास्यो जातः । स्पष्टमस्य
चेष्टानामायथापूर्वम् । तथा हि—न मां स्निग्धं पश्यति, न स्मितपूर्वं
भाषते, न रहस्यानि विवृणोति, न हस्ते स्पृशति, न व्यसनेष्वनुकम्पते,
नोत्सवेष्वनुगृह्णाति, न विलोभनवस्तु प्रेषयति, न मत्सुकृतानि प्रगण-

प्रस्तुते उपदिष्टे । अर्थे विषये । अभ्युपेत्य स्वीकृत्य । अवज्ञातवान् मन्त्रिवृद्धमिति शेषः ।

(१६) वालिशं मूर्खता । अरुचिते अनभीष्टे । अर्थी याचकः । अक्षिगतो
द्वेष्यः । हास्यः परिहासविषयः । अयथापूर्वं पूर्वापरवैपरीत्यं, यथापूर्वं न भवतीति
अयथापूर्वं तस्य भावः तथा । पूर्वं यथासीदिदानीं न तथेति भावः । रहस्यानि
सङ्गोपनीयानि । विवृणोति प्रकाशयति । व्यसनेषु मम विपत्सु । अनुगृह्णाति मयि
अनुग्रहं प्रकाशयति । आसन्नकार्येषु उपस्थितकर्मसु । अभ्यन्तरीकरोति निर्यो-
जयति । अनर्हेषु अयोग्येषु । अवष्टभ्यमानमाक्रम्यमाणम् । अनुजानाति अनुमोदते ।
विभ्रमं विश्वासम् । प्रतिक्षिपति निषेधति । नयज्ञानां नीतिविदाम् । स्वलितानि

क्या कर रहे हो ? तुम मुझे उचित सम्मति देनेवाले व्यक्ति हो, तुम्हारा ऐसा करना-
दण्डवत् करना, अनुचित है । तुम तो मेरे उपदेशकके समान हो । उपदेशकोंको कभी
शिष्योंके सामने माथा नहीं टेकना चाहिये ।' ऐसा कहकर महाराजने उसे उठाया और
अपने पास बैठाकर स्वयं भी बैठ गये । उन्होंने अपने मनमें विचार किया 'आजकल हमें
हमारे सचिवगण बार-बार प्रस्तुत अर्थके लिए जो सम्मतियों दे रहे हैं; इसने उन्हीं
सम्मतियोंको सुन लिया है तथा उनका आश्रय न समझकर बढ़-बढ़ कर रहा है' । अतः
उन्होंने उसकी बातोंपर ध्यान ही नहीं दिया ।

(१६) मन्त्रियोंने अपने मनमें विचार किया—अहो हम लोग कितनी मारी अज्ञता
कर रहे हैं कि महाराजसे बार-बार अरुचिकर बातें कहते हैं । हमारे बार-बार ऐसे कथनसे
वे महाराज हमें भिखारी समझते हैं और हँसी उड़ाते हैं । उनका जो व्यवहार हमारे
साथ पहले होता था वह अब नहीं होता । यहाँतक कि वे हमें अब प्रेमपूर्ण दृष्टिसे
नहीं देखते हैं, हमसे हँसकर बोलते भी नहीं हैं । अपने चित्तकी बातें भी नहीं बताते हैं ।
बात करते समय तक भी हमारा स्पर्श नहीं करते हैं । हमें कष्टमें जानकर भी कृपा नहीं
करते । हमारे यहाँ महोत्सवों तकमें नहीं सम्मिलित होते । न तो हमारे घर की कुशलता

यति, न मे गृहवार्ता पृच्छति, न मत्पक्षान्प्रत्यवेक्षते, न मामासन्नकार्येष्वभ्यन्तरीकरोति, न मामन्तःपुरं प्रवेशयति । अपि च मामनर्हेषु कर्मसु नियुक्ते; मदासनमन्यैरवष्टभ्यमानमनुजानाति, मदैरिषु विश्रम्भं दर्शयति, मदुक्तस्योत्तरं न ददाति, मत्समानदोषान्विगर्हति, मर्मणि मामुपहसति, स्वमतमपि मया वर्ण्यमानं प्रतिक्षिपति, महार्हाणि वस्तूनि मत्प्रहितानि नाभिनन्दति, नयज्ञानां स्वलितानि मत्समक्षं मूर्खैरुद्धोषयति । सत्यमाह चाणक्यः—‘चित्तज्ञानानुवर्तिनोऽनर्था अपि प्रियाः स्युः । दक्षिणा अपि तद्भावबहिष्कृता द्वेष्या भवेयुः’ इति । तथापि का गतिः । अविनीतोऽपि न परित्याज्यः पितृपैतामहैरस्मादृशैरयमधिपतिः । अपरित्यजन्तोऽपि कमुपकारमश्रूयमाणवाचः कुर्मः । सर्वथा नयज्ञस्य वसन्तमानो-

दोषान् । चित्तज्ञानेत्यादि—अनर्था अपि यदि दुर्जनानां स्वमतानुकूलाः स्युस्तर्हि प्रिया एव । दक्षिणा अनुकूलाः सरला वा यदि तद्भावविरुद्धास्तदा तेऽपि द्वेष्याः स्युरित्यर्थः । तथापि एवं सत्यपि । का गतिः—उपायान्तरं नास्तीत्यर्थः । पितृपैतामहैः पितृपितामहक्रमागतैः । न श्रूयमाणा वाक् येषां ते—वयमिति शेषः । अपि-

ही पृच्छते न हमारे उपकारोंकी ओर ध्यान ही देते हैं । यहाँ तक कि हमारे पक्षपातियोंकी ओर भी विरक्ति दिखाते हैं । हमारे भरोसे अपना कोई विशेष कार्य भी नहीं सौंपते । अन्तःपुरमें भी अब कमी नहीं भेजते हैं । हमें वे सर्वथा अयोग्य समझते हैं । दूसरे लोग हमारे अधिकार प्राप्त करना चाहते हैं तो वे अपनी मौन भाषासे मानो उसकी स्वीकृति दे देते हैं—देसा भासता है । वे हमारे शत्रुओंकी बातों पर विश्वास करने लगे हैं । यदि हम कुछ कहते हैं तो उसका उत्तर ही नहीं देते । हमारे निर्दोष मित्रोंकी निन्दाएँ हमारे समक्ष करते हैं । हमारी रहस्यभरी मामिक बातें कह कर हमारी हँसी उड़ाते हैं । यदि कमी हम अपना विचार दर्शाते हैं तो वे उसके विरुद्ध ही बोलते हैं । यदि हम बहुमूल्य वस्तुओंका उपहार भी उनके समीप प्रेषित करते हैं तो वे उसे विनम्रतासे स्वीकार तक नहीं करते हैं । प्रख्यात-प्रख्यात नीतिज्ञोंके वक्तव्योंको वे हमारे समक्ष मूर्खोंका प्रलाप बतलाते हैं । महानीतिज्ञ चाणक्यने उचित ही कहा है कि मनोभिलाषके अनुकूल अनुसरणकर्ता दुराचारी भी राजाओंके प्रियपात्र हो जाते हैं तथा मनोभिलाषके अननुकूल चलनेवाले प्रियजन भी उनके अप्रिय हो जाते हैं । अतः अब क्या किया जाय ? ये महाराज चाहे जैसे भी उद्दण्ड हों परन्तु अपने पिता-पितामहादिसे सेवित हैं तथा हमारे स्वामी भी हैं इसलिए उन्हें त्याग भी नहीं सकते हैं । परन्तु, न त्यागने पर भी यदि हम इनकी कोई आज्ञा न मानेंगे तो इनका उपकार भी न होगा । आलस होता है यह

रश्मकेन्द्रस्य हस्ते राख्यमिदं पतितम् । अपि नामापदो भाविन्याः
प्रकृतिस्थमेनमापादयेयुः । अनर्थेषु सुलभव्यलीकेषु कचिदुत्पन्नोऽपि
द्वेषः, सद्वृत्तमस्मै न रोचयेत् । भवतु भविता तावदनर्थः । स्तम्भित-
पिशुनजिह्वो यथाकथंचिदभ्रष्टपदस्तिष्ठेयम् इति ।

(१७) एवं गते मन्त्रिणि, राजनि च कामवृत्ते, चन्द्रपालितो नामा-
श्मकेन्द्रामात्यस्येन्द्रपालितस्य सूरुः, असद्वृत्तः पितृनिर्वासितो नाम
भूत्वा, बहुभिश्चारणगणैर्बह्वीमिरत्नरूपकोशलाभिः शिल्पकारिणीभिरनेक-
च्छन्नकिंकरैश्च गूढपुरुषैः परिपूतोऽभ्येत्य विधिधामिः क्रीडाभिर्विहारमद्र-
मात्मसादकरोत् । अमुना चैव संक्रमेण राजन्यास्त्वदमलमत । लब्धर-

नामेति सम्भावनायाम् । आपादयेयुः कुर्युः । सुलभं व्यलीकमपराधो येषु, तेषु ।
स्तम्भिता पिशुनानां खलानां जिह्वा येन सः । अभ्रष्टपदः अनष्टाधिकारः ।

(१७) कामवृत्ते यथेच्छाचारे । पितृनिर्वासितो नाम भूत्वा—असद्वृत्त इति
हेतोः पित्रा निर्वासितो राज्याभिष्कासित इतिच्छन्नना । नामेत्यलीके । शिल्प-
कारिणीभिश्चित्रकारिणीभिः । आत्मसात् स्ववशीभूतम् । अमुना विहारमद्रेण सह ।
संक्रमेण सम्मेलनेन । राजनि नृपेऽनन्तवर्मण्यपि । आस्पदं स्थानं प्रतिष्ठामिति

साम्राज्य अब नीतिज्ञ महाराज अश्वमेधरके अधीन हो जायगा । क्या मनिष्यत्तमें आने-
वालों आपत्तियां इन्हें सुधारेंगी ? जो लोग अनायास विपत्ति मोल लेते हैं उनमें यदि
अपराधके बिह्व प्रत्यक्ष दिखाई भी देने लगे तो भी वे उन्हें नहीं देखते । अतएव
निःसन्देह अब कोई न कोई आपत्ति अवश्य आवेगी । जो भी हो, हमारा कर्तव्य अब यही
है कि हम अपनी जीममें ताला लगाकर अपने पदों पर आरुढ़ रहें ।

(१७) इस रीतिसे विचार कर जब मन्त्री तटस्थ रह गये तब राजा स्वेच्छापूर्वक
राजकार्य करने लगा । इस बात को देखकर अश्वमेधरके सचिव चन्द्रपालितके दुराचारी पुत्र
चन्द्रपालितने, जो पिताके द्वारा गृहसे निष्कासित था, अनेक दुष्टों तथा बन्दीबनोंके द्वारा
नाना प्रकार के कौतूहलपूर्ण खेल दिखाकर एवं वेश्याओंकी कौशलपूर्ण कलाओं द्वारा
अनेक गुप्तचरोंके सहयोगसे उस राजाको वशीभूत कर लिया । विहारमद्रे जब चन्द्र-
पालितके चंगुलमें पूर्णतया आ गया तब उसने उसी विहारमद्रे राजारूपी सेतु (पुल) के
सहारे समस्त राज्यपद प्राप्त कर लिया । चन्द्रपालितने धिद्रोंके अन्वेषणसे भिन-भिन
दुर्व्यसनोंमें उन्हें फँसाया उन-उन दुर्व्यसनोंकी राजाने प्रचुर प्रशंसा की । उसने एकबार

नञ्च स यद्यद्व्यसनमारभते तत्तथेत्यवर्णयत्—‘देव, यथा मृगया ह्यौप-
कारिकी न तथान्यत् । अत्र हि व्यायामोत्कर्षादापत्सूपकर्ता दीर्घाश्वल-
ह्ननक्षमो जङ्घाजवः, कफापचयादारोग्यैकमूलमाशयाग्निदीप्तिः, मेदोप-
र्षादङ्गानां स्थैर्यकार्कश्यातिलाधवादीनि, शीतोष्णवातवर्षक्षुत्पिपासासह-
त्वम्, सत्त्वानामवस्थान्तरेषु चित्तचेष्टितज्ञानम्, हारंणगवलगवयादि-
वधेन सस्यलोपप्रतिक्रिया, वृकव्याघ्रादिघातेन स्थलपथशल्यशोधनम्,
शैलाटवीप्रदेशानां विविधकर्मक्षमाणामालोचनम्, आटविकर्षाविश्रम्भ-
णम्, उत्साहशक्ति-संशुक्षणेन प्रत्यनीकवित्रासनमिति बहुतमा गुणाः ।

यावत् । व्यसनं मृगयाविकम्—स्त्रियोऽपि मृगया पानं वाक्पादुष्यार्थदूषणे । वण्ड-
पादुष्यमित्येतन्महाव्यसनसप्तकमिति वैजयन्ती । तथा युक्तम् । औपकारिकी उप-
कारायार्हा । अत्र मृगयायाम् । जङ्घाजवो जङ्घावेगः । कफस्य श्लेष्मणः अपचयात्
ज्यात् । आरोग्यस्यैकमद्वितीयं मूलं निदानम् आहवाग्नेर्वीतिः सन्धुचणम् ।
मेदसां माषायां चर्वीति क्वातानां धातुविशेषाणाम् अपकर्षादपचयात् । सत्त्वानां
प्राणिनाम् । अवस्थान्तरेषु अवस्थाविशेषेषु । गवलो महिषः । गवयो गोसहस्रः
पशुः । सस्यलोपप्रतिक्रिया सस्यरक्षा । वृकः ‘हुबार’ इति भाषा । स्थलपथेति—
स्थलपथस्य शक्त्यानां कण्टकभूतानां शोधनमपनयनम् । शैलाटवीति—पार्वत्य-
वनभूमिषु बहवः प्रदेशा निरर्थकास्तिष्ठन्ति तेषां सार्थकीकरणम् । आटविका
आरण्यकाः । निश्रम्भं विश्वासोत्पादनम् । प्रत्यनीकः शत्रुः ।

महाराजसे कहा—आखेटसे जितने उपकाय होते हैं उतने दूसरे से नहीं होते हैं । देखिये,
आखेटसे व्यायाम होता है अतः शरीर में बल बढ़ता है । शरीरमें बल रहने पर किसी
समय आपत्ति आने पर मनुष्य आत्मरक्षा कर सकता है । जांवोंमें पैदल रास्ता समाप्त
करनेकी शक्ति आती है । कफ दबा रहता है अतः उद्वाराग्नि उदीपित रहती है । मेद
(चर्बी) के न बढ़नेसे अङ्ग-प्रत्यङ्ग फुर्तीले रहते हैं । शीत-वायु-चण्ण-भूख-प्यास आदि
सहन करनेकी शक्ति रहती है—एवं हर एक प्राणीके मनोभाव श्रात करनेका ज्ञान प्राप्ती
होता है । हिरण-सौभर आदि पशुओंको मार देनेसे खेतोंके अन्नोंकी चर जानेसे रक्षा होत
है । सिंह-मेढियों आदि चौपायोंके मारनेसे स्थलमार्ग निष्कण्टक हो जाता है । स्थल
मार्ग साफ रहनेसे मनुष्य निर्भय होकर पर्वत-अरण्योंमें घूमकर नदियोंकी सैर कर सकते
हैं जिनसे ज्ञानवृद्धिके साथ भौगोलिक एवं भौतिक वस्तुओंका भी बोध होता है यथा यह भी
विदित हो जाता है कि अमुक स्थान अमुक जगह है । बार-बार आवागमनसे बनेले
पशुओंको उस शिकारीके प्रति मनमें प्रतीति हो जाती है अतः फिर वे कष्ट भी नहीं देते ।

(१८) द्यूतेऽपि द्रव्यराशेस्तृणवत्त्यागादनुपमानमाशयौदार्यम्, जयपराजयानवस्थानाद्धर्षविषादयोरविधेयत्वम्, पौरुषैकनिमित्तस्यामर्षस्य वृद्धिः, अक्षहस्तभूम्यादिगोचराणामत्यन्तदुरुपलक्ष्याणां कूटकर्मणामुपलक्षणादनन्तबुद्धिनैपुण्यम्, एकविषयोपसंहाराच्चित्तस्यातिचित्रमैकाग्र्यम्, अभ्यवसायसहचरेषु साहसेष्वरतिः, अतिकर्कशपुरुषप्रतिसं-सर्गादनन्यधर्षणीयता मानावधारणमकूपणं च शरीरवापनमिति ।

(१९) उत्तमाङ्गनोपभोगेऽप्यर्थधर्मयोः सफलीकरणम्, पुष्कलः पुरुषाभिमानः, भावज्ञानकौशलम्, अलोभक्लिष्टमाचेष्टितम्, अखिलासु

(१८) अनुपमानमनुलनीयम् । आशयस्य विदौ चित्तस्यम् । जयपराजययोः अनवस्थानात् अनिश्चितत्वात् । अविधेयत्वम् अवशीभूतत्वम् । एकस्मिन् विषये उपसंहारात् अभिनिवेशात् । एकाग्रस्य भाव ऐकाग्र्यम् । साहसेषु साहसकर्मसु अरतिः अप्रीतिः । अनन्यधर्षणीयता अन्यानभिभवनीयता । अकूपणं दैन्यरहितम्, शरीरवापनं शरीरधारणम् ।

(१९) पुष्कलः अतिशोभनः । अलब्धोपलब्धीत्यादि—अलब्धस्य वस्तुभो लब्धिर्लभः, लब्धस्य अनुरक्षणं पालनं, रचितस्योपभोगः, मुक्तस्यानुसन्धानं स्मरणं, रुद्धस्य क्रुद्धस्य च अनुनयः समाधानमित्यादियु विषयेषु अजस्रं निरन्तरम्

आखेटसे उत्साहशक्ति भी बढ़ती जाती है जिससे रिपुगणोंमें भय उत्पन्न करनेके अनेक तरीके ज्ञात हो जाते हैं ।

(१८) इसी रीतिसे धूत-क्रीडासे भी संसारकी सभी वस्तुओंको तृणके सदृश त्यागने की शक्ति प्राप्त होती है । जय-पराजयका भी कोई निश्चय नहीं रहता कि कौन कब विजित होगा अथवा किसकी कब जय होगी ? जुआ खेलने वाला हर्ष-विमर्षके विषादोंसे दूर रहता है । इससे पौरुष बढ़ानेवाले अमर्षकी उत्पत्ति होती है । जुआ खेलनेसे हस्त-कौशल आदि पाण्डित्य का अनुभव होता है । ये बातें ऐसे जानना अति कठिन है । बुद्धिमें नैपुण्य आता है । एक ही कार्यमें मन लगानेसे मनमें आश्चर्यसे एकाग्रता-स्रोत उत्पन्न होता है । उद्योगके सहायक कामोंमें बुद्धिकी लगन बढ़ती है । जुआ खेलनेमें एकसे एक कठोर पुरुषोंका संपर्क हो जाता है जिससे मन इतना दृढ़ हो जाता है कि किसीके विचलित करने पर भी विचलित नहीं होता है । जुआ खेलने से स्वाभिमानका भाव उदय होता है एवं दीनतारहित जीवन व्यतीत करनेकी क्षमता आती है । अतः जुआ खेलना भ्रैयस्कर है ।

(१९) इसी प्रकारसे अच्छी-प्रच्छी अंगनाओंके साथ रमण करनेसे भी धर्म और अर्थकी प्राप्ति होती है, जीवनं सफल होता है । ऐसा करनेसे प्रबल पौरुषाभिमान बढ़ता है ।

कलासु वैचक्षण्यम्, अलब्धोपलब्धिलब्धानुरक्षणरक्षितोपभोगमुक्तानुसंधानरुष्टानुनयादिष्वजस्रमभ्युपायरचनया बुद्धिवाचोः पाटवम्, उत्कृष्ट-शरीरसंस्कारात्सुभगवेषतया लोकसम्भावनीयतया परं सुहृत्प्रियत्वम्, गरीयसी परिजनव्यपेक्षा, स्मितपूर्वाभिभाषित्वम्, उद्विक्तसत्त्वता, दाक्षिण्यानुवर्तनम् । अपत्योत्पादनेनोभयलोकश्रेयस्करत्वमिति ।

(२०) पानेऽपि नानाविधरोगमङ्गपटीयसामासवानामासेवनात्स्पृहणीयवयोव्यवस्थापनम्, अहंकारप्रकर्षादशेषदुःखतिरस्करणम्, अङ्गजरागदोषनादङ्गनोपभोगशक्तिसंशुक्षणम्, अपराधप्रमार्जनान्मनःशाल्यो-

अभ्युपायरचनया बुद्धिवाचोः मतिवचनयोः पाटवं कौशलम् । शरीरस्य संस्कारः शुद्धिः सम्भावनीयता सम्माननीयता । परिजनव्यपेक्षा, परिजनेषु दाक्षिण्यम् । उद्विक्तसत्त्वता समधिकसारत्वम् ।

(२०) पाने मद्यपाने । नानाविधानां रागाणां विषयाभिलाषाणां भङ्गे तरङ्गे विच्छिन्ने वा पटीयसाम् । आसवानां मद्यानाम् । आसेवनात् पानात् । स्पृहणीयवयो यौवनं तस्य व्यवस्थापनं संरक्षणम् । अङ्गजस्य कामस्य रागः इच्छा तस्य दीपनाद् वृद्धेः । सन्शुचणमुत्तेजनम् । अपराधस्य अन्यकृतापराधस्य मार्जनाद्

दूसरोंके मानसिक भावोंका ज्ञान होता है । निर्लोभकाममें प्रवृत्तिके भाव जागते हैं । सभी कलाओंमें नैपुण्य प्राप्त होता है । लब्ध वस्तुकी रक्षाका, अलब्ध वस्तुके लाभका, रक्षित वस्तुके उपभोग का एवं भोगी हुई वस्तुओंसे उत्पन्न सुख-दुःखोंके विवेचनका ज्ञान प्राप्त होता है । रुठे हुए प्राणियोंके मनानेमें नित्य जो अनुनय-विनय करना पड़ता है उससे बुद्धि और वचनमें प्रगल्भता आती है । ऐसी स्थितिमें शारीरिक संस्कारों की ओर पूर्ण ध्यान रखना चाहिये तथा वेश-भूषा की ओर भी पर्याप्त ध्यान रखना चाहिये । इससे सर्व-साधारणके समक्ष सम्मान-प्राप्तिका अवसर मिलता है । मित्रोंमें अनुराग बढ़ता है तथा प्रीतिकी भी प्राप्ति होती है । ईस-हँस कर बातें करने का अभ्यास होता है । परिजनों पर संश्लेषन करनेका ज्ञान होता है । औदार्यका उदय एवं बलकी अभिवृद्धि होती है । सन्तानोत्पत्तिका लाभ होता है जिससे दोनों लोकोंमें कीर्ति बढ़ती है । यह मार्ग भी श्रेयस्कर है ।

(३२) इसी प्रकारसे मद्यपानसे भी अनेक लाभ होते हैं । मद्यपानसे विविध प्रकारके रोग दूर हो जाते हैं । मद्योंके सेवनसे मनुष्य मनचाही अवस्था प्राप्त कर लेता है । मद्यसे अहंकार बढ़ जाता है तिससे सभी तरहके क्लेश नष्ट हो जाते हैं । मदिरापानसे वासनाएँ उदीपित होती हैं जिससे स्त्रियोंके साथ सम्भोग करनेकी शक्ति प्रबल होती है ।

न्मार्जनम्, अश्राव्यशंसिभिरनर्गलप्रलापैर्विश्वासोपबृंहणम्, मत्सराननु-
बन्धादानन्दैकतानता, शब्दादीनामिन्द्रियार्थानां सातत्येनानुभवः, संवि-
भागशीलतया सुहृद्वर्गसंवर्गणम्, अनुपमानमङ्गलावण्यम्, अनुत्तराणि
विलसितानि, भयार्तिहरणाच्च साङ्गामिकत्वमिति ।

(२१) वाक्पारुष्यं दण्डो दारुणो दूषणानि चार्थानामेव यथावका-
शमौपकारिकाणि । नहि मुनिरिव नरपतिरुपशमरतिरभिभवितुमरिकुल-
मलम्, अवलम्बितं च लोकतन्त्रम्' इति ।

विस्मरणात् । अश्राव्यं श्रावयितुमयोग्यं यत्तस्यापि शंसिभिः सूचकैः । अनर्गल-
प्रलापैर्यथेच्छमनर्थकवचनैः । विश्वासस्योपबृंहणं वर्द्धनम् । मत्तः सन्नश्राव्यमपि
श्रावयति तेन च जनानां विश्वासः समुत्पद्यते । यदयं सारस्येनास्माभिरश्राव्यमपि
वक्ष्यतीति भावः । मत्सरस्य मात्सर्यस्य अननुबन्धादधारणात् । आसन्नपानेन मात्सर्यं
न तिष्ठतीति प्रसिद्धिः । एकतानता तत्परता । इन्द्रियार्थानां चक्षुरादीन्द्रियविषया-
णाम् । सातत्येन नैरन्तर्येण । आगतेभ्यः सर्वेभ्योऽपि मयस्य सम्यग् वण्टनं सवि-
भागाः तच्छीलतया सुहृद्वर्गस्य संवर्गणमेकप्रीकरणम् । अनुत्तराणि अलौकिकानि ।
संग्रामे साधुः सांग्रामिकः तस्य भावः । युद्धपटुत्वमित्यर्थः ।

(२१) एतावता व्यसनसप्तके मृगयादीनां चतुर्णामुपकारकत्वं प्रतिपादित-
मधुना अवशिष्टं वाक्पारुष्यादिप्रत्ययमपि राज्ञामुपकारकमिति वक्ति वाक्पारुष्येति—
वाक्पारुष्यमेकं, दारुणो दण्डो दूषणपारुष्यं द्वितीयम्, अर्थानां दूषणानि चेति तृतीयं,
तान्यपि यथावकाशं यथावसरमुपकारकाणीति । नहीति—उपशमे शान्तौ रतिरनु-
रागो यस्यासौ—तादृशो मुनिर्यथा अरिकुलं कामादिस्तन्त्रं जेतुं समर्थस्तथा शान्तो
नरपतिररिकुलं पराजितुं लोकतन्त्रं राष्ट्रसाधनमवलम्बितुं धारयितुञ्च नालमिति ।

अनेको अपराधोको क्षमा करनेके कारण चित्तके उद्वेग दूर हो जाते हैं । रहस्य एवं गुप्त
बातों की सूचनासे और व्यर्थकी बकवादसे भी विश्वास उत्पन्न करा देनेकी क्षमता आ
जाती है । राग-द्वेष दूर हो जानेके कारण परमानन्द ही परमानन्द दिखायी पड़ता है ।
शब्द स्पर्श रूप रस आदिके अनुभव होते रहते हैं । परस्पर बौट कर खाने-पीनेसे अपने
परिजनों और सगे-सम्बन्धियोंमें एकता बनी रहती है । शरीरकी सुन्दरता भी असाधारण-
तया बढ़ जाती है । भोग-विलासों का सर्वोत्कृष्ट सुख प्राप्त होता रहता है । युद्ध-कौशल
भी प्राप्त होता है तथा मयके कारण उत्पन्न होनेवाला सकट टालते रहनेसे समर-नैपुण्य
भी प्राप्त होता है ।

(२१) इसी प्रकारसे कट्ट वचन, कठोर दण्ड और अर्थापहरण (दूसरेके धनके

(२२) असावपि गुरूपदेशमिवात्यादरेण तस्य मतमन्ववर्तत । तच्छीलानुसारिण्यश्च प्रकृतयो विमृक्षलमसेवन्त व्यसनानि । सर्वश्च समानदोषतया न कस्यचिच्छिद्रान्वेषणायायतिष्ठ । समानभर्तृप्रकृतयस्तन्त्राध्यक्षाः स्वानि कर्मफलान्यभक्षयन् । ततः क्रमादायद्वाराणि व्यशीर्यन्त । व्ययमुखानि विटवैधेयतया विभोरहरहर्व्यवर्धन्त । सामन्तपौर-जानपदमुख्याश्च समानशीलतयोपारूढविश्रम्भेण राज्ञा सजायाः पानगो-ष्टीष्वभ्यन्तरीकृताः स्वं स्वमाचारमत्यचारिषुः ।

(२३) तदङ्गनासु चानेकापदेशपूर्वमपाचरन्नेन्द्रः । तदन्तःपुरेषु

(२२) असौ अनन्तवर्मापि । तस्य चन्द्रपालितस्य । अन्ववर्तत अन्वसरत् । शीलानुसारिण्यः नृपस्वभावानुवर्तिन्यः । शिद्रान्वेषणाय दोषानुसन्धानाय । समाना भर्तुः प्रकृतिर्येषां ते तन्त्राध्यक्षाः सेनापतयः । कर्मफलानि पूर्वसुकृतफलाभ्यभक्षयन् खादितवन्तः—तेऽपि दुर्वृत्ता अभवन्तित्यर्थः । आयद्वाराणि अर्थागमोपायाः । व्यशीर्यन्त क्षीणाः बभूवुः । विटेति—विटत्वेन परदारासक्तत्वेन वैधेयतया मूर्खतया च विभोः स्वामिनः । विटविधेयतयेति पाठे विटानां धूर्तानां विधेयतया वशीभूततया । उपारूढविश्रम्भेण उत्पन्नविश्वासेन । सजायाः सखीकाः । पानगोष्टीषु मद्यपानसमासु । अभ्यन्तरीकृताः प्रवेक्षिताः । अत्यचारिषुः लंघयामासुः ।

(२३) तदङ्गनेति—तेषां सामन्तादीनामङ्गनासु स्त्रीषु । अनेकापदेशपूर्व

आहरण) से भी लाम होता है । अधिके समान शान्तिप्रिय राजा न कभी अपने शत्रुओं को ही जीत सकता है और न प्रजाको स्थिति ही अपने काबूमें रख सकता है ।

(२२) उस धूर्त की सम्मति महाराज ने स्वीकार कर ली और उसीके अनुसार काम करने लगे । 'यथा राजा तथा प्रजा'के अनुसार राजाके अनुसरणसे प्रजा भी सुरा-पान आदि करने लगी । इस प्रकारसे राजासे लेकर नीकर तक सभी लोग उस राज्यवर्गके दुराचारी, स्वेच्छाचारी तथा मद्यप हो गये अतः ऐसी दशमें कोई किसीका दोष कैसे कहे । जब राजा तथा राजसेवक समान-व्यसनी हो गये तब राज्यके अधिकारी प्रजासे धन लेकर स्वयं छूटने-खाने लगे । धीरे-धीरे आयके सारे दरवाजे बन्द हो गये । शहर धूर्तोंके वशीभूत, मदिरापान तथा वेद्यागमनमें अनुरक्त रहनेसे राजाका व्यय बढ़ता गया । उस धूर्तने राज्यके सामन्तों, धनिकों तथा रईसोंकी भी खियोंको विश्वास दिलाकर अपनी ओर मिला लिया और अपने जमावड़े, पानगोष्टी एवं रंगशालामें सम्मिलित कर लिया । यहाँ तक कि उन खियोंसे भी विविध प्रकारके दुराचार करने-कराने लगा ।

(२३) जब अगणित प्रकारके छल्लोंसे उस धूर्तने अपने सामन्तों की खियोंकी भी न

चामी भिन्नवृत्तेषु मन्दत्रासो बहुसुखैरवर्तन्त । सर्वश्च कुलाङ्गनाजनः
मुलभभङ्गिभाषणरतो भग्नचारित्र्यन्त्रणस्तृणायपि न गणयित्वा भर्तृ-
न्धातृगणमन्त्रणान्यशृणोत् । तन्मूलाश्च कलहाः सामर्षाणामुदभवन् ।
अहन्यन्त दुर्बला बलिभिः । अपहृतानि धनवतां धनानि तस्करादिभिः ।
अपहृतपरिभूतयः प्रहताश्च पातकपथाः । हतबान्धवा हतवित्ता वध-
बन्धातुराश्च मुक्तकण्ठमाक्रोशन्भ्रुकण्ठयः प्रजाः ।

(२४) दण्डश्चायथाप्रणीतो भयक्रोधावजनयत् । कृशकुटुम्बेषु लोभः
पदमवत्त । विमानिताश्च तेजस्विनोऽमानेनादहन्त । तेषु तेषु चाकृत्येषु

बहुकपटपूर्वकम् । अपाचरत् असदाचरत् । तदन्तःपुरेति—तस्य वृत्तस्यान्तःपुरेषु
स्त्रीषु । अमी सामन्तादयः । भिन्नं विनष्टं वृत्तं चरित्रं येषां तेषु भिन्नवृत्तेष्विति
तदन्तःपुरेण्वित्यस्य विशेषणम् । मन्दत्रासा निर्भयाः—अमी इत्यस्य विशेषणम् ।
भग्नं भिन्नं चारित्र्यमन्त्रणं वृत्तबन्धनं यस्येति कुलाङ्गनाजन इत्यस्य विशेषणम् ।
धातृणां जाराणां गणः समूहस्तस्य मन्त्रगानि वचनानि । धाता जारे विधातर इति
कोषः । सामर्षाणां असहिष्णूनाम् । अपहृता दूरीकृता परिभूतिस्तिरस्क्रिया येभ्य-
स्ते । प्रहता वितताः विस्तारं गता वा पातकपथाः पापमार्गाः । पापमार्गप्रवृत्ता-
नपि न कश्चित्तिरस्करोतीत्यर्थः । आक्रोशन् चक्रन्दुः । अश्रुकण्ठयः बाष्पगद्गदस्वराः ।

(२५) अयथाप्रणीतोऽन्यापकृतः । लघुरापेन गुरुदण्डो गुरुपापेन च लघु-
दण्ड इत्यर्थः । कृशकुटुम्बेषु दरिद्रपरिवारेषु । पदं स्थानम् । अकृत्येषु अन्यायेषु ।

छोड़ा तब सामन्तगण भी कुनागी होकर निर्भीकनावसे अन्तःपुरकी सुन्दरियोंके साथ
मोग-विलास करने लगे । कुछ ही दिनोंमें अन्तःपुरकी सब महिलाएं चरित्रहीन होकर
राजाको तृणवत् भी न गिनकर उन धूर्तोंके कथनानुसार आचरण करने लगीं । इसके
पश्चात् उन छैलोंमें कलह की आग मड़की जिससे तबल निर्बल की मारने-पीटने लगे ।
चोर-डाकू धनिकोंका धन छूटने लगे । राज्य की सारी सम्पत्ति तहस-नहस हो गयी ।
पापके सभी दरवाजे खुल गये । उसकी सारी प्रजाके गन्धु-गान्धव मार खाते गये । उनका
बहुत सा द्रव्य हर लिया गया । उच्छृङ्खल अधिकारियों द्वारा कितने ही सीधे-सादे मौ मार
खाते गये तथा कारागार में दंड दिये गये । खुलकर बराजकता फैल गयी । ऐसी दशामें
बची-बूची प्रजा सौ-सौ आँसू दहाकर क्रन्दन करने लगी ।

(२४) जब अपराधियों की दंडित रूप में दण्ड न मिला तो प्रजामें भय, क्रोधका
सञ्चार बढ़ गया । धनहीन परिवारोंमें लोग कैल गया । राज्यके स्वामिमानी पुरुषोंके

प्रासरन्परोपजापाः । तदा च मृगयुवेषमृगबाहुल्यवर्णनेनाद्रिद्रोणीरनपसार-
मार्गाः शुष्कतृणवंशगुल्माः प्रवेश्य द्वारतोऽग्निविसर्गैः, व्याघ्रादिवधे
प्रोत्साह्य तन्मुखपातनैः, इष्टकूपतृणोत्पादनेनातिदूरहारितानां प्राणहा-
रिभिः क्षुत्पिपासाभिवर्धनैः तृणगुल्मगूढच्छन्नतटप्रदरपातहेतुभिर्विषम-
मार्गप्रधावनैः विषमुखीभिः क्षुरिकाभिश्चरणकण्टकोद्धरणैः विष्वग्विसर-
विच्छिन्नानुयातृतयैकाकीकृतानां यथेष्टघातनैः, मृगदेहापराद्धैर्नामेषुमो-
क्षणैः, सपणबन्धमधिरुह्याद्रिशृङ्गाणि दुरधिरोहाण्यनन्यलक्ष्यैः प्रभ्रंशनैः,
आटविकच्छद्धानां विपिनेषु विरलसैनिकानां प्रतिरोधनैः, अश्वचूतपक्षि-

परोपजापाः भेदाः । तदा भेदे समुत्पन्ने । मृगयुवेति—मृगयुवेण व्याघ्ररूपधा-
रिणा यन्मृगबाहुल्यवर्णनं तेन । विश्वासोत्पादनाय स्वयं मृगयुर्मूत्वा अत्र बहवो
मृगा वर्तन्ते इति कथयित्वेत्यर्थः । अद्रिद्रोणीः पर्वतमध्यपद्धतीः । द्रोणिः स्थानम-
ध्यपद्धतिरिति कोपात् । नास्ति अपसारमार्गो निर्गमनमार्गो यासु ताः । शुष्काणि
तृणानि वंशगुल्मानि च यासु ताः । अद्रिद्रोणीरित्यस्य विशेषणद्वयम् । प्रवेश्य
जनानिति शेषः । अग्निविसर्गैरनलप्रदानैः अनन्तवर्मकटकं जर्जरमकुर्वन् इत्यने-
नान्वयः । एवं सर्वत्रापि । तन्मुखपातनैः व्याघ्रमुखपातनैः । इष्टेषु मनोज्ञेषु कूपेषु
तृणोत्पादनेन तत्र मनोज्ञः कूपोऽस्ति तस्यैव जलं पातय्यमिति तृणानुत्पाद्यम् ।
अतिदूरहारितानां दूरं नीतानाम् । तृणगुल्मेति—तृणगुल्मैर्गूढच्छन्नानामाच्छादितानां
तटानामुच्चैःप्रदेशानां प्रदरेषु निम्नमार्गेषु पातहेतुभिः पसनकारणैः । विषमु-
खीभिः विषलिप्ताग्निभिः । विष्वगिति—विष्वक् समन्ताद् विसरेण प्रसरणेन विच्छिन्ना
अष्टा अनुयातारोऽनुसारिणो येषां तेषां भावस्तथा । हेतौ तृतीया । यथेष्टघातनै-
र्यथेष्टमारणैः, मृगदेहे मृगशरीरे अपराद्धैर्लक्ष्यअष्टैः । इषुमोक्षणैर्बाणक्षेपैः ।
सपणबन्धं पणं कृत्वा । प्रभ्रंशनैः पातनैः । आटविक आरण्यकस्तस्य कपटेन ।

निरादरसे जनता शोकातुर क्षुभित हो गयो । तरह-तरहके अनाचारोंसे शनैः शनैः शत्रुओं
द्वारा प्रचारित भेदनीति फलित हो गयी । इस कारण कितने शत्रुगणोंके दूत बहेलियो व
अन्य लोगोंके स्वरूप धारण कर अनन्तवर्माकी सेनामें प्रविष्ट हो गये और उन्हें बनके
किसी प्रदेशमें अन्य जन्तुओंकी अधिकता तथा सहज ही में उनकी प्राप्ति का प्रलोभन
देकर पर्वनों की ऐसी कण्टकाकीर्ण बौद्ध गुफाओंमें ले गये जहाँ से निकल भागने का कोई
सीधा मार्ग ही न था । वहाँ उन्हें पहुँचाकर उन लोगोंने गुफाओं के दरवाजों पर घास-
फूस-लकड़ियों की राशि एकत्र करके आग जला दी जिससे वे सब वहीं जलकर मर गये ।
कुछ शत्रुके दूत छलसे अन्य सेना को दूसरे जंगलमें यह कह कर ले गये कि 'अमुक

युद्धयात्रोत्सवादिसंक्रुलेषु बलवदनुप्रवेशनैः इतरेषां हिंसोत्पादनैः, गूढोत्पादितव्यलीकेभ्योऽप्रियाणि प्रकाशं लब्ध्वा साक्षिषु तद्विख्याप्याकीर्ति-
गुप्तिहेतुभिः पराक्रमैः, परकलत्रेषु सुहृत्त्वेनाभियोज्य जारान्भर्तृभयमप-

विरलसैनिकानां स्वल्पसैन्यानाम् । गूढेभ्योऽदि—गूढं गुप्तमुत्पादितं व्यलीकं दुःखं
येषां तेभ्यः तत्सकाशमित्यर्थः । प्रकाशं सर्वसमक्षं अप्रियाणि अप्रियवाक्यानि
लब्ध्वा श्रुत्वा अकीर्त्तयन्नासौ गुप्तेर्गोपनस्य हेतुभिः कारणैः पराक्रमैः साक्षिषु द्रष्टृषु
तद् विख्याप्य ख्यापयित्वा । अभियोज्य नियोज्य । तत्साहसेति—तेषां 'जारानां

अरण्यमें एक सिंह है जो बड़ा उपद्रव मचा रहा है, उसे मारना धर्म है' और वहाँ ले
जाकर उन्होंने उसी सिंहसे तथा स्वयं भी उस सेनाके लोगोंको मरवा डाला । कितने ही
प्यासे सिपाहियोंको किसी कूपका पता बताकर भेज दिया और मार्गमें बड़ी-बड़ी सुरंगों
पहले ही जाकर खोद दीं तथा उनपर घास बिछा दी, जिस कारण वे प्यासे सिपाही
उपरसे जाते हुए उन्हीं सुरंगोंमें गिरकर मर गये । ऐसे-ऐसे कौशल उन लोगोंने रचे कि
कितने सिपाही पर्वतोंके दुर्गम प्रदेशमें इधर-उधर भटक कर मर गये । वनोंके प्रदेशमें
जब सैनिकोंको काँटे गड़ जाते तो उन्हें निकालनेके लिए वे लोग त्रिभरी सूइयों देते,
जिनसे रक्त का संस्पर्श होते ही कितने यमलोक चले गये । अथवा उनके घाव सड़ गये
जिससे वे सड़ सड़कर मरे । कभी-कभी कुछ सैनिकोंकी टोलियोंको बहकाकर जंगलमें ले
जाकर स्वयं ही मार डालते, वन-जन्तुओंके शिकारके बहाने तो अगणितोंको मार डाला ।
कभी-कभी पहाड़की चोटीपर दौड़की बाजी लगाकर ले जाते और एकान्त पाकर वहाँसे
उन्हें ढकेलकर मार डालते थे । कितने सैनिकोंको वनवासीका वेष धारण कर छिपकर
शत्रुदूतोंने मार डाला । कभी-कभी सैनिकोंके आमोद-प्रमोदके समय शत्रुदूत एकाएक
छापा मारकर उन्हें मार डालते थे । कभी-कभी कोल मालोंके रूपोंमें सहायताके बहाने
कूटियामें ले जाकर शत्रुदूत सैनिकोंको मार देते । कभी-कभी वे लोग कोई ऐसा क्रमेण
बड़ा कर देते थे कि सैनिक गण परस्पर ही लड़कर कट मरते थे । कभी-कभी वे
लोग झूठी-ठी अफवाहें उड़ाकर लोगोंमें आतंक फैला देते थे, जिस कारण, साधारण
जनतामें महाराज अनन्तवर्माकी बदनामी फैल जाती थी । फिर समय पाकर सेनाके
वीरों को वे लोग मारके यमलोक भेज देते थे । कभी-कभी वे लोग किसी स्त्रीसे किसी
अधिकारी का अनुचित सम्बन्ध झूठ-मूठ जोड़कर लड़ा देते और तत्पक्षके वीरोंको
मार डालते । कभी-कभी किसी सुन्दरीको प्रलोभन देकर उसके द्वारा सैनिकों तथा मन-
चले लोगों को पूर्व संकेतित स्थान पर बुला लेते और वहाँ पर पहलेसे ही छिपे शत्रुपक्षी
लोग उन्हें मार डालते । कभी-कभी वे लोग अमुक कन्दरा वा गुफामें धन गड़ा है ऐसा

हृत्य तत्साहसोपन्यासैः योग्यनारीहारितानां संकेतेषु प्रागुपनिखीय पश्चादभिद्रुत्याकीर्तनीयैः प्रमापणैः, उपप्रलोभ्य बिलप्रवेशेषु निधानखननेषु च विघ्नव्याजसाध्यैर्व्यापादनैः, मत्तगजाधिरोहणाय प्रेर्य प्रत्यवायनिर्वर्तनैः, व्यालहस्तिनं कोपयित्वा तद्वीकृतमुख्यमण्डलेष्वपक्रमणैः, दायाद्यर्थे विवदमानानुपांशु हत्वा प्रतिपक्षेष्वयशःपातनैः, सामन्तपुरजनपदेष्वयथावृत्तानप्रकाशमभिप्रहृत्य तद्वैरिनामघोषणैः, योग्याङ्गनाभिरहनिशमभिरमय्य राजयधमोत्पादनैः, वस्त्राभरणमालयाङ्गरागादिषु रसवि-

साहसोपन्यासैः साहसोत्पादनैः । योग्यनारीति-योग्याभिर्नारीभिर्हारितानामाकर्षितानां सङ्केतेषु सङ्केतस्थानेषु प्राक् प्रथममुपनिखीय प्रच्छन्नो भूत्वा पश्चादभिद्रुत्य धावित्वा अकीर्तनीयैर्निन्दनीयैः प्रमापणैर्मरणैः । प्रत्यवायनिर्वर्तनैः हिंसोत्पादनैः । व्यालहस्तिनं दुष्टगजम् । अपक्रमणैः प्रेरणैः । दायाद्यर्थे धनादिविषये । अयथावृत्तान् असद्वृत्तान् । राजयधमा रोगविशेषः । रसविधानकौशलैः विषप्रदानचातुर्यैः । चिकित्सामुत्तेन चिकित्साच्छलेन । आमयोपबृंहणेः रोगवर्द्धनैः ।

प्रलोभन देकर सेनिकों सहित अधिकारियोंको ले जाकर थोखा दे कर वहीं समाप्त कर देते । कभी-कभी वे लोग अमुक वनमें अमुक सिद्ध रहता है, उससे सारी मनोकामनाओं की सिद्धियाँ प्राप्त होती हैं । ऐसा कहकर राज्यके वीरों तथा अधिकारियों को ले जाते और वहाँ पर मन्त्र-तन्त्रका ढोंग दिखाकर शनैः शनैः उन लोगों को इहलीला समाप्त कर देते । कभी-कभी किसी-किसी को किसी मतवाले हाथी पर चढ़ा देते और ऊपर-ऊपर उस मतवाले हाथी को सम्हालने का प्रदर्शन दिखाते तथा भीतर से उसे भड़का देते जिससे वह बिगड़कर उस वीर को ही मार डालता । कभी-कभी वे लोग किसी हाथी को मतवाला करके क्रोधित बना देते और मीढ़ में उस ओर भगाते जिधर राज्याधिकारी खड़े रहते । बस, वह मतवाला-आगबबूला उन्मत्त हाथी उन सभी को रौंदकर मार देता । राजा के वंश वालों में पुराने झगड़े का आपसी मनमुटाव जानकर वे लोग उनमें से एक पक्ष के लोगों को मार डालते और उनके मारने के आरोप दूसरे पक्ष वालों पर प्रसिद्ध करके और भी लड़ाई बढ़ा देते । कभी-कभी वे लोग धनिकों की वस्तिओं में जाकर दुराचारी गुण्डों को मार डालते और इस बात की प्रसिद्धि कर देते कि उनको मारने वाले शत्रुगण वे ही धनिकगण हैं जिससे दुराचारी वर्ग क्रुपित हो धनिकों-कुलों पर चढ़ाई कर बैठता था । कभी-कभी किसी रोगिणी महिला के साथ वीरों का थोके से सम्बन्ध कराकर उन्हें आजीवन रोगी-क्षय आदि रोगों का सर्टिफिकेट दिला देते । कभी-कभी वीरों को वे लोग तेल, फल, फूल, इत्र, वस्त्र, आभूषण विपाक्त पदार्थों से युक्त दे देते जिनका

धानकौशलैः, चिकित्सामुखेनामयोपबृंहणैरन्यैश्चाभ्युपायैरश्मकेन्द्रप्रयुक्ता-
स्तीक्ष्णरसदादयः प्रक्षपितप्रवीरमनन्तवर्मकटकं जर्जरमकुर्वन् ।

(२५) अथ वसन्तभानुर्भानुवर्माणं नाम वानवास्यं प्रोत्साहान-
न्तवर्मणा व्यग्राहयत् । तत्परासृष्टराष्ट्रपर्यन्तश्चानन्तवर्मा तमभियोक्तुं बल-
समुत्थानमकरोत् । सर्वसामन्तैर्भ्यश्चाश्मकेन्द्रः प्रागुपेत्यास्य प्रियतरोऽ-
भूत् । अपरेऽपि सामन्ताः समगंसत । गत्वा चाभ्यर्णे नर्मदारोधसि
न्यविशन् । तस्मिन्नावसरे महासामन्तस्य कुन्तलपतेरवन्तिदेवस्यात्म-
नाटकीयां दमातलोर्वशीं नाम चन्द्रपालितादिभिरतिप्रशस्तनृत्यकौशला-
माह्वयानन्तवर्मा नृत्यमद्राक्षीत् । अतिरक्तश्च भुक्तवानिमां मधुमत्ताम् ।

तीक्ष्णरसं विषं ददातीति तीक्ष्णरसदः स आदित्येयां ते । प्रक्षपिता विनाशिताः
प्रवीरा योधा यस्य सत् । जर्जरं क्षिणिलम् ।

(२५) वसन्तभानुः अश्मकेन्द्रः । वानवास्यो वनप्रदेशाधिपतिः । व्यग्राहयत्,
विग्रहं कारितवान् । तत्परासृष्टेति—तेन वानवास्येन परासृष्टो गृहीतो राष्ट्रस्य स्वरा-
ज्यस्य पर्यन्तः प्रान्तभागो यस्य सः । तम् अश्मकेन्द्रम् । सर्वसामन्तैर्भ्य इत्यत्र
पञ्चमीविभक्तिः । अस्य वानवास्यस्य । समगंसत मिलिता अभवन् । अभ्यर्णे
समीपवर्त्तिनि । नर्मदारोधसि नर्मदातीरे । आत्मनाटकीयां स्वनर्त्तकीम् । मधुमत्तां
मधुपानप्रमत्ताम् ।

इस्तेमाल करते ही वे लोग मर जाते थे । इस रीति से अश्मकेश के द्वारा प्रेषित राजदूतों
ने गुप्तरूपेण तीक्ष्ण विषाक्त रसों से तथा कुटिल नीतियों से अनेक धोखेवाली चालों से
अनन्तवर्मा के समस्त सैन्य-बल को एवं राज्याधिकारी समुदाय को जर्जर बनाकर नष्ट
अष्ट कर दिया ।

(२५) तत्पश्चात्—वसन्तभानु ने भीलों के अधिपति भानुवर्मा को उभाड़ कर
अनन्तवर्मासे लड़ा दिया । अनन्तवर्माने सम्पूर्ण राष्ट्रकी शक्ति भानुवर्माको पराजित करनेमें
लगा दी । इधर अपने सभी सामन्तों को साथ लेकर वसन्तभानु अनन्तवर्मा से मिल गया
और उसे हाथमें करके उसका प्रियपात्र हो गया । तब अन्य सामन्तगण भी अनन्तवर्मा की
सहायता करने आ गये । सभी सामन्तों ने रेवा नदी के पुण्य तट पर अपनी छावनियों
में एक । उस समय वहाँ पर महासामन्त कुन्तलदेशाधिपति अवन्तिदेवकी रङ्गशालाओं
बनायीं वेद्या नर्तन कर रही थी । वह वेद्या सुन्दरता में भूतल पर उर्वशी के समान
थी । अनन्तवर्मा उसका नृत्य देखने में तल्लीन था । चन्द्रपालित आदि भी उसी के समीप
बैठे हुए थे । मधुपान करके मदोन्मत्त होकर उस समय वे सब उस पर आसक्त हो रहे
थे । उसी समय अश्मकेश ने कुन्तलपति अवन्तिदेव को अलग एकान्त में ले जाकर कहा—

(३६) अश्मकेन्द्रस्तु कुन्तलपतिमेकान्ते समभ्यधत्—‘प्रमत्त एष राजा कलत्राणि नः परामृशति । कियत्यवज्ञा सोढव्या । मम शतमस्ति हस्तिनाम् , पञ्चशतानि च ते । तदावां संभूय मुरलेशं वीरसेनमृचीकेशमेकवीरं कोट्ठणपतिं कुमारगुप्तं सासिक्यनाथं च नागपालमुपजपाव । ते चावश्यमस्याविनयमसहमाना अस्मन्मतेनैवोपावर्तेरन् । अयं च वानवास्यः प्रियं मे मित्रम् । अमुनैनं दुर्विनीतमग्रतो व्यतिषक्तं पृष्ठतः प्राहरेम । कोशवाहनं च विभज्य गृहीमः’ इति हृष्टेन चामुनाभ्युपेते, विंशतिं वरांशुकानाम् , पञ्चविंशतिं काञ्चनकुङ्कुमकम्बलानाम् , प्राभृतीकृत्याम्रमुखेन तैः सामन्तैः संमन्त्र्य तानपि स्वमतावस्थापयत् । उत्तरेद्युस्तेषां सामन्तानां वानवास्यस्य च अनन्तवर्मा नयद्वेषादामिषत्वमगच्छत् । वस-

(२६) परामृशति धर्ययति । सम्भूय मिलित्वा । उपजपाव विषटपाव । लोट् । ते वीरसेनादयः । अस्य अनन्तवर्मणः अविनयं दुराचरणम् । उपावर्तेरन् आगच्छेयुः । अमुना वानवास्येन । एनम् अश्मकेन्द्रम् । अग्रतः सम्मुखे । व्यतिषक्तं प्रतिरुद्धम् । अमुना कुन्तलपतिना । अभ्युपेते स्वीकृते । वरांशुकानां श्रेष्ठ-वस्त्राणाम् । काञ्चनेति—काञ्चनवर्णकुङ्कुमवासितकम्बलानामित्यर्थः । प्राभृतीकृत्य उपायनीकृत्य । आसमुखेन विश्वस्तपुरुषद्वारा । स्वमतौ स्वामिमते । उत्तरेद्युः

(२६) ‘यह राजा आजकल पागल सा हो गया है तथा हमारी बहू-बेटियों पर बलात्कार किया करता है । आखिरकार हम लोग कब तक ऐसे निरादरों तथा अपमानों को सहें । मेरे समीप एक सौ हाथी हैं तथा आपके समीप पाँच सौ हैं । अतः हम लोग चलकर मुरलेश वीरसेन, ऋचीक देश के शासक एकवीर, कोंकण के अधिपति कुमारगुप्त तथा सासिक्य के स्वामी नागपाल को इससे फोड़कर अपनी ओर मिला लें तथा अनन्तवर्मा से उनका बैर करा दें । वे लोग इसके उच्छृङ्खल व्यवहारों से अवश्य अपनी ओर आ जावेंगे—क्योंकि ऐसा ज्ञात हो चुका है कि वे लोग इस पर क्षुब्ध रहते हैं । मीलों का अधिपति हमारा मित्र है ही अतः उसे आगे भेजकर अनन्तवर्मा को रुकवा दें । पीछे से हम लोग इस पर आक्रमण करके मार डालें । ततः इसके कोप और राज्य-बाहनादि को परस्पर बाँट लें ।’ जब अवन्तिदेव ने यह योजना मान ली तब बीस अच्छे वस्त्र, पचीस सुनहले तथा कुङ्कुम की झगन्ध से युक्त कम्बलों को देकर उसने उसके विश्वासपात्र सचिवों के साथ मन्त्रणादि करके उन सबको भी अपनी ओर कर लिया । तत्पश्चात् दूसरे दिन मीलों के स्वामी की तथा उन सामन्तों की कला-कुशलता से अनन्तवर्मा मार डाला गया ।

तब वसन्तमानु ने उस अनन्तवर्मा के कोश-वाहन और विध्वस्त सैन्य-बल को अपने

न्तमानुश्च तत्कोशवाहनमवशीर्णमात्माधिष्ठितमेव कृत्वा 'यथान्यासं यथाबलं च विमर्ष्य गृह्णीत । युष्मदनुज्ञया येन केनचिदंशेनाहं तुष्यामि' इति शाठ्यात्सर्वानुवर्ती, तेनैवामिषेण निमितीकृतोत्पादितकलहः सर्व-सामन्तानध्वंसयत् । तदीयं च सर्वस्वं स्वयमेवाप्रसत् । वानवास्यं केनचिदंशेनागृह्य प्रत्यावृत्य सर्वमनन्तवर्मराज्यमात्मसादकरोत् ।

(२७) अस्मिन्नान्तरे मन्त्रिवृद्धो वसुरक्षितः कैश्चिन्मौलैः संभूय बालमेनं भास्करवर्माणम्, अस्यैव ज्यायसीं भगिनीं त्रयोदशवर्षा मञ्जुवादिनीम्, अनयोश्च मातरं महादेवीं वसुंधरामादायापसर्पश्चापदोऽस्या भावितया दाहज्वरेण देहमजहात् । अस्मादृशैर्मित्रैस्तु नीत्वा माहिष्मतीं

परदिने । नयद्वेषात् दुर्नयात् । आमिषत्वं भोग्यवस्तुत्वम् । तैर्हृत इति भावः । तत्कोशेति—तस्यानन्तवर्मणः कोशवाहनं धनरत्नगजान्नादिकम् । अवशीर्णं विध्वस्तम् । आत्माधिकृतं स्वाधिकृतम् । यथाप्रयासं स्वस्वचेष्टानुरूपम् । यथाबलं स्वस्वशक्त्यनुसारेण । सर्वानुवर्ती सर्वेषां मनोरञ्जकः ।

(२७) मौलैः भूम्यादिमूलजातृभिः । 'मुखिया' इति भाषा । भास्करवर्मा विष्णुतेन पूर्वदृष्टाऽष्टवर्षदेशीयो बालकः अनन्तवर्मणः पुत्रः । ज्यायसीं उयेष्टाम् ।

अधिकारमें कर लिया तथा लोगों से कहा—'आप लोग अपनी शक्तिके और परिश्रमके अनुसार इसमें से हिस्सा बाँट कर लें । हमें आप लोग जो प्रसन्नतासे देंगे वही लेने में हम राजी हो जायेंगे—हमें कोई आपत्ति नहीं है । इस प्रकार के मुलावे दे देकर वसन्तमानुने सबको अपनी ओर राजी कर लिया । परन्तु बटवारेमें से सब सामन्त परस्पर झगड़ गये । वसन्तमानुने ऐसे मौके से लाभ उठाया और सभी सामन्तोंको मार डाला । तदनन्तर उन सबके समस्त धनको उसने ले लिया । भीलोंके अधिपति को जो उसका मित्र था उसमेंसे हिस्सा दे दिया और वहाँ से लौटकर बंखटके अनन्तवर्मा के सारे साम्राज्य पर अपना प्रभुत्व स्थापित कर लिया ।

(२७) इसी बीचमें सचिवोंमें श्रेष्ठ वसुरक्षित इस आपत्तिसे व्याकुल होकर कुछ पुराने दासोंको लेकर तथा अपनी त्रयोदशवर्षीया भगिनी मञ्जुवादिनी एवं अपनी माता महादेवी वसुन्धराके साथ भागा । परन्तु, थोड़े ही दिनों पश्चात् वह नरपीडित होकर मर गया । तब कुछ मुहूर्तोंने बालकोंके साथ महादेवी वसुन्धराको उसकी सौतके पुत्रके समीप भेजवा दिया । किन्तु, उस सुचरित्रा विमाता को उसने अष्टाचारिणी सनज्ञा और यह भी सोचा कि सम्भव है विमाता का विचार अपने पुत्र को राजा बनाने का होवे । इस बात का विचार कर वह बहुत घबराया तथा इसी विचार से मित्रवर्मा

भर्तृद्वैमातुराय भ्रात्रे मित्रवर्मणे सापत्या देवी दर्शिताभूत् । तां चार्याम-
नार्योऽसावन्यथाभ्यमन्यत । निर्भर्त्सितश्च तथा 'सुतमियमखण्डचारित्रा
राज्याहं चिकीर्षति' इति नैर्घृण्यात्तमेन बालमजिघांसीत् । इदं तु ज्ञात्वा
देव्याहमाज्ञप्तः—'तात, नालीजङ्घ, जीवतानेनार्भकेण यत्र कचिदवधाय
जीव । जीवेयं चेदहमप्येनमनुसरिष्यामि । ज्ञापय मां ज्ञेयप्रवृत्तः स्ववा-
र्ताम्' इति । अहं तु संकुले राजकुले कथंचिदेन निर्गमय्य विन्ध्याटवीं
व्यगाहिषि । पादचारिणं चैनमाश्वसयितुं घोषे कचिदहानि कानिचिद्वि-
श्रमय्य, तत्रापि राजपुरुषसंपातभीतो दूराध्वमपासरम् । तत्रास्य दारुण-
पिपासापीडितस्य वारिं दातुकामः कूपेऽस्मिन्नपभ्रश्य पतितस्त्वयैवमनुगृ-
हीतः । त्वमेवास्यातः शरणमेधि विशरणस्य राजसूनोः' इत्यञ्जलिमबध्नात् ।

अपसर्पन् पलायमानः । अर्चुः पत्युर्द्वैमातुराय वैमात्रेयभ्रात्रे । आर्या सुचरित्रात् ।
अन्यथा दुश्चरित्रामित्यर्थः । अखण्डचारित्रा अन्नष्टचरित्रा । राज्याहं राज्यप्राप्ति-
योग्यम् । इति हेतोः नैर्घृण्यात् निष्करुणत्वात् । अजिघांसीत् हन्तुमैच्छत् ।
सञ्जनाद् हन्नाघातोर्लुक् । अहम्—अस्येतिवृत्तस्य वक्ता वृद्धो नालीजङ्घनामा । अव-
धाय व्यवहितो भूत्वा । संकुले जनाकीर्णे । व्यगाहिषि प्राविशम् । घोषे आभीरप-
क्ष्याम् । विभ्रमय्य विभ्रामं कारयिष्याम् । तत्रापि घोषेऽपि । राजपुरुषेति—राजपुरु-
षाणां सम्पातात् आगमनाद् भीतः शङ्कितः । दूराध्वं दूरमार्गम् । अपभ्रश्य अष्टो
भूत्वा स्वया विश्रुतेनेत्यर्थः । अतः अस्मात्परम् । विशरणस्य शरणरहितस्य ।
पृथि भव । अस् धातोर्लोठि रूपम् ।

ने अपने सौतेले भाई की इत्या नृशंसतापूर्वक करानी चाही । परन्तु जब महारानी को
यह बात श्रात हुई तो उन्होंने नालीजंघ से कहा—'हे नालीजंघ ! तुम उस बालक को कहीं
ले जाकर छिपा दो और इसी के साथ तुम भी छिपकर रहो । यदि मैं जीवित रह जाऊँगी
तो तुम लोगों से मिलूँगी अन्यथा इरिइच्छा । यहाँ से जाकर जहाँ पर तुम रहो उसकी
सूचना गुप्त रीति से मेरे समीप भेज देना तथा कुशल वृत्त भी भेज देना ।'

महारानी की आज्ञानुसार हम सब बालक को साथ लेकर राजदरबार से बाहर होकर
विन्ध्याचल के सघन वनों में जाकर छिप गये । पैदल चलने के कारण थके हुए
बालक का अम मिटाने के लिए हम लोग कई दिनों तक एक ग्वाले की गोशाला में जाकर
रहे । किन्तु, वहाँ पर राजपुरुषों के आने की आशंका थी अतः वहाँ से हम आगे चल पड़े ।
मार्ग में इस बालक को बढ़ी तेजी से प्यास लगी । अतः जल लेने के लिए इस कूप पर
हम आये और इसमें गिर पड़े । बढ़ी दया करके आपने हमें इसमें से निकास लिया

(२८) 'किमीया जात्यास्य माता' इत्यनुयुक्ते मयामुनोक्तम्—'पाट-
लिपुत्रस्य वणिजो वैश्रवणस्य दुहितरि सागरदत्तायां कोसलेन्द्राकुसुम-
धन्वनोऽस्य माता जाता' इति । 'यद्येवमेतन्मातुर्मत्पितुश्चैको मातामहः'
इति सस्नेहं तमहं सस्वजे । वृद्धेनोक्तम्—'सिन्धुदत्तपुत्राणां कतमस्ते
पिता' इति । 'सुश्रुतः' इत्युक्ते सोऽत्यहृष्यत् । अहं तु 'तं नयावलिप्तम-
श्मकनयेनैयोन्मूल्य बालमेनं पित्र्ये पदे प्रतिष्ठापयेयम्' इति प्रतिज्ञाय
'कथमस्यैनां क्षुधं क्षपयेयम्' इत्यचिन्तयम् । तावदापतितौ च कस्यापि
व्याधस्य त्रीनिषूनतीत्य द्वौ मृगौ स च व्याधः । तस्य हस्तादवशिष्ट-

(२८) किमीया जात्येति—कस्येयमिति किमीया कस्या जातेरुत्पत्त्यर्थः ।
अनुयुक्ते पृष्टे । मया विश्रुतेनेत्यर्थः । अमुना नालीजङ्घेन । संबालकम् । सिन्धु-
दत्तेति सिन्धुदत्तस्य यहवः पुत्रास्तेषु तव पिता कतमः किनामक इति । तम्
अश्मकेन्द्रम् । नयावलिप्तम् नीतिगर्वितम् । अश्मकनयेन पाषाणोन्मूलनन्यायेन ।
अश्मकमिति पाठे तु नयेन नीत्येति सन्धन्वः अस्य बालस्य । क्षुधं क्षुधाम् ।
क्षपयेयम् नाक्षयेयम् । तावत्—एतस्मिन्नन्तरे । त्रीन् हृषून् बाणत्रयमित्यर्थः ।

जिससे हमारे प्राण बच गये । अब इस अनाथ राजकुमार के आप ही संरक्षक हैं, आप ही
हसे पालें ।' इतना कह कर वह खड़ा हो गया और हाथ जोड़कर चङ्कने लगा ।

(२८) हमने पूछा—'यह बालक किस जाति का है ?' तब उसने उत्तर दिया—
'पाटलिपुत्र के वैश्य वैश्रवण की पुत्री सागरदत्ता के साथ कोशल देश के स्वामी महाराज
कुसुमधन्वा का संसर्ग होने पर इसकी माता का जन्म हुआ था ।' इस बात को श्रवण कर
हमने कहा—'तब तो इसकी माता और हमारे पिता दोनों के मातामह एक ही थे ।'
वस, हमने उस बालक को छाती से लगा लिया । वृद्ध ने पूछा—'सिन्धुदत्त के पुत्रों में
से कौन व्यक्ति आपके पिता थे ?' हमने कहा—'सुश्रुत' यह बात श्रवण कर वह परम
सुखित हो गया । तब हमने मन ही मन में प्रतिज्ञा की कि 'मैं इस नीति से दण्डित अश्मक
देश के स्वामी की नीति की शक्ति से नष्ट कर डालूंगा तथा इस बालक को इसके पिता के
सिंहासन पर अवश्य बैठाऊंगा ।' उसी समय दो हिरण दौड़ते हुए हमारे पास आये ।
वे एक बहेलिये के तीन बाणों से बचकर भाग निकले थे । उसी समय वह व्याध भी
वहाँ पर आकर उपस्थित हो गया । उसके पास दो बाण और भी छेप बचे थे । वस हमने
उससे शत्रु-बाण ले लिए और उन मृगों पर चला दिये । उनमें से एक की देह पर वह
बाण ऊपर लगे हुए पङ्क तक छिद गया तथा दूसरे की वेह में हमारा बाण ऐसा छिदा
कि आर-पार कर गया । उन दोनों मृगों में से एक मृग हमने बहेलिये को दे दिया और

मिषुद्वयं कोदण्डं चाक्षिप्यावधिषम् । एकश्च सपत्राकृतोऽन्यश्च निष्पत्रा-
कृतोऽपतत् । तं चैकं मृगं दत्त्वा मृगयवे, अन्यस्यापलोमत्वचः क्लोमा-
पोह्य, निष्कुलाकृत्य विकृत्योर्बद्ध्वि ग्रीवादीनि शूलाकृत्य दावाङ्गारेषु, तप्ते-
नामिवेण तयोरात्मनश्च क्षुधमतार्षम् । एतस्मिन्कर्मणि मत्सौष्ठवेनाति-
दृष्टं किरातमग्निं पृष्टवान्—‘अपि जानासि माहिष्मतीवृत्तान्तम्’ इति ।
असावाचष्ट—‘तत्र व्याघ्रत्वचो हृतीश्च विक्रीयाद्यैवागतः किं न जानामि ।
प्रचण्डवर्मा नाम चण्डवर्मानुजो मित्रवर्मदुहितरं मञ्जुवादिनीं विलिप्सु-
रभ्येतीति तेनोत्सवोत्तरा पुरी’ इति ।

अतीत्योह्यस्य । स च व्याघ्र आपतित इत्यध्याहारेणान्वयः । अवधिषं ग्राह-
रम् । सपत्राकृतो निष्पत्राकृतश्च ‘सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने’ इति ङाच् । अनयोर-
र्थस्तु—सपत्रः शरो मृगस्य शरीरे प्रवेशित इति सपत्राकृतः—मृगस्य पार्वद्भयं-
भित्त्वा निष्पत्रः शरो बहिष्कृत इति निष्पत्राकृतः । मृगयवे व्याधाय । अपलो-
मत्वचो निर्लोमचर्मणः । अन्यस्येत्यस्य विशेषणम् । क्लोम कुम्भसम् । ‘केफदा’
इति भाषा । अपोह्य निःसार्यं । निष्कुलाकृत्य निस्त्वचीकृत्य । विकृत्य विच्छिद्य ।
शूलाकृत्य शूलेन पाचयित्वा । दावाङ्गारेषु यनाग्निषु । तप्तेन उष्णेन मज्जितेन वा ।
आमिवेण मांसेन । तयोः बालवृद्धयोः । अतार्षं न्यवारयम् । मत्सौष्ठवेन मम पाट-
वेन दक्षतयेति यावत् । किरातं पूर्वागतं व्याघ्रम् । व्याघ्रत्वचो व्याघ्रचर्मणि । हृतीः
चर्मपुटकान् । किं न जानामीत्यस्मात् । सर्वमेव जानामीति विलिप्सुर्लब्धुमिच्छुः ।
उत्सवोत्तरा उत्सवभूषिष्ठा ।

दूसरे मृग के रोये, चमड़ी तथा क्लोम (अन्तःकरण के समीप रहने वाला पिपासा का
उत्पत्ति स्थान) एवं अँतड़ियों आदि निकालकर पृथक् कर दीं और काट-छाँट दिया ।
तत्पश्चात्—उसकी जीबें, हड्डियाँ, गला आदि सलई की लकड़ियों में बाँधकर अरण्यागिन
में रखकर उसके अङ्गारों पर भूना । इस प्रकार उसके पके हुए मांस द्वारा हमने उस
बालक की और नालीजह्न की एवं अपनी क्षुधा की निवृत्ति की । हमारे इस कौशल
पर वह बहेलिया बहुत प्रसन्न हुआ । हमने उससे पूछा—‘माहिष्मती का कुछ समाचार
जानते हो ?’ उसने उत्तर दिया—‘वहीं से तो बाबू के चमड़े की पिटारियों को बाँचकर
छोट रहा हूँ । भला, वहाँ का वृत्त क्यों न जानूँगा । चण्डवर्मा का छोटा भाई प्रचण्डवर्मा
मित्रवर्मा भी कन्या संजुवादिनी को लेने आ रहा है । इसलिए उस नगरी में आज बड़ा
भारो महोत्सव मनाया जा रहा है ।’

(२६) अथ कर्णे जीर्णमन्नवम् 'धूर्तो मित्रवर्मा दुहितरि सम्यक्प्रतिपत्त्या मातरं विश्वास्य तन्मुखेन प्रत्याकृष्य बालकं जिघांसति । तत्प्रतिगत्य कुशलमस्य मद्भर्ता च देव्ये रहो निवेद्य पुनः कुमारः शार्दूलभक्षित इति प्रकाशमाक्रोशनं कार्यम् । स दुर्मतिरन्तःप्रीतो बहिर्दुःखं दर्शयन् देवीमनुनेष्यति । पुनस्तया त्वन्मुखेन स वाच्यः—'यदपेक्षया त्वन्मतमत्य-क्रमिष सोऽपि बालः पापेन मे परलोकमगात् । अद्य तु त्वं दादेशकारि-ण्येवाहम्' इति । स तथोक्तः प्रीतिं प्रतिपद्याभिपत्स्यति । पुनरनेन वत्सनाभनाम्ना महाविषेण संनीय तोयं तत्र भालां मज्जयित्वा तया स वक्षसि मुखे च हन्तव्यः । 'स एवायमसिप्रहारः पापीयसस्तव भवतु यद्यस्मि पतिव्रता' । पुनरनेनागदेन संगमितेऽम्भसि तां भालां मवज-

(२७) जीर्णं वृद्धं नालीजम्भित्यर्थः । दुहितरि मञ्जुवादिन्याम् । सम्यक्प्रतिपत्त्या अनुकल्पया । प्रत्याकृष्य आनीय । तत् तस्मात् कारणात् । अस्य भास्करवर्मणः । रहो निर्जने । पुनः पश्चात् । आक्रोशनं क्रन्दनम् । त्वन्मुखेन त्वां सम्प्रेष्येत्यर्थः । स मित्रवर्मा । अत्यक्रमिषम् अतिक्रान्तवती । प्रपिपद्य प्राप्य । अभिपत्स्यते अनुग्रहीष्यति देवीमिति शेषः । वत्सनाभो विषमेदः । दारदो वत्सनाभश्चेत्यमरः । सखीय मिश्रयित्वा । तया देव्या । स मित्रवर्मा । अगदेन ओषधिना । सङ्गमिते मिश्रिते । स्वदुहित्रे मञ्जुवादिन्यै । तस्मिन् मित्रवर्मणि । तस्यां

(२७) तत्पश्चात् हमने उस बूढ़े नालीजम्भ के कान में कहा—'यह कपटी मित्रवर्मा अपनी कन्या मञ्जुवादिनी के ऊपर प्रेम दरसा तथा उसके द्वारा माता को विश्वास दिलवा करके इस बालक को अपने समीप बुलाकर मार डालना चाहता है । अतः आप हमारा तथा इस बालक का कुशल समाचार लेकर देवी वसुन्धरा के समीप जायें तथा वहाँ यह कह कर सोने लगे कि बालक को सिंह खा गया ।' इस बात पर दुराचारी मित्रवर्मा मन में मुदित होकर ऊपरी दुःख प्रकट करता हुआ महारानी को सान्त्वना देगा । तत्पश्चात् महारानी आपके द्वारा उस वृद्ध से यह कहला मेने कि जिसके लिए मैंने तुम्हारी बात नहीं मानी वह बालक ही मर गया, अब तो आप जो आज्ञा दें वही मैं करूँ । यह अवण कर वह अति हर्षित हो जायगा और महादेवी वसुन्धरा के समीप आवेगा । उस समय इस वत्सनाभ नामक महाविष को पानी में घोलकर उसमें पुष्पों की माला भिगे कर रखे रहें तथा उस मित्रवर्मा के आते ही उसकी छाती और मुख पर बार-बार उसी माला को प्रेम से मारें तथा कहें—'यदि मैं पतिव्रता होऊँ तो मेरी माला की मार तुम्हारे लिए तलवार के

यित्वा स्वदुहित्रे देया । मृते तु तस्मिन्स्तस्यां च निर्विकारायां सत्याम् ,
सतीत्येवैनान् प्रकृतयोऽनुवर्तिष्यन्ते । पुनः प्रचण्डवर्मणे संदेशम्—‘अना-
यकमिदं राज्यम् । अनेनैव सह बालिकेयं स्वीकर्तव्या’ इति । तावदावां
कापालिकवेषच्छ्रौ देव्यैव दीयमानमिच्छौ पुरो बहिरुपशमशानं
वत्स्यावः । पुनरार्यप्रायान्पौरवृद्धानाप्तांश्च मन्त्रिवृद्धानेकान्ते प्रवीतु देवी-
स्वप्नेऽद्य मे देव्या विन्ध्यवासिन्या कृतः प्रसादः । अद्य चतुर्थऽहनि
प्रचण्डवर्मा मरिष्यति । पञ्चमेऽहनि रेवातटवर्तिनि मद्भवने परीक्ष्य वैज-
न्यम् , जनेषु निर्गतेषु कपाटमुद्घाट्य त्वत्सुतेन सह कोऽपि द्विजकुमारो
निर्यास्यति । स राज्यमिदमनुपाल्य बालं ते प्रतिष्ठापयिष्यति । ख खलु
बालो मया व्याघ्रीरूपया तिरस्कृत्य स्थापितः । सा चेयं वत्सा मञ्जुवा-

मञ्जुवादिन्याम् । निर्विकारायां विकाररहितायाम् । सतीति पतिव्रतेति । एनां
देवीम् । अनुवर्तिष्यन्ते अनुसरिष्यन्ति । सन्देशं वाचिकं प्रेषणीयम् । अनायकं
नायकशून्यम् । अनेन राज्येन । स्वीकर्तव्या विवाद्या । तावत् तावता कालेन ।
आवाम् अहं भास्करवर्मा च । दीयमाना मिच्छा याभ्यां तौ । पुरो बहिनंगराद्वहिः ।
उपशमशानं शमशानसमीपे । आर्यप्रायान् साधून् सखरिभान् । वैजन्यं जनशून्य-

सदृश हो ।’ इसके पश्चात् हमारी इस औषध में वह माला भी लेवें तथा निर्विष करके
उसे अपनी कन्या मंजुवादिनी को दे दें । ऐसा कार्य करने से मित्रवर्मा मर जायगा और
मंजुवादिनी बच जायगी ।

ऐसी स्थिति में लोग महादेवी को सती समझने लगेंगे और उसकी पूजा करेंगे ।
तदनन्तर प्रचण्डवर्मा के समीप यह सन्देश भेजा जाय कि यह साम्राज्य अधुना राजा से
सं रहित है । अतः आप इस साम्राज्य के साथ-साथ इस बालिका को भी स्वीकारिये ।
तब तक हम दोनों कापालिक साथ का वेश धर कर महारानी की मिच्छा पर जीवन
व्यतीत करते हुए नगर के बाहर शमशान में रहेंगे । समय पाकर महादेवी अपने निजी
नगरवासियों और वृद्ध सचिवोंको बुलाकर एकान्त में कहें—‘आज भगवती विन्ध्यवासिनी
देवी ने स्वप्न में मुझसे आकर कहा है कि आज के चौथे दिन प्रचण्डवर्मा मर जायगा ।
पाँचवें दिन नर्मदा के तट पर एकान्त में वर्तमान मेरे मन्दिर में सजाटा हो जायगा ।
तब तक एक विप्र का बालक तुम्हारे बालक के साथ फाटक खोलकर बाहर आवेगा ।
वह ब्राह्मण इस साम्राज्य को लेकर तुम्हारे पुत्र को राज्यसिंहासन पर आरुढ़ कर देगा ।
इस समय मैं व्याघ्री बनकर तुम्हारे पुत्र की रक्षा कर रही हूँ । मंजुवादिनी उस कि

दिनी तस्य द्विजातिदारकस्य दारत्वेनैव कल्पिता' इति । तदेतदतिरहस्यं युष्मास्वेव गुप्तं तिष्ठतु यावदेतदुपपत्स्यते' इति ।

(३०) स सांप्रतमतिप्रीतः प्रयातोऽर्थश्चायं यथाचिन्तितमनुष्ठितोऽभूत् । प्रतिदिशं च लोकवादः प्रासर्पत्—'अहो माहात्म्यं पत्निव्रतानाम् । असिप्रहार एव हि स मालाप्रहारस्तस्मै जातः । न शक्यमुपधियुक्तमेतत्कर्मेति वक्तुम् । यतस्तदेव दत्तं दाम दुहित्रे स्तनमण्डनमेव तस्यै जातं न मृत्युः । योऽस्याः पतिव्रतायाः शासनमतिवर्तते स भस्मैव भवेत्' इति ।

(३१) अथ महाव्रतिवेषेण सां च पुत्रं च मिश्रायै प्रविष्टौ दृष्ट्वा प्रस्तुतस्तनी प्रत्युत्थाय हर्षाकुलमब्रवीत्—'भगवन्, अयमञ्जलिः ।

ताम् । अतिरहस्यमतिगोपनीयम् । यावत् यत्कालपर्यन्तम् । उपपत्स्यते सिद्धं भविष्यति ।

(३०) सः नालीजंघः । अर्थः महुक्को विषयः । प्रासर्पत् प्राचरत् । तस्मै तदर्थम् मित्रवर्मणे इत्यर्थः । उपधियुक्तं कपटयुक्तम् । दाम माला । अतिवर्तते लंघयति ।

(३१) महाव्रतिवेषेण कापालिकशृङ्गना । मिश्रायै मिश्रायम् । प्रस्तुतस्तनी स्रवस्पोधरा । यथेवं भवद्भजनं सत्यं स्यात् । अस्याः मनेत्यर्थः । अस्याः

कुमार की परिणीता आयां होगी । हमने जो भट्टगुप्त की बात बतायी है, उसे तब तक आप लोग गुप्त रखें जब तक यह बात ठोक न हो जाय ।

(३०) इन बातों को सुनने के पश्चात्—वह बूढ़ा नालीजंघ अति आनन्द के साथ विदा हुआ तथा हमने जो योजनाएं बनायी थीं उसने उन्हें सम्पादित भी कर दीं । अब चारों ओर उहं इच्छा हो गया कि, 'देखो पातिव्रत धर्म की कितनी बड़ी नहिना है कि देवी ने मित्रवर्मा पर माला का प्रहार किया और वह प्रहार उसके लिए खड़ा प्रहार हो गया । यदि यह कहा जाय कि उक्त माला में कोई विष मिला था तो ऐसी कहरना करना भी भ्रममात्र है, क्योंकि उसी माला द्वारा मित्रवर्मा को नारकर देवी ने वही नाटा मंजुवादिनी को दे दी है और उसने तुरन्त धारण भी कर लिया । परन्तु वह तो न मरी अपितु, वह माला उसके स्तनों की भूषण बन गयी अतः जो कोई भी इस पतिव्रता की आश्वामों को न मानेगा वह जलकर भस्म हो जायगा ।'

(३१) तदनन्तर हम उसके साथ संन्यासियों का रूप धरकर उसके यहाँ मिश्रा मँगाने गये । हम दोनों को देखकर वह अति इक्षित हुई । उसके स्तनों से दुग्ध की धारा बह चली । वह गद्गद स्वर में बोली—'हे भगवन् ? मैं आपसे हाथ जोड़कर विनय

अनाथोऽयं जनोऽनुगृह्यताम् । अस्ति ममैकः स्वप्नः स किं सत्यो न वा' इति । मयोक्तम्—'फलमस्याद्यैव द्रक्ष्यसि' इति । 'यद्येवं बहु भाग-
चेयमस्या वो दास्याः । स खल्वस्याः सानाथ्यशंसी स्वप्नः' इति मद्-
शनरागबद्धसाध्वसां मञ्जुवादिनीं प्रणमय्य, भूयोऽपि हर्षगर्भमब्रूत—
'तत्तु चेन्मिथ्या सोऽयं युष्मदीयो बालकपाली श्वो मया निरोद्धव्यः' इति ।
मयापि सस्मितं मञ्जुवादिनीरागलीनदृष्टिलीढधैर्येण 'एवमस्तु' इति लब्ध-
मैक्ष्यः नालीजङ्घमाकार्य निर्गम्य ततश्च तं चानुयान्तं शनैरपृच्छम्—
'कासावल्पायुः प्रथितः प्रचण्डवर्मा' इति । सोऽब्रूत—'राज्यमिदं ममे-
त्यपास्तशङ्को राजस्थानमण्डप एव तिष्ठत्युपास्यमानः कुशीलवैः' इति ।
(३२) 'यद्येवमुद्याने तिष्ठ' इति तं जरन्तमादिश्य तत्प्राकारैकपाश्वे

मद्बुद्धितुः सानाथ्यं शंसतीति सानाथ्यशंसी सनाथतासूचकः । मद्दर्शनेति—
मम दर्शनाद् रागेण प्रेम्णा बद्धमुत्पादितं साध्वसं लज्जा यस्यास्ताम् । प्रणमय्य
प्रणामं कारयित्वा मञ्जुवादिन्येति शेषः । तत् तव वचनं चेन्मिथ्या भवेत्तर्हि ।
बालकपाली शिशुवती । मञ्जुवादिनीत्यादि—मञ्जुवादिन्या रागेण प्रेम्णा लीना
संसक्ता या दृष्टिस्तया लीनं कवचित्तं धैर्यं यस्य तेन । स नालीजंघः । राज-
स्थानमण्डपे राजसभायाम् । कुशीलवैः चारणैः ।

(३२) जरन्तं ब्रूयम् । शून्यमठिकायां निर्जनमठे । मठशब्दात्स्वल्पार्थे कः

करती हूँ कि आप इस अनाथ को सनाथ बनावें । मैंने एक स्वप्न देखा है वह सत्य है वा
अर्ही ?' हमने उत्तर दिया—'उस स्वप्न का फल आज ही ज्ञात होगा ।' इस बात को
अवणकर उसने कहा—'यदि इस दासी का इतना बड़ा मान्योदय हुआ तो मैं समझती
हूँ कि वह स्वप्न इसे सनाथ करने के लिये ही सूचनार्थ हुआ था ।' ऐसा कहकर हमें देखती
हुई उसने आसक्त होने वाली मंजुवादिनी से प्रणाम कराकर हमसे कहा—'यदि मेरा
वह स्वप्न मिथ्या हुआ तो कल मैं आपके इस बाल ब्रह्मचारी को रोक लूँगी ।' हमने
मंजुवादिनी के अनुराग को स्थिर दृष्टि से अवलोकित कर मन्द हँसी हँसकर कहा—
अच्छी बात है, ऐसा ही सही, तथा भिक्षा ले ली और नालीजंघ को साथ लेकर चल
पड़े । कुछ दूर मार्ग पार कर हमने नालीजंघ से पूछा—'वह अष्टपाशु चण्डवर्मा इदानीं
कहाँ पर है ।' उसने उत्तर में कहा—'उसे पूर्ण विश्वास हो चुका है, कि यह साम्राज्य
उसी का है अतः वह स्तुतिपाठकों (भाटों) द्वारा स्तुतिगो सुनता हुआ राजसभा में
बैठा हुआ है ।'

(३२) 'यदि ऐसा है तो आप इस उद्यान में ही ठहरें ।' हम ऐसा कहकर उस

कचिच्छून्यमठिकायां मात्राः समवतार्य, तद्रक्षणनियुक्तराजपुत्रः, कृतकुशीलववेषलीलः प्रचण्डवर्माणमेत्यान्वरञ्जयम् अनुरञ्जितातपे तु समये, जनसमाजज्ञानोपयोगीनि संहृत्य नृत्यगीतनानाकदितादिहस्तचक्रमणमूर्ध्वपादालातपादपीठवृश्चिकमकरलङ्घनादीनि मत्स्योद्धर्तनादीनि च कारणानि, पुनरादायादायासञ्चवर्तिनां छुरिकाः तामिरुपाहितवर्ष्मा चित्रदुष्कराणि करणानि श्येनपातोत्क्रोशपातादीनि दर्शयन्, विंशतिचापा-

प्रत्ययः । मात्राः कन्यादिपरिच्छदान् । मात्रा परिच्छदेऽक्षपेऽक्षे इति कोपात् । तद्वचने मात्रासंरक्षायां नियुक्तो राजपुत्रो येनासौ । कृतकुशीलवेति—कुशीलववृक्ष-नेत्यर्थः । अनुरञ्जितो रक्त आतपो यस्मात्—दिवावसानकाले । जनसमाजस्य लोकसमूहस्य ज्ञानोपयोगीनि यथा लोकाः ज्ञातुं प्रभवेयुस्तथाभूतानि । संहृत्य दर्शयित्वा । नृत्यं नर्तनं, गीतं गानं नानाकदितादि नानाविधकन्दनानुकारि शब्दादि, हस्तचक्रमणम् इतस्ततो हस्तभ्रामगम्, ऊर्ध्वपादोऽलातपादश्चेति नृत्य-विशेषी, वृश्चिकलङ्घनं वृश्चिकेन क्रीडनं मकरलङ्घनमपि तथा । द्वन्द्वान्ते बहुब्रीहिः । मत्स्योद्धर्तनं मीनविलसितम् । करणानि क्रियाविशेषान् । आदायादाय विश्वासो-त्पादनार्थं पुनःपुनर्गृहीत्वा । आसञ्चवर्तिनां समीपस्थितानाम् । छुरिकाः शस्त्रिकाः । आदायेत्यस्य कर्म । तामिरुछुरिकाभिः । उपाहितवर्ष्मा संयुक्तशरीरः । चित्रदुष्कराणि चित्राणि आश्चर्याणि दुष्कराणि अन्यैः कर्तुमशक्यानि । श्येनः पक्षिविशेषः उत्क्रोशः—छुररपक्षी तद्वत्पातः पतनं तादृशानि । विंशतिचापेति—विंशतिचाप-

राजप्रासाद के एक कोने में, वर्तमान शून्य मठ में चले गये । वहाँ पर जाकर हमने कापालिक वेष उतार कर धर दिया और चारण का रूप धारण करके प्रचण्डवर्माण के समीप चले गये । कह-सुनकर समक्षकर राजकुमार को भी उसकी सेवा में लगा दिया तथा कविता सुनाकर प्रचण्डवर्माण का मनोरंजन करने लगे । जब सायंकाल का समय हुआ और सूर्यभगवान् लाल हो गये तब हमने ऐसा रूप धारण किया जिससे साधारण लोग हमें पहचान न सकें । नृत्य गान, विविध रीति के हाव-भाव, रोदन-हास, हाथ-पाँव मटककर दोनों हाथों से पृथिवी पकड़कर फिर घुमाते हुए ऊपर की ओर पैरों को उठाकर स्वांग दिखाये । फिर एक पाँव उठाकर दूसरा पैर संकुचित कर नाचने, बिच्छू वा मकर के समान आकार बनाने, मछली के समान रेंगने-उलटने-पुलटने आदि के कौशल दिखाये । तब बाजीगर के समान अपने पास के दर्शकों से छुरियाँ लेकर उनके ऊपर अपनी देह का भार रख दिया—मेरे ऐसे कार्य को देखकर वे आश्चर्यचकित हो गये क्योंकि ऐसे कार्य साधारण लोग नहीं कर सकते थे । तत्पश्चात् कुररी पक्षी के समान

न्तरालावस्थितस्य प्रचण्डवर्मणश्चुरिकयैकया प्रत्युरसं ग्रहृत्य, 'जीव्या-
र्द्धसहस्रं वसन्तमानुः' इत्यभिगर्जन्, मदगात्रमुत्कर्तुमुद्यतासेः कस्यापि
चारभटस्य पीवरासबाहुशिखरमाक्रम्य, तावतैव तं विचेतीकुर्वन्, आकुलं
च लोकमुच्चक्षूकुर्वन्, द्विपुरुषोच्छ्रितं प्राकारमत्यलङ्घयम् ।

(३३) अवप्लुत्य चोपवने 'मदनुपातिनामेष पन्था दृश्यते' इति
ब्रुवाण एव नालीजङ्घसमीकृतसैकतास्पृष्टपादन्यासया तमालवीथ्या चानु-

मशीतिहस्तपत्रिमाणं सप्रमाणेऽन्तराले दूरेऽवस्थितस्य वर्तमानस्य । प्रत्युरसं
वचसि । विभक्त्यर्थेऽभ्ययीभावः । उत्कर्तुं छेत्तुम् । उद्गतासेः गृहीतखड्गस्य ।
चारश्वरः स चासौ भटो योद्धा चेति । पीवरी स्थूली अंसौ यथोस्तयोर्बाह्वोः करयोः
शिखरं मूर्धभागम् । तावता तन्मात्रेणैव । आकुलं सम्भ्रान्तम् । उच्चक्षूकुर्वन्
ऊर्ध्वनेत्रं सम्पादयन् । द्विपुरुषोच्छ्रितं पुरुषद्वयप्रमाणोद्धतम् ।

(३३) अवप्लुत्य उल्लङ्घय । मदनुपातिनां मामनुधावताम् । पन्था गति-
रित्यर्थः । यो मां धर्तुं धाविष्यति स एवं हतो भविष्यतीति भावः । नाली-
जंघेति—नालीजंघेन समानीकृतेन समीकृतेन सैकतेन बालुकामयस्थानेन अपृष्टोऽ-
लङ्घनो यः पादस्तादृशस्य न्यासो निक्षेपो यस्यां तथा । पादचिह्नगोपनार्थमेतत् ।

रोदन का तथा बाज पक्षी के समान झपट्टा मारने का काम लोगों को दिखाया । उस समय
हमसे प्रचण्डवर्मा बीस धनुष (८० हाथ) दूरी पर बैठा हुआ था । खेरु के कौतूहल को
करते करते हम उसके समीप जा पहुँचे और उसी की कटार लेकर उसी के पेट में भोंक
दी तथा 'महाराज वसन्तमानु सहस्रों वर्ष तक निजयी होकर जीवें' ऐसा कहते हुए
चिला उठे । इसी समय उन गुप्तचरों में से किसी वीर योधा ने हमारे ऊपर आक्रमण
करने को तलवार उठायी । झट से हमने उसका हाथ झपटकर पकड़ लिया । फिर उसे
यूच्छित करके हमने उन चिन्तित जनों के समुदाय को अपनी ओर आकृष्ट किया और
दो पुरुषों की लम्बाई के बराबर (दो पुरुष) ऊँची चहारदीवारी को छँव कर (पार
करके) भाग आये ।

(३३) और उसके बाहर होकर हम उपवन में पहुँचे । जो लोग हमारा पीछा कर
रहे थे उन्हें 'यही मार्ग दीप्त पड़ता है' कहते हुए हम नालीजंघ के द्वारा समतल किए
हुए बालुकामय स्थल को बिना स्पर्श किये ही अर्थात् अति तेजी से प्राकार के इषर-उबर
तमाल कुंजों में होकर पूर्व दिशा की ओर भाग निकले । परन्तु, आगे जाने पर इंतों का
एक ऊँचा टीला आ पड़ा । इस कारण हमें पुनः पश्चिम की ओर छौटना पड़ा । पुन

प्राकारं प्राचा प्रतिप्रधावितः; पुनरवाचोच्चितेष्टकचित्त्वादलक्ष्यपातेन प्रद्रुत्य, लक्षितप्राकारवप्रस्तातवल्लयः, तस्यां शून्यमठिकायां तूर्णमेव प्रविश्य, प्रतिमुक्तपूर्ववेषः सह कुमारेण मत्कर्मतुमुलराजद्वारदुः खलब्धवर्मा श्मशानोद्देशमभ्यगाम् । प्रागेव तस्मिन्दुर्गागृहे प्रतिमाधिष्ठान एव मया कृतं भग्नपार्श्वस्थैर्यस्थूलप्रस्तरस्थगितबाह्यद्वारं विलम् ।

(३४) अथ गच्छति मध्यरात्रे वर्षवरोपनीतमहार्हरत्नभूषणपट्टनिव-सनौ तद्विलमावां प्रविश्य तूष्णीमतिष्ठाव । देवी तु पूर्वद्युरेव यथार्हमग्नि-संस्कारं मालवाय दत्त्वा प्रचण्डवर्मणे, चण्डवर्मणे च तामवस्थामरमके-

तमालसीध्या तमालवृक्षपद्धत्या । अनुप्राकारं प्राकारसमीपम् । प्राचा पूर्ववा दिशा । अवाचा दक्षिणदिशा । उच्चितानि राशीकृतानि यानि इष्टकानि तैश्चित्तत्वात् व्यासत्वात् । लक्षितमतिक्रान्तं प्राकारवप्रस्य प्राचीरस्य स्नातवलयं स्नातवेष्टनं येन सः । प्रतिमुक्तस्यक्तः पूर्ववेषः कुशीलवेषो येनासौ । मत्कर्मणा पूर्वांकाचरणेन तुमुले सङ्कुले राजद्वारे दुःखेनातिकष्टेन लब्धं वर्मं पन्था येनासौ । प्रतिमाया मूर्त्तेरधिष्ठाने । भग्नं व्रुदितं पार्श्वयोः पार्श्वभागयोः स्थैर्यं कठिन्यं यस्य तादृशेन स्थूलेन महता प्रस्तरेण स्थगितमाच्छादितं बाह्यद्वारं बहिर्द्वारं यस्य तदिति विल-विशेषणम् । विलं छिद्रम् ।

(३५) गच्छति गच्छति अतिक्रामति सतीत्यर्थः । वर्षवरो राजान्तःपुररक्षकः चण्डः तेनोपनीतं प्रापितं देव्या प्रवृत्तमित्यर्थः । महार्हं महामूर्ख्यं रत्नभूषणं पट्टनिव, सनं कौशेयवस्त्रं च याभ्यां तौ । रत्नालङ्कारान् वस्त्राणि च परिधायेत्यर्थः । आवा-कुमारो विश्रुतश्च । अग्निसंस्कारं दाहक्रियाम् । मालवाय मालवदेशीयाय ।

वेगातिवेग से मागकर सृन्मय स्तूपों तथा परिखाओं को छावते हुए हम उसी शून्य मठ में पहुँचे । वहाँ पहुँचकर हमने अपना वेश बदल दिया और पुरानी पोशाक धारण कर ली । तब कुमार को साथ लेकर कोहराम मन्त्रे हुए राजद्वार पर बड़ी कठिनार्ह के साथ हम आये और श्मशान की ओर बढ़े । वहाँ पर दुर्गाजी का एक मन्दिर था । प्रतिमा के समीप हमने पूर्व से ही एक गुप्त द्वार बना रखा तथा उस गुप्त द्वार के मुख पर एक बड़ा भारी पत्थर रख दिया । जब आधी रात हुई और अन्तःपुर का रक्षक वदुःस्वभवं तथा अलंकार लेकर आया तब हम दोनों उसी विल के भीतर छिपकर जा बैठे ।

(३६) महादेवी तो एक दिवस पहले ही मालवाधिपति चण्डवर्मा और प्रचण्डवर्मा की विधिवत् दाहक्रिया समाप्त कर चुकी थीं । वसन्तमानु की कलाकुशलता से किये हुए समस्त कार्यों का वृत्तान्त समझा कर दूसरे दिवस पूर्व से ही निश्चित नगरवासियों

न्त्रोपधिकृतामेव सन्दिश्य, उत्तरेषुः प्रत्युपस्थेय पूर्वसंकेतितपौरामात्यसामान्तवृद्धैः सहाभ्येत्य भगवतीमर्चयित्वा सर्वजनप्रत्यक्षं परीक्षितकुक्षिवैजन्यं तद्भवनं विधाय दत्तदृष्टिः सह जनेन स्थित्वा, पटीयांसं पटहशब्दमकारयत् । अणुतररन्ध्रप्रविष्टेन तेन नादेनाहं दत्तसंज्ञः शिरसैवोत्क्षिप्य सप्रतिमं लोहपादपीठमंसलपुरुषप्रयत्नदुश्चलमुभयकरविधृतमेकपार्श्वमेकतो निवेश्य निरगमम् । निरगमयं च कुमारम् । अथ यथा-पूर्वमर्चयित्वा दुर्गामुद्धाटितकपाटः प्रत्यक्षीभूय प्रत्ययदृष्टदृष्टीः स्पष्टरोमा-ञ्चमुद्यताञ्जलिरुद्विस्मयं च प्रणिपतन्तीः प्रकृतीरभ्यघाम्—‘इत्थं देवी विन्ध्यवासिनी मन्मुखेन युष्मानाज्ञापयति—मया सकृपया शार्दूलरूपेण तिरस्कृत्याद्य वो दत्तमेनमद्यप्रभृति मत्पुत्रतया मन्दमातृपक्ष इति परिगृह्यन्तु भवन्तः ।

चण्डवर्मणे चेत्यस्य सन्निवरेत्यनेन सम्बन्धः । अवस्थां प्रचण्डवर्ममरणघटनाम् । अरमकेन्द्रस्य वसन्तभानोरुपधिना छलेन कृतां जनितामिति अवस्थाया विशेषणम् प्रत्युपसि प्रभाते परीक्षितं सम्यग् दृष्टं कुक्षेः अभ्यन्तरस्य वैजन्यं विज्रनता जनशून्यत्वं यस्य सत् । भवनस्य विशेषणम् । पटीयांसं महान्तम् । दत्तसंज्ञः दत्तसंकेतः । सप्रतिमं देवीमूर्तिसहि । अंसलस्य बलवतः पुरुषस्य प्रयत्नेनायासेन दुश्चलं चालयितुमशक्यम् । लोहपादपीठविशेषणम् । उभयकरविधृतमिति एकपार्श्वस्य विशेषणम् । एकपार्श्वञ्च लोहपादपीठस्येति ज्ञेयम् । एकतः बिलस्यैकपार्श्वं । निरगमयं निष्कासितवान् । प्रत्यक्षीभूय सर्वजनसमक्षं निर्गत्य । प्रत्ययेन विश्वासेन दृष्टा सन्तुष्टा दृष्टिर्पासां ताः । रुदः सज्जातो विस्मयो यस्मिंस्तद् यथा तथा । स्पष्टरोमाञ्जलित्वादि त्रयं क्रियाविशेषणम् । प्रकृतयः प्रजाः । तिरस्कृत्य संख्याय सङ्गोप्य वा । वः युष्मभ्यम् । पुनं कुमारम् । मन्दो दुर्भाग्यो मातृपक्षो यस्य तथाभूतः । परिगृह्यन्तु—स्वीकुर्वन्तु ।

बूढ़े सचिवों एवं सामन्तों के साथ हम गये और मन्दिर में पूजन करके सफाई दी कि चण्डवर्मा और प्रचण्डवर्मा की मृत्यु में हमारा हाथ नहीं था । वहीं सबके साथ बैठकर बड़ा सा नगाड़ा बजाया । सूक्ष्म-सूक्ष्म देखों से पहुँचे उस पटहशब्द से हमें संकेत हो गया और मूर्तिसहित लौहपीठ को जो कितो दृष्ट पुष्ट शरीरधारी से भी नहीं उठ सकती था हमने दोनों हाथों से उठाकर कंधे पर रख लिया और कुमारको साथ लेकर निकल पड़े । तदनन्तर हमने नित्य की भांति दुर्गादेवी का यथोचित पूजन किया और किवाड़ खोले । उस समय विश्वास के कारण मुदित दृष्टि वाली एवं रोमांचयुक्त हाथ जोड़े हुए तथा विस्मित

(३५) अपि च दुर्घटकूटकोटिघटनापाटवप्रकटशास्त्रनिष्ठराश्मक-
घटघट्टनात्मानं मां मन्यन्ध्वमस्य रक्षितारम् । रक्षानिर्वेशश्चास्य स्वसेयं
पुत्रुरभ्यनुज्ञाता मह्यमार्यया' इति । अतुवैतत् 'अहो भाग्यवान्भोजवंशः,
यस्य त्वमार्यादत्तो नाथः' इत्यप्रीयन्त प्रकृतयः । सा तु वाचामगोचरां
हर्षावस्थामस्पृशन्मे श्वभूः । तदहरेव च यथावदग्राहयन्मञ्जवादिनीपा-
णिपल्लवम् । प्रपन्नायां च यामिन्यां सम्यगेव क्षितं प्रत्यपूरयम् । अलङ्घ-

(३५) दुर्घटेति—दुर्घटाया दुःसाध्यायाः कूटकोटेः कपटसमूहस्य पाटवेन
नैपुण्येन प्रकटं व्यक्तं शाठ्यं धूर्तत्वं यस्य तथाभूतो निष्ठुरो निर्दयो योऽश्मको
वसन्तमानुः स एव घटस्तस्य घट्टनं स्फोटनं तदेव आत्मा यस्य तम् । अश्मके-
न्द्रस्य कपटवेष्टितं मयैवावगतमिति भावः । अस्य बालकस्य । रक्षानिर्वेशः रक्ष-
णपारिभ्रमिकम् । स्वसा भगिनी । अभ्यनुज्ञाता वानुं स्वीकृता । आर्यया देव्या ।
वाचामगोचराम् अनिर्वाण्याम् । अस्पृशत् प्राप्तवती । तदहरेव तस्मिन्नेव दिने ।
यथावत् यथाविधि । प्रपन्नायाम् उपस्थितायाम् । अलङ्घेति—न लब्धं दृष्टं
रन्ध्रं क्षिप्रं बोधा येन सः । नष्टस्य अवर्जनं गतस्य मुष्टौ करमप्ये चिन्ता नष्टानि
वस्तूनि करे एव पश्यामीत्यादिकथनैः प्रकाशनैः । अभ्युपायेति अन्योपायनिवृ-
त्तितैः । उपायान्तरेण नष्टमाविष्कृत्य स्वमुष्टावेव पश्यामीति वयापयतीति भावः ।

भाव से दुर्गादेवी को प्रणाम करती हुई प्रजा से हमने कहा—'भगवती विन्ध्यवासिनी
दुर्गादेवी ने हमारे द्वारा आप लोगों को आदेश दिया है कि मैंने दया करके व्याघ्ररूप
धारण कर कुमार की रक्षा की है, आज मैं इसे आप लोगों के हाथों में समर्पित करती हूँ ।
अब आज से आप लोग इसे मेरा पुत्र समझें ।' ततः हमने पुनः कहा—

(३५) इन समस्त दुर्घट छलों की योजनाओं के नैपुण्य से जिसकी श्रुति प्रकट
हो चुकी है तथा इस निर्दय वसन्तमानु के कल्पित विचारों को नष्ट करने वाले एवं इस
कुमार के रक्षक हम हैं । हमारे पौरुष के उपहारस्वरूप महादेवी वसुन्धरा ने इसकी
वहिन को हमें दे दिया है । यह अवण कर सब लोग परमानन्दित हो गये और बोले—
'यह भोजकुल धन्य है जिसके अधिपति आप हैं । आप की स्वयं भगवती ने हम सबके
रक्षार्थ भेजा है । हमारी सास भी अकथनीय हर्ष में डूब गयी । उन्होंने ने उसी दिन हमारे
साथ अपनी पुत्री मञ्जुबादिनी का परिणय कर दिया । जब रात्रि हुई तब मैंने उस सुरङ्ग
को मली मॉति बन्द कर दिया । जनसाधारण हमारे इस छद्म व्यवहार को न जान सके ।
उन्हें इस बात पर अति आश्चर्य हुआ कि उस मन्दिर में खाने-पीने का कुछ साधन न

रन्ध्रश्च लोको नष्टमुष्टिचिन्तादिकथनैरभ्युपायान्तरप्रयुक्तैर्दिन्यांशतामेव मम समर्थयमानः, मदाज्ञां नात्यवर्तत ।

(३६) राजपुत्रस्यार्यापुत्र इति प्रवाहहेतुः प्रसिद्धिरासीत् । तं च गुणवत्यहनि भद्राकृतमुपनाय्य पुरोहितेन पाठयन्तीति राजकार्याण्यन्वतिष्ठम् । अचिन्तयं च—‘राज्यं नाम शक्तिप्रयायत्तम्, शक्त्यश्च मन्त्रप्रभावोत्साहाः परस्परानुगृहीताः कृत्येषु क्रमन्ते । मन्त्रेण हि विनिश्चयोऽर्थानाम्, प्रभावेण प्रारम्भः, उत्साहेन निर्वहणम् । अतः पञ्चाङ्गमन्त्रमूलः, द्विविध स्वर्गो भवो द्विव्यो देवस्तस्यांशतां समर्थयमानः अनुमन्यमानः । अत्यवर्तत अत्यक्रामत् ।

(३६) आर्यपुत्रो देवीपुत्रो भवानीपुत्रो वा । इति एवरूपा । प्रसिद्धिरित्यर्थेनान्वयः । प्रभावहेतुः प्रभुत्वकारणम् । तं राजकुमारम् । गुणवति शुभे । भद्राकृतं सुण्डितम् । उपनाय्य उपनयनं कारयित्वा । शक्तिप्रयायत्तम् । शक्तिप्रयाधीनम् । मन्त्रेति—मन्त्रशक्तिः प्रभुशक्तिरुत्साहशक्त्येति । परस्परानुगृहीताः परस्परापेक्षिणः । कृत्येषु विधेयवस्तुषु । क्रमन्ते प्रभवन्ति । विनिश्चयो निर्णयः । अर्थानां कार्यवस्तुनाम् । प्रारम्भः प्रवर्त्तनम् कार्येभ्य इति शेषः । निर्वहणं सिद्धिः । पञ्च अङ्गानि सहायादीनि यस्य यादृशो यो मन्त्रः स एव मूलं यस्य सः । द्विरूपः क्रोषजघ्णजत्वेन द्विविधः । प्रभाव एव स्कन्धः काण्डो यस्य सः । चतुर्गुणोऽधिक-उत्साहो चित्पाः शास्त्रा यस्य सः । द्विसप्ततिः प्रकृतयः स्वाम्बमात्यादयः पञ्चाणि

होने पर भी हम दृष्ट-पुष्ट और सुदित जीवन भरे रहे । इस कारण सब लोग हमें किसी देव का अंश समझने लगे । अब तो किसी में यह सामर्थ्य नहीं रहा कि हमारे आदेश के विरुद्ध कार्य करे वा हमारी आज्ञा न माने ।

(३६) वे राजपुत्र आर्या (देवी) के कुमार कहे जाते थे । इस हेतु उनका प्रभाव भी बहुत बढ़ गया । तदनन्तर हमने शुभ दिवस में पुरोहित के द्वारा राजकुमार का मुण्डन संस्कार तथा फिर यक्षोपवीत कराया । ततः राजनीति पढ़ाते हुए राजकार्य का सञ्चालन प्रारम्भ कर दिया । हमने सोचा कि राज्य तीन शक्तियों के बल पर स्थिर रहता है । ये तीन शक्तियाँ हैं—मन्त्रशक्ति, उत्साह शक्ति और प्रभाव शक्ति । ये शक्तियाँ परस्पर एक दूसरे से सम्बन्धित होकर कार्य किया करती हैं । मन्त्र शक्ति से कर्तव्य का ज्ञान होता है । प्रभाव शक्ति (सामर्थ्य) से कार्य में प्रवृत्ति होती है और उत्साह से कार्य की सिद्धि होती है । सहाय, साधन, उपाय, देश-काल के विभाग और आपत्ति का निराकरण ये ही पञ्चाङ्ग कहे जाते हैं । ये पाँच अङ्ग नीति रूप वृक्ष की जड़ें (मूल भाग) हैं । उस वृक्ष का स्कन्धदेश क्रोष और दण्ड-प्रभाव माने जाते हैं । धन के अतिशय स्थिर प्रयत्नके

द्विरूपप्रभावस्कन्धः, चतुर्गुणोत्साहविटपः, द्विसप्ततिप्रकृतिपत्रः, षड्गुणकिसलयः, शक्तिसिद्धिपुष्पफलश्च, नयवनस्पतिर्नेतुरुपकरोति । स चायमनेकाधिकरणत्वादसहायेन दुरुपजीव्यः ।

(३७) यस्त्वयमार्यकेतुर्नाम मित्रवर्ममन्त्री स कोशलाभिजनत्वात्कुमारमातृपक्षो मन्त्रिगुणैश्च युक्तः तन्मतिमवमत्यैव ष्वस्तो मित्रवर्मा, स चेन्नृक्षः पेशलम् इति । अथ नालीजङ्घं रहस्यशिक्षयम्—‘तात, आर्यमार्यकेतुमेकान्ते ब्रूहि—‘को न्वेष मायापुरुषो य इमां राज्यलक्ष्मीमनुभवति, स चायमस्मद्बालो भुजङ्गेनामुना परिगृहीतः । किमुद्गीर्येत प्रस्येत वा

यस्य सः । पादगुण्यं सन्धिविग्रहादि किसलयं पक्षवं यस्य सः । शक्तिर्वलं सिद्धिः कार्यसिद्धिश्च ते पुष्पं फलञ्च यस्य सः । एतत्सर्वं नयवनस्पतिविशेषणम् । नयवनस्पतिः नीतिवृक्षः । नेतुर्नायकस्य विजिगीषोरित्यर्थः । स नीतिवृक्षः । अनेकाधिकरणत्वात् नानाश्रयत्वात् अनेकविधत्वादिति यावत् । दुरुपजीव्यः कष्टेन संरक्षणीयः ।

(३७) कोशलाभिजनत्वात् कोशलवंशोत्पन्नत्वात् कोशलदेशीयत्वाद् वा । कुमारस्य राजपुत्रस्य मातृपक्षस्तत्पक्षीयः । अवमत्य अनाहस्य । ष्वस्तो विनष्टः । स आर्यकेतुः । लब्धः प्राप्तोऽस्मद्वर्धनः स्यादिति शेषः । पेशलं सुन्दरं शुभमिति वा । मायापुरुष ऐन्द्रजालिकः । भुजङ्गेन सर्पसदृशेन धूर्त्तेन वा । अमुना विश्रुतेनेत्यर्थः । उद्गीर्येत त्यजेत । प्रस्येत भक्षयेत । बोध्यः विज्ञाप्यः । अन्यदा

कर्तव्य को उत्साह कहते हैं साम, दान, भेद, दण्ड ये चार गुण उस वृक्ष में शाखास्थानीय हैं । स्वामी, सचिव, सुहृद्, क्रोध, राष्ट्र, दुर्ग, सेना और पुरवासी आदि आठ भेद-उपभेद से उस नीति वृक्ष में ७२ पत्ते होते हैं । सन्धि-विग्रह-यान-द्वेष और समाश्रय प्रभृति उस वृक्ष में पल्लव हैं । प्रभाव, उत्साह, मन्त्र तथा इनकी सिद्धियाँ उस वृक्ष में सुन्दर एवं पवित्र फल माने गये हैं । यही नीतिरूपी वृक्ष सर्वदा सब राजाओं का उपकार किया करता है ।

(३७) आर्यकेतु मित्रवर्मा का मन्त्री कोशल देश में उत्पन्न हुआ है अतः वह कुमार की माता का पक्ष करता है तथा इसमें सचिव के सभी गुण परिपूर्ण हैं । उसकी सम्मति न मानने के ही कारण मित्रवर्मा को परास्त होना पड़ा है । यदि आर्यकेतु कुमार के साथ लग जाव तो अति उचित हो । तदनन्तर हमने एकान्त में नालीज्वं को ले जाकर उपदेश देकर कहा—‘हे तात ! आप आर्य आर्यकेतु को एकान्त में ले जाकर कहें—यह महापापी पुरुष कौन है जो राजपुत्र को अपने वश में करके राज्यश्री का

इति स यद्वदिष्यति तदस्मि बोध्यः' इति । सोऽन्यदैर्- मामावेदयत्—
'मुहुरुपास्य प्राप्तुतैः, प्रवर्त्य चित्राः कथाः, संवाह्य पाणिपदम्, अतिवि-
स्मम्भदत्तक्षणं तमप्राक्षं त्वदुपदिष्टेन नयेन । सोऽप्येवमकथयत्—'भद्र,
मैवं वादीः । अभिजनस्य शुद्धिदर्शनम्, असाधारणं बुद्धिनैपुण्यम्, अप-
रिमाणमौदार्यम्, अत्याश्चर्यमखकौशलम्, अनल्पं शिल्पज्ञानम्, अनुग्र-
हार्द्रं चेतः, तेजश्चाप्यविषह्यमभ्यमित्रीणम्, इत्यस्मिन्नेव संनिपातिनो
गुणाः येऽन्यत्रैकैकशोऽपि दुर्लभाः । द्विषतामेष चिरवित्वद्रुमः, प्रह्लाणं

अन्यद्विषते । प्राप्तुतैरुपायनैः । प्रवर्त्य आरक्ष्य । संवाह्य मर्दयित्वा । अतिवि-
स्मम्भेनाधिकविश्वासेन दत्तोऽर्पितः क्षणो येन तस्मै आर्यकेतुस्य । अप्राप्तमिति
प्रच्छन्नातोर्लुटि रूपम् । स्वया भवतोपदिष्टेन कथितेन । नयेन मार्गेण प्रकारेण वा ।
अभिजनस्य कुलस्य । शुद्धेवैमत्यस्य दर्शकं ज्ञापकम् । अतिमानुषमलौकिकम् ।
अनुग्रहेण वयसा आर्द्रं स्निग्धम् । तेजः प्रतापः । अभ्यमित्रीणं शत्रून् प्रति प्रकटि-
तमिति तेजोविशेषणम् । अविषह्यं परैः सोढुमशक्यम् । अस्मिन् विश्रुते इत्यर्थः ।
सन्निपातिनः एकत्रावस्थायिनः । ये गुणाः । अन्यत्र अपरपुरुषे । एकैकश इति—
सम्भूयावस्थानं तु दूरे, प्रत्येकमेकोऽपि दुर्लभ इत्यर्थः । चिरवित्वद्रुमः करजवृक्षा,
अनन्यः कण्टकाकीर्णश्च भवतीति तत्तादात्म्यारोपः । प्रह्लाणं नन्नाणाम् । चन्दनतरु-

उपभोग कर रहा है । इस दृष्ट ने हमारे कुमार के ऊपर जैसे मंत्र कर दिया है ।
आखिरकार यह कुमार को छोड़ेगा वा खा जायगा । इसका वह जो प्रत्युत्तर दे वह बात
हमसे बताना । इसके बाद दूसरे दिन नालीजंब ने आकर रखा—हे महामाग ! आपके
आदेशानुसार हम मन्त्री आर्यकेतु के समीप गये । विविध उपहारों से उनकी
अर्चा की । कई प्रकार की मेटों समर्पित की तथा अनेक रीति से वार्तालाप किया और
हाथ-पाँव दावे । इस रीति से उन्हें प्रसन्न कर आप की बतायी नीति से हमने उनसे पूछा
तब उन्होंने यह उत्तर दिया—'हे भद्र ! ऐसा न कहिये । उसके द्वारा राजकुल प्रफुल्लित
होगा । उसकी प्रशंशनीय प्रतिभा है । उसमें महत् शौर्य है । इच्छाश्च शखकौशल के साथ
ही उसमें अनुपम त्याग है । करुणार्द्र चित्त के साथ ही उसमें अतुलित शिल्प कला का
ज्ञान है । उसका तेज अति देदीप्यमान है, शत्रु उसे सह नहीं सकते । वह बड़ी वीरता
के साथ शत्रुओं से लड़ सकता है । मेरे मत से तो उसमें वे सभी गुण हैं जो साधारणतः
मनुष्यों में नहीं पाये जाते, देवों में पाये जाते हैं । वह रिपुओं के लिए कण्टकाकीर्ण तरु है
तथा मित्रों और दयापात्रों के लिए चन्दन के वृक्ष के समान है । इसी ने उस नीति-

तु चन्दनतरुः समुद्रधृत्य नीतिज्ञम्मन्यमश्मकमिमं च राजपुत्रं पित्र्ये पदे प्रतिष्ठितमेव विद्धि । नात्र संशयः कार्यः' इति ।

(३८) तच्चार्थापि श्रुत्वा भूयोभूयश्चोपदाभिर्विशोष्य तं मे मतिसहायमकरवम् । तत्सखश्च सत्यशौचयुक्तानमात्यान्विविधव्यञ्जनांश्च गूढपुरुषानुदपादयम् । तेभ्यश्चोपलभ्य लुब्धसमृद्धमत्युत्सिक्तमविधेयप्रायं च प्रकृतिमण्डलमलुब्धतामभिख्यापयन्, धार्मिकत्वमुद्भाषयन्, नास्तिकान्कदर्थयन्, कण्टकान्विशोधयन्, अमित्रोपधीरपन्नन्, चातुर्वर्ण्यं च स्वधर्म-

रानन्ददायकः । उद्धृत्य विनाश्य । आत्मानं नीतिज्ञं मन्यत इति नीतिज्ञम्मन्यं नीतिज्ञाभिमानिनम् ।

(३८) उपदाभिः उपदौकनैः । विशोष्य सन्तोष्य । तमार्यकेतुम् । मतिसहायं बुद्धिसहायकम् । तत्सखः तत्सहायः । विविधव्यञ्जनान् नानाधेयधारिणः । उदपादयम्—अजनयम् । तेभ्यः गूढपुरुषेभ्यः । लुब्धं लोभोपहतं, समृद्धं सञ्चनञ्च । अत्युत्सिक्तम् अतिगर्वितम् । अविधेयप्रायं प्रायेणावशीभूतम् । एतानि प्रकृतिमण्डलस्य विशेषणानि । अलुब्धतां स्वकीयलोभशून्यताम् । कदर्थयन् गार्हयन् । कण्टकान् रिपून् । विशोधयन् उन्मूलयन् । अमित्राणां शत्रूणामुपधीः कण्टानि । अपन्नन् विफलयन् । अमिसमाहारेयं सञ्चिनुयाम्, उपार्जयेयमित्यर्थः । अर्थानिति श्लोपः । अर्थमूला अर्थप्रधानाः । दण्डानां दण्डसाध्यानां शिक्षणानां च कर्मणामारम्भा उद्योगाः । तत्र अर्थविषये । दौर्बल्यात् दौर्बल्यं विहाय । अन्यद-

ज्ञानाभिमानी अश्वकेन्द्र को नष्ट करके इस राजपुत्र को इसके पिता के स्थान पर नियुक्त किया है । इस विषय में सन्देह नहीं है और न करना चाहिये ।

(३८) उन वृद्ध सचिव के मनोगत भावों को ज्ञात कर हमने उन्हें अनेक प्रकार के उपहार प्रदान किये तथा उनके चित्त को आध्यायित करके उन्हें अपना सहायक बना लिया । उनकी सहायता से हमने अगणित रीति के वेशों को बनाने वाले गुप्तचर बनाये । फिर उन गुप्तचरों के द्वारा हमने प्रजा के रहने वाले लोभी, अहंकारी तथा किसी के वशवर्ती न होनेवाले लोगों में अपनी अलुब्ध शक्ति का प्रचार कराया । साथ ही प्रजा में धार्मिक भावनाएँ जागृत करके हमने निरीश्वरवादियों को परास्त किया । जो लोग राज्य के कार्यों में विघ्न करते थे उन्हें नष्ट-भ्रष्ट करा दिया । सभी शत्रुओं की दुरंगी कूटनीतियों उखाड़ फेंकीं । चारों वर्गों—ब्राह्मणों, क्षत्रियों, वैश्यों और शूद्रों को स्वधर्मानुसार चलाते हुए हमने धनोपार्जन की शक्ति निकाली क्योंकि बिना धन के दण्डनीति वा राज्य-

कर्मसु स्थापयन्, अभिसमाहरेयमर्थानर्थमूला हि दण्डविशिष्टकर्मा
रम्भा न चान्यदस्ति पापिष्ठं तत्र दौर्बल्यात्, इत्याकलय्य योगानन्वतिष्ठम् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते विश्रुतचरितं
नामाष्टम उच्छ्वासः ।

परं पापिष्ठं पापं दोषो वा नास्तीति आकलय्य विचार्य । योगान् नानाविधो-
पायान् । अन्वतिष्ठम् आचरम् ।

इति श्रीताराचरणमहाचार्यकृतायां बालविबोधिनीसमाख्यायां
दशकुमारचरितव्याख्यायामष्टम उच्छ्वासः ।

सम्बन्धी सभी कार्य सफल नहीं होते हैं । दुर्बलत्व से अधिक बड़ा कोई पाप नहीं है ऐसा
सोचकर हम शक्ति बढ़ाने की युक्ति करने लगे ।

इस प्रकार से दशकुमारचरित के अष्टमोच्छ्वास की
बालक्रीड़ा नामक हिन्दी टीका समाप्त हुई ।

उत्तरपीठिकायामुपसंहारः

(१) व्यचिन्तयं च—‘सर्वोऽप्यतिशूरः सेवकवर्गो मयि तथानुरक्तो यथाज्ञया जीवितमपि तृणाय मन्यते । राज्यद्वितयसैन्यसामग्र्या च नाहमश्मकेन्द्राद्वसन्तभानोन्यूनो नीत्याविष्टश्च । अतो वसन्तभानुं पराजित्य विदर्भाधिपतेरनन्तवर्मणस्तनयं भास्करवर्माणं पित्र्ये पदे स्थापयितुं भलमस्मि । अयं च राजसूनुर्भवान्या पुत्रत्वेन परिकल्पितः । अहं चास्य साहाय्ये नियुक्त इति सर्वत्र किंवदन्ती सञ्जातास्ति । अद्यापि चैतन्मत्कपटकृत्यं न केनापि विदितम् । अत्रस्थाश्चास्मिन्भास्करवर्मणि राजतनये ‘अयमस्मत्स्वामिनाऽनन्तवर्मणः पुत्रा भवान्याः प्रसादादेतद्राज्यमवाप्त्यति’ इति बद्धाशा वर्तन्ते । अश्मकेन्द्रसैन्यं च राजसूनुर्भवानीसाहाय्यं विदित्वा ‘दैव्याः शक्तेः पुरो न बलवती मानवी शक्तिः’ इत्यस्माभिर्विग्रहे चलचित्तमिवोपलक्ष्यते । अत्रत्याश्च मौलाः प्रकृतयः प्रथममेव राज-

(१) विश्रुत एवं कथयति व्यचिन्तयं चेति । चकारेण पूर्वोच्छ्वासान्ते उक्तस्य योगानन्वतिष्ठमित्यस्य समाहारः । तृणाय मन्यते—जीवितं तृणवत्प्रवृत्त-भङ्गतीत्यर्थः । राज्ययोर्द्वितयं द्वयं मित्रवर्मराज्यं प्रचण्डवर्मराज्यञ्च तस्य सैन्य-सामग्र्या फलसम्पदा । न्यूनो हीनः । नीत्याविष्टो नीतिपरायणः । अलं समर्थः । किंवदन्ती जनरवः । अत्रस्था अत्र वर्तमाना जनाः । बद्धाशा घृताशाः । भवानीसाहाय्यं देव्यपि साहाय्यं करिष्यतीति । अस्माभिः सह विग्रहे युद्धे । चलचित्तं दोषायमानमानसं भीतमिति भावः । दानमानादिना आवर्जनेन प्रह्नी-

(१) विश्रुत के ऐसा कहनेपर मैं सोचने लगा—ये जितने भी शूर—वीरसमुदाय हैं वे सब मेरेपर इतनी दृढ़ भक्ति रखते हैं कि, आज्ञा देनेपर अपने प्राणोंको भी तृणके समान त्यागनेके लिये उद्यत हैं । दोनों साम्राज्योंके सैन्यबल और युद्धास्त्रोंमें मैं, अश्मकेन्द्र वसन्तभानुसे न्यून नहीं हूँ तथा नीतिपरायण भी हूँ । अतएव अश्मकेन्द्र (वसन्तभानु) को पराजितकर विदर्भेश अनन्तवर्माके पुत्र भास्करवर्माको उनके पितृपद-पर आरूढ़ करानेके लिये सर्वदा शक्तिशाली हूँ । इस राजपुत्रका देवी जगदम्बाने पुत्रके तुल्य माना है और मुझे उसकी सहायता करनेके लिये संस्थापित (नियोजित) किया है । सब जगह यह किंवदन्ती विख्यात है ही । मेरेद्वारा किया हुआ जाल (कपट) कर्म अभीतक कोई नहीं जानता है । यहको निवासोजन इस राजपुत्र भास्करवर्माके प्रेषणमें यही सोचकर आज्ञान्वित हैं कि, ‘यह भास्करवर्मा जो मेरे स्वामी अनन्तवर्माका,

सुताभ्युदयाभिलाषिण्य इदानीं च पुनर्मया दानमानाश्चावर्जनेन विश्वासिता
विशेषेण राजपुत्रमेवाभिकाङ्क्षन्ति । अश्मकेन्द्रान्तरङ्गाश्च श्रुत्या मदी-
यैर्विश्वास्यतमैः पुरुषैः प्रभूतां प्रीतिमुत्पाद्य मदाज्ञया रहसीत्युपजप्ताः—
‘यूयमस्मन्मित्राणि, अतोऽस्माकं शुभोदकं वचो वाच्यमेव । अत्र भवा-
न्या राजसूतोः साहाय्यकाय विश्रुतं विश्रुतं नियुज्य तद्धस्तेनाश्मकेन्द्रस्य
वसन्तमानोस्तत्पक्षे स्थित्वा ये चानेन सह योत्स्यन्ति तेषामप्यन्तकाति-
थिभवनम् । यावदश्मकेन्द्रेण स जन्यवृत्तिर्न जातस्तावदेनमनन्तवर्मतन-
यं भास्करवर्माणमनुसरिष्यथ । स वीतभयो भूयसीं प्रवृत्तिमासाद्य सपरि

करणेन वशीकरणेनेति यावत् । प्रभूतामत्यधिकाय । रहसि एकान्ते । इति
वच्यमाणप्रकारम् । उपजप्ताः मेदिताः । शुभोदकं कल्याणपरिणामकम् । वाच्यं
कथनीयमस्माभिरिति शेषः । विश्रुतं प्रख्यातम् । विश्रुतं तदाख्यम् । तद्धस्तेन
विश्रुतद्वारा । अनेन विश्रुतेन । अन्तकस्थ यमस्य अतिथिभवनं यमालयग
मनम् । यावत् यत्कालपर्यन्तम् । स विश्रुतः । जन्यवृत्तिः युद्धप्रवृत्तिः सः यो

पुत्र है भवानीके अनुग्रहसे अवश्य इस राज्यको प्राप्त करेगा ।’ अश्मकेन्द्रकी सेना भी,
राजपुत्रके विषयमें कि, उन्हें भवानीकी सहायता है, ऐसा झूठ करके, कहती है ‘दैवी-
शक्तिके आगे मानुषी शक्ति बलवती नहीं होती है’ अतः अवश्य युद्धावसरपर वह
भयभीत दिखायगी । यहाँकी प्रधान प्रजा पहिलेसे ही राजपुत्रका अभ्युदय चाहती
है और अब तो, मेरेद्वारा दान-सम्मानसे विश्वसित हो, विशेषतया राजपुत्रकी ही उन्नति
चाहती है । अश्मकेन्द्रके जो अन्तरङ्ग सेवक हैं वे मेरे विश्वसनीय पुरुषोंद्वारा प्रगाढ़
प्रीतिको प्राप्तकर एकान्तमें इस तरह भेदभाव करा देंगे अर्थात् अपनी सेनावालोंसे गुप्त
रीतिसे कहेंगे—‘हे मित्रो ! आप लोग मेरे सखा हैं, अत एव हमारा कर्त्तव्य है आपसे
श्रेयस्करी बातें कह दें । इस राजपुत्रकी सहायता के लिये भवानीने विश्वनकुमारको
नियुक्त किया है यह बात सर्वथा प्रसिद्ध ही है । अतः उसके द्वारा नियुक्त होकर जो वीर,
अश्मकेन्द्र वसन्तमानुके पक्षमें होकर भी, इसके साथ युद्ध करेगा, वह यमराजके घरका
अतिथि होगा । अबतक अश्मकेन्द्रके साथ यह राजपुत्र युद्ध-प्रवृत्त नहीं हुआ है तबतक
आप लोग अनन्तवर्माके पुत्र भास्करवर्माका अनुसरण कर लें । जो लोग ऐसा कर लेंगे
वे निर्भय होकर प्रचुर आदर पाकर परिजन सहित सुखसे जीवन व्यतीत करेंगे । जो
इसके विरुद्ध करेंगे वे भवानीके विश्वलुके वशीभूत होंगे—मर जायेंगे । भवानीने मुझे
यह विशक्ति दी है कि मैं आप लोगोंको एक बार उपर्युक्त सूचना दे दूँ । मेरी आप
लोगोंके साथ मित्रता है अतः मेरे सुखसे (मेरे माध्यमसे) यह बात कहलायी गयी है ।’

जनः सुखेन निवत्स्यति न चेन्नवानीत्रिशूलवश्यो भविष्यति । भवान्या च ममेत्याक्षप्रमस्ति यदेकवारं सर्वेषां कथय । अतोऽस्माकं युष्माभिः सह मैत्रीभवनुष्यास्मन्मुखेन सर्वेभ्योऽपि गदितम् । वार्तामिमामाकर्ण्य तेऽस्म-
केन्द्रान्तरङ्गश्रुत्या राजसूनोर्भवानीवरं विदित्वा पूर्वमेव भिन्नमनस आ-
सन् । विशेषतश्च मदीयमिति वचनं श्रुत्वा ते सर्वेऽपि मद्गुणं समभवन् ।

(२) एनं सर्वमपि वृत्तान्तमवयुष्याश्मकेन्द्रेण व्यचिन्ति—‘यद्वा-
जसूनोर्मौलाः प्रजास्ताः सर्वा अप्येनमेव प्रभुमभिलषन्ति । मदीयश्च बाह्य
आश्रयन्तरो भृत्यवर्गो भिन्नमना इव लक्ष्यते । एवं यद्यहं क्षमामवलम्ब्य
गृह एव स्थास्यामि तत उत्पत्तोपजापं स्वराज्यमपि परित्रातुं न शक्यामि ।
अतो यावता भिन्नचित्तेन मदवबोधकं प्रकटयता मद्बलेन सह मिथोवचनं
न संजातं तावतैव तेन साकं विग्रहं रचयामि इत्येवं विहिते सोऽवश्यं

मास्करवर्माणमनुयास्यति । भूयसीं प्रभूताम् । प्रवृत्तिं सम्मानम् । भवानीत्रिशू-
लवश्यो भवान्या विनाश्यः । अवबुध्य विचार्य । भिन्नमनसः चञ्चलचित्ताः ।

(२) मौलाः प्रजाः—प्रधानप्रकृतयः । एनं विक्षुतम् । क्षमामवलम्ब्य-
युद्धमकृत्वा । उत्पत्तोपजापं जनितमेदम् । परित्रातुं रक्षितुम् । मदवबोधकम् मम
हृदयज्ञापकं वचनम् । प्रकटयता प्रकाशयता । मद्बलेन मम सैन्येन । मिथोवचनम्

अश्मकेन्द्रके अन्तरङ्ग सेवकगण राजपुत्र पर भवानीका अनुग्रह जानकर प्रथमसे ही अन्य-
मनस्क हो रहे थे । मेरे वचनोंको सुनकर वे लोग सब मेरे वशीभूत हो गये ।

(२) अश्मकेन्द्रने इन सब घृत्तोको सुनकर विचारा—‘राजपुत्रकी अतिनी मुख्य
प्रजा है, वह सबकी सब उसी राजपुत्रकी राजा बनानेकी इच्छा कर रही है । मेरे बाह्य
और अन्तरङ्ग सेवकगण अन्यमनस्क दीख रहे हैं । ऐसी दशामें यदि मैं शान्ति रखकर घर
में बैठा रहूँगा तो, ये लोग मेदमाव करके मुझे अपने राज्यपर प्रभुत्व करनेके अयोग्य
बना देंगे—अपने राज्यपर शासन करने योग्य न रह जाऊँगा । अतएव जब तक अन्यमनस्क
सेवक, मेरी अवज्ञा करनेवाले, मेरी अन्य प्रजाके साथ एकान्तमें बातचीत करने न पायें
तबतक मैं उन प्रजाओं को साथ लेकर युद्ध छेड़ दूँ । ऐसी स्थितिपर वह राजपुत्र मेरे साथ
युद्धमें एक क्षण भी नहीं टिकेगा । ऐसा निश्चय करके अन्यायसे प्राप्त परराज्यके पापसे
त्रेरित होकर अश्मकेन्द्र सेनाके साथ मेरी सेनाकी ओर आया मानो, वह मृत्युके मुखकी
ओर आ रहा था । राजपुत्र, अश्मकेन्द्रको आगे आते जानकर, अग्रसर हो गया । ओर मैं
अश्मकेन्द्रकी ओर ही थोड़ेपर सवार होकर दौड़ गया । तब उसकी सम्पूर्ण सेना यह सोचने
लगी कि, अवश्य यह भवानीके दिव्यवरकी शक्ति है कि, वह एकाकी हमारी अपरिमित

‘मदग्रे क्षणमवस्थास्यति’ इति निश्चित्यान्यायेन परराज्यक्रमणपाकप्रेरितः ससैन्यो मृत्युमुखमिवास्मत्सैन्यमभ्ययात् । तमभ्यायान्तं विदित्वा राजपुत्रः पुरोऽभवत् । अतोऽश्मकेन्द्रमेव तुरगाधिरूढो यान्तमभ्यसरम् । तावत्सर्वा एव तस्सेना ‘यद्यमेतावतोऽपरिमितस्यास्मत्सैन्यस्योपर्येक एवाभ्यागच्छति तत्र भवनीवर एवासाधारणं कारणं नान्यत्’ इति निश्चित्या-लेख्यलिखिता इवावस्थिताः ।

(३) ततो मयाभिगम्य सङ्गराय समाहूतो वसन्तभानुः समेत्य मामसिप्रहारेण दृढमभ्यहनत् । अहं च शिक्षाविशेषविफलिततदसिप्रहारः प्रतिप्रहारेण तं प्रहृत्यावकृत्तमश्मकेन्द्रशिरोऽवनौ विनिपात्य तत्सैनिकानवदम्—‘अतः परमपि ये युयुत्सवो भवन्ति ते समेत्य मया युध्यन्ताम् । न चेन्द्राजतनयचरणप्रणामं विधाय तदीयाः सन्तः स्वस्ववृत्त्युपभोगपूर्वकं निजान्निजानधिकाराग्निःशङ्कं परिपालयन्तः सुखेनावतिष्ठन्तु’

परस्परभेदवचनम् । तेन विश्रुतेन । स-विश्रुतः । परराज्यस्य क्रमणं अन्यायेन ग्रहणं तस्य पाकः परिणामः पापमित्यर्थस्तेन प्रेरितः । पुरः अग्रतः । अभ्यसरम् अभिमुखमगच्छम् । अयं विश्रुतः । अपरिमितस्य असंख्यस्य । एक एकाकी । आलेख्यलिखितः चित्रार्पितः ।

(३) सङ्गराय युद्धार्थम् । शिक्षाविशेषेण शिक्षानैपुण्येन विफलितो व्यर्थो-कृतस्तस्य वसन्तभानोरसिप्रहारः खड्गाघातो येन तादृशः । प्रतिप्रहारेण मत्याघातेन । अवकृत्तं छिन्नम् । तदीयाः राजपुत्रपत्नीयाः । आनम्य प्रणम्य ।

सेनाके ऊपर दौड़ आया है और कोई अन्य कारण नहीं है । ऐसा सोचते हुए सेनाके लोग चित्रगतके समान खड़े रहे ।

(३) इतनेमें मैंने पास जाकर अश्मकेन्द्रको युद्धके लिए ललकारा तो, अश्मकेन्द्रने मुझपर तलवारका कठिन प्रहार किया । मैंने शस्त्रशिक्षा-विशेषसे उस तलवारके प्रहारको विफल कर दिया । फिर मैंने उसके ऊपर प्रतिप्रहार किया तथा उसके शिरको काटकर पृथिवीपर गिरा दिया और उसके सैनिकोंसे कहा—‘इसके अतिरिक्त यदि कोई युद्धकी इच्छा रखते हों तो, वह मिलकर मेरे साथ युद्ध करें । अन्यथा, इस राजपुत्रके चरणोंमें प्रणामकर, उसके सेवक होकर, अपनी-अपनी वृत्तिका उपभोग करते हुए, अपने-अपने अधिकारोंके साथ निर्भय होकर सुखसे जीवन यापन करें ।’ मेरे वाक्योंको सुनकर सभी अश्मकेन्द्र के सेवक शीघ्र ही अपने-अपने बाहनों से उतरकर राजपुत्र को प्रणामकर उसके अधीन हो गये । तत्पश्चात् मैंने अश्मकेन्द्रके राज्यको, राजपुत्रके अधीन कर दिया ।

इति । मद्रचनश्रवणानन्तरं सर्वेऽप्यशमकेन्द्रसेवकाः स्वस्वचाहनात्सह-
सावतीर्थं राजसूनुमानस्य तद्वशवर्तिनः समभवन् । ततोऽहं तदशमकेन्द्र-
राज्यं राजसूनुसाद्विधाय तद्रक्षणार्थं मौलान्स्वानधिकारिणो नियुज्या-
त्मीभूतेनाशमकेन्द्रसैन्येन च साकं विदर्भानभ्येत्य राजधान्यां तं राजत-
तनयं भास्करवर्माणमभिषिच्य पित्र्ये पदे न्यवेशयम् ।

(४) एकदा च मात्रा वसुमत्या सहावस्थितं तं राजानं व्यजिज्ञपम्-
'मयैकस्य कार्यस्यारम्भश्चिकीर्षितोऽस्ति । स यावन्न सिध्यति तावन्मया
न कुत्राप्येकत्रावस्थातुं शक्यम् । अत इयं मद्भार्या त्वद्भगिनी मञ्जुवादिनी
कियन्त्यहानि युष्मदन्तिकमेव तिष्ठतु । अहं च यावदिष्टजनोपलम्भः
कियन्तमप्यनेहसं भुवं विभ्रम्य तमासाद्य पुनरत्र समेष्यामि' इत्याकर्ण्य
मात्रानुमतेन राजाहमगादि—'यदेतदस्माकमेतद्वाव्योपलम्भलक्षणस्यैताव-

राजसूनुसाद् राजपुत्राधीनम् । मौलान् प्रधानान् । स्वान् आत्मीयान् । आत्मी-
भूतेन स्ववशीभूतेन । पित्र्ये पदे पितृसिंहासने । न्यवेशयम् अस्थापयम् ।

(४) वसुमत्या अनन्तवर्मपत्न्या । राजानं भास्करवर्माणम् । मद्भार्या
मम पत्नी । त्वद्भगिनी तव स्वसा । कियन्त्यहानि कतिचिद्दिनानि । यावता
कालेन इष्टजनस्य वाञ्छितजनस्योपलम्भः प्राप्तिर्भवेत्तावदित्यर्थः । अनेहसं
कालम् । तम् इष्टजनम् । समेष्यामि आगमिष्यामि । राज्यधूः राज्यभारः ।
निर्वाह्या वोढुं शक्या । प्रत्यवादि प्रत्युक्तः । चिन्तालवः चिन्तालेशः । सचिववरनं

और उसके संरक्षणके लिये अपने मुख्य प्रजाजनोको नियुक्त किया । अपने नशमें
आये हुए अशमकेन्द्रके सैनिकवीरोंके साथ विदर्भ देशमें आकर उस राजधानीमें राजपुत्र
भास्करवर्माका राव्याभिषेक करके उसे पिताके पदपर आसीन किया ।

(४) माता वसुमतीके साथ बैठे हुए उन राजा भास्करवर्मासे एक दिन मैंने
सूचित किया—'मैं एक कार्यको प्रारम्भ करनेकी इच्छा कर चुका हूँ । वह जबतक
सिद्ध न हो जायगा तबतक एक स्थानमें कहीं भी स्थिर नहीं रह सकता । अतएव
यह मेरी पत्नी आपकी बहिन मञ्जुवादिनी कुछ दिनोंतक आपके पास ही रहे ।
जबतक मैं अपने इष्ट जनको प्राप्त करनेके लिये कुछ समयतक पृथिवीका परिभ्रमण
करूँ और उसे प्राप्त करके पुनः यहाँपर आ जाऊँ ।' यह सुनकर माताकी राय
करके राजाने कहा—'हम लोगोंको यह जो राज्य प्राप्त हुआ है और उसका
अभ्युदय हुआ उसके असाधारण हेतु (मुख्य कारण) आप ही हैं । आपके बिना
हम लोग एक क्षण भी राज्यभार वहन करनेमें असमर्थ हैं । अत एव आप यह क्या

तोऽभ्युदयस्यासाधारणो हेतुर्भवानेव । भवन्तं विना क्षणमप्यस्माभिरियं राजधूर्नं निर्वाह्या । अतः किमेवं वक्ति भवान्' इत्याकर्ण्य मया प्रत्यवादि 'युष्माभिरयं चिन्तालवोऽपि न चित्ते चिन्तनीयः । युष्मद्गृहे यः सचिवरत्नमार्यकेतुरस्ति स ईदृग्विधानामनेकेषां राज्यानां धुरमुद्गोर्दुं शक्तः , ततस्तं तत्र नियुज्याहं गमिष्यामि' इत्यादिबचनसंदोहैः प्रलोभितोऽपि सजननीको नृपोऽनेकैराग्रहैर्मां कियन्तमपि कालं प्रयाणोपक्रमान्व्यवर्तयत् । उत्कलाधिपतेः प्रचण्डवर्मणो राज्यं मह्यं प्रादात् । अहं च तद्राज्यमात्मसात्कृत्वा राजात्तमामन्य्य शर्वस्वदन्वेषणाय प्रयाणापक्रमं करोमि तावदेवाङ्गनाथेन सिंहवर्मणा स्वसाहाय्यायाकारितोऽत्र समागतः पूर्वपुण्यपरिपाकात्स्वामिना समगंसि ।

(५) ततस्ते तत्र संगता अपहारवर्मोपहारवर्मार्थपालप्रमत्तिमित्रगुप्तमन्त्रगुप्तविश्रुताः कुमाराः पाटलिपुरे यौवराज्यमुपभुञ्जानं समाकारणे पूर्वकृतसङ्केतं वामलोचनया भार्यया सह कुमारं सोमदत्तं सेवकैरानाय्य सराजवाहनाः संभूयावस्थिता मिथः प्रमोदसंवलिताः कथा यावद्बद्धति

मन्त्रिश्रेष्ठः । वचनसन्दोहैः वाक्यसमूहैः । सजननीकः समातृकः । प्रयाणोपक्रमात् प्रस्थानारम्भात् । आत्मसात्कृत्वा स्वाधीनीकृत्य । राजानं आस्करचर्मणम् । आमन्य निवेद्य । स्वदन्वेषणाय राजवाहनान्वेषणायेत्यर्थः । आकाशमिह आहूतः । पूर्वपुण्यपरिपाकात् प्राक्तनपुण्यफलात् । स्वामिना भवता । समगंसि सम्मिलितः । सम्पूर्वकाङ्क्षघातोः कर्मणि लुङ् ।

(५) तत्र राजवाहनसमीपे । सङ्गताः मिलिताः । समाकारणे आह्वाने ।

कहते हैं ।' ऐसा श्रवणकर मैंने प्रयुत्तर दिया—'आप इसकी अनुमात्र भी चिन्ता न करें आपके घरमें जो श्रेष्ठ सचिव भार्यकेतु हैं वे ऐसे अनेकों राज्योंके भारको वहन करनेमें समर्थ हैं । इससे मैं उन्हें सौंपकर (परदेश) जाऊँगा ।' इस रीतिसे वाक्य प्रलोभन देने पर भी वह रानी सहित राजा मुझे बहुत दिनोंतक जानेसे रोके रहा । उत्कलाधिपति प्रचण्डवर्माका राज्य मुझे दे दिया । मैंने उस राज्यको प्राप्तकर राजासे निवेदन करके जब तक अन्वेषण करनेको जाना चाहता था कि अङ्गनाथ सिंहवर्माद्वारा सहायताके लिए बुलाया गया और यहाँ आनेपर पूर्वजन्मके पुण्यप्रभावसे स्वामीके दर्शन हो गये ।

(५) इसके पश्चात् उस पाटलिपुत्र (पटना) में एकत्र हुए अपहारवर्मा, उपहारवर्मा, अर्थपाल, प्रमत्ति, मित्रगुप्त, मन्त्रगुप्त और विश्रुत कुमारगण यौवराज्य पदके आनन्दको लट्ठसे हुए पूर्वकृत सङ्केतसे सुन्दर नेत्रोंवाली भार्याके साथ कुमार सोमदत्तको

तावत्पुष्पपुराद्वाक्षो राजहंसस्याज्ञापत्रमादाय समागता राजपुरुषाः प्रणम्य राजवाहनं यजिज्ञपन्-‘स्वामिन्, एतज्जनकस्य राजहंसस्याज्ञापत्रं गृह्यताम्’ इत्याकर्ण्य समुत्थाय भूयोभूयः सादरं प्रणम्य सदसि तदाज्ञापत्रमग्रहीत् । शिरसि चाधाय तत उत्तार्योत्कील्य राजा राजवाहनः सर्वेषां शृण्वतामेवावाचयत्-‘स्वस्ति श्रीपुष्पपुरराजधान्याः श्रीराजहंसभूपतिश्चम्पानगरीमधिवसतो राजवाहनप्रमुखान् कुमारानाशास्याज्ञापत्रं प्रेषयति । यथा सूर्यागतो मामामन्व्य प्रणम्य प्रस्थिताः पथि कस्मिंश्चिद्द्वन्द्वदेश उपशिवालयं स्कन्धावारमवस्थाप्य स्थिताः । तत्र राजवाहनं शिवपूजायं निशि शिवालये स्थितं प्रातरनुपलभ्यावशिष्टाः सर्वेऽपि कुमाराः ‘सहैव राजवाहनेन राजहंसं प्रणस्यामो न चेत्प्राणांस्तपद्यामः’ इति प्रतिज्ञाय सैन्यं परावर्त्य राजवाहनमन्वेष्टुं पृथक्प्रस्थिता । एवं भवद्वृत्तान्तं ततः

पूर्वकृतसंकेत-पूर्वं प्राक् कृतः संकेतो येन तम् । संवर्कैर्भृत्यैः । आनाय्य धानी-वेत्यर्थः । संभूय मिलित्वा । मिथः परस्परम् । यावत्-यावत्कालपर्यन्तम् । भूयो-भूयः वारंवारम् । आधाय स्तस्याप्य । ततः मस्तकात् । उत्तार्य अवतार्य ।

सेवकोंद्वारा जुलाकर राजवाहनके सहित एक साथ प्रमपूर्वक आपसमें कथा वार्त्ता कह रहे थे कि उसी समय पुष्पपुरसे राजा राजहंसके आज्ञापत्रको लेकर, राजसेवकगण आये । राजवाहनको उन्होंने प्रणाम करके विशापित किया-‘हे स्वामिन् ! अपने जनक राजा राजहंसका यह आज्ञापत्र लीजिये ।’ यह सुनकर सभामें बार-बार उस पत्रको प्रणाम करके ग्रहण किया । फिर शिरपर धरकर पुनः शिरसे उतारकर राजा राजवाहनने सबको सुनाते हुए ही वह पत्र पढ़ा-‘स्वस्ति श्रीपुष्पपुरी राजधानीसे श्रीराजहंस भूपति चम्पानगरीमें अबिवास करनेवाले राजवाहन आदि सभी कुमारीको आशीर्वाद देकर आज्ञापत्र भेज रहा है कि आप लोगोंने मुझे प्रणाम करके और मुझसे आज्ञा लेकर गमन किया । मार्गमें एक शिवमन्दिरके समीप शिविरमें ठहरे वहाँपर रातमें शिवपूजनके लिये बैठे हुए राजकुमारको प्रभातमें न पाकर सभी कुमारोंने यह प्रतिज्ञा की कि ‘हम जोग राजवाहनके साथ ही राजहंसको प्रणाम करेंगे नहीं तो प्राणोंको त्याग देंगे ।’ इस प्रकार प्रतिज्ञा करके उन लोगोंने सेनाको छोटा दिया और राजवाहनका अन्वेषण करनेके लिये अलग-अलग चल पड़े । आप लोगोंके ऐसे समाचारको लौटे हुए सैनिकोंके मुखसे सुनकर मैं और आप लोगोंकी माता असहनीय दुःखरूपी समुद्रमें डूबकर दोनों जने वामदेवके आश्रममें गये कि यह वृत्तान्त उन्हें ज्ञात कराकर हम दोनों -‘प्राणपरित्याग कर देंगे’ ऐसा निश्चय करके दोनों जने उनके आश्रममें उन मुनिकों प्रणाम करके जब

प्रत्यावृत्तानां सैनिकानां मुखादाकर्ण्यसह्यदुःखोदन्वति मप्रमनसाबुभावहं युष्मज्जननी च 'वामदेवाश्रमं गत्वैतद्वृत्तान्तं तद्विदितं विधाय प्राणपरित्यागं कुर्वः' इति निश्चित्य तदाश्रमयुपगतौ तं मुनिं प्रणम्य यावत्स्थितौ तावदेव तेन त्रिकालवेदिना मुनिना विदितमेवास्मन्मनीषितं निश्चयमवबुध्य प्रावाचि—'राजन्, प्रथममेवैतत्सर्वं युष्मन्मनीषितं विज्ञानबलादज्ञायि । यदेते त्वत्कुमारा राजवाहननिमित्ते कियन्तमनेहसमापदमासाद्य भाग्योदयादसाधारणेन विक्रमेण विहितदिग्विजयाः प्रभूतानि राज्यान्युपलभ्य षोडशाब्दान्ते विजयिनं राजवाहनं पुरस्कृत्य प्रत्येत्य तव वसुमत्याश्च पादानभिवाद्य भवदाज्ञाविधायिनो भविष्यन्ति । अतस्तन्निमित्तं किमपि साहसं न विधेयम्' इति । तदाकर्ण्य तत्प्रत्ययाद्वैर्यमवलम्ब्याद्यप्रभृत्यहं देवी च प्राणमधारयाव । इदानीमासन्नवर्तिन्यवधौ वामदेवाश्रमे गत्वा विज्ञप्तिः कृता—'स्वामिन्, त्वदुक्तावधिः पूर्णप्रायो भवति तत्प्रवृ-

त्कील्य उन्मोष्य । अवाचयत् अपठत् । आशास्य आशीर्भिरभिनन्द्य । इनः पुष्पपुरात् । आमन्त्र्य निवेद्य । उपशिवालयं शिवालयसमीपे । स्कन्धावारम् क्षिप्रम् । अनुपलभ्य अप्राप्य । असह्यदुःखोद्वति दुःसहदुःखसागरे । अहं राजहंस इत्यर्थः । युष्मज्जननी वसुमतीत्यर्थः । तद्विदितं—तेन वामदेवेन विदितं ज्ञातम् । निश्चयमवबुध्य आवां प्राणपरित्यागे कृतनिश्चयाविति ज्ञात्वेत्यर्थः । विज्ञानबलात् ज्ञानप्रभावात् । अनेहसं कालम् । पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा । प्रत्येत्य प्रत्यावृत्य । भवदाज्ञाविधायिनो भवदादेशपालकाः । तत्प्रत्ययात् तस्य वामदेवस्य

तक बैठे तब तक उन त्रिकालवेत्ता महामुनिने हम लोगोंके मनकी इच्छा जान ली । हमारे निश्चयको ज्ञातकर मुनिने कहा—'हे राजन् ! विज्ञानके बन्से (योगप्रभावसे) मैंने आपकी मनोकामना पूर्वमें ही ज्ञातकर ली । ये सब कुमार राजवाहनके लिये अनेक प्रकारके कष्टोंको कुछ कालतक भोगेंगे । भाग्यके उदय होनेपर असाधारण पराक्रमसे दिग्विजयकर अनेकों राज्योंको प्राप्तकर सोलह वर्षके अन्तमें राजवाहनको आगेकर आपके और रानी वसुमतीदेवीके चरणोंको प्रणाम करके आप लोगोंकी आज्ञामें दृढ़ रहेंगे अतः उन लोगोंके लिये कोई साहसका काम आरम्भहत्या आदि न करें ।' ऐसा मुनिवाणी सुनकर उसी विश्वाससे धीरता धारण करके आजतक मैं और देवी वसुमती प्राणोंको धारण किये हुए हैं । अब वह अवधि समीप आई जानकर हम दोनों वामदेवजीके आश्रममें गये और उनसे प्रार्थना की—'हे प्रभो ! आपके कथनानुसार वह समय प्रायः समाप्ति पर है । क्या आप इस समय उन लोगों के (कुमारों के) विषय में कुछ

स्तिस्त्वयाद्यापि विज्ञायते' इति । श्रुत्वा मुनिरवदत्—'राजन् , राजवाहन-
प्रमुखाः सर्वेऽपि कुमारा अनेकान्दुर्जयाञ्शत्रून्विजित्य दिग्विजयं विधाय
भूवल्लयं वशीकृत्य चम्पायामेकत्र स्थिताः । तवाज्ञापत्रमादाय तद्वानय-
नाय प्रेष्यन्तां शीघ्रमेव सेवकाः' इति मुनिवचनमाकर्ण्य भवदाकारणा-
याज्ञापत्रं प्रेषितमस्ति । अतः परं चेत्क्षणमपि यूयं विलम्बं विधास्यथ ततो
मां वसुमती च मातरं कथावशेषावेव श्रोष्यथेति ज्ञात्वा पानीयमपि पथि
भूत्वा पेयम् , इति ।

(६) एवं पितुराज्ञापत्रं मूर्ध्नि विधृत्य गच्छेमेति निश्चयं चक्रुः । अथ
वशीकृतराज्यरक्षापर्याप्तानि सैन्यानि समर्थतरान्पुरुषानाप्तान्स्थाने स्थाने
नियुज्य कियता सैन्येन मार्गरक्षां विधाय पूर्ववैरिणं मालवेशं मानसारं
पराजित्य तदपि राज्यं वशीकृत्य पुष्पपुरे राज्ञो राजहंसस्य देव्या वसु-
मत्याश्च पादान्नमस्यामः । एवं निश्चित्य स्वस्वभार्यामयुनाः परिमितेन
सैन्येन मालवेशं प्रति प्रस्थिताः । प्राप्य चोलजयिनी तदैव सहायभूतै-
स्तैः कुमारैः परिवृतेन राजवाहनेनातिबलवानपि मालवेशो मानसारः

प्रस्थयाद्विधासात् । आसन्नवर्त्तिनि समीपमागते । अवधौ युष्मत्समागमनिर्दिष्ट-
दिवसे । कथावशेषौ श्रुतौ । पानीयमपीति—आज्ञापत्रप्राप्त्यनन्तरमेव प्रस्थानं
विधेयम् पिपासापि चेत्तदा बाधेत तदा मार्गे निष्क्रम्यैव जलं पेयमिति भावः ।

(६) वशीकृतेति—वशीकृतानामधीनानां राज्यानां रक्षायै पर्याप्तानि

जानते हैं ?' मुनिवरने सुनकर उत्तर दिया—'राजन् ! राजवाहन आदि सभी कुमार-
गण अनेक दुर्जय शत्रुओंको जीतकर दिग्विजयका विधान करके पृष्णामण्डलको वशमें
करके, अधुना चम्पानगरीमें एकत्र हुए हैं । अपना आज्ञापत्र देकर उनको बुलानेके
लिये सेवकोंको भी शीघ्र भेजिये ।' ऐसे मुनिके वचनोंको सुनकर आप लोगोंको बुलानेके
लिये आज्ञापत्र भेजा है । इसमें यदि आप लोग क्षण भर भी विलम्ब करेंगे तो मुझे
और माता वसुमतीका कथावशेष ही सुनेंगे । आप लोग जल भी मार्गमें ही पीजियेगा ।

(६) ऐसी पिताकी आज्ञाको शिरपर धारण करके 'चलना चाहिये' यह निश्चय
किया । तत्पश्चात् जीते हुए राज्योंमें पर्याप्त रक्षा करके, प्रचुर सेनाको, समर्थ आत्मीय-
जनोंको स्थान-स्थानपर नियुक्त करके, कुछ सेनासे मार्गकी रक्षा करके, पूर्ववैरी माल-
वेश मानसारको पराजित करके, उसके राज्यको आत्मसात् करके, पुष्पपुरमें राज-
हंस और देवी वसुमतीके चरणोंको प्रणाम करेंगे । ऐसा निश्चय करके अपनी-अपनी
लियोंके साथ, परिमित सेनाके साथ मालवेशके प्रति चल पड़े । उज्जयिनी नगरीमें

क्षणेन पराजिग्ये निहतश्च । ततस्तद्दुहितरमवन्तिसुन्दरीं समादाय चण्डव-
र्मणा तन्मन्त्रिणा पूर्वं कारागृहे रक्षितं पुष्पोद्भवं कुमारं सकुटुम्बं ततः चण्डो-
चितं सह नीत्वा मालवेन्द्रराज्ये वशोक्त्य तद्रक्षणाय कांश्चित्सैन्यसहिता-
न्मन्त्रिणो नियुज्यावशिष्टपरिमितसैन्यसहितास्ते कुमारः पुष्पपुरं समेत्य
राजवाहनं पुरस्कृत्य तस्य राजहंसस्य मातुर्वसुमत्याश्च चरणानभिवन्दित-
वन्तः । तौ च पुत्रसमागमं प्राप्य परमानन्दमधिगतौ । ततो राज्ञो वसुम-
त्याश्च देव्याः समक्षं वामदेवो राजवाहनप्रमुखानां दशानामपि कुमाराना-
मभिलाषं विज्ञाय तानाज्ञापयत्—‘भवन्तः सर्वेऽप्येकवारं गत्वा स्वानि स्वानि
राज्यानि न्यायेन परिपालयन्तु । पुनर्यदेच्छा भवति तदा पित्रोश्चरणाभि-
चन्दनायागन्तव्यम्’ इति । ततस्ते सर्वेऽपि कुमारस्तन्मुनिवचनं शिरस्या-
धाय तं प्रणम्य पितरौ च, गत्वा दिग्विजयं विधाय प्रत्यागमनान्ते स्वस्व-

समर्थानि । आप्तान् विश्वस्तान् । परिमितेन स्वल्पेन । तद्दुहितरं मानसार-
नन्दिनीम् । ततः कारागारात् । तौ च-वसुमतो राजहंसौ । तान् कुमारान् ।
अतिदुर्घटानि दुःसाध्यानि । मनुजमनोरथाधिकं यत्तु मनुष्या मनसापि कल्पयितुं

पहुँचकर उन्हें कुमारोंकी सहायतासे, परिमित सेनासे बलवान मालवेश मानसारको
झगडरमें पराजित करके मार डाला । तत्पश्चात् उस मालवेशकी कन्या अवन्तिसुन्दरीको
लेकर उसके मन्त्री चण्डवर्माको जो पहिलेसे ही कारागारमें बन्द था उस पुष्पोद्भव-
कुमारको कुटुम्ब सहित मुक्त करके अपने साथ लेकर और मालवेन्द्रके राज्यको अधीन
करके, उसकी रक्षाके लिये कुछ सेनाके साथ आत्मीय सचिवको वहाँ नियुक्त करके, कुछ
परिमित सेनाके साथ वे कुमारगण पुष्पपुरमें आकर, राजवाहनको आगे करके, उन
राजा राजहंस और रानी वसुमतीके चरणोंको उन कुमारोंने खूब अभिनन्दन किया ।
वे दोनों राजा-रानी भी पुत्रोंकी प्राप्तिपर बड़े हर्षित हुए । तब फिर राजा और
रानी वसुमतीके समक्ष वामदेवमुनिने दशों कुमार राजवाहन आदिके मनोगत
अभिलाषको जानकर कहा—‘आप लोग फिर एक बार अपने-अपने राज्यका
न्यायपूर्वक शासन करें और पुनः जब आप लोगोंकी इच्छा होवे तब पिता-माताके
चरणस्पर्शको आवें ।’ ततः वे सब राजकुमार उन मुनि-वर्गोंको शिरपर धारण
करके तथा उन्हें और माता-पिताको प्रणाम करके चले गये । जाकर दिग्विजयका
विधान करके लौट आये और अपने-अपने वृत्तान्तको अलग-अलग मुनिराजसे उन
कुमारोंने निवेदित किया । माता-पिता भी, कुमारोंके दुःसाध्य चरित तथा पराक्रमोंको
शुनकर परम प्रसुद्धि हुए । अब राजा राजहंसने मुनिवरसे निवेदन किया—‘हे भगवन् !

वृत्तं पृथक्पृथङ्मुनिसमक्षं न्यवेदयन् । पितरौ च कुमाराणां निजपराक्रमा-
बबोधकान्यतिदुर्घटानि चरितान्याकर्ण्य परमानन्दमाप्नुताम् । ततो राजा
मुनिं सविनयं व्यजिज्ञपत्—‘भगवन्, तव प्रसादादस्माभिर्मनुजमनोरथा-
धिकमवाङ्मानसगोचरं सुखमधिगतम् । अतः परं मम स्वामिचरणसंनिधौ
वानप्रस्थाश्रममधिगत्यात्मसाधनमेव विधातुमुचितम् । अतः पुष्पपुरराज्ये
मानसारराज्ये च राजवाहनमभिषिच्यावशिष्टानि राज्यानि नवम्यः कुमा-
रेभ्यो यथोदितं संप्रदाय ते कुमारः राजवाहनाज्ञाविधायिनस्तदेकमत्या-
वर्तमानाश्चतुर्दधिमेखलां वसुंधरां समुद्धृत्य कण्टकानुपभुञ्जन्ति तथा
विधेयं स्वामिना’ इति । तेषां तत्पितृर्वानप्रस्थाश्रमग्रहणोपक्रमनिषेधे भूयां-
समाग्रहं विलोक्य मुनिस्तानवदत्—‘भोः कुमारकाः, अयं युष्मज्जनक एत-
द्वयःसमुचिते पथि वर्तमानः कायक्लेशं विनैव मदाश्रमस्थौ वानप्रस्थाश्र-
माश्रयणं चिकीर्षुः सर्वथा भवद्भिर्न निवारणीयः । अत्र स्थितस्त्वयं भग-

नार्हन्ति इति भावः । अवाङ्मनसगोचरम् अनिर्वाच्यमचिन्त्यञ्च । स्वामिचरण-
सन्निधौ भवत्पादसमीपे । आत्मसाधनमात्मसाक्षात्कारः । परमात्मचिन्तनं वा ।
यथोदितं तेषां वचनानुसारेण । स्वामिना भवता वामदेवेनेत्यर्थः । तेषां कुमारा-
णाम् । एतद्वयःसमुचिते वार्द्धक्योचिते पथि मार्गे । वानप्रस्थाश्रमग्रहणयोरपे-

आपकी कृपासे हमने मनुष्यके कल्पनातीत मनोरथोंके सुखके अनुभवको किया ।
अब हमारी इच्छा है कि आपके चरणके समीपमें वानप्रस्थाश्रम ग्रहण कर, योग
साधन करनेके औचित्यकी प्रतीति होती है । इस कारण पुष्पपुर राज्य और मानसारके
राज्यपर राजवाहनका राज्याभिषेक करके, शेष राज्योंपर नव कुमारोंको, जिस राज्यको
जो कुमार चाहे उसे वह राज्य देकर उन कुमारोंको राजवाहनकी आज्ञा माननेवाला
बनाकर, एकमत होकर उन लोगोंको चारों समुद्रोंकी करधनीवाली भूमिके मारको
ग्रहण करनेवाला बनाकर, राज्यकण्टकोंको निकालकर राज्यसुखको वे लोग भोगें ऐसा ही
विधान आपके द्वारा होना चाहिये । पिताकी ऐसी इच्छापर उन कुमारोंने वानप्रस्थ ग्रहण
न करनेके लिये अति आग्रह किया । ऐसी अवस्था देखकर कामदेवमुनिने उन कुमारोंसे
कहा—‘हे कुमारो ! ये आपके पिताजी अपनी अवस्थाके अनुरूप मार्गपर चलनेवाले
हैं । शरीर-कष्टके बिना ही मेरे आश्रममें रहकर वानप्रस्थाश्रमका आश्रयण करना चाहते हैं,
अतः आप लोगोंके द्वारा इनकी यह इच्छाका दमन न किया जाय । यहाँ रहकर ये
ईश्वर-चिन्तन करके भगवद्भक्ति प्राप्त करेंगे । आप लोग पिताके साथ रहकर सुख न
पावेंगे ।’ महर्षि वामदेवकी आज्ञा प्राप्त कर उन कुमारोंने, पिता राजहंसको वानप्रस्थ

वद्वक्तिमुपलप्स्यते । भवन्तश्च पितृसन्निधौ न सुखमवाप्स्यन्ति' इति । महर्षेराज्ञामधिगम्य ते पितुर्वानप्रस्थाश्रमाधिगमप्रतिषेधाग्रहमत्यजन् । राजवाहनं पुष्पपुरेऽवस्थाप्य तदनुज्ञया सर्वेऽपि परिजनाः स्वानि स्वानि राज्यानि प्रतिपाल्य स्वेच्छया पित्रोः समीपे गतागतमकुर्वन् । एवमवस्थितास्ते राजवाहनप्रमुखाः सर्वेऽपि कुमारा राजवाहनाज्ञया सर्वमपि वसुधावलयं न्यायेन परिपालयन्तः परस्परमैकमत्येन वर्तमानाः पुरंदर-प्रभृतिभिरप्यतिदुर्लभानि राज्यमुत्खान्यन्वभूवन् ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकविकुलसार्वभौमनिखिलविद्याकुमुदिनी-
शर्वरीश्वरसरस्वतीनिःश्रसितकविदण्डिपर्ण्डतविरचितं
दशकुमारचरितं सम्पूर्णम् ।

वयसि वर्तमान इति भावः । न सुखमवाप्स्यन्तीत्यस्यायं भावः—पितुः सखीये-
ऽवस्थानेन भवतां स्वाधीनता न भविष्यति । स्वाधीनस्य यथा सुखं न तथा
पराधीनस्येति । वानप्रस्थाश्रमाधिगमस्य वानप्रस्थाश्रमग्रहणस्य प्रतिषेधो निषे-
धस्तस्याग्रहो निर्बन्धस्तम् । गतागतं यातायातम् । वसुधावलयं भूमण्डलम् ।
पूर्ववक्त्रः कन्योत्थितमन्त्रंऽस्मिन् धातुकाख्यके । कृष्णात्रेयपर्वण-प्रादुर्भूतो दिवाग्रणीः ॥
शशिभूषणतामाप्तस्तातो मे शशिभूषणः । जननी शारदादेवो काश्चापान्वयसम्भवा ॥
महामहादयुषाध्यायो द्वितीय इव गीतमः । स वामाचरणन्यायाचार्यवर्यो ममाग्रजः ॥
ताराचरणनामाहं किङ्करोऽस्मि विपश्चिताम् । व्याख्यां दशकुमारस्य कौतुकेन व्यधामि माम् ॥
ज्ञाकेऽग्निग्नस्वस्विन्दुमिते मकरसंक्रमे । विश्वेशानुग्रहात्काश्यां समाप्तिमयमागताम् ॥

इति श्रीताराचरणभट्टाचार्यकृता बालविबोधिनी टीका समाप्ता ।

आश्रम सेवन करनेसे न रोका—अपने हठको त्याग दिया । राजवाहनको पुष्पपुरमें राज्यसिंहासनपर बैठाकर वे सब अपने-अपने राज्यका शासन करने लगे । स्वेच्छासे कभी-कभी पिता-माताके दर्शनार्थ आ जाया करते । इस रीति से वे सभी कुमार राज्य-वाहनको आज्ञासे पूरे भूमण्डलका न्यायसे शासन करने लगे । एकमत होकर राज्य करते हुए उन लोगों द्वारा, इन्द्रादि देवोंको जो सुख प्राप्त नहीं होते, वे अति दुर्लभ सुख-योग भोगे गये ।

इस प्रकार पं० श्री केदारनाथशर्मा कृत 'बालकोड़ा' हिन्दी टीका समाप्त हुई ।

255

ନିର୍ଦ୍ଦେଶନା

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन के महत्वपूर्ण ग्रन्थः

Nalopakhyanam. Story of Nala. The Sanskrit Text with English Translation by Monier Williams.

Meghaduta or Cloud Messenger. A poem in the Sanskrit and Illustrations by H.H. Wilson

नैषधमहाकाव्यम् । 'जीवातु' 'मणिप्रभा' संस्कृत-हिन्दी टीका सहित । १ला सर्ग, १-३ सर्ग, १-५ सर्ग, १-९ सर्ग, १०-११ सर्ग, पूर्वार्ध, उत्तरार्ध एवं सम्पूर्ण काव्यदोष । काव्यदोष एक अनुशीलन । डॉ. जनार्दनस्वरूप अग्रवाल

रघुवंशमहाकाव्यम् । "इन्दुकला" संस्कृत हिन्दी व्याख्या सहित । पं. वैद्यनाथ झा । प्रथम सर्ग, द्वितीय सर्ग, तृतीय सर्ग एवं षष्ठ सप्तम-सर्ग

रघुवंशमहाकाव्यम् । चन्द्रकला संस्कृत हिन्दी टीका सहित १३-१४ सर्ग छन्दोमञ्जरी । 'प्रभा', 'रुचिरा' संस्कृत-हिन्दी टीका सहित

किरातार्जुनीयम् । 'घण्टापथ' संस्कृत तथा 'प्रकाश' हिन्दी टीका सहित सम्पूर्ण एवं १-५ सर्ग

दशकुमारचरितम् । संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । पूर्वपीठिका, विश्रुतचरित एवं सम्पूर्ण कुमारसम्भवमहाकाव्यम् । संस्कृत-हिन्दी टीका सहित । १-७ सर्ग एवं प्रत्येक सर्ग, पृथक्-पृथक्

काव्यदीपिका । संस्कृत-हिन्दी टीका सहित । अष्टशिक्षा एवं सम्पूर्ण

काव्यमीमांसा । संस्कृत-हिन्दी टीका सहित । १-५ अध्याय एवं सम्पूर्ण

शिशुपालवधम् । सुधा संस्कृत-हिन्दी टीका सहित । १-४ सर्ग

सुक्तिसंग्रहः । राक्षसकृतः । संस्कृत हिन्दी टीका सहित

पिंगलछन्दः सूत्रम् । 'हलायुधवृत्ति' तथा 'कादम्बिनी' हिन्दी व्याख्या सहित

विक्रमाङ्कदेव चरितम् । सटिप्पण 'चन्द्रकला' संस्कृत-हिन्दी व्याख्यापेतम् । व्याख्याकार आचार्य श्री शेषराज शर्मा रेग्मी । प्रथम सर्ग

अलङ्कारसारमञ्जरी । 'इन्दुश्री' संस्कृत हिन्दी व्याख्यापेतम् । पं. श्री हरेकान्त मिश्र साहित्याचार्य

रसगङ्गाधररहस्य । प्रश्नोत्तरी । पं. मदनमोहन झा

ध्वन्यालोकरहस्यम् । प्रश्नोत्तरी । पं. शोभितमिश्र

अन्य प्राप्ति स्थान :

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

ज्ञानवापी-चौक, वाराणसी-२२१ ००१